

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

ЕЗИКОЗНАНИЕ

Пловдив

29 – 31 октомври 2015 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ

том 53, кн. 1, сб. А, 2015

Филология

**PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS – LANGUAGES AND LITERATURE
VOL. 53, BOOK 1, PART A, 2015**

Международна редакционна колегия

проф. д.ф.н. Александър Владимирович Бондарко

проф. д.ф.н. Сергей Иванович Николаев

проф. д.ф.н. Иван Куцаров

проф. д-р Богуслав Желински

проф. д-р Малгожата Коритковска

проф. д-р Михаела Солейман-пур-Хашеми

проф. д-р Родолф Боден

Отговорен редактор

доц. д-р Жоржета Чолакова

Научен секретар

ас. д-р Ана Маринова

Редакционен екип

проф. д.ф.н. Диана Иванова

проф. д.ф.н. Любка Липчева

доц. д-р Юлиана Чакърва

доц. д-р Татяна Ичевска

доц. д-р Христина Тончева

доц. д-р Красимира Чакърва

доц. д-р Борян Янев

доц. д-р Яна Роуланд

гл. ас. д-р Борислав Борисов

гл. ас. д-р Снежа Цонева-Матюсън

гл. ас. д-р Фани Бойкова

гл. ас. д-р Соня Александрова

Коректор

ас. Гергана Иванова

ISSN 0861–0029

СЪДЪРЖАНИЕ

БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК В БАЛКАНСКИ И СЛАВЯНСКИ КОНТЕКСТ (ПРЕДВЪЗРАЖДАНЕ И ВЪЗРАЖДАНЕ)

Диана Иванова

Дамаскините от XVII век. Ръкопис № 119 (137) от сбирката на НБ „Иван Вазов“, Пловдив (с оглед на ортографията)..... 11

Лилия Илиева

Представителната форма на българския език в Европа през XVII и XVIII век..... 28

Лъчезар Перчеклийски

Граматични особености на глаголните форми в Декалог, включен в състава на южнославянски ръкописен сборник от XVIII век 38

Найда Иванова

Методологически коментари към изследването на славянобългарския и славяносръбския език от последните десетилетия на XVIII до средата на XIX век 50

Надка Николова

Размисли върху някои терминологични словосъчетания в областта на историята на новобългарския книжовен език 67

Мария Мицкова

Българският език и неговите диалекти през погледа на възрожденския книжовник..... 81

Ния Радева

„Българска граматика“ на Неофит Рилски сред граматика от 30-те – 40-те години на XIX век 97

Мариана Куршумова

От „длъжността на молбата“ до „правото на борбата“, или за мястото на българския език във възрожденския Пловдив 114

Николета Пътова

*Езиковият контекст на литературоведската полемика
около Пърличевия превод на „Илиада“..... 128*

Елисавета Ненчева

*Приписките в Панегирика на Дяк Андрей от 1425 г. –
извор за историята на ръкописа..... 148*

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

Иван Куцаров

Към теорията за функционално-семантичните полета..... 167

Борис Норман

Прагматичен аспект на граматичните категории в българския език 185

Екатерина Търпоманова

Дубитатив в балканските езици..... 198

Красимира Алексова

*Отношението автор на субстратното изказване :
автор на актуалното изказване с дубитатив 210*

Константин Куцаров

*Класификация на думите в „Практическа руска граматика“
на Николай Иванович Греч..... 225*

Бистра Дикова

За конотативния потенциал на морфологичното равнище..... 231

Катерина Томова

Етнолингвистични особености на някои български междуметия..... 240

Красимира Петрова

Междуметия в анекдотах..... 254

Жана Станчева

*Болен здрав носи. Концептите здраве и болест
в българската езикова картина на света 267*

Иво Панчев

*Епистоларната комуникация като източник
на езиков материал при лингвокултурно изследване* 282

Славина Лозанова, Ивелина Стоянова

*Интеркултурни и социолингвистични особености
на жестовия език в България*..... 290

ЧУЖДОЕЗИКОВА ЛИНГВИСТИКА

Татяна Алексиева

*О взаимодействию кириллицы и латиницы
в письменной коммуникации*..... 305

Иванка Атанасова

*Род болгарских параллелей заимствованных русских
несклоняемых названий лиц мужского пола* 316

Магдалена Ганчева

*Сочетаемость слов как объект анализа
при сопоставительном изучении лексики
(на материале русского и болгарского языков)* 330

Надежда Делева

*Краткий русско-болгарский словарь
Тодора Коджова – волнующая встреча спустя 130 лет*..... 343

Елена Раденкова

Игровые трансформации фразеологизмов в газетных заголовках 349

Анастасия Поначевная

*Онлайн урок в дистанционном обучении
русскому языку как иностранному*..... 364

Янка Коева

Трансфер и трансфериране. От немски към български език 370

Jessica Ciabotaru de Manev

*Alvanta el velo, i veras en lo ke t'emborujas:
tradiciones de la boda sefardí expresadas a través de sus paremias* 386

Véselka Nénkova, Nezabravka Nénkova <i>Lenguaje y estilo de la publicidad referida a los productos farmacéuticos.....</i>	394
Presentación Ortega <i>El uso del teléfono móvil en la clase de conversación en español, una experiencia positiva.....</i>	405
Stefka Kojouharova <i>¿Qué sugieren los títulos (análisis comparativo de la titrología en la prensa española) II parte: los títulos expresivos</i>	419
Yuliya Miteva <i>Árabes, beréberes y autóctonos en el proceso de arabización lingüística de al-andalus (ss. VIII-X) I. Los árabes y los beréberes.....</i>	430
Татяна Иванова <i>Особености на борбата с езиковия сексизъм в испанския език</i>	452
Malina Ditcheva <i>Mémoire textuelle : mémoire de la forme par associations formelles de formes.....</i>	464
Соня Мекенян <i>Имперфектът в съвременния френски и български език</i>	475
Aneta Tosheva <i>Comptes-rendus médicaux en français et en bulgare : repères pour une analyse interculturelle</i>	489
Ивайло Дагнев <i>Анализ на образносхематичния характер на анатомичните термини в български и английски език с оглед на метафоричността</i>	506
Tsveta Luizova-Horeva <i>Some English and Bulgarian Adjective-noun Constructions Based on Conceptualised Perceptual Experience.....</i>	518

Zlatka Chervenкова
*Is Metaphor Lost in Translation:
a Cogno-cultural Analysis of Metaphor
in Close Readings of Literature in Translation* 527

Snezha Tsoneva-Mathewson
Is the Be-perfect Gone? 540

Кристина Крислова
*Модалност и прагматични функции на shall
в законодателните текстове на ЕС* 550

КОМПЮТЪРНА ЛИНГВИСТИКА

Руси Николов
*Курс по информационни технологии за филолози –
концепция и илюстрации* 565

Svetlozara Leseva, Ivelina Stoyanova, Svetla Koeva
Automatic Recognition of Verb Forms in Bulgarian 576

Maria Todorova
On the automatic recognition of Bulgarian verb idioms 587

Maria Todorova, Ivelina Stoyanova
Verbal Multiword Expressions in the Bulgarian National Corpus 598

Erwan Pépiot
*Female and Male Speech: a Study
of Vowel Formants and Consonant Noise
in Parisian French and American English Speakers* 610

Nikolay Zhelyazkov
On Argument Realization in the Apertium Platform 622

Докторанти

Димитър Георгиев
*Структура на сложно изречение с глагола съм.
Наблюдения върху ексцерпиран езиков материал* 631

Марияна Карталова <i>За лексикалния фитокомпонент във фразеологичните системи на българския и новогръцкия език.....</i>	648
Милена Видралска <i>Категорията залог в старобългарския език.....</i>	656
Росица Хаджигеоргиева <i>Изучение на руския език при помощта на аутентични текстов: теория и практика</i>	664
Теодора Кръстева <i>Особености при превода на публицистика от руски на български език (наблюдения върху превода на сборника „Ден“ на Татяна Толстая).....</i>	671
Магдалена Николова <i>Примери и начини за класификация на езиковия феномен енантиосемия в английския и българския език</i>	683
Guergana Petkova- Záralieva <i>Figuras retóricas en la publicidad y el papel del adjetivo en ellas.....</i>	691
Таня Найденова <i>Жената като обект на насилие в българските и испанските паремии.....</i>	702
Илиана Джамбазова <i>Просветно-образователната граматика на Георгиос Генадиос</i>	711

РЕЦЕНЗИИ

Куцаров, Иван. <i>Световните форуми на славянската филология (Вера Маровска, Диана Иванова)</i>	719
Иванова, Диана. <i>История на новобългарския книжовен език (Мария Мицкова)</i>	723

**БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК В БАЛКАНСКИ
И СЛАВЯНСКИ КОНТЕКСТ
(ПРЕДВЪЗРАЖДАНЕ И ВЪЗРАЖДАНЕ)**

**ДАМАСКИНИТЕ ОТ XVII ВЕК.
РЪКОПИС № 119 (137) ОТ СБИРКАТА НА НБ „ИВАН ВАЗОВ“,
ПЛОВДИВ (С ОГЛЕД НА ОРТОГРАФИЯТА)**

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE DAMASKINS OF THE XVII CENTURY.
MANUSCRIPT № 119 (137) IN THE COLLECTION OF
MANUSCRIPTS OF IVAN VAZOV NATIONAL LIBRARY,
PLOVDIV (SPELLING CHARACTERISTICS)**

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This article explores a less widely-known Damaskin dating from the end of the 17th century in the collection of the Ivan Vazov National Library in Plovdiv that has been almost not studied at all. An analysis of the manuscript is made, whose graphical and spelling characteristics place it among the circle of the manuscript heritage of the Karlovo – Kuklen Calligraphic School. On the basis of an elaborate analysis it is proven that the manuscript was created by an anonymous, highly educated man of letters, who, by way of his novel practice, supported tendencies towards the development of an accessible literary language, close to oral speech.

Key words: Damaskin 119 (137), manuscript at the end of the 17th century, Karlovo – Kuklen Calligraphic School, graphical and spelling characteristics

Обект на настоящата статия е ръкопис № 119 (137), чиято обща характеристика беше представена в доклад¹ и в две предходни разра-

¹ Дамаскините от XVII век. За един малко познат дамаскин от края на XVII век в ръкописната колекция на Народната библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив. Доклад, изнесен на кръглата маса „Българският език в балкански и славянски контекст (Предвъзраждане и Възраждане)“ в рамките на Паисиевите четения (25.10. – 26.10.2015).

ботки². Последователно в тях са разгледани следните въпроси: направиха се корекции на данните в описите (Цонев 1920; електронния каталог при Народната библиотека „Иван Вазов“ и др.), като се конкретизира датировката на паметника чрез изследване на водните знаци на хартията на паметника (в периода 1680 – 1690 г.); представи се пълно общо описание на паметника и с оглед на украсата, графиката, техниката на оформяне на буквите, като се доказва принадлежността му към Карловско-Кукленската калиграфска школа; самият паметник беше съпоставен с атрибутирани ръкописи, чиито автори са представители на Карловско-Кукленската школа, а именно Аврам Димитриевич и неговият ученик Кръстьо Граматик, и на основата на някои специфични черти на ръкописа се опроверга хипотезата, че преписът е дело на Аврам Димитриевич (или на Кръстьо Граматик), а е преписан от анонимен, много добре подготвен книжовник, принадлежащ към Карловско-Кукленската калиграфска школа (с възможност да е пряк ученик на А. Димитриевич). В приложенията се публикуваха за първи път водните знаци на хартията, началната страница на ръкописа и приписките в него (вж. Иванова 2015а, Иванова 2015б).

Паметникът е интересен и от гледна точка на правописната практика и на езиковата му страна в контекста на създаваната през XVII век дамаскинска книжнина. Задълбоченото проучване на българските книжовни средища през този период и тяхната продукция от Д. Радославова чрез използване на комплексна методика и единни критерии ѝ позволява да прецизира и уточни генезиса и връзките между отделните локални калиграфски традиции и да открие различните типове полуустав и местните му варианти (Радославова 2010: 39). Спирайки се на ръкописната продукция в Пловдивската митрополия и скрипторските центрове на територията ѝ – Пловдив и околностите му, Аджар (дн. Свежен), Карлово, Сопот, Куклен и др., тя посочва зараждането на нова местна практика, започнала от 20-те – 30-те години на XVII в., в основата на която ляга традиция, позната в науката като „средногорска“. Писмото е еднотипно с етрополския калиграфски полуустав, както посочва Д. Радославова, но канонът му носи и определени различия, като на функционално равнище това се изразява в модифицирането му чрез елементи на бързопис, чрез про-

² За един малко познат дамаскин от края на XVII век в ръкописната колекция на Народната библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив. Обща характеристика. // *Електронно списание „Дзяло“*; Ръкопис № 119 (137) от края на XVII век и Карловско-Кукленската калиграфска школа. // *Български език* (под печат).

мяна на права в дъга при оформянето на буквите и общ десен наклон, а по конкретна школовка (тип локално писмо) тя отбелязва „аджарско“ и „карловско-кукленско“ писмо (Радославова 2010: 18). Както общият поглед на изследователката над паметниците от XVII в., така и наблюденията ѝ върху калиграфията и характера на писмото на определен кръг паметници, в едни случаи подписани с името на книжовника, а в други – останали в анонимност кописи, но с много близка практика, ѝ позволява да предложи един предварителен списък на ръкописи, които могат да бъдат причислени към карловско-кукленската традиция (Радославова 2015: 241).

Неслучайно преписваческите средища от XVII – XVIII век се възприемат като своеобразни школи, тъй като както в украсата, така и в писмото им се съдържат такива устойчиви елементи и образци, които създават определен канон, очертават облика на продукцията им и се превръщат в маркери за оразличаването им от практиката на други скриптории³. Такива преписвачески средища около Пловдив са Аджар, Карлово, Сопот, Куклен, които, стъпвайки върху предходна традиция, идваща от Късното средновековие (XIV – XVI)⁴, се превръщат в значими калиграфско-художествени школи през XVII век.

Кукленският манастир „Св. св. Козма и Дамян“ е също такава активно книжовно средище, което през XVII век подготвя граматични, калиграфски и преписвачески работи. Тук работи прочутият книжовник и илюстратор Кръстьо Граматик, един от най-известните калиграфи и орнаментатори на своето време. В Пловдивската сбирка се пазят неговите ръкописи № 46 (85) Кръстьов празничен миней, втора половина на XVII век, № 47 (26) Кръстьов миней за месец май, 1695 г., № 48 (42) Миней служебен за месец юни, 1695 г., № 49 (43) Кръстьов миней за месец септември, 1696 г. За известно време в манастира в Куклен работи и знаменитият калиграф и книжовник Аврам йерей Димитриевиц от Карлово (Ангелов 1976, Василев 1979, Петканова 2003 и др.), чиято по-ранна дейност се свързва със Сопотския манастир „Възнесение господне“, за нуждите на който книжовникът преписва Служебник (1656) и Миней за септември (1660). Други книги, излезли изпод неговото перо, са Богородични канони (1666), Псалтир (1669), както и богато украсеният Богослужебен сборник от 1674 (т. нар. Аврамов

³ С оглед на класификацията на Е. Дьомина ръкопис 119 (137) се **причислява към дамаскини от III група**, а с оглед на формата на показателното наречие (*тогази, тогизи, тогива*) дамаскиният спада към групата *тогива* (Велчева 1964).

⁴ Вж. Кукленските ръкописи в Пловдивската народна библиотека. XIV – XVI век. Каталог. Пловдив, 2008.

сборник⁵), съхраняван в Народната библиотека „Ив. Вазов“ (съкр. НБИВ). Познавачите на дейността на Карловско-Кукленската школа с основание изтъкват прякото ръководство на А. Димитриевич в подготовката на калиграфи и това най-вече се вижда от практиката на Кръстьо Граматик, който по калиграфско изкуство се възприема като негов талантлив ученик и приемник. Името на А. Димитриевич се свързва и с преписването на двата троянски дамаскина: първи и втори (Ангелов 1977: 144, Василев 1979). В излезлия на непознатия доскоро Ловешки дамаскин (съкр. ЛД), чието издание е подготвено от О. Младенова и Б. Велчева⁶, авторите споделят наблюдението си, че писмото на една отделна част от ръкописа е доста сходно с практиката на Карловско-Кукленската книжовна школа (Младенова, Велчева 2013: 11), което показва влиянието и авторитета на школата. От друга страна, школуваните почерци по посока на унификация на писмените знаци затруднява идентифицирането на отделните преписвачи, особено тези, които представят една и съща школа и притежават почти в еднаква степен развити умения и преписваческа техника. Много често сред тях има изключително добри преписвачи (вж. за това Радо-славова 2015, Младенова, Велчева 2013: 11, Тончева 2008, 2009, Вълчанова 2013: 181), които обаче с времето потъват в анонимност.

Такъв е случаят с кописата на разглеждания тук ръкопис, който остава анонимен, но изящно написаният текст, умелата ръка при оформлението на украсата издават високо школувана личност, творец, който си позволява и някои иновации в писмото. От една страна – той спазва общата специфика на правописния канон на Карловско-Кукленската школа (използване на дъговидна форма вм. права, общ десен наклон на буквите, елементи на бързопис, художествената украса, изписването на инициалните букви и др.), което е налице и при

⁵ Написан е на 626 листа хартия по 32 реда и съдържа псалтир, месецослов, Иисусова служба, водосвет, календарни таблици, житие на Алексей човек божи и др. Календарните таблици и житието на Алексей са на новобългарски език. Аврамовият сборник е една от най-красиво изработените книги от XVII век. Писмото е на хубав, дребен полуустав с богата украса в балкански стил и съдържа всички видове ръкописни украшения: заглавки, заставки, миниатюри. Особено много и разнообразни по форма, големина, украса, цветове и с добавки (вкл. човешки лица и очи) са заглавките. С великолепна багрена хармония от бяло, кафяво, злато, червено, синьо са изпълнени сложните плетенични заставки (Цонев 1920; Голяма енциклопедия България. Том 1. София: Труд, 2011, с. 15).

⁶ Според авторките на изданието наскоро Ловешки дамаскин той е преписван от няколко неизвестни книжовници, но по различни белези изследователките го свързват с карловско-кукленската традиция (Младенова, Велчева 2013: 11).

ръкопис 119 (137). От друга страна обаче – допълнителната стилизация при изписването на някои букви, напр. на горния компонент на голямо **К** във вид на дъга – успоредно с дъгата на хастата, е специфична черта на този ръкопис, отличаващ го от останалите паметници на тази школа⁷, което говори, че преписвачът не е обикновен копист, а творец с определени предпочитания към новаторство и вариантност в стилизирането на някои букви.

Паметникът представлява интерес⁸ и с оглед на описание на правописните и лингвистичните му особености⁹. Предмет на тази разработка ще бъдат **правописните особености** на паметника.

Ръкописът на дамаскин 119 (137) в НБИВ (наречен още Сливенски според надписа „Сливен“ на предния форзац на книгата) е дело на високо подготвен книжовник с усвоени умения по калиграфия, а почеркът – равен, с ясно очертани букви, издава много добра школовка.

Текстът е подреден с разчертани от двете страни широки полета и редове (по 22 реда на лицевата страна и на гърба на листа), малките букви са от 5 мм до 7 мм, инициалните букви са около 20 мм. Ръкописът е написан на среден калиграфски геометризиран полуустав с лек десен наклон и по калиграфски белези и украса принадлежи към средногорския тип дамаскини. Началната страница почти напълно е заета от богато украсена с полихромна растително-плетенична заставка (с кафяв контур са очертани плетеници с много възли, цветя и пъпки, оцветени в ярко- и тъмночервено, синьо, зелено), с три медальона¹⁰ с образи (в половин ръст) на Христос, Богородица и св. Йоан Предтеча в сини и червени одежди; Христос е изобразен с книга в лявата ръка. От двете страни на медальона с образа на Христос е изпи-

⁷ Тази форма на буква К не е уникална само за ръкопис 119 (139), а е черта, която спорадично (но не системно) се среща и в други паметници – Троянския дамаскин, Новия Троянски дамаскин, в отделни части на Ловешкия дамаскин.

⁸ Авторката дължи огромна благодарност на зам.-директора на НБ „И. Вазов“ – Пловдив, г-жа Антоанета Лесенска, на гл. библиотекар г-жа Венета Ганева и на експерта Петко Георгиев в отдел „Специални сбирки“ за съдействието в процеса на проучването и за предоставените отлични условия на работа.

⁹ Общото описание на паметника, както и сравнението с други ръкописи от различни школи вж. у Иванова, 2015а, 2016.

¹⁰ Едномедальонните и тримедальонните миниатюрни украси почиват на стари ръкописни образци, актуализирани чрез старопечатната украса. Те са характерни за ръкописната книжнина от XVII – XVIII в., вкл. и за дамаскините, като украсата на книгите през XVII век превъзхожда продукцията от следващия век (Гергова 2004: 284; Мусакова 2015).

сано сакралното съкращение на името, симетрично разположено от двете страни ꝛ ꝛ на медальона, на Дева Мария ꝛ, на Йоан ꝛ.

Текстът започва с инициала **Z**, богато украсен с плетенично-растителен мотив, който е провлечен под основата на буквата, като са използвани същите цветове на заставката. Като изключим първия лист (1a), украсата на СлД е доста скромна – освен началната заглавка **Z**, отбелязан е още един-единствен голям инициал – **Г**, изписан в червено и украсен с флорален повлек под основата на буквата (45 мм) на л. 14a¹¹, с 3 триъгълни петлици – едната в самия край на напречния компонент, а другите 2 симетрично разположени на хастата. Украсата е с флорални стилизирани орнаменти, излезли извън очертанията на самата буква¹². На л. 37a горе вдясно е изрисувана кафяво-червена везна, а долу – патица с риба, на л. 32a – патица с две риби (и двете рисунки са несръчно направени с черно мастило, в контраст с изящните миниатюрни рисунки, което предполага, че са добавени покъсно от друга ръка, възможно да е от лицето, което е написало приписката на предния форзац и на двата текста на л. 53a, 53б, антропоморфна указалка във форма на ръка със сочещ показалец на л. 35a, 48a, дребен полумесец на л. 15б, л. 16a; на л. 51a – изящно изписана с червено мастило фигура на дребен флорален елемент и геометрични форми – в основата с два кръга, външен и вътрешен, на л. 1б – друг вид дребни флорални елементи и др.

Първите преводачи или преписвачи на дамаскини са познавали старата писмена традиция – търновско-ресавските образци, от които са се влияели. Използвали са тяхната азбучна система, правописните правила, пунктуация, надредни знаци и пр.

Не прави изключение и анонимният преписвач на СлД, който си служи с късния търновско-ресавски правопис (частично юсов – употреба само на **ʌ**), силно адаптиран на фонетично равнище с оглед на

¹¹ Същото изписване на инициална буква **Г** намираме в приложените от Д. Радославова образци от Требник № 971 в НБКМ и от Канони на Ив. Рилски в Рилския манастир 1/29 (вж. Радославова 1997: 115 – Табл. 3, обр. 5, л. 19б; Табл. 5, обр. 4, л. 105a), което красноречиво говори за мобилността на хора, книги, образци през „изискания“ и с високи естетически критерии по отношение на писмото XVII век (вж. за това Мусакова 2015), както и за връзките и влиянията между отделните скриптории.

¹² Подобна украса на инициали има в Троянския дамаскин, а специално украсата на инициално **Г** съвпада с тази и в Празничния миней на Кр. Граматик.

отразяването на тогавашната разговорна българска реч¹³. Правописната система е двуерова, с преобладаваща употреба на ъ. Основният текст е създаден от един копист, почеркът издава опитна ръка с определено калиграфски умения. Буквите в редовете са с лек десен наклон според канона на карловско-кукленското писмо.

Азбуката се състои от следните буквени знаци, като основната част от тях са характерни като цяло и за карловско-кукленското писмо, с подобна форма и очертания: а, в, в (с алогограф в) г, д, ц, е, ж, з, с, и (алогографи ї, І), ы, к, л, м, н, о (тясно), о (широко, с алогограф очковидно ѿ, предимно в думата ѿчи), ѡ (с вариант ѡ̄), п, р, с, т, ѡ, ф, х, ц, ч (малко ч с плитка чашка), ш, щ, ѡ, ѡ, ю, ѡ, ѡ (в два варианта – с успоредна на хастата права черта ѡ и с вълнообразна – като изключение), ѡ, ѡ̄, ѡ̄, ѡ̄, ѡ̄. Използва се и лигатурата ѡ̄.

При у липсват алогографи – в употреба е само ѡ̄ във всички позиции.

На самия ред се побират следните графемни с приблизителни размери по групи: е, с; о; а, и, н, л, в, ч; в, к, п, ѡ, ѡ; ш, ѡ; ж, м, с, ю, ѡ. В междуредието се изписват съставните елементи на буквите д, з, р, щ, ѡ̄, ѡ̄, ѡ̄, ѡ̄, ѡ̄.

Тясното о има два алогографа – едната форма е заострена горе вдясно о (подобна е формата на горния компонент на р), а другата е елипсовидна – с широка основа и със заострен горе връх. Освен това се използва и очковидно широко ѿ (с форма на елипса и с 2 точки в средата). Широко ѿ се изписва с вълнообразно дълго езиче, което излиза извън очертанието на буквата и обикновено се употребява в началословие, а знакът за тясно е се пише с ѡгловати краища. Корпусът на главно ѡ се изписва по същия начин, както на главно ѿ. Малко в има и вариант на главна буква в началото на изречението – в.

Главно М е много характерно по своята форма – двата странични компонента са разкрячени долу, а средният компонент се спуска до средата на междуредието и по-надолу. (По същия начин се изписва буквата в Троянския дамаскин (ТД), Новия Троянски дамаскин (НТД), ЛД, в Празничния миней на Кр. Граматик и в Миней му от 1696 г.).

При ы чертицата след ѡ се изписва винаги с лек ляв наклон.

¹³ Лингвистичните особености са предмет на друго изследване.

При изписването на **ч** чашката е доста плитка и леко заоблена към хастата. Големите и малките букви **Б, б, Г, г, К, к** в горната си част са изнесени напред. Това не се отнася за **В, в**.

При главните букви **Б, В, Г, К** и при **ѳ, ц, ѷ, Ψ** хастата стои перпендикулярно на реда.

При **Ψ** (пси) хастата е с извивка в горната дясна част.

Малко **р** с горната си част стои на реда – тази част напомня тясното **о**, а долната част се спуска в междуредието. **Ф** е с очертанието на елипсовидното широко **о**, хастата е перпендикулярна, горната ѝ част е с леко удебелена извивка.

При буква **ѳ** пресечната линия е точно перпендикулярна на хастата, съвпада с горния край на реда, дясното рамо е спуснато почти до долния край на реда, а лявото рамо е значително по-късо и засечено.

Главно **Ч** е с остроъгълна чашка, свързана с хастата много близо до основата – **У**.

Инициалните букви **А, Т, Б, Г, Д, У, К, И** са изписани с червено мастило, имат остроъгълни петлици. Те често са изведени в маргиналното ляво поле. С червено се изписват и някои главни букви в началото на изречението. Същото се отнася и за предлога **ѿ**. Стилизираните букви с по-големи размери се срещат често в текста – по естетически съображения (напр. среща се красиво изписана буква **а** в начална позиция в няколко варианта – с права висока хаста; с дълга змиевидна опашка; с дъговидни две извивки в началната и долната част на буквата и др.) и по функционални причини, за да запълнят полупразния ред, като най-често тази буква е **е** с много дълго езиче – **слѹшите** (с. 10б).

Горната част на **Ж** е по-къса, като раменете се пресичат малко над линията, лявото рамо е с извивка, а дясното е засечено. При **Х** дясното крило е надебелено и закръглено в завършека.

Горната част на **з** е остроъгълна в основата и заема горната част на реда, а долният компонент е дъговиден и се спуска в междуредието. Алографът **З** (главен) се пише с издадена напред част с точка накрая, а долният компонент се спуска надолу и има удължение.

Десният компонент на малко **ц** се изписва с почти вертикална черта надолу.

Малко **п** се пише не с успоредни, а с леко разкрасени долу краища. Същата особеност се забелязва и при трикомпонентното **т** (**т**), а

също и при **и**. Дясното рамо на обикновеното **т** е съвсем късо. Малко д е островърхо, а двете крачета са под ъгъл навътре.

При **к** и при двата формата (главна и малка буква) между лявата част и хастата има разстояние. От своя страна и малката, и голямата буква **к** се изписват по два начина: 1. Хастата е отделена от втория компонент, който в горната си част е леко маркиран – удебелен или засечен. 2. Вторият начин е специфичен – при него хастата е с дългообразна форма, която отива доста под реда. Успоредно до нея **със същата дължина и форма** е изписана (без вдигане на перото) горната част на буквата, като за нея е закачен долният ѝ компонент точно на реда, така че се образува тъп ъгъл, в който се разполага съответната буква.

Това начално **к** се различава от инициалното, което, подобно на малката буква **к**, се изписва с фронтален компонент, раздалечен от хастата. Докато с посочения първи начин на изписване на **к** (с фронтален компонент, раздалечен от хастата) СлД бележи пълно съответствие с Аврамовия сборник и с Празничния миней на Кр. Граматик, а също с ТД, НТД и ЛД, по начина на изписване на „специфичното дълговидно **к**“ има разлика.

Нарича се „специфично средногорско **к**“, засвидетелствано в ТД, НТД и в повечето случаи в ЛД (а там тази „двойна дълговидна“ хаста липсва, понеже горният компонент не слиза под реда) и по този белег конфигурацията на буквата в СлД е по-различна от „специфичното средногорско **к**“, което е с единична дълговидна хаста. Единствено такъв образец намираме в ЛД¹⁴ в ограничен брой примери, и то само в отделни части (в частта За второ пришествие; Слово Павлово и др. – по изданието на Младенова, Велчева 2013: 12, ЛД, Приложение, л. 36а, 37б, 53б, 82б, а на л. 83а се виждат и двата варианта).

Тук може да се отбележи освободеността на книжовниците от XVII в., които изявяват творческата си индивидуалност, като допускат вариантност в писмената си практика, а от друга страна, дали не може да се допусне и пряко участие на анонимния преписвач на СлД в отделни части на ЛД? (в устен разговор по повод на моята констата-

¹⁴ Примерите са дадени по публикуваните факсимилета на Ловешки дамаскин, паметник от XVII в. (Младенова, Велчева, 2013), който се намира в Регионалния исторически музей – Ловеч.

ция за специфичното средногорско **К** в ръкопис № 119 (137) Д. Радославова сподели подобно мнение¹⁵).

Преписвачът се влияе от предходната писмена традиция, но си служи умерено с надредни знаци – титли, придихания, фонетични ударения (гравис, оксии): *Ѹлка* 34а, *Ѹс*, *згъди* 26а, *зефѳръ* 9б, *векѳ* 23а, *трѳста* 5а. Двойно ударение се поставя над краесловни и средословни гласни в прилагателни, над спомагателния глагол *е*: *злѳмз* *злѳ* 7б, *дѳволска* 18б, *който* 24а, *кои ѳ дрѳгыи* 24а, 49а. С камора (извито ударение) се пишат редица думи – така както се срещат те и в старата търновска практика – при цели и съкратени лексеми, също и в съюзи: *земля*, *мнѳго* 13б, *аплѳ* 1б, *прѳркъ*, *хрѳтъне* 2б, *та* 9б, *та че* 10б. Паерчикът се използва рядко, обикновено на места, където да замести еровите гласни или в групи с повече съгласни: *напоиѳте* 43б, *римскы* 11б.

Съюзът *и* се изписва с придихание – *ѳ*, за да бъде оразличен от местоименната форма за ж. р. *ѳ*. Използват се надредните букви *ч*, *м*, *х*, *д* и мн. др.: *мници* 27б, *голѳ* 27б, редовно при глаголното окончание *-м*, *-ме*: *зовѳ* 33б, *грѳ* 35а, *чюжо* 35а. Предлогът *зарад* се изписва по един и същи начин: *зара* – с надредно *д*, като основата на буквата е черта с дължината на самата дума, а след надредната буква има две точки (...). Надредно двойно *оо*, като полегнала осмица, се среща наравно с обикновено *о*: *грѳвѳ* 23б, *прѳците* ба, *прѳркъ* 3б, 5а. (Кр. Граматик пише двете букви *оо* отделно).

Спазва се традицията да се отбелязват в полетата на текста богословските указания: *прѳркъ каѳа* л. 2б, *прѳркъ дѳдъ* л. 3а, *прѳркъ амосъ* л. 4а (по-долу само *амосъ*), *прѳркъ малахѳа* л. 5а (по-долу *м*), *павль аплѳ* 7а и т.н. Там обикновено са изнесени и изписаните в червено инициални букви.

Правописът на СлД е едноюсов, използва се само буквеният знак на малката носовка, но той не се пише на етимологичното му място, а е многофункционално натоварен и отразява реалната фонема

¹⁵ Тук е мястото да благодаря на д-р Диляна Радославова за проведените професионални разговори, които ми бяха много полезни в процеса на работата ми над СлД.

в различни позиции в тогавашната говорима реч (с локализация централнобалканския регион).

Малката носовка с фонетично значение [jъ] – след гласна, ['ъ] след мека съгласна се употребява в членувани форми на съществителни от м. р. със запазена историческа мекост на крайния съгласен звук: сънать 10б, на конать, при пътать 15а)¹⁶.

При изписването на окончанията на глаголите от сегашно време в 1 л. ед. и 3 л. мн. ч. в I и II спр. се наблюдава многовариантност, характерна като цяло и за дамаскинската книжнина. Знакът на малката носовка се пише със същото фонетично значение [jъ] – след гласна, ['ъ] след мека съгласна: сторъ 22а, любъ 25а, сторать 17б, треперать 5а, да се поклонать 14б, свѣтать 31а, осъдъть 36а, 40б, да простать 36б, а също и от I спр. в тези позиции, но след гласна: выать 37б, извѣать ба, да_гы ввыать ба, 17б, чвать 24б.

Паралелно с тях, но по-рядко в такава позиция се употребява и буквата ъ, обикновено след старите сонорни съгласни: да_намѣря 28а, молъть 19б, 20а, измолъть 39б, да_го фрълъть 41а, хвалъть 7а, поклонъть 20б.

Наред с окончанията ать, -яъть се среща и окончание, написано с просто е -ѣть при глаголите в 3 л. мн. ч., сег. време: дагы сѣдѣть ба, да_проходѣть 1б, да_поровѣть 5б, да_сѣверѣть 34б, хвалѣть, да_осѣдѣть 34б, треперѣть 41а, да_зготовѣть и да_направѣть 40б, щѣть да видѣть 41б. Макар и по-рядко, срещат се написания и с ѣ [= е] в същата позиция: да мразѣть ба, излазѣть, захвалѣть 23б, постѣть 28б; в окончанието на думата дъщерѣтъ си 23а.

В единични случаи в СлД се срещат и глаголни окончания с обозначен твърд преди окончанието съгласен звук: да_выѣдѣра печать 25а, да намѣря 28а. След гласна обикновено се пише -ат: да_пеать 51б, стоале 17б, голѣмеать 7а, виать 40а.

¹⁶ С долната черта се означава наличие на scriptio continua в ръкописа.

В централнобалканските говори меки глаголни окончания в 1 л. ед. ч. сег. време (*мòл'ъ, мòл'ът*) имат габровският, троянският, тревненският, шипченският и казанлъшкият говор, а също и котелско-еленско-дряновският, за разлика от западната половина на Стара планина (в Ловешко, Карловско и Калоферско, Сопотско), където окончанията са твърди.

Наличието и на двата вида диалектни норми при презентните форми с отразени мекост/твърдост на предокончателната съгласна показват (а също и при други форми), че диалектната основа на текста (или подложката, която преписвачът е използвал) обхваща по-широк регион на централнобалканските говори, което потвърждава тезата на Е. Дьомина за наличие на особен народно-разговорен идиом от XVII в., представящ диалектно койне в района на Централния Балкан (Дьомина 1985: 57).

Системното изписване на глагола **нямам** с обикновено **е**: *нѐмам, нѐма*: очи нѐматъ слъза 33б, нѐма сѣна 3б, показва близост с особеностите на тетевенския говор.

Преписвачът филологически е добре подготвен – ориентиран е за рефлексите на старата задна носова гласна и почти навсякъде на мястото на **ж** пише **ъ**:

В корена на думи: *нѐ_щѣть* 6б, *щѐ_давѣде* 7б, *жьнѐ* 12б, *ръцѣ* 14б, *везьдника* 14б, *съдовище* 38б, *пѣтници* 19а, *гъвата* 41б; в глаголни окончания за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сег. време *дойдѣть* 1б, *ищѣть* 41а, *плащѣть* 42а. Наред с тях, макар и рядко, се срещат и форми с **-ат**: *напльнатъ* 39б, *да_измаматъ* 26б.

С **ъ** се отбелязва и старата винителна форма при съществителните от ж. р. ед. ч.: *сѣ_стрѣ* и *мькъ* 27б; *щѐ_да* *изсѣче* *ономъва* *войскѣта* 32б; и *щѣть* *да_си* *виатъ* *грѣдите* и *главѣта* 40а; и *на_главѣта* *мѣ* *вѣнци* *много* 32а, *мирѣъ* 19а. От примерите се вижда, че членната морфема **-та** при съществителните от ж. р. ед. ч. не се пише с **ъ**, а с **а** (макар и рядко, има и изключения: *ѡ_планинѣтъ*).

Б, **ъ** = [ъ] се пише на мястото на **ж** в аористното окончание на глаголите в 3 л. ед. и мн. ч.: *та_че* *подирѣ* *станъ* *като* *воль* 10б; *станахъ*

22а. С **ь** се отбелязва и спомагателният глагол в 3 л. мн. ч. – не съ_земале, съ_бѣгале 27б, че_сѣ назовава 38а.

Рядко се пише **ѣ** на мястото на **ж**: сѣдѣ 19а, сѣдникъ 32а (но и сѣдникъ 32а), осѣденъ 36б, дасѣди 14б, рѣцѣ 14а.

Буквите **з** (дзяло) и **ц** [дж] се използват също много рядко: свѣрове 28а, носѣ 11б, цѣлѣтѣ 21б. При употребата на **з** и **з** в еднаква позиция се забелязва вариантност: носѣте 6б и носѣте 8а, 41б.

Гръцки букви обикновено се пишат в думи с гръцки произход: лиѣха 9б, апокалиѣисъ 17а, ѣсѣлог 25а, скѣмень 15б, алеѣръ 23а. Гръцки букви се срещат и в домашни думи: ѣватъ 6б, ѣваніе 48б, ѣе 7а.

Навсякъде в края на думите се пише малък ер **ь**. Поначало употребата на **ь** е много по-честа, отколкото на **ъ**.

Под влияние на традицията се срещат думи без вметната ерова гласна: вѣтръ 10б, мрътвъ 27а, вѣплъ 14а, крѣтъкъ 15б, 21а, ѣгнь 17б, добръ 19а, реклъ 21а.

Големият ер **ъ** се употребява в предлозите **въ**, **съ**, **съсь** и в представките **въ-**, **въз-**, **съ-**: събира 19б, събереме 2а, сѣдѣха 25а, да_вѣскрѣньтъ 33б, възплъти се 14а; "еде въ_кое врѣме 12б, съ_дрѣвнїи дѣца 45а, съ_срадованіе 40б, съ_смыслено срѣце 46а, сѣ сладка гозва 45б.

Ѣ се пише в началото на думата или след гласна: "такѣ 11б, "галѣ 38б, "га 41б.

Но по-често се срещат форми с нейотувано **а**: мѣатъ, тѣа 12б, коа 24а, своата 25а, змѣа 14а, 14б, братѣа 14б, хартѣа 34а, мльнѣа 33а, бѣатъ 40а, стоале 17б.

Очковидно **ѣ** се употребява предимно в думата **ѣчи** 38б, 40а, **ѣчитѣ** 23б.

Съкращения се срещат обикновено при сакрални имена: гѣ 29а, Євѣіе, Мѣ, Євѣ 43б, апѣль 41а, а по-рядко в други думи: нѣла 17а, 22б, цѣръ 40б.

изнасяне на глаголни окончания и на краесловни съгласни: видѣ^х 32б, поголѣ^м 21б, по̀него 22б, мола^т 20а, съ 21б.

В заключение може да се обобщи, че правописната система на СлД се характеризира с **многовариантност**, като в едни и същи позиции се употребяват различни буквени знаци. Причина за това е особената симбиоза, характерна за дамаскинската книжнина като цяло, която се дължи – от една страна – на влиянието на местните фонетични особености, а от друга – на стремежа на преписвачите да спазват определени правила, свързани със старобългарската традиция от Късното средновековие.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1976:** Ангелов, Б. Старобългарски книжовни средища. Аджар (Свежен), Карловско. Книжовната дейност на Аврам йерей Димитриевич. // *Известие на НБКМ*. София, 14 (20), 1976, 37 – 51.
- Ангелов 1977:** Ангелов, Б. Ст. *Из историята на старобългарската и възрожденската литература*. София: Наука и изкуство, 1977.
- Ангелов 1983:** Ангелов, Б. *Старобългарско книжовно наследство. Литературни изследвания*. София: Наука и изкуство, 1983.
- Василев 1979:** Василев, В. *Троянски дамаскин – български паметник от XVII век*. Дисертация за присъждане на научната степен к.ф.н. София, 1979.
- Василев 1980:** Василев, В. *Дамаскините в българската книжовна традиция*. // *Вековни български езикови традиции*. София: Народна просвета, 1980, 107 – 110.
- Велчева 1964:** Велчева, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII век. // *Известия на Института за български език*. София: Изд. на БАН, кн. X, 159 – 233.
- Вълчанова 2013:** Вълчанова, С. Йерей Аврам Димитриевич – един книжовник от Карлово и неговото културно наследство. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*. Филологии, т. 51, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 174 – 182.
- Гергова 2004:** Гергова, А. *Българска книга. Енциклопедия*. (Съст. А. Гергова). София, Москва: Пенсофт, 2004.
- Дьомина 1983:** Демина, Е. И. Основные проблемы истории болгарского литературного языка в эпоху Предвозрождения. // *Първи международен конгрес по българистика. Исторически развой на българския език*. София: Изд. на БАН, 1983, т. 1, 225 – 239.

- Дьомина 1985:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст.* Ч. II, София: Изд. на БАН, 1985.
- Иванова 2015а:** Иванова, Д. За един малко познат дамаскин от края на XVII век в ръкописната колекция на Народната библиотека „Иван Вазов“, Пловдив. // *Съло.* е-списание в областта на хуманистиката за българистични изследвания в периода X – XXI век. ISSN 1314-9067.
- Иванова 2015б:** Иванова, Д. Сливенският дамаскин от края на XVII век и Карловско-Кукленската калиграфска школа. // *Български език*, 2015 (под печат).
- Иванова 2016:** За един малко познат дамаскин от края на XVII век (№ 119/ 137). Лингвистични особености. // *Studia filologica Universitatis Velikotarnovensis*, 2016, Vol. 35, Veliko Tarnovo (под печат).
- Караджова 1994:** Караджова, Д. *Котленският книжовен център през XVIII век.* Пловдив: Хр. Г. Данов, 1994.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 132 – 144.
- Младенова 2011:** Младенова, О. Нов поглед към взаимоотношенията на новобългарските дамаскини от XVII в. – В: Мусакова, Е., Е. Узунова (съст. и ред.). *Етрополската книжовна школа и българският XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 132 – 144.
- Мусакова 2015:** Мусакова, Ел. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: *По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология.* Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 247 – 204.
- Петканова 2003:** Петканова, Д. *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник.* Велико Търново: Абагар, 2003.
- Радославова 1997:** Радославова, Д. Още за ръкопис № 917 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // *Научен център „Преславска книжовна школа“.* Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1997, 106 – 118.
- Радославова 2007:** Радославова, Д. Книжовните средища в българските земи през XVII век. Специфика на ръкописната продукция. // *Слово и Вяра. Международна научна конференция 90 години от*

рождението на проф. Боню Ст. Ангелов. 18–19 октомври 2003 г. Стара Загора. Велико Търново: ПИК, 2007.

Радославова 2010: Радославова, Д. *Репертоарът на българските ръкописно паметници от XVII век като източник за проучване на книжовните средища*. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на ОНС „доктор“. София, Институт за литература – БАН, 2010.

Радославова 2015: Радославова, Д. За Карловско-Кукленската калиграфска школа и нейните ръкописи. // *По следите на българската книга: Описи. Находки. Библиология*. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров. Пловдив: НБ „Иван Вазов“, 2015, 237 – 246.

Райков 1971: Райков, Б. Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII век. // *Старобългарска литература*, 1, 1971, 263 – 289.

Станчев 1982: Станчев, Кр. *Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“, постъпили след 1920 г.* София: Изд. на Народната библиотека „Кирил и Методий“, 1982.

Станкович 2010: Станкович, Радоман. *Водени знаци хиландарских српских рукописа XVII века*. Београд: Народна библиотека Србије, 2010.

Стоянов 1954: Стоянов, М. Един български културен център в Родопите през турската епоха. // *Годишник на музеите в Пловдивски окръг*. София: Наука и изкуство, 1954.

Стоянов 1954: Стоянов, М. *Букви и книги*. София: Наука и изкуство, 1978.

Тончева 2008: Тончева, Хр. Към състава на Аврамовия сборник – ръкописен паметник от 1674 г. от сбирката на Пловдивската библиотека. // *Интеркултурният диалог – традиции и перспективи. Международна славистична конференция. Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Т. 46, кн. 1, сб. А, Езикознание. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2008, 117 – 123.

Тончева 2009: Тончева, Хр. Календарът в Аврамовия сборник. // *Старобългарска литература*, 2009, кн. 39 – 40 (220 – 234).

Цонев 1920: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София, 1920.

ПРЕДСТАВИТЕЛНАТА ФОРМА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК В ЕВРОПА ПРЕЗ XVII И XVIII ВЕК

Лилия Илиева
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

EXEMPLARY FORM OF BULGARIAN LANGUAGE IN THE 17TH AND 18TH CENTURY EUROPE

Liliya Ilieva
Neofit Rilski South-Western University in Blagoevgrad

In the 17th and 18th centuries the Bulgarian language was known as one of the Slavic languages and was commented on in the works and letters of Leibniz, Sparfwenfeldt, Dobrovský, Durych, as well as other writers. The main source of information about Bulgarian were the books published by the Catholic Bulgarians, Petar Bogdan Bakshich and Krstjo Peikich from Chiprovec, written in a mixed form of the Chiprovec dialect and what is termed Illyrian. In the late 18th century another form of written Bulgarian was presented in a book published by Congregation for the Propagation of the Faith, based on the traditional language of the Orthodox Bulgarians. In 1906 the first translation of The Lord's Prayer in Modern Bulgarian was published.

Key words: Bulgarian language, Leibniz, Sparfwenfeldt, Dobrovský, Durych, Catholics, Oratio Dominica

Все още се смята, че българският език е бил „забравен“ в науката до приноса на Вук Стефанович Караджич, който пише специална студия върху него. Вуковият „Додатък към Санктпетербургските сравнителни речници на всички езици и наречия, с особен оглед към български език“ излиза в печатно издание в началото на 1822 г. във Виена, столицата на Австрийската империя, като приложение към вестника „Новине Српске“ и този труд е многократно отбелязван (срв. напр. Леков 1966; Конев 2007; Игнятович 2010; Николова 2006). Тази „забрана“ на българския език в известна степен се опровергава от наблюденията на Н. Николова, която се позовава на личните впечатления на някои от пътниците по нашите земи (Николова 2006). По въпроса написах и специална

книга (Илиева 2011), която допълвах и коригирах с някои други публикации (Илиева 2013а; Илиева 2013б). Непрекъснато обаче се откриват нови данни, които също показват българския език като известен на науката. В този доклад ще изнеса някои от тях.

1. Лайбниц и българският език

Готфрид Вилхелм фон Лайбниц е един от най-изтъкнатите мислители на човечеството. Ерудит от най-висока класа, той е проявил интерес и към българския език. Този интерес е във връзка с неговата амбиция за изработването на единна азбука за всички езици. С оглед на това и интересите му са били насочени главно към графичните системи, използвани от езиците.

За интереса на Лайбниц към българския език се съди по кореспонденцията му с шведския изследовател на славянството Юхан Габриел Спарвенфелд (1655 – 1727). Той е автор и на един речник на черковнославянския език: *Lexicon Slavonicum*, славяно-латински речник от 80-те години на XVII век. Отпечатан е едва в наши дни в Упсала (1987, 1988, 1989, 1990, 1992) от шведската славистка У. Биргегорд, която е и основен изследовател на неговото дело (Биргегорд 2012).

Лайбниц и Спарвенфелд са обсъждали въпроса кой от славянските езици е най-близо до езика на старите писмени паметници (*Slavonica vetus*). Юхан Габриел Спарвенфелд предполага, че това е българският, и изразява това предположение в писмо до Лайбниц от 3 март 1697 г.: „Убеден съм, че българите са славяни и че там се намира най-чистият славянски език“ (Биргегорд 2012: 50).

Лайбниц в отговор от 27 декември 1698 г.: „Струва ми се правдоподобно българите да са славяни, защото името им разкрива, че те произлизат от река Волга“ (срв. Биргегорд 2012: 50).

В края на 1698 г. Лайбниц се обръща към Спарвенфелд с молба да участва в неговия лингвистичен проект – изработване на всеобща азбука. В отговора си Спарвенфелд дава и една таблица с коментари, копие от която е публикувано в изданието с кореспонденцията на Лайбниц (Лайбниц 2001: 143 – 159).

Спарвенфелд е ориентиран не към старите славянски ръкописи, а към печатните книги. Макар да се насочва към стария „славянски език“ (*Slavonica vetus*), това не е език на стари ръкописи, а е на Московската библия от 1663 г., т.е. черковнославянски език.

При прегледа на данните, публикувани на стр. 149 в тома с кореспонденцията на Лайбниц, виждаме, че в представянето на информация за българския език Спарвенфелд също се обръща към **печатна**

книга. Данните, които са предоставени на Лайбниц, са от една книга на Петър Богдан Бакшич, издадена през 1638 г.: *Meditationes S. Bonaventurae. To yest bogoliubna razmiscglianya ad otaystva odkupglienya covicanskoga : : : pzenesena u yezik Slovinski, trudom P. O. F. Petra Bogdana Baksichia, 1638.* Интересът, проявен тук, е с оглед единствено на графичната система, използвана от българския автор:

„In Textu **Bulgarico R. P. Petri Diodati Baxii** ord. min. observ. et Bulgar. custodis inque meditationibus S. Bonaventurae Slavonice literis latinis impressi[s] adhibentur pro Ж Х latin. vel х , pro Ш sc, pro З z , pro Ц cz , pro Щ ch, pro Ч с vel ç etc“ [В българския текст на Петър Диодат Бакшич, обсервант от ордена на миноритите и кустод на България, който отпечатва Размишленията на св. Бонавентура на славянски с латински букви, са специализирани за Ж Х латинско или х, за Ш sc, за З z , за Ц cz, заЩ ch, за Ч с или ç и т.н.“] (Лайбниц 2001: 149).

Въпросът за езика на Петър Богдан Бакшич (книжовникът е бил наречен „Бакшич“ в Илирийския колеж в Лорето, където е учил заедно с хървати и подобно на другите българи, получили тук образованието си, е приел това име, формирано по образа на хърватските патронимични имена) е разглеждан специално от Н. Иванова (вж. Иванова 1988; 1991). И от заглавието на преводния му труд (съдържащ и някои авторски текстове) се вижда, че той е определил езика си като „словински“. И в посвещението, което пише в началото, той пише за „наш словински език“, като има предвид, че това е езикът на българите. В предговора си към същата книга хърватинът Р. Левакович определя езика като български, със забележката „който е диалект на илирийския“. По същия начин е определил езика си и самият Петър Богдан Бакшич в писмо до Левакович, на когото е изпратил превода си за преглед. Там той пише, че е превел „от латински на български, който е диалект на илирийския език“ („da latino in bulgaro, che è un dialetto della lingua illyrica“) (срвн. публикацията у Ферменджин 1887: 33).

Така че от гледна точка на самия Петър Богдан, както и на неговите съвременници той е пишел на български език в неговата книжовна форма. Няма съмнение, че за това убеждение у самите чипровски книжовници от XVII век (а Петър Богдан Бакшич е творчески най-изявеният им представител) е допринасял и родният им чипровски диалект, който има „пограничен“ (или „преходен“) характер според приетата терминология и носи някои от особеностите на западната част на южнославянския диалектен континуум.

Макар че Лайбниц и Спарвенфелд са се интересували от графика на Петър Богдан Бакшич (в книгата – представена от латиница),

чипровските книжовници са използвали и кирилица в нейния западен вариант (наричан от някои автори „босанчица“). Тя е била изучавана в чипровското граматическо училище и на нея са написани писмата на чипровчани до Римската курия, макар че Е. Ферменджин, който е издал някои от тях, ги е транслитерирал с латиница. Това се вижда например от едно копие на писмо на чипровчани от 6 септември 1658 г., което е в микрофилмирания архив на Е. Ферменджин, предоставен на Катедрата по български език от покойния Цанко Младенов; то е интересно и с това, че е подпечатано с печата на Чипровската община, който е прерисуван върху копие.

Със същия западен вариант на кирилицата („босанчица“) е отпечатан и добре известният „Абагар“ на Филип Станиславов, което е предизвикало известно объркване сред изследователите му, тъй като в босанчицата буквите „ч“ и „ц“ ни изглеждат същите като съответствията им в нашия шрифт, но „обърнати“ – босненското „ч“ ни прилича на „обичайното“ „ц“ и обратно.

И така, виждаме, че в европейската наука през XVII век интересът е към печатната книга, тъй като развитието на обществото не предполага внимание към ръкописа. За щастие, благодарение на делото на българските католици в Европа все пак са се разпространявали печатни книги, означени като „български“, и те са били на разположение на европейските учени. Дори някои от тях в определен момент са успели да се ориентират в ситуацията и отбелязват, че в България има разлика между народния език и писмения език, който е същият, както в Далмация, т.е. описали са състояние, което може да се определи със съвременния термин диглосия. Такъв автор е испанецът Л. Ерваси-Пандуро, роден през 1735 г. и живял до 1809 г. (въпрос, който разгледах в своята книга, срв. Илиева 2011: 76 – 82). Точно тази разлика между говоримия и книжния език е затруднила първите изявени слависти.

2. Кореспонденция между Йозеф Добровски и Вацлав Фортунат Дурих

В кореспонденцията между Йозеф Добровски и Вацлав Фортунат Дурих, издадена в Прага през 1895 г., се вижда, че двамата „бащи на славистиката“ са търсели данни за българския език, отново – в печатни книги. Така в свое писмо до Дурих от 1 май 1788 г. Добровски коментира съществуването на книга на Христофор Пейкич: *Зарцало истине мед царкве источне и западне, од дом КарстѸ ПеикиѸа од Ѓипровац, издадена през 1716 г. в Търнава. Шрифътът на тази книга (западна кирилица, босанчица) дава повод на Й. Добровски да коментира нейния*

произход и той с право я съпоставя с кирилицата, използвана от босненските католици. Виждаме, че отново, благодарение на един от чипровските католици, българският език е бил представен пред образования европейски свят. Какви изводи са си направили славистите за неговия характер, би могло да се каже само след по-внимателно проучване на техните трудове.

3. Стихове за шведския крал Густав III

През 1784 г. Конгрегацията за пропаганда на вярата публикува сборник, с който отбелязва гостуването на шведския крал Густав III. Пълното заглавие на сборника е *Catholic Church. Congregatio de Propaganda Fide. Regi Gustavo Regis Federici filio Suecis Gothis Vandalis imperanti praesides et alumni Collegii Christiano nomini Propagando quod linguarum experimenta publicantibus indulgentissime adfuerit interumque ad officine librariae cognitonem lyceo successerit ho. Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide.* Съдържанието на сборника е следното: едно стихотворение на Гудмунд Йоран Адлербет, което възхвалява шведския крал, е преведено на 46 различни езици, от които 7 са славянски. Те са, според означенията им в сборника: български, далматински, илирийски, полски, руски, рутенски и сръбски.

На стр. 5 е даден текст, означен като „български“:

BULGARICE

Ка́да рѣмѣ ѿполчѣнна ала́рка гледа́ше
Кѡнъ сва́ страны Тѣбра пѣно пленя́ше
Са́дѣ тѣ гле́да Густа́ве вѣѣ́ прѣше́ша ми́рно
Нѡдѡ́вѣ ра́достнѣ пѣ́сань тѣ гласѣ́тѣ вѣ́рно .

Този сборник напоследък беше изследван подробно от шведския славист П. Амброзиани (Амброзиани 2012). Идеята на стихотворението е, че някога вандалите на Аларик (идентифицирани уж като шведи, чийто крал е Густав III) са разрушили Рим и са били посрещнати с ужас, но сега „техният“ крал Густав идва с мир и е приветстван радостно. В езиково отношение този текст, предназначен да представя българския език, твърде се различава от текстовете на българските католици, които са представяли българския език по авторите, разгледани дотук. Този текст очевидно е свързан с друга писмена традиция и тя е на православните южни славяни.

Очевидно в Римската курия вече са се запознали и с други български текстове, освен с текстовете на нашите католици. Може да се предположи, че данните за изграждането на този текст (ако не и авторството) са на българин, преселен в района на днешна Войводина или евентуално в друг район в някогашната Хабсбургска империя. Както показва и потеклото на големия историк Йован Раич (по баща българин от Видин), в австрийските земи са се заселвали и българи от Западна България. Поради диалектните си особености те не са имали нашите съвременни разграничители между „българско“ и „сръбско“ в езика, който в писмената си форма все още е бил общ.

4. Първа печатна книга през XIX век: Молитвенный кринъ, Будим, 1806

Ролята на печатните книги на българите за тяхното духовно присъствие в европейската наука е била съществена. За жалост, тя не е добре изследвана и дори все още се срещат рецидиви на остарялото схващане, че първата българска печатна книга е „Неделник“ на Софроний Врачански, издадена в Римник през декември 1806 г. Тази книга е предшествана от редица други и специалната роля, която ѝ се отрежда, вероятно се дължи на нейната популярност.

Дори и за XIX век обаче това не е първата отпечатана българска книга и както и да се датира според противоречивите налични сведения, при всички случаи малко преди нея излиза книгата *Молитвенный кринъ*, отпечатана в Будим. Единственият автор, който я е описал *de visu*, е руският славист И. И. Срезневски (Срезневски 1846), който твърди, че тя е от 1806 г., а други български автори дават с две години по-ранна дата (срв. Шопов 1852). Няма данни за наличието на тази книга в някоя от известните ни сбирки и библиотеки. За щастие, И. И. Срезневски е дал поне един образец от нея – молитвата „Отче наш“, откъдето се виж-

да, че тя е на съвременен народен език (за разлика от „Неделник“). Привеждаме текста според изданието на Срезневски (1846: 6):

Ба́ща нашъ който си на небóто. Да сѧ свати́ имѧ Твое. Да прииде́ ца́рство Твое. Да ба́де во́ла Твоѧ, каквò на небóто, така́ и на зема́та. И опрости́ намъ должнòсти те наши, какво и нѧ опраща́ваме [sic!] на наши те должни́ци. И не наводи́ насъ на искушѣние, но избѧви насъ ѿ лука́вагѧ. Ако́ твое ёсть ца́рство то, и сила́ та, и сла́ва та во вѣки. Аминь.

Пред нас очевидно е първият текст на молитвата „Отче наш“ (макар и непълен) на новобългарски език в уникален превод. Този текст показва по-скоро западнобългарски особености, например релативната употреба на „какво“ (срещу съвременното книжно „както“). Да се надяваме, че някое подробно изследване на печатните книги на българите ще успее да представи и екземпляр от тази книга, която е най-ранната за своя XIX век.

5. Изводи

Напоследък се откриват все повече нови данни за интерес към българския език в европейската наука през XVII и XVIII век, които напълно опровергават тезата за неговото „забравяне“ (основана на един факт: неговото отсъствие от речниците, издадени под патронажа на Екатерина Велика, което може да има различни обяснения). Към българския език са проявявали известен интерес учени като Лайбниц, Спарвенфелд, Добровски, Дурих; непрекъснат е интересът на учени, свързани с Римската курия, която проучва и различни книжовни форми на българския език. Данните за езика европейските учени черпят главно от печатни книги и за щастие, българите, наред с другите южни славяни, поддържат своя практика в книгоиздаването и през XVII и XVIII в. (чрез делото на българските католици), а в самото начало на XIX век се появяват и първите новобългарски форми на основната християнска книжовност – първият превод на хубав народен език на „Отче наш“ е отпечатан през 1806 г. Така че заслугата да се поддържа известен интерес към българския език е на българските книжовни дейци, които все пак успяват да се включат в информационната революция, извършена с разпространението на печатното дело.

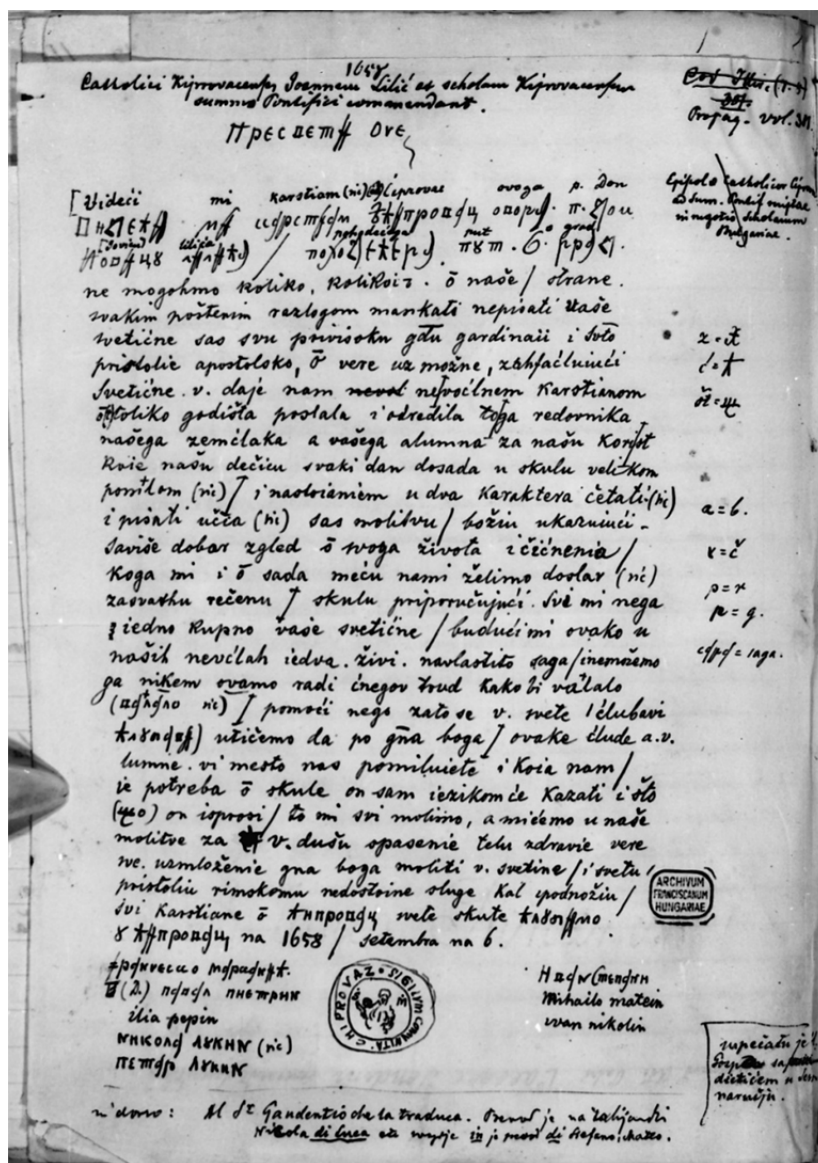
ЛИТЕРАТУРА

- Амброзиани 2012:** Ambrosiani, P. Slaviska språk i en hyllningsbok till Gustav III. // *Slovo: Journal of Slavic Languages and Literatures*, 2012, Vol. 53, 7 – 28.
- Бакшич 1638:** *Meditationes S. Bonaventurae. To yest bogoliubna razmiscglianya ad otaystva odkupglienya covicanskoga: pzenesena u yezik Slovinski*, trdom P. O. F. Petra Bogdana Baksichia, 1638.
- Биргегорд 2012:** Биргегорд, У. Вопросы славистики в переписке Г. В. фон Лейбница и Ю. Г. Спарвенфельда. // *Slavica litteraria*. Vol. 15, iss. Supplementum 2, [47] – 60.
- Добровски, Дурих 1895:** *Sbírka pramenův ku poznání literárního života v čechách, na Moravě a v Slezsku*. Skupina druhá. Korrespondence a cizojazyčné prameny. 2. Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Fortunata Duricha z let 1778 – 1800. V Praze, 1895.
- Иванова 1988:** Иванова, Н. Илирийският език на южните славяни в българското книжовноезиково развитие през XVII в. Ч. II. // *Годишник на СУ. ФСФ*, т. 78/1, кн. I. *Езикознание*, 1984, София, 1988, 34 – 93 (Част I).
- Иванова 1991:** Иванова, Н. Илирийският език на южните славяни в българското книжовноезиково развитие през XVII в. Ч. II. // *Годишник на СУ. ФСФ*, т. 79/2, кн. II. *Езикознание*, 1985, София, 1991, 3 – 48 (Част II).
- Игњатович 2010:** Игњатовић, Ђ. Вук Караџић – оснивач нове гране српске науке – bulgarica. // *Друштвена политичка мисао Вука Караџића. Зборник радова*. Београд, 2010, 214 – 238.
- Илиева 2011:** Илиева, Л. *Българският език в предисторията на компаративната лингвистика и в езиковия свят на ранния европейски модернизъм*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2011.
- Илиева 2013а:** Илиева, Л. Славянските езици в колекции ORATIO DOMINICA и българският сред тях. // *Време и история в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Единадесетите национални славистични четения 19 – 21 април 2012*. Том първи. *Езикознание*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 434 – 442.
- Илиева 2013б:** Илиева, Л. Славянските шрифтове в ранни полиграфически наръчници и българският сред тях. // *Славянските езици отблизо. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 460 – 469.
- Конев 2007:** Конев, И. *Вук Караджич за българите и европейската българистика*. София: Пропелер, 2007.

- Лайбниц 2001:** Leibniz, G. W. *Sämtliche Schriften und Briefe. Reihe I (Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel)*. Herausgegeben vom Leibniz-Archiv der Niedersächsischen Landesbibliothek Hannover, Bd XVII.
- Леков 1966:** Леков, Ив. Вук Стефанович Караджич като езиковед българист. // *Анали филолошког факултета Београдског университета*. Београд, 1966, 119 – 124.
- Николова 2006:** Николова, Н. Българският език – известен и неизвестен (Осведомеността на европейците за българския език през XV – първите три десетилетия на XIX в., http://liternet.bg/publish11/nadka_nikolova/bylg_ezik.htm, accessed April 2, 2016.
- Срезневски 1846:** Срезневский, И. И. *Очерк книгопечатания в Болгарии*. [Исправл. долж. экстраорд. проф. Харьк. ун-та И. Срезневский].
- Ферменджин 1887:** Feremendzin, E. *Acta Bulgariae ecclesiastica ab anno 1565 usque ad anno 1799*. Zagrabiae, 1887.
- Шопов 1852:** *Список за българските книги, кои са издадени досега*. [От Иван Шопов] Цареград [Цариград], 1852.

Приложение

Писмо на чипровските граждани от 6 септември 1658 г., препи- сано от краснописец и подготвяно от Е. Ферменджин за печат в ла- тинска транслитерация. Вижда се, че оригиналът е написан с босненс- ка кирилица. В преписа са запазени и някои кирилски фрагменти и в полето са дадени принципите на транслитерация, използвани от Фер- менджин, който обаче не е успял да публикува текста на писмото и тук листът от архива на Ферменджин се открива за първи път.

**ГРАМАТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ГЛАГОЛНИТЕ ФОРМИ
В ДЕКАЛОГ, ВКЛЮЧЕН В СЪСТАВА НА ЮЖНОСЛАВЯНСКИ
РЪКОПИСЕН СБОРНИК ОТ XVIII ВЕК**

Лъчезар Перчеклийски
Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

**GRAMMATICAL FEATURES OF THE VERBS IN *DECALOGUE*
INCLUDED IN THE COMPOSITION OF AN 18th CENTURY
SOUTH SLAVIC HANDWRITTEN COLLECTION**

Lachezar Perchekliyski
Neofit Rilski South-Western University in Blagoevgrad

The article is focused on the grammatical features of the verb forms in *Decalogue*, as part of an 18th century collection. A comparison is drawn between it and the situation in the earlier Slavic written tradition (13th – 14th centuries). Examples are also given from the Bulgarian Pre-Revival epoch. Finally, the conclusions relate to the place of the *Decalogue* from the 18th century among other models presented.

Key words: Decalogue, translation, imperative, future, 18th century

Обект на анализ в тази статия е един Декалог, който е включен в състава на южнославянски ръкописен сборник, съхраняван в Националната библиотека „Сечени“ в Будапеща (Унгария). В него се съдържат още 1) Символът на вярата с коментар и 2) два речника (румънско-славянско-латински и славянско-румънски). Микрофилм от този писмен паметник е дарен от Цанко Младенов на Катедрата по български език в Югозападния университет „Неофит Рилски“ в Благоевград.

Във връзка с този ръкопис има две публикации: 1) кратко резюме (Илиева, Петков, Младенов и Юркова 1980) и 2) фототипно издание на двата речника в сборника, подготвено за публикуване от колегия, в която са включени учени от Югозападния, Софийския и Великотърновския университет (Христова, Илиева и др., ред. 2012).

Целите на работата са:

- да се представи Декалогът в споменатия сборник;
- да се анализират глаголните форми в него, като се съпоставят с тези от по-ранните периоди на българската езикова история, както и с други образци на Десетте заповеди от времето на Българското предвъзраждане;
- да се потърсят причините за граматичните промени при глаголите, с които се изразява императивността в Божия закон.

Отделни аспекти на проблема за превода на Десетте заповеди в славянската (в частност българската) традиция са засегнати и в други изследвания. Формите за забрана с отрицателната частица **нѣ** и глаголи от свършен вид в сегашно време, изразяващи т.нар. „просто бъдеще време“, се споменават в трудове на Вл. Георгиев (1934: 52), Р. Златанова (1991: 371 – 372), П. Пенкова (1985: 556), М. Цибранска-Костова (2014: 15), В. Милева (1980: 49 – 52) и др. В своя статия Б. Велчева (1960: 47 – 48) разглежда историческото развитие на императивното значение при сложните форми на отрицателното бъдеще време. Въпросът за превода на старозаветните заповеди в Новия завет е разгледан основно по отношение на старобългарските евангелия (Перчеклийски 2013: 179 – 186) и апостолския текст (Перчеклийски 2014: 207 – 229). Досега проблемът не е разработван специално във връзка с паметниците от Предвъзраждането.

* * *

Декалогът в сборника е включен в текст със заглавие **Ѡ ЗАКОНЪ БЖІИ, ИЖЕ ВЪ ДЕСЯТЧУСЛОВІИ**. Освен заповедите той съдържа и въпроси и отговори, които изясняват тяхното значение, напр.:

вопрѡсъ: что ѣсть законъ бжій;
 Ѡвѣтъ: законъ бжій ѣсть бжїе повеленїя. Чрезъ Моѷсеа людемъ преданное въ десяти заповѣдехъ, да бы всякъ члвкъ вѣдалъ, что оубоудно ѣсть воли бжїей, и то бы со всякимъ оусердїемъ творилъ...

Налице са две версии – (църковно)славянска и румънска. Те са представени на срещуположни страници в сборника. Славянският Декалог има следния вид¹:

ⲁ: Азъ ѣсмь Гⲁⲗъ бгъ твоѷ, да не вѣдѣтъ тебѣ бѡзи инїѷ развѣ мене.
 Ⲇ: Не сотвори тебѣ кумира, ни всякагѡ подобїя еликѡ на нѣси гѡръ, и еликѡ на зѣмли нїзѡ, и еликѡ въ водахъ и подъ землею, да не поклонїши ся имъ, и да не послужиши имъ.

¹ Вж. също снимките в Приложението.

Г̃: Не прїемли имене Г̃д̃а б̃г̃а твоег̃в все.

Д̃: Пóмни д̃енз̃ с̃вбботный С̃тїти ег̃в. Ш̃есть д̃н̃ей д̃ѣл̃д̃й, и сотвориши въ нихъ вся д̃ѣла твоя, а денз̃ с̃д̃мый с̃вббота Г̃д̃ѣ б̃г̃ѣ твоем̃ѣ.

Ї: Ч̃ти ѡц̃а твоег̃в и м̃атерз̃ твою, да бл̃го ти б̃ѣдетз̃, и долгол̃етенз̃ б̃ѣд̃еши на з̃емли.

З̃: Не оубїй:

З̃: Не прелюбодѣйствѣй:

И̃: Не оукради:

Д̃: Не послѣшествѣй на др̃ѣга твоег̃в свидѣтельства лóжна.

Т̃: Не пожел̃д̃й ж̃ены искренняг̃в твоег̃в, не пожел̃д̃[й] дóм̃ѣ бл̃яжняг̃в твоег̃в, ни с̃ела ег̃в, ни раба ег̃в, ни рабыни ег̃в, ни вола ег̃в, ни всла ег̃в, ни всег̃в скота ег̃в, ни всег̃в елик̃в ближняг̃в твоег̃в [...]

Този Декалог следва предходната славянска традиция, в която преводът на старозаветните текстове е правен по Септуагинтата (LXX). Десетословието от LXX се разпознава лесно по три съществени разлики в сравнение с масоретския вариант (Мас.):

1) В LXX първата заповед гласи буквално: „Да не бѣдат на тебе други богове пред Мене!“, т.е. глаголната форма е в 3 лице мн.ч., а не във 2 лице ед.ч., както е в Мас.

2) Втората заповед в LXX обикновено се превежда така: „Не си прави кумир, нито **всякакво** подобие на...“. В Мас. вместо обобщителното местоимение „всякакво“ се среща отрицателното – „никакво“ (любопитно е, че тази особеност е спомената в Пространното житие на Кирил, по-точно – в диспута му с патриарх Анис за почитането на иконите);

3) Редът на VI и VII заповед е разменен – първо е представена забраната за извършване на прелюбодейство, а след нея – тази за убийството.

По принцип в Декалога са включени две положителни заповеди (IV и V) и осем забрани (I, II, III, VI, VII, VIII, IX и X). В Десетословието, което е поместено в сборника от XVIII в., редът на VI и VII е според масоретския текст, а II и IV са представени съкратено. За изразяване на заповедите от Божия закон са използвани преди всичко глаголи в повелително наклонение. С прости (синтетични) форми са изразени заповедите:

– отрицателни: не сотвори (II), не прїемли (III), не оубїй (VI), не прелюбодѣйствѣй (VII), не оукради (VIII), не послѣшествѣй (IX), не пожел̃д̃й (X);

– положителни: пóмни (IV), д̃ѣл̃д̃й (IV), ч̃ти (V).

Със сложни да-форми са представени забраните: да не б̃ѣдетз̃ (I), да не поклониши ся (II) и да не послужиши (II).

Налице е и една положителна форма на глагол от свършен вид в сегашно време – *сътвориши*, която е остатък от старобългарското *просто бъдеще време* (‘ще сътвориш, ще извършиш’).

Повечето от глаголите в Декалога са от свършен вид: *не сътвори и сътвориши, не приеми, не оубий, не оукради, не пожелай, да не вѣдѣтъ, да не поклониши ся и да не послужиши*. От несвършен вид са две от формите, изразяващи забрана: *не прелюбодѣйствѣй и не послѣшествѣй*, и трите форми, означаващи положителни заповеди: *пѹми, ѹти и дѣлай*.

Анализът показва, че в това Десетословие са отразени различни морфологични начини за предаване на повелителност – синтетични и аналитични. В по-голяма или в по-малка степен те са застъпени и в по-ранните славянски преводи на библейския текст. Наред с това обаче тук е представено едно ново отношение към заповедите, като най-ярката им особеност – глаголите в т.нар. *просто бъдеще време*, които характеризират заповедите от Моисеевото Петокнижие в по-старите паметници, е силно пренебрегната; т.е. присъствието ѝ е сведено само до една периферна форма.

За съжаление, няма нито един ръкопис от старобългарския период, който да включва цялостно съдържанието на Десетте заповеди (някои от тях са запазени като цитати в новозаветните книги). Затова за сравнение тук ще бъдат използвани два славянски Декалога с вероятен среднобългарски превод. Единият е южнославянски (сръбска правописна редакция) и е включен в текста на славянския превод на старозаветния юридически свод „*Nomos Mosaicus*“ („Закони на Моисей“), който е поместен в Иловичката кормчая от 1262 г. (Загреб, Архив ХАЗУ. № IIIc 9)². Другият е в руска редакция и е включен в съдържанието на старозаветната книга „Изход“ от XIV век (Москва, ГИМ, Собрание Барсова № 3)³.

² Текстът е взет от наборното издание на Марияна Цибранска-Костова (вж. Цибранска-Костова 2014).

³ Изразявам своята благодарност на доц. д-р Веселка Желязкова от Кирило-методиевския научен център към БАН за предоставения наборен текст на XX глава от книгата „Изход“, в която е поместен този Декалог.

<p>Декалог в <i>Nomos Mosaicos</i> (Д1)</p>	<p>Декалог в рѣк. № 3 от Сб. на Барс. (Д2)</p>
<p>а. Язь ѳсмь гѣ бѣ твои изведыи те ѿ земли егѳпѣтскыѳ. и ѿ домоу работы. (да) не воудотѣ тебѣ взи инии развѣ мене.</p>	<p>а. Язь ѳсмь гѣ бѣ твои, ѳзведыи та ѿ земля егѳпѣскыѳ. ѳ ѿ домоу работнааго. да не сѣ ' боши ѳни тебѣ, развѣ мене</p>
<p>б. Не створиши себѣ идола ни всакого же поѳвита. ѳлика соутѣ на нѣси горѣ. и ѳлика на земли долѣ. и ѳлика въ водахъ подѣ землею. не поклониси се имь. ни же послоужиши имь.</p>	<p>б. и не сзтвори себѣ коумира. ни вссего ѿблнѳѳа ѳже на нѣн горѣ. ѳ ѳлко на земля долоу. ѳ ѳлко въ водахъ по землеѣ, да не поклониси са ѳ, ни да послоужиши ѳ ... азь бо ѳсмь гѣ бѣ твои, бѣ ѳстннныи. ѳ взыаѣ грѣхы ѿѳа на ѳада. до третѳаго ѳ четврзтааго рѳда. до ненавѳаши мене. творан же мзсть, въ тѣсаѣѣ любашѳ ма, ѳ сзнавѳаши заповѣди моѳ.</p>
<p>г. Не примѣши имене гѳ бѳ своего насоуѳе. не ѳчиститѣ бо гѣ приѳмляющаго имене ѳго насоуѳе.</p>	<p>г. да не приложн(ши) ѳмене гѳ бѳ твоѳ кз соуѳтномоу. ѳ не ѳчиститѣ бо гѣ прилагаѣщаго ѳма ѳго кз соуѳтномоу.</p>
<p>д. Помени днѣ соуботныи ѳсѳцати ѳго. шесть днѳи дѣлаи. ѳ створиши вса дѣла своѳа. днѣ же седмыи соубота. гоу боу твоѳмоу. не створиши въ нь всака дѣла. ты и снѣ твои и дѣщи твоѳа и рабѣ твои и раба твоѳа. и воля твои и ѳсль твои. и пришьльць живыи оу тебе .</p>	<p>д. помни днѣ сѣботныи ѿсѳаѣ ѳ. с' днѳи да дѣлаѳши, ѳ сзтвориши всѣ дѣла твоѳа. а въ днѣ сѣмыи сѣбота. гѣ боу твоѳмоу. да не сзтвориши вссего дѣла въ нь. тѣ ѳ снѣѳе твои. ѳ дѣщи твоѳа. ѳ рабѣ твои. ѳ воля твои. ѳ ѿсла тво... ѳ вѣ сѳо твои. ѳ приходнѳ ѿбнтаѣн оу тебе. въ шесть днѣн сзтвори бѣ нѣо ѳ земля. ѳ мѳре ѳ всѣ ѳже въ нѳ. ѳ поѳн въ сѣмыи днѣ, ѳ ѿстн ѳ</p>
<p>ѳ. Ути ѿца твоѳго и мѳрѣ твою. да блго тебѣ воудѣтѣ. и да длзголѣтнѣ воудѣши на земли:</p>	<p>ѳ. Утн ѿца своѳго ѳ мѳре своѳа, да ти добро бѣдѣ. ѳ длзголѣтнѣ бѣдѣши на земля блѳстѳн. аже гѣ бѣ твои да тебѣ</p>

<p>5. Не оубиѣши.</p>	<p>5. не любыдѣи.</p>
<p>6. Прѣлюбы не створиши.</p>	<p>6. не оубѣи.</p>
<p>7. Не оукрадеши.</p>	<p>7. не оукради.</p>
<p>8. Аже не свѣдѣтельствоуѣши на ближнаго свѣдѣтельства лжна.</p>	<p>8. не азжесѣтель бжди на друга свое. свѣдѣнїа азжнаа.</p>
<p>9. Не похощеши женѣ ближнаго твоего. ни селоу ѣго. ни равоу ѣго. ни рабѣ ѣго. ни ослети ѣго ни всакомоу же скотоу ѣго. ни ѣлика же ближнаго твоего соутъ.</p>	<p>9. не помысли на женѣ друга своеѣ. не помысли на дѣ друга свое. ни на село ѣ. ни на раба ѣго. ни на рабѣ ѣго. ни на воль ѣго. ни на оуслу ѣго. ни на ве ско ѣго. ни на всѣ ѣанко оубо друга твоеѣ ѣ.</p>

И двата Декалога следват съдържанието на Септуагинтата. Подобно до нейните композиционни особености е Д2, като в него дори редът на VI и VII заповед е разменен по подобие на най-стария гръцки превод.

В LXX по-голямата част от глаголните форми в Декалога са във Future Active Indicative (FAI) и предават т.нар. староеврейски *имперфект*, който често изразява *бъдещи действия*, а в съчетание с частицата *не* може да означава и *отрицателна молба или забрана* (Гезениус 1874: 484 – 487; Ламбдин 1998: 196). В славянския превод на Д1 положението е подобно – под влияние на гръцкия FAI повечето заповеди (отрицателни и положителни) са в *просто бъдеще време* (вж. Цибранска-Костова 2014: 15), напр. *не оубиѣши, не похощеши, не оукрадеши* и др., и обикновено се обясняват като граматическа калка в старобългарския език (вж. Пенкова 1985: 553 – 557). В императив са забраната (да) *не боудоутъ* (I) и положителните наредби *помени* (IV), *дѣлаи* (IV) и *чти* (V). В това отношение Д2 представя нова картина, като всички глаголните форми, изразяващи заповедите, са в повелително наклонение: 1) синтетични: *не сътвори* (II), *помни* (IV), *чти* (V), *не любыдѣи* (VI), *не оубѣи* (VII), *не оукради* (VIII), *не бжди* (IX), *не помысли* (X); 2) аналитични *да-форми*: *да нѣ сжтъ* (I), *да не поклониши сѣ* (II), *ни да послужиши* (II), *да не приложи(ши)* (III), *да дѣлаеши* (IV), *да не сътвориши* (IV).

И тук интерес представлява глаголят *с(ъ)твориши* (IV), който в Д1 се свързва чрез съюза и с формата *дѣлаи*, а в Д2 – с *да дѣлаеши*, въпреки че в гръцкия текст на LXX и двата глагола са във Future

Active. По всяка вероятност в този израз е вложен следният смисъл: „шест дни *работи/да работиш* и *ще свършиш* всичките си дела“.

Текстът на Десетословието от XVIII в. показва близост както с Д1, така и с Д2. Приликата с Д1 е (донякъде) по отношение на съдържанието и подредбата на заповедите (вж. напр. съкратеното представяне на IV; поредността на VI и VII и др.). Сходството с Д2 е във връзка с граматичните особености на глаголите, изразяващи наредбите в Закона.

Тук възникват два въпроса: 1) Кога заповедите от Моисеевото Петокнижие (вкл. тези от Декалога) в славянската традиция са започнали да се предават с императив вместо с просто бъдеще време? и 2) Каква е причината за това?

При цитатите на старозаветните заповеди в Евангелието и Апостола промяната е започнала още в старобългарския период. Например в Савина книга (от X – XI в.) всички наредби от Декалога са предадени с императив за разлика от другите ръкописи, в които се срещат най-вече формите на т.нар. *просто бъдеще време*. Това се отнася преди всичко за Евангелието на Матей (вж. Перчеклийски 2013). В разгледаните в тази работа Д1 и Д2 са отразени съответно старата традиция (преобладават глаголите в просто бъдеще време) и новият начин за предаването на заповедите (само с повелителни форми). Вероятно граматическата редакция на глаголите в славянския превод на Декалога в Стария завет е извършена в периода XII – XIV век. Могат да се посочат няколко причини, които биха могли да бъдат в основата на тази промяна:

- схващането на човека (славянина) за смисъла на думата „заповед“ като за повеля, категорично нареждане;
- новозаветните византийски текстове, в които старозаветните забрани от Петокнижието на Моисей се предават с глаголи в Aorist Active Conjunctive (тази особеност е характерна за евангелията на Лука и Марко);
- старобългарските новозаветни текстове, в които е отразена по-свободна интерпретация на езиковите факти при превода (напр. Савина книга);
- невъзможността на сегашните изявителни глаголни форми в свършен вид (със значение на просто бъдеще време) да изразяват категорична заповед или забрана.

Доста интересен е новобългарският превод на Десетте заповеди в един друг предвъзрожденски български паметник – Троянския дамскин от XVII век. Декалогът е поместен в *Словото за Десетте Мо-*

исееви науки на гръцкия религиозен проповедник Дамаскин Студит. Съставът на това Десетословие е свидетелство за влияние от страна на западното християнство върху творчеството на Д. Студит (и по-специално – върху неговия сборник „Съкровище“, който е издаден във Венеция). Като доказателство може да се приложи Катехистичната форма на Божия закон (Катехизис: 576 – 577), в която съставът на заповедите е близък с този в дамаскина, а редът им е структуриран по същия начин.

Слово за Десетте Моисееви науки в Троянския дамаскин от XVII век	Католическа версия на Декалога (Катехистична форма)
1. И пръвѡе Заръчаніе и Заповѣдь вѣѣа. детѡ да се не поклѡнишь дрѣгомѣ бѣѣ, тѣкъмо едномѣ бѣѣ, детѡ е сторишь нѣво и землю и сичкы свѣтъ.	1. Обичай Господа Твоя Бог с всичкото си сърце, с всичката си душа и с всичкия си разум. Аз съм Господ, Бог твой, да нямаш други богове освен Мене.
2. Я вѣторѡе Заръчаніе, детѡ да се не клънешь никакъ вовъ илме вѣѣе за зло или в' лъжѣ.	2. Не вземай името на Господа, твоя Бог, напразно.
3. Пакъ трѣтїата е Заръчаніе. детѡ да пазишь и да почиташь стѣѣе прѣзѣнници.	3. Помни да освещаваш седмия ден, неделята.
4. Я четвѣртоѡе Заръчаніе, детѡ да почиташь баца си и майка си.	4. Почитай баща си и майка си.
5. Пѣта е не оуби.	5. Не убивай.
6. Шѣстѡто Заръчаніе, детѡ да не скѣрвишь.	6. Не прелюбодействуй.
7. Я сед'мо Заръчаніе, не оукради никогѡ чѡждѡ нѣщо.	7. Не кради.
8. Осмо Заръчаніе да не мартѣрїсашь лѣжно.	8. Не казвай лъжливо свидетелство против ближния си.
9. Девѣтоѡе Заръчаніе детѡ да не пожалишь съсѣдинѣ своѣемѣ женѣта, ни дрѣгомѣ нѣкомѣ.	9. Не пожелавай жената на ближния си.
10. Я десѣтѡто е Заръчаніе вѣѣе, детѡ да не завидишь никѣмѣ ни за що ни къщѣта мѣ, ни сѣлище мѣ, ни рѡвѣе или рѡвѣны неговы, или за дрѣго нѣкое нѣщо.	10. Не пожелавай имота на ближния си.

В съдържанието на Декалога от Троянския дамаскин (за разлика от Божия закон в южнославянския ръкописен сборник от XVIII в.) преобладават описателните да-форми на повелителното наклонение. С прости императиви са предадени само забраните *не оуби* и *не оукради*, а глаголи в просто бъдеще време не се срещат.

* * *

В резултат на извършения анализ в изследването могат да се направят следните по-важни изводи:

1. Декалогът в сборника от XVIII век следва в съкратен вид съдържанието на Божия закон от Септуагинтата, но поредността на VI и VII заповед е според масоретския текст.

2. Глаголите, които изразяват заповедите, са в повелително наклонение. Преобладават синтетичните положителни (пóмни, дѣлѣй, чти) и отрицателни форми (не сотвори, не пріемли, не оувій и др.), останалите забрани са представени чрез описателни да-форми на глаголите (да не вѣдѣтъ, да не поклоніши ся, дѣ не послужиши). Като вероятен остатък от простото бъдеще време може да се приеме глаголът сътвориши. Не е изключено обаче в тази форма да е вложен и смисъл на бъдещо действие.

3. При сравнението на Десетословието от XVIII в. с ексцерпти от предходната славянска писмена традиция се забелязва, че в граматично отношение глаголните форми в изследвания Декалог са по-близки до Десетте заповеди от книгата „Изход“ (XIV век) в ръкопис № 3 от сбирката на Барсов (ДИМ, Москва), отколкото до тези от „Nomos Mosaicos“ в Иловичката кормчая (XIII век).

4. Сравнението между Декалога в южнославянския сборник от XVIII в. и този в Троянския дамаскин от XVII век показва разлика както в съдържателно (съставът на заповедите в Троян. дам. следва западнохристиянската католическа традиция), така и в граматично отношение (в първия текст преобладават синтетичните повелителни форми, а в дамаскина повече са императивните да-форми).

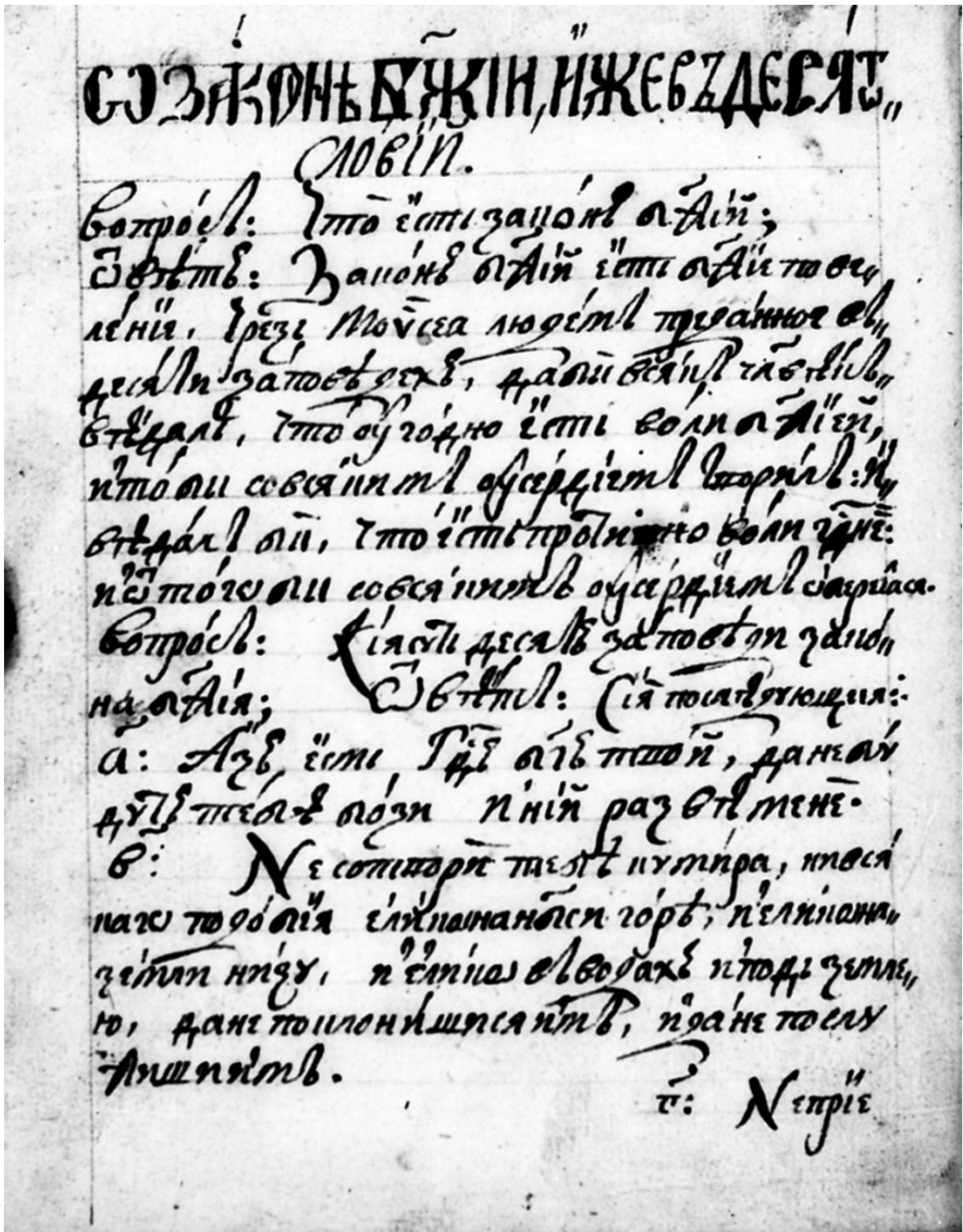
ЛИТЕРАТУРА

Велчева 1960: Велчева, Б. Към въпроса за императивното значение на формите за отрицателно бъдеще време в българския език. // *Български език*, 1960, № 1, 44 – 51.

Георгиев 1934: Георгиев, Вл. Отрицателната заповед в гръцки, латински, български, староиндийски и инюнктивът. // *Годишник на Софийския университет*, 1934, № XXXI.

- Гезениус 1874:** Гезениусъ, В. *Еврейская грамматика*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской академіи наукъ, 1874.
- Златанова 1991:** Златанова, Р. Просто изречение. Типове изречения по цел на изказването. // *Старобългарска граматика*, София: БАН, 1991, 371 – 372.
- Илиева, Петков, Младенов и Юркова 1980:** Илиева, Л., Петков, Сл., Младенов, Ц., Юркова, Л. Румънско-черковнославянско-латински и черковнославянско-румънски ръкописен речник от XVII век. // *Втори българо-румънски симпозиум* (София, 11 – 15 септември 1980 г.). *Резюмета*. София, 1980, 4 – 5.
- Катехизис:** Апостолическа конституция „FIDEI DEPOSITUM“ за обнародването на Катехизиса на Католическата църква, съставен след Втория Ватикански събор. // <http://www.kae-bg.org/images/content/221/katehizis%20-%20palen%20text.pdf>, 576 – 577.
- Ламбдин 1998:** Ламбдин, Т. О. *Учебник древнееврейского языка*. Москва: Российское Библейское Общество, 1998.
- Милева 1980:** Милева, В. Характерна модална експресивност на императива от свършен вид с отрицание в полския език в съпоставка с българския книжовен език. // *Съпоставително езикознание*, 1980, № 5, 49 – 52.
- Пенкова 1985:** Пенкова, П. Гръцко влияние. // *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т. 1. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1985, 553 – 557.
- Перчеклийски 2013:** Перчеклийски, Л. За една гръцка граматическа калка в старобългарския език. // *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи (Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Славчо Петков)*, Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2013, 179 – 186.
- Перчеклийски 2014:** Перчеклийски, Л. За превода на старозаветните заповеди, цитирани в Апостола. // *Съвременните измерения на едно научно прозрение (150 години от рождението на Ватрослав Облак)*. София: Мултипринт, 2014, 207 – 229.
- Христова, Илиева и др., ред. 2012:** *Южнославянски ръкописни речници от XVIII век: триезичен (румънско-славянско-латински) и двуезичен (славянско-румънски)*. София: Буквица, 2012, 128 с.
- Цибранска-Костова 2014:** Цибранска-Костова, М. Юридическата компилация *Nomos Mosaicos* и някои аспекти на нейната славянска рецепция. // *Palaeobulgaria / Старобългаристика*, 2014, № 3, 3 – 32.

Приложение

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ КОМЕНТАРИ
КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИЯ
И СЛАВЯНОСРЪБСКИЯ ЕЗИК ОТ ПОСЛЕДНИТЕ
ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XVIII ДО СРЕДАТА НА XIX ВЕК**

Найда Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**METHODOLOGICAL COMMENTS UPON THE INVESTIGATION
OF THE SLAVENO-BULGARIAN AND SLAVENO-SERBIAN
LANGUAGES FROM THE LAST DECADES OF THE 18TH
CENTURY UNTIL THE MID-19TH CENTURY**

Nayda Ivanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

In this article the possibilities for applying the comparative approach in investigating the Slaveno-Serbian and Slaveno-Bulgarian types of literary language of the time of Serbian and Bulgarian Revival are examined. I outline the necessity of providing a complex analysis of the extralinguistic and intralinguistic factors, which determine the functioning of the aforementioned types at the first stage of shaping the national identity of the two nations while anticipating the ideas of the Enlightenment in both Serbian and Bulgarian cultures.

Key words: Slaveno-Bulgarian language, Slaveno-Serbian language, mixed types of literary language

Обособяването на славянобългарския и славяносръбския период в прехода между края на Средновековието и началото на Новото време е съществена типологическа особеност в изграждането на съвременните книжовни езици на българи и сърби. По-последователното използване на възможностите на съпоставителния метод при изследването на славянобългарския и славяносръбския книжовноезиков тип би открило някои все още недостатъчно проучени специфики на техния генезис и функциониране като инструменти за усвояването на идеите на Просвещението в условията на начално формиране на българската и сръбската национална идентичност.

Тук ще бъде обърнато внимание на два типологически релевантни аспекта за характеризиране на въпросните книжовноезикови типове: техния функционален статус в писмената практика и принципите на вътрешна организация на съставлящите ги езикови елементи от различен произход.

1. Функционален аспект

1.1. Идентифицирането на книжовноезиковите типове в българската и съответно – в сръбската писмена практика от епохата, както и определянето на техния функционален статус, поставя определени общотеоретични проблеми, които не са намерили своето окончателно решение.

В изследванията върху историята на сръбския книжовен език за времето от втората четвърт на XVIII до първите десетилетия на XIX в. се установява наличието на няколко книжовноезикови типа – сръбскославянски (сръбска редакция на старобългарския език), рускославянски (черковнославянски), славяносръбски и народен (срв. например Младенович 1989). След краткотрайния период на интегрирането им в писмената практика се създава ситуация с по-продължително времетраене, която се характеризира с тяхното паралелно съществуване и взаимодействие. Така най-значимите книжовници от началото на разглеждания период – Й. Раич и З. Орфелин – се изявяват *едновременно* като основоположници и на рускославянското, и на славяносръбското направление, допринасяйки с определени свои съчинения за утвърждаването и на народната говорна основа. При понататъшното формиране на стиловете на новия книжовен език също не се наблюдава еднопосочно развитие в посока от черковнославянски през славяносръбски към народен, а смесено и хронологически нерегламентирано включване на различни по произход системи. Например историографският стил в сръбския книжовен език възниква на сръбскославянско-черковнославянско-руска езикова основа (П. Юлианац, 1765; Зах. Орфелин, 1772; Й. Раич, 1794, 1795), след което е публикувана историята на Д. Давидович (1821) на шумадийско-войводинска говорна основа (Младенович 1988), а най-късно излиза славяносръбската история на М. Видакович (1833).

Изследванията върху българския книжовен език от разглеждания период също потвърждават не поетапното, а паралелното функциониране на няколко книжовноезикови типа в писмената практика, определяни като среднобългарски, черковнославянски, език на дамаскинската книжнина на народна говорна основа (Велчева 2001), славя-

нобългарски и народен. Така при формирането на историографския стил в най-ранните съчинения на Паисий и йеросхимонах Спиридон се налагат особеностите на славянобългарския книжовноезиков тип (Иванова 2012: 85 – 92, Тошева 2013); специално внимание заслужава относително широкото разпространение на преработката на раздела за българската история от съчинението на Й. Раич, направена от Ат. Нескович на славяносръбски език, която претърпява три издания между 1801 и 1811 г. поради големия интерес на българските читатели (Цанев 1989: 89 – 95); към средата на XIX в. се стига до почти едновременно публикуване на исторически текстове, от които единият се отличава с по-изразено присъствие на народните особености (преработката на Раичевата история от П. Сапунов, 1844), в другия по-ясно се очертава нормиращата роля на черковнославянския език („Царственика“, 1844, на Хр. Павлович – Гудшмит 1979); по същото време (1847) излиза и съчинението на Захари Княжески на новобългарска говорна основа.

Първоначално сръбската ситуация е по-близка до концепцията на Ломоносов за трите стила поради ангажирането на руските държавни и църковни институции с организираното въвеждане на черковнославянския и руския език в сръбското образование, докато влиянието на средновековния сръбскославянски език (книжовниците от манастира Рача) е относително ограничено. В българския език през аналогичния ранен период от втората половина на XVIII в. е по-изразено присъствието на утвърдилата се предвъзрожденска практика на паралелното съществуване на среднобългарската и черковнославянската традиция заедно със смесения книжовноезиков тип на народна основа на дамаскинската литература (Велчева 2001). В последвалото развитие и при българи, и при сърби двата смесени книжовноезикови типа – славянобългарски и славяносръбски – функционират едновременно с традиционни и народни говорими книжовноезикови типове, без в употребата им да се наблюдава строга функционална диференциация или хронологическа последователност.

1.2. В рамките на така формираните типове писмена практика би било необходимо допълнително да бъде проучен проблемът за формите и механизмите на *черковнославянското и руското книжовно влияние*. По-конкретно за историята на българския книжовен език възникват някои проблеми от терминологично и общотeorетично естество.

1.2.1. Например в литературата се коментира идеята на П. Филкова за наличието на „българска разновидност на черковнославянския език“, представена в историческите съчинения до началото на XIX в.,

която според авторката се отличава с „проникването на много допълнителни български езикови средства (топоними, антропоними, хидроними, реалии, *аналитични форми, заемки от турски език* (к. м. – Н. И.) и т. н.“. Доколкото въпросната разновидност се разглежда като резултат от „дестабилизирането“ на черковнославянската норма, като неин аналог се споменава и славяносръбският език (Филкова 2002: 26). В случая обаче между така въведения термин и неговата дефиниция се наблюдава известно несъответствие. От една страна, названието „българска разновидност на черковнославянския език“ по-скоро би означавало фонетичната адаптация на черковнославянския език, използван с богослужебна цел в българската говорима среда, т.е. придаването на българска звукова стойност на графемите от черковнославянската азбука, които означават звукове, специфични за руско-украинската църковно-богослужебна ортоепична норма. В този смисъл разглежданата разновидност би могла да се определи като български аналог на това, което П. Джорджич и Ал. Младенович определят като „сръбска редакция на руската редакция“ (Младенович 1989: 38), а проучването на въпросната българска разновидност би имало особено значение в рамките на изследването на правописната проблематика от епохата, както и за изработването на адекватни и единни критерии при транскрибиране на текстове от първата половина на XIX в.

От друга страна, приведената дефиниция на П. Филкова за българската разновидност всъщност се отнася не до черковнославянския език, а до смесения книжовноезиков тип, който както самите книжовници, така и историците на езика назовават „славянобългарски“ (срв. използването именно в този смисъл на коментиранияте две названия като синонимни и в най-новата история на българския книжовен език от Д. Иванова, както и от Ат. Тошева: Иванова 2012: 90 – 92; Тошева 2010: 219).

1.2.2. Същевременно по-подробно книжовноезиково проучване заслужава и проблемът за *видовете литература на черковнославянски и руски език*, която се разпространява в България и Сърбия като обект на превеждане и преработка, както и нейната съотнесеност спрямо оригиналните съчинения на черковнославянски език, написани от българските и сръбските книжовници (за сръбския език проблемът е поставян в трудовете на Б. Унбегаун, Ал. Младенович, Н. Толстой и др., но също се нуждае от по-нататъшна конкретизация).

По отношение на българското книжовноезиково развитие е от значение да се обособят, от една страна, литургичните текстове, а от друга страна – текстове от различни „високи“ стилови подсистеми на

украинския и руския книжовен език от XVII – XVIII в., в които се отразява процесът на секуларизация, като сред последните биха могли да се очертаят две основни групи:

1) широко разпространената сред южните православни славяни *ораторска проза*, формирана в украинските, а по-късно утвърдена в руските православни центрове през XVII – XVIII в. (съчиненията на Дмитрий Ростовски, Стефан Яворски, Теофан Прокопович, Геденон Криновски) (срв. Боева 1985), която по своеобразен начин съчетава особеностите на полско-латинската с византийската омилетична традиция, отличавайки се със своята полемична насоченост, изострена чувствителност към реалния живот и проблемите на паството, многопластова барокова стилистична структурираност, включваща сложна система от метафорични и символни представи, обработен синтаксис, в който латинското влияние се съчетава с „плетение словес“ (например известен е преводът „Мач духовни“ на проповедите на Черниговския епископ Лазар Баранович, направен от Гаврило Стефанович Венцлович през 1736 г.; влиянието на въпросната реторична традиция върху стила и езика на Й. Раич, който завършва Киевско-Могиланската академия; ролята на едно от московските издания на *Пролога*, както и „Собрания разных поучительных слов“ (1760), чийто автор е Геденон Криновски при написването на „Първия видински сборник“ от Софроний Врачански – срв. Инокентий (Павлов) 1989: 668 – 670);

2) *историческа литература*, отразяваща особеностите на историографския стил на руския книжовен език (срв. руските преводи на „Царството на славяните“ от Мавро Орбини, направен от сърбина Сава Владиславич (1722), както и на „Деяния церковная и гражданская ...“ (1719) от Цезар Бароний като извори за съчиненията на Й. Раич, Паисий Хилендарски, йеросхимонах Спиридон).

На базата на приведените, както и на редица други общоизвестни факти от аналогичен характер би било оправдано да се направи разграничение между влиянието на черковнославянския и на руския книжовен език от предпушкиновата епоха, от една страна, и по-късното влияние на съвременния руски език през втората половина на столетието, от друга страна. Същевременно предприемането на евентуално съпоставително изследване на въпросното по-ранно черковнославянско-руско влияние в двата южнославянски езика предполага да се установят спецификите в структурното и стилистичното взаимодействие между източно- и южнославянските системи в българската и сръбската писмена практика на основата на продуктивните идеи на Б. Унбегаун в тази област (Унбегаун 1995).

В контекста на казаното дотук би било необходимо да се проучи комплексно ролята на религиозно-поучителната литература в началната фаза на славянобългарския период, особено на *проповедта*, за формирането на стилистичната система на новобългарския книжовен език. Именно религиозно-поучителните текстове от епохата отразяват в най-голяма степен спецификите на българската езикова ситуация, които не могат да бъдат реконструирани от други източници. В това отношение фундаментално значение имат проповедите на Софроний Врачански, чиято дейност по своята мащабност и оригиналност в много отношения е аналогична на дейността на Гаврило Стефанович Венцлович (Павич 1991), но изиграва значително по-съществена роля за българското книжовноезиково развитие. Следвайки не само езиковите и стилистичните конвенции на дамаскинската книжнина (Велчева 2003), но и бароковите черковнославянски омилетични образци от украинско-руски произход, проповедите на Софроний се отличават с голямо тематично разнообразие (и в това отношение книжовникът е продължител на традицията, положена от Йосиф Брадати) – той разглежда етически, теологически, философски, натурфилософски, образователни, етноложки, политически, социални теми; владенето на особеностите на източнославянската барокова проповед предоставя на книжовника изключително богат запас от лексикални, синтактични и прагматични образци за изразяване на абстрактни значения и отношения, за постигане на диалогичност, полемичност на изказа, поддържане на вниманието на слушателя, използвани от него като модели, в които влива субстанцията и структурния потенциал на народния език. В тези проповедни текстове се разпознават първообразите и на определени възрожденски жанрове – басня, публична реч, публицистика, предговор. Книжовникът по-рядко прибегва до жанрово и тематично мотивирана смяна на регистрите, а по-често – до смесване на различни по произход езикови средства, в което се разпознават механизмите на генезиса на славянобългарския книжовноезиков тип.

1.3. Без да се омаловажава необходимостта от по-подробно проучване на черковнославянско-руското влияние в книжовноезиковите процеси, един от ключовите проблеми за характеризирането на смесените писмени практики от разглеждания период се свежда до установяването на *принципите на функциониране на паралелно съществуващите книжовноезикови типове*. Появата на оригинални проповедни, поетични, исторически, граматически и др. съчинения, които могат да бъдат написани на народна, смесена или традиционна езикова основа в рамките на една и съща тематична сфера, жанрова

форма, както и в творчеството на един и същ автор (напр. Неофит Рилски, Неофит Бозвели), се очертава като същностна особеност на разглеждания период в развитието на двата езика. При интерпретацията на въпросния тип писмена практика съществува терминологична неустановеност. Така например едва ли би било подходящо да се употребява терминът диглосия, нито в неговото значение, прието в англоезичната социолингвистична традиция, нито според разбирането за него в диахронните славистични изследвания на средновековните книжовни езици на източните и южните славяни (напр. Ивич 1998: 28 – 30), тъй като контактуващите генетически родствени книжовноезикови типове не са строго функционално специализирани.

Вероятно би било оправдано за разглеждания период да се приеме съществуването на *специфична разновидност на книжовния език* (имаща впрочем немалко аналози в предвъзрожденското развитие на редица славянски книжовни езици), която е съставена от *няколко книжовноезикови типа*. Доминиращ в съответните конфигурации е *смесеният книжовноезиков тип*. В неговото функциониране се проектира спецификата на националните идентификационни процеси при българи и сърби през първата половина на XIX в., които протичат на няколко нива – общославянско, южнославянско, европейско, собствено национално, т.е. чрез успоредното съществуване на повече културни модели в съзнанието на носителите на съответните езици, всеки от които се характеризира със специфична вербална реализация. Именно ролята на смесения книжовноезиков тип в осъществяването на социалното сепление на общността според нови принципи, съзвучни с модерните европейски ценности, необходимостта той да бъде едновременно престижен и разбираем, определят начина на взаимодействието му с останалите книжовноезикови типове, целящо придобиването на богати езикови ресурси за въздействие върху общественото съзнание, за изграждане на много по-мощна и структурно усложнена система от функционални стилове в сравнение с предходния период.

Във връзка с това би следвало по-точно да се прецизира самото ключово понятие *книжовноезиков тип*, особено по отношение на някои други книжовни разновидности. Така, от една страна, би било оправдано да се разграничи *черковнославянската и руската оригинална литература*, разпространявана в България и Сърбия, която се преписва или използва в определени ситуации, като по този начин южнославянските книжовници усвояват нейните формални и стилистични особености (не само чрез кодификационните пособия, но и на

принципа на т. нар. от Н. Толстой текстологична кодификация). От друга страна, би имало основание да се обособят и системно да се проучат *преработките* на въпросната литература, както и *оригиналните черковнославянско-руски текстове*, създадени от носители на българския и сръбския език. Именно втората група съчинения би трябвало да се разглеждат като принадлежащи към *черковнославянско-руския книжовноезиков тип* в българския и сръбския книжовен език (и не като българска или сръбска разновидност на черковнославянския език, тъй като са част от съответните секуларизиращи се книжовноезикови модели) (имат се предвид черковнославянските поетични текстове на Неофит Рилски и Неофит Бозвели, предговорът към черковнославянската христоматия на Неофит Рилски и под.).

От изтъкнатото дотук следва, че славянобългарският и славяносръбският период в тяхната „зряла“ фаза представят един специфичен еволюционен модел, при който не се наблюдава ясно обособена смяна на различни типове писмена практика. Всъщност се осъществява *едновременна реализация* на книжовноезиковите типове и като самостоятелни системи, и във вид на отделни техни компоненти/подсистеми при формирането на смесения книжовноезиков тип. Установената от Ал. Младенович тенденция към все по-последователното доминиране на народната говорна основа в славяносръбския език (Младенович 1989: 93) се проявява и в славянобългарския език. В случая обаче би следвало да се обърне внимание върху обстоятелството, че говоримият език се въвежда в книжовна употреба и се интелектуализира до степен, в която придобива потенциала самостоятелно да изгради нова книжовноезикова система и структура от съвременен тип *именно в рамките на смесената писмена практика*. Този процес се финализира около средата на XIX в., когато останалите книжовноезикови типове окончателно се маргинализират.

Следователно тезата за утвърждаването на народната основа като главна тенденция в нормализационните процеси през възрожденския период би следвало да се конкретизира, като в посочения процес се обособят *две фази* – *първата*, при която народната основа като такава се утвърждава *в рамките на смесените книжовноезикови типове* приблизително до средата на XIX в., и *втората* – до края на века, когато въпросната тенденция обхваща писмената практика в цялост, а в процеса на вътрешноструктурната стабилизация на нормата наново се развива функционално-стилистичният потенциал на книжовния език, който вече е придобил основните признаци, за да функционира като инструмент на доизграждащата се национална култура. Приемаме нап-

равеното уточнение за напълно необходимо като отправна точка за по-адекватното разбиране относно генезиса на съвременните книжовноезикови норми, както и за осмислянето на особената значимост на смесените книжовноезикови типове в това отношение.

2. Особенности на смесените книжовноезикови типове

В рамките на разглежданата тема и в контекста на установения еволюционен модел, характерен за славянобългарския и славяносръбския период, възниква и въпросът за *методите за изследване* на смесените книжовноезикови типове.

В по-ранните фази от развитието на науката за книжовния език и славянобългарският, и славяносръбският са определяни по сходен начин – като ненормирана писмена практика, на която се оспорва дори и статусът на книжовноезиково явление поради несистемната/механичната употреба на различни по произход езикови средства. Доколкото са установявани определени зависимости на езика на текстовете от образоваността и личните вкусове на автора, жанра и тематиката, те са тълкувани предимно като проявяващи се паралелно с въпросната езикова непоследователност.

В сръбската наука повратен момент в преодоляването на посочената позиция е дейността на Новосадската школа, създадена от Ал. Младенович. В историята на българския книжовен език заслугата за предприемането на системни задълбочени проучвания върху езика на редица емблематични автори от епохата принадлежи на Л. Андрейчин и кръга от негови ученици и последователи. Вследствие на това съвременната наука разполага с обемна и стойностна информация за употребените от българските и сръбските книжовници традиционни и говорими черти, описани според единни формално-структурни критерии, като същевременно се обособяват т.нар. хибридни езикови особености и цялостно се осветляват процесите в правописа.

И в българските, и в сръбските изследвания обикновено се прилагат описателни методи, основаващи се на *историческо-генетични критерии*, които са утвърдени в сферата на историческата граматика и описателната граматика на съвременните книжовни езици. Въпросните методи се основават на концептуалната представа за *хоризонталната сегментация* и организация на елементите, съставляващи езиковата система, намерила метафоризиран израз в термина „езиково ниво“ (фонематично, морфонематично, морфологично, морфосинтактично, синтактично и т.н.). Типичен пример в това отношение са граматичните описания както на отделни етапи от историята на съответ-

ните езици, така и на съвременните книжовни езици, като последните, със или без уговорка, често се използват в сравнителните и типологичните анализи като заместители на съответния език по принцип.

Същата представа е пренесена и в проучванията върху смесените книжовноезикови типове, вследствие на което се постига идентифицирането по езикови нива на особеностите на даден текст, систематизирани според техния произход (в конкретните два случая това най-общо са черковнославянският език, местните средновековни традиции и съответните говори и диалекти). Прилагането на подобен подход е *несъмнено необходимо и основополагащо* за изследването на смесените книжовноезикови типове, още повече че става дума за взаимодействие между генетически родствени системи, което в значителна степен определя спецификата на чисто формалните особености на славянобългарския и славяносръбския език.

Посочената общотеоретична концепция се консолидира и поради утвърденото в славистиката разбиране на Пражката школа за основните признаци на книжовноезиковата норма – относителна унифицираност, еластична стабилност, общозадължителност, които обаче се отнасят до функционирането на съвременните славянски книжовни езици. Доколкото на така представените критерии отговарят вече формираните книжовни норми (в разглежданите тук два случая – от средата на XIX в. нататък), то варирането на различни по произход езикови средства в славянобългарската и славяносръбската писмена практика преди осъществяването на „трайното и необратимото начало на основните процеси в областта на лексиката, морфологията и фонетиката“ на народна основа (според сполучливата формулировка на Хр. Първев – Първев 1981: 139) предопределя маркирането на разглежданите книжовноезикови типове със знак минус по отношение на пражката концепция за книжовна норма.

В случая би следвало да се вземе предвид обстоятелството, че отсъствието на относителна вътрешносистемна стабилност на смесените книжовноезикови типове се дължи на факта, че те не са формирани вследствие на по-продължителна еволюция, а са резултат от намеса на екстралингвистични фактори, които се отличават с много висока степен на интензивност. В българската и сръбската историческа ситуация през разглеждания период става наложително книжовният език максимално бързо да изгради необходимите ресурси, за да се включи в процеса на стабилизирането на съответната разпадаща се етносоциална общност чрез утвърждаването на различна ценностна система и поведенчески модели. Възприемането на модерната езикова

идеология, предполагащо изграждането на изцяло нов функционален модел на книжовния език, подтиква книжовниците да използват всички достъпни езикови регистри в своята нормотворческа дейност, съчетавайки структурно несъвместими форми – т.е. развива се онзи вид смесеност на писмената практика, който предизвиква негативна оценка от генетична гледна точка. В този смисъл системното прилагане на лингвопрагматичния, дискурсия и лингвостилистичния подход, в който е заложена концепцията за *вертикалната йерархизация на езиковите средства* в зависимост от целите на употреба на езика в процеса на комуникация, би могло да осветли важни моменти от механизмите на функциониране на смесените книжовноезикови типове.

Ако изследователските търсения се насочат към извеждането на славянобългарския и славяносръбския книжовноезиков тип от парадигмата на историческата и описателната граматика и се фокусират върху установяване на реалните закономерности на тяхното функциониране във възрожденския дискурс, биха се преодолели и някои рестриктивни практики на генетичния подход. Например в представянето на езика на книжовниците до средата на XIX в. в „Историята на новобългарския книжовен език“ от 1989 г. (ИНБКЕ) не се вземат предвид нито самостоятелните текстове, нито фрагментите в съчиненията, които са написани на черковнославянски език, като заглавия, библейски цитати, молитви и др. Какъв смисъл обаче би имала за възрожденския читател например книгата „Различна поучителна наставления“ (1819) от Йоаким Кърчовски, в която се съдържат евангелски цитати на черковнославянски език и *толкования* (обяснения на народен език), ако се премахнат евангелските цитати; ако от „Поканата за издаване на Неделника“ отпадне първият абзац, представящ бароково обръщение към потенциалните спомоществователи; ако от „Хрестоматия славянскаго языка“ (1852) на Неофит Рилски се игнорира предговорът; може ли да бъде изключена от книжовноезиковата история на ранната възрожденска поезия „Одата за Софроний“? При коментирането на случаите на паралелно съществуване на черковнославянски и народни черти в ИНБКЕ отстраняването на традиционните елементи се оценява положително – приема се, че по този начин книжовниците „се освобождават“ от тях и се доближават до народната говорна основа; смесените (хибридни) езикови форми, които рядко са обект на анализ, също се възприемат като нежелателни, а обобщаващите изводи за езика на всеки конкретен автор се съсредоточават върху посочването на приноса му за утвърждаването на едни или други особености на *съвременната* книжовна норма.

Всъщност чрез спазването на приведените рестрикции се пропуска възможността да се изследват различните типове автентичен възрожденски дискурс, в който именно чрез паралелната и смесената употреба на цялостни традиционни и говорими книжовноезикови типове или на техни подсистеми се създава специфичната среда на съотнасяне на лексикално-семантичните, словообразователните, граматичните и синтактичните модели на контактуващите системи, без която в един последвал етап не би могла да се формира единна съвременна книжовноезикова норма.

Следователно досегашните проучвания върху книжовноезиковото развитие през разглеждания период осигуряват стабилна основа, за да се пристъпи към написване на историята на стиловете през първата половина на XIX в. (значително по-цялостно са проучени аналогичните процеси през втората половина на XIX в – вж. ИНБКЕ, „Историята на новобългарския книжовен език“ на Р. Русинов, както и най-новата „История“ на Д. Иванова, в която ключовите проблеми в тази област се обобщават и преосмислят на базата на най-новите изследвания). С помощта на методите на стилистичен, прагматичен и дискурсен анализ биха могли да бъдат обхванати и анализирани системните отношения между всички типове писмена практика с оглед на тяхната стилообразуваща функция.

Предварителните наблюдения показват, че в текстовете *последователно* се прилагат две основни *стратегии*, които са неприемливи от структурно гледище, но имат ключово значение за функционирането на смесените книжовноезикови типове: 1) *смесена употреба* на народни и традиционни фонетични, морфологични, морфосинтактични особености и синтактични модели и 2) *формално дублиране* при изразяване на дадено граматично или лексикално значение. Въпросните стратегии очертават двете страни на един и същ езикотворчески процес: 1) *отпадане* на определени семи от лексикалното или граматичното значение на съответните езикови единици *при изключването им от системите на техния произход* и 2) *придобиване* на нови семи при взаимодействието на същите тези езикови единици с елементи от други езикови регистри вследствие на *включването им в смесения книжовноезиков тип*. Посочените два типа взаимодействия представят *основна стилистична стратегия, целяща легитимирането на говоримите средства във „високя“ контекст*, чрез което се разширяват възможностите за съчетаемостта им, както и за усложняване на тяхната лексикална или граматична семантична структура. По този начин те получават предимството да бъдат едновременно и разбирае-

ми, и престижни, което им осигурява шанса за надмощие в езиковата конкуренция. Същевременно, встъпвайки във взаимодействие с народно-разговорните особености, *традиционните средства губят своя статус на каноничен авторитетен образец, отваряйки се към цяла поредица от структурно-семантични трансформации, вследствие на които от единици на сакралния език се преобразуват в единици от интелектуализирания пласт на националния книжовен език.* Стилите фактори имат нормообразуващо въздействие до момента на достигане на *вътрешносистемното стабилизиране на народните езикови елементи* в писмената практика. Следва да се отбележи, че при изследването на тези процеси особено значение имат не само синтактичните развойни тенденции, но и тенденциите в сферата на структурата на текста, на които в досегашната научна литература все още не е посветено подобаващо внимание.

Извод

Съпоставителният анализ на историята на българския и сръбския книжовен език от средата на XVIII до средата на XIX в. би могъл да допринесе за по-детайлното установяване на еволюционните модели в книжовноезиковото развитие на двата народа. Налага се изводът, че през разглеждания период биха могли да се обособят три основни фази:

1) В началния етап на формиране на смесените книжовноезикови типове българското и сръбското развитие се различават в няколко отношения. Преди всичко се наблюдава по-продължителна и устойчива традиция на смесената писмена практика на народна основа в българския език, представена от дамаскинската книжнина. Едновременно с това се проявява и различният статус на традиционните писмени практики – в сравнение с ограниченото участие на *сръбската редакция на старобългарския книжовен език*, присъствието на *среднобългарското книжовно наследство* е значително по-силно, като неговото съхраняване се постига главно чрез самостоятелната преписваческа дейност и в рамките на дамаскинските сборници от XVII – XVIII в. От друга страна, разпространението на *черковнославянската и руската книжнина* в България от XVII в., подпомогнато от проникването на печатните книги, не е така интензивно, както в Сърбия, където се стига до организираното усвояване на въпросния език чрез рускославянските училища в Сремски Карловци. Същевременно активното участие на черковнославянския и руския език в нормализационните и кодификационните процеси в българското развитие е по-продължително.

2) През средната фаза славянобългарският и славяносръбският достигат до най-голяма степен на сходство в своето функциониране, поемайки доминираща роля по отношение на другите книжовноезикови типове като главни инструменти, чрез които се осъществява сложният трансфер на европейските културни ценности. Това е периодът на зараждане на светската художествена проза и поезия, историографията, учебната, филологическата, научнопопулярната литература, периодиката, първите библейски преводи, като смесените книжовноезикови типове адекватно изпълняват своята функция да променят мисловните нагласи и ценностната ориентация на етносоциалните общности, които обслужват.

3) През третата, последна фаза на утвърждаването на народната говорима основа в двата смесени книжовноезикови типа настъпват съществени изменения в еволюционните модели на българския и сръбския книжовен език. От една страна, контактите между носителите на различни диалекти на българския език, както и взаимодействието между западнобългарски и източнобългарски говорни особености в писмената практика протичат невъзпрепятствано в рамките на една социокултурна ситуация, която е относително сходна за преобладаващата част от етносоциалната общност в границите на Османската империя. От друга страна, носителите на сръбския език населяват две империи – Хабсбургската и Османската, в пределите на които доминират два вида култура – от градски и от селски тип – със съответните различни визии за книжовен език, който да обслужва формиращата се нация (Ивич 1998). Именно сблъсъкът между тези две визии довежда до по-радикалното ограничаване на постигнатото от войводинската интелигенция в периода на Просвещението и налагането на романтичния „плебейски“ модел на Вук Караджич. За втори път в сръбското книжовноезиково развитие след проникването на черковнославянско-руското влияние се проявява специфичният тип интервениране на определени екстралингвистични фактори, което има не надграждащо, а частично деструктивно въздействие върху процесите на нормообразуването. Това обстоятелство определя възникването на често изтъкваните разлики в по-нататъшното развитие на двата книжовни езика. Най-ясно се очертават спецификите по отношение на съдбата на традиционните елементи в лексикалната сфера. Красноречив пример в това отношение може да бъде издаденият през 2004 г. сборник „Против Вука“, в който са събрани текстове на представители на войводинската градска интелигенция от XVIII – XIX в. Към сборника е приложен „Речник на по-малко познатите думи“, които в по-голямата

си част са от черковнославянски и руски произход и не се употребяват в съвременния сръбски език, докато в българския език влизат в състава на терминологичната и абстрактната (вкл. и книжна) лексика (например: *благодравие* – пристойност, уљудност; *благополучие* – среќа, добробит; *веществен* – стваран, материјалан, прави; *вниманије* – пажња; *вопрос* – питање; *добродетел* – врлина; *забвеније* – заборав; *изобретеније* – проналазак; *мњеније* – мишљење; *начинаније* – подухват; *невежа* – незналица; *ненавистан* – мрзак, гадан; *нрав* – карактер, природа; *нравоученије* – морална поука; *обстојателство* – прилика, ситуација; *писател* – писац; *плодородије* – плодност; *полза* – корист; *противоборство* – сукоб, *разновидност* – врста; *скудоумије* – незнање; *следствије* – последица; *тјажест* – тешкоћа; *умозрителност* – способност размишљања) (Йованович, ред., 2004: 397 – 403).

Далеч не така очевидно и значително по-слабо е изследвано влиянието на смесените книжовноезикови типове върху формирането на синтактичната норма на съвременния български и сръбски книжовен език (в този смисъл елиминирането на определени причастни форми и конструкции от писмената практика при утвърждаването на Вуковия книжовноезиков модел и кодифицирането на аналогични форми в българския език е наистина съществена особеност, но това не изключва необходимостта от осъществяването на цялостни, системни проучвания на нормализационните процеси в сферата на синтаксиса на двата езика). Така например без влиянието на Раичевата „История“ трудно би могла да се обясни високата синтактична обработеност на историята на Дим. Давидович в една толкова ранна фаза от утвърждаването на народната говорна основа в историографския стил (1821), нито пък сложната текстова и синтактична структурираност на проповедите в „Първия видински сборник“ на Софроний Врачански би могла адекватно да се изтълкува, без да се вземе предвид, че книжовникът е познавал съчиненията на Гедеон Криновски. Въпреки че все още не могат да се направят сигурни изводи, предварителните наблюдения показват, че някои от досегашните твърде непълни представи за фазите и механизмите на синтактичната интелектуализация, осъществяващи се в писмената практика на двата народа през XIX в., със сигурност ще бъдат допълнени и подложени на преосмисляне.

ЛИТЕРАТУРА

- Боева 1985:** Боева, Л. Русская литература XVIII века и болгарское Возрождение. // Л. Боева. *Проблемы русской литературы XI – XVIII веков*. София: Наука и изкуство, 1985, 330 – 376.
- Велчева 2001:** Велчева, Б. Дамаскините от XVII в. и началото на новобългарския книжовен език. // *Paleobulgarica / Старобългаристика*, XXV, 2001, № 4, 64 – 81.
- Велчева 2003:** Велчева, Б. Художествени изразни средства в дамаскините от XVII век и началото на новобългарския книжовен език. // *Paleobulgarica / Старобългаристика*, XXVII, 2003, № 2, 32 – 52.
- ИНБКЕ 1989:** *История на новобългарския книжовен език* [отговорни редактори: Е. Георгиева, Ст. Жерев, В. Станков]. София: Издателство на БАН, 1989.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- Ивич 1998:** Ивић, П. *Преглед историје српског језика* [Целокупна дела Павла Ивића, Том VIII. Приредио Александар Младеновић]. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- Инокентий (Павлов) 1989:** Археографические и источниковедческие заметки о рукописях святителя Софрония, епископа Врачанского, публикуемых в настоящем сборнике. // Св. Софроний епископ Врачански. *Катехизически, омилетични и нравоучителни писания. Из ръкописното наследство на светителя* [По инициатива и под редакцията на Врачанския митрополит Калиник]. София: Синодално издателство, 1989, 649 – 695.
- Йованович, ред. 2004:** *Против Вука. Српска грађанска интелигенција 18. и 19. века о језику и његовој реформи*. Приредио Мирослав Јовановић. Београд: Стубови културе, 2004.
- Младенович 1988:** Младеновић, А. Напомене о језику „Историје српског народа“ (1821) Димитрија Давидовића. // *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. № XXXI/2, 1988, 65 – 75.
- Младенович 1989:** Младеновић, А. *Славеносрпски језик. Студије и чланци*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.
- Павич 1991:** Павић, М. *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Класицизам*. Београд: Нолит, 1979.
- Първев 1981:** Първев, Хр. Хилядолетен книжовен език. // Вл. Георгиев, Ив. Илчев, Ив. Добрев, Т. Бояджиев, П. Пашов, Ст. Брезински, Хр. Първев. *Българският език – език на 13-вековна държава*. София: Народна просвета, 1981, 128 – 171.

- Тошева 2010:** Тошева, Ат. К типологической характеристике славяноболгарского языка второй половины XVIII – начала XIX века. // *Научни трудове*, Том 48, кн. 1 – *Филология*. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, 2010, 214 – 221.
- Тошева 2013:** Тошева, Ат. Структурно-функционален статус на славянобългарския език („История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон. // *Езици на паметта в литературния текст. Доклади от годишна конференция на Факултет „Славянски филологии“*, СУ „Св. Климент Охридски“, 2013, 541 – 547.
- Унбегаун 1995:** Унбегаун, Б. *Почеци књижевног језика код Срба* [Превео Михаило Поповић]. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина: Орфелин – Матица српска, 1995.
- Филкова 2002:** Филкова, П. Паисиевата „История“ в контекста на езиковата ситуација през XVIII в. // *Научни трудове*, Том 40, кн. 1 – *Филология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2002, 21 – 28.
- Цанев 1989:** Цанев, Д. *Българската историческа книжнина през Възраждането. XVIII – първата половина на XIX в.* София: Наука и изкуство, 1989.

**РАЗМИСЛИ ВЪРХУ НЯКОИ ТЕРМИНОЛОГИЧНИ
СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ В ОБЛАСТТА НА ИСТОРИЯТА
НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК**

Надка Николова
Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“

**REFLECTIONS ON SOME TERM COMBINATIONS IN HISTORY
OF MODERN LITERARY BULGARIAN**

Nadka Nikolova
Constantine of Preslav University of Shumen

This paper analyses a terminological issue – the terms used to refer to the structure which appears as an antinomy of the New Bulgarian Literary Language, and which is referred to through various terminological collocations: народен/говорим език, народна/говорима реч, народни говори, народно-разговорна реч. An attempt is made at defining and distinguishing between the content and the use of these collocations, as well as at outlining the promising and unpromising aspects of their functions in the linguistic sources with regard to problems related to the theory and history of the New Bulgarian Literary Language.

Key words: term, terminological collocation, народен/говорим език, народна/говорима реч, народни говори, народно-разговорна реч

Терминологията е сърцето на една наука – тя облича научните понятия в словесни форми, с нея се оперира при изследване на феномени от областта на съответната наука, развива се количествено, като променя и съдържанието си, прави възможно преподаването и интерпретирането на научните дисциплини в академична среда; с една дума – терминологията е онова, без което науката не може да съществува. Това е разумно основание термините на една научна област да бъдат систематизирани и дефинирани в специализирани речници.

В научната дисциплина *Теория и история на българския книжовен език*, по-конкретно при описанието на новобългарския му период (т.нар. История на новобългарския книжовен език – ИНБКЕ), един

терминоелемент – *народен* – се използва изключително често. Той се среща както в строго научна и учебна, така и в научнопопулярна литература, употребяват го няколко поколения учени. За съжаление обаче, той не присъства в лингвистичните речници и енциклопедии; не е дефиниран и в научните текстове по дисциплината. В „Малка енциклопедия по социолингвистика“ от Ангел Пачев (1993) са включени терминологичните словосъчетания *народностен език*, *народно-разговорен език* и *национален език*, но не и коментираният *народен език*. Независимо от това съчетания с терминологично значение, съдържащи названия терминоелемент, са твърде често срещани. Този факт именно провокира проследяването им в литературата, посветена на тази научна област. И тъй като количеството ѝ е трудно обозримо, за да не бъде задачата непосилна, вниманието се концентрира върху три истории на новобългарския книжовен език, излезли в реда:

- *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. София: Наука и изкуство, 1980 – автор: Русин Русинов (ИРР);

- *История на новобългарския книжовен език*. Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989 – автори: Елена Георгиева, Стоян Жерев, Владко Мурдаров, Венче Попова, Христо Първев, Русин Русинов, Валентин Станков, Ралица Цойнска (АИ);

- *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012 – автор: Диана Иванова (ИДИ).

Тези истории представляват обобщение на преобладаващата литература, посветена на проблеми от теорията и историята на новобългарския книжовен език както в съдържателната си част, така и по отношение на терминологията. Изводите за тях следователно са изводи за литературата по научната област въобще. При прочита им изпъкнаха няколко терминологични съчетания (ТС), съдържащи елемента *народен*: *народен език*; *народна реч*; *народно-разговорен език*; *народно-разговорна реч*; *говорим език*; *говорима реч*. Обект на интереса ми бяха и всякакви съчетания, съдържащи определението *народен* към определяема дума, назоваваща езикова единица или реалия с отношение към езика. Не без внимание е и ТС *народни говори*.

* * *

ТС, което се отличава с най-интересна съдба, е *народен език*. В хронологията на академичните истории на НБКЕ то отбелязва постепенен спад на честотата, с която се употребява. В историята от 1980 г. ИРР то се среща над 150 пъти; в т.нар. академична история от 1989 г.

(АИ) намалява докъм 130 употреби, а в (ИДИ) от 2012 г. едва надхвърля 20 появи. Тези количествени констатации неминуемо са повод да се потърси причината за постепенното намаляване на употребите му.

Справедливо подозрението за спада в употребата най-напред отвежда към съдържанието на ТС. Следва да се изтъкне изрично, че то не присъства в някакъв терминологичен справочник; не е отделено място и за дефинирането му в нито една от историите на НБКЕ. Като че ли съдържанието му се подразбира от достатъчно прозрачната семантика на терминоелементите: народен език, сиреч това е езикът, който народът говори. Многократно народният език назовава антиномия на книжовния език (КЕ), като същевременно се посочва, че елементи на народния език започват да се издигат до книжовна употреба, да проникват в книжовния език или дори да се трансформират в книжовни. Ако действително приемем, че ТС *книжовен език* е достатъчно добре дефинирано както в чуждестранната лингвистика, така и в българската, то логично е да се предположи, че народният език е това, което остава вън от книжовния в рамките на естествения български език, говорен от българския народ или по-скоро от българската нация (когато се говори за Възраждането). Тоест това е термин, назоваващ алтернативна на КЕ формация, с която е в отношения на взаимно проникване и допълване. Разбира се, това би било доста опростенческо, тъй като тази алтернативна формация никак не е еднородна нито като състав, нито като йерархично структуриране спрямо КЕ. Неясно остава освен това и дали е само устна, или има и писмени форми.

Като терминоелемент прилагателното *народен* има дълбока традиция. Използва се още през Възраждането, напр. от П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Н. Геров и др. Т.напр. Л. Каравелов пише в широко известната си статия¹ „За езикът“, публикувана във в. „Свобода“ през 1870 г.:

[...] в езикът, като в огледало, са види самият народ, с своите достойнства, с своите погрешки, с своето образование и понятия, с една дума, езикът и народните песни са копие, което изобразява самият народ и неговата история. За това нашите учени мъже трябва да вървят по духът на *народният език*² или по самият народ [...]³.

¹ Цитатът е приведен в АИ погрешно като взет от статията на Л. Каравелов „За българският език“, публикувана във в. „Свобода“ през 1869 г. (АИ 1989: 242).

² Тук и в останалите цитати нужните ТС са поставени в курсив от мен.

³ Свобода, г. I, бр. 16, 19.II.1870.

Употребата му е подета от Л. Милетич, Ст. Младенов и др., после и от лингвистите след Втората световна война.

Прилагателното *народен*, във от ТС *народен език* и *народна реч*, както и от ТС със значения, отнасящи се до езикови реалии (елементи, отношения и др.) в специализираната литература, става едно от най-фреквентните в публичното пространство, където често се срещат съчетанията:

- *народен прогрес, народен характер, народно съзнание, народна борба, народно свестяване, народна независимост, народни интереси, прогресивни народни сили*
- *народна култура, народна просвета, народни училища, народна черква, народен събор*
- *народно повествование, народно творчество, народно слово*
- *народни маси, народни будители, народни апостоли, народни учители* и под.

Част от тези съчетания, разбира се, са употребявани от българските възрожденци, което е напълно адекватно на патриотичния подем по време на пробуждане и формиране на балканските нации през втората половина на XVIII и целия XIX в., дори до края на Първата световна война. Прилагателното *народен* носи особена сила, изразява патоса на Възраждането, когато българският народ, в извоюването на еманципация сред народите в Османската империя, се отделя чрез езика си и го издига като интегрираща спойка и знаме (т.е. символ), като основен белег за национална идентичност.

Докато през Възраждането употребата му е във връзка с формирането на патриотично съзнание и с цялостния процес на нарастващ национализъм, кулминирал в революционноосвободителното движение и църковната борба, след Втората световна война тази употреба има различно значение. Отечественофронтовското правителство налага на 15.09.1946 г. промяна в името на българската държава – тя става *Народна република България*. Просветата, стопанството, банките, армията и пр. стават *народни*, създава се репресивен орган, наречен *Народен съд*, в политическата фразеология зачестяват фрази от типа на *народни маси, народен глас, народна воля* и т.н. На всички тези народни институции и реалии – абстрактни и материални – се приписва прогресивен и демократичен характер. По подразбиране това, което е народно, става белязано с положителен знак.

Натоварването на значението ‘народен’ с позитивна конотация дава отражението си и в описваните книжовноезикови процеси. Оказва се, че ако бъдат характеризирани даден процес или дадено явление

като народни, те се легитимират за перспективни, демократични и прогресивни, а останалите – достъпни само за елита, ретроградни, безперспективни, недемократични, с една дума, ако не негативни, то със сигурност неположителни. Възрожденското значение на *народен* се прелива и сраства със значението след 9 септември 1944 г. Неслучайно в много изследвания върху езика на възрожденски книжовници се търси съотношението на употребените средства с оглед на превеса на средствата от народния език.

Този терминоелемент поражда още една асоциация, която се отнася към носителите на народния език: те не може да се сбъркат – това е народът. Доколкото обаче народният език се противопоставя на стария, традиционния книжовен език и на черковнославянския, т.е. на формациите, достъпни на елита, на българската интелигенция⁴, то логично възниква въпросът дали ако старите езикови формации са достъпни само на нея, тя остава извън народа. И така се прокрадва представата за опозицията *народен език* ~ *стар книжовен език*, която е тъждествена на опозицията *народ* ~ *интелигенция* и ако оценката на левите членове на тези опозиции е позитивна, следва ли от това да се предполага, че оценката на десните членове не е. След като народният език се глорифицира (той е „рудница неизчерпаема, стихия“ и пр.), следователно тази интелигентска прослойка, колкото и тънка да е, е маркирана с отрицателен знак и ѝ се приписват положителни качества само ако се стреми да вмъкне в езика си народни средства, да ги издигне до качеството на книжовни, макар и да не е ясно как точно се разбира този процес. И ако тези десни членове въведат в своя език елементи от народния, техният престиж и значението им за формиране на новия книжовен език не нараства ли пропорционално на количеството на елементите?

Обикновено на народния език се приписват качествата *жив* или *говорим*, т.е. актуален, използван (за разлика от черковнославянския, който е мъртъв, неактуален, книжен, достъпен само за образованите); често се определя и интимно като *наш*. В АИ например на една и съща страница *говорим* е определение на *народен език*,

(1)стоящо пред него, напр.

Той се заражда в даден исторически момент върху основата на *говоримия народен език*, като за изграждането и обогатяването му са използвани и други средства и пътища, с. 36;

⁴ Най-общо интелигенцията през Възраждането се формира от грамотните и образованите среди (вж. Вачкова 2008: 98 – 107).

(2) употребено като контекстов синоним – т.нар. конверсив, напр.

Известно е, че след старобългарския период *народният, говоримият български език* се въвежда в писмена (книжовна) употреба отново през т.нар. дамаскински период от историята на българския книжовен език, с. 36;

(3) въведено в скоби, напр.

Общоизвестно е, че съвременният български книжовен език е изграден върху основата на *народния (говоримия) език*, т.е. неговата структурна основа е еднаква с тази на българските народни говори, с. 36.

Така ТС *народен език* се употребява неизменно с положителна конотация.

* * *

Четейки изследвания по история на НБКЕ, специалистът започва да забелязва употребата и на други ТС, чието значение налага необходимостта от уточнение. На първо място това е ТС *народна реч*, което също са радва на висока фреквентност – в ИРР и ИДИ то се среща 30-ина пъти, в АИ – се регистрират над 85 появи. Ето някои примери от Академичната история:

Това е обусловено не само от съдържанието на книгите и техните писмени източници, не само от авторитета на традицията, но въпреки всичко от стремежа на автора да утвърди употребата на *народния език* в книжнината, да допълни изразните средства на *народната реч* и с някои книжовни елементи, да обработи *народния език* за целите на книжовното творчество (с. 75);

Й. Кърчовски допълва и обогатява изразните възможности на българската *народна реч*, издига *народния език* за книжовна употреба (с. 76);

или

Книжовноезиковата практика и на Кирил Пейчинович е един от първите опити за въвеждане на *говоримата народна реч* в печатната книжнина, за книжовна обработка на *народния език* (с. 80).

Като се има предвид разликата между понятията език и реч⁵, установена още от Ф. дьо Сосюр, се очаква в академичните текстове, каквито са историите на НБКЕ, двете ТС да бъдат разграничавани или синонимната им употреба да бъде уговорена. Това обаче не се прави и

⁵ Вж. напр. Е. Добрева (2004: 83 – 88).

те се използват като пълни синоними, по-скоро да се избегне повтorenието на *народен език*. На *народната реч* ѝ се приписват същите качества – и тя е алтернативна на традиционния книжовен език формация, чиито предимства са актуалността, разбираемостта и широката употреба от всички носители на българския език, тя също е *жива* или *говорима*, напр. в ИРР:

Дори в един и същ сборник намираме произведения, едни от които са написани на език, близък до *говоримата народна реч*, и други, които в езиково отношение се доближават по практиката в „Неделника“ (с. 60)

Или

Между книжовните езици от донационалната и националната епоха може да се търси общност в следните насоки... б) стремеж към устойчивост и поддържане на традицията, известна обработеност на езиковите средства, което е довело и до обособяването му от *живата народна реч* (с. 13 – 29).

* * *

За да се завърши картината на употребите на атрибутивния терминоелемент *народен*, следва да се посочат и ТС, които го съдържат: ***народна основа, народна лексика, народни думи, народни изразни средства, народни езикови черти, народни форми, по народен път, народна норма, народни наставки, народни съществителни, глаголи*** и др. Примерите изобилстват:

Изграждането на българския книжовен език се съпътства от широко движение за очистване на езика от турските и гръцките думи, навлезли в него и изместили от употреба наши *народни думи* (ИРР 1980: 34).

В „Рибния буквар“ Петър Берон най-широко си служи с *народната лексика* (ИРР 1980: 66).

У Берон *народните изразни средства*, съобразени в някои отношения и с предходната книжовноезикова традиция, получават книжовна окраска (ИРР 1980: 71).

Освен форма на *народната наставка -не*, поради което народните отглаголни съществителни имена са били изравнени с книжовните... (ИРР 1980: 96).

Формалното и семантично разграничаване на *народните* и книжовните *отглаголни съществителни имена* се извършва след Освобождението (ИРР 1980: 96).

Първостепенно значение между тях имат книжовната традиция, *диалектната (народната) основа* и структурната характеристика на съвременния български книжовен език (АИ 1989: 36).

В езиково отношение обаче тя е свързана силно с традицията и е средоточена на традиционни и *народни езикови черти* (АИ: 52).

По *народен път* са проникнали в произведението и някои ориентализми и чужди местни названия (АИ 1989: 67).

Тези наблюдения на изследователите им дават основание да твърдят, че симбиозата на традиционната и *народната норма* в новобългарските дамаскини може да се разглеждат като *нова норма*, присъща на КЕ-НО от XVII в., и качествен скок в историята на БКЕ (ИДИ 2012: 66).

Сред композитите има и *народни сложни думи* [...] (ИДИ 2012: 74).

Уместно е освен това да се посочи, че се забелязват пасажии, наситени с този терминоелемент, дори в едно и също изречение се среща по два, понякога и по три пъти.

* * *

Неясно остава и отношението на *народния език* и *народната реч* към *народните говори*. ТС *народни говори* (обикновено в мн.ч.) е с дълга и стабилна традиция в употребата си и се радва на висока честота на поява: в ИРР и ИДИ има също по 30-ина употреби, в АИ надхвърлят 100. Ето и примери:

Книжовният език се е появил, за да задоволи нуждата от средство за общуване в ония сфери на живота, които не могат да бъдат обслужени от *народните говори* (ИРР 1980: 13 – 29).

Най-общо казано, под говорни особености тук се разбират ония облици, форми и думи, които са присъщи на българските *народни говори* (диалекти) и които са намерили място в езика на българските книжовници от втората четвърт на 19. в. (АИ 1989: 137 – 138).

Наличието на определителен член в *народните говори* предопределя и неговото място в книжовния език“ (ИДИ 2012: 143).

Поясняването на ТС *народни говори* с Т *диалекти* определя ясно значението му: става дума за два синонимни термина, първия с домашен произход, втория – с чужд. От изобилстващите примери може да се приеме, че ТС *народни говори* е тъждествено по значение с *народен език* или *средства от народния език*, *народни средства*, които ТС са тяхно обобщение. От друга страна обаче, се появяват съмнения, защото са налице свидетелства, че би могло и да не е така. Напр. Р. Русинов пише следното: „Езикът на художествената литература съдейства за обогатяване на книжовния език с изразни средства от разли-

чен произход и с различна функционална натовареност – народни, диалектни, жаргонни, просторечни, професионални и пр.“ (ИРР 1980: 20). Възниква въпросът: за непоследователност ли става дума, за търсене на стилистични средства за разнообразяване на изказа ли, или действително т.нар. народни средства са различни от диалектните и останалите споменати. Според мен това е или разграничаване на тези три формации (*народен език*, *народна реч* и *народни говори*), или неволна непоследователност в избора на термини. Трудността за разграничаването им би дошла от неясните граници между тях и традиционния стар книжовен език: доколкото може да се гадае, с тях се назовават само онези средства, които не са писмено фиксирани. Ако са фиксирани писмено, ако са неразбираеми и вече неупотребявани от необразованите носители на българския език, те не са народни; ако са в устна употреба или се срещат в традиционните текстове, но в същото време са реални или подозирани за актуални, употребявани средства, са народни, т.е. етикетирването им става на базата на конструирането.

От многобройните примери става ясно, че е налице цяла синонимна терминологична верига – *народен език* ~ *народна реч* ~ *народни говори*, – редуването на чиито членове в научния текст не допринася за неговата яснота и точност. Контекстите и на трите ТС, както и на онези ТС с първи елемент *народен*, водят до заключението, че те означават алтернатива на стария книжовен език, актуална и нееднородна част от националния език, която има новобългарска структура и предлага материал или образци при създаването на новия книжовен език. С други думи, всички тези ТС обозначават една и съща езикова формация (или нейни единици), която се отличава с актуалност, която е жива, говори ма, т.е. широко употребима от необразованите и образованите носители на българския език, и която освен това захранва изграждащия се книжовен език със съвременни средства, измествайки остарелите или труднодостъпните елементи от стария книжовен език. С други думи: това са средствата на т.нар. **вернакуларизация** – термин, назоваващ процеса на навлизане на говорими средства от състава на актуалната езикова формация в т.нар. узус скрибенди, в писмения език, които имат тенденцията да заменят традиционните, неархаични средства и да се стабилизират като съвременна норма. Терминът има това предимство, че не носи положителен или отрицателен знак, не е натоварен с излишна конотация, тъй като означава процес, проникнал по найестествен начин във всички съвременни книжовни езици.

* * *

Назовано или не, вероятно смущението в употребата на тези ТС е извикало за употреба и някои други термини, очевидно означаващи същата езикова формация. Най-често това са ТС *говорим език* и *говорима реч*. Хронологично те стават все по-чести. Докато в ИРР *говорим език* се среща 18 пъти, а *говорима реч* – 6, то в АИ появите са съответно 14 и 23; в ИДИ са още повече, съответно 29 и 34. Ето и примери:

Като по-добре съобразен с *говоримия език* моделът на Търновската школа печели през 70-те години твърде много привърженици (ИРР 1980: 134).

С демократизиране на обществения живот и с въвличане на широки слоеве от градовете и селата в него се засили влиянието на *говоримата реч* върху някои традиционно установени норми в книжовния език и в резултат на това едни от тях претърпяха изменения, а при други се допуснаха дублетни форми (ИРР 1980: 340).

Още в началото на 19. в. П. Сапунов и В. Ненович подготвят превод на Новия завет на *говорим език* (АИ 1989: 52).

Те творчески използват натрупания в дамаскинската книжнина опит и традиция за създаване на литература от нов тип върху основата на *говоримата реч* (АИ 1989: 41).

Център на българската националноезикова програма през Възраждането е езиковият въпрос: въвеждането на *говоримия език* в книжнината и създаване на общ за всички българи книжовен език (ИДИ 2012: 188).

Неофит осъзнава, че напълно оформеният книжовен език, стъпил върху *говоримата реч*, изисква по-нататъшна обработка и надграждане върху положената основа (ИДИ 2012: 300 – 332).

Тези ТС също имат традиция още през Възраждането. Така например *говорим език* се употребява от Н. Геров в често цитираната му статия „Няколко мисли за българския език и образованието у българити“ (1852):

Цръковнославянский язык (разбирай: старобългарски език – Р.Р.) само в речити си може да послужи нам ръководство, по него да ся оправяме, за да познаваме кое е право и кое е криво на *говоримий ни език* (по ИРР 1980: 111 с.),

както и от М. Дринов в ст. „За новобългарското азбуке“ (1870):

Член *-ий* при прилагателните имена от м.род ед. число, напр.: *на българский езикъ, говоримий езикъ* (по ИРР 1980: 121).

Макар и в един случай в *говорима реч* да е вложено значението ‘устна реч’ –

Не разполагаме със сведения, които да отразяват *точно особеностите на устната (говоримата) реч* на образованите среди през Възраждането, поради което установяването на някои звукови особености на езика през тази епоха е затруднено (ИРР 1980: 38),

употребите им във всички останали случаи доказват, че съдържанието му се покрива със съдържанието на дотук коментираните ТС *народен език, народна реч и народни говори*.

Според мен ТС *говорим език* и *говорима реч* (възприети като варианти) са много по-адекватни на формацията, която означават, тъй като съдържанието им във висока степен съответства на понятието: те означават онзи език (или онази българска реч), който се говори и е потенциално записван – т.е. не само устен, но и писмено фиксиран, и който също се характеризира като жив, актуален, новобългарски. Той е общобългарски, не противопоставя образовани и необразовани, отразява състоянието на естествения българския език от съответния период във всичките му варианти – териториални, социални, функционални и др.; не носи позитивни или други конотации и през съответния период е все още алтернативен на старата книжовна формация, като в същото време е източник за попълване със средства на формацията се новобългарски книжовен език.

* * *

За означаване на некнижовна езикова формация се използва и ТС *народно-разговорна реч*. Докато в първата история то се среща само веднъж – „Езикът на художествената литература съдействува [...] за сближаване на книжовния език с *народно-разговорната реч*“ (ИРР 1980: 20), в АИ ТС се среща 6 пъти. Важно е да се отбележи, че ТС в АИ има варианти: едната от появите е *народно-разговорен език*⁶. Освен това един от примерите разграничава *народната* от *народно-разговорната реч* без обяснения за разликата помежду им:

Още в първата печатна поетическа творба на Ботев „Майце си“ (Гайда, 19 април 1867) се проектират опорните точки на Ботевата поетика [...] чистият, неподправен естествен език, органически свързан с *народната* и *народно-разговорната реч* (АИ 1989: 265).

⁶ В АИ веднъж се среща и слятото записване (*народноразговорна*, с. 64), каквото записване е прието напр. от К. Босилков (Босилков 1979: 41 и сл.).

ТС *народно-разговорен език* не е нов, той има традиция в руското езиковедие (*народно-разговорный язык*), а в англоезичната литература се означава с *colloquial speech* или *folk speech*; може значение-то му да се провери в „Малка енциклопедия по социоллингвистика“ от А. Пачев, в която е подробно обяснено (вж. Пачев 1993: 193–196). В тълкуването се отчита трудността при определяне на границите му, посочва се, че ТС се приема за алтернатива на книжовния език; отчита се неясното му положение спрямо разговорната реч, която в същото време би могла да е част от книжовната. Съществена е забележката, че е „динамична социоллингвистична комуникативна система“ и че е социално-историческа категория, която в различни периоди от развитието на езика има различно съдържание. Това е удобна формулировка, в която може в интересуващия ни период – а именно периода на формиране на новобългарския книжовен език – съдържанието му да бъде напълнено със значение, което не е ограничено, не е строго и предварително зададено.

Това именно е направено в ИДИ, където това често употребявано ТС е дефинирано точно:

Националният език представя съвкупност от диалекти, книжовен език и наддиалектни формации, заемащи средищно място между тях (назовавани различно: *народно-разговорна реч*, градски говори или мезолекти, субстандартни форми и др.) (ИДИ 2012: 23) [...] Тази разновидност на националния език, която заема междинно място между книжовния език и диалектите, е *народно-разговорната реч*, или третата разновидност на българския език [...]. Характерното за тази разновидност е, че в нея се забелязва известно уеднаквяване на речевите прояви на носители на различни диалекти [...] ⁷ (пак там: 31).

От дефиницията на Д. Иванова се вижда – за първи път в тези академични източници на знания относно теорията и историята на българския книжовен език, – че ясно се разграничават три формации, една от които (*народните говори*) е назована с международния Т *диалекти* (1), друга – с неоспорваното ТС *книжовен език* (2), трета – със стоящата помежду им *народно-разговорна реч* (3). Действително антиномията на книжовната реч тук е разграничена функционално, с ко-

⁷ На няколко места ТС е заменено с *разговорна реч*, напр.: „Както е известно, преводът на Новия завет е извършен от църковнославянски и съвсем естествено е в него да се чувства влиянието от първоизточника, но то засяга главно лексиката, фразеологията и библейската стилистика, без да се отнася за структурата на езика, който съхранява *народната си основа* и особеностите на живата *разговорна реч*“ (ИДИ 2012: 169).

ето се постига яснота и определеност във вътрешно нехомогенната формация *народен език / народна реч*, състояща се от *диалекти* и *народно-разговорна реч*. Ясното разграничение проличава по-нататък в цялата история, напр.:

Езикът на новобългарските дамаскини – *книжовен език на народна основа* – се определя като резултат от взаимодействието на традиционния книжовен език [...] и особен *народно-разговорен идиом* от XVII в., представящ диалектно койне в района на Централния Балкан (ИДИ 2012: 66).

Освен това е видно, че авторката на тази история предпочита терминоелемента *реч*, а не *език*, което е напълно логично: това са формации на един и същи език – българския – и предпочитанието се доближава до научното разбиране за реализацията му чрез реч.

Остава за мен лично притеснението, че в ТС присъства терминоелементът *народно-*, който отново навежда на мислите за неопределеността му, изказани по-горе. Освен това, от чисто словообразователна гледна точка, смущава изходното словосъчетание, от което е получено ТС: от *народна* и *разговорна* (в случая с полуслятото записване) или от *народен разговор* (в случая със слятото записване).

* * *

Прегледът на тези терминологични съчетания и техните употреби няма за цел да покаже кои от тях са „правилни“, съответно – „неправилни“, а по-скоро да провокира размисли относно определянето и функционирането им в научния текст независимо от това колко и кои от тях ще продължат да се употребяват. Идеята е, че понятията за формации, различни от книжовния език, следва да бъдат назовани с термини, не по-малко точни и неутрални (в конотацията си) от самия термин книжовен език. Тези формации се нуждаят от определянето им със съответните признаци (както понятието книжовен език), от прецизиране на съдържанието, от унифициране, от дефиниране и препоръка под формата на включване в нарочен текст в историите, в езиковите енциклопедии и терминологични речници.

ЛИТЕРАТУРА

Босилков 1979: Босилков, К. Народноразговорни и книжовни варианти в езика на възрожденската литература. // *Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век*. София: БАН, 41–48.

- Вачкова 2008:** Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2008.
- Добрева 2004:** Добрева, Е. *Увод в общото езикознание*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2004.
- Пачев 1993:** Пачев, А. *Малка енциклопедия по социолингвистика*. Плевен: Евразия-Абагар, 1993.

ИЗПОЛЗАВНИ СЪКРАЩЕНИЯ НА СЛЕДНИТЕ ИЗДАНИЯ

- АИ 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989.
- ИДИ 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- ИРР 1980:** Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. София: Наука и изкуство, 1980.

**БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК И НЕГОВИТЕ ДИАЛЕКТИ
ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ КНИЖОВНИК**

Мария Мицкова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**BULGARIAN LITERARY LANGUAGE AND ITS DIALECTS
DURING THE SECOND AND THIRD DECADES
OF THE 19TH CENTURY**

Mariya Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The following paper analyses the correlation between written Bulgarian language and Bulgarian dialects during the 2nd and 3rd decades of the 19th century. It studies the knowledge and personal observations of Bulgarian writers and journalists on the Bulgarian Dialect Division during the National Revival period and their first attempts to define the main bipartition and tripartition of the Bulgarian language territory (into eastern and western dialects and into Moesian, Thracian and Macedonian dialects). Presented are linguistic ideas, concepts and efforts to codify a standard Bulgarian language on the basis of the 19th-century Bulgarian vernacular.

Key words: History of the Bulgarian standard language, Bulgarian dialects, The Bulgarian Revival period, Language standardization and codification

0. Вглеждането в битието на езика, в неговите същности и проявления през втората четвърт на XIX в. изнася на преден план идеята за **потенциала на говоримия език**. Книжовниците от периода изясняват различните аспекти от приложението му и доказват тезата, че той може да послужи за основа на книжовния език. За общественици и радатели на българския език като В. Априлов, Н. Палаузов, Ив. Богоров, Н. Геров, Ив. Момчилов „естественият свой“ език е езикът на българското просвещение и образование, защото е разбираем и присъщ на всички членове на обществото. Възгледите им, подкрепени от писмената им практика, разкриват широките възможности на говоримата реч за създаване на книжовни продукти, далеч надхвърлящи

рамките на нейното предназначение като средство за ежедневното общуване. Пречупена през техните разбирания, представата за културата и писмеността на роден език като средство за национално сплотяване и консолидация заражда тенденцията към обединяване, към търсенето на пътища за създаването не само на единен и общ, но и достъпен за всички книжовен език. От своя страна концепцията за формиране на книжовен език на базата на **съвременната говорна основа**¹ предизвиква нов, задълбочен интерес към диалектите на българския език.

1. В съзнанието на книжовниците от периода сложността при избора на конкретни говорни особености, които да залегнат в основата на изграждащата се книжовноезикова нормативност, произтича от факта, че българският език по цялата територия на своето разпространение има значителни местни различия и голяма диалектна раздробеност (Венедиктов 1990: 153 – 157). Тази множественост на говоримия език е отбелязана още от първия български граматик **Неофит Рилски**. Учителствал на различни места по българските земи (Самоков, Казанлък, Габрово, Копривщица (Възрожденска интелигенция 1988: 459 – 460), той наблюдава и отчита говорните различия, които отбелязва във Филологическото предуведомление на граматиката си (1835) по следния начин: „Едни ако говорят ще да ида, други говорят ще да ида, други – ке да идем, други – че да идем, други – ща да ида, други ша да ида, други – жда ида. Едни – некую, други – некем, други – нечем, други – не щем, други – не ща“ (Рилски, 1835, цит. по Леков 1992: 34 – 35). За Неофит, за когото създаването на новия книжовен език е от първостепенно значение за просвещението и бъдещото духовно добруване на българите, диалектните разлики са огромна пречка в опитите за кодифициране на единни и общи нормативни правила. По този повод той гневно възкликва:

О, язиче развърщенный и невоздержний! Дали ще има и в други некой език толко развърщение и несогласие! [...] Това не е богатство, но развърщение на езикат (Рилски, 1835, цит. по Леков 1992: 35)!

Десетилетие по-късно на подобна позиция застава и К. Фотинов. Следвайки авторитетните доводи на Неофит Рилски, той гради своето разбиране около същата теза и възползвайки се от представените от

¹ По въпроса за нормализацията и избора на говорната основа на българския книжовен език вж. Венедиктов 1990.

Неофит примери, разяснява своята позиция във втория брой на сп. „Любословие“:

[...] ако употребяваме **крака** вместо **нога**, то се приема на други места за **крак (краг)**, на който сучат кори за зелник и пр., а като употребим **нога**, то е на секаде разумно, понятно и право; защо во святое писание често слушаме **руце мои** и **нозе мои** (Фотинов, 1844, цит. по Род и език 2007: 143 – 144).

Изходът от тази според него неблагоприятна за развитието на книжовния език ситуация се състои в огледалото на черковнославянския език, защото, както отбелязва Фотинов, „не е прилично, нито па полезно да употребява человек речи испоречни и совсем от матерния язык отдалеченни да ся послядува в особните и поместни злообикновенни речи, които са испоречни и развалени от небрежие (немарене) и от неучение и които совсем щото са обикновенни по някои места“ (пак там: 144).

В това е убеден и П. Пиперов, който година по-късно, развивайки архаизаторските си идеи за устройство на българския език, излага схващането, че говорните различия между *восточний* и *западний болгарин* (Пиперов, 1845, цит. по Леков 1992: 112) могат да бъдат преодолени единствено ако се обърнем назад, към устроения и кодифициран стар език.

Както е известно от историята на новобългарския книжовен език, Неофитовата концепция за арбитражната роля на черковнославянския език при включването на определени народни елементи в състава на формирация се език дава вярната насока за бъдещото развитие на езика и установяване на неговите норми. Участието на старината, на книжовно наследеното в състава на конструиращия се език е едно от принципните положения в българската възрожденска езикова доктрина и съответно – в книжовноезиковата програма на XIX в. През третата четвърт на XIX в., когато въпросът за характера на книжовния език вече е решен, радетелите и строителите на българския език започват да търсят нови пътища за обогатяването и усъвършенстването му, а на дневен ред излизат дискусиите за неговото по-нататъшно нормативно устройство. Един от основните пътища за преодоляване на „язичната вавилония“ (Шапкарев, 1870, цит. по Род и език 2007: 468) отново се оказва авторитетът на стария език, както и разпространението на съответното езиково явление. Такава е позицията на Ботьо Петков например, който в своята статия „Писменност на българският език“, публикувана в „Цариградски вестник“ през 1857 г., споделя:

Следователно изреченията **Българин, сърдце, вълци, мълчание** са неправилни, ако и по много места из България да говорят така, а правилни са **Българин, сърдце, вълци, мълчание**, както са нахождат в ръкописите, и както по-много места говорят (Петков, 1857, цит. по Род и език 2007: 254).

2. Двудялба на българската езикова територия

В края на 30-те и 40-те години на преден план все по-обособено се очертава разбирането, че основното диалектно разграничение е между българския запад и българския изток или както за първи път се среща на български език през 1842 г. в преведената от М. Кифалов книга на **Юрий Венелин** „Заради възрождение новой болгарской словесности или науки“ (1838) – *Восточна България и Западна България*. В нейния предговор под влияние на Венелиновите схващания Кифалов отбелязва говорните различия, без да уточнява ареала им на разпространение: „нашии Болгаре в едно място говорят сос ударение, сиреч: мómче, мómек, вóда и пр.; а на друго место: момчé, момéк, водá“ (Кифалов 1842: III – IV). В самия текст на книгата са посочени и конкретни диалектни особености, свързани с употребата на определителния член:

Кога бях в България аз сапикасах че почасто употребляват **атъ**, жители Восточной Болгарии, а порядко жители Западной Болгарии. В Македонии около градов: Ископа, Призрена, Велеса, Разлога и Кастории, или твърде рядко, или никак не употребляват **атъ** (Кифалов 1842: 93).

Макар примерите, които излага Венелин, да са в полза на неговото разбиране за непотребността на определителния член в българския език, по-надолу в текста той прави ценни наблюдения за своеобразието на двете *речения*, като сравнява пасажи от Евангелието на Матей в превод на Софроний Врачански и Петър Сапунов: „И един и другий превод са на простий язык, но на две различни речения“ (Кифалов 1842: 100). Подобно на Неофит Рилски Венелин отбелязва по-голямата близост на западните диалекти с черковнославянския език, затова препоръчва като по-благозвучен превода на Софроний. От друга страна, осланяйки се на авторитета на Софроний като книжовник и духовник, той специално подчертава: „да притурими още, че незабравенний Врачанский Епископ Софроний, в Западная България е бил природен Българин“ (Кифалов 1842: 98).

Същата двудялба на българската езикова територия отбелязват в своите предговори от 1845 г. П. Пиперов и Хр. К. Сичан-Николов. Включвайки се в спора са съществуването на определителния член,

П. Пиперов изрежда редица примери, в които според него диалектните различия „не согласуещеся между собою, по вишшей мере Восточна Болгария с Западную“ (Пиперов 1845; Леков 1992: 112). Наред с това той маркира и няколко други морфологични особености:

[...] восточний болгарин говори „викни я“, сиреч жену. Западный болгарин най-паче же в софийския страни – „викни ю“. „Иди в колибата“ – восточний; „иди в колибу или хижу“ – западный (пак там).

Както споменава Ст. Стойков, **Хр. К. Сичан-Николов** е един от първите книжовници, които очертават ятовата граница и големите говорни различия между „Восточна и Западна Болгария“ (Стойков 1993: 83). Подобно на своите съвременници той разпознава югозападните диалекти като по-близки до черковнославянския език („ще найдем най-чист славянски език тамо“). В предговора на своята „Българска аритметика“ (1845) той, без да коментира, изрежда множество фонетични и морфологични особености, на базата на които може да се очертаят началните контури на българския диалектен атлас. През погледа на Хр. К. Сичан-Николов в средата на XIX в. двете основни български наречия се различават по следните особености.

В областта на фонетиката:

1. Редуция на неударените гласни в източните говори: „Запад – Станьо, железю; Вост. – Станю, жилиязу; Запад – девет, десет, педесет; Вост. – дивит, дисит, питисит; Запад – Недела, не е, прегледувам; Вост. – Ниделя, ни е, пригледувам; Запад – пишеш, пише, пишете; биеш, бие, биете; Вост. – пишиш, пиши, пишити; бииш, бии, биити“.

2. Преглас на **у с предходна мекост в и** в източните говори: „Запад – любов и любя; Восточ. – либов и либа“.

3. Специфичната мекост на съгласните **л’ и н’** в западните говори: „Запад – камень, конь, воль; Вост. – камак, кон, вол“.

4. Ударение: „гласоударенията, които произноси най-много Македония на първия и втория слог“.

5. Рефлексите на **ъ**: „Запад – ткая, жна, Восточ. – тъка, жъна или жена“.

6. Ликвидна метатеза: „Запад – сълнце, Вост. – слънце“.

Морфологични особености:

1. Определителен член на имената от м. р.:

Во вся Македония обикнуват член е, каде Охрида от. В Болгария, в Нишко, Софийско, Видинско, в Терново и по селата, които са от Ореховица надолу, в Русчук сос селата, Шумен сос селата и прч. обикнуват член о.

От двете страни в предножията на Стара планина до Искар и в полето Свищов, Никопол, Плевен, Ловеч ат произнасят. В Тракия, в полето, западната страна всичката, помаците по Доспатската планина имат член а, из другата страна помаците в Македония имат член о.

2. Частица за образуване на бъдеще време: „В Софийско, Видинско, Нишко и прч. нместо ШЕ ЧЕ а по някои страни ШЧЕ произнасят. КЕ, то което обикнува вместо ще в Македония“.

3. Глаголни окончания в сег. вр.: „по Охридско говорят ходит, гредет, сedit, ядет, а Восточна България иди, сиди, еде“.

Няколко години по-късно предложената от Хр. К. Сичан-Николов двудялба е разработена на научни основи от видния руски славист **В. Григорович**. В своя „Очерк путешествия по европейской Турции“ (1848) той посочва, че самите българи имат все още неясна представа за наречията в езика си и съдят за различията между тях най-вече в лексикално отношение. Въз основа на собствените си наблюдения и в разговори с Хр. К. Сичан-Николов той стига до заключението:

[...] я разделили бы всю область языка болгарскаго на две половины, в которых различное его употребление можно назвать диалектическим. Первую назову западною, ибо она обнимает всю Македонию до доспатских гор и, по направлению их к северу, включает часть подунайской Болгарии до самага Видина; вторую – восточною, т.е. страну на восток от Доспата и на север и юг Балкана (Григорович 1877: 163 – 164).

Двудялбата на българската езикова територия е приета от множество книжовници, които дават и собствени названия на двете области. В края на 50-те години **Партений Зографски** казва: „Нашийот язык, како що е познато, се дели на две главни наречия, от които едното се говори во България и Тракия, а пак другото во Македония“ (Зографски, 1858, цит. по Род и език 2007: 269). Година по-рано на страниците на „Цариградски вестник“ той вече е уточнил *Горно-Българско наречие* и *Македонско наречие* (Зографски, 1857, цит. по Род и език 2007: 268 – 269). Подобно разделение отбелязва и **П. Оджаков** през 1866 г. в учебника „Начални познания по география“: „Всякой язык в различни страни на един предел-земя, изговаряся различно; от това са ся изродили говорими язици, наречия (Българско, Македонско)“ (Оджаков 1866: 28). **К. Шапкарев** в своята „Голяма българска читанка“ (1868) също говори за разликите между „Горно-Българско/Въсточно-Българско и Македонско наречие“. В предговора на читанката, осъзнавайки твърде голямото отдалечаване между „двете главни наречия“ и численото преимущество на източните диалект-

ни елементи, закрепили се в нормативната система на изграждащия се език, К. Шапкарев настоява за привличане на повече черти от македонските говори в състава на „денешното писмено Българско наречие“, за да се състави книжовен език общ и обединяващ различията:

Но при всичко, за наречието на по-високите учебници се молиме на предосветените братя наши, съчинители или преводители да сторят добрината в бъдещите си прегледвания и издания да отстъпят нещо, и, за хатарът на Македонските си братя да турят в наречието си и малце сольца Македонска, за да, Кириловите и Климиндовите потомци срещат по-малу мъка в изучението на майчиният си език, това същето ке заслужит и за зближение и съединение на двете главни Български наречия – Горно-Българско и Македонско, в един общ Българский писмен език. Ние пак от наша страна с радо сърдце сме готови да отстъпиме все що е нужно (Шапкарев 1868: 5).

Осъзнаването и обсъждането на големите диалектни различия между българския изток и българския запад е проблем, който особено много вълнува **българските книжовници от македонския край**. Наблюдатели, радетели и преки участници не само в книжовния живот, но и в процесите на изграждане на новобългарския книжовен език, те стават свидетели на пътя, по който книжовноезиковите правила започват да се установяват, и отбелязват превеса, който източнобългарските особености започват да вземат в новата езикова нормативност. В този аспект никак не е случайно, че в зародилата се през 50-те – 70-те години на XIX в. обществена дискусия за нормативното единство на книжовния език книжовноезиковите предложения и модели, които някои от тях създават, представят идеята за синтез между говорни специфики на източното и западното българско наречие. Възгледът на Неофит Рилски за широка говорна основа на книжовния език получава нова и своеобразна трактовка в средата на века (БВКМ 1983: 10). Книжовници като Й. Хаджиконстантинов-Джинот, Партений Зографски, К. Шапкарев или Р. Жинзифов защитават разбирането за полидиалектната основа на езика (Венедиктов 1990: 175–189), като един от основните им доводи неизменно се оказва включването на елементи от македонските говори в нормативната му система. Те смятат за свое задължение да опишат и разяснят особеностите на македонските говори, за да може знанието за тях да достигне до българската общественост и част от тези особености да бъдат взети предвид в процесите на нормотворчество. Разглеждайки отблизо проблема в своята статия „Мисли за болгарскийот език“ (1858), **Партений Зографски** обективно излага причините, довели до това непознаване:

Първото из них (Горно-Болгарското – бел. м., М. М.) векъе е сем известно, защо се что се писало досега на ѝезик, се на него се писало, а на другото ни гри: по тая причина, что возрождението на нашата писменост се почна отгора надолу. Овля е причината, что не толко иностранныте славянисти, но и истите наши учени, что не принадлежат на Македонското наречие, немлет за него никакво основателно и определенно понятие (Зографски, 1858, цит. по Род и език 2007: 269 – 270).

Според него македонското наречие не само не трябва, но и не може да бъде изключено от „от общийот писменный язык“ и би било добре, „ако оно ся приимаше за главна негова основа; по тая причина, что оно е по-пълнозвучно, по-плавно и по-стройно и много отношения по-пълно и по-богато. Представители на тоа наречие се югозападните страни на Македония“ (Зографски, 1858, цит. по Род и език 2007: 270). Това негово разбиране му дава основание да опише подробно фонетичните и морфологичните особености на наречието, които излага в сравнение с източнобългарското, и да „присовокупува неколко народни песни, кои в много отношения са любопитни“ (пак там: 272). Той обръща внимание на следните фонетични особености:

1. Липсата на редукция („Буквата а секога имат пълно и ясно произношение, а не, ако в другото наречие, отривисто и полугласно; Е и о ни в каков случай не си изменувае своето произношение, како в другото наречие, първата на и, а другата на у“);

2. Рефлексите на ъ и ъ: „Ъ и ъ со чувале своето полугласие там, где и во другото наречие, и толко в едно поднаречие, се превратиле в полногласна о, като: Корст, Цорков, Ворв, полн, Ворт, Тора и проч. наместо Върст, Църков, Върт и проч.“;

3. Рефлекс на ъ: „ъ секога, без изключение, се произносит като чисто е и никога не звучит како а, като що става в другото наречие“;

4. Липсата на съгласната х (*ода, убаво*) или замяната ѝ с ф (*нишеф, читаф*) или в (*уво, бълва*);

5. Рефлекс на ж. „Рогата буква ж в Македонското наречие се произносит како чисто а, а в некои места како о (рака, мака; рока, мока)“.

По наблюденията на Партений Зографски македонското наречие има и следните морфологични особености:

1. Лични местоимения он и ов.

2. Остатъци от падежи при имената.

3. „Средните иминя, что кончавае на -ле и -ре, и сите умалителни в множественно число кончавае на -иня, а не на -ета, како поле полиня, море мориня, момче момчиня, книже книжиня.“

4. 3 л. ед. ч. сег. вр. съхранява старото окончание -тъ.

5. Македонското наречие има деепричастие.

3. Тридялба на българската езикова територия

След средата на XIX в., когато борбата за независима българска църква е в своята финална фаза, а националното самосъзнание търси пътища за политическо освобождение и създаване на независима българска държава, промените, настъпили в социокултурната ситуация, добавят нови задачи към възрожденската националноезикова програма. Неслучайно именно през този период **тридялбата на българската езикова и етническа територия** е една от актуалните идеи. Разграничителните функции на етническият език, придобил свои реални и физически измерения в границите на историческите области Мизия, Тракия и Македония, дава преимущество и привилегия на своите носители да осъзнаят себе си като единна и отделна общност в мултикултурната реалност на Османската империя. Легитимирайки своята езикова територия, българите придобиват правото на потенциални политически претенции към нея.

Идеята за включването в нормативната система и в речника на създаващия се книжовен език на граматични особености и лексика от всички области е съзнателно начинание, предприето от редица български книжовници от третата четвърт на XIX век. П. Р. Славейков, Л. Каравелов, М. Дринов, К. Шапкарев, Й. Ковачев, Ив. Вазов и др. разработват идеята на Неофит Рилски за арбитражния общонароден характер на книжовния език, включвайки в понятието „полидиалектност“ разбирането за общонационална представителност (Иванова 2012: 215). Както казва **Р. Жинзифов**, един от основните привърженици на идеята за полидиалектната основа на българския език, в предговора на своята „Новобългарска сбирка“ (1863):

[...] мие, за Българский язык бройме той язык, кой ся говорит по цяла Македония, Тракия, България, между говорите на кой има малу разлика, но мие, както и секой Българин не късоглед, [...] щото нема Македонци, нема Тракийци като отделни народи, а има само Славяне-Българе, [...] накъсо да речеме, има един целен Българский народ и един язык Българский, който, как и секой кой му драго другий язык, ся делит на наречия (Жинзифов, 1863, цит. по Леков 1992: 240).

Според него единството на българския език е неизменно в многообразието от диалекти. От своя страна стремежът към надскачане на регионалното се превръща в един от основните езикови (и ортографски) принципи, които всеки от книжовниците следва в търсенето на изход от разнородността и нееднаквостта като спънки за изграждането на книжовния език в ролята му на всеобща комуникативна сис-

тема, която да обедини нацията и да отговори на нейните културни и духовни потреби. Зад това мнение застава и **К. Шапкарев**, който през 1870 г. на страниците на в. „Македония“ заявява:

Българският народ, за да образуват и обработит новийт си язык и да го представит богат, какчто наистина, по моето мнение требит да не ся ограничит само в едно, ко да ѝе наречие, Тракийското н.п. Мизийското или Македонското, ами да земет пред очи всите наречия и поднаречия, та от всякое от них да извадит толко само вещество, колко что может да бидет сходно с языка ни, а другото да изоставит (Шапкарев, 1870, цит. по Род и език 2007: 468).

Върху тридялбата на българската езикова територия излагат наблюденията си редица книжовници от периода. Особено наситени в това отношение са страниците на вестник „Македония“². В своите материали, разсъждавайки върху проблема за говорната основа на книжовния език, книжовниците регистрират множество особености на трите главни наречия: мизийско, тракийско и македонско. По този повод през 1869 г. в статията си „Мнение за българското правописание“ **З. Княжески** пише:

От всичкото това времято е направило у нас толкова си местни наречия, от които по-лични са три, именно: Мизиец и говори, и казва, че било по-право да ся пише: Българин, пръст, пълн, барда, ворта, приминѣх приз върха, защо казват туй тѣй и др. т. Тракиец казва: Българин, пръст, пльн, брада, врата, прѣминѣх прѣз върха, защо казват това така и др. т. А Македонец: Бугарин, пун, брада, врата, сум преминол преко върхот, за ощо велат ово овако и др. т. (З. Княжески, 1869, цит. по Род и език 2007: 406).

Върху някои фонетични различия между българските наречия се спира и **Д. Лачков** в статията си „Язикословни придирки“ (1870), който наред с това обръща специално внимание и на родопските говори:

Ако ся замести в България от ж, за да стане ученикъ определено ученикж-тъ, в Тракия трябва с а да стане ученикатъ, в Македония с о да стане ученико-тъ, а пък в Родопа с у да стане ученику-тъ, ученику-съ, ученику-тъ – всякъде споряд равното произношение на окончателний звук на речити преди член -тъ, -съ, -нъ. (Лачков, 1870, цит. по Род и език 2007: 499).

² Относно езиковите въпроси на страниците на в. „Македония“ вж. Иванова 1998: 53 – 63.

Освен върху рефлекса на старата голяма носовка и участието ѝ в състава на членната морфема, той отбелязва и рефлексите на ятовата гласна. По негови наблюдения за Ъ в разни места произношението му:

[...] в думите, у които ся то пише, е разнo: като в България и Тракия казват цвѣтіе и цвятъ, хлѣбъ и хлябъ, вѣкъ и вякъ, сѣмя и сямя и др., а по Родопа ги произносят: цвйотіе, лабъ, сйоме и др. (Лачков, 1870, цит. по Род и език 2007: 499).

Трябва да се отбележи, че говорейки за съществуването на множество местни различия в езика, българските книжовници ясно подчертават неговата неделимост и целокупност (Венедиктов 1990: 156). Зад това разбиране застава **Й. Ковачев**, който в обширната си статия „Едно мнение върху общи език и правописание у нас“, публикувана във вестник „Ден“ през 1875 г., споделя:

Защото в по-главните наречия, както: северно-българското или балканското, южно-българското или македонското, и средне-българското или шопското, няма някоя голяма разлика в корението и значението на думите, която могла и да ни заплашува от тая страна. В них рядко ще срещнеш еднакви думи, които изражават различни понятия, които се изражават с различни думи (Ковачев, 1875, цит. по Род и език 2007: 569 – 570).

Осъзнаването на проблема с множествеността на вариантите несъмнено води след себе си въпроса, който задава **З. Княжевски** на страниците на вестник „Македония“:

Следоват кое от тия три наречия да ся прииме, за да може да го разумява цял народ? (З. Княжевски, 1869, цит. по Род и език 2007: 406).

Въпросът на базата на кое наречие да се образува основата на книжовния език естествено довежда до заключението всеки да пише на родния си диалект или на друго наречие, което познава, а по-късно обстановката ще се изясни (История 1989: 167). Ето как обосновава това схващане **Д. Войников** в предговора на „Кратка българска история“ (1861):

[...] аз ся основах повечето на тукашнето българско наречие, и то защото съм с мисл, че за да ся определи и стане един общ писмен българский язык, трябва, сякам, да имаме съчинения от разни български наречия, които с время нашити филолози може да искат да земат в приглядвание (Войников, 1861, цит. по Леков 1992: 218).

На същата позиция стои и изказването на **Р. Ил. Блъсков**. Говорейки за своята книжовна практика в предисловието на книгата „Въведение във всеобщата история с кратко прибавление на старобългарската история“, той подобно на В. Априлов преди него, на Ив. Богвор или Й. Ковачев застава зад често срещаната през периода теза за **чистотата на селските говори**:

В превода аз съм имал всякога на ум да пиша колкото ми е възможно просто и вразумително на чисто българския говоримий язык, който ся употребява по селата, дето съм учителствувал повече от 20 год. и дето още живея до днес (Р. Блъсков, 1864, цит. по Леков 1992: 245).

През третата четвърт на XIX в. търсенето на пътища за постигане на обща нормативност извежда напред концепцията, че книжовният език трябва да отразява закономерностите и характеристиките на целокупната българска реч (Иванова 2012: 214). В контекста на това разбиране изкрystalизира **идеята за обединяващото наречие**, в което да се съчетават по естествен начин особености на източните и югозападните български говори. Според Й. Ковачев например това средно наречие е кюстендилският говор³, защото:

[...] ако се избере сега една жива форма, която захваща средното място помежду останалите форми и по-близо стои до всяко от них, тогай еднородното и речи еднозначуше содержание на говоримите наречия ще се излива из нея во един народен говор, во един общ язык, който трябва да бъде по-ясен и по-сроден от всяко наречие отдялно (Ковачев, 1875, цит. по Род и език 2007: 569 – 570).

4. Изучаването на диалектите

Повеите на Романтизма и интересът на европейската славистика към българския език донасят нови нюанси в основната възрожденска езиково-строителна тенденция за създаването на книжовен език на народна основа. Изправени пред въпроса за избора на говорната основа и на конкретните диалектни особености, които да се включат в обема на формирация се книжовен език, в разбиранията на писателите и книжовниците **народното творчество и народните говори се превръщат във втория основен извор за обогатяване на езика след**

³ Книжовноезиковият модел на Й. Ковачев е представен и анализиран подробно у Иванова 1989.

наследената писмена традиция. В идейните постановки от третата четвърт на XIX в. народната реч е източник, чието богатство трябва да бъде включено в състава на книжовния език. Местните диалектни различия започват да се осъзнават като специфики и характерни особености на българския език, които трябва да се описват, изучават и представят пред научната общественост.

Съществуващото диалектно многообразие и пъстротата на гледните точки принуждава книжовниците от периода на разгърнато изграждане на книжовния език да търсят постигането на единогласие във филологическите си разминавания в широкото научно обсъждане на езиковите въпроси и явления и в задълбочения научен поглед към българските диалекти. На тази позицията застава **М. Дринов**. В своето „Писмо до българската интелигенция“ (1868) той казва:

Иска се сега да обърнем най-голямо внимание за изравнение правописанието си, за изработване един общт орган на нашата писменост, един общт писмен език. Преди да пристъпим към удовлетворението на речената нужда, необходимо е да се опознаем добре с законите и свойствата на езикът си, с неговий дух. А това може да се постигне: 1. Чрез изучаване всичките Български наречия и изговаряния. 2. Чрез изучаване историята на Българский език.

Подобно схващане споделят и други книжовници и видни общественици от периода. **К. Шапкарев** в статията си „Язикословие“ (1870) излага своите препоръки към новосъздаденото през 1869 г. Българско книжовно дружество в Браила. Обосновавайки за пореден път идеята си за включването на особености от македонското наречие в състава на създаващия се книжовен език, той излага конкретен план за научно описание и изследване на тези говори:

[...] нужно ѝе да ся испратят предварително челоуеци учени, опитни и достойни за делото, за да опишат и издирят и них (македонските говори – бел. моя, М. М.); или да ся наидат такви в същите места пребиваюущи, ако ся нахождат, и да ся натоварят с тая длъжност, та после да ся пристъпят към нарежданието на языка ни (Шапкарев, 1870, цит. по Род и език: 468).

За научния подход към изучаването на българските диалекти говори и **Д. Лачков**:

[...] такива въпроси не са работа на един, двама да ги решат, защото решението им изисква съдействието на мнозина учени изследователи, които да обходят всички страни на Българското население, та при разни други

издирвания забележат и разното произношение на гласа, когото заменява словото ят в писменните речи (Лачков, 1870, цит. по Род и език: 500).

Фонетичната и диалектоложката гледна точка на проблема за съотношението между звук и буква намира място в предговора на сборника с български народни песни на **Братя Миладинови** (1861). Съобразявайки се с целите на такъв тип издания, в които е възприет принципът изговорните особености да се отразят възможно най-коректно и точно, двамата общественици и фолклористи предлагат система за фонематично записване на устната реч. В прицела на вниманието им застава спорният вокал Ъ и неговите три ортографически съответствия Ъ, Ъ, ж. С убеждението и отговорността, че чрез правилното отбелязване на произносителните специфики на народните говори се отразява говорното богатство на целокупния български език, те споделят:

Правопис употребихме по възможност най-лесен и най-сходен со произношението од словата; напр. вместо трите букви ъ, ъ, ж, кои имаат еднакво произношение, употребихме една – ж: напр. сѣнце, сѣрце, рѣка, вм. сѣнце, сѣрце, рѣка. Къде по грам. правила се пишѣт ж, но се произносѣт А, се употреби последново. Еднакво се грижехме да предадиме верно народното произношение, по кое се водѣт тукашниѣ правопис; напр. млат, пот, рет, мегю, браќа и др. вм. човѣкѣт и др. Апострофот се употреби къде по наречѣя се исфѣрляѣт букви; напр. не'ѣста, уба'а, ду'о'и, зме'о'и, 'от, напр'ам, до'ит, зе'ит, на'ѣт и др. вм. невѣста, хубава, духови, змехови, хот/ход, направам, дойдѣт, земѣт, найдат (Миладиновци 1861: 212).

5. В еволюционния път на изграждане на нормативното устройство на българския книжовен език приемането или отпадането на особености от различни диалекти се осъществява не по препоръката и настояването на отделни граматични и радетели на езика, а по силата на естествения подбор в конкуренцията между разнодиалектни варианти. Те се закрепят и утвърждават като норми в книжовноезиковата системата, защото консенсусно се припознават като общобългарски и като представителни за националния книжовен език от цялото българско общество (Иванова 2012: 212). Сред многобройните спорове, научни дискусии за говорната основа на книжовния език се изгражда разбирането и стремежът за участие на трите главни наречия. Обществениците и радетелите на езика, макар и представяйки различни идеи за установяването на книжовноезикови правила и изобщо за развитието и бъдещето на книжовния език, единодушно застават зад разбирането, че различията между отделните наречия са по-скоро специфики,

които отразяват единството и своеобразността на българския език. Въпреки езикословните си различия по отношение на редица въпроси на нормализацията или правописа те са последователни в следването на принципа за естествения и самобитен път на развитие на книжовния език. С гласа на края на XIX в. това разбиране прозира в думите на П. Оджаков, който емоционално възкликва през 1871 г.: „Ми от душа бихми помолили таквизи, да оставят язика ни за ся развива самостоятелно-народно, а не да го заключават в Френски и други рабати клещи! Язико свободно нека ся развива и ще ся намери някой българин гений, който да можи да му даде йедно книжевно направление“ (Оджаков 1871: XIV – XV).

ЛИТЕРАТУРА

- БВКМ 1983:** *Български възрожденски книжовници от Македония. Избрани страници.* София: БАН, 1983.
- Възрожденска интелигенция 1988:** *Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия.* София: ДИ „Д-р П. Берон“, 1988.
- Венедиктов 1990:** Венедиктов, Г. К. *Болгарский литературный язык эпохи Возрождения. Проблемы нормализации и выбора диалектной основы.* Москва: Наука, 1990.
- Иванова 1989:** Иванова, Д. Един неизследван книжовноезиков модел през третата четвърт на XIX в. // *Език и литература*, 1989, № 6, 115 – 123.
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането.* Пловдив: Макрос 2001, 1998.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език.* София: БАН, 1989.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология.* София: БАН, 1993.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Григорович 1877:** Григорович, В. *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи. (С картою окрестностей охридскаго и преспанскаго озеръ).* Издание второе. Москва: Типографія М. Н. Лаврова и Ко., 1877.
- Кифалов 1842:** Кифалов, М. *Заради възрождение новой болгарской словесности или науки. Сочиніиє, или книжица русскаго*

исторіописателя Венелина. Москва 1838 / Превель губернскій секретарь М. Кифаловъ Тетевенець. Съ притурияніе нѣколко пѣсней и исторіи заради Полу-Славяне или Румуне (Молдо-Власы) и нѣкоихъ достопамятствъ и мудрыхъ изреченій : Καί Ἱστορία περί των Ἰμι-Σλαβόνων, ἢ των Ρουμυνων (Μολδο-Βλάχων). Букурещъ. Напечатана оу Иосифа Копайнига со съ буквы Питаря К. Пенковича. 1942. / Превель губернскій секретарь М. Кифаловъ Тетевенець. [Букурещ] : [Книгопечатница (типография) на Йосифа Копайнига], 1842.

Леков 1992: Леков, Д. *Родолюбивий и благоразумний народе болгарский. Възрожденски преговори. Книга първа 1806 – 1865.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

Миладиновци 1861: *Български народни пѣсни собрани одъ братья Миладиновци Димитрія и Константина и издани одъ Константина Въ Загребъ Въ книгопечатница-та на А. Якича.* Загреб: Печатница на А. Якича, 1861.

Оджаков 1866: Оджаков, П. *Начялни познанія отъ географіѣж, по нѣмскѣ методѣ отъ П. В. Оджакова. Издавася отъ книжарницѣж-тѣ Д. В. Манчева въ Пловдивъ.* Виена: Книгопечатница на Л. Сомер и сие, 1866.

Оджаков 1871: Оджаков, П. *Наука за песнотворство и стихотворство. Изработена от Петра В. Оджакова.* Одеса: Типография на Л. Нитче, 1871.

Род и език 2007: *За българския род и език. Възрожденските книжовници за българския книжовен език.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.

Шапкарев 1868: Шапкарев, К. *Голяма българска читанка или втората част на Българскийт буквар на наречие по-вразумително за македонските българи. Наредил Един македонец са издават от Андрея Анастасова, ресенеца.* Цариград: Печатница на в. Македония, 1868.

**БОЛГАРСКА ГРАММАТИКА НА НЕОФИТ РИЛСКИ
СРЕД ГРАМАТИКИ ОТ 30-те – 40-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК**

Ния Радева
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**THE „BULGARIAN GRAMMAR“ OF NEOFIT RILSKI AMONG
THE GRAMMARS FROM THE MID-XIX CENTURY**

Niya Radeva
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

This research attempts to show the unique character of the „Bulgarian Grammar“ (1835) on one side, in the context of the Slavic Bulgarian grammars of Neofit Bozveli and Emanuil Vaskidovich (1835) and of Hristaki Pavlovich (1836), and on the other side in comparison with the first new Bulgarian grammar of Ivan Bogorov (1844). The linguistic points of view of Neofit Rilski, the aims, the character and the structure of the textbook, the selection and the representation of the grammatical and lexical material are examined and commented on. The peculiarities of the language, used by the author when writing his Grammar are also tracked.

Key words: Neofit Rilski, Bulgarian grammars from the 30-40ties of XIX century

Неофит Рилски е една от емблематичните фигури на Българското възраждане. Личността, делото му и в частност книжовните му занимания заемат заслужено място в оценките на специалистите. Достойнствата на Българска граммати́ка също се изтъкват от изследователите (Милетич 1906: 77 – 121; Арнаудов 1969: 175 – 176; Мурдаров 1972: 14 – 21; Младенов 1979: 367 – 369; Ненкова 1976: 131 – 133; 1979: 117 – 122; 1982: 130 – 132; Жерев 1981: 52 – 60; Първев 1984: V – XIX; Кювлиева-Мишайкова 2003: 64 – 68; Вълчев 2005: 129 – 163; 2008: 104 – 152; Иванова 2012: 165 – 180 и др.). Важни за настоящото проучване са анализите и изводите на Любомир Милетич и на Боян Вълчев.

Б. Вълчев обобщава, прецизира и ревизира направеното от науката по отношение на Неофит Рилски и неговата Граматика, вписвайки го органично в сложния променящ се контекст на 20-те – 30-те години на XIX в. Отчита високите качества на *Българска граматика* (Вълчев 2008: 113, 115, 121, 138 – 139, 148 – 151). Нееднократно изтъква като нейна особеност близостта с народния език; отбелязва, че текстът в синтактично отношение отразява в много голяма степен особеностите на съвременната реч; признава автора за добър познавач на българските диалекти; оценява, че Неофит Рилски е много близо до разбирането на същността на категорията вид на глагола; посочва, че за пръв път в *Българска граматика* са засвидетелствани специфични особености на съвременния език.

Б. Вълчев разглежда Неофит Рилски с *Българска граматика* (1835 г.), Неофит Бозвели и Емануил Васкидович със *Славенобългарско дѣтководство* (1835 г.), Христати Павлович с *Граматика славенобългарска* (1836 г.) като изразители на преходния етап от развитието на граматическата мисъл у нас през Възраждането и нарича тези граматики славянобългарски (Вълчев 2008: 77 – 179, 476). Следващият етап десетина години по-късно се свързва с Иван Богоров и неговата *Първичка българска граматика* (1844 г.), която е първата граматика на новобългарския език (Вълчев 2008: 225 – 242, 478 – 480). Обобщението е убедително и аргументирано в исторически план, но класификацията няма за задача да акцентира върху уникалността на *Българска граматика* на Неофит Рилски. А по-детайлният анализ показва, че тя е качествено по-различна от *Детоводството* и *Граматиката* на Х. Павлович и от друга страна, по-близка с Богоровата.

В настоящото изследване се прави опит да се очертае особеното място на *Българска граматика* сред граматиките на 30-те – 40-те години на XIX в., което има отношение към развойните процеси на формиращия се книжовен език. В случая трудно може да бъде избран единствен обективен зрителен ъгъл, тъй като става въпрос за уникално явление – първо – *нетрадиционна* по своята структура и характер граматика, и второ – граматика, която се вписва в хронологичния кръг от три *първи* по рода си у нас такива учебници. Затова анализът в настоящата работа е организиран в две части. Отначало се обръща внимание на *Българска граматика* в контекста на подобните издания от 1835 – 1836 г. После се прави съпоставка с десетилетие по-късната *Граматика* на И. Богоров, призната за качествено нов етап в развитието на

възрожденската наука за езика. За целта на изследването значещи са приликите между двете отдалечени във времето Граматики, както и случаите, в които Неофит Рилски се оказва по-логичен в решенията си или по-последователен в спазването им на практика от И. Богоров.

Следва да се подчертае, че много от фактите, привлечени и коментирани в разработката, са отбелязани вече от изследователите, но не са решаващи за изводите и оценките им. В този смисъл може да се каже, че проучването потвърждава и доразвива становището на Л. Милетич за Неофитовата Граматика.

В първата част на проучването се проследява подборът и подредането на същинския и другите дялове в *Българска граматика*. Структурата е най-характерната особеност на учебника и го разграничава категорично не само от останалите граматки от 30-те години на XIX век, но и от Богоровата. Специален интерес заслужават бележките към граматическия материал. Всъщност в основния текст Неофит Рилски описва писмения български език, вмествайки граматиката и фонетиката му в парадигмите и терминологията, установени вече в науката. Разбира се, ориентирите са черковнославянският и руският и гръцкият език. В основната част се предлагат правила или конкретни решения. Бележките по същество са паралелно описание, което обаче не формулира правила и често поставя въпроси, без да дава отговори. То не търси аналог с писмена традиция, а се опитва да обхване широтата на териториално представените форми, варианти и модели в българските диалектни области. Успоредното описание под формата на бележки предлага черти на говоримия език, по-често в неговите териториално маркирани проявления и по-рядко в сравнително универсализирани модели и явления.

Така самата структура на *Българска граматика* е подсказана от променените изисквания към писмения език през 30-те години на XIX в. с оглед на разширяване на функциите му. Говоримият език е по-свободен и на този етап не може да се опре на старата традиция – нито на основата на речевата реализация, нито на писмената. Той представлява в Граматиката подбран и подреден, систематизиран материал, който тепърва следва да търси мястото си при оформянето на новобългарския книжовен език. Така *Българска граматика* предлага описание на граматиката и правописа на обобщената писмена практика у нас пред 30-те години на XIX в. (в основния текст на изданието) и описание на разнообразието на говорната практика под формата на териториални диалекти и някои наддалектни общи особености (в бележките на изданието). Обединяването на двете практики би могло да

се осъществи, когато учените вземат унификационни решения по явленията и процесите, протичащи в диалектите и наддиалектните формации. Широко представяне на диалектни черти от различни региони изобщо няма в Граматиките на Неофит Бозвели и Е. Васкидович и на Хр. Павлович. Има единични отпратки с подобен характер във връзка с отделни примери, привлечени в същинската част.

Въпреки че и трите споменати граматики от 30-те години на XIX в. имат встъпителна част, само Филологическото предуведомление има внушителния обем от 72 страници, представя и защитава цялостна концепция за формиращия се книжовен език у нас. В Детоводството предговорът е доста по-скромен, а Хр. Павлович започва само с едно кратко обръщение към читателите. За идеите в Предуведомлението на Неофит Рилски ще стане дума при съпоставката с тези на И. Богоров.

Като специфичен „дял“ в Болгарска граматика се явява списъкът на турски и гръцки думи и техните български съответствия. Разбира се, липсата му в другите две Граматики от периода не може да се определи като техен минус, но разграничава учебника на Неофит Рилски от останалите два. По-нататък се коментира фактът, че подобно приложение има Богоровата граматика.

Неофитовата граматика е уникална за времето си и със склонността да проблематизира материала. Проблематизирането се изразява на няколко равнища. Авторът се занимава с диалектното граматическо, лексикално и фонетично разнообразие, задълбочава се в генезиса на явленията, държи сметка за практическата приложимост на правилата и решенията. Освен това той анализира езиковите особености и процеси с оглед на съответните в гръцки, сръбски и влашки. Търси паралели с тях. Нещо повече – позовава се на „официални“ писмени източници – от една страна, на изданието на Йоан Екзарх и на по-късни граматики, а от друга страна, на преводи и учебници на българи и чужденци, негови съвременници (Хр. Павлович, П. Сапунов, А. Стоянович, П. Берон, Й. Кърчовски, В. Ненович, Цвятко Панаяуреца; Ю. Венелин, К. Огнянович, В. Караджич). Критическото му отношение говори по-скоро за търсене на обективност в процесите на равнище типология и история, а не за потребност от модели за подражание. Подходът му към използваните и цитираните източници и към събрания диалектен материал е научен. Неговите филологически и общи познания, методическата му подготовка, представата му за наука и научен текст, кръгозорът му далеч надхвърлят родната ни традиция. Резултатът е, че за разлика от другите издадени и някои ръ-

кописни грамматики от 30-те, а и от 40-те години на XIX в. в Неофитовата Болгарска граммати́ка има много силно авторско присъствие. Останалите в една или друга степен имат характера на компилации, те преписват и комбинират по-ранни грамматики, докато Неофит Рилски избира самостоятелен път и към езиковите явления, и към структурирането на текста.

Втората част на изследването е съпоставка на Болгарска граммати́ка с Първичка българска граммати́ка (1844 г.). Приликите означават единомислие при авторите или че И. Богоров се придържа към традиция, създадена или следвана от Неофит Рилски. Един от основните моменти са възгледите за езика у двамата книжовници. Съпоставката се основава още на прилики и разлики в описанието на морфологичния строеж на езика, както и на някои графични и правописни решения. Проследява се и до каква степен всеки от авторите следва на практика собствените си езикови предписания.

Девет години делят двата учебника, но предговорът на Богоров е в изданието от 1847 г., т.е. разсъжденията му са документирани 12 – 13 години след тези на Неофит Рилски. Периодът е относително дълъг, когато става въпрос за 30-те – 40-те години на XIX в., защото развитието на говоримия език на наддиалектна основа е интензивно. Това е времето не на регулярната смяна на поколенията, а на формирането у нас на интелигенция от нов тип, със светско образование.

Когато се анализира концепцията на Неофит Рилски за езика, отразена в изданието от 1835 г., трябва да се има предвид уговорката му, че настоящата граммати́ка не обхваща совершенна граммати́ка, но токмо един опитъ на българската граммати́ка (69). Целта на учебника се свързва с две неща – първо, да даде основа при изучаването на език по принцип (записано е, че усвояването на подбрения материал ще помогне и за изучаването на чужди езици (70)). Така могат да се обяснят мнимите склонитбени парадигми, където се повтарят едни и същи форми (60), както и обясненията и употребите на различните отношения между думите, изразявани в архаичната традиция с падежни окончания, а в съвременния период – с предлог и обща форма (61, 63). Познанията ще са необходими при изучаването на чужд синтетичен по характер език. Ив. Богоров също застава зад идеята учебникът по българска граматика да е съобразен с другите грамматики, за да може детето, научавайки я, да усвоява лесно чужди езици (ИБ 2).

Като цел на Болгарска граммати́ка се вменява да предоставя знания, които да гарантират адекватни преводи от чужди езици (гръцки, чер-

ковнославянски, руски и др.) на български, както и подготвеност на българите да ги разбират (2, II). Това обуславя някои конкретни „архаични“ решения на Неофит Рилски, които се оказват за момента по-пригодни спрямо чуждия текст. Като аргумент следва да се спомене и недоразвитата през 30-те години на XIX в. стилистична разслоеност и оформеност на българския език на народна основа и невъзможността му да отговори с подходящи средства на предизвикателството на художествени или тясно специализирани текстове на чужди езици. Част от примерите в *Българска граматика* показват, че авторът ѝ е търсил различни решения и единствено възможните за момента се оказват установените в архаичната писмена традиция средства (11, 63). И. Богоров също не изключва напълно ролята на архаичната традиция. През 40-те години на XIX в. тя все още е нужна при оформянето на специализирани текстове – *намъ ꙗ потрѣбно испървомиъ да са напише ѡзыкътъ ни, а сетнѣ като видимъ дѣ ꙗ недостиженъ, да закачимъ отъ старѣятъ да го умножавамы и украсѣвамы* (ИБ 23).

Целите и предназначението на изданието от 1835 г. предопределят насочването към актуалните проблеми на писмения текст. Неофит Рилски прави стъпка към създаването на писмена форма, подчинена на правила от съвременен книжовноезиков тип (2, 3, 26). Всичко това създава на пръв поглед представата за елитарност на формирация се книжовен език в концепцията на Неофит Рилски. Тя обаче, доколкото я има, е насочена към търсене на адекватни езикови средства, необходими при реализацията на специализирани издания, на текстове, за които говоримият език все още няма изработени или няма унифицирани средства за изразяване. Проявяващият се на моменти уклон към архаични форми и модели е свързан с художествената им изразителност или терминологична точност, както и с постигнатото им разнообразие в познатите писмени традиции. Прибягването до тях не е за сметка на говоримия език, а освен него.

Т.е. акцентът в Предупредомлението е не в това, че книжовният език трябва да е много различен или отдалечен от езика на *безкнижните чловеци*, а в това, че книжовният език трябва да притежава и да развие потенциал, по-различен от разговорния, и то в кратки срокове. Споменаването на *множество, простако, простите и безкнижните чловецы* както и *простонародныятъ и подлыатъ языкъ, простолюдниѣ речи, испорчениѣ речи, непотрѣбности* (за тясно диалектните форми на аз); *окачественото като развращеніе* в езика; мнението, че някои форми присъстват „злоупотребително“ в него, у Неофит Рилски натоварва с отрица-

телен знак не хората и езика, който те използват в ежедневието си, а образованите, които не осъзнават нуждата от развитието на книжовния език на друго равнище, като обслужващ различни функционални сфери (10, 11, 12, 14, 15, 16, 26, 175, 178, 179). В подкрепа на казаното е мисълта, че един езикът, що се предава народъ писмено, трябва да различава се от общия, що се употребява между множеството (11). Ясно е, че Неофит Рилски не противопоставя *народа* и *множеството*.

Не са малко и случаите, в които авторът определя говоримия език като богат, например от сичките почти глаголи излизатъ други нови глаголи (...) които представляватъ едно велико богатство въ простыятъ езикътъ, защото со согъвы глаголы весна живо и лесно могатъ да се изражаватъ нашите мысли (за днешните видови двойки глаголи) (188). Неофит Рилски не само не противопоставя говоримия на писмения или като цяло на книжовния език, а включва „живи особености“ в системата на граматиката. В подкрепа се явява защитата на определителния член като особеност на говоримия език, която не може да бъде пренебрегната в книжовния (52, 63). Неофит Рилски отбелязва употребата на деепричастието в говоримия език (182), както и на отглаголните съществителни на *-не* (167).

Особено важни са някои виждания на Неофит Рилски, които, основавайки се на конкретни черти на българския език, достигат до същностни особености на езика въобще. В Болгарска граматика някои наблюдения се приближават до идеята за обективния характер на говоримия език, за собствената логика, която следва, и за неговото неизбежно влияние върху книжовния, с което изследователите на езика са принудени да се съобразяват. Реално протичащи процеси и явления в новобългарския език са представени в немалко случаи, например на страници 20, 26, 31, 33, 35, 53.

Еднаква позиция Неофит Рилски и И. Богоров имат и по конкретни въпроси: че определителният член е заместил падежите (ИБ 8); че всякой глаголътъ, който закачва отъ кой да е прилогътъ, никогажъ не може да го изостави въ другытъ времена (ИБ 85) и др.

В Болгарска граматика се срещат и по-общи наблюдения за решаващата роля на говоримия език: тъй са все противни на граматическите правила, но що можиме да чиниме, когато е езико ни въ неизвѣстни времена самъ прѣлътъ такива неправилности, които не прѣиматъ исправленіе, или ако прѣиматъ исправленіе въ граматиката, тъй тогава не ще

да бъде веќе граммати́ка на-Болгарскіа тазыкътъ, но граммати́ка на-новонизмисленъ и неупотребляемъ тазыкътъ (за член *-те* на прил. имена в мн. ч.) (84); когато се произносатъ имената безчленно, понеже немаме различни окончаніа въ падежи те, нема ни цо да чиниме тогава, и требва да покланяваме своата выа и неколею подъ неизбежната нѹжда (за генерализираната именителна форма) (62); но на тѣа многоиспещрени непредѣлни времена (глаголни) може да ни бъде оучитель повече нѹжда та и потреба та, нежели Грамматіка та (192); назначи во обще зацо простолюдно то обыкновеніе произноси собственни те имена въ множественно то число (...), но това оупотребленіе не требва да се приіима за правилно безъ нѹжда, а въ нѹжда могатъ да се оупотребляватъ, споредъ пословицата „нѹжда законъ измѣнава“ (95); но какво да было, въ това злогласіе (ако бы могло да го перечеме злогласіе) никой не е виновенъ, защото е такова свойството на лзыкатъ ни (за думи като *полетата*, където се повтаря *-та*) (166); но азъ не можехъ да се согласимъ да положимъ частъ слова въ тазыкатъ, коато нито въ простолюдното прозношеніе се оупотреблява на сегашното време, нито другъ некой писатель а е оупотребилъ (за причастието) (67); секой нека разсъждава, и нека послѣдзва правото и лесното (за различните облици на глаголите в диалектите) (185).

Неофит Рилски е засвидетелствал и едно забавно „социологическо“ наблюдение, отнасящо се до променящия се профил на българското градско общество през 30-те години на XIX в, когато жените са част от масовизиращото се образование и имат допълнителни роли в обществото освен патриархално завещаните – *И чѹдно е зацо междѹ благородни те и самите жены иматъ честолоубіе да прозносатъ тако чисто рѣчи те, а не като простолюдни те* (15).

Цитираните разсъждения показват, че Неофит Рилски се приближава до осмислянето на книжовния език като обществено явление. Друг е въпросът, че се получава противоречие с последователно прокараната в Предуведомлението идея за езиковите правила и решения, зависещи от договорката между учените и книжовниците в широк кръг (3, 4, 55). Подобно на своя предшественик И. Богоров също различа книжовният български език през XIX в. да се оформи чрез обсъждане от страна на книжовниците – *по-зченитъ нѣкка разсъждаватъ нататѹкъ* (ИБ 15), може да остане, ако са сговоратъ на него и други нѣкои

(ИБ 20); да са повъди всякой отъ тѣхъ да издирва по правото и по доброто, тогава става лесно и сговоритъ на Равнописанъето (ИБ 22).

Съществен момент от представата на Неофит Рилски за норма е съзнанието за нейната променливост. Правилата са свързани с процеси – едни ги пораждат, а други произтичат от тях. Правилата, особено на съвременния етап (30-те – 40-те години на XIX в.), имат характера на аргументирани лични предложения от страна на автора, които се поставят на широко обсъждане и могат да бъдат приети, променени и отхвърлени от съвременниците и следовниците му. Осмислянето на езиковите промени в исторически план проличава и в това, че Неофит Рилски приема за правилни и основателни някои правописни решения, произтичащи от реалното състояние в говоримия език, въпреки че според него узаконяването им в писмения все още е прибързано. В по-близко или по-далечно бъдеще той прогнозира отпадане на излишните букви ѱ (20, 26), ѱ и ѱ (41), на оксиите (163). Според него за съответните промени е рано, но те някога ще се случат.

В Предупредението Неофит Рилски двукратно коментира статута на чуждите думи (5, 13). На пръв поглед се създава впечатление за известно противоречие. Ако обаче разсъжденията се обединят и комплектуват, се получава доста балансирана представа за неизбежността на заемките във всеки език, за резервираността, която трябва да се проявява към чуждиците. И. Богоров в *Първичка българска граматика* посочва, че няма език в Европа без чужди думи. Но от друга страна, е убеден, че българският език е богат в народните си говори и ако това богатство стане достояние на всички, той няма да има нужда от чужди думи (ИБ 15, 16). Реална представа за отношението на двамата автори дава речникът на широко употребяваните тогава турски и гръцки думи и техните български съответствия, поместени в края на граматиките. Приложенията са Рѣчи турски и нѣколко гречески които са во употребленіе на сегашно то време въ сичка та Болгаріа истолкуваны по възможности съ равнозначеностелны славенски или руссійски (1835 г.) и Словарникъ, или нѣколко думи, които намѣста говорятъ турски и гръцки, а пакъ на другы мѣста български (1844 г.). И. Богоров вероятно следва примера на Неофитовия учебник, въпреки че критериите за подбор на лексемите в тях не съвпадат. Докато Неофит Рилски в края прави уговорката, че не включва турските и гръцките думи, които някъде са запазили в активна употреба българските си съответствия, И. Богоров ги обхваща. Това е една от причините за различния обем на приложените словници – 216:

453 думи. Също така у Неофит Рилски гърцизмите са представени след турцизмите, а у Богоров са в общ азбучен ред.

В структурата на *Българска граматика*, както и в разсъжденията от Предуведомлението личи не толкова стремеж да се разграничат в развитието си и в съвременното си състояние писменият и говоримият език, да се търси елитарност, колкото обективна невъзможност двете форми през 30-те години на XIX в. да се обединят с оглед на единна книжовноезикова норма и практика. По-късно И. Богоров споделя голяма част от вижданията за езика на Неофит Рилски. Вероятно заема от него и идеята за списъка приложение на чуждите думи. Това, с което Иван-Богоровата надмогва *Българска граматика*, е заявлението, че *Първичка българска граматика е словница (...)*, основана на *народенъ изговоръ* (ИБ 1 и 23).

Важна за изясняването на особеното място на *Българска граматика* е съпоставката ѝ с *Първичка българска граматика* по отношение на научната граматическа част. Плод на спазена традиция, черковнославянска и българска, са приликите между двата учебника.

Общото се проявява в осмислянето на определителния член като част на речта; отнася се до трите рода, двете числа, петте падежа при имената, където в съпоставяните граматика няма разлика.

И в двата учебника формите за родителен и за дателен падеж се представят в парадигмите с предлог *на*. Склонените форми, които всъщност са еднакви (без тази в звателен падеж), са членувани. Данните сочат запазване на звателното окончание при част от съществителните имена. При склонените собствени и някои имена за лица в м. р. се дава допълнително дателно окончание *-у*. В мн. ч. прилагателните имена от м. р. се записват с винителното окончание *-и*.

При описанието на склонението на съществителните различията нямат принципен характер. Става въпрос за вътрешни размествания, които не се отразяват на парадигмите (I склонение у Неофит Рилски у И. Богоров е II; съществителните от ж. р. на *-ь* у Неофит Рилски са отнасят към III склонение, а у И. Богоров – към II, и др.).

Представянето на повечето категории на глагола – лице, число, род, залог – в двата учебника съвпада. При спрежението само е разместена номерацията, а четири от петте наклонения у Неофит Рилски се повтарят у И. Богоров. Принципно различия няма и при представянето на категорията време.

И у двамата липсва причастието, но в Граматиката на Неофит Рилски то се коментира в Предуведомлението (с. 64) и в Примечанията (с. 182), където с уговорка е включено и деепричастието.

Няма съществени разлики и при описанието на неизменяемите части на речта. Не съвпадат само някои примери. Неофит Рилски изрежда сред наречията и думи, принадлежащи към други класове от съвременно гледище (*ела, елате, недей, немой; като, до; не, ни, по, най* и др.), докато И. Богоров е по-прецизен в това отношение, като „неправилно“ посочва сред наречията само *не* и *ли*. Предлозите са с няколко повече у И. Богоров. Също така у Неофит Рилски се дават архаични и съвременни разговорни съюзи (*аще, во, ико, оубо, еда, же; макаръ, баремъ, аджебъ*), докато И. Богоров представя главно съвременни.

Анализът на различията в основната част между Болгарска граматика и Първичка българска граматика следва да разграничи два типа. По-съществени с оглед на поставената в изследването задача са тези, които засягат конкуренцията между синтетични остатъци и аналитични форми и модели. Има и разлики, не толкова показателни в съпоставката, които са резултат от предпочитанието към западна или към източна диалектна основа за формирация се книжовен език през периода.

Сред критериите, по които Богоровата граматика бележи крачка напред, следвайки говоримия език, е опростяване на фонетичната система и свързаните с нея правила. Богоров не използва буквите *ѣ* и *оу*, а също *ѵ* и *ї*. В същото време след *ч* Богоров пише *ю, я* (*чюѣ, чюжды, нечювственъ, зачалото*), правописно положение, което не отразява съвременната реална артикулация на исторически мекия съгласен.

В морфологичното описание основните разлики „в полза“ на Първичка българска граматика са три. Предложените от Неофит Рилски няколко определителни члена за съответните падежни отношения при съществителните и прилагателните от м. р. ед. ч. у И. Богоров не съществуват. Вариантът на членна морфема е само *-жтъ*. Също в Първичка българска граматика прилагателното се обособява в отделен клас и съответно склонението му не следва номерацията на склоненията на съществителните. Качествено новото при описанието на глагола в същия учебник е, че не намира място *неопределянное наклонение* (на инфинитива), което е част от граматиката на черковнославянския език и съществува у Неофит Рилски.

Има обаче и морфологични разлики „в полза“ на с десетилетие по-ранната Болгарска граматика. Т.е. някои аналитични езикови черти,

характерни за нея, имат у Богоров синтетичен аналог. Винителен падеж в Първичка българска граматика е със своето архаично окончание при всички парадигми на имена от ж. р. – *-ж/-ѣж* под влияние на източните говори, докато у Неофит Рилски обикновено стои *-а/--*. Прилагателните имена от м.р. в родителен и във винителен падеж ед. ч. в Граматиката от 1844 г. имат облик на *-аго* и повечето от тях в м. р. ед. ч. не са представени в членуваната си форма.

Моделът за бъдеще време у И. Богоров също пази следи от синтетизъм – в него участва глаголът *ѣа*, докато в Българска граматика е с частицата *ѣе*.

В структурно-теоретичен план е важно, че И. Богоров включва отделна глава, посветена на значенията и употребите на отделните падежи (*Управленіе на дѣмитѣ*). Ако протеклият аналитизъм при имената беше осмислен и осъзнат напълно, този дял щеше да е излишен. Неофит Рилски не коментира употребата на косвените падежи. По отношение на правописа следва да се спомене, че често срещаните в двата учебника членувани форми са изписани по различен начин – разделно от името в Граматиката от 1835 г. и слято в тази от 1844 г. В правописното решение на Неофит Рилски има повече логика, защото определителният член е посочен като отделна част на речта. Класифициран е така и от И. Богоров и затова не би следвало да предлага изписването му заедно с думите.

Разликите, свързани със западната и източната диалектна основа, които в изследването не могат да бъдат аргументи за степента на аналитизъм в двете съпоставяни граматика, се свеждат до предпочитанието на някои букви и различни варианти на морфеми. И. Богоров използва буква *ѣж* вместо *ѣ*, когато името от ж. р. е пряко или непряко допълнение, и в глаголни форми за 1 л. ед. ч. Имената от ж. р. в ед. ч. се членуват с *-тѣж*. Членът за мн. ч. у Неофит Рилски има облик *-тѣ*, а у И. Богоров – *-тѣк*.

Съпоставката на езика, който на практика двамата автори използват, показва, че единични архаични форми в Българска граматика покъсно са избегнати от И. Богоров. Фонетично черковнославянско влияние в Българска граматика личи при префикси и предлози и в коренни морфеми (*соотечественници, възмогли; болгарска, должность, първо; мѣтны*). У И. Богоров то вече е преодоляно.

Срещу няколкото инфинитива у Неофит Рилски (може быти – 4 пъти, рещи – 2 пъти, творити) стоят само два съкратени (не може съдѣа, не може писа) в Първичка българска граматика.

Неофит Рилски употребява отделни архаични причастия (пишемый, влекомъ, прелцаемъ; слѣзющите; свързавше, сокративше, в предварившемъ, собравъ), за които в теоретичната част е направена уговорка, че не се употребяват в говоримия език, но са нужни на писмения (67 – 68). У И. Богоров такива причастия не фигурират.

Макар и рядко, в Българска граматика се срещат родителен и дателен падеж, както и творителен. В Първичка българска граматика творителен падеж няма, родителен и дателен се регистрират в единични случаи. Пази се обаче винителен падеж при имената от ж. р. в ед. ч. и при имената в мн. ч.

Дългите форми на прилагателните са по-характерни за Граматиката на Неофит Рилски, където се използват дори когато не би трябвало да са определени.

Неофит Рилски използва отглаголни съществителни на *-ние*, докато Богоров предпочита тези на *-не*.

Представените факти доказват по-аналитичния характер на Първичка българска граматика в сравнение с ранната Българска граматика.

Различията, почиващи на предпочитание на диалектната основа, в несъщинските части на двата учебника са по-осезаеми, отколкото в същинските дялове. Авторите тук са по-свободни от влиянието на източника и това се отразява на езиковите черти на текстовете. Съответно западните и източните говори са по-широко представени.

В Българска граматика се срещат западни екави форми, като *некой*, *голема*, *вѣха*, на които противостоят Богоровите източни *дѣсѣтка*, *ѡдѣръ* = *едър*, характерни за източните ни диалекти.

Неофит Рилски не допуска писмено отбелязване на редукция (и на противоположното ѝ явление), с изключение на *процакти* (обратна редукция), докато у И. Богоров тя е сравнително широко представена (*зѣми*, *идимъ*, *зприличаватъ*, *стѣпанѣтъ*; *кѣсѣкѣ* *прѣчѣцѣ* обратна редукция).

Личното местоимение за 3. л. ед. ч. м. р. в двете граматика е съответно *онъ* и *той*, а възвратното – *се* и *са*.

У Неофит Рилски окончанията на глаголите от I и II спр. в 1 л. ед. и мн. ч. са *-м* (*азъ мыслимъ*) и *-ме* (*можемъ, начнемъ*). В 3 л. мн. ч. се употребява твърда съгласна (*произносатъ*).

За бъдеще време двамата книжовници, както и в граматичната част, предпочитат различен модел. У Неофит Рилски той включва частица *ще* + (*да*) + глагол (*ще има, ще да отбѣгнѣваме, ще да речемъ*), а у И. Богоров – глагол *ща* + глагол (*щемъ пріемимъ, щж пишж*).

У И. Богоров е отбелязана типичната за някои централни говори контракция (*тва, онва, затва*). У него има и случаи на дисимиляция (*надѣжжж, много, множественъ, свободно, повни, сжвнѣва*). Личните местоимения се използват вместо показателни (*на тѣкъ кжсове = на тези късове*). Често се среща бройна форма (*четыри падежа, нѣколко гроша, колко чловѣка, толкова петака, десѣтъ дена*). Регионален характер у И. Богоров имат *га = когато, гѣдижмы, по љчката = по-силно*.

Последните представени данни показват, че Богоров допуска в езика си повече регионални черти, докато езикът на Неофит Рилски се оказва с по-универсален, по-наддиалектен характер.

Важен момент от съпоставката на използваните на практика от двамата книжовници езикови особености е съотношението им, от една страна – в предговорите и бележките, и от друга страна – в изложението в граматичната част, т.е. доколко морфологичните черти на езика в предговора и бележките отговарят на тези в същинския дял. Неофит Рилски по-последователно „защитава“ езиковите си възгледи и решения на практика, тъй като няма разминаване между изказа в Предуведомлението и бележките с този в същинската част.

У И. Богоров обаче са налице известни разлики. В предговора той не употребява дълги форми на прилагателните и отглаголни съществителни на *-ние*, а в граматичната част допуска употребата им (*страдателный, дателный, единый, другый, добрый, почетный, мирный; работаніе, исканіе, пытаніе, зѣщаніе, зказваніе, смжирѣваніе, свжрѣзваніето, наравно с изговаранѣто, дрѣманье, иманье*). Същото се отнася и за случаите на дателен и родителен падеж – доколкото ги има, те намират място в същинската част.

Анализът на предговора и същинската част на *Българска граматика* на Неофит Рилски в контекста на граматиката от 30-те г. на XIX в. и частичната ѝ съпоставка с *Първичка българска граматика* на И. Богоров налагат следните изводи:

1. Граматиката на Неофит Рилски от 1835 г. е уникална с научния си подход, с идеите си, със структурата си. Авторът представя езиковия материал проблемно, осмисляйки го като явления, като процес, чиито проявления са разнообразни в синхронен план и също така имат своята предистория и генезис в диахронен. Той стига много близо до идеята за езика като специфично обществено явление със собствена логика и вътрешни закони.

За разлика от другите граматки от 30-те – 40-те години на XIX в., основаващи се на превода и компилацията, Неофитовата Болгарска граматика е в много по-голяма степен „авторска“. В структурно отношение тя съвместява две паралелни граматки. Едната обхваща същинската описателна част, в която правилата на писмената традиция от този период се наслаждат в рамките на правилата, парадигмите и терминологията на черковнославянската граматична традиция. Другата под формата на бележки отразява диалектното разнообразие и обособяващите се на по-универсална основа наддиалектни езикови особености на говоримия език.

2. Болгарска граматика както в идейно, така и по отношение на описанието на езиковите особености – морфологични, правописни, фонетични, синтактични, лексикални, е много близо до „първата новобългарска граматика“ на И. Богоров, независимо че ги делят десетина години. И в двата учебника има случаи на синтетични остатъци и на черковнославянско влияние. Вероятно от Неофит Рилски И. Богоров заема идеята за речник на чужди думи – турски и гръцки, поместен и в Първичка българска граматика. Качествено новото в същинската част на Първичка българска граматика се свежда до декларацията на Богоров, че пише „словница, основана на народен изговор“, до опростяването на графичната система, до преодоляването на черковнославянските облици на *въ-* и *съ-*, до липсата на инфинитив, на стари местоименни и причастни форми, на творителен падеж, до обособяването на прилагателните като отделна част на речта. Болгарска граматика се оказва „по-аналитична“ по отношение на модела за бъдеще време, както и с липсата на окончание за винителен падеж в ж.р. и с отсъствието на дял, посветен на значението и употребата на косвените падежи.

3. Колкото до езика, на който са написани двата учебника, личи влиянието на западните говори у Неофит Рилски и на източните у И. Богоров. Важното в случая е, че Неофит Рилски отразява по-обща, по-универсални черти на западните диалекти, докато И. Богоров, на-

ред с общи особености на източните и централните говори, допуска и тясно регионални черти, които трудно могат да придобият наддиалектен характер и да станат норма на формиращия се книжовен език.

4. От особено значение е и фактът, че Неофит Рилски си служи с езика, който „описва“, т.е. илюстрира на практика идеите си, рекламира ги сред тези, които ще преподават и учат по граматиката му. Това е доказателство за осъзната и последователно провеждана езикова политика от негова страна. И. Богоров не е прецизен в това отношение. В същинската част на граматиката си той „допуска“ някои архаични черти в парадигмите, обяснителния и свързващия текст, възприети вероятно от източниците му, иначе неприсъщи за езика, на който той сам се изразява.

ЛИТЕРАТУРА

- Арnaudов 1969:** Арnaudов, М. Неофит Рилски. // *Творци на Българското възраждане. Първи възрожденци.* (Т. I). София: Наука и изкуство, 1969, 173 – 212.
- Ванков 1906:** Ванков, Н. Неофит Рилски. // *Училищен преглед*, 1906, № 1, 3 – 18.
- Вълчев 2004:** Вълчев, Б. Първичка българска граматика – филологически усет и реализъм. // *Език и литература*. 2004, № 1, 213 – 226.
- Вълчев 2005:** Вълчев, Б. Патриархът на българското просвещение и неговото Филологическо предуводоление. (По случай 170 години от издаването на Болгарска граматика от Неофит Рилски). // *Съпоставително езикознание*, 2005, № 1, 129 – 163.
- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматки на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. Неофит Рилски и неговата Болгарска граматика (1835). // *История на новобългарския книжовен език. Лекционен курс*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 165 – 180.
- Жерев 1981:** Жерев, Ст. Неофит Рилски – пръв теоретик на българския книжовен език. (По повод 100 години от смъртта му). // *Списание на БАН*. 1981, № 2, 52 – 60.
- Жерев 1985:** Жерев, Ст. Говорни особености в езика на българските книжовници от първата половина на XIX век. // *Известия на Института за български език*. 1985, № 26, 5 – 39.
- Кювлиева-Мишайкова 2003:** Кювлиева-Мишайкова, В. За личностната позиция на Неофит Рилски като лексикограф. // *Български език*. 2003, № 2 – 3, 64 – 68.

- Милетич 1906:** Милетич, Л. Неофит Рилски като филолог. // *Училищен преглед*. 1906, № 1, 77 – 129.
- Младенов 1979:** Младенов, Ст. *История на българския език*. София: БАН, 1979.
- Мурдаров 1972:** Мурдаров, В. Диалектната основа на езика на Неофит Рилски, отразена в Болгарска граматика (1835). // *Български език*. 1972, № 1 – 2, 14 – 21.
- Ненкова 1976:** Ненкова, П. Към въпроса за обогатяването на книжовната лексика у Неофит Рилски. // *Български език*. 1976, № 1 – 2, 131 – 133.
- Ненкова 1979:** Ненкова, П. Към спецификата на черковнославянското влияние у Неофит Рилски. С оглед към лексиката. // *Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век. Сборник, посветен на 100-годишнината от Априлското въстание*. Съст. Е. Георгиева. София: Изд. на БАН, 1979, 117 – 122.
- Ненкова 1982:** Ненкова, П. Неофит Рилски. // *Строители и ревнители на родния език. Пантеон*. Съст. Л. Андрейчин и В. Попова. София: Наука и изкуство, 1982, 127 – 133.
- Първев 1984:** Първев, Х. Неофит Рилски и неговата Болгарска граматика. // *Неофит Рилски. Болгарска граматика. Фототипно издание*. София: Наука и изкуство, 1984, V – XIX.

**ОТ „ДЛЪЖНОСТТА НА МОЛБАТА“ ДО „ПРАВОТО
НА БОРБАТА“, ИЛИ ЗА МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПЛОВДИВ**

Мариана Куришумова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**FROM ‘DUTY OF THE REQUEST’ TO ‘THE RIGHT TO FIGHT’
OR ON THE PLACE OF BULGARIAN LANGUAGE IN THE
REVIVAL OF PLOVDIV**

Mariana Kurshumova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The subject of the current investigation is Bulgarian society in the multi-ethnic environment of Plovdiv during the 1820^s – 1870^s. On this basis there have been analysed the contacts and relationships between the three main language formations – Bulgarian, Greek, and Turkish. The specific nature of their occurrence accounts for their differentiation in certain stages. I have also examined the factors that explain the late integration of Plovdiv within the nationwide educational, cultural and religious movements.

Key words: Plovdiv during the Revival period, history of Bulgarian language, national forming

Целта на настоящото изследване е да се представи и анализира при(от)съствието на българския език в макроструктурата на Пловдив в периода 20-те – 70-те години на XIX в. За отграничаването на известна етапност в наблюдаваните процеси сме използвали сполучливо намерените обобщаващи названия, дадени от Ив. Ев. Гешов (Гешов 1928: 6), съвременник на случващото се през част от този отрязък време в Пловдив. И макар неговите думи да се отнасят за пловдивските българи и трансформацията в тяхната дейност срещу гръцкия духовен (църковен) хомот, те събират като във фокус спецификата и на езиковите развойни процеси, осъществени в града. Тази взаимовръзка не е неочаквана, тъй като езиковото развитие е резултат на обществе-

ното, а именно в сложната картина на пловдивското възрожденско общество се крие и ключът към интересуващите ни езикови прояви.

Първия етап, който включва времевия отрязък до 50-те години на XIX в., поради поведението на българското общество и от негова гледна точка условно наричаме „длъжността на молбата“, тъй като неговата отличителна характеристика е „мирната споделеност“ в живота на мултиетническия град, разбираана не само като териториално присъствие, а и като съвместяване на вяра, култура и език¹. Тя намира своето проявление и в постъпателните действия на българския възрожденски елит за национално осъзнаване и организиране.

Обществено-икономическа и демографска рамка

Посочената характеристика на етапа има своята предопределяща я първооснова. В обществено-икономически план това е историческото време за важни промени в стопанското, политическото, демографското и социалното развитие на Пловдив. Тогава се осъществява стопанското възможване на града. Политическата предпоставка за тези процеси може да бъде разпозната в започналите реформи в Османската империя, резултатът от които е окончателното налагане на Пловдив като първостепенен стопански център. Периодът от 1839 г. до Руско-турската война от 1877 – 1878 г. за Османската империя е епохата на Танзимата, т.е. реформите, част от които дават на подвластните народи известни права и възможности за собственото им културно и духовно организиране, други целят модернизация в общополитически план.²

Демографските данни сочат, че процесът на побългаряването на града в този период е вече в пълен ход. Бързо се увеличават по брой предградията, населени изключително с българи от околните селища. Посочената икономическа, обществена и демографска рамка на пловдивското градско общество предопределя сложната картина на неговия социален и културен живот. Наследената мултиетническа среда способства за изграждането на локален колектив, в който собствена културна роля имат определящите три основни етноса – турци, гърци и българи. Взаимоотношенията помежду им в полето на културната ко-

¹ С това наше твърдение не игнорираме, нито омаловажаваме многобройните издевателства от страна на държавното управление върху поробените етноси в града, както и разрушителните разбойнически нападения над него.

² За правомерността при анализирането на българските възрожденски процеси да се отчита общоимперският (османски) и балканският контекст – виж публикациите на Ал. Везенков, Р. Даскалов, Н. Поппетров, включени в „Балканският XIX век. Други прочити“, 2006 г.

муникация задават балканския контекст, в който се очертават типологичните белези на културно-историческата и езиковата ситуация в Пловдив, определят спецификата в осъществяването на националната програма за духовна обнова на българите и мястото на българския език в нея, задават перспективите относно действията на пловдивската интелигенция за реализирането на националноезиковата програма.

Българско-турски езикови контакти

В обществено-исторически план за дълго време Пловдив е виждан като турски град и макар през XVIII в. да се променя тази представа, присъствието на турския езиков и културен елемент е неразделна част от обществения му облик.

Обществената и социалната структура на града благоприятства осъществяването на икономически и културни контакти между неговите жители, поради което местата (дюкяни и занаятчийници, кафенета, пазари, ханове, панаири) и ситуацията за използването на говоримия турски език от българския езиков колектив (колоквиални контакти между двата етноса на битова основа) са били естественият канал за неговото присъствие. Резултатът е българско-турски билингвизъм без диглосия, като турският език не получава висока престижност. Говоримият турски език е използван като комуникативно средство и при устни контакти в административната сфера.

Навлизането на турския език има и втори канал – институционален или официален, което се осъществява в писмените контакти с турската администрация. Владееенето и ползването на османотурския в подобни комуникативни ситуации е било задължително, в рамките на тази проява на принудителен билингвизъм съществува безспорна диглосия, като обслужващият престижните държавни сфери османотурски език е с висок престижен статут. Че турското училище е част от културния облик на възрожденския Пловдив, ни убеждават приведените факти от Васил К. Пеев за разпространението им непосредствено преди Освобождението: посочени са 8 училища в различните махали и 6 духовни училища (Пеев 2011 [1941]: 265 – 266). Към това можем да прибавим впечатленията на турския географ и историк Евлия Челеби, който посочва съществуването на турски училища при почти всяка джамия (по негови данни 70 на брой).

Мястото и ролята на турския език в българската общност произтичат от особеностите на имперското управление. Липсата на централизирана езикова политика по отношение на поробените етноси, изразяваща се в отсъствието на властова опека върху образованието им

или на езикова унификация чрез официални административно-правни актове, дава основание на изследователите да посочат „пасивната езикова политика“ от страна на Високата порта като основен типологичен признак на новобългарския книжовен език в периода на неговото формиране (Вачкова 2008: 214). Този специфичен и важен обществен-исторически факт предопределя отсъствието на турския език като основно средство за българския етнос в неговата културна комуникация. Статусът на турския език сред българския езиков колектив не е постоянна величина и във времето търпи някои промени.

Най-важният резултат от присъствието на българо-турското двуезичие безспорно е навлизането на турския език в социалната комуникация на българския езиков колектив като алтернативна езикова практика, определяна по-скоро като ситуативно превключване, без да оказва влияние върху дълбинните структури на неговия културен живот.

Българско-гръцки езикови контакти

Присъствието на „мирната споделеност“ с/в пловдивския гръцки свят се обуславя от няколко фактора. **На първо място**, тя притежава социално-икономическа предопределеност и реализация. Българското общество в града все още няма оформен икономически елит, който да застане в позицията на водач за своя етнос. На практика неговите представители участват съвместно с гърците в техните стопански сдружения в лицето на еснафите и в търговските фирми. Това най-ясно личи в най-главния и определящ икономическата структура на града – абаджийския еснаф. В своето изследване върху неговата Кондика³ Ел. Флорева посочва, че в нейния антропонимичен репертоар през XIX в. са включени 1657 мъжки имена, от които могат да се отделят 690, чиито носители са българи, 907 църковнокалендарни (в която група са скрити възможни български представители) и само 26 гръцки народни. Тя отбелязва и интересния факт, че сред по-нисшия в професионално отношение състав на еснафа броят на българските имена е по-голям. Обобщената статистика показва около 50% присъствие на българите, без да са включени църковнокалендарните имена (Флорева 1972: 146).

Данните от Кондиката посочват и пътя, по който се оформя гъркоманският пласт в структурата на българското градско общество. Замогналите се икономически занаятчии или търговци българи, доби-

³ Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф представлява летописен дневник, който отразява всички факти, свързани с икономическия, организационния и обществения живот на еснафа от 1685 до 1870 г.

ли достъп в обществения живот, погърчват имената си, за да изтъкнат своята общност с по-високо културната езикова и обществена сфера на гърцизма. В нея с гръцки имена, получени по линия на женитбата или кумството, са отбелязани чираци, калфи и майстори, дошли от чисто български селища на Южна и Северна България. Процесът на погърчване е налице и в търговската сфера, където българските представители са с гръцки имена, говорят гръцки език и се представят в чужбина като гърци. Резултатът от тези процеси е, по думите на Н. Генчев, създаването на социално стабилния, но национално неизбистрен още пласт на дребната и средната търговско-промишлена буржоазия, на която ѝ предстои да преживее дълга и противоречива еволюция (Генчев 1981: 37, 38).

Икономическата обвързаност на българското общество с гръцкото оставя отпечатък върху културните и езиковите избори, които правят българите. Основният резултат се изразява в задължителното ползване на гръцкия език като средство за приобщаването им към гръцкия свят и споделяне на всички привилегии, които този акт носи.

За това как навлиза гръцкият език сред пловдивското българско общество, разбираме от спомените на участници и свидетели на тези времена. Очертани са три социални слоя, в които това се случва. За представянето на първата група, в която М. Маджаров вижда най-фанатизираните гърци в Пловдив, ще използваме собствените му думи: „Дошло някое младо момче от селата, слугувало няколко години при някой грък или погърчен българин, научило *пловдивския* гръцки език, показало се спестовно и работливо, господарят му бърза да го задоми, да го ожени за дъщеря си, да го направи съдружник и той става по грък от своя дядо. Децата му пък не искат и да знаят за своето произхождение. Те са вече *истински елини* (и в двата случая курсивът е от автора – бел. М. К.)“ (Маджаров 2004: 108). Втората група включва българите, дошли в големия град, за да учат занаят. Третата група е може би най-разнолика и неединна. Тя включва замогналите се финансово представители на околните български селища, които виждат своето развитие в големия град като закономерна и задължителна крачка в живота си. Те оформят облика на българската буржоазия, за която използването на гръцкия език като *lingua franca* в градската комуникация е предопределено от икономическото статукво, но при някои той става езикова доминанта в цялостното им битие. Тази група обаче няма единно и постоянно поведение.

Основна част от българско-гръцкия билингвизъм, осъществен в Пловдив, е обвързан със социалната структура на градското общество.

Присъствието на гръцкия език в българската комуникация е с висок престиж, той е езикът на икономическата грамотност, на знанието и просветата, на успеха. Общественото мнение, че за да си „прокопсал и учен човек“, трябва да говориш и пишеш правилно гръцки език, поддържа осъществяването на описаните езикови реализации. Дали в тази проява може да търсим и следването на някаква мода, е трудно да се каже. Сигурно е обаче друго – тези процеси са били възможни и поради непълноценността и непригодността на българския език да навлезе в различна сфера от битовата. Неговата маргиналност на този етап в съчетание с отсъствието на открит икономически силен и самостоятелен български елит в града през първата половина на XIX в. предопределят пожелаването и приемането на гръцката езикова формация.

На второ място, „мирната споделеност“ засяга образователните хоризонти на българския етнос и се реализира в особен османски контекст – наличие на политическа зависимост и образователна независимост⁴.

От друга страна, налице е образователен вакуум по отношение на развита мрежа от български училища в града. Във времето, в което в останалата част от българската езикова територия светското образование на роден език се разраства, през 30-те години на XIX в. в Пловдив неговото отсъствие е реален факт. В рамките на това десетилетие негръцки настроената българска буржоазия засилва своята обществена активност в пет главни насоки: 1. проникване в обществените градски учреждения, 2. преориентация на дарителската ѝ дейност, 3. поемане на инициативата за възстановяване на старите български църкви, 4. присъединяване към започналото църковно движение, 5. *издигане на идеята* за българско училище в града.

Доминирането на стабилната и престижна гръцка образователна система е необезпокоявано и през следващото десетилетие. Нейното начало е още от 1770 г. и има характеристиките на така наречените „елино-гречески“ училища (повече за тях виж Николова 2006: 78, Димитров 1987: 33, 34). Поради високия авторитет на училището и посочените социални и културни предпоставки в града чак до 50-те години на XIX в. гръцките просветни центрове са единствената образователна институция, в която българските ученици са имали възможност да продължат обучението си.

Така образователният канал се оказва неперспективен за българското общество в Пловдив не само поради реализацията на експанзи-

⁴ Повече за политическите и образователните (не)зависимости в османския и европейския контекст виж Лилова 2003.

онистичната гръцка политика, а и като модел за бъдещото светско българско училище в града. От друга страна, факт е, че гръцката просвета се превръща в единствената възможност за приобщаване на българския елит към културата, морала и обществените норми на Новото време. Тя става катализатор на процеси, които целят националното отграничаване, като се търсят историческите опори на идентичността и се очертават перспективите за нейното изграждане.

Като краен резултат липсата на държавна опека върху образователната система, от една страна, и агресивната гръцка образователна политика, от друга, водят до забавеното изграждане на български образователни представителства в града. Така в края на 40-те години на XIX в. в Пловдив има само две български училища в предградията.

На **трето място**, „мирната споделеност“ владее и духовната (църковната) сфера от живота на двата православни етноса. И тук отново е налице, от една страна, политическа незаинтересованост на управляващата власт, за която верската принадлежност унифицира поробените етноси. От другата страна застава духовната политика на Цариградската патриаршия и нейните местни регионални йерархични звена, за които Пловдив е главен център за разпространение на елинизма в цяла Тракия. Историческите данни посочват, че за духовни водачи в Пловдив през епохата на турското владичество са назначавани само гърци. От края на XVIII в. към митрополията е изградена гръцка община, която участва активно в управлението на църковната градска институция, ръководи пряко образователното дело, урежда стопанските и личните дела на християните и служи като посредник между християнското население и турската администрация (Снегаров 1949: 179 – 182). Едва от началото на XIX в. в нея постепенно започват да се включват според социалното им положение и представители на новата българска буржоазия, като към средата на XIX в. в образуваното общо събрание тяхното присъствие е равностойно и предвещава започващите борби за надмощие между българи и гърци.

Мястото на гръцкия език в духовната „комуникация“ като единствен и задължителен езиков код блокира включването на българския език.

Можем да кажем, че на този етап мисленето на българите за себе си като за част от християнското православие в балканските земи е било достатъчно, макар и неперспективно. То е подкрепяно от общото християнско битие, липсва му обаче ореолът на гръцкото славно историческо минало, което заедно с гръцкия език е в основата на тяхната „мегали идея“, която цели елинизация на балканските християни и

най-вече на българите. Така в съчетанието „вѳра и език“ фактор за българската национална идентичност от по-голяма важност става езикът именно поради агресивната грѳцка политика по линия на езика в общата им духовната институция – църковното богослужение.

Резултатът от всички посочени процеси е наличието на грѳцки ориентирани българи във всички социални групи на пловдивското българско общество, явление, характерно и за другите смесени градове. Въпреки българския си произход те са с колебливо народностно съзнание. Тяхната най-важна отличителна черта е приемането на грѳцкия говорим език като основен езиков код и изтласкването на българския език в маргиналните сфери на градския живот.

Вторият етап, условно наречен „правото на борбата“, се заражда през 40-те години на XIX в., но истинското му проявление е през петото десетилетие, когато намира своята изява в няколко емблематични факта.

На първо място, той е белязан с реалното очертаване и отделяне от грѳцката опека на българския икономически елит. Излизането на българските търговци от взаимното сътрудничество и заемането на самостоятелни позиции в търговския свят на Балканите е решителната крачка, която бележи промененото стопанско статукво. Резултатът е промяна в статута на грѳцкия език като доминиращ „икономически“ език.

На второ място, острата конкуренция между грѳцкия и българския етнос достига своята кулминация, когато през 1850 г. молбата на пловдивския български елит за въвеждането на българския език в грѳцкото училище получава отказ. Това става начален момент за осъществяването на истинска образователна революция в града, чийто флагман е българската буржоазия. В своята дейност тя увлича българското население чрез идеята да се откриват български училища, в които обучението се води на роден език. Масовият стремеж за грамотяване на български език става нейна първостепенна грижа.

За да осъществи идеята си за „всенародно“ българско училище, пловдивската българска буржоазия търси контакт с Неофит Рилски, нейното желание е да го привлече като главен учител. И макар това да не се случва, нейните усилия намират своя най-важен резултат в изграждането на Пловдивското класно училище⁵ през 1850 г. и привличането и назначаването на Найдѳн Геров. Както посочва Н. Генчев, конфликтът с грѳцката духовна власт за разлика от другите български

⁵ Епархийското училище „Св. св. Кирил и Методий“ (училището е наричано още ‘главно’, ‘класно’, ‘средоточно’).

селища избухва не като атака срещу духовенството, а като „интелектуален сблъсък между два езика и две култури“ (Генчев 1981: 177), за правото да се създаде българско училище в града. Това подтиква пловдивските първенци към енергични действия срещу доминиращото още гръцко образование. Тяхна основна грижа става изваждането на младите българи от гръцките училища и привеждането им в свои, национални просветни огнища.

Тази борба е започната от пловдивската българска буржоазия и е осъществена от младата българска интелигенция в града. Успехът на Пловдивското класно училище разнася неговата слава и то става притегателен просветен център за цялата българска езикова територия. Този успех провокира владиката и върхушката около него към решителна борба за изгонването на Н. Геров и дори за закриване на училището. Отпорът на пловдивските българи за защита на придобитите права е белег за случващата се национална консолидация. Борческият дух в започналото състезание е видян от М. Маджаров така:

Те (гръците – бел. м. М. К.) се чувстваха заградени от едно българско море, което всеки ден ги заплашваше да ги залее и да ги унищожи. Оттук произхождаше будността и наежеността на двете страни. Когато една от народностите вземе връх, тя става по-толерантна и борбата отслабва. Меншенството гледа само да се запази; но когато и двете страни се чувстват заплашени, но същевременно ненадвити, борбата расте и взима агресивен характер (Маджаров 2004: 108).

Ярка демонстрация на българската национална идентичност е въведеното празнуване на славянските първоучители Кирил и Методий първоначално като тържество в Пловдивското класно училище, но много бързо наложил се общоучилищен празник в града.

Българските ученици от обект на образователната система бързо се превръщат в активен субект на процесите за национално самоопределение и организиране. Основна форма на тяхната духовна изява става ученическото дружество, което осъществява постигната способност за самоорганизация, като главната цел е с обединени усилия да се закупят нужните книги, за да се подпомогне самообразованието на всеки ученик. Пловдивското ученическо дружество „Напредък“ е основано през есента на 1871 г. То успява да постигне главната си цел – съставяне на богата библиотека. Както посочва Н. Жечев, към 1875 г. тя наброява не по-малко от 500 тома на български, руски и френски език (Жечев 1959: 291). За постигането на този резултат учениците търсят

и помощта на Н. Геров (тогава вече руски консул в града) за набавяне на така необходимите руски книги.

Неразделна част от ученическият културен свят става тяхното разисквателно дружество. По спомените на М. Маджаров в сбирките на дружеството освен учениците се включва и голяма част от пловдивската интелигенция. Дружеството има обществено-литературна насоченост, целта му е да се обсъждат различни обществени въпроси. Председател е Иван Ев. Гешов, който е и негов основател по примера на видяното в Манчестър, където завършва висшето си образование.

Като форма на национално самоуправление, пряко свързана с българското училище в града, се изгражда българската община, която възниква като сдружение на едрата буржоазия (за разлика от другите български селища в нея еснафите не участват). Нейното начало е като училищно настоятелство, тъй като българо-гръцкият конфликт започва по училищния въпрос. Управлението на българските квартални училища е поето от още две училищни настоятелства. През 1861 г. тя започва официално своята самостоятелна дейност под името Черковно настоятелство като активен център не само в просветното, но и в църковното българско национално движение.

На трето място, започналата конкуренция в образователната сфера между двата езика продължава в цялостния културен живот на Пловдив. Изграждат се родни културни институции, за които е налице примерът на другите български селища и най-вече на българската общност в Цариград.

Изгражда се Пловдивското читалище през 1869 г. Неговите дейци работят за духовното пробуждане на българите в града. Езиковата му стратегия цели да утвърди и стабилизира българския книжовен език, да го предпази от продължаващата агресивна гръцка езикова политика, да бъде инициатор и гарант за неговото по-нататъшно развитие и усъвършенстване.

Дейността му може да се разглежда като осмислена и целенасочена организация и управление на езиковата комуникация в града, като проява на езикова политика, подчинена на основните задачи на националноезиковата програма през Българското възраждане.

Специфичната ситуация в Пловдив кара читалищното настоятелство още в първата си година да изостави идеята за създаването на библиотека и да откликне на „незабавната нужда“ от българско взаимно училище в още един квартал на Пловдив – Нова махала. Така образователната програма на националното ни движение става център в неговата дейност. Отчетите му свидетелстват за активната чита-

лична дейност, насочена към национално консолидиране. Организират се сказки, изнасят се театрални представления, подготвят се лотарии, осъществяват се посещения в домовете на видни български първенци.

Пловдив става главен център на българското книгоиздаване. До средата на XIX в. преобладава интересът към гръцката книжнина, която може да бъде намерена в пловдивските гръцки книжарници, в гръцките силогоси и библиотеки.

През 1858 г. Хр. Г. Данов открива своята книжарница. Според изследователите неговата дейност на книгоиздател за периода до 1878 г. има за резултат 112 заглавия.

През 1862 г. започва своята работа като книгоиздател Драган В. Манчов.

Н. Генчев посочва, че двете издателства отпечатват 199 книги в 291 издания до 1878 г. (Генчев 1981: 418). Чрез изградените си мрежи за разпространение те достигат всички райони на българското езиково землище.

Издадената книжовна продукция от тях на български език е 1/5 от националната, което подкрепя тезата за Пловдив от 50-те – 70-те години на XIX в. като водещ център в българското книгоиздаване.

Паралелните процеси в останалите културни средища на българския етнос и локалната силна конкуренция с гръцкия етнос първоначално задвижват българския елит в Пловдив в лицето на българската буржоазия с ясно национално самосъзнание, който повежда истинска борба за национално отграничаване, а после и организиране на българите в града. Извоювал си престижа на икономическа сила и с влияние пред управляващите, той вече може да изпълни своята историческа задача. В започналата борба неговото основно оръжие и най-силен аргумент е българският език, който поради постигнатата нормативност и притежавания функционален капацитет може да бъде основно езиково средство в комуникацията на българите във всички сфери, където те вече имат основно и трайно присъствие. Извеждането на родния език от маргиналното му положение се случва в яростна и агресивна конкуренция с елитарния гръцки език, балансирането на повсеместната елинизация на българското общество поставя пред българската книжовна формация изискването тя да притежава съответстваща престижност и силен авторитет. Привлечен е ресурсът на книжовната традиция (в лицето на старобългарския език), която е носител на така нужната символна стигматизация. От друга страна, род-

ната езикова система трябва да притежава демократизма на говоримия български език, за да бъде пълноценно комуникативно средство.

В развитието на езиковия въпрос през XIX в. Пловдив споделя голяма част от основните процеси, които определят неговата същност. Описаните обективни социално-исторически причини обуславят открояващите се разлики. Езиковият избор има още една особеност – изоставен е пътят да се нормативизира езиковата хибридность, включваща езика с висока престижност (гръцкия език), а е предпочетен езикът, наложен от доминиращата идеология на възрожденските процеси – българският (Виденев 1982: 103).

За българския етнос в Пловдив през периода на „мирната споделеност“ е присъща тезата на Д. Лилова, че „присъствието на други народи съзнателно се нормативизира и в крайна сметка се превръща в част от представата за българската земя“ (Лилова 2003). Но тази представа за споделената територия, както и приемането на гъвкавата граница между свое и чуждо вече не е приемлива, що се отнася до българския език и неговото място в балканското споделено пространство през етапа на „правото на борбата“. Този балкански контекст задава причините, поради които вярата, споделената християнска принадлежност не се превръща в най-важния националноидентификационен фактор, а като такъв е издигнат българският език.

Българската народност в Пловдив извървява дългия път от сливането с гръцкия свят през сътрудничеството с него до отделянето ѝ от неговата омая. Един процес на бавна, мъчна еволюция, в която има периоди на напредък, но и на застой, докато се осъществи мощното ѝ духовно и културно изригване. За да се случи това, е било нужно доказването и утвърждаването ѝ във всяка една област: стопанска (в лицето на икономически замогналата се и утвърдена българска буржоазия); обществено-политическа (във влиянието и позициите на нейния елит пред Високата порта); институционална (чрез проникването ѝ в градските институции); духовна (чрез поетата инициатива за възстановяване на старите пловдивски църкви и издигане на идеята за проповядване на роден език в тях); просветна (в съграждането на мрежа от български училища в града, които ще извадят българските младежи от гръцките училища); културна (чрез изграждането и пълноценното функциониране на родни културни институции в лицето на читалището, културно-просветните дружества, театралните представления, книгоиздаването и книгоразпространението). Борбата за надмощие между гръцката и българската езикова формация е съпътствана от различни прояви, които маркират различните ѝ фази. В началото тя се осъществява в

опозицията гръцки писмен език ~ български устен език, за да се стигне до момента, в който родният език става идеологически „инструмент“, който служи за самопознание, самоопределение и който задава перспективите за оформянето на българската нация.

Анализираните явления открояват 50-те – 70-те години на XIX в. като периода, в който най-вече е мобилизиран реалният ресурс на българската общност в Пловдив, чийто резултат е изграждането на структури, в които младите образовани българи влизат в ролята на активна социална група. Участието им в основните прояви на духовния живот на пловдивското деветнадесето столетие допринася за извеждането на българския език от неговото маргинално съществуване в битовата сфера до общ език за българския национален колектив, език с висока престижност и доказана функционална пълноценност. На неблагоприятната езикова реалност (продължаващото гръцко присъствие) те противопоставят възможност за национална идентификация чрез общ етнически език, превърнал се в национален символ.

ЛИТЕРАТУРА

- Вачкова 2008:** Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език. (Възрожденски период)*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2008.
- Виденов 1982:** Виденов, М. *Социолингвистика*. София: Наука и изкуство, 1982.
- Генчев 1981:** Генчев, Н. *Възрожденският Пловдив*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1981.
- Гешов 1928:** Гешов, Ив. Евст. *Спомени и студии*. София: БАН, 1928.
- Димитров 1987:** Димитров, А. *Училището, прогресът и националната революция през Възраждането*. София: БАН, 1987.
- Жечев 1959:** Жечев, Н. Някои данни за българските ученически дружества през Възраждането. // *Известия на Института Ботев – Левски*, 1959, № 3, 281 – 299.
- Кирова 1961:** Кирова, Е. Ученическите дружества и техните библиотеки в епохата на Възраждането. // *ГСУ, ФИФ*, София, т. 54 (за 1960 г.), 1961, 283 – 319.
- Лилова 2003:** Лилова, Д. *Балканите като родина? Версии за териториалната идентичност на българите под османска власт*. 10.04.2003. <http://liternet.bg/publish8/dlilova/balkanite.htm>, 29.07.2015.
- Маджаров 2004:** Маджаров, Михаил. *Спомени*. София: Дамян Яков, 2004.

- Николова 2006:** Николова, Н. *Билингвизмът в българските земи през XV – XIX в.* Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2006.
- Пеев 2011:** Пеев, В. К. *Град Пловдив. Минало и настояще. Част 1. Пловдив в миналото.* Изд. второ. Пловдив: Фондация „Балкански културен форум“, 2011 [1941].
- Снегаров 1949:** Снегаров, Ив. *Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия.* Сборник БАН, ХLI, 1949.
- Флорева 1972:** Флорева, Ел. *Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф като извор за етногенетично и историческо проучване.* // *Известия на Етнографския институт и музей*, XIV, 1972, 139 – 158.

ЕЗИКОВИЯТ КОНТЕКСТ НА ЛИТЕРАТУРОВЕДСКАТА ПОЛЕМИКА ОКОЛО ПЪРЛИЧЕВИЯ ПРЕВОД НА „ИЛИАДА“

Николеа Пътова
Институт за литература, БАН

THE DISCUSSION AROUND PARLICHEVS TRANSLATION OF THE „ILIAD“ IN A LINGUISTIC CONTEXT

Nikoleta Patova
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

The reasoning in the present text is centred on the article by Nesho Bonchev, a critic from the Bulgarian National Revival, against the Editor of Chitalishte Magazine. The article was published in „Periodicheskо spisanie“ (Periodical Magazine) and remained in the literaterary-historical memory for its sharp critique of Parlichev’s translation of *The Iliad*. Bonchev’s critique, together with the disputes it provoked about Parlichev, despite their literary character, commented on Parlichev’s language almost without exception. To scholars Parlichev’s language is interesting in two aspects – as a literary work and from a linguistic angle.

Key words: Literary-linguistic norm, Grigor Parlichev’s language searches, first translation of *The Iliad*, translation rules, debates in Bulgarian periodicals

Григор Пърличев е един от най-шумно и разнопосочно коментирани възрожденски автори. Диспутите около неговото литературно присъствие започват още в гръцката преса през Атинския период от живота на поета от Охрид. Повод за тях са писаните на гръцки език поеми „Сердарят“ и „Скендербей“, с които той участва в поетически конкурс.¹ Споровете около името му продължават в българския възрожденски печат, като основна тема за българските книжовници става преводът на Омировата „Илиада“.² Разсъжденията и анализите върху

¹ Вж. Топалов 1982: 49 – 69, 87 – 128.

² Основна трибуна на този спор през Възраждането стават започналите да излизат едновременно през 1870 г. списания „Периодическо списание“ и „Читали-

този първи превод на български на класическото древногръцко произведение продължават и в следващите десетилетия.³ Създаденият около Пърличев литературнокритически сюжет е провокация и за съвременните изследователи.⁴ Най-общо статиите и монографиите за охридския поет могат да се определят като биографични, литературоведски и езиковедски. Тук се проследяват и коментират основните литературоведски изследвания върху превода на Пърличев. Те са познати и тълкувани в литературната ни история. Припомнянето им в настоящия текст се дължи на внимателното им и последователно изчитане, което доведе до констатацията, че независимо от литературнокритическия подход на автори от различни периоди на българската литературна история в публикациите им почти без изключение се поставя въпросът за езика на Пърличевия превод. Налага се изводът, че езиковедският контекст неизменно съпътства аналитичната мисъл за мястото на книжовника в българското културно пространство.

Статията на Нешо Бончев „Читалище, повременно списание“, поместена в критическия отдел на „Периодическо списание“, е текстът, който огласява несправянето на Григор Пърличев като преводач на Омировата „Илиада“. Възникналият около статията на Бончев и продължилият и в следващите десетилетия спор за качествата на Пърличевия превод оставя впечатлението за негов преводачески и личен „провал“. Усилието на несъмнения познавач на нюансите и на древния, и на съвременния гръцки език да преведе „Илиада“, в статията „Читалище, повременно списание“ е обявено за „слаб труд“ и „безкнижен превод“. Пишейки за Пърличев, българската литературна история почти без изключение цитира думите на Бончев по повод на недовършения превод: „Г. Пърличев не е преводил Омира, а го е острижен предложил на българете и допълнил, и украсил по свой вкус...“ (Бончев 1981: 201).

ще“. А главни участници в него са Н. Бончев, М. Балабанов, Л. Йовчев, П. Р. Славейков и др. В букурещките вестници на Л. Каравелов и Хр. Ботев също се дават оценки на превода на Пърличев.

³ Преводът на „Илиада“ се коментира в предговорите и бележките към различни издания на съчинения на Гр. Пърличев – от П. Орешков (1929), В. Пундев (1930), Г. Константинов (1939), П. Динеков (1980); в публикации за автора в различни периодични издания – от А. Т.-Балан (1894), К. Величков (1894), Е. Спространов (1894), Д. Матов (1895), Г. Баласчев (1897), Б. Йоцов (1939), Н. Филипов (1939), Цв. Минков (1939) и др.

⁴ А. Милев (1969), К. Топалов (1982), Д. Иванова (1983, 1995), К. Михайлов (2011) и др. Пълните библиографски данни на посочените книги и статии са дадени в края на текста в списъка с литература.

За увенчания като най-добър поет на престижния поетически конкурс в Атина Пърличев подобна критика е била неочаквана, обиждаща, а до известна степен – и несправедлива.

Най-висок творчески момент в неговата биография е Атинският му период, когато през 1860 година е отличен като победител в конкурса за поетически творби с поемата „Сердарят“. През следващата година пише и предлага за участие втора поема – „Скендербей“. През 1862 г. се завръща в Охрид и следи от дистанция решенията на конкурсната комисия, която тогава не определя победител. В родния град успоредно с политическата активност и учителската си работа той продължава да пише – стихотворения, превода на „Скендербей“, започва и превода на „Илиада“.

Пърличев получава покана да преведе Омировата поема на български език от редактора на новосъздаденото в Цариград списание „Читалище“ – Марко Балабанов. Самият Балабанов учи в богословското училище на о. Халки, после завършва медицина в Атина. Макар да не е филолог, той има солидно гръцко образование и може да оцени младия охридчанин като отличен елинист. Зачетеният с тази покана автор отвърща с писмо до редакцията, в което заявява радостта си от предстоящото представяне на древногръцката поема на български език, необходимостта това да се случи и излага принципите, които биха го ръководили в предстоящата преводаческа работа:

Да се преведе Хомер е едно от най-знаменитите дела, което би доказало, че народът ни напредва... Такава книга ще се въведе във всички къщи и колиби. Но знаете, че Хомер е дългословец и много пъти дреме. Ще се потрудя по възможност да отбегна недостатъците му. Ще бъда строг към всичко, що е излишно. [...] Не ще напиша нито един стих излишен или студен, тъй щото действието да върви с исполински крачки и любопитността да се възблагодари и постепенно да се изострява, и книгата да стане малка и ефтина, да се въведе всекъде, с една реч да привлече към четене. Би било безумно да предада точно, буквално. Тогава целта ми не е никак сполучена. И тъй преводът ще бъде свободен. Сравнете превода ми с руския или с първобитното (оригинала) и съм уверен, че ще изповедате как целта ми е сполучена. Ах! Да знаех по-добре старобългарски! (Пърличев 1980: 447)

Преводът на „Илиада“ започва да се публикува в кн. 11 на списанието (1871 г.). Той обаче не е придружен от Пърличевото писмо и изложената в него авторска гледна точка за това как трябва да се направи този първи превод, за да бъде възприет от повече български читатели. Вместо това е съпроводен от възторзите на редакцията за ка-

чествата му. Преводът е определен като „хубав и гладък“ и оценен като „епоха в народната ни книжевност“. Отзивът, написан в превъзходна степен, е още една провокация за реакцията на онази част от българските книжовници, които по принцип не споделят идеята Омир да бъде коригиран, адаптиран или „острижен“, както се изразява Н. Бончев. Така появата на Пърличевия превод, и най-вече похвалата към автора като преводач на „Илиада“, в добавка към неясната и хаотична културна политика на списание „Читалище“ предизвикват сарказма на Нешо Бончев. Според К. Топалов той „се разпределя почти поравно между редактора и преводача“ (Топалов 1982: 170). Критическият гняв обаче е насочен основно към редактора Балабанов, който е главният обект за нападите на критика. В статията „Читалище, повременно списание“ Григор Пърличев като преводач на „Илиада“ е един от примерите, с които Бончев прави опит да докаже поредицата от неправилни редакторски решения при избора и оценката на част от публикуваните материали. Точно тази част остава популярна в българската литературноисторическа памет. Тя е най-коментираната, цитираната и провокира последващи съгласия и оспорвания на критическото мнение на Бончев за този първи превод на „Илиада“ на български език. Фактическият обект на статията – Марко Балабанов, остава периферен спрямо един от служещите за илюстрация примери на основната критическа теза – превода на Омировата поема.

Нападките срещу М. Балабанов са израз на напрежението между българската журналистика във Влашко и техните български колеги в Цариград. Но те представят и личната позиция на Бончев, който нееднократно и по различни въпроси в публикациите си проявява нетърпимост към посредствеността в което и да е културно начинание. Според автора на статията да се пише без добре обмислена концепция, да се създава тематичен хаос в периодично издание, е вредно и за сътрудниците, и за читателите му. Редакторът има морална отговорност пред обществото, защото пресата е сила, която би нанесла вреди, ако не се управлява така, че да донася ползи. Редакторската работа е публична. Тя подлежи на обсъждане и оценяване, защото влияе, формира политически, естетически и други видове идеологически нагласи. В най-голяма степен редакторът създава облика на всяко издание. Бончев логично насочва критиката си за цариградското списание към неговия редактор.

[...] журнал „Читалище“, който се издава с иждивение на българското в Цариград читалище, няма ясна и определена цел и не знае ни що пише, ни за кого пише. [...] Четеш, четеш, главата ти се замае; затваряш книгата и

искаш да определиш за какво си чел, пък то ти стои пред очите дим и пара (Бончев 1981: 192).

По-общите разсъждения на критика за силата на журналистическото слово преминават в конкретен анализ на избрани теми, материали и автори на „Читалище“. От страниците на списанието прелива тематичен и идеен хаос. Главен виновник за това е редакторът Балабанов, който би трябвало да го организира, а не просто да струпува в него материали със съмнително качество и смисъл. Тези наглед общи мисли водят към конкретната им провокация, дошла за автора от съдържанието на цариградското „Читалище“. Излезлите вече 11 броя от изданието са солидна база за коментара и оценките на критика.

Нешо Бончев негодува срещу еkleктичния подход на редактора, който е и автор на статиите от рубриката „Напредък“. Отправя упреците си към Балабанов без следа от деликатност. Упреква го в „чинопочитание“ и „раболепие“: „Такива нищожни чувства са причина, дето е препълнен журналът му с безкнижни и безполезни преводи...“. Привежда поредица от примери за липса на преводаческа прецизност. Повечето от посочените цитати, особено извадени от контекста на съответните публикувани материали, звучат действително без смисъл: „В тях не виждам ни мнение, ни знание, ни цел. Като че всичките са се сговорили да пишат много, за всичко, но в това многописание нищо да не казват“. Отново насочва упрека си от сътрудниците към редактора. Следвайки типично фейлетонния стил на сарказма си, диалогизира с Балабанов: „Добро, пущайте ги, нека пишат, все е по-харно да пишат, нежели да пеят и да одумват, ами ние що сме криви да четем всичкото тяхно писание? Пожалеете ни!“.

Критиката на Бончев към представените от П. Горбанов, Д. Енчев, Т. Шишков, Е. Караминкова и други сътрудници съчинения не е по-мека, отколкото към превода на „Илиада“. Но нито имената им се свързват със значими литературни биографии от ранга на Пърличевата, нито произведенията, които избират да преведат, са фундаментални за световната класика и преводаческите им опити, дори и придружени с критическото възмущение на Бончев, не ги изваждат от относителната анонимност на многобройните възрожденски книжовници. Категоричната крайност на оценката за техния труд не шокира никого. Ситуацията с Пърличев е различна. Името му все още не е така разпознаваемо сред повечето българи, но за тези, които познават литературните му изяви, той е „увенчаният“ поет на престижния Атински конкурс. А в конкретния случай името на поета от Охрид стои ре-

дом с това на Омир. Не е учудващо подобна комбинация – Пърличев/Омир, да задържа вниманието. Така поредица от съпътстващи факти, а не нарочното намерение на Бончев разпалват дискусиата около първия превод на „Илиада“ на български език. Изказват се мнения за литературните качества на Пърличевия вариант; за преводаческите норми и етика; за езиковите лутания и решения на преводача. Статията на Н. Бончев задава множество полета на критически диспути, които и възрожденската, и по-късната критическа мисъл намират за провокиращи и се впускат да ги изследват или поне – коментират.

Най-интересна – и защото е най-ефектна, и защото е реакция на най-силно засегналия се – е реакцията на преводача на „Илиада“. С „белега“ от преценката на Н. Бончев Пърличев живее до своя край.

Какви точно са упреците на критика към поета? Дори от незадълбочен прочит на статията „Читалище, повременно списание“ е видно, че обемът на критиката към Балабанов надвишава тази към Пърличев. Но преводачът на Омировата поема остава в съзнанието като централен публицистичен персонаж на Бончев поради няколко причини. Едната е споменатата вече негова разпознаваемост сред останалите назовани в текста неуспешни преводачи. Другата е графичното отделяне на примера „Пърличев, преводачът на „Илиада“ в самостоятелно обособена II част на статията. Написаното за него изпълнява функциите на разширена поанта на целия останал текст. По този начин Бончев поставя нов акцент на бележките си към редактора на „Читалище“, като насочва вниманието към работата на Пърличев. И в тази част упреците са към Балабанов заради пресилените похвали на редактора към преводача; заради гръмкото оповестяване, че преводът е „епоха в народната ни книжевност“. Патосът на Бончев е в това, че големите слова трябва да се пазят за големи дела. Ако се изхабят за всеки книжовен опит, какви думи остават за оценка на класическите произведения? Не бива превъзходната степен да се употреби за преводача Пърличев, при положение че съществуват автори като Данте и Шилер например!

Критиката към Пърличев започва преобладаващо като опониране на редакторско-журналистическия маниер на Марко Балабанов. Едва след уплътненото с примери и аргументи начало се трансформира в спор със самия преводач. След като изяснява за читателите стихотворната метрика на Омировата поема, Бончев сравнява нейното несъответствие с предложения от Пърличев превод. 225-те Омирови стиха са преведени като 143 от българския поет. Същевременно кри-

тическите думи отбелязват и трудността, и отговорността, пред които е изправен всеки книжовник, докоснал се до древногръцкия поет.

Но г. Балабанов и читателят ще да каже: не е ли все едно в 225 стиха ли описвам нещо, или в 143 стиха? Не е и тука казано това, щото и у Омира? То е казано, ама не е то Омир, елински поет, ами е Пърличев, български поет. Тогава не казвайте, че преводите Омира и преводът ви прави епоха, а кажете по-смирено: подражание Омиру на г. Пърличева. Тогава друго (Бончев 1981: 201).

В тези изречения тонът на Бончев дори е по-спокоен от обичайното му говорене. Те съдържат повече апел, отколкото обичайния сарказъм на неговото критическо слово.

Тежестта на оценката на Нешо Бончев в статията се дължи в голяма степен на собственото му предложение за това как би трябвало да звучи коректното следване на стиховете и съдържанието на Омировата поема. Отбелязва множеството езикови несъвършенства на превода, метрически разминавания с оригиналния стих, граматически и пунктуационни грешки, които преценява така от собствения си езиков опит. Българският книжовен език през 70-те години на XIX в. все още не е кодифициран и разбиранята за „правилно“ и „грешно“ в неговата употреба са субективни. Макар и твърде рязък в оценките си, Бончев не е голословен. Той дава собствен превод на онази част от оригинала, публикувана вече като превод на Пърличев. Двете преводачески предложения са поместени успоредно в статията и така авторът предоставя възможност на читателя сам да види посочените недостатъци. Смелостта му да покаже публично резултата от собствения си труд над превода на „Илиада“ заслужава уважение. Но този подход не предполага обективния читателски поглед над текстовете. Съпътстващите коментари разясняват слабостите на единия превод и предпоставят тяхното неналичие в другия. Разположени един срещу друг, те нагледно демонстрират големите пропуски от текста на Омир, които Пърличев преценява като твърде натежавачи, за да задържат вниманието и интереса на масовия читател – адресат на неговия превод. Едновременно с пропуснатото Бончев подчертава в Пърличевия превод и друг тип волност на поета. Поредица от несъществуващи при Омир стихове са добавени по преценка на преводача. Тази недопустима според Бончев свобода в интерпретацията на Омир го възмущава и не се стърпява да бъде отново ироничен: „Така е поочистил авторът и попълнил със своите фантазии едно от най-великите дела поетични“.

Преподавателят по гръцки език в Класическата гимназия в Москва се справя със задачата, която е поел Пърличев, със самочувствието, че може да предложи коректен по смисъл спрямо оригинала български вариант. Вероятно усеща, че не му достига поетически талант и само илюстрира съдържанието на Омировите стихове. Не се захваща с поетически превод. Добре съзнава, че постигането на хекзаметъра не е достатъчно, за да звучи омировски древногръцката поема. Положеният труд, за да предложи в статията си нагледен пример за това, което казва Омир, е респектиращ. В критиката си към Пърличев Бончев заявява принципи на превода, към които се придържа и впоследствие – изборът на произведение за превод трябва да се прави сред високите образци на световната литература; читателят не бива да се подценява, като му се предлагат посредствени произведения; а авторът на оригинала трябва да бъде уважен, като не се преправя творбата му в съдържанието и в избора на художествени средства при нейния превод. Друг принцип, към който се отнася строго и като критик, и като книжовник, е вниманието към езика. Бончев е силно критичен към езика на Пърличевия превод. Няколко години по-късно, след като завършва своя превод на „Тарас Булба“, преценява, че и той самият не е постигнал езиковата прецизност, към която призовава и към която се стреми. По този повод обяснява причините за невъзможността според него да се постигне езиково съвършенство на български: „Днеска всичко, що се пише на български, е дебело, неодялано, защото още не се е обработил и устоял езикът ни, не е приел образа си“ (Бончев 1983: 125). Пропуска обаче това обяснение, когато анализира несполуките в езика на преводача Пърличев. Бончев допуска некоректност в коментара на Пърличевия и в сравняването със собствения си превод и с факта, че не отбелязва многобройните разяснителни бележки, които съпътстват труда на охридския поет. Те са допълнително свидетелство – от една страна – за ерудицията, от друга – за старанието на първия преводач на български език на Омировата поема при работата му по превода. Доказват и още нещо – че за преводача постигането на този текст до по-широк кръг от читатели е било мисия. Пърличев полага искрени усилия да изпълни заявените първоначално преводачески намерения.

Въпреки привидния опит да бъде предоставена възможност за обективна читателска оценка на двата превода, тя е предварително подсказана от критическия коментар на Бончев. Още повече че читателят няма филологическата компетентност да оспори аргументите на критика. Част от книжовниците, особено представителите на кръга

около „Периодическо списание“ и БКД, застават зад оценката на Бончев. В следващите години тя става неизменна част от представянето на Пърличев.⁵

Веднага след отпечатването ѝ статията на Бончев за сп. „Читалище“ предизвиква различни реакции. Част от тях са на засегнатите от критиката му автори (Т. Шишков публикува брошура от 16 страници, Д. Енчев изпраща писмо до редакцията на „Периодическо списание“). Преобладават онези, които се отнасят за превода на „Илиада“. Някои книжовници горещо подкрепят оценката на критика, други категорично не я споделят. Непримиримотта и критиките на Нешо Бончев към превода на Пърличев се повтарят във фейлетон на Каравелов и в сатирата на Ботев „Защо не съм“. За разлика от Бончевата критика обаче в тях липсва анализът, а стои само отрицателно-ироничната оценка. Появата на Бончев в българския литературен и културен живот и заявяването на неговите литературни изисквания са сърдечно приветствани от В. Друмев, В. Д. Стоянов, М. Дринов. Хр. Ботев също подкрепя непримиримотта му към литературната посредственост. Успоредно с тези мнения се изказват и категорични несъгласия с правото на критика да се намесва така грубо, да отрича така крайно създаването от българските книжовници. Д. Войников, Р. Блъсков, С. С. Бобчев го обвиняват във високомерие, в непознаване на българската действителност и литература. По израза на Б. Йоцов публикуването на статията „Читалище, повременно списание“ внася

⁵ Двата превода продължават да се съпоставят. П. Динеков определя превода на Бончев като „значително постижение на българската преводна литература“ от периода на Възраждането. Отчита като логични Пърличевите преводачески аргументи, но не приема резултата от прилагането им. Споделя мнението на Н. Бончев, че съкращенията и измененията от всякакъв вид изопачават съдържанието и художествения облик на оригинала. Въпреки недостатъците на Бончевия превод критическата оценка на Динеков е, че той „стои неизмерно по-високо“ в сравнение с превода на Пърличев (Динеков 1962: 34). А. Милев също подчертава културно-историческата стойност на Пърличевия превод, но по-скоро набляга на неговата ценност като първи опит да се преведе Омир на български и в този смисъл изказва съжаление за изчезналия текст. Според Милев също преводът на Бончев предава по-вярно оригинала и звучи по-добре от Пърличевия. Доскорошният студент в Московския университет владее добре руски език. Познанията му по старогръцки са задълбочени. Така с помощта на Гнедичевия руски превод на „Илиада“ той използва отличен помощен модел за превода на български език. Резултатът е, че вариантът на Бончев е по-добър, звучи гладко, но изобилства с русизми. А. Милев сочи и честата употреба на дателен падеж и други стари форми на езика. Независимо от прекаленото им присъствие преводът на Бончев дълго време се счита за хубав и се ползва в училищата (Милев 1969: 31).

„смут“ сред българските книжовници в Браила, Букурещ и Цариград, защото, „без да изяснява по-основно естетическото начало“, Бончев ясно и твърдо заявява като изискване към българската художествена мисъл естетическия критерий. Прави го с безкомпромисно силни думи и с отрицателна критика, които според Йоцов в онзи момент са имали „разрушителен ефект“:

Ето, Григор Пърличев, не само че изгаря своя превод на „Илиада“, но и заявява, че е убит като поет – и то от Неша Бончев. Где е тук моралната отговорност? Ако сгрешеш при оценката на писател или произведение, могат наистина да не произлезат съдбовни последствия. Но при рязко и безгранично отрицание можеш да предизвикаш нравствена покруса (Йоцов 1939: 77).

Цв. Минков тълкува създадите се напрежения между българските книжовници също с разминаващите се естетически критерии и новите изисквания към българската литература, заявени от представителите на „Българско книжовно дружество“.

Съзнанието за приобщаване на българина към европейската култура, за творческа проява в областта на своя национална култура, се отделя рязко от грижите за просвета в края на 60-те и началото на 70-те години. ...Суровият критицизъм на браилската група интелектуалци, особено в лицето на Н. Бончева, се различава коренно от възторжено-хвалебния и идилично-примирителен характер на просветителите, за които и най-дребните прояви на просвещение са от значение (Минков 1939: 93).

Исключителни са случаите, в които творците приживе се обявяват за класици в своите художествени области. За да получат трайна оценка, е необходимо време. То може да ги обрече и на забравяване. Случаят с Пърличев е интересен и остава динамичен и в следващите десетилетия. Статията на Н. Бончев задава дискуссионната ситуация около книжовника от Охрид и всеки текст за него я припомня и обсъжда отново и отново. Българската литературна мисъл трудно взема решение и още по-трудно постига единомислие за художествената или книжовната ценност, за езиковата оригиналност/ексцентричност/тромавост на Пърличевото творчество на български език. Причините са както културно-исторически, така и политически. В оценяването му като преводач и като автор незаобиколима тема остават коментарите върху езика, на който пише. Още Н. Бончев задава тази посока на езиковедски анализ. В статията му за „Читалище“ езикът на превода се коментира освен като художествена система и в езиковедски аспект. Той

упреква Пърличев в прекомерна употреба на черковнославянизми и русизми, макар и сам обилно да използва такава лексика в своя превод (Милев 1969: 31). В монографията си върху езика на Григор Пърличев Д. Иванова посочва, че някои от определените от Бончев за черковнославянски и руски думи съвпадат с форми от югозападните български говори (Иванова 1995а: 9).

Как продължава дискусиата около Пърличев след Освобождението? Александър Теодоров-Балан, който плътно подкрепя казаното в статията на Бончев срещу Пърличевия превод, споделя задоволство, че редакцията на „Читалище“ е спряла навреме продължението на въпросния труд върху „Илиада“ (Теодоров-Балан 1894: 171). Тук Балан не е прав, защото списанието не спира похвалите към своя автор преводач дори и след публикуването на Бончевата критика. И те не излизат само изпод перото на Балабанов. П. Р. Славейков, един от следващите редактори на „Читалище“, както и един от поетите, правили опити да превеждат Омировото произведение, е впечатлен от този първи превод и го нарича „драгоценен книжовен и поетически труд“. Една рецензия от редактора, който ръководи списанието след Балабанов – Лазар Йовчев, също със силни думи хвали програмата и включването в нея на Омировото произведение:

[...] високо цени достопохвалния и благороден труд на съотечественника ни г. Пърличева. [...] Само преводът на такъв едно съчинение стига на г. Пърличева за да го обезсмърти в Историята на Българската литература и да му состави в нея достопочтено място. Един добър превод, и ний виждаме с удоволствие че неговът ся чувствително улучшава, ще бъде много полезен на народа ни и особено на младите българчета. [...] Затова както преждебившият редактор на Читалището г. Балабанов, похвали този труд, тъй и ний го припоръчваме на публиката и желаем щото г. Пърличев да би можил да изведе на добър край похвалното си и патриотическо предприятие (Йовчев 1981: 183).

Това е оценката след втората публикувана част от Пърличевия превод на „Илиада“.

Преводът не е продължен по волята на самия автор. Всеизвестен е фактът, който в началото Пърличев премълчава, но когато пише „Автобиографията“, споделя публично жеста с изгарянето на ръкописа, израз на гняв, разочарование, обида.

В по-късни години, но все още докато Пърличев е жив, К. Величков коментира и превода му, и сполетялата го критика в негова защита:

Преводът има недостатъци, но редом с тях, той съдържа и качества и достоинства, и то такива, които правят от него един талантлив опит да се предаде на български великата гръцка епопея. Ако критикът не е видял добрите страни в него, вината за това е в изходната точка, от която е тръгнал и която му е попречила да приспособи към своя труд един по-широк и по-безпристрастен метод. [...] Главната работа, в която е бил положил всичките си сили и всичките си надежди, от която е бил направил същински подвиг на живота си, е била превода на „Илиада“ (Величков 1914: 106)⁶.

По-нататък Величков говори за критиката, която е лишила поета дори от нравствена награда за труда му: „Всички повярваха, че присъдата не търпи апел. Никой не възрази“. В негова защита припомня концепцията на автора да не превежда Омир текстуално, да го преведе със съкращения, обмислени предварително. Привежда също като Бончев примери от превода и коментира пропуските като „обмислено направени по един общ и отрано определен план, съставен от вещарька, благодарение на който преводът е запазил характер на едно стройно и хармонично цяло. ...той е обладал ценни качества за да предприеме и извърши един текстуален и пълен превод на гръцката епопея, и най-ценното от тия качества е това, че той е поет. Това качество именно е недостигало на г. Филипа Велиев, от когото имаме до сега единствен пълен превод на „Илиада“ и „Одисея“. Оценява като загуба за младата ни литература факта, че след емоционалната реакция на Пърличев ръкописът на превода е унищожен.

Скоро след критиката на Бончев Пърличев се връща отново в задочен спор и коментар на получените упреци и разяснява преводаческата си позиция в статия, осъществена под формата на въображаем диалог между критика и преводача. Текстът на „Критик и преводчик“ остава непубликуван от автора. Той излиза едва през 1928 г. в „Македонски преглед“, изваден от архивите от сина му Кирил Пърличев. Писан е около 1872 – 1873 година. Само можем да предполагаме как би се развил „случаят Пърличев“, ако самият автор беше се включил в спора своевременно. Вместо това той мълчаливо отстоява преводаческа програма, която набелязва за Омировата поема. Григор Пърличев замисля „Критик и преводчик“ като предговор към втория превод на „Илиада“, над който работи след изгарянето на първия. Този стилизиран диалог е пунктуален отговор на получените от страниците на „Периодическо списание“ бележки към него. Тонът му е овладян, ли-

⁶ Първото издание на този текст е като статия, озаглавена „Преводът на „Илиада“ от Григор С. Пърличев“ и публикувана в „Календарче за Св. Кирил и Методий“ в Солун, 1894.

шен от сарказъм и грубости. Опитва да изясни преводачески принципи, в които е убеден. Звучи спокойно, но категорично. Дава отговор на нападките срещу него, но не го огласява!

Начало на „Критик и преводчик“ са резюмираните бележки на Бончев към първия превод на Омировата поема. Чрез опонирането им Пърличев защитава втория си опит за превод на „Илиада“ и не отстъпва от споделените още при поканата от Балабанов принципи на превода, който предприема.

На популярния и обобщаващ укор, че преводът представя не Омир, елинския поет, а българския поет Пърличев, „преводчикът“ кратко отговаря: „Истина е, че не писах за елини“.

Другият основен упрек е, че преводът не предава вярно оригинала. Тогава „преводчикът“ пита: „[...] определи ми, что разумеваш с дума верност: верност по буква, или верност по духа? – Но... двете. – Двете верности не живеят заедно. Всекой има язык свой особен гений. Едната верност изключва другата [...]“. Следва пример как звучи буквалният и как – смисловият превод на първия стих.

По-нататък Пърличев споделя и своята езикова концепция за общ славянски книжовен език, която възниква като негово решение заради превода на „Илиада“. Д. Иванова подчертава старанието на охридчанина да поддържа езика си близък до книжовния български от този период. Идеята за общия славянски език се отнася до превода на Омир и не противоречи на усилията на автора да усвои и на практиката му да употребява езика, който се определя като книжовен български (Иванова 1995а: 19). Езиковите търсения на охридския възрожденец по конкретния повод според К. Михайлов изхождат от полиглизма на книжовника. В идиолекта му „съществуват равностойно и равноценностно елементи, принадлежащи към различни езикови кодове“ (Михайлов 2011: 21). За Пърличев е абсолютно допустимо и възможно съчетаването им. Неговият „елино-гречески“ филологизъм остава неразбран от руските възпитаници Бончев, Каравелов, Ботев. Неразбирането на езиковата стратегия на Пърличев за превода на Омир идва от разминаването на различните културни кодове, към което насочва вниманието К. Михайлов. Вероятно е Пърличев да е предвиждал невъзможността неговата теза да срещне разбирането на другата страна в спора и това да е причина да се е отказал да го води публично. Все пак в „Критик и преводчик“ се е изказал, пресрещайки аргументите на критиците си със свои.

Идеята за общия славянски език звучи твърде романтично, но в диалога между критика и преводчика тя е изказана без патос, със спо-

койна убеденост от ползата ѝ. Въпросът е: „Но моля, под влияние на коя идея преведохте в такъв език? – Ето я: Една е славянската граматика, и ще настане време, когато едно общо наречие (употребено от учените) ще свързва всичките славянски племена. Това може да е сън, но е и нужда велика“. (Идеята за общ славянски книжовен език и прилагането ѝ в българската книжовноезикова практика от Гр. Пърличев вж. у Иванова 1983, 1995; вж. също анализите на авторката на концепциите за общославянски книжовен език и опитите за реализирането им в славянски контекст Иванова 2001, 2010).

Пърличев има и идея за начина на образуване на това общо славянско наречие. То би трябвало да се състави така, както от четирите елински наречия е образуван гръцкият език и както от десетте италиански – италианският. Определя езика на превода си като „чистий безпримесен старобългарский, езикът на славянските просветители, очищен обаче от развращения солецизми, вмъкнати в него от нуждата да стане преводът им буквално верен“. Защишава употребата на падежи и причастия и смята, че в тях се съдържа красотата и силата на езиците. „Беранже нарича французският език варварски, защото няма падежи. А българският език ги имал и ги има и днес; в Македония поне, където езикът е твърде развратен, в устата на народа слушни са всичките падежи – напр. злomu търну зла копачка... А когато народът говори граматически, длъжни ли са учените да пишат варварски?“ Към края разговора преминава във все по-тясно езиковедски и лингвистични разяснения.

Въпреки толкова неща, които има да каже, Пърличев замълчава и в публичното пространство по време на спора от 1871 г. остават мълчаливото му несъгласие и обидата.

Останали са сведения, че през 1886 – 1887 г., докато Пърличев е учител в Солун, предприема пътуване до София с надежда да издаде втория си превод на „Илиада“. Обръща се към Министерството на просвещението, но получава отказ с мотива, че преводът не е на новобългарски език (Топалов 1982: 219). Езиковедската концепция и логично звучащите езикови аргументи на Пърличев скоро и категорично са оборени от практиката.

Макар и не от най-обемните, корпусът критически текстове за творчеството на Григор Пърличев непрестанно се попълва. Преобладаваща част от изследванията, коментарите и бележките за автора са литературнокритически. По-малка част – целенасочено езиковедски. Почти навсякъде в писаното за него се отделя място за езика на Пърличев. В десетилетията от 60-те до края на 80-те години той старател-

но развива своя речник успоредно с развитието на българския книжовен език. Работата му върху езика е упорита, а отношението му към критиките по този въпрос – болезнено. В „Автобиографията“ си споделя по повод на статията в „Периодическо списание“, че критикът е можел да го засегне най-силно само с лаконичното твърдение, че Пърличев не знае български, и тогава би бил „наистина поразен“. Обективно погледнато, е несправедливо един от най-упоритите в овладяването на налагащата се речева и писмена практика на българския език възрожденски книжовник, който съзнателно преодолява своя диалект, да понесе острите критики на Бончев, Каравелов и Ботев. Първите обвинения за езика на неговия превод идват от руските възпитаници. Разминаването в различните културни кодове, които усвояват Пърличев и неговите критици, довежда до неразбирането на преводаческите му предложения за древногръцката поема.

Интересна е и оценката за езика на Пърличев, която дава езиковедът и етнограф Д. Матов. Родом от Велес, той завършва университета в Харков. След това специализира славянска филология във Виена и Лайпциг. Добре познава македонските говори, а може да вземе и професионално отношение към концепцията на Пърличев за общославянски език. Неговият упрек към Бончев е, че в критиката си към Пърличевия превод той стига до посочване на слабостите, но не продължава нататък, за да предложи решение за преодоляването им. Упрекват и сп. „Читалище“, откъдето, вместо да изпращат руския превод на „Илиада“ заедно с руски речници в помощ на преводача, е трябвало да му предложат български книги с „чист език“. Затова виновник за „убийството“ на Пърличевия талант е „Читалище“, а не Бончев. А идеята му за общославянска книжнина е изостанала във времето според Матов. Също както и Балан, се съгласява с Бончев, че Омир не бива да се съкращава. Но подчертава дарбата на Пърличев за поезия и определя особената лексика, с която често си служи като „изразителни провинциализми“ (Матов 1895: 170). Служенето с родния диалектен говор е езикова практика през Възраждането, която през 70-те години все още не е преодоляна. Проблемът с Пърличев и останалите книжовници от югозападните български земи е, че техният диалект в този период от изграждането на книжовния български език вече се възприема като непрестижен.

Мнението на Г. Баласчев, също родом от Охрид, за българския език на Пърличев е, че „него съсипа средата, в която той беше останал да живее тъй дълго време, в един затънт край, лишен от всякакви средства, които би могли да го ползват. Цели 18 год. Пърличев пре-

карал е в Охрид като в заточение“ (Баласчев 1897: 59) без възможност да чете български книги. Принуден е да се задоволява само с руски, от които добавя нови за него думи срещу съответното им значение в гръцкия речник. Престоят му в София и после учителските години в Солунската гимназия разширяват възможностите му за езикова практика. Баласчев със съжаление припомня за ранното оттегляне на Пърличев от „книжовното българско поле“, затова, че

[...] нашата книжнина се лиши от неговите плодове, но и за това, че неговите трудове се прекъснаха и не можиха да съдействуват върху образуването на българския книжовен език, като внесът в него македонски елементи. И действително, запазеше ли се първият превод на Илиада от Пърличев и изпълнеше ли си той даденото обещание, да преведе и други гръцки класици, то, без всяко съмнение, в неговото лице западните говори щяха да си имат свой представител, а в такъв случай и влиянието на западните говори върху съвременния ни книжовен език щеше да бъде многу по чувствително. Туй никой не може да отрича, защото всеки език прилича на организъм, който е способен постоянно да се развива и обогатява. Даровитите пък поети и белетристи са, които оказват най-голямо влияние при образуването и понататъшното развитие на книжовния език. А на Пърличева никой не може да откаже първото качество, поетическата дарба (Баласчев 1897: 61).

Според Е. Спространов изгореният превод на „Илиада“ е причина за „скръб“. Той оценява превода като „хубав, макар и непълен“. Смята, че вторият опит на Пърличев се отдалечава още повече от българския език и звучи повече като църковнославянски или руски (Спространов 1894: 168).

Още едно критическо мнение, с известна дистанция от провелите се в края на века обсъждания за мястото и ценността на Пърличевия превод за българската литература сякаш обобщава натрупаните мнения от близкото минало. През 1930 г. В. Пундев издава „Съчинения“ на Григор Пърличев. В бележките към тома критикът пише:

Трябва да се помирим с действителността и да не се спираме повече върху това, какво би било, ако преводите бяха запазени и публикувани. Тяхната стойност е посочена тук, но може да се отбележи фактът, че и досега на български нямаме превод на „Илиада“, отговарящ на елементарни изисквания [...] (Пърличев 1930: 94).

Детайл, който можем да приведем в пример, потвърждаващ преценката на В. Пундев за неслучилия се и след преводаческите опити на Пърличев достатъчно добър превод на български на „Илиада“, е извадка от „Българска христоматия“ на Ив. Вазов и К. Величков. Из-

борът на авторите в дела „Поема“ предлага цитати от Омировото произведение в преводите на Гр. Пърличев, Ф. Велиев, П. Р. Славейков и Ив. Вазов. Разнопосочен избор, който илюстрира факта, че и последвалите опита на Пърличев преводачи не са постигнали съвършенство в преводите си, така че категорично да засенчат най-ранния вариант.

За жалост, Пърличев не доживява да прочете повечето от признанията за таланта и потенциала си. Съвременниците му, които приветстват неговия превод на „Илиада“ – М. Балабанов, Л. Йовчев, а след тях и К. Величков, са хора със солидно образование и култура. Високата им оценка за труда на Пърличев има своите основания и не бива да бъде подминавана. Но те не успяват да заглушат ехото от шумното и атрактивно заявяване на „провала“ на Пърличев като преводач на Омировата поема. По-късните ласкави критически бележки за него не говорят с гръмките, но без доказателства слова на „Читалище“ и внушават вяра в преценката за потенциалното място на Пърличев в литературата и културата на българския XIX век. Търсят и реалното му значение за българската книжовност.

Постоянното старание на Пърличев да усъвършенства книжовния си български език съвпада с най-активния период на установяване на езиковите правила на националния език. Усилията на поета от Охрид се успоредяват с усилията на почти всички активни книжовници, които в десетилетията между 60-те и 80-те години постепенно успяват да формират компромисното примирие между различните български говорни особености и да възприемат устойчиви правила за българския книжовен език. На унификационните тенденции в изграждането на националния език⁷ се подчиняват и езиковите търсения на Пърличев. В творчеството му се „отразяват характерните идейно-мирогледни, социално-политически и културни развойни тенденции на Българското възраждане, в това число и тенденциите на развитие на книжовноезиковата формация от 60-те до 80-те години на миналия век. Това определя неговото значимо място както в историята на българската култура и литература, така и в историята на новобългарския книжовен език“ (Иванова 1995а: 4). Чрез обстоен анализ на фонетичните, морфологичните, лексикалните, правописните особености на всички известни произведения на Гр. Пърличев на български език Д. Иванова определя заслугите на автора за изграждането на книжовния ни език: „а) при утвърждаването на някои книжовноезикови норми

⁷ Вж. Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. София: Народна просвета, 1977; Хр. Първев. *Възраждането на българския книжовен език*. София: Народна просвета, 1983.

чрез редовното им поддържане в писмената практика; б) в процеса на обогатяването му с изразни средства; в) при стиловата диференциация на изразните средства; г) чрез авторовите виждания за книжовноезиковото строителство може да се придобие представа за състоянието на теорията за книжовен език през 60-те – 80-те години на XIX век“ (Иванова 1995а: 5).

Полемиката около първия превод на „Илиада“ на български език, предизвикана от темпераментната критика на Н. Бончев, поставя езиковите търсения на поета в литературно-културологичен сюжет. Статията „Читалище, повременно списание“ предизвиква дебат, който отеква и в следващото десетилетие, а и след него. В този дебат като неотменна тема остава езикът на Гр. Пърличев.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1977:** Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. София: Народна просвета, 1977.
- Баласчев 1897:** Баласчев, Г. *Биографически и книжовни чъртици върху Григор С. Пърличев с приложение на венчаната му поема през 1860 год. на поетическия конкурс в Атина*. София: Печатница на Иван К. Цуцев, 1897.
- Бончев 1981:** Бончев, Н. „Читалище“, повременно списание. // *Българска възрожденска критика*. Под ред. на Г. Марков. София: Наука и изкуство, 1981, 192 – 213.
- Бончев 1983:** Бончев, Н. *Съчинения*. Ред. Ив. Сестримски. София: Български писател, 1983.
- Боршуков 2003:** Боршуков, Г. *История на българската журналистика 1944 – 1877, 1878 – 1885*. София: Парадокс и УИ „Св. Климент Охридски“, 2003.
- Вазов, Величков 1884:** *Българска Христоматия или сборник от избрани образци по всичките родове съчинения, с приложение на кратки жизнеописания на най-знаменитите писатели*. Съст. Вазов, Ив., и К. Величков. Пловдив, Свищов, Солун: Книжарница на Д. В. Манчов, 1884.
- Величков 1894:** Величков, К. Преводът на „Илиада“ от Григор С. Пърличев. // *Календарче за Св. Кирил и Методий*, Солун, 1894.
- Величков 1914:** Величков, К. *Пълно събрание на съчиненията на Константин Величков*. Т. 8, София: Царска придворна печатница – Ив. Кандела, 1914.

- Динеков 1962:** Динеков, П. Нешо Бончев. Предговор. // *Нешо Бончев. Литературна критика и публицистика*. Под ред. на П. Динеков. София: Български писател, 1962, 5 – 40.
- Иванова 1983:** Иванова, Д. Характерът на лексиката в първия превод на „Илиада“ от Григор Пърличев. // *Език и литература*, 1983, № 1, 61 – 67.
- Иванова 1995а:** Иванова, Д. *Григор Пърличев и българската книжовноезикова ситуация през 60-те – 80-те години на XIX век*. Пловдив: Макрос 2000, 1995.
- Иванова 1995б:** Иванова, Д. Преводите на Григор Пърличев от гръцки (поемата му „Сердарят“ и Омировата „Илиада“). // *Майстори на българското слово*. Библиотека „Образование“. София – Велико Търново, 1995, 111 – 119.
- Иванова 2001:** Иванова, Д. Концепции и модели за общ славянски книжовен език в културната история на славянските народи в периода на националното им възраждане (XVII – XIX в.). – *VIII Kolokwium Slawistyczne Polsko-Bulgarskie*, t. I (red. naukowa M. Walczak-Mikolajczakowa), Gniezno, 2001, 89 – 107 (разширен вариант: Концепции и модели за общ славянски книжовен език в културната история на славянските народи (XVII – XX в.). // *Недописани страници към историята на българския книжовен език*. Славянски ракурси. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2010, 11 – 69).
- Йовчев 1981:** Йовчев, Л. Омир е писател божествен и безсмъртен. // *Българска възрожденска критика*. Под ред. на Г. Марков. София: Наука и изкуство, 1981, 181 – 183.
- Йоцов 1939:** Йоцов, Б. Нешо Бончев. // *Сборник Нешо Бончев, животопис и преценки на дейността му по случай стогодишнината от рождението му*. Под ред. на Н. Горинов и Н. Т. Дончев. София: Печатница С. М. Стайков, 1939, 65 – 83.
- Матов 1895:** Матов, Д. Гр. С. Пърличев. Книжовно биографически чертици. // *Български преглед*, София: 1895, № 4 – 5, 157 – 172.
- Милев 1969:** Милев, А. Българските преводи на „Илиада“. // *Известия на Института за литература*, № 20, София, 1969, 29 – 46.
- Минков 1939:** Минков, Цв. Нешо Бончев и българската култура. // *Сборник Нешо Бончев, животопис и преценки на дейността му по случай стогодишнината от рождението му*. Под ред. на Н. Горинов и Н. Т. Дончев. София: Печатница С. М. Стайков, 1939, 93 – 95.
- Михайлов 2011:** Михайлов, К. Григор Пърличев и кодовете на Българското възраждане. // *Григор Пърличев и братя Миладинови: но-*

ви изследвания и прочити. Съст. и ред. Н. Кайчев, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011, 17 – 41.

Първев 1983: Първев, Хр. *Възраждането на българския книжовен език.* София: Народна просвета, 1983.

Пърличев 1930: Пърличев, Гр. *Съчинения.* Под ред. на В. Пундев. София: Държавна печатница, 1930, 71 – 95.

Пърличев 1980: Пърличев, Гр. *Избрани произведения.* С предговор от П. Динеков. София: Български писател, 1980.

Пърличев 1981: Пърличев, Гр. Бележки. // *Българска възрожденска критика.* Под ред. на Г. Марков. София: Наука и изкуство, 1981, 505 – 506.

Пърличев 1929: *Автобиография на Григор С. Пърличев.* Стъкмил д-р Павел Н. Орешков. София: Държавна печатница, 1929.

Пърличев 1939: Пърличев, Гр. *Избрани съчинения.* С предговор от Г. Константинов. София: Хемус, 1939.

Спространов 1894: Спространов, Е. Нашата литература [...] се лиши от един превод на „Илиада“ хубав, ако и непълен. // *Български преглед*, София: 1894, № 6, 168.

Теодоров-Балан 1894: Теодоров-Балан, А. Бележки за двата превода на „Илиада“. // *Български преглед*, София: 1894, № 6, 171.

Топалов 1982: Топалов, К. *Григор Пърличев. Живот и дело.* София: Български писател, 1982.

Филипов 1939: Филипов, Н. Нешо Бончев и нашата книжнина. // *Сборник Нешо Бончев, животопис и преценки на дейността му по случай стогодишнината от рождението му.* Под ред. на Н. Горинов и Н. Т. Дончев. София: Печатница С. М. Стайков, 1939, 100 – 104.

**ПРИПИСКИТЕ В ПАНЕГИРИКА НА ДЯК АНДРЕЙ ОТ 1425 г. –
ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА РЪКОПИСА**

Елисавета Ненчева
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE MARGINAL NOTES INTO THE PANEGYRIC
OF DJAK ANDREY FROM 1425 –
A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE MANUSCRIPT**

Elisaveta Nencheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The manuscript with the library mark 182 from the collection of CIAI, written by the copyist Djak Andrey in 1425, commissioned by the Serbian patriarch Nikon (The manuscript is known also as the Panegyric of Djak Andrey from 1425) contains – several important groups of colophons and marginal notes, which are considered and studied in detail – for the first time. The information about people and places found in the marginal notes, is important for the dating of the manuscript.

Key words: colophons, marginal notes, manuscript of Djak Andrey from 1425

В библиотеката на ЦИАИ при Св. Синод, гр. София, под сигнатура 182 се пази Панегирик, писан през 1425 г. от дяк Андрей по поръчка на сръбския патриарх Никон. Съставът на ръкописа му отрежда място сред най-ранно възникналите сборници, близки до търновската панегирична редакция. Изследването на историята на този ръкопис през почти шестте столетия на неговото съществуване включва както проучване на особеностите на неговия състав, така и детайлно разглеждане на системата от приписки в кодекса. Съдържанието на най-ранните по датировка приписки, включени в панегирика, съдържа информация както за неговия копист, така и за поръчителя на ръкописа, която изглежда оскъдна, но обстоятелството, че кодексът е поръчан лично от сръбския патриарх Никон по време на управлението на дес-

пот Стефан Лазаревич (1389 – 1427), му придава голяма ценност и авторитет сред южнославянските панегирични сборници, които се разпространяват през тази епоха. В по-късните бележки, поместени в ръкописа, се разкрива отношението на неговите притежатели и ползватели, които три века по-късно го преоткриват като паметник на старобългарската култура и го включват отново в контекста на идеите на българското Възраждане. Връзката между средновековното минало и модерната епоха е осъществена от Тодор Ненов, оставил четири от най-новите приписки в Панегирика, чието съдържание обвързва посланията, които той открива в три от най-значимите Евтимиеви жития, посветени на български светци, с църковните борби на българите през 60-те години на XIX в.

Четири най-рано датирани приписки в Панегирика от 1425 г., оставени от кописта дяк Андрей, които имат първостепенно значение за историята на ръкописа, са открити сравнително късно – едва след разлепването на л. 416 – 417 от кодекса. Други четири приписки принадлежат на перото на виден възрожденски деец и учител, работил през 60-те години на XIX в. във Враня, днес почти непознат – Тодор Ненов. Третата група приписки (маргинални бележки) не е отбелязвана до момента в нито една публикация, но заслужава особен интерес, тъй като съдържа информация както за цената на кодекса, така и за поне един от неговите вероятни собственици, което внася нови данни за историческата съдба на този сборник, създаден преди повече от 500 години.

Четири приписки, оставени от кописта на Панегирика от 1425 г., се намират на л. 417 (или 417б), останал скрит дълго време за изследователите, тъй като бил залепен за следващия – обозначеният (вероятно от Ив. Гошев, директор на Църковния музей по това време) с молив л. 418а всъщност е листът, на който се намира заглавието и първата страница от Словото за пренасяне на мощите на св. Йоан Златоуст от Козма Веститор, а номерацията на последния лист преди приписката е неясна, но би трябвало да бъде 417, тъй като предходният лист, върху който се намира предпоследният лист от Житието на св. Стефан Нови, е с номерация 416. Това затруднило и първите изследователи на Панегирика и вероятно е причина за късното откриване на скрития текст, тъй като върху самия лист не присъстват никакви обозначения, поради което може да се предположи, че разкриването на текста на приписката – т.е. разлепването на двете страници е станало, след като листовите на панегирика вече са били номерирани с молив, вероятно от директора на ЦИАИ проф. прот. Ив. Гошев при приемането на ръкописа през м. март 1923 г.

Разположението на приписките върху лист 417a е следното: основните две, в които са отбелязани важни данни за поръчителя и кописиста на кодекса, се откриват в горната му част, другите две се намират в долната, като между двете групи има известно разстояние. Първата приписка се състои от 5 реда, изписани с тъмно мастило, втората представлява само един ред и е изписана с киновар. Третата приписка се състои от три реда, а четвъртата, подобно на втората, е от един ред, също изпълнена с киновар. В полето вляво срещу първата буква от първия ред на всяка от приписките е отбелязан кръст с киновар, с киновар е оцветена и първата буква от най-горната приписка.

Първи сведения за тези приписки дава техният откривател Ив. Гошев през 1928 г. в статията „Стари записки и надписи“, в която са включени и анализирани редица ценни приписки от ръкописите от колекцията на Църковния музей в гр. София (Гошев 1928: 350). Тук са публикувани три от четирите приписки, които Гошев разчита за пръв път, както и изключително важната трета приписка (тайнопис). Представени са и две от приписките, оставени от Тодор Врански, които според Ив. Гошев имат връзка с установяването на някои факти за местонахождението и историята на ръкописа.

Четирите приписки, оставени от кописиста на кодекса, две от които в тайнопис, са публикувани като важен доказателствен материал и от В. Сл. Киселков в неговата статия в сп. „Училищен преглед“ (Киселков 1931: 250 – 251), посветена на дяк Андрей, кописист на Панегрика от 1425 г., у когото той вижда ученик на Патриарх Евтимий и учител на Константин Костенечки. Киселков също така смята, че разположението на приписките – върху гърба на „крайния недоизписан лист от 33 статия“, говори, че ръкописът първоначално е завършвал с Житието на Стефан Нови Изповедник от Симеон Метафраст.

Тук ще си позволя да представя отново за целите на анализа и четирите приписки, като добавя всички акценти, използвани от кописиста (три от приписките, както беше споменато, са представени при първото издание, направено от Ив. Гошев):

+ Въ днѣн бл҃гоу҃ствѣаго н хрѣстолюбѣва гнѣ|а сръблѣн
деспѣта стѣфана . н тогдѣ владнѣствѣющѣ
въсесѣтѣнш|емѣ| пѣтриархѣ квѣ ннкѣнѣ . н п|о|велѣ
|н|їемь его напн|са се| сѣа вжѣтвнаа кнѣга рѣкомын
п|ан|агнрнкѣ. Въ лѣѣ |с|цлѣг . ннднктнѣн|ѣ|. ... г.

Буквата, представяща индиктиона, както отбелязва и Ив. Гошев, е изтрита, на нейно място – очевидно не под титлата, а малко по-вдясно, е поставена буквата Г (означаваща числото 3), като мастилото е твърде сходно с това, с което е писал копистът, работил по Словото на Презвитер Козма, което следва веднага след приписката (числото на индикта в случая е сгрешено). Ако данните в приписката са били допълнени именно от тази личност, то е съмнително този човек да е залепил двете страници така, че да скрие приписката, вероятно това е било извършено по-късно, т.е. – по-късно от добавянето на словото на Козма Презвитер към останалите текстове в Панегирика, когато ръкописът вече е бил на няколко века, тъй като по това време част от буквите на приписката вече са били излинали. Възможно е копистът, добавил към Панегирика словото на Козма Презвитер, да е работил в средище, намирало се под влиянието на Ипекската патриаршия.

Вторият ред от приписката, изпълнен с киновар, изглежда по следния начин:

млѣтѣ вжѣю смѣренн патрїарѣ .

(За съжаление, следващата след точката дума не се чете, мастилото е повредено от влага или при разлепването на страниците; в края ѝ е имало надредна титла.) От тази приписка става ясно, че ръкописът, създаден в столицата Белград по времето на деспот Стефан Лазаревич (вероятно в скрипторий, близък до дворецовия, предвид изричното споменаване на „благочестивия и христоролюбив“ деспот), с много голяма сигурност е принадлежал към библиотеката на сръбския патриарх, което го прави особено ценен.

Третият ред от приписката (представен в тайнопис) е следният:

+ клнѣ|ѣн|вѣжѣ знѣ кѣѣцвѣ цѣѣ пѣ нвпа
нѣ|...квѣѣ| нлз зцеѣнв свѣпѣ ѣнѣзѣѣѣѣѣ
зѣзѣ кцлѣ ѣв ѣжвнѣ:~::~~::~~

Според Ив. Гошев (Гошев 1928: 373) в този случай става въпрос за тайнопис, наречен от него „византийски“ (М. Сперански и Д. Костич го наричат „гръцки“¹). Тази тайнописна система се основава на

¹ Вж Костич 1913: 40 – 57 (подробно са разгледани както основните правила на този вид тайнопис, така и измененията, които настъпват в употребата им през различните епохи, което дава възможност за допълнително датиране на някои приписки);

взаимната замяна на две букви, числовото значение на които се допълва до 10, 100 или 1000, т.е. биха могли да бъдат осъществени следните замени:

лѠ = 1+9	іѡ̄ = 10+90	ρϰ = 100+900
ви = 2+8	κπ = 20+80	σω = 200+800
γζ = 3+7	λσ = 30+70	τψ = 300+700
δς = 4+6	μξ = 40+60	ςχ = 400+600
εε = 5+5	ηη = 50+50	φφ = 500+500

Буквите в, ѡ, ѡ, ш, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ не подлежат на замяна (поради това, че нямат съответствия в гръцката азбука), въпреки че в открити по-късни ключове за този вид тайнопис, датирани от XVII в., те също са били заменяни.

Разкодиран, текстът на приписката гласи:

повѣленіемъ гѣа патрнарха кр̄ ннкона пнса м̄ногрѣцнн днакѡ андрѡка ѡ да
га прѡстн амннѡ.

Особеност на представения тайнопис в случая е замяната на ш с ѡ в текста, като определено според мен тук не може да става въпрос за неволна грешка в ортографията, както я възприема Ив. Гошев (долната чертичка на буквата ѡ е достатъчно добре изявена и не може да се говори за случайно нанесена черта по време на работата на кописта). И Л. Костич (Костич 1913: 54), и Н. Сперански (Сперански 1929: 37 – 38) смятат, че замяната на ѡ и ш се осъществява късно, като най-ранните посочени примери са от XVII в. Не забелязах подобни замени на двете букви в текстове от Панегирика, което означава, че замяната в приписката не се е дължала на незнанието на кописта, а може би е резултат от „престараване“ или от практики за замяна на тези две букви, които са започнали да действат твърде рано в регионите, отдалечени от Атон, където се предполага, че е възникнал този вид тайнопис. Друга възможност, която би обяснила това необичайно явление, е „поправянето“ на приписката от книжовник, живял в по-късен период, което трудно би могло да се докаже предвид тежкото състояние на мастилото, с което е изписан този текст.

Сперански 1929: 28 – 39 (Сперански дава приписката от Панегирика като пример именно за този тип тайнопис, датиращ ръкописа от XV в. – на стр. 32).

Последният, четвърти ред от приписката представлява трафарет:

+ хс̃ зачелѡ н кѡнцѣ тѡмѣ слѡ во вѣкы вѣкѡмъ аминѣ.

За пръв път представени в цялост, четирите основни приписки, оставени от кописта на Панегирика, представляват сами по себе си микротекстове, формиращи компоненти, обединени в една макротекстова цялост, която има своята специфична четириделна структура. Композиционното единство на приписката макротекст е подчертано и от разположението на текстовете на приписките по листа, решено от кописта, както и от тяхното цветово изпълнение, което ги представя вкл. като естетическа цялост. Оформянето на подобни приписки макротекстове се наблюдава от XIV в. нататък, по това време копистите започват да добавят молитвени трафаретни изрази към приписките (Русева 1921: 13), вероятно по аналогия с композицията на литературните произведения, придавайки им завършен вид на текстова цялост.

Структурирането на компонентите на тази приписка е следното: налична е въвеждаща част, в която се посочва, че ръкописът е писан по времето на деспот Стефан Лазаревич и по време на управляващия по това време „всесветлейши“ патриарх Никон, в текста на приписката е дадена и годината, когато е бил завършен ръкописът – 1425-а, както и индиктионът. Във втората част (втората приписка) се измолва благоволение за самия патриарх, поръчител и притежател на ръкописа, тоест подчертава се, че кодексът е писан за него и е част от патриаршеската библиотека. В третата част от приписката се дава отново името на патриарха, по чиято поръчка (изрично подчертано) се изпълнява ръкописът, както и името на неговия копист, тя е предадена в тайнопис, посочването на името на кописта, на данни за ръкописа, както и на др. информация чрез използване на тайнопис е много популярно в двора на Стефан Лазаревич, форми на акростих употребява и Константин Костенечки, който посвещава в тайнопис „на самодържавния деспот Стефан от рабът Константин“ своя граматически трактат „За буквите“ (Костич 1913: 25). Молитвената формула, представляваща четвъртата част от текста на приписката, се среща в сходни форми и в състава на много други приписки. Ако обаче тя бъде тълкувана като константна част от микротекста на приписката, чието значение за нея е сходно по идея с това на доксологичните формули в края на литературните творби, които са разглеждани като своеобразни индивидуализирани „подписи“ на съставителите на литературните произведения (Трендафилова, Георгиева 2011: 37), то откриването на

подобен трафаретен израз в този вид и в други приписки в сръбски ръкописи от периода (второто, третото или четвъртото десетилетие на XV в.), би могло да даде допълнителна информация за копииста, работил върху Панегирика, както и най-вече за наличието евентуално на други ръкописи, преписани от него.

Така представена, структурата на тази приписка издава функцията на текста, близка до тази на официален документ, което би могло да бъде още една индикация за принадлежността на Панегирика на дяк Андрей към библиотека, която вероятно е била със специални функции, каквато е патриаршеската.

В Панегирика на дяк Андрей се открива и група от четири други приписки, датирани от 1864 г.², в които се оглежда историята на ръкописа през XIX в., а може би се откриват и податки за неговото по-ранно местоположение. В една от приписките е отбелязано името и на техния автор – Тодор уч. Вранский. Подробен опис и на четирите приписки на Т. Врански присъства в статията на И. Снегаров (Снегаров 1918: 444), внимание върху тях обръща и В. Сл. Киселков (Киселков 1931: 250 – 251), както и Ив. Гошев, който обаче, за разлика от предходните двама изследователи, помества само две от приписките, които счита за най-важни – те съдържат данни за датировката и автора на текстовете, както и за неговите убеждения на противник на фанариотите; т.е., до момента тези приписки са разглеждани по-скоро като маргинални бележки, съдържащи важна информация за един от ползвателите на книгата като личност, свързана (вероятно) с църковните борби, без да бъде оценена тяхната стойност на източници за историята на ръкописа.

Четирите приписки на Тодор Врански, поместени в Панегирика на дяк Андрей, изглеждат по следния начин:

1.л. 108б (Слово на Йоан Златоуст за Въздвижение на Кръста). Бележката е поместена в страничното поле на листа, в близост до текста, състои се от три реда.

Ахъ! Нашя дрѣвность страдала отъ Гръцка
злбность! Прочетохъ това списаніе на
1864-ѣй Тодоръ уч. Вранскѣй.

² Тези бележки са издавани на няколко пъти – както в споменатите вече статии, така и в сборника на В. Начев и Н. Ферманджиев (Начев, Ферманджиев 1984: 179).

2.л. 216б (начален лист от Житие на преп. Йоан Рилски от Патриарх Евтимий). Бележката е поместена отново в страничното поле, под инициала. Обем – 2 реда.

Бѣстыдны и мърстны Гръцы!
Въ погыбель да сте въ вѣкъ!

3.л. 227б (от Житие на преп. Йоан Рилски от Патриарх Евтимий). Бележката е поместена в страничното поле, близо до текста. Обем – 3 реда (последният се състои само от една дума). На следващия л. 228а има и други маргинални бележки.

Много са списанія намирале разна въ Св. Отець,
нъ вѣтны п. (задраскано) Нешя гы
упропастиль!

1.л. 274б (Мъчение на Артемий).

Бележката е поместена в страничното поле, близо до текста. Обем на приписката – 3 реда.

Ахъ невѣжъство Българско!
До кога ще спишь и търпишь хищны ть
вльцы Гръцы!

Зад името Тодор, уч. Врански, всъщност се крие личността на Тодор Ненов от Елена, брат на известния възрожденски учител Юрдан Ненов, който постъпва на работа в училището във Враня през 1859 с протекцията на Найден Геров, към когото гражданите на Враня се обърнали, за да им препоръча учител (Иширков 1918: 12). Ат. Иширков посочва, че Тодор Ненов е работил в училището във Враня поне до 1865 г., тъй като в дописка до в-к „Турция“ от 1865 г. се споменава името му като „организатор на българските училища“ във Враня (Иширков 1918: 14). В дописката Т. Ненов е наречен Т. Манастирский, чиято самоличност според Ат. Иширков е идентична с тази на Ненов. Ив. Кепов, изследовател на миналото на гр. Бобошево, посочва, че Тодор Ненов учителствал едва-две години във Враня (вероятно от 1858 до 1859 г., тук данните се разминават с казаното от Ат. Иширков за годината, в която братът на Юрдан Ненов идва за пръв път във Враня), след което непримиримостта му към гъркоманите и сърбоманите предизвикала недоволството на архиепископа на Враня Паисий и на „сърбските агенти“, които го наклеветили пред минава-

щия през Ниш велик везир Мехмед Кабръзли. Узнавайки за интригата, Т. Ненов напуснал Враня и живял дълго време в някои от околните манастири. (В някои от своите приписки Т. Ненов нарича себе си Т. Манастирски, което озадачава някои изследователи и те смятат Т. Ненов и Т. Манастирски за различни лица; със сигурност се знае, че Т. Ненов е имал неколнократни пребивавания в големи манастирски комплекси в Бобошево, Враня, вероятно и в Рилския манастир, като се прибави и еднаквостта на почерка, както и типологическите сходства в съдържанието на останените приписки, включително повторението на цели пасажии от текста, би могло да се счита, че Т. Ненов е автор на приписките, под които се подписва и като Т. Манастирски, и като Т. Врански). Според Ив. Кепов през есента на 1860 г. Тодор Ненов се озовал в Бобошево, където постъпил на работа като учител и където останал две години – т.е. до 1862 г. След това заминал за Неврокоп, където отворил първото българско училище, върнал се отново във Враня³ (където според Ат. Иширков останал до 1869 г.), работил и в Самоков, Дупница, Гложене, Аджар и Калофер до 1878 г. (Кепов 1935: 226). Ив. Кепов отбелязва и друго важно сведение за Т. Ненов – че той често е посещавал Рилския манастир и е поддържал редовна кореспонденция с неговия игумен (Кепов 1935: 227). Изглежда, и по време на престоя си в Бобошево Ненов е посещавал църкви и манастири около селището, вкл. манастира „Св. Димитър“, където в тетраевангелие от XVI в. оставя бележки, твърде сходни по идея и съдържание с тези, които срещаме върху страниците на Панегирика на дяк Андрей. Много е вероятно да има връзка между посещенията на Т. Ненов в манастири около Враня и Бобошево (документирани с приписки) и кореспонденцията му с игумена на Рилския манастир⁴. Очевидно дори и след като напуска Бобошево през 1862 г., Ненов продължава да посещава манастири, един от които е бил може би манастирът „Свети Прохор Пшински“ край Враня, тъй като бележките в

³ Според сведенията в „Еленски сборник“, където е публикувана биография на Т. Ненов, писана по автобиографичния разказ на неговия брат Ю. Ненов, както и по сведения, получени от дъщерята на Т. Ненов – Мария Ненова-Рунтова, всъщност Т. Ненов се завръща във Враня едва през 1866 г. и остава там до 1870 г., при което се посочва, че същият е бил „Затворен заради политически заговор, освободен със застъпничеството на руския вицекомсул в Ниш“ (Еленски сборник 1968: 317).

⁴ Ст. Чилингиров (Чилингиров 1942: 133) отбелязва, че като първи учител във Враня се е подвизавал монах от Рилския манастир. Това сведение е получено от спомените на учителя Ив. Шишеджиев и присъства и в книгата на Ат. Иширков (Иширков 1918: 12).

Панегирика на дяк Андрей са датирани от 1864 г. От съдържанието на бел. № 3 бихме могли да съдим, че той се е интересувал от „списания разни за Св. Отецъ“ (има се предвид Ив. Рилски), може би означава, че по това време все още е поддържал връзка с игумена на Рилския манастир, който би могъл да му възложи издирването на подобни творби в различни манастири. Възможно е „манастирската“ работа на Ненов да се е състояла в преписването в цялост или на части на намерените от него произведения, посветени на Рилския светец (а евентуално и на други български светци отшелници); в такъв случай намирането на архива му би било изключителна находка за изследователите. За съжаление обаче, според сведенията за живота му след Освобождението Т. Ненов работи като преводач на турски документи, адвокат, мирови съдия в Златица и Новосел и умира в София през 1888 г. в мизерия; архивите му вероятно са изгубени (във фондовете на БИА се съхранява един-единствен архивен документ от неговия брат – Юрдан Ненов, известен възрожденски учител, който представлява саморъчно написаната му автобиография).

Въпреки противоречивите сведения от различните автори обаче очевидно през 1864 г. Тодор Ненов е учителствал във Враня, подписвайки се като „Врански“ върху страниците на Панегирика на дяк Андрей. Но това би означавало, че по това време ръкописът е бил във Враня или околностите ѝ, а не в Скопие, откъдето през 1923 г. в крайна сметка е донесен от бившия скопски митрополит Неофит и дарен на Църковния музей в София. Една от четирите приписки, оставена от Тодор Врански, би могла да ни посочи къде се е съхранявал ръкописът, преди да бъде пренесен в Скопската митрополия (което се е случило вероятно след 1904 г., тъй като в статията на К. Радченко (Радченко 1907), който проучва ръкописите на митрополията през тази година, липсва описание на Панегирика на дяк Андрей, което би било странно предвид обема и особеностите на съдържанието на ръкописа; т.е. по всяка вероятност по това време кодексът все още не е бил част от библиотеката на Скопската митрополия).

Ако се вгледаме отново в приписка № 3, ще открием сведения за някой си „п.... Неся“, за когото Т. Ненов твърди, че „упропастил“ писанията, които се намирили за Иван Рилски; може да се предположи, че там, където се е съхранявал Панегирикът на дяк Андрей, са били налични и други кодекси, в които е имало „писания“, които, за съжаление, са били унищожени още преди идването на Т. Ненов – очевидно Ненов е работил в голяма библиотека (библиотеката би могла

да бъде на Вранската архиепископия или тази на някой от големите манастири в околностите на Враня), но кой е „п...Неشيا“?

Според Ив. Снегаров въпросният Нешя бил „гръкоманин, навярно влиятелна личност в гръцката митрополия, който унищожил писанията, за които говори Т. Врански“ (Снегаров 1918: 444). Очевидно няма как „видна личност“ от гръцката митрополия в Скопие да навреди на ръкописа, тъй като той все още не е бил част от библиотеката ѝ през 1864 г. Ако се вгледаме внимателно в първата буква – „п“, то тя не е главна (Т. Ненов пише с начални главни букви всички лични имена и националности в приписките) – тоест не става въпрос за съкращение на личното име на въпросния „Нешя“. Издирвайки сведения за големите манастирски средища във Вранско, в труда на Ив. Снегаров „Охридската архиепископия – патриаршия“ (Снегаров 1924: 467) попаднах на данни за манастира „Св. Прохор Пшински“, намиращ се в подножието на планината Козяк, на левия бряг на река Пшиня⁵. Манастирът е обновен през XIV в. от крал Стефан Милутин (1282 – 1321), неговите дарители през XV в. са двама влашки войводи и техните съпруги, както и руският цар Феодор Иванович (1584 – 1598), вероятни дарители на манастира са и неколцина представители на фамилията Бранковичи. Сведенията за манастира през XVI и XVII в. са малобройни, но според османските данъчни регистри обителта все още е „сред най-богатите манастири в региона“ (Минчева 2010: 126 – 127). След първата четвърт на XIX в. манастирът започва да запада и се управлява от свещеници вероятно от Враня. През 40-те години на века в обителта избухва пожар, който заедно с някои сгради унищожават и част от вероятно богатата манастирска библиотека⁶. Това се случва през 1841 г., „при игумен поп Нешо...“, събитието е отбелязано в приписка към книга от манастира, отпечатана от Й. Иванов в сборника „Български старини от Македония“ (Иванов 1915: 138, 14ж). Възможно ли е споменатият „поп Нешо“ да е същият „п... Нешя“, който според написаното от Т. Врански унищожил „много списания“, свързани с Иван Рилски? Манастирът се намира на около 30 км от гр. Враня, вероятно е бил предпочитано място за поклонение на вранчани (за което свидетелстват запазени приписки още от XVII в.), т.е. присъствието на Тодор Ненов в манастира, докато той учителства във Враня и развива просветна дейност в града, не би било изключение. Което от своя страна означава, че преди да попадне в библиотеката на

⁵ Подробни сведения за този манастир, както и за манастирите в Кюстендилския санджак, вж. у Минчева 2010: 124 – 131.

⁶ Опис на библиотеката на Пшинския манастир у Василевич 1900: 97 – 105.

Скопската митрополия, Панегирикът на дяк Андрей е бил част (оцеляла по чудо при големия пожар през 1841 г.) от богатата библиотека на Пшинския манастир „Св. Прохор“. При какви условия обаче ръкописът е попаднал там и как се е озовал впоследствие в библиотеката на Скопската митрополия, е неизвестно (в библиотеката на ЦИАИ в гр. София в момента се съхраняват още три ръкописа от колекцията на Пшинския манастир, част от манастирската библиотека е попаднала във фонда на НБС, но голяма част от книгите са се считали за изгубени още в началото на ХХ в., сред които са и няколко от манастирските кондики).

Освен бележките, оставени от Т. Врански, в Панегирика на дяк Андрей се откриват още няколко приписки, върху които до момента не е било обърнато внимание поради това, че обикновено са причислявани към маргиналните бележки, обикновено недатирани, в някои случаи представляващи дори опитване на перото на оставилия ги. Тук ще представя онези от тях, които са датирани, съдържат имена, свързани с представените в ръкописа дати, или друга конкретна информация, която би могла да бъде от полза за откриването на нови данни за историята на ръкописа.

1. л. 89а, странично поле, обем 3 реда.

Знати се
како писа
Стая (Стан?).1832

2. (Особено интересна бележка, тъй като, за да се прочете, листът трябва да се обърне на 180 градуса, което я отличава от останалите и ѝ придава характер на приписка с информативна стойност) л. 228а, долно поле, съдържа 1 ред:

сия книга 850 гр^а.

3. (в страничното поле, четете се също при обръщане на 180 градуса):

станко

Приписки № 1 и № 2 са писани от едно и също лице – почеркът е идентичен, употребено е едно и също мастило, те се свързват с маргинални бележки, съдържащи същото име – Стан, върху скъсания л. 1 от ръкописа. Посочената в първата приписка година – 1832-ра, е важна, тъй като е индикатор за времето, по което ръкописът вероятно е

бил закупен/оценен за 850 гроша, и вероятно след това подарен на библиотеката на Пшинския манастир. Цената на кодекса е висока – през 1833 – 1834 г. 1 вол е струвал 200 гр., 1 крава – 150 гр., през 1834 г. в Битоля майстор зидар е получавал 4 гр. дневна надница (Беров 1976: 226); т.е. даряването на толкова скъпа книга би могло да бъде извършено от някой от ктиторите на манастира или от богат енориаш. Тъй като не разполагам с данни от нито един от трите поменика на Пшинския манастир (последният от тях, в който са били вписани ктиторите на манастира от XIX в., е бил в манастирската библиотека при посещението на х. Йованович в средата на XIX в., но днес е изгубен), бих могла само да предполагам чие име се крие зад засвидетелстваното в Панегирика на дяк Андрей „Станко“ или „Стан(?)“. Във връзка с училищните дела във Враня се споменава името на Стаменко Торове-ле – богат търговец на въжета, близък до митрополията и вероятно настоятел на училището във Враня, който се отнесъл с писмо до Найд-ден Геров, за да му препоръча учители. Скоро след това в града пристигат Т. Ненов, препоръчан от брат си Ю. Ненов, и Янко Годоров от Сопот (Чилингиров 1942: 133). За съжаление, не успях да открия оригинал от тази преписка в архива на Найден Геров в БИА, за да го сравня с почерка от приписки № 1 и № 2.

4. 299а, долно поле, долепено до ръба на листа, киновар:

ⲛⲟⲩⲉ ⲛⲉⲧⲩⲱⲣⲏⲕⲏ ⲛⲣⲓ ⲛⲁⲧⲣⲓⲁⲣⲕⲏ

Ив. Снегаров, който за пръв път публикува опис на Панегирика в своята статия от 1918 г., дава сведения за тази маргинална бележка, оставена „В Житието на Иларион Мъгленски в долното поле с червени букви...“. Във връзка с нея той отбелязва, че бележката е оставена от лице, което е заело книгата от патриаршеската библиотека при Ипек, еи, на която той смята, че е била подчинена Скопската митрополия. С това свое предположение Ив. Снегаров се опитва да обясни движението на ръкописа от патриаршеската библиотека до Скопската митрополия, но Скопската митрополия невинаги е била в диоцеза на Ипекската патриаршия – през XIV и вероятно в началото на XV в. скопските митрополити признават властта на Охридската архиепископия, и едва през XVI в. техният диоцез е прехвърлен в сферата на влияние на Ипекската патриаршия (Снегаров 1938: 80). Освен това при проучването на останалите приписки в кодекса стана ясно, че приемането на тази приписка като отбелязване на ранното преместване на Панегирика в Скопие не е оправдано. Необходимо е обаче да се

направят сравнения на почерците, за да се установи дали приписката е оставена от кописата на Панегирика, или от друго лице, тъй като очевидно тя е била от значение поради факта, че е изписана с киновар.

Тази приписка е разглеждана на няколко пъти, като е обръщано внимание най-вече на невъзможността да бъде категорично датирана. Смятам, че е много по-важно търсенето на отговори на въпросите каква е причината изобщо подобна приписка да присъства в ръкописа, и то точно на това място – в долното поле на лист от Евтимиевото Житие на Иларион Мъгленски (което се намира на л. 278а – л. 302а), както и защо е било необходимо да бъде отбелязвана с киновар (по този начин се изпълняват важни за съдържанието на текста допълнения; в случая загадъчното е, че очевидно тази приписка няма пряка връзка с текста). Няма логика взимането на кодекса „за кратко“ от патриаршеската библиотека, а и за по-дълъг период от време, да бъде отбелязано по този начин върху долното поле на лист от ръкописа, който все пак е бил част от патриаршеската библиотека, със сигурност ползван като извод, и който като цяло на практика не съдържа други приписки от лица, ползвали го преди XIX в., освен четирите, оставени от неговия копис, въпреки дългата му история, започнала със създаването му през 1425 г. Необходимо е да бъде направено по-внимателно сравнение между почерка на кописата на Панегирика и автор на приписките на стр. 417б и автора на тази приписка, за да бъде установено окончателно евентуално сходство или различие, което би дало податки и за евентуално придвижване на ръкописа за период, в който ръкописът е напуснал патриаршеската библиотека, вероятно скоро след края на управлението на деспот Стефан Лазаревич.

Има вероятност чрез тази приписка да са били обозначени части от ръкописа, които са били взети от друг кодекс, извод (или един от изводите за написването на Панегирика), също част от патриаршеската библиотека. Дали тук става въпрос за ползване на извод, от който е преписано Житието на Иларион Мъгленски, или дори и трите Евтимиеви жития в кодекса, или пък някаква друга част от него, към момента няма как да бъде потвърдено.

5. На л. 323б в горната част на страничното поле се открива друга приписка. Мастилото е различно от това на останалите бележки, почеркът – също (но същата ръка е оставила идентична по съдържание маргинална бележка на л. 1 от ръкописа).

никола
маракоста

В горното поле на листа същата ръка е отбелязала: *аггеломъ паче нъне* (отговаря на първите три думи от тази част от текста на Словото за събора на безплътните от Йоан Златоуст, поместено на л. 312а – л. 327а, като се открива разлика между оставилия приписката и кописата освен в почерка, и в правописа – кописът на Панегирика на дяк Андрей е употребил и на двете места малки ерове; по особеностите на изписването би могло да се заключи, че приписката е по-късна). Очевидно отбелязването е направено, за да изпъкват и да бъдат откривани по-лесно изписаните имена, за които не може да се разбере със сигурност дали са принадлежали на един, на двама, или дори на трима души. Тази бележка е направена вероятно от ползвател на ръкописа, който е бил негов собственик.

6. На л. 94а в средата на страничното поле се открива друга приписка, която се разчита едва след като отново се завърти листът на 180 градуса.

На пръв поглед текстът силно наподобява случайно оставени драскулки, опитване на перото, но при завъртането на листа на 180 градуса, както и при приписка № 2 от стр. 228а, се вижда, че написаното започва с трицифрено число, арабски цифри – 287 или 282, следва неясен израз, който би могъл да се разчете като „гроша“, както и недобре разчетена стилизирана голяма буква „Н“. Следват три или четири стилизирани знака. Подобен тип тайнопис (в случая най-добре видим в изписването на думата „гроша“), при който се използва удължаване на елементи на буквите, е отбелязан от Д. Костич в ръкописи от Рилската книжовна школа от последните десетилетия на XV в., като през по-късните епохи се развиват варианти на този криптографски стил, един от които, обозначен от Костич като монокондилья, се открива в подписите на архиереи в документи от XVII и XVIII в. (Костич 1913: 6 – 7).

Въз основа на сведенията, получени от приписките, намиращи се в Панегирика на дяк Андрей, има основания да се смята, че кодексът е пребивавал поне през първите десетилетия – до шестдесетте години на XIX в., а вероятно и до първото десетилетие на XX в. в богатата библиотека на един от най-големите манастири, обновен през XIV в. от сръбския крал Милутин, разположен близо до гр. Враня – Пшинския манастир „Св. Прохор“.

Има голяма вероятност Пшинският манастир, като един от най-големите и значимите в Кюстендилския санджак, да е бил свързан за дълъг период от време с друг голям манастир, също в Кюстендилския санджак – Рилския манастир, връзките между двата манастира веро-

ятно са се запазили и са съществували включително през XIX в., когато Т. Ненов издирва в библиотеката на Пшинския манастир „писания“ за Иван Рилски, очевидно ако не по поръчка, то поне по препоръка на игумена на Рилския манастир, с когото води оживена кореспонденция. Трябва да се отбележи, че първото килийно училище в началото на XIX в. във Враня е отворено от монах от Рилския манастир, което вече беше отбелязано.

Приписките, намиращи се в Панегирика на дяк Андрей, разкриват множество детайли от продължилия повече от пет века живот на ръкописа, а включените в тях данни за неговата история и за самоличността на неговия копист са от голямо значение за определянето на мястото на кодекса, част от библиотеката на сръбския патриарх Никон, както и неговото значение за разпространението на панегиричните сборници в Сърбия и България; проследяването на движението на ръкописа през вековете на неговото съществуване, попадането му в библиотеки на големи манастирски средища и използването му като извод (в различна степен през различните епохи) е от особена важност както за разкриването в частност на историята на ръкописа, така и за разпространението на сръбската и изобщо на южнославянската панегирична традиция.

ЛИТЕРАТУРА

- Беров 1976:** Беров, Л. *Движението на цените на Балканите през XVI – XIX в. и европейската революция на цените*. София: БАН, 1976.
- Василевич 1900:** Васиљевић, Ј.х. Свети Прохор Пчински и његов манастир. // *Годишница Николе Чупића*, књ. XX, Београд, 1900, 59 – 116.
- Гошев 1928:** Гошев, Ив. Стари записки и надписи. // *Годишник на Софийския университет, VI, Богословски факултет, IV*, 1926 – 1928, св. 1, 348 – 350.
- Еленски сборник 1968:** *Еленски сборник*. София: Отечествен фронт, 1968.
- Иванов 1915:** Иванов, Й. *Български старини из Македония*. Издава Българско книжовно дружество. София: Държавна печатница, 1915 г. (фототипно издание, София: БАН, 1970).
- Иширков 1918:** Иширков, Ат. *Град Враня и Вранско*. София: Държавна печатница, 1918.
- Кепов 1935:** Кепов, Ив. *Минало и сегашно на Бобошево*. София: Печатница „Кехлибаров“, 1935.

- Киселков 1931:** Киселков, В. Евтимиевият уеник Андрей. // *Училищен преглед.*, 1931, кн. 2, 246 – 254.
- Костич 1913:** Костић, Др. Тајно писање у јужнословенским ћириловским споменицима. // *Глас Српске Краљевске академије*, ХСП, бр. II, 54, 1 – 61.
- Минчева 2010:** Минчева, К. *Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV – XVII в.* София: Вакоп, 2010.
- Начев, Ферманџиев 1984:** Начев, Н., Н. Ферманџиев. *Писахме да се знае.* София: Изд. на Отечествения фронт, 1984.
- Радченко 1907:** Радченко, К. Ф. Заметки о рукописях, хранящихся в Болгарской митрополии г. Скопья. // *ИОРЯС*, 1907, 12, № 3, 147 – 151.
- Русева 1921:** Русева, Ив. Приписки по нашите писмени паметници. // *Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София*, 1921, кн. IV, 1 – 48.
- Снегаров 1918:** Снегаров, Ив. Из Скопските книгохранилища. // *Общ поход*, 1918, кн. 9 – 10, 438 – 455.
- Снегаров 1924:** Снегаров, Ив. *История на Охридската архиепископния – Патриаршия.* Т. 2. София: Печатница „П. Глушков“, 1924 (второ фототипно изд. на АИ „Проф. Марин Дринов“), 1995.
- Снегаров 1938:** Снегаров, Ив. Скопската епархия. Исторически очерк и възражения върху съчинението на проф. Р. Груич „Скопската митрополия“ (Скопие, 1935). // *ГСУ*, VI, БФ, XV, 1937 – 1938, 1 – 132.
- Сперански 1929:** Сперанский, М. Н. *Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма.* Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1929.
- Трендафилова, Георгиева 2011:** Трендафилова, П., Т. Георгиева. Молитвените формули като белег за авторство. // *Научни трудове на Русенския университет.* Т. 50, серия 6.3., Русе, 2011, 33 – 37.
- Чилинџиров 1942:** Чилинџиров, Ст. *Поморавия по сръбски свидетелства.* Скопие: Българско дело, 1942.

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

**КЪМ ТЕОРИЯТА
ЗА ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНИТЕ ПОЛЕТА**

Иван Куцаров
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**TOWARDS THE THEORY OF FUNCTIONAL-SEMANTIC
FIELDS**

Ivan Kutsarov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This paper traces the development of the Theory of functional-semantic categories (functional-semantic fields) created in the 1960s by the Russian linguist A. V. Bondarko. Since then, the theory has gained vast popularity throughout the world. Having applied it to Bulgarian for the first time – both in a synchronic description of language and in contrastive studies of Bulgarian and other languages, the author of this work offers numerous new ideas about the framing and structuring of functional-semantic fields and microfields.

Key words: functional-semantic category, functional-semantic field, microfield, nucleus (center), periphery, grammatical category, morphological category

Теорията за функционално-семантичните полета (първоначално – за функционално-семантичните категории) бе създадена в края на 60-те години на миналия век от руския учен Александър Владимирович Бондарко (вж. Бондарко 1967; 1969; 1971; 1972; 1974; 1975). Много бързо тя стана популярна в целия славистичен свят и започна да се прилага предимно при съпоставителни изследвания, но и за синхронно описание на езиците. Непрекъснато увеличаващите се трудове на автора по темата (вж. напр. Бондарко 1978; 1981; 1983; 1984; 1992; 1999; 2002; 2011 и мн. др.) бяха и продължават да бъдат обект на обстойни рецензии в научни издания (вж. напр. у нас Иванова, Минчева 1973; Куцаров 1980а; 1985а; 1987; 1988а; 1989), на коментари (вж. напр. някои от нашите – Куцаров 1979; 1980; 1982; 1983; 1986; 1986а; 1988) и множество цитирания. За-

лите, в които той четеше доклади или научни съобщения на конгреси и конференции, „се пукаха по шевовете“ от желаещите да слушат и дискутират. През последните години на миналия век под ръководството и редакторството на А. В. Бондарко Институтът по лингвистични изследвания на Руската академия на науките в Санкт Петербург подготви и издаде върху материал предимно от руския език многотомната *Теория функциональной грамматики* (вж. Теория 1987; 1990; 1991, 1992; 1996; 1996а), където освен него автори са цяла редица бележити руски езиковеди, между които Ю. С. Маслов, В. С. Храковски, Н. А. Козинцева, В. П. Недялков, В. Г. Гак, М. А. Шелякин, Т. Г. Акимова, А. Е. Супрун, В. П. Берков, И. Б. Долинина, И. Н. Смирнов, М. А. Шелякин, немският учен В. Гладров и др. Като продължение на *Теорията* могат да се приемат сборниците *Проблемы функциональной грамматики* (вж. напр. Проблеми 2000; 2003), подготвени отново под ръководството на А. В. Бондарко.

През 1985 г. и ние публикувахме труд, в който се опитахме да приложим теорията за функционално-семантичните категории при синхронното описание на съвременния български език (вж. Куцаров 1985). В него бяха заложили принципите от ранните съчинения на А. В. Бондарко по тази проблематика. Трудът, разбира се, се базираше и на редица наши частични изследвания за някои функционално-семантични полета предимно в съпоставителен план с някои (или всички) славянски езици. Впрочем в наше време лингвистичната литература изобилства с такива трудове. Тези дни получихме огромно по обем съпоставително изследване за полетата на две категории в сръбски и украински (вж. Попович 2014), предстои да бъде отпечатана и докторската дисертация на Ст. Стойчев (вж. Стойчев 2014), която прави съществени приноси в теорията за функционално-семантичните полета като база за съпоставителни изследвания – перфектно са представени и систематизирани разнообразните средства на периферията (за периферия вж. по-долу).

Имаме усещането обаче, че с течение на времето теорията започва прекомерно да се разширява и „размива“, като се нарушават основни принципни положения в нея. Намираме и пропуски в нашето изложение. На някои от тези проблеми е посветен настоящият доклад.

Първото цялостно изложение за теорията намираме у Бондарко (1971) (по наше мнение това и до днес си остава съчинението, в което теорията е представена най-ясно и последователно). Както авторът сам подчертава, „постановката на въпроса за функционално-

семантичните категории в много отношения се опира в научната традиция на теорията за понятийните категории. Тази теория, както е известно, е свързана преди всичко с имената на О. Йесперсен и И. И. Мешчанинов“ (Бондарко 1971: 5). Цитирани са трудовете Йесперсен 1958; Мешчанинов 1945; 1967; 1967а. Може да се добави и Мешчанинов 1946. От коментарите става ясно, че докато в концепциите на О. Йесперсен за понятийните категории намират отражение два аспекта – универсално-логически и конкретно-лингвистичен, то в трудовете на И. И. Мешчанинов тази теория добива завършен вид. А. В. Бондарко обаче се разграничава от термина „понятийна категория“: „Самият термин „понятийна категория“ не е напълно уместен, тъй като насочва само в сферата на мисленето. За да се подчертае, че става дума за категории, принадлежащи на езика, за езикови изразни средства и за езикова семантика, целесъобразно е да се използва друг термин: функционално-семантична категория (по-нататък – ФСК, бележка моя – И. К.). Критерий за отделянето на такива категории е общността на семантичните функции на взаимодействащите си елементи от различни езикови равнища, наличието на известен семантичен инвариант в диференциалните семантични признаци на тези елементи“ (Бондарко 1967: 18). Подчертана е и разликата в двата коментирани термина: „Опирайки се на теорията за понятийните категории, ние едновременно с това се разграничаваме от нея. Избраното от нас направление се определя от стремежа към последователна интерпретация на разглежданите категории като езикови категории, имащи езиково съдържание и езиково изразяване. С това е свързан и отказът от термина „понятийна категория“, даващ основание да се мисли, че се имат предвид логически понятия, а не езикови категории“ (Бондарко 1971: 8).

Нашият коментар по въпроса в ония години бе, че „ФСК на А. В. Бондарко стеснява обема на понятието „понятийна категория“ (напр. у О. Йесперсен), т. е. тя е езикова понятийна категория. По този начин йерархията на споменаваните категории от частно към общо би имала вида: морфологична категория (по-нататък – МК) – ФСК – понятийна категория. Понятийната категория е универсална логическа категория. ФСК е вече езикова категория, чието съдържание би могло да се изразява както с морфологични, така и с неморфологични средства. МК изразява същото семантично съдържание вече на равнището на думата като словоформа: значението е граматикализирано, за него сигнализират специални форми. МК е видово понятие по отношение на родовото понятие ФСК, която пък от своя страна е

видово понятие по отношение на родовото понятие „понятийна категория“ (Куцаров 1979: 39).

Авторът обобщава, че „ФСК представлява система от разнородни езикови средства, способни да си взаимодействат за изпълнението на определени семантични функции“ (Бондарко 1971: 9). Уточнява и „разнообразните езикови средства“: „а) само морфологични; б) лексикални или словообразователни; в) комбинация от граматични и неграматични средства; г) използване на членове на морфологични категории в несобствена функция“ (Бондарко 1971: 61). Подобно на МК ФСК има план на съдържание и план на изразяване: „Семантичното съдържание на категориите, които се разглеждат в тази работа, е аналогично (от гледна точка на принадлежността към една и съща семантична зона) на значението на МК (такива като вид на глагола, време, лице, наклонение). Плана на изразяване образуват езиковите средства, отнасящи се към различни равнища и страни (аспекти) на езика – морфологични, синтактични, словообразователни, лексикални, различни комбинации от средства на контекста“ (Бондарко 1971: 9).

ФСК на А. В. Бондарко има полева структура. Понятията „полева структура на граматичните явления“, „функционално-семантично поле“ (по-нататък – ФСП), „общо поле“ и пр. авторът заимства от трудове на В. Г. Адмони (вж. Адмони 1964), Г. С. Шчур (вж. Шчур 1967), А. А. Хадеева-Бикова (вж. Хадеева-Бикова 1969), Е. В. Гулига, Е. И. Шенделс (вж. Гулига, Шенделс 1969), а самата същност на полето вижда в учението на В. В. Виноградов за модалността (вж. Виноградов 1960). В първото му определение за ФСП е отбелязано, че то „представлява групировки на езикови елементи, за които са характерни следните черти: 1/ Наличие на общи инвариантни семантични функции у елементите, образувачи дадена групировка; 2/ Взаимодействие не само на еднородни, но и на разнородни елементи, в частност – граматични и лексикални; 3/ Структура, в която определяща роля играят следните признаци: а/ членение на център (ядро) и периферия; б/ постепенни преходи между компонентите на дадена групировка и компонентите на различни други групировки, частични пресичания, общи сегменти“ (Бондарко 1972: 20).

ФСП има ядро (център) и периферия. Според А. В. Бондарко най-често ядро на ФСП е МК – „система от противопоставени един на друг редове морфологични форми (в рамките на определена част на речта) с еднородно съдържание“ (Бондарко 1976: 10; тази дефиниция сме възприели в нашите изследвания, като сме заменили „морфологични форми“ със „словоформи“ – вж. напр. Куцаров 1993: 10). Тя

съсредоточава в себе си специални средства за изразяване на съдържанието, свойствено на ФСК, и представлява високо организирана система (вж. и Бондарко 1971: 12).

И още тогава възникна въпросът дали наличието на ядро – МК, е задължително условие за съществуването на определена ФСК в даден език. По него в най-ранните си публикации А. В. Бондарко пише: 1/ „ФСК в даден език може да се опира (но не е задължително) на граматична категория, която би представлявала ядро на ФСК“ (Бондарко 1967: 19); 2/ „ФСК на различните езици се отличават една от друга преди всичко по наличието или отсъствието на граматично ядро. Например категорията аспектиалност в руския език се опира на граматичното противопоставяне между свършения и несвършения вид, а в немския език например се отбелязва наличието на категория пределност ~ неопределеност, т. е. определено обобщение в областта на начините на действие – но не и граматично“ (Бондарко 1967: 28); 3/ „Това понятие (ФСК – И. К.) би могло да обхване и категории, които, съдейки по лингвистичната литература, не могат да имат аналог сред МК. Такива са например категориите събирателност, вещественост, отвличеност. Съществува обаче дълбока разлика между тези ФСК, които по принцип (в който и да е език) могат да се опират на МК, и тези, които нямат такава опора. Разликата е толкова съществена, че не е целесъобразно да се обединяват двата вида категории с един и същ термин“ (Бондарко 1971: 12); 4/ „Ще се условим да наричаме ФСК само тези категории, ядрото на които е или може да бъде (в един или друг език) МК“ (Бондарко 1971: 12).

Става ясно, че авторът на първо място разграничава семантични полета, които имат морфологично изразяване (в който и да е език), и семантични полета, които нямат такова изразяване в езиците, като отхвърля възможността вторите да бъдат ФСП. На това като че ли никой не противоречи, но някои от полетата, разгледани в *Теория функциональной грамматики* (вж. напр. Теория 1996а), насочват към сериозен размисъл. На второ място – авторът допуска съществуването на безядрени (по-точно би било да се каже „неморфологични“, защото ще видим, че и „безядрените“ полета имат някакъв център – вж. следващото изложение), но само при съпоставителни изследвания: „Съпоставя се ФСК в един език със съответни категории в редица други езици. При това може да се окаже, че в езика, привлечен за съпоставка, тази ФСК не се опира на специална система от граматични форми. Така се разкриват ФСК, които нямат морфологично ядро в определен език“ (Бондарко 1971: 26). Тази постановка се поддържаше още тогава

от много учени, напр. Ю. С. Маслов: „Разбира се, има и такива езици, които изобщо не притежават една или друга от граматичните категории, и в частност такива, които не притежават граматичната категория вид. Такъв очевидно е случаят с немски език. Ако оставим настрана някои периферни факти, можем да кажем, че в немския език няма вид. Обаче ФСП на аспектуалността имаме и тук“ (Маслов 1976: 2); Св. Иванчев: „Мисля, че една граматика, изградена на семантико-функционална основа, би била твърде интересна и полезна, тъй като сполучливо би свързвала и двата подхода: от формата към съдържанието и обратно, от съдържанието към формата. За да говорим за наличност на ФСК в даден език, не е необходимо на всяка цена в него да има морфологично ядро. В някои езици естествено тези категории ще бъдат безядрени, какъвто е случаят с категорията преизказност в повечето славянски езици“ (Иванчев 1976: 101) и др. Поддържа се и сега. Нещо повече – съвременната лингвистика изобилства от трудове, в които се разглеждат ФСП, без да се посочва съществува ли аналогична МК в някой език. Такъв е случаят със станалото модерно напоследък ФСП на таксиса (вж. напр. Теория 1987: 234 – 320; Типология 2009; Попович 2014: 19 – 314 и др.). Някои автори (през последните години В. С. Храковски изгражда или стимулира изграждането на ФС полета на таксиса във всевъзможни езици – вж. напр. Типология 2009; под негово влияние е и Л. Попович) дори не знаят и не искат да узнаят, че напр. МК таксис съществува в българския и македонския език сред славянските езици, в романските езици и пр. (вж. наша реакция по въпроса – Куцаров 2011). Нямаме нищо против становището на А. В. Бондарко и на поддържащите го Ю. С. Маслов и Св. Иванчев. Към това становище сме се придържали във всички наши съпоставителни изследвания.

Имаше обаче и учени (може би има и сега), които са категорични, че ФСК задължително трябва да има морфологично ядро. К. Иванова и А. Минчева напр. пишат: „Уточнявайки своята теория, Бондарко показва редки случаи, по-скоро изключения, в които според него ФСК могат да бъдат лишени от морфологично ядро. Струва ни се, че тук той влиза в противоречие със собствената си концепция за ФСК, сърцевина на която е именно осъществената градация на граматични и неграматични средства. Нали тъкмо морфологичното ядро на ФСК е носител на нейната *собствена* (курсив на авторките) семантика, която ще се доуточнява, потвърждава и модифицира чрез изразните средства на периферията. Разбира се, не изключваме съпоставителното проучване например на славянската категория аспектуалност със

средствата за изразяване на, най-общо казано, аспектуални значения в езици, които не притежават МК вид, но твърдението, че в такива езици може да се търси ФСК аспектуалност, е твърде пресилено“ (Иванова, Минчева 1973: 137). В този дух се изказват Е. И. Дьомина (вж. Дьомина 1976), В. Станков (вж. Станков 1976) и др. Струва ни се (доколкото присъствахме на част от тази дискуссия, която бе продължена и в неофициалната част на конференцията, където пък се спомена и за други руски учени, изразяващи същото мнение), че се възразяваше срещу термина „категория“. Може би поради наличие и на други критики в този дух в следващи публикации А. В. Бондарко избягва термина ФСК и използва ФСП (вж. напр. Бондарко 1976: 248, където ФСК се среща само два пъти, а ФСП – многократно; Бондарко 1978, където ФСК въобще не се появява, докато ФСП е употребено многократно; същото наблюдаваме и в Бондарко 1983, и в Бондарко 1984, че даже и в Бондарко 2011 – използва се само терминът ФСП). Още тогава този факт ни направи впечатление и го отразихме в рецензиите си (Куцаров 1980а; 1985а; 1987). Според нас спорът няма особен смисъл. В случая и двата термина имат своето място и ние последователно сме ги използвали.

Категорично обаче стоим на позицията, че ФСК (ФСП) може да се изгражда само при условие че разглежданата семантика е граматикализирана в някой език, в който именно се осъществява взаимодействието на граматични и неграматични средства. Дори и да се съпоставят два езика, които не са граматикализирали дадено значение, в уводната част трябва да се изходи от език, по възможност най-близък до разглежданите, където има такава МК. Така напр. Л. Попович съпоставя таксис и евиденциалност в сръбски и украински (вж. Попович 2014; посочваме този труд, защото от него имаме „най-пресни“ впечатления), пише за ФСК и ФСП в тези езици. За преизказването (евиденциалност в никакъв случай не е точен термин – вж. Куцаров 2013) това е направено – посочени са езици, в които тази семантика е граматикализирана, отправя се и към изследвания за явлението (вж. Попович 2014: 315 и сл.). В раздела за таксиса обаче такова нещо няма. Авторката просто не знае (подобно на В. С. Храковски) или не приема, че съществуват езици, в които относителността (зависимият таксис) е граматикализирана, в които съществува МК таксис. Ако е така, то тя няма основания да пише за ФСК и ФСП на таксиса и в двата езика, тъй като признава формулираното от А. В. Бондарко изискване „да наричаме ФСК само тези категории, ядрото на които е или може да бъде (в един или друг език) МК“ (1971: 12).

А. В. Бондарко предполага някаква йерархична организация и при неморфологичните (у него безядрените) ФСК: „Ако ФСК не се опира в даден език на МК, заемаща централно положение по отношение на другите компоненти на полето, ролята на ядро (център) могат да играят други езикови средства“ (Бондарко 1971: 24). Твърдението е подкрепено с примера за ФСП на аспектиалността в немския език, където ролята на център играе противопоставянето пределност ~ непределност. Всъщност това е мнението на Е. В. Гулига и Е. И. Шенделс (Гулига, Шенделс 1969: 10). И ние сме отбелязвали такъв пример с ФСП на преизказността в славянските езици (без българския и македонския), в които полетата са неморфологични, а ролята на център изпълняват специализирани частици и наречия: в руски – *мол, -де, дескать, грим*; в украински – *мов, мовляв*; в белоруски – *моў, маўляў*; в чешки – *prý*; в словашки – *vraj*; в полски – *podobno, popo*; в горнолужишки – *rješa*; в сръбски и хърватски – *наводно, бајаги*; в словенски – *baje* (вж. Куцаров 1985: 16). Можем да добавим и средствата, които изграждат и центровете на ФСП на конклузивността: в руски *ведь, уж*; в украински – *мабуть, же (ж)*; в белоруски – *мабыць, відаць, жа*; в чешки – *asi, určité, jistě*; в словашки – *iste, ved', určite, zrejme*; в полски – *na pewno, chyba, więc*; в горнолужишки – *drje, dže*; в сръбски и хърватски – *sigurno*; в словенски – *gotovo, seveda* (вж. напр. Куцаров 1993а: 189). Ясно е, че при съпоставителни изследвания в езиците, привлечени за съпоставка, се откриват разнообразни средства за изразяване на граматикализираното значение в езика, с който се съпоставя. Едно (или няколко от тях) носи в максимално концентрирана степен съпоставяната семантика и се превръща в център (ядро), около което се групират останалите. Така например изброените по-горе частици за преизказване са произлезли (с малки изключения) от глаголи за речева дейност и сполучливо заместват семантиката на + *-л* / – *е* в български и македонски – вторично *изказване* за действието. Впрочем такива средства има и в българо-македонския езиков регион – *кай, каже*.

Според нас ядро на ФСК може да бъде и лексикално-граматична категория (такава като вида на глагола, рода при съществителните имена, лицето при личните местоимения и пр.; А. В. Бондарко причислява вида на глагола към МК, с което, разбира се, не сме съгласни: нито един славянски език няма форми за вид; славянските глаголи са от свършен или от несвършен вид), при която дадено граматично значение се изразява на равнището на лексемата (вж. Куцаров 1985: 29). Както сме отбелязвали и на други места обаче, и в тези случаи имаме предвид МК, която е аналог на съответната лексикално-граматична

категория (в нашите примери: итеративност ~ неитеративност при вида, род на прилагателните, лице на глагола).

В по-новите си трудове А. В. Бондарко частично променя, развива концепциите си за ядрото. Дефинирайки понятието функционална граматика, той пише: „Това е граматика – а/ включваща описание на семантични категории, които се опират на различни средства за *граматично* (курсивът в следващите цитати е наш – И. К.) изразяване в даден език в тяхното взаимодействие с лексикални и контекстуални средства; б/ насочена към описание на *граматичните форми и конструкции*, участващи в предаването на съдържанието на изказването във взаимодействие с единици от различните равнища на езиковата система“ (Бондарко 1983: 32). И още: „Най-отчетливо се отделят полета, групиращи се около *граматични категории*“ (пак там: 42). Ето и новата дефиниция за ФСП: „ФСП – това е двустранно (съдържателно-формално) единство, изградено от *граматични (морфологични и синтактични)* средства на даден език заедно с взаимодействията с тях лексикални, лексико-граматични и словообразователни елементи, отнасящи се към същата семантична зона“ (Бондарко 1983: 40; вж. и Куцаров 1985а).

Очевидно е, че към ядрото са отнесени вече и синтактичните средства. Изходът е намерен чрез „полицентричните полета“: „ФСП може да има не моноцентрична, а полицентрична структура. В ролята на базисни компоненти на ФСП встъпват отделни форми (редове форми) и *синтактични конструкции*“ пак там: 43). В заключение е казано: „Говорейки за структурата на функционалната граматика, ние неслучайно не споменахме досега за делението на граматиката на морфология и синтаксис: при построяването на граматиката преди всичко на основата на ФСП членението на морфология и синтаксис не може да определя структурата на граматическото описание (въпреки че разграничаването на морфологичните и синтактичните явления, разбира се, в пълна степен съхранява своята значимост“ (пак там: 47). Условието за наличие на категория (вече граматична) при обособяването на ФСП остава.

Срещу тази постановка категорично възразяваме. Преди всичко ще отбележим, че А. В. Бондарко е дефинирал понятието „граматична категория“, включваща морфологичните и синтактичните категории (вж. Бондарко 1976: 15 – 16), дефинирал е и понятието МК (вж. пак там: 10 – 11; вж. и по-горе), но никъде нищо не говори за „синтактична категория“. Щом условието за обособяване на ФСК (ФСП) е наличието на граматична категория, а не говорим за синтактични категории, тази

граматична категория може да бъде само морфологична. Даже и при „полицентричните полета“, при които авторът изисква наличието на редове граматични форми, т. е. на грамема на МК (за грамемата като член на МК, един от противопоставените помежду си редове граматични форми с еднородно съдържание, вж. Бондарко 1976: 129 – 130). Ние обаче ще отидем и по-далече в разсъжденията си.

ФСП на А. В. Бондарко се дели на микрополета. За него функционално-семантичното микрополе е минимален елемент на макрополето на ФСК, притежаващо самостоятелност в плана на съдържание и в плана на изразяване и състоящо се от две градивни единици – фон и спецификатори (вж. Бондарко 1971: 68 – 72). Още тогава се разграничихме от тази постановка (вж. Куцаров 1985: 26) и се ориентирахме към подхода на Е. В. Гулига и Е. В. Шенделс, които разчленяват ФСП на темпоралността на три микрополета – на миналото, сегашното и бъдещето време (вж. Гулига, Шенделс 1976), т. е. приехме, че „основа за обособяването на ФС микрополета в дадена категория е броят на грамемите в нейното ядро – МК“ (Куцаров 1985: 26). Сега частично ще коригираме и тази постановка.

Периферията на ФСП образуват останалите средства за изразяването на дадената семантика – неморфологичните (синтактични, лексикални, словообразователни, акцентологични), както и морфологични средства в несобствена функция. Досегашните ни наблюдения (а те не са малко) показват, че основен тип периферийни средства са лексикалните. Илюстрирали сме използването още на синтактични и акцентологични средства, както и на граматични форми в несъщинска функция. Не сме установили използването на словообразователни средства, но не го изключваме като невъзможно.

Структурните елементи на ФСП нарекохме модификатори (вж. Куцаров 1985: 29 и др.; за първи път в Куцаров 1978: 41) – средствата за изразяване на семантичното съдържание на категорията. Този термин до известна степен доби гражданственост и се използва от представителите на т. нар. Пловдивска граматична школа (вж. напр. Чакърова 2001; Лянгузов 2014 и мн. др.), но и от други учени (вж. напр. Стойчев 2014). Според езиковото равнище, на което сигнализират дадено значение, те са морфологични, синтактични, лексикални, словообразователни, акцентологични и пр., а според значението, което изразяват, могат да бъдат напр. темпорални (за предходност – *вчера*, *преди*, за следходност – *утре*), модални (императивни, кондиционални, конклюдивни – *може би*, *вероятно*, *навярно*), коментативни (пре-

изказни – *кай, каже, казват*) и пр. Според структурата на ФСП те могат да бъдат ядрени (морфологични) и периферийни (останалите).

В най-ново време Ст. Стойчев (2014) предлага може би посполучлив термин – *оператор*. И като стана дума за този труд, който още не е отпечатан, ще си позволим да отбележим, че това е едно чудесно научно съчинение, което, освен че има много други достоинства, прави приноси в доразработването (напр. терминологичното обогатяване) и популяризирането на теорията на морфологичните категории, на теорията на морфологичните опозиции, на теорията за функционално-семантичните полета като база за съпоставителни изследвания. Чудесно впечатление прави напр. неговата „теория за функционалните еквиваленти“, която би трябвало да се има предвид от всички бъдещи автори на съпоставителни изследвания.

И накрая, да се върнем към разгледаните концепции за структурата на ФСП и за неговото ядро и да ги свържем с теорията за морфологичните опозиции. Казахме, че ФСК се формира около МК, която е нейно ядро. Ако МК е двучленна, ФСП има две микрополета. Този модел е бил основа на множеството ни съпоставителни проучвания за функционалните еквиваленти на значението на българските преизказни форми в останалите славянски езици и във френския език, както и за неморфологичните средства за преизказване в съвременния български език. Доказахме (реабилитирахме тезата на Ю. Трифонов и „ранния“ Л. Андрейчин), че в съвременния български език съществува двучленна МК *вид на изказването* (у Ю. Трифонов – *изказване*, у Л. Андрейчин – *начин на изказване*), която се гради върху формално-семантичната привативна опозиция преизказност ~ непреизказност. ФСК, изградена около тази МК, нарекохме *коментативност* (вж. напр. Куцаров 1985: 118 и сл.), използвайки термина на Ал. Теодоров-Балан за неговото „приказно наклонение“ – *коментатив* (вж. Теодоров-Балан 1940: 167), и модела на А. В. Бондарко за „обличане“ на латински термини със славянската „дрешка“ *-ост* (*аспектуалност, темпоралност, модалност, персоналност* и пр.). И в този експеримент обаче не бяхме прави, тъй като коментатив е название на грама, а не на МК, но все пак е различно от *вид на изказването* и е направено по утвърдения модел. Тази ФСК, това ФСП би следвало да има две микрополета – на преизказността и на непреизказността (вж. напр. Куцаров 1979; Куцаров 1985: 26 и др.). И веднага възниква въпросът – може ли да има микрополе на непреизказността? Може ли да търсим неморфологични изразители на немаркирани значения? Практиката показва, че във всички случаи сме изграждали полета на преизказ-

ността, така и сме ги наричали (докладът ни за славистичния конгрес в Загреб през 1978 г. е озаглавен „Функционално-семантични полета на преизказността в славянските езици“). За никаква непреизказност не е ставало дума. Същото може да се каже и за ФСП, което се формира около МК залог (наречено от А. В. Бондарко „залоговост“ – вж. Бондарко – 1972, а след това и от нас), изградена върху опозицията пасивност ~ непасивност. Тук може да се говори само за ФСП на пасивността. Защото на практика деятелни форми няма. Такива са всички форми, които не са страдателни. Същото е и при вида на изказването – прякоизказни са всички форми, които не са преизказни.

Изводът е, че ядра на ФСП могат да бъдат само маркираните грамемни на МК, че ФСП могат да се формират само на базата на граматикализирани значения в даден език, а при съпоставителни изследвания на други езици с този език ще се появят и съответните неморфологични ФСП.

Как стои въпросът при многочленните (три- и повечечленни) МК, при които има един маркиран и два или повече немаркирани членове. Ще разгледаме четиричленната МК наклонение в съвременния български език. Тя се опира на формално-семантичната опозиция субективност ~ несубективност (с главно значение на немаркирания член – обективност). В рамките на маркираната субективност еквивалентно се противопоставят повелителност, условност и умозаключителност. Ясно е, че не може да има поле на изявителността. Полета ще се изградят около трите граматикализирани значения, които обаче са сродни и се обединяват от семантиката „субективно отношение на говорещото лице към действието“. Едната възможност е да приемем три самостоятелни ФСП, а втората – да приемем ФСП на субективността (на субективната модалност) с три микрополета – на повелителността, условността и умозаключителността.

Какъв изглед би имала функционална граматика на съвременния български език, заложена на коментирания принципни положения?

Първата възможност е да се изградят ФСП около всички граматикализирани значения в езика ни.

Втората възможност е да се придържаме към МК, както бе сторено по-горе при наклонението. И тук има два варианта – да запазим ФСК модалност с ФСП на субективността с три микрополета (вж. по-горе), във втория – да изграждаме ФСК и ФСП субективност. При двучленните категории е по-просто: ФСК квантитативност с ФСП на множествеността или ФСК и ФСП множественост; ФСП залоговост с ФСП на пасивността и пр.

Добре посветените в теорията за морфологичните опозиции биха могли да поставят въпроса за главното значение на немаркирания член (напр. в категорията число при формално-семантична опозиция множественост ~ немножественост главното значение е единственост), което само в плана на съдържанието може да се приеме за маркирано, за „признаково“ (чешки термин) значение (което се подсказва и от положителния му термин), а оттам и за възможността му да изгражда някакво микрополе. Ако въпросът се постави, имаме отговор и на него.

ЛИТЕРАТУРА

- Адмони 1964:** Адмони, В. Г. *Основы теории грамматики*. Москва – Ленинград: Наука, 1964.
- Бондарко 1967:** Бондарко, А. В. К проблематике функционально-семантических категорий (Глагольный вид и „аспектуальность“ в русском языке). // *Вопросы языкознания*. Москва: Наука, 1967, № 2, 18 – 31.
- Бондарко 1969:** Бондарко, А. В. О функционально-семантических категориях. // *Actes du X Congrès des linguists, 1 / Ed. Par Grant et al Bucarest: Editions de l'Académie de la République de Roumanie*. Bucarest: Agerpres, 1969, 30 – 63.
- Бондарко 1971:** Бондарко, А. В. *Грамматическая категория и контекст*. Ленинград: Наука, 1971.
- Бондарко 1972:** Бондарко, А. В. К теории поля в грамматике – залог и залоговость. // *Вопросы языкознания*. Москва: Наука, 1972, № 3, 18 – 31.
- Бондарко 1974:** Бондарко, А. В. Понятийные категории и языковые семантические функции в грамматике. // *Универсалии и типологические исследования*. Москва: Наука, 1974.
- Бондарко 1975:** Бондарко, А. В. Проспект функциональной морфологии русского языка. // *Zeitschrift für Slawistik*, 1975, В. XX, Н. 5 – 6.
- Бондарко 1976:** Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий*. Ленинград: Наука, 1976.
- Бондарко 1978:** Бондарко, А. В. *Грамматическое значение и смысл*. Ленинград: Наука, 1978.
- Бондарко 1981:** Бондарко, А. В. Основы построения функциональной грамматики (на материале русского языка). // *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*, 1981, Т. 40, 1981, № 6, 483 – 495.
- Бондарко 1983:** Бондарко, А. В. *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. Ленинград: Наука, 1983.

- Бондарко 1984:** Бондарко, А. В. *Функциональная грамматика*. Ленинград: Наука, 1984.
- Бондарко 1992:** Бондарко, А. В. К вопросу о функциях в грамматике. // *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. Москва: РАН, 1992, т. 51, № 4, 14 – 26.
- Бондарко 1999:** Бондарко, А. В. *Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени*. Санкт-Петербург: СПбГУ, 1999.
- Бондарко 2002:** Бондарко, А. В. *Теория значения в системе функциональной грамматики (на материале русского языка)*. Москва: Языки славянской культуры, 2002.
- Бондарко 2005:** Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий и аспектологические исследования*. Москва: Языки славянских культур, 2005.
- Бондарко 2011:** Бондарко, А. В. *Категоризация в системе грамматики*. Москва: Языки славянских культур, 2011.
- Виноградов 1950:** Виноградов, В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке. // *Труды Института русского языка АН СССР*, Т. II. Москва – Ленинград: АН СССР, 1950, 38 – 79.
- Гулига, Шенделс 1969:** Гулига, Е. В., Шендельс, Е. И. *Грамматико-лексические поля в немецком языке*. Москва: Просвещение, 1969.
- Дьомина 1976:** Демина, Е. И. Изказване по доклада на Ив. Куцаров (на I Полско-българска конференция за съпоставително изследване на двата езика). // *Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици*, 1976, № 3, 99 – 101.
- Иванова, Минчева 1973:** Иванова, К., Минчева, А. Теоретичните постижения и търсения на А. В. Бондарко. // *Български език*, 1973, № 1 – 2.
- Иванчев 1976:** Иванчев, Св. Изказване по доклада на Ив. Куцаров (на I Полско-българска конференция за съпоставително изследване на двата езика). // *Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици*, 1976, № 3, 101 – 102.
- Йесперсен 1958:** Есперсен, О. *Философия грамматики*. Москва: Иностранная литература, 1958 (превод на английското издание от 1935 г.).
- Куцаров 1978:** Куцаров, Ив. Преизказни модификатори в южните славянски езици. // *Съпоставително езикознание*, 1978, № 4, 41 – 52.
- Куцаров 1979:** Куцаров, Ив. Към въпроса за функционално-семантичните категории и взаимодействието помежду им. // *Език и литература*, № 2, 38 – 51.

- Куцаров 1980:** Куцаров, Ив. Теорията за функционално-семантичните категории като основа за синхронно описание на българския език. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Филология, Т. 18, 1980, кн. 5, 19 – 46.
- Куцаров 1980а:** Куцаров, Ив. Рецензия за Бондарко 1978. // *Съпоставително езикознание*, 1980, № 6, 90 – 93.
- Куцаров 1982:** Куцаров, Ив. За броя, структурата и класификацията на функционално-семантичните категории в съвременния български език. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Филология, Т. 20, 1982, кн. 5, 29 – 66.
- Куцаров 1983:** Куцаров, Ив. Теоретичните изследвания на А. В. Бондарко и преподаването на морфология на съвременния български език във ВУЗ. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Филология, Т. 21, 1983, кн. 5, 27 – 37.
- Куцаров 1985:** Куцаров, Ив. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1985 (II изд. – 1989).
- Куцаров 1985а:** Куцаров, Ив. Рецензия за Бондарко 1983. // *Съпоставително езикознание*, 1987, № 4, 87 – 93.
- Куцаров 1986:** Куцаров, Ив. Морфологоцентричният вариант на функционалната граматика – предимства и недостатъци. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Българска филология, Т. 24, 1986, кн. 1 – 7 – 12.
- Куцаров 1986а:** Куцаров, Ив. Изказване по доклада на А. В. Бондарко (Проблеми и методи сопоставителного изучение ГК в славянских языках. // *Славянское языкознание*. Москва, 1983, с. 34 – 47). // *Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Языкознание*. Киев, 1986, 168 – 169.
- Куцаров 1987:** Куцаров, Ив. Рецензия за Бондарко 1984. // *Съпоставително езикознание*, 1987, № 2, 66 – 71.
- Куцаров 1988:** Куцаров, Ив. Функционалната граматика и обучението по български език във ВУЗ. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, Филология, Т. 26, 1988, кн. 1, 135 – 144.
- Куцаров 1988а:** Куцаров, Ив. Рецензия за *Проблеми функциональной грамматики* (отв. ред. В. Н. Ярцева, Москва, 1985). // *Съпоставително езикознание*, 1988, № 1, 79 – 83.
- Куцаров 1989:** Куцаров, Ив. Рецензия за „Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуалность. Временная локализова-

- ность. Таксис“ (отв. ред. А. В. Бондарко). Ленинград, 1987. // *Съпоставително езиковедие*, 1989, № 3, 76 – 82.
- Куцаров 1993:** Куцаров, Ив. *Проблеми на българската морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1993.
- Куцаров 1993а:** Куцаров, Ив. Изразяване на конклузивност в славянските езици. // *Славянска филология*, Т. 21. София: БАН, 1993, 185 – 193.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. Формално-семантичните опозиции и системното описание на морфологията на съвременния български език. // *Филологически и методически изследвания (Badania filologiczne i metodyczne)*. Доклади от международната научна конференция, посветена на 100-годишнината от рождението на доц. Стайко Кабасанов. Смолян – Люблин: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян, 2007, 26 – 35.
- Куцаров 2011:** Куцаров, Ив. Еще раз о таксисе. // *Граматика и лексика у словенским језицима. Зборник радова с међународног симпозијума*. Нови Сад – Београд: Институт за српски језик САНУ, 2011, 125 – 136.
- Куцаров 2013:** Куцаров, Ив. Преизказването. // *Съпоставително езиковедие*, 2013, № 2 – 3, 17 – 49.
- Лянгузов 2014:** Лянгузов, П. *Темпоралното значение предходност и неговото изразяване в българския, полския и горнолужишкия език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014.
- Маслов 1976:** Маслов, Ю. С. Из проблематиката на съпоставителната аспектология. // *Език и литература*, 1976, № 6, 1 – 8.
- Мещанинов 1945:** Мещанинов, И. И. Понятийные категории в языке. // *Труды Военного института иностранных языков*. Москва, 1945, № 1, 5 – 15.
- Мещанинов 1946:** Мещанинов, И. И. Понятийные категории и грамматические понятия. // *Вестник Московского университета*, 1946, № 1, 7 – 24.
- Мещанинов 1967:** Мещанинов, И. И. *Члены предложения и части речи*. Москва – Ленинград: Наука, 1967.
- Мещанинов 1967а:** Мещанинов, И. И. *Эргативная конструкция в языках различных типов*. Ленинград: Наука, 1967.
- Попович 2014:** Попович, Л. *Контрастивна граматика српског и украјинског језика: Таксис и евиденцијалност*. Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 2014.

- Проблеми 2000:** *Проблемы функциональной грамматики. Категории морфологии и синтаксиса в высказывании* (отв. ред. А. В. Бондарко). Санкт-Петербург: Наука, 2000.
- Проблеми 2003:** *Проблемы функциональной грамматики. Семантическая инвариантность / вариативность* (отв. ред. А. В. Бондарко). Санкт-Петербург: Наука, 2003.
- Станков 1976:** Станков, В. Изказване по доклада на Ив. Куцаров (на I Полско-българска конференция за съпоставително изследване на двата езика). // *Бюлетин за съпоставително изследване на българския език с други езици*, 1976, № 3, 91 –93.
- Стойчев 2014:** Стойчев, Ст. *Съвременният български морфологичен резултатив и неговите функционални еквиваленти в съвременния чешки език* (дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“), София, 2014.
- Теодоров-Балан 1940:** Теодоров-Балан, Ал. *Нова българска граматика*. София: Чипев, 1940.
- Теория 1987:** *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуалность. Временная локализованность. Таксис* (отв. ред. А. В. Бондарко). Ленинград: Наука, 1987.
- Теория 1990:** *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность* (отв. ред. А. В. Бондарко). Ленинград: Наука, 1990.
- Теория 1991:** *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость* (отв. ред. А. В. Бондарко). Ленинград: Наука, 1996.
- Теория 1992:** *Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность / неопределенность* (отв. ред. А. В. Бондарко). Санкт-Петербург: Наука, 1992.
- Теория 1996:** *Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность* (отв. ред. А. В. Бондарко). Санкт-Петербург: Наука, 1996.
- Теория 1996а:** *Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Посесивность. Обусловленность* (отв. ред. А. В. Бондарко). Санкт-Петербург: Наука, 1996.
- Типология 2009:** *Типология таксисных конструкций* (отв. редактор В. С. Храковский). РАН, Москва: Алтея, 2009.
- Хадеева-Бикова 1969:** Хадеева-Быкова, А. А. К вопросу о степени сфокусированности функционально-семантических полей предложных обстоятельств. // *Труды Военного института иностранных языков. Иностранные языки*, № 5. Москва, 1969, 22 – 26.

- Шчур 1967:** Щур, Г. С. О соотношении системы и поля в языке. // *Проблемы языкознания. Доклады и сообщения советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов.* Москва: Наука, 1967, 66 – 70.
- Чакърова 2001:** Чакърова, Кр. Лексикални модификатори за изразяване на императивност в съвременния български език. // *Обучението по български език в началото на XXI век.* Смолян: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Филиал – Смолян, 2001, 33 – 37.

ПРАГМАТИЧЕН АСПЕКТ НА ГРАМАТИЧНИТЕ КАТЕГОРИИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Борис Норман
Беларуски държавен университет, Минск

THE PRAGMATIC ASPECT OF GRAMMATICAL CATEGORIES IN BULGARIAN

Boris Norman
Belarusian State University, Minsk

The present paper studies the use of grammatical forms for establishing, keeping and regulating the relationship between speaker and listener. This usage is the way in which the pragmatic aspect of the linguistic sign is realized. The examples are primarily from Bulgarian fiction books. On the basis of these examples, the author argues that although grammar is categorization of our experience and as such offers standard patterns to the user, it nevertheless possesses great pragmatic potential. It provides the speaker with various possibilities to make a choice of a certain form and by breaking the set of grammatical rules to express a wide range of additional meanings

Key words: grammar, pragmatics, pragmatic potential of grammatical forms and categories

Лингвистичната прагматика (или прагмалингвистиката) е една от най-младите и същевременно най-популярните насоки в съвременното славянско езикознание. Лингвистичната прагматика акумулира постиженията от научните търсения в областта на реториката, стилистиката, социо- и психолингвистиката, тя е тясно свързана с теорията на речевите актове, с проучванията в сферата на комуникативните технологии, на речевия етикет и public relations. Възникването ѝ е свързано със задълбочен интерес към структурата на значението и към ефективността на комуникацията. Със значителни резултати в областта на лингвистичната прагматика може да се похвали и българската наука – имам предвид преди всичко трудовете на проф. Стефана

Димитрова и проф. Руселина Ницолова, а има и доста млади колеги, които се ориентират към тази сфера на езикознанието.

Както е известно, понятието и терминът **прагматика** са въведени в езикознанието от американския учен Чарлс Морис, един от създателите на науката семиотика. Според Морис съдържанието на езиковия знак включва в себе си три аспекта: семантика (отношението на знака към обекта от реалната действителност), синтактика (отношенията между знаковете) и прагматика (отношенията между знака и неговите ползватели – говорещия и слушащия) (вж. Морис 1983: 45 – 48). Възможно би било и в рамките на един език да се покаже, че всеки аспект от тази триада може да бъде представен като самостоятелен и в определени ситуации като „надделяващ“ над останалите. Но смятам за по-нагледно да го демонстрирам върху съпоставка между българския и руския език.

Семантика. Руската дума *свидание* има по-широко значение в сравнение с българската *среща*, защото в българския има специално название *свиждане* за посещение в болница, казарма или затвор (на руски във всички посочени случаи се употребява *свидание*). Аналогично се различават по отношение на референтите си бълг. *течение* и рус. *течение*, бълг. *клетка* и рус. *спичка*, бълг. *солен* и рус. *соленый* (срв. *цените са солени* ‘цены кусаются’ и *солёные огурцы* ‘кисели краставици’), бълг. *тесен* и рус. *узкий*, бълг. *отърва се* и рус. *избавиться* и др. Това са примери на думи с различен семантичен обем, което обикновено се отбелязва в двуезичните (преводните) речници.

Синтактика. Този аспект на значението отразява различните възможности за съчетаемост на думите. Например българското съществително *крадец* допуска конкретизиране: *крадец на какво?*, докато руската синонимична дума *вор* не позволява подобно нещо (затова заглавието на повестта на Е. Станев *Крадецът на праскови* е преведено на руски като *Похититель* (не вор! – Б. Н.) *персиков*). Подобни различия се наблюдават между бълг. *глупав* и рус. *глупый* (срв. *глупав бар – дурацкий бар* и под.), бълг. *сия* и рус. *сыпать*, бълг. *буца* и рус. *ком, комок*, бълг. *стъпка* и рус. *шаг* (срв.: Червенкова 2011: 67 – 68) и др.

Прагматика. Българското съществително *борец* в основното си значение е ‘спортист, който се занимава с борба’. Обаче общественият живот е повлиял на тази дума и тя е придобила ново значение с негативна отсянка: ‘често бивш спортист, обикновено свързан с престъпен бизнес или наеман за изпълнение на престъпни задачи индивид, физически силен, но ниско интелигентен’ (неслучайно съществува цяла серия вицове за борци). Така че българската дума *борец* и руска-

та *борец* съвпадат в своята референтна съотнесеност, но се различават в прагматичен аспект. Друг пример. Думата *кюфте* има съответствие в руския език *котлета*. Обаче българската дума съдържа оттенъка ‘нещо меко, безформено’, което ѝ позволява да развие преносно значение ‘мекушав човек, парцал’ (както и рус. *тряпка* придобива аналогичен смисъл), срв.

Няма закон, с който ние да сме над тях. Когато застана аз до него, да зная, че съм полицай, а не... кюфте (в. „Демокрация“, 1991, № 265).

Във всеки език естествено има национално-културно обогатени думи, като бълг. *Баба Марта, баница, балкан, мазен, инат, Бай Ганьо*; рус. *доблесть, гражданин, тоска, балагур, водка, чукча, баба Яга* и т.н. Всички те имат потенциала да се употребяват в речта с положителна или отрицателна конотация и съставят прагматичното „богатство“ на езика.

Да преминем към съвременните тълкувания на съдържанието на лингвистичната прагматика. Според Ст. Левинсон, един от авторитетите в тази област, прагматичните пресупозиции определят начина на включването на изречението в речта: те установяват „отношението между говорещия и приемливостта (appropriateness) на изказването за контекста“ (Левинсон 1983: 177). Дефиницията на Лингвистичния енциклопедичен речник е по-обща: „Прагматика е областта на изследванията в семиотиката и езикознанието, в която се проучва функционирането на езиковите знакове в речта“ (ЛЕС 1990: 389). За И. П. Сусов основата на лингвистичната прагматика съставя теорията на речевите актове (Сусов 2009). Същото гледище се споделя от Ст. Димитрова, която обаче отделя специално внимание на комуникативните несполуки, езиковата лъжа и демагогия и т.н. (Димитрова 2009). И така както следва от посочените тълкувания, лингвистичната прагматика засяга и целите на изказванията (явни и скрити), и вътрешната интенция на говорещия, и подразбиращата се готовност на слушащия да „откликне“ при възприемането на информацията, и типовете комуникативно поведение, и случаите на езикова сугестия, манипулиране, езикова игра и т.н. Общо взето, тази част на езика служи за регулиране на отношенията между говорещия и слушащия.

В такъв случай централният обект на лингвистичната прагматика става изборът на една езикова единица от редица възможни в тая позиция. И съвсем естествено е, че вниманието на езиковедите се насочва към **лексикалните единици**: към думите с оценъчна семантика, към синонимите и евфемизмите, архаизмите и неологизмите, към

собствените имена, към жаргонизмите и вулгаризмите. Много интересно е в това отношение също така поведението на местоименията – лични, притежателни, показателни, защото те пряко показват по какъв начин говорещият разглежда себе си, своя партньор и дадената ситуация – определят тяхното място в езиковия свят. Също така много важно в прагматично отношение е използването на косвените речеви актове, на реторичните въпроси, на етикетните формули, на цитатите и реминисценциите...

Но граматиката – има ли тя въобще прагматичен аспект? Предлага ли тя в конкретни ситуации някакъв избор на носителя на езика? Съществуват ли тук алтернативи при използването на флексите, суфиксите, синтактичните модели и т.н.?

Както е известно, граматиката категоризира нашето съзнание, като предлага на носителя на езика готови, стандартни образци – инструменти за познаване на действителността. Декларативното изказване на Роналд Лангакер, един от основателите на когнитивния тренд в съвременната лингвистика, звучи така: „Grammar is conceptualization“ (Лангакер 2000: 5). „Грамматиката е концептуализация“! На практика това означава, че човекът, който се сблъсква с някаква нова за него ситуация, вече има наготово граматични средства за нейното отразяване и усвояване. Дори такива елементарни въпроси, като *Какво е това?*, *За какво служи това?*, *Това еди-какво си ли е?*, *Ти кой си?*, са прояви на граматичното класифициране на околния свят. Тъкмо затова граматичното знание (имам предвид не учебниците и монографиите, а знанието, съдържащо се в главата на обикновения носител на езика) е единно, масово и регулярно (редовно). Както е забелязал още един от изтъкнатите когнитивисти, Леонард Талми, в езика може да има собствени имена, но не може да има „собствени предлози“ (Талми 1999: 105). Другояче казано, граматичното значение не може да бъде едноразово, уникално. Може ли тук да се говори за някаква свобода на избора за носителя на езика?

И все пак целта на тази статия е да покаже, че и в сферата на граматиката (включително българската) има място за изразяване на разнообразни отношения на говорещия към слушащия и към ситуацията, за която се говори – т.е. граматиката има своя прагматичен аспект. Според Чарлс Филмор, прочутия американски езиковед, трябва да се различават три вида прагматични знания: а) основани върху разбирането на това защо тъкмо той смисъл е свързан с тъкмо такава ситуация; б) основани върху конвенцията: какви видове смисъл въобще

могат да се изразяват в подобни случаи; и в) съдържащи се в граматичните структури на езика (Филмор 1996: 68).

Аз преди всичко изхождам от това, че граматичните значения могат да бъдат **граматикализирани в различна степен**. Иначе казано, граматиката и лексиката не се противопоставят като два полюса – между тях има много междинни, промеждутъчни точки, има „по-граматични“ и „по-малко граматични“ явления. Категорията лице като че ли е по-граматична от категорията вид, категорията падеж в славянските езици е по-граматична от категорията род, а такива явления, като умалителност, въобще изпадат от сферата на граматиката и обикновено се разглеждат сред словообразователните явления, по-близо до лексиката (ще напомня тук за дискусиата дали тези деривати трябва да се разглеждат като умалителни форми или умалителни думи – Кръстев 1976: 14 – 18). Същевременно бих могъл да изкажа предположението, че умалителността в българския език се изразява по-регулярно, а следователно е и по-граматична категория, отколкото в руския език.

Всъщност регулярността на изразяването значение още не означава неговата задължителност. Върху това е обърнал внимание Игор Мелчук, който в изследването си *Курс общей морфологии* описва отделен клас на „квазиграемите“ (Мелчук 1997: 286 – 287). Това са в определен смисъл „мостчета“ между лексиката и граматиката. И като използва в своята реч такива явления, говорещият същевременно получава възможност да изрази редица допълнителни, „странични“ значения с прагматичен характер.

Много ярък пример за това е вокативът в съвременния български език. Звателната форма се образува регулярно, но от доста ограничен клас съществителни. При това в редица случаи се допускат варианти: *Иване/Иван, Борисе/Борис, Бояне/Боян, Елено/Елена, Мари-йо/Мария* и т.н. Няма да говоря за това именно кои условия предизвикват избора на едната или другата форма и кои оттенъци са свързани с тези варианти – на това е посветена богатата литература (мога да посоча тук имената на Ст. Младенов, Л. Андрейчин, Хр. Първев, Р. Ницолова, П. Радева и др.). Проф. Светомир Иванчев, който констатира, че към кондуктора в България може да се обърне по три начина – *кондукторе, кондуктор* и *кондуктора* – подчертава, че с всеки един от тези варианти е свързана доста тънка семантична специфика (доколко ни е познат този човек, какво е нашето отношение към него в момента и т.н.). А същевременно говорещият по този начин откроява и определена информация за себе си (Иванчев 1978: 217). А Р. Ницолова, посветила на обръщението значителна част от своята книга за

прагматиката на българското изречение, обобщава: „Обръщението може да означаи и отношението на говорещия към адресата от социолингвистична гледна точка (напр. близост, интимност, непринуденост, официалност и т.н.), може да представя и прагматична оценка на адресата от говорещия – в последния случай (и не само в него) обръщението има сложна семантична структура“ (Ницолова 1984: 67).

При това, като се погледне на въпросния феномен от височината на „птичи полет“, виждаме, че звателната форма в славянските езици, общо взето, изчезва. В различните езици този процес е в различен стадий, но преди да „умре“, вокативът става ефикасно изразително средство. И българският материал е доста показателен в това отношение. Това се отнася особено за случаи като *Маргарито*, *Антоането*, *Елено*, а също така проличава при обръщане към неперсонифицирани обекти: *Европо*, *Варно*, *птицо*, *класо* и под. Последните факти могат да имат и фонологично тълкуване. „Окончанието Е в българското езиково съзнание се асоциира с положителното емоционално отношение, за разлика от окончанието О, което се свързва с чувството за пренебрежение, дори грубост или официално отношение към обекта на обръщението“ (Котова, Янакиев 2001: 428).

Дори най-ярката и специфична категория в българския език – определеността на името, без съмнение е масова и регулярна, обаче в някои ситуации допуска неутрализация между употребата на членуваната и нечленуваната форма (неслучайни са и многобройните грешки в тази област). „Употребата на членувани и нечленувани форми може да се смята за ‘свободна’ от гледна точка на това, че адресантът в зависимост от своите цели е свободен да изразява различно отношение към описваната в изречението ситуация...“ (Шамрай 1989: 88 – 89).

Следователно критерият „пълна задължителност“ тук не се спазва и според класификацията на Мелчук българската категория определеност е тъкмо квазиграмема. Същата дефиниция срещаме при В. Н. Перцов (Перцов 2001: 85). Естествено най-малкото отклонение, нерегулярност в използването на граматичната форма веднага се натоваарва с допълнителен смисъл. Много интересни в това отношение са умалителните и галъовните лични имена от типа на *Ленчето*, *Данчето*, *Васката*, *Владето*, образувани с помощта на члена. Ясно е, че тук се нарушава общото правило: членът не бива да се присъединява към собствени имена; но затова пък се съобщава друга важна информация („домашни имена“). Още по-показателни в това отношение са българските прякори, в това число в криминалната сфера: *Шивачът*, *Бомбето*, *Македонеця*, *Дъвката*, *Мартеничката* и под. Един пример от вестник:

През 1996 г. бе застрелян Георги Калапатиров – *Италианеца*. Година по-късно с над 100 куришума бе умъртвен Петър Петров – *Патерицата*. Двата бяха в управата на „Локо“ – Пловдив, когато президентът на клуба бе *Мартеничката* (в. „Труд“, 03.03.2005 г.).

Има и други по-особени случаи на употреба на членната форма, недостатъчно пълно описани в българската граматика, като например: *Галилей умира в затвор / в затвора; В чужбина / в чужбината няма нищо хубаво; Отиват си години / годините; Стискай волана с две / двете ръце; За какво мечтаят повече / повечето от жените?* и под. Много често говорещият, като си избира един от тези варианти, се стреми да съобщи допълнителна информация за това, за което говори, и да оптимизира комуникацията. Ще добавя, че интерес представлява и опитът на Вера Маровска да свърже категорията определеност на българските имена със семантичните признаци на глаголното сказуемо, конкретно казано – с ориентацията спрямо момента на говоренето, тоест таксиса (вж. Маровска 2013: 134 – 135 и др.).

Освен различната степен на граматичност друго основание граматичната форма да придобие прагматично значение е **несъответствието на формата на своята лексикална база**. Известно е, че всяко граматично значение съществува и функционира на основата на определен кръг от лексиката. Понякога този кръг е по-широк, понякога – по-тесен, по-затворен, но говорещият винаги отчита това съответствие, приема го като дадено. Обаче се случва така, че тези две съставки влизат в конфликт. Например ние съвсем свободно можем да кажем: *Студено ми е; Интересно ми е; Тревожно ми е; Тъжно ми е* и под., но ако прочетем *Продажно ми е*, ще разберем веднага, че по този начин авторът е искал да активира не само езиковия ни усет, а и човешките емоции:

От неделя вечер ми е някак **продажно**. Ям кебапчета – **продажно** ми е; пия две бири – **продажно** ми е; и крем карамел като ям – пак ми е **продажно** (Ж. Иванов. Европа ли? Европа, я!).

Или друг пример. На български може да се каже: *После той отиде във Варна*. Или: *После да му мислим какво ще правим*. Но когато четем: „**Послето**“ му било ясно от медицинските книги (З. Лалова. *През смях и сълзи*), разбираме, че наречието е превърнато в съществителното име не току-тъй, а в съответствие с определен естетически и прагматически замисъл. Граматичните неологизми и okazjiонализми се характеризират с висока степен на прагматична нюансираност.

Фразеологизиранияте съчетания като *тип с тип, мръсник с мръсник, свиня със свиня, говедо с говедо, глупакът му с глупак* и под. се образуват с повтаряне на думата с пейоративен характер и поначало имат висок градус на експресивност. Но ако говорещият не спазва посоченото лексикално условие, ефектът може да бъде още по-голям, срв.:

Всички ми викат: ти с твоя самосвал вила на два етажа можеш да вдигнеш, с гаражи и нафтово парно... И да съм вдигнал, да не беше тоя Первазов, **первазът му с перваз**... (Г. Мишев. *Вилна зона*).

Мълчи, щото е виновен, **пенсията му с пенсия**. Ще му дам една любов, че ще ме помни... Ще ми се прави на филателист, **любовникът му с любовник** (П. Костова. *Разминаване*).

Неутралните съществителните *перваз, пенсия, любовник*, попаднали в тази позиция, веднага се „напоаяват“ с отрицателна конотация.

Всъщност става дума за това, че носителят на езика може в определени условия да реши да наруши граматичното правило. Естествено той разбира, че може да бъде „глобяван“ за това от обществения вкус и рискува даже да бъде неразбран. Но съблазънта да засили ефекта на своето въздействие върху слушателя може да надмогне, да победи тази боязън. Като резултат в речта може да се появят такива изказвания, като:

Е ли редно това? (вместо Редно ли е това?);

Тя видяла двама въоръжени човеци (вместо души) на дигатата;

Майката ми (вместо майка ми) съвсем е полудяла;

Тия надписи ги те турят за маскировка (вместо те ги турят).

Всички тези примери са ексцерпирани от реални български писмени източници. Обаче интересно е, че когато ги показвах на носители на българския език, те предизвикваха различна реакция: от смутено приповдигане на раменете: „Нищо особено не виждам“, до категорично отричане: „Така не може да се каже“. Общо взето, отрицателната оценка (която по принцип може да се измери) нарастваше в посока от първите примери към последните.

Естествено като инструмент на прагматиката могат да се използват и всевъзможни **редки граматични форми** – в това число архаични, диалектни и т.н. Човек ги среща в своята комуникативна практика още като дете (например падежните форми: и „Майце си“, и

„Гарван гарвану...“, и „Царю Освободителю“...). А заради честата употреба в художествени произведения редките форми стават признак на „художественост“! Например заедно с регулярната форма за множествено число *къщи* може да се срещне формата *къщя*, която съдържа силна допълнителна семантична отсянка – за народност, архаичност и под.:

Наподире ни нагази миграцията... Вземаха хората да се изселват.
Почнаха **къщя** да се затварят (К. Атанасов. *Сага за селото*).

Показателен пример за „особени“ граматични форми са деепричастията на *-айки*, *-ейки*, които извън пределите на научния или деловия текст се употребяват предимно с иронична отсянка. Б. Николаев, който специално е изследвал употребата на деепричастия у българските писатели, открива, че някои от тях въобще не ги употребяват, а останалите ги използват само в авторската реч, но не и в речта на персонажите (Николаев 1974). Аз обаче познавах едно българско семейство, в което формите на *-айки*, *-ейки* се употребяваха (в домашна обстановка) „с удоволствие“ и съзнателно, като един вид езикова игра. Въобще всяка форма, потенциално съществуваща в езика, може при известни прагматични условия да разшири сферата на своята употреба.

В същото време важно е да се отбележи, че всяка комуникативна сфера разполага със свой „комплект“ средства за нарушаване на граматичните правила. Ст. Димитрова, изследвала изграждането на заглавия в българските вестници, описва десетина типични случая на нарушаване на стандартните езикови правила, които отговарят на определени „игрови стратегии“ и преследват допълнителен естетически и социолингвистичен ефект (Димитрова 2009: 187 – 189).

Естествено най-„оцветени“, най-маркирани прагматично в българската граматика са формите на глаголните наклонения. Съответно на своята природа те не само сигнализират отношенията между говорещия и слушащия, а и ги установяват и регулират. По-конкретно формите на условното наклонение редовно се използват в речта с цел да се изрази вежлива молба: *Би ли дошъл за малко при мене? Бихте ли ми направили едно кафе? Бихте ли искали да прочетете този текст?* Както се знае, такова значение се проявява изключително в съчетание с грамемата на второ лице, при което стандартната комуникативна ситуация „задрасква“ първичното хипотетично значение на формата и го заменя с етикетно.

Ако пожелание или заповед може да се изрази в българския език не само с предназначените за това императивни форми (срв.: *Отвори прозореца! Би ли отворил прозореца? Някой да отвори прозореца* и т.н.), то трябва да подчертая, че и самите форми на повелителното наклонение са многофункционални. Навремето проф. Константин Попов обърна внимание върху наративния характер на императивните форми в контекстите от типа на: *Щом дойде зимата, нашата е лесна – сядай на шейната и препускай*. Той отбелязва: „Диалектическото противоречие тук между форма (повелителна форма) и съдържание (повествователно съдържание) е твърде подвижно, условно и няма антагонистичен характер. То не дразни слушателя. Напротив, въвежда го в атмосферата на речта и на беседата, приобщава го към предмета на разговора, към оценката и емоционалното обобщение на говорещото лице“ (Попов 1980: 70). А това е чиста прагматика!

Още по-показателни са формите на тъй нареченото преизказно или несвидетелско наклонение (имперцептив), на което е посветил значителна част от своите творчески усилия проф. Иван Куцаров (Куцаров 1994; Куцаров 2007 и др.). Оказва се, че тези форми развиват толкова широк диапазон от разнообразни значения – адмиративни, конклузивни и други, че справедливо се задава въпросът могат ли те всички да се обединят под „покрива“ на едно наклонение? Такива примери, като *Останало душа в тебе, я! Писал си писма! Да научел поне един европейски език! Бил съм я подмамил! И това било училище!* и т.н., обхващат цял свят от човешки емоции. Обаче всички тези оттенъци – изненада, възхищение, недоверие, възмущение и т.н. – са в основата си прагматични, тъй като отразяват отношението между езиковия знак и човека.

Трябва да кажа поне накратко и за категорията време в българския език. Както отбелязва И. Куцаров, «„раздуването“ на категорията време с други, нетемпорални, значения е твърде характерно за българското езиковознание в миналото, пък и в наши дни» (Куцаров 2007: 231), и мога да се съглася с тая теза. Но дори ако стегнем, редуцираме темпоралната система до три грамеми: минало (аорист), сегашно и бъдеще, трябва да признаем, че и формите на тези времена лесно придобиват модални (иреални) оттенъци.

Това се отнася по-специално за сегашното време. Например в съчетание с възвратната морфема *се* глаголната форма за сегашно време придобива волунтативна модалност (оттенъци на възможност или необходимост), срв. следните изречения: *В сряда не се сяда; Преди Коледа се пости; По тревата не се ходи; Трудно се върви в такава*

време; *Тъй ли се посреща българин?* и под. (по-подробно: Норман 2013: 193 – 194).

Формите за сегашно време, съдържащи въпросителна интенция, могат да се възприемат от слушателя като прекалено „преки“, дори груби. И затова ситуацията в речта се „преоформя“, изкуствено се премества в плана на миналото. Например продавачка в магазина за облекло пита: *Какво искахте?* (вместо *Какво искате?*). Служителка в едно учреждение пита: *Как се казвахте?* (вместо *Как се казвате?*). И един пример от художествената литература:

- При мен той почти винаги идва цивилен – каза тя.
- И все пак нали е офицер?
- Е, да, но той не е истински офицер. Той е фармаколог...
- Това пък какво беше?
- Нещо като аптекар (П. Вежинов. *Дъх на бадеми*).

Тук *Това какво беше?* вместо *Това какво е?* е известно „смекчаване“ на въпроса, с което се цели да не се накърнят дори в най-малка степен отношенията между участничките в диалога.

Формите за бъдеще време също така лесно получават в речта оттенъци за възможност или необходимост. Такова развитие изглежда съвсем естествено, когато действието или състоянието се планира или се предполага. Примери:

На света има много лъжци, но мнозина ще хванеш в лъжа по израза на лицето, по очите и изобщо по неумението им да лъжат... (И. Петров. *Лъжливи хора*).

- Тяхната кожа! – изруга офицерът, като стъпка цигарата си в снега.
- Ще се шегуват със службата! (В. Попов. *Това красиво човечество*).

Ще хванеш тук означава ‘можеш да хванеш’, *ще се шегуват* – ‘как могат да се шегуват!’.

Да не говорим за таксиса, за времената със сложна ориентация, като бъдеще предварително, бъдеще време в миналото или бъдеще предварително време в миналото. При тях отразяваната ситуация е обагрена с толкова важен модален компонент, че езиковедите с основание дискутират как точно би трябвало да квалифицират тези форми. Дали това са времена, или пък специални начини за подреждане на различни събития в речта (тоест таксис)? Вторият вариант на отговора ми се вижда по-научен, но ще го оставим извън пределите на тази статия.

Общият ми извод е, че граматиката никак не е противопоставена на прагматиката. Точно обратно: редица граматични форми в българския език лесно приемат допълнително натоварване, свързано с характеризиране на личностите на говорещия и слушащия. А периферията на граматиката (особени, редки, остарели форми и т.н.) е изцяло прагматична. Сравнението на българската граматика с тази на други славянски езици дава възможност да се експлицират както общи, така и специфични черти на прагматичния потенциал на славянските народи (Норман 2009). Тази задача ми се вижда още по-значима и интересна на фона на факта, че граматичната система се намира в постоянно развитие.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитрова 2009:** Димитрова, Ст. *Лингвистична прагматика*. София: Велес, 2009.
- Иванчев 1978:** Иванчев, Св. Една неописана употреба на членуваната форма (Към въпроса за формата на обръщението в български език). // *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, 1978, 212 – 222.
- Котова, Янакиев 2001:** Котова, Н., Янакиев, М. *Грамматика болгарского языка для владеющих русским языком*. Москва: Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 2001.
- Кръстев 1976:** Кръстев, Б. *Умалителността в българския език*. София: Народна просвета, 1976.
- Куцаров 1994:** Куцаров, Ив. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Лангакер 2000:** Langacker, R. W. *Grammar and Conceptualization*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2000.
- Левинсон 1983:** Levinson, S. C. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- ЛЕС 1990:** *Лингвистический энциклопедический словарь*. Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия, 1990.
- Маровска 2013:** Маровска, В. *Референция и рефериране в света на езика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Мелчук 1997:** Мельчук, И. А. *Курс общей морфологии*. Т. 1. Москва – Вена: Языки русской культуры, 1997.
- Морис 1983:** Моррис, Ч. У. *Основания теории знаков*. // *Семиотика*. Сост. и ред. Ю. С. Степанов. Москва: Радуга, 1983, 37 – 89.

- Николаев 1974:** Николаев, Б. Деепричастието в книжовната ни реч. // *Проблеми на българската книжовна реч*. Съст. Л. Андрейчин. София: Наука и изкуство, 1974, 117 – 125.
- Ницолова 1984:** Ницолова, Р. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*. София: Народна просвета, 1984.
- Норман 2009:** Норман, Б. Ю. *Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков)*. Курс лекций. Минск: БГУ, 2009.
- Норман 2013:** Норман, Б. О прагматической нагрузке грамматических единиц (на материале морфологических категорий болгарского языка). // *Јужнословенски филолог*. LXIX, 2013, 185 – 200.
- Перцов 2001:** Перцов, В. Н. *Инварианты в русском словоизменении*. Москва: Языки русской культуры, 2001.
- Попов 1980:** Попов, К. Народни синтактични типове и стандартизацията на българския език. // *Проблеми на езиковата култура*. Съст. П. Пашов, В. Станков. София: Наука и изкуство, 1980, 68 – 78.
- Сусов 2009:** Сусов, И. П. *Лингвистическая прагматика*. Винница: Нова Книга, 2009.
- Талми 1999:** Талми, Л. Отношение грамматики к познанию. // *Вестник Московского университета. Серия 9. Филология*. 1999, № 1, 91 – 115.
- Филмор 1996:** Fillmore, Ch. J. The pragmatics of constructions. // *Social Interaction, Social Context, and Language. Essays in Honor of Susan Ervin-Tripp*. Ed. by D. I. Slobin et al. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1996, 53 – 69.
- Червенкова 2011:** Червенкова, И. *Сопоставително исследование современной русской и болгарской лексики*. София: Херон Прес, 2011.
- Шамрай 1989:** Шамрай, Т. *Членувани и нечленувани имена в българския език*. София: Народна просвета, 1989.

ДУБИТАТИВ В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Екатерина Търпоманова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE DUBITATIVE IN THE BALKAN LANGUAGES

Ekaterina Tarpomanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The paper compares the evidentiality systems in Turkish, Bulgarian and Albanian, and the evidential strategy in Romanian, with a special attention on the dubitative whose semantic content has two components – an evidential and a modal one. The dubitative is analyzed as one of the evidentials / evidential meanings in those languages additionally marked for modality.

Key words: evidentiality, modality, dubitative, Balkan languages

Увод

Езиците на Балканския полуостров съжителстват от векове и някои от тях са развили общи черти, поради което се смята, че са формирали езиков съюз – обединение от езици, в които се развиват процеси на конвергенция. В дефиницията си за езиков съюз Роман Якобсон го противопоставя на езиковото семейство, като изтъква, че сходствата в езиковия съюз са придобити и се наблюдават в синтаксиса и основата на морфологичния строеж (Якобсон 1971). Сходните черти в езиците от балканския езиков съюз – български, румънски, гръцки и албански, се търсят предимно в развитието на морфо-синтактични явления, които показват реорганизация на граматическите им системи в посока на сближаване – тенденцията към аналитизъм в именната система, задпоставеният определителен член, отслабване или отпадане на инфинитива и заместването му с *да*-конструкция, формата за бъдеще време и др. Морфо-синтактичните балканизми се приемат за централни за езиковия съюз, тъй като показват дълбочината на конвергентните процеси.

Два езика от балканския езиков съюз – български и албански, споделят обща морфо-синтактична особеност, която е развита в относително късен етап от тяхната история и се среща в малко индоевропейски езици – изразяването на евиденциалност и адмиративност по граматичен път. Граматикализацията става чрез преосмисляне на темпоралната форма за перфект и формирането на нови парадигми, от които се развиват нови граматически категории.

Същото явление – граматикализация на евиденциалността и адмиратива въз основа на перфекта, е засвидетелствано значително по-рано в турския език, който е оказал влияние върху балканските езици, но се смята за външен спрямо балканския езиков съюз. Влиянието на турския е предимно в областта на лексиката и фразеологията, съвсем слабо в словообразуването – няколко деривационни форманти са преминали в балканските езици (-чия/-джия, -лер/-лар и др.). Общоприето е становището, че турският не е повлиял върху граматичните системи на балканските езици. Въпросът дали евиденциалността и адмиративът в български и албански са възникнали под турско влияние, или се дължат на вътрешноезиково развитие, продължава да бъде обект на дискусии в балканистиката.

В румънски и сръбски, където перфектът е станал доминиращото минало време за сметка на отслабения аорист, няма развитие на това глаголно време към евиденциалност и адмиративност. В румънски обаче чрез формите на презумптивна може да бъде изразено евиденциално или адмиративно значение.

В гръцкия език, въпреки запазването на опозицията между аорист и перфект, не се развива изразяване на евиденциалност и адмиративност чрез формата на перфекта, няма и друга специализирана форма, която да се свързва с изразяването на тези значения.

Под влиянието на турски, български или албански граматическа евиденциалност и адмиративност се формира в няколко езика и диалекта на Балканите, които са контактни с тях. Например в арумънския фрашъриотски говор в с. Горна Белица (Македония) е зает формантът *-ka* от албански, в мегленорумънски се използва обърнат перфект по модела на албански, в цигански говори от Сливен се адаптира формантът *-л* от български, за да се предаде евиденциално и/или адмиративно значение (Фридман 2004). Възникването на тези категории в споменатите езици и диалекти е вторично, като източниците на влияние са очевидни.

В това изследване предлагам анализ на типа евиденциална система в два от езиците на балканския езиков съюз – български и албан-

ски, но също и в турски, който вероятно е оказал влияние върху формирането на категорията в български и албански, и в румънски, в който евиденциалността не може да се приеме като самостоятелна категория. Ще дискутирам мястото на дубитатива във всяка от системите, въпроса за връзката между евиденциалност и дубитативност и по какъв начин тази връзка изяснява същността на категорията евиденциалност. Няма да бъде засегнат въпросът за адмиратива, чиято форма във всеки от споменатите езици съвпада с евиденциалната.

Евиденциалност

В съвременните изследвания се налага мнението, че евиденциалността е самостоятелна категория, различна от наклонението, в езиците, в които е изразена по граматичен начин. В определянето на категорията се очертават най-общо две тенденции. В първия тип дефиниции евиденциалността се определя като категория, която кодира източника на информацията. Чрез нея говорещият показва по какъв начин е научил това, което се предава като съдържание в изказването. В този дух са определенията на Айхенвалд (2004), Де Хаан (1999), Ницолова (2008) и др. Второто направление обединява автори, които смятат, че евиденциалността изразява оценка на информацията. В различни вариации на подобни определения се изказват идеите, че категорията представя оценката на достоверността на изказването, ангажираността на говорещия с неговото изказване и т.н. На оценъчните характеристики на евиденциалността наблягат Фридман (2000), Генчева (1996), Алексова (2004) и др. Герджиков съвместява двата подхода, като определя категорията модус на изказването като изразяване на оценка за достоверността на собствена или чужда информация (Герджиков 1984/2003).

Двата подхода към евиденциалността не се изключват взаимно и техните допирни точки се откриват във факта, че първият начин за определяне на категорията е импликация за втория. Ако приемем, че основното значение на евиденциалността е да изразява източника на информацията в изказването, то оценката за изказването е следствие от типа източник. Собствената (директната, неопосредстваната) информация логично се оценява като достоверна, а несобствената (индиректната, опосредстваната) в определен контекст може да бъде оценена като недостоверна. Все пак оценката е вторично, контекстово зависимо значение на евиденциалността, докато източникът на информацията винаги присъства като инвариантно значение, въз основа на което може да се изрази и оценка, но това не е задължително.

Дубитатив

Евиденциалните системи на българския и албанския са твърде сходни с начина на изразяване и семантиката на евиденциалността в турския – възникват от формите на перфекта, противопоставят се на индикатива и изразяват три значения на опосредстваност: преизказване на чужди думи за предаване на ненаблюдавани събития (ренаратив); предаване на умозаклучение за ненаблюдавани събития въз основа на видими следи или логическо предположение (инференциал); представяне на преизказаните чужди думи като недостоверни, съмнителни (дубитатив). Със същите „перфектовидни“ форми се изразява и изненада от неочаквана констатация, която противоречи на предварителните очаквания на говорещия (адмиратив). По отношение на евиденциалността и трите езика се включват в балкано-западноазиатския ареал от езици с граматикализирана евиденциалност, която има сходни характеристики във формален и семантичен план. Дубитативът е обща черта в евиденциалните системи в турски, български и албански, а презумптивните форми в румънски също могат да изразяват дубитативност.

Подходите към дефинирането и класификацията на дубитатива по отношение на категориалната му принадлежност в лингвистиката са разнообразни и често дори противоречиви. В своето мащабно типологично изследване на евиденциалността в езиците по света Александра Айхенвалд изобщо не включва дубитатива. Тя групира езиците с граматикализирана евиденциалност според броя на членовете в категорията – системи с два, три, четири и пет или повече избора. Разглежданите тук езици с граматически изразена евиденциалност – турски, български и албански, попадат в групата на езиците с малки евиденциални системи с избор между две форми (тип А). Евиденциалността в български е определена като система тип А1, в която се противопоставят информация от първа ръка и информация не от първа ръка, а турската и албанската система са представители на тип А2 с опозиция между информация не от първа ръка и всичко останало. Разликата между двата подтипа системи се състои в това, че единият член в противопоставянето („всичко останало“) е немаркиран с евиденциалност – информацията се предава като неутрална спрямо евиденциалните значения и само в определен контекст би могла да изразява и директна евиденциалност. Сред подробната класификация на различните прояви на сензорната и опосредстваната евиденциалност в множество езици дубитативът не се споменава като евиденциал (Айхенвалд 2004). Ларс Йохансон в статия, посветена на тюркските ези-

ци, категорично се обявява против обединяването на индирективите (преизказване и умозаклучение) и дубитатива като изразители на евиденциални значения. Според него смесването на индиректив и дубитатив е базова грешка в тюркологията (Йохансон 2000). В обширното си изследване на модалността Палмър определя дубитативните (спекулативните) изказвания като един от трите вида епистемична модалност (Палмър 2001).

В разглежданите тук езици дубитативът следва да бъде отнесен към евиденциалните им системи с два главни аргумента. На първо място, дубитативът е свързан с останалите евиденциали по произход – специализация и граматикализация на формата на перфекта. Освен формалната принадлежност към системите на евиденциалността дубитативът има семантична свързаност с останалите членове на системата. В дубитативното значение се включват два компонента: преизказване (опосредствана информация) и съмнение (оценка на информацията). Първият компонент е евиденциален и той е семантичната връзка на дубитатива с цялостната евиденциална система, а вторият е модален и той е възможен само при наличието на първия – чрез дубитатива се изразява съмнение само в преизказана информация.

Връзката между дубитатив и опосредстваност на информацията е изразена в множество езици по света. Преизказването или умозаклучението предават информацията като индиректна и това е предпоставка да се изрази недоверие към твърдението в изказването (Люис 1967: 101; Садок, Зуицки 1985: 169). В разглежданите тук езици дубитативното значение е свързано с ренаративното, тъй като с дубитативното изказване се оспорва достоверността на предходно изказване, направено от друг.

Турски език

В тюркските езици евиденциалността е ранно явление. Евиденциалното противопоставяне между глаголните суфикси *-di* и *-miş* (и техните варианти според правилата за вокална хармония на афиксите с корена) е засвидетелствано в най-ранния писмен паметник на турския език от VIII век (Фридман 2004: 111), като суфиксът за перфект *-miş* се специализира в изразяването на индиректна евиденциалност.

Няма единство в описанието на евиденциалното значение на *-di*. Според Слобин и Аксу този суфикс изразява директен опит, като в определен контекст, например ако е известно и дългоочаквано, че нещо ще се случи, с него може да се предаде и ненаблюдавано събитие (Слобин и Аксу 1982: 186, 196). Йохансон смята, че определянето

на суфикса като носител на директен опит или визуално възприемане на събитията е погрешно, според него в тюркските езици *-di* е немаркираният член на опозицията и като такъв е неутрален към понятието индиректност (Йохансон 2000: 65). Следователно подходите към евиденциалното противопоставяне в турски са най-общо два: директна срещу индиректна евиденциалност, като директната може да има частно неутрално значение; неутралност срещу индиректна евиденциалност, като неутралната форма може да има частно значение на директна евиденциалност.

В турския език, както и в останалите тюркски езици, индиректната евиденциалност възниква от суфикса за перфект *-miş*. Слобин и Аксу описват три значения на глаголните форми с *-miş* – инференциално, ренаративно и адмиративно:

(1) *Kemal gelmiş*.

‘Кемал (е) дошъл.’

Според авторите примерът може да има всяко от трите тълкувания: инференциално – говорещият вижда палтото на Кемал и заключава, че той е дошъл, но не вижда самия Кемал; ренаративно – някой е казал на говорещия, че Кемал е дошъл, но той не е видял това; адмиративно – говорещият чува, че някой идва, отваря очите си и вижда Кемал – съвсем неочакван посетител (Слобин, Аксу 1982: 187).

Според Слобин и Аксу дубитативното значение на *-miş* е прагматично разширение на преизказното, тъй като информацията, предадена според чужди думи, може да бъде и недостоверна. Добавяйки към преизказването подходящата интонация, говорещият може да представи информацията като съмнителна:

(2) *Çok çalışıyormuş*.

‘Много (бил) работел.’

Даденият от авторите пример може да има както ренаративно, така и дубитативно тълкуване (Слобин, Аксу 1982: 194 – 195).

Люис обаче дава примери, в които е възможна само дубитативна интерпретация:

(3) – *Yer yok*.

– *Ne diye yokmuş?* (Люис 1963: 110)

‘ – Няма стаи.

– Как така нямало било стаи?’

Фридман също определя дубитатива като едно от значенията на глаголите с *-miş*.

Всички евиденциални значения и адмиративното значение в турски се изразяват от една форма – суфикса *-miş*, т.е. няма отделно морфологично изразяване на всяко от значенията (Фридман 2003: 101 – 102).

Български език

Евиденциалността в български възниква от глаголното време перфект, като процесът на граматикализацията ѝ включва семантична реинтерпретация – възникване на нови значения, и допълнителна парадигматизация – развиване на собствени парадигми за всяко от значенията. Нововъзникналите форми, които изразяват опосредствана евиденциалност, се противопоставят на индикатива, който може да изразява според контекста на изказването директна евиденциалност или неутралност спрямо евиденциалността.

Опосредстваната евиденциалност е представена от три значения, като всяко от тях е морфологично изразено, т.е. между тях съществуват формални разлики, макар и според някои учени те да не са достатъчно добре изразени (Фридман 2003: 91). Морфологичната форма за инференциал се изразява чрез запазване на спомагателния глагол в 3 л. – (4), при ренаратива спомагателният глагол в 3 л. отпада – (5), а при дубитатива се добавя причастната форма на глагола *съм* – *бил* – (6). Формите на адмиратива съвпадат с ренаративните или (по-рядко) с инференциалните – (7).

(4) *Иван се е прибрал.*

(5) *Иван се прибрал.*

(6) *Иван се бил прибрал.*

(7) *Я, Иван се (е) прибрал!*

Българският е единственият език сред разглежданите в това изследване, в който дубитативът има самостоятелна форма, която го разграничава от останалите евиденциали. Причастието *бил* обаче може да се пропусне, като по този начин дубитативната форма се изравнява с ренаративната и изразяването на съмнение към преизказаната информация се поема от интонацията. Този факт е използван от Куцаров като аргумент срещу обособяването на дубитатива като отделна грамама, тъй като дубитативното значение може да се изрази от ренаративни и дори от индикативни форми (Куцаров 2007: 324 – 324). За замената на дубитатив с индикатив има редица ограничения, особено в миналите времена. Възможността *бил* да се пропусне може да се обясни с това, че дубитативната форма е възникнала последна при формирането на евиденциалната система, за което говори допълнителният морфологичен маркер *бил* (виж и Герджиков 1984/2003: 258),

следователно тя е с по-слаба степен на граматикализация от гледна точка на устойчивостта на компонентите ѝ. Употребата на дубитатив без *бил* също така може да се разглежда като начин да се облекчи по-тежката форма.

Албански език

В албански евиденциалните форми възникват от перфекта, като в процеса на граматикализацията им компонентите на перфекта – спомагателният глагол и причастието на пълнозначния, разменят местата си и впоследствие се сливат. Така евиденциалните форми стават ясно разграничени от перфекта – ако формата е инверсна, тя е евиденциална (или адмиративна).

(8) *Gjoni ka punuar tërë ditën.*

‘Гъон е работил цял ден.’

(9) *Gjoni punuaka tërë ditën.*

‘Гъон работил цял ден.’

Между отделните евиденциални значения – инференциално, ренаративно и дубитативно, няма формална разлика, със същата форма се изразява и адмиратив. Инверсията при граматикализацията е вероятната причина в албански да са водещи експресивните значения. Доминиращото значение е адмиративното – и като честота на употреба, и като степен на задължителност. Сред евиденциалните значения най-често използваното е единственото експресивно – дубитативното.

Поради доминиращото положение на адмиратива в албански не възниква опозиция директна : индиректна евиденциалност и индикативът остава немаркиран с евиденциално значение.

(10) *Gjoni u kthye në shtëpi vonë.*

‘Гъон се прибра късно.’

Глаголната форма в (10) е в индикативен аорист – едно от силно маркираните с директна евиденциалност индикативни времена в български и турски, но в албански изказването няма евиденциално тълкуване. Аористната форма не посочва източника на информация и изказването може да бъде направено както от свидетелска, така и от несвидетелска позиция.

Румънски език

В румънския език перфектът не развива евиденциално значение поради отслабването на опозицията с аориста и разширяването на функциите на перфекта за сметка на аориста. Евиденциална семантика може да бъде изразена с формите на презумптива, като значенията

са сходни с тези в турски, български и албански – ренаративно, инференциално, дубитативно.

Около презумптива в румънски се водят спорове както по отношение на категориалния му статус (наклонение, друга модална категория, перифрастична конструкция), така и за броя и начина на образуване на парадигмите, чрез които може да бъде изразен: с частица за бъдеще време (*oi* или *voi*), с частица за конюнктив (*să*) или с частица за условно наклонение (*aș*). Подробен преглед на различните мнения и дискусия по тях дава Фридман (1997). Според Михок единствено формите на „същинския“ презумптив – с частица за бъдеще време, могат да изразяват евиденциални значения без помощта на допълнителни лексикални маркери, които да указват съответното значение (Михок 2013).

За разлика от турски, български и албански, евиденциалните значения в румънски се развиват въз основа на семантично подобна категория – ако изказването се основава на предположение, то може да бъде преосмислено като преизказване на чужда реч, като умозаключение или като изразяване на съмнение към преизказана реч. Друга основна разлика между трите езика и румънския, освен по-слабата семантична реинтерпретация, е степента на граматикализация на евиденциалността. В румънски няма допълнителна парадигматизация на форми, изразяващи евиденциалност, което означава, че евиденциалните значения са изцяло контекстово зависими. Разширяването на граматически категории или форми с евиденциални значения Айхенвалд определя със сполучливия термин *евиденциална стратегия* (Айхенвалд 2004: 11). В диахронен аспект евиденциалната стратегия е път към граматикализацията, но в румънски този път все още не е изминат. Вероятно е натоварването на презумптива с евиденциални значения да е повлияно от балканската езикова среда, като се има предвид наличието на граматикализирана евиденциалност в останалите два балкански езика и турския и при силните доказателства за ареалното разпространение на категорията в езиците (вж. например Де Хаан 2013, Фридман 2004). Тази хипотеза обаче се нуждае от допълнително проучване.

Общи черти на дубитатива в турски, български и албански

Освен формалните прилики на дубитатива в турски, български и албански – изразяване чрез перфектовидна форма и принадлежност към евиденциалната система, трябва да се отбележат някои общи функционално-семантични характеристики.

Изказванията с дубитатив в трите езика са полемични. Дори предходното изказване да не присъства експлицитно в комуникационната ситуация (разговор или текст), у слушателя се създава впечатление за диалог с характера на спор, тъй като говорещият оспорва преизказаното твърдение.

Дубитативните изказвания в трите езика са силно експресивни. Чрез дубитатива не просто се изразява недоверие към достоверността на чужда реч – това винаги става чрез стилистична маркираност на изказването.

Друга обща черта на дубитатива в турски, български и албански е, че той се употребява много често в иронични изказвания – освен да изрази недоверието си, говорещият може да иронизира твърдението, което преизказва.

Изреченията в (11) и (12), които са автентични езикови примери, открити в интернет сайтове, илюстрират изброените особености на дубитатива в български и албански.

(11) *Но аргументите им не се облягат на действащия конституционен ред, а са по-скоро спекулативни – можело било Конституционният съд да не бъде сезиран.* (Агенция „Сливен“)

(12) *Edhe Homeri paskësh pasë folur serbisht, sipas autorëve serbë.* (Altevista)

‘И Омир бил говорил сръбски според сръбските автори.’

В заключение: дубитатив и евиденциалност

В турски, български и албански дубитативът е единственият евиденциал, в чието основно значение е включена оценка на достоверността на информацията. При останалите евиденциали – инференциал и ренаратив, оценката не е част от значението, а е контекстово зависима, най-вече от комуникационните намерения на говорещия. В рамките на категорията дубитативът е двойно маркиран – както с общия категориален признак *опосредстваност на информацията*, така и с допълнителен модален признак, свързан с изразяването на оценка – недоверие в препредадената информация. Общото инвариантно значение на категорията евиденциалност не съдържа семантичен компонент *оценка на достоверността*, с него е маркиран само дубитативът.

ЛИТЕРАТУРА

- Айхенвалд 2004:** Aikhenvald, Al. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Алексова 2004:** Алексова, К. Отношението модалност – евиденциалност – презумптивност (с оглед и на българския език). // Юбилейна международна славистична конференция по случай 10 години Славянска филология в Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград, 3 – 4 декември 2004 г. 12.10.2015 г.; <http://georgesg.info/belb/personal/aleksova/mod-ev-prezumpt.pdf>
- Генчева 1996:** Guentchéva 1996: Zlatka Guentchéva. Le médiatif en bulgare. // *L'ènonciation médiatisée*. Zlatka Guentchéva (Ed.). Louvain – Paris, 1996, p. 45 – 70.
- Герджиков 1984/2003:** Герджиков, Г. 1984/2003. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2003.
- Де Хаан 1999:** de Haan, F. Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries. // *Southwest journal of linguistics*, 18/1, 83 – 101.
- Де Хаан 2013:** de Haan, F. Coding of Evidentiality. // *The World Atlas of Language Structures Online*. Dryer, M. S., M. Haspelmath (eds.). Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013. 12.10.2015. <<http://wals.info/chapter/78>>
- Диленси 1997:** DeLancey, S. Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. // *Linguistic Typology*, 1997, Vol. 1, 33 – 52.
- Йохансон 2000:** Johanson, L. Turcic indirectives. // *Evidentials: Turcic, Iranian and the Neighbouring Languages*. Johanson, L., Bo Utas. (Eds.). Mouton de Gruyter, 2000, 61 – 88.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Люис 1963:** Lewis, G. L. *Teach yourself Turkish*. The English Universities Press, 1963.
- Люис 1967:** Lewis, G. L. *Turkish grammar*. Oxford: Clarendon, 1967.
- Михок 2013:** Mihoc, T. The Romanian presumptive mood: the key to the Romanian *will*-future. // *Ottawa Papers in Linguistics*, 2013, 38. 12.11.2015. <http://artsites.uottawa.ca/clo-opl/doc/Mihoc2013.final_.pdf>
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Палмър 2001:** Palmer, F. R. *Mood and Modality*. Cambridge University Press, 2001.
- Садок, Зуицки 1985:** Sakock, J. M., A. M. Zwicky. Speech act distinctions in syntax. // *Language typology and syntax description*.

Volume I, Clause Structure. Shopen, T. (Ed.). Cambridge University Press, 1985.

- Слобин, Аксу 1982:** Slobin D. I., A. A. Aksu. Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential. // *Tense-aspect: between semantics&pragmatics. Typological studies in language*, Vol. 1. Hopper, P. J. (Ed.). Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Co, 1982, 185 – 200.
- Фридман 1997:** Friedman, V. A. On the Number of Paradigms in the Romanian Presumptive Mood (modul prezumtiv). // *Studii și cercetări lingvistice*, Vol. 48, No. 1 – 4, 1997, 173 – 179.
- Фридман 2000:** Friedman, V. A. Confirmative/nonconfirmative in Balkan Slavic, Balkan Romance, and Albanian with additional observations on Turkish, Romani, Georgian and Lak. // *Evidentials: Turcic, Iranian and neighboring languages*. Johanson, L., Bo Utas (Eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, 329 – 366.
- Фридман 2003:** Friedman, V. A. *Turkish in Macedonia and Beyond*. Wiesbaden: Harrassovitz Verlag, 2003.
- Фридман 2004:** Friedman, V. A. The typology of Balkan evidentiality and areal linguistics. // *Balkan Syntax and Semantics*. Tomić, O. M. (Ed.). Amsterdam: John Benjamins, 2004, 101 – 134.
- Якобсон 1971:** Jakobson, R. К характеристике евразийского языкового союза. // *Selected writings*, vol. 1. Mouton, 1971, 144 – 201.

**ОТНОШЕНИЕТО АВТОР НА СУБСТРАТНОТО ИЗКАЗВАНЕ :
АВТОР НА АКТУАЛНОТО ИЗКАЗВАНЕ С ДУБИТАТИВ**

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**THE RELATION AUTHOR OF SUBSTRATE SPEECH: AUTHOR
OF THE ACTUAL SPEECH WITH DUBITATIVE**

Krasimira Aleksova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The main purpose of this paper is to differentiate between two basic types of reported utterances with Dubitative verb forms in the Bulgarian language regarding the relation *author of substrate speech : author of actual speech*. The first type is when the author of actual speech coincides with the author of the substrate speech. And the second one is when the author of actual speech is not the author of substrate speech. Several subtypes and variants are presented and analyzed here, as we take into account the position of the collocutor (the addressee) and the object of speech in the substrate situation. In contrast to the second type, which is the main focus of most studies of the subject, the first one is rarely mentioned. However, it raises the question of the semantic invariant of the Bulgarian Dubitative.

Key words: Dubitative, evidentiality, actual speech situation, actual speaker, actual speech, substrate speech situation, substrate speech, author of the substrate speech, reported speech

1. Уводни думи

Изразяването от актуалния говорещ/пишец на съмнение, недоверие към препредаваната информация чрез глаголни форми като *бил четял, бил чел, щял бил да чете, щял бил да е чел* продължава да поставя множество въпроси въпреки немалкото изследвания върху евиденциалността в българския език. Сред тези въпроси са семантичният обхват на дубитатива, категориалният му статус в нашия език, формалната парадигма с множество съвпадения и отсъствие на форми, а и поява на ocasionални (девиантни) варианти. Към това може да се

прибавят и употребите на дубитатива в текста при налично вариране на преизказни и дубитативни форми за изразяване на съмнение, недоверие, а също така и недостатъчно изясненият въпрос за вида на възпроизведеното изказване с дубитатив, който предпоставя поредица от възможни изследователски задачи, свързани с прагматичните аспекти на изказванията с дубитатив.

В няколко работи акцентирах върху формалната парадигма (Алексова 2015а), контекстуалните реализации на резервираността на говорещия към препредаваната информация (Алексова 2015б), видовете възпроизведена реч с дубитатив при отчитане на отношението актуална авторска реч : цитирана реч : непряка реч (Алексова 2015в), затова в настоящия доклад основната цел е да бъдат проследени вариантите, които се реализират при комбинирането на следните елементи от две комуникативни ситуации: автор на субстратно изказване (Асуб) и автор на актуалното изказване, съдържащо възпроизведено изказване с дубитативни форми (Аакт). Подобно проучване допълва представянето на многообразието от отношения между параметрите на актуалната и на субстратната комуникативна ситуация при препредаване на друго изказване. Реализацията на основната цел дава възможност да съпоставя две мнения за семантиката на дубитатива в българския език във връзка с авторството на препредаваната реч. Не на последно място, представените в тази работа изказвания с дубитатив обогатяват представите за континуума от реализации на полифоничния тип реч (вж. Влахова 2000), тъй като във възпроизведеното изказване с дубитатив се сблъскват две виждания за състоянието на нещата – на Асуб и на Аакт, който изразява епистемична оценка за препредаваното изказване на Асуб.

В следващите части на работата първо се разглеждат основните типове отношения между Аакт и Асуб, а след това в отделни подчасти се онагледяват и коментират варианти на всеки от тях. С цел ограничаване на обема е взет предвид само един компонент на актуалната комуникативна ситуация – актуалният говорещ, но не и адресатът/-ите. Ако и той бъде отчетен като елемент от комбинаторните възможности, то ще се получат още повече варианти, а това изисква много поразгърнат текст. Давам си сметка, че емпирията е по-богата и разнообразна от настоящата класификация, затова я възприемам като отворена за допълване и конкретизация.¹

¹ Емпиричната база данни е ексцерпирана от Българския национален корпус (<http://dcl.bas.bg/bulnc/>), Българския национален референтен корпус BulTreeBank

2. Основни типове отношения между автора на актуалното изказване с дубитатив и автора на субстратното изказване

За да бъдат очертани основни модели на отношението Аакт : Асуб, значими за изказванията с дубитатив, може да се тръгне от следните елементи на субстратната комуникативна ситуация (СКС): Асуб (автор на субстратната реч), субстратното изказване (СИ) и Всуб (адресат в СКС). В субстратното изказване Асуб може да говори за себе си (*Аз ще отида*²), за себе си и адресата (*Ние с тебе ще отидем*), за себе си и неучастник/неучастници (Ссуб) в СКС (*Двамата с него ще отидем*). Следващият вариант е Асуб да говори за съкомуникатора/-ите си (*Ти ще отидеш/Вие ще отидете*), за съкомуникатора и себе си (описано по-горе), за съкомуникатора и неучастник/-ници в СКС (*Ти и той ще отидете*). Третият вариант е Асуб да говори за неучастник/-ници в СКС (*Той ще отиде/Те ще отидат*). Тези варианти се съдържат в третата колона на Таблица 1.

Таблица 1

Субстратна комуникативна ситуация (СКС)		
Комуникатори		Предмет на изказването
Асуб – говорещ в СКС	Всуб – адресат в СКС	В СИ Асуб говори: за Асуб, за Асуб и Всуб, за Асуб и Ссуб за Всуб, за Всуб и Асуб (= за Асуб и Всуб), за Всуб и Ссуб за Ссуб (неучастник/-ци в СКС)

При възпроизвеждане на субстратното изказване логически са възможни два вида отношения между автора на субстратната реч (Асуб) и актуалния говорещ (Аакт), препредаващ с недоверие, съмнение субстратната реч:

I тип. Когато става дума за две различни лица, т.е. когато Асуб възпроизвежда с дубитатив чуждо изказване (**Аакт ≠ Асуб**). В (1)

(<http://www.webclark.org/>), Корпуса на българската политическа и журналистическа реч (<http://political.webclark.org/>), стенограми от заседания на Народното събрание (<http://www.parliament.bg/bg/plenaryst>), базите данни на сайта за българската устна реч (www.bgspeech.net), собствени записи и интернет източници (вестници, форуми, блогове, социални мрежи и др.).

² Тук няма да засягам въпроса за времето, наклонението и евиденциалността на глагола в субстратното изказване, тъй като обемът на работата би нараснал значително.

внукът препредава натякванията на дядо си с дубитативен аорист, а в (2) пишещият възпроизвежда с неодобрение и известна ирония думите на Б. Бонев, използвайки дубитативна пасивна форма за бъдеще в миналото.

(1) Докато дядо се тюхкаше, аз затраках със зъби – втресе ме. Тогава взе да ми се кара. Нали ме **бил предупредил**. Защо съм тръгнал подир „гяволетините“.³ (Д. Жотев, пример от БНК)

(2) Докато си сърбаше кафето рано сутринта, целокупният българин разбра от ефира на националното радио, че за една бройка Райчев **щял бил да бъде подслушван** със специални средства. Щял, ама не бил, уточни Богомил Бонев. (в. „Демокрация“, пример от БНРК)

II тип. Когато актуалният говорещ и авторът на субстратното изказване са едно и също лице (**Аакт = Асуб**), т.е. когато актуалният говорещ възпроизвежда свое изказване. В (3) Аакт препредава собствените си думи за Войводата, а дубитативът е граматичното средство, което заедно с частицата *уж* сочи, че Аакт препредава лъжата, която е изрекъл в свое предходно изказване. Тя се експлицира и в последното изречение от (3).

(3) И начевах да им разправам, че уж Войводата **се бил прехвърлил** в Русия, че там го направили генерал и самият император го пратил с три кораба войска по Дунава – да слезне пак при Козлодуй и на път за София да мине през Враца... Тез дене – викам – вапорите ще пристигнат. Народът слуша със зяпнала уста, пуска по нещо в паничката и се разотива, за да разнесе надеждата като зараза... Изстрадал народ се най-лесно лъже... („Щурчето“, Неда Антонова, <http://www.fakel.bg/index.php?t=2641>)

Тук първо разглеждам **II тип**, тъй като именно той поставя въпроса за семантичния обхват на дубитатива – дали чрез него се изразява съмнение, недоверие към чуждо изказване, или може да се приеме по-широко виждане – резервираност към направено вече изказване, вкл. и собствено.

2.1. Актуалният говорещ е авторът на субстратното изказване (тип II – Аакт = Асуб)

Докато първият вид отношения (I тип) се сочат във всички изследвания като основа на дубитативната семантика – говорещият препредава с недоверие или съмнение чуждо изказване, то II тип ряд-

³ Правописът и пунктуацията на примерите са като в оригинала, а получерният шрифт в тях е на авторката (К. А.).

ко се отчита. Може да бъде открит в работите на Г. Герджиков, който представя два подобни примера – (4) и (5), в които с преизказни или недоверчиви форми се препредава собствено изказване:

(4) Представих им един факт, на който **съм бил** уж очевидец, че в планината **съм намерил** пет трупа на убити хора, всичките млади момичета... Те **били убити** от башибозуците наместо мъже – комити, но като **отишли** да ги разтърсят, що да видят ... (З. Стоянов) (Герджиков 1984: 17)

(5) Казах му, че Иван **бил взел** книгата и не му я дадох. (Герджиков 1984: 17)

Според Г. Герджиков в случаи като (4) и (5) се подчертава, че „говорещият се дистанцира и отчуждава от своето собствено изказване, дезангажира се от него, показва своята резервираност спрямо изказването, което сам е направил“ (Герджиков 1984: 17), защото то не е отговаряло на действителността.

Макар и редки, тези употреби поставят въпроса дали семантичният инвариант на дубитатива (а и на ренаратива) трябва да включва дубитативно (съответно недубитативно) преизказване не само на чуждо, но и на собствено изказване. Г. Герджиков предпочита по-тясното виждане, което изключва от системно обусловеното значение на недоверчивия модус (а и на преизказния) преизказването на собствена информация, макар че обратният подход според автора „не води до никакви вътрешни противоречия и е напълно възможен“ (Герджиков 1984: 18), но изисква по-сложно описание на значенията поради нетъждествеността на противопоставянията „непреизказна информация“ : „преизказна информация“ и „собствена информация“ : „чужда информация“, тъй като преизказната информация може да е чужда, но и собствена, макар и доста рядко. При по-тясното виждане за системно обусловеното значение на дубитатива употребите от типа на (3), (4) и (5) се явяват транспозитивни (Герджиков 1984: 17). В анализите си на дубитативните глаголни употреби предпочитам да следвам по-широкото виждане, за да се очертае възможно по-богата картина на това сравнително рядко в езиците по света граматическо явление и да се апробират двете виждания.

Нека да съпоставим (3), (4) и (5) с възможните комбинации в третата колона на Таблица 1. В случай че Аакт и Асуб са едно и също лице, то Аакт може да възпроизвежда с дубитатив собствените си думи за: а) себе си (във ВИ глаголът е в 1 л. ед.ч., напр. *Казах, че уж съм се бил объркал*), б) за себе си и съкомуникатора/-ите си (във ВИ глагол в 1 л. мн.ч., напр. *Казах, че с тебе/с вас уж сме се били обър-*

кали), в) за себе си и неучастник/-ци в СКС (във ВИ 1 л. мн.ч., напр. *Казах, че уж с него/с нея/с тях сме се били объркали*), г) за съкомуникатора/-ите си (Всуб) (във ВИ глагол във 2 л. ед.ч., напр. *Казах, че уж ти си се бил объркал*, или 2 л. мн.ч., напр. *Казах, че уж вие, приятели мои, сте се били объркали*), д) за съкомуникатора/-ите си и неучастник/-ци в СКС (във ВИ глагол в 3 л. ед.ч., напр. *Казах, че ти и той уж сте се били объркали*, или в 3 л. мн.ч., напр. *Казах, че ти и приятелите ти уж сте се били объркали*), е) за неучастник/-ци в СКС (във ВИ глагол в 3 л. ед.ч., напр. *Казах, че той уж се бил объркал*, или в 3 л. мн.ч. *Казах, че те уж се били объркали*).

От изредените шест основни варианта в базата данни, която притежавам, открих: вариант (а) – дубитативно възпроизвеждане на собствено изказване за себе си в 1 л. ед. ч., в пример (б), както и вариант (е) – предаване на неистинно собствено изказване за неучастник в СКС в (3).

(б) И му разправам уж, че съм щял бил да хода с наште, та затова **нямало било да отида** с него. (Собствен архив устна реч)

Несъмнено възпроизвеждането с дубитативни форми на собствено изказване, неотговарящо на действителното състояние на нещата, е рядка ситуация, затова и реалните примери са малко, макар че конструиранияте варианти са напълно допустими. Не трябва да се пропуска, че малкият брой примери се дължи и на възможността с преизказни форми актуалният говорещ да изрази същата епистемична оценка, стига да има подходящ контекст, както това се наблюдава в (4). Освен това наличието в изказването на лексикални средства, които експлицитно, че в своето субстратно изказване говорещият е излъгал съкомуникатора си, дава възможност за употребата и на индикативни форми. Така се очертават три варианта, които могат да се опишат чрез теорията на граматическите опозиции като неутрализация на признака ‘преизказност’ в (ба) и неутрализация на ‘субективност’ и ‘преизказност’ в (бб), а от прагматична гледна точка чрез разлика в емфазата.

(ба) И му разправам уж, че съм щял да хода с наште, та затова **нямало да отида** с него. (Ренаратив във възпроизведената реч.)

(бб) И му разправам уж, че **ще хода** с наште, та затова **няма да отида** с него. (Индикатив във възпроизведената реч.)

По-високата степен на формална сложност (т.е. на композираност) също е фактор за по-ниската честота на дубитатива в подобни изказвания, като не трябва да се пропуска липсата на дубитативни форми

за перфект и плусквамперфект, както и съвпадението на дубитативния аорист (*бил чел*) с преизказния перфект и плусквамперфект (*бил чел*).

2.2. Актуалният говорещ не е авторът на субстратното изказване (I тип – Аакт ≠ Асуб)

Представянето на семантиката на дубитатива чрез пресупозицията „*Аз зная, че X твърди, че p, но се съмнявам, че p е вярно, т.е. смятам, че е по-възможно ¬p*“ (Ницолова 2008: 371, вж. още Ницолова 2007: 118, 155 – 159) дава основание да се разгледа случаят, в който актуалният говорещ (Аакт) не съвпада с X (означен тук с Асуб). При този тип (Аакт ≠ Асуб) изясняването на вариантите изисква да се вземат предвид и Всуб (адресатът на субстратното изказване), и Ссуб (не-участник в СКС), а това формира 44 комбинации. С цел обобщаване на комбинациите тук представям две реализации на I тип Аакт ≠ Асуб:

I.1. Аакт ≠ Асуб, Аакт е този, за когото Асуб говори в субстратното изказване

I.2. Аакт ≠ Асуб, Аакт не е този, за когото Асуб говори в субстратното изказване

Първият подтип (I.1.) обхваща изказвания, в които актуалният говорещ препредава с дубитатив чуждо изказване за себе си. Ако се вземе предвид дали актуалният говорещ/пишещ (Аакт) е адресат (вариант I.1.1), или съответно не е адресат (Асуб) в субстратната комуникативна ситуация (вариант I.1.2), ще бъдат разграничени употреби като (7) и (8):

(7) А онзи, доктора, професора ви по медицина, как беше?... А, Живински! Той пък искаше да ми отвори черепа и някаква сонда да ми пусне в мозъка – чужди заповеди да търсел там, че не можело аз така да съм мислел, някой друг ме бил командвал. Добре че ми се размина. **Не съм бил мислел аз!** Сякаш не знам кой съм!?! Хайде де... (http://gfstoilov.blogspot.com/2011/08/blog-post_16.html)

(8) А тия, които казват, че аз **съм бил разсипал** КТМ – да пообиколят света и да видят за какво става въпрос. (http://www.infotech.bg/hompages/mayor_kalchev/portret.htm)

В (7) актуалният говорещ е и адресат на субстратното изказване, поради което в АИ глаголната форма е в 1 л. ед.ч. (**не съм бил мислел**). Острото несъгласие на Аакт с казаното за самия него от автора на субстратното изказване е основанието за появата на дубитатива. За разлика от (7) в пример (8) актуалният говорещ не е пряк събеседник на обвиняващите го (= „тия, които казват“ = Асуб). Показателното местоимение, следвано от подчинено определително изречение, сигнализира, че Аакт възпроизвежда разпространено в обществото мнени-

ние на опонентите си (аз **съм бил разсипал** КТМ), което той самият отхвърля като неистинно.

Ако в (8) авторът на субстратната реч е представен обобщено (**тия, които казват**), то в (9) той изобщо не е посочен, тъй като това не е съществено за реализация на комуникативните цели на Аакт. Дубитативната форма **бил съм казал** в главното изречение изразява не съмнение или недоверие към възпроизведеното собствено изказване, не и отричане, че е направено подобно изказване (Бил съм казал, че ... ≠ Не съм казал, че ...), а несъгласие с онези, които оспорват състоятелността на мнението (= законът ще предизвика масови самоуправства) на Асуб, и по-точно – не приемат, че това мнение отговаря на действителното положение на нещата. Подобни употреби на дубитатива са част от основанията да се приеме по-широко виждане за семантиката на дубитатива – резервираност на говорещия по отношение на информацията в препредаваното изказване.

(9) Ще бъдат ли уволнени всички работещи в бившите ТКЗС? Ще бъдат. И аз сбърках. Не са 150 хиляди. Те са повече от 200 хиляди. **Бил съм казал**, че този закон ще предизвика масови самоуправства. Ми не ги ли предизвика! (<http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/4/ID/1753>)

Употребите на глаголи за речева дейност при възпроизвеждане на изказване с дубитатив изискват по-детайлно проучване. Тук отбелязвам само два различаващи се случая: (9) и (10). В (10), но не и в (9) чрез дубитативна аористна форма (**съм била викала**), последвана от цитирана реч, Аакт отрича, че е направил изказването, което му се приписва.

(10) След месец се прави отчет кой колко е работил и има събрание. На това събрание същата жена стана и каза, че аз **съм била викала**: „Вие, българите, ли ще ни командвате?“ А на събранието е директорът на затвора, други началници и понеже тя знае, че съм политическа, решила да ме наклепа. Аз си глътнах езика. Нищо подобно не съм изричала. (<http://e-vestnik.bg>)

Един интересен пример от прагматична гледна точка представя (11), в който актуалният говорещ/пишец възпроизвежда с дубитатив не реално, а предполагаемо, хипотетично субстратно изказване за себе си, при това не е от значение дали Аакт е бил, или не е бил пряк адресат на субстратното изказване. В (11) пишещият се възмущава от наредбите за узаконяване на остъклени балкони, възпроизвеждайки с дубитатив нефактични, но вероятни според него изказвания.

(11) „**Щял съм бил да правя остъкляване**“ или „**Бил съм бил направил остъкляване**“ – така биха звучали едни идиотски обвинения в

плоскостта на това тълкуване. Припомня ми другарски съд, устроен от всевластващия партиен секретар или от немуподобния ОФ махленски председател. (<http://www.bgremoniti.com/forum/viewtopic.php?f=69&t=2791&start=15>)

Вторият подтип изказвания с дубитатив (**I.2**), принадлежащи към **I тип** (Аакт \neq Асуб), обхваща употреби, в които актуалният говорещ не е този, за когото се говори в СИ. В рамките на **I.2** могат да се разграничат два основни варианта: I.2.1. – когато Аакт и Асуб са съкомуникатори в СКС, и I.2.2 – когато не са съкомуникатори в СКС.

При I.2.1 актуалният говорещ, който в СКС е адресат, може да изрази недоверие, съмнение към субстратно изказване на Асуб, в което Асуб говори за себе си. Пример (11) е част от писмен текст на млада жена, която възпроизвежда думите на свекърва си. Дубитативната форма за бъдеще време в 3 л. ед.ч. **щяла била да дойде** представлява препредаване на субстратна реч в 1 л. ед.ч. (= аз ще дойда с полиция, като аз = свекървата = Асуб). Другата дубитативна форма в (11) – **била съм крадяла**, онагледява тип I.1, в който Аакт е този, за когото се говори в субстратното изказване, в което Аакт и Асуб са съкомуникатори.

(11) Тя щяла да ми държи сметка от сега нататък къде отивали парите, които синът ѝ изкарвал (затова дойде), защото аз съм била виновна, че все сме били без пари. Била съм крадяла, **щяла била да дойде** с полиция и да влезела с вратата в нас. (<http://www.zachatie.org/forum/index.php?topic=48188.40>)

Вариант на случаите, в които Аакт не е Асуб и Аакт възпроизвежда с дубитатив субстратно изказване на Асуб, в което Асуб говори за себе си, а Аакт е негов съкомуникатор, са и употреби с транспозиция на глаголното лице като в (12).

(12) Мисля, че е време да млъкнеш!!! Стига си ръсил глупости във всяка тема, **говорел бил** той по темата...

Стига подлъгва хората, твоите изказвания 80 – 90% са грешни и неверни... Единични стаи има и в други блокове, хубави стаи има също!!! (<http://www.medfaculty.org/forum/index.php?topic=9.440;wap2>)

Дубитативното сегашно **говорел бил** в 3 л. ед.ч. се явява вместо форма за 2 л. ед.ч. във възпроизведеното изказване, като тази транспозиция (съкомуникаторът от субстратната комуникативна ситуация се представя като некомуникатор) подчертава категоричното несъгласие на Аакт, че Асуб говори съществени неща по темата.

Вторият вариант на първия подтип – I.1.2, представя актуални изказвания, в които се възпроизвежда субстратно изказване от СКС, в която Асуб говори за неучастник в речевата ситуация (означен с гла-

гол в 3 л. ед.ч. или мн.ч.) и има за свой събеседник автора на актуалното изказване. Дубитативната форма **бил командвал** от (7) е реализация именно на тази комбинация от компоненти на двете комуникативни ситуации (субстратната и актуалната).

Вариант I.2.2 от втория подтип обхваща възпроизведени изказвания с дубитатив, в които Аакт не е този, за когото се говори в СИ, а Аакт и Асуб не са съкомуникатори. Основни реализации на този вариант са възпроизведени изказвания, в които Аакт, различен и от Асуб, и от адресата Всуб, препредава с дубитатив изказване на Асуб, който в СКС говори за себе си – (13), за съкомуникатора/-ите си – (14), или за неучастник/-ици в СКС – (14), като са възможни и още комбинации, напр. за себе си и съкомуникатора/-ите си, за съкомуникатора/-ите си и неучастник/-ици в СКС и пр. Изброените варианти се реализират, когато Аакт е бил страничен наблюдател в СКС, а не пряк адресат, когато е чул или прочел в медиите, осведомил се е от интернет (социални мрежи, форуми, блогове и др.) или е разбрал от трети лица за СИ.

Ако се съпоставят двете комуникативни ситуации – субстратната и актуалната, става ясно, че в (13) на **щяла била да прави** отговаря в СКС глагол в бъдеще време, 1 л. ед.ч. в изказване, направено от „госпожа от МОСВ“ пред журналист в новинарска емисия. Авторът на възпроизведената реч (Аакт) не е съкомуникатор на госпожата от МОСВ (Асуб), нито е този, за когото се говори в субстратното изказване, а информацията за СИ е придобита чрез медиите.

(13) Гледах в новините някаква важна госпожа от МОСВ, която не знаела точно колко били язовирите. **Щяла била** тепърва **да прави** регистър, ама дали ще смогне преди топенето на снеговете – не е ясно. (<http://www.odit.info/?s=6&i=266581&f=4>)

Пример (14) онагледява ситуации, в които разказвачът (Аакт) препредава история с преизказни форми, което обяснява това, че Аакт и Асуб не са съкомуникатори, Аакт \neq Асуб и Асуб не е обект на СИ. Във второто изречение от (14) Асуб е Жулиета, чието изказване за съкомуникатора ѝ (професора) е препредадено с дубитатив (**щял бил да заприлича**) от разказвача.

(14) [...] Професорът и Жулиета вече се били скарали. Той ѝ викал, че ако я праснел и както била с таз шапка, щяла да заприлича на гондола, а Жулиета му отвърщала, че ако пък тя го праснела – какъвто бил грозен с тези очила, **щял бил да заприлича** на Урко. (Хр. Карастоянов, източник – БНК)

В устната комуникация също са възможни такъв вид комбинации от елементи на СКС и АКС, стига Аакт да е страничен наблюдател на СКС или информацията му за нея да е опосредствана.

В (15) с дубитативна форми за бъдеще време (**щяла била да остане**) авторът на публикацията в bgsniper.com (= Аакт) препредава субстратно изказване на Бареков (Асуб). В този случай Аакт \neq Асуб, Аакт не е съкомуникатор на Асуб, нито пък е обект на субстратното изказване:

(15) В понеделник сайтове гръмнаха със заявката на хитов популист като Николай Бареков – повечето от СДС щели да бъдат „прибрани“, сградата на „Раковски“ 134 се полагала на члена на БЗНС „Никола Петков“ от 1990 и на СДС от 1996 г., значи на партията от времето на Иван Костов. Но най-големия удар отнесе Меглена Кунева – политическият красавец Бареков можеше да бъде поне малко дженгълмен. Хич бива ли така? В партията на Кунева **щяла била да остане** само Кунева. Точка. Леле, що стана? (<http://bgsniper.com/sniper/3397-2013-12-03-09-43-15>)

С дубитатив в ироничен контекст е кодирано в (15) несъгласието на пишещия с разпространените широко в интернет прогнози на известния политик и бивш журналист за бъдещето на друга партия. Субективната оценка на Аакт проличава и в лексикалния подбор („хитов популист“, „политически красавец“), и в разговорния тип структури (напр. „Точка. Леле, що стана?“).

3. Обобщение

Изказванията с дубитатив представляват възпроизведена реч, в която актуалният говорещ/пишещ изразява различни степени на резервираност (като вид субективна епистемична оценка) към достоверността на информацията в препредаваното изказване. При възпроизвеждане с дубитатив могат да се наблюдават множество комбинации между компонентите на две речеви ситуации: субстратната и актуалната. В настоящата работа са представени два основни типа отношения между автора на актуалната реч и автора на субстратната реч: когато това са две различни лица (I тип) и когато става дума за едно и също лице (II тип). При втория случай авторът на актуалното изказване препредава с дубитатив собствените си думи от субстратната комуникативна ситуация, а това е рядко засягана проблематика в изследванията върху евиденциалността в българския език. Този тип възпроизведена реч логически отвежда към изказване, в което актуалният говорещ/пишещ по граматичен път чрез дубитативните глаголни форми посочва, че в субстратната речева ситуация е изрекъл лъжа.

Тип II може да има разнообразни варианти, когато се вземат предвид други два параметъра на субстратната комуникативна ситуация: адресатът/-ите и предметът на изказването (т.е. за кого/какво се говори в субстратното изказване). Примери (3), (4), (5) и (6) представят тези варианти, които са редки поради специфичността си – препредаване на собствено неистинно субстратно изказване, и поради възможността същата информация да бъде изразена чрез преизказни или индикативни форми при наличие на достатъчен контекст, изразяващ семантиката, носена от дубитатива.

Виждането, че дубитативното препредаване на собствено изказване може да се разглежда като част от семантиката на дубитатива, може да бъде прието, ако тя се дефинира като резервираност към достоверността на информацията в препредавано изказване – в най-честия случай чуждо, а в някои случаи и собствено. А това означава да се приеме, че и ренаративът изразява препредаване на направено изказване, без да се конкретизира авторството му (свое или чуждо). Като аргумент в подкрепа за подобно решение може да бъде посочен пример (16), в който се препредава недубитативно собствено изходно изказване.⁴

(16) Журналистите ме питат как се е стигнало до идването ми, за колко време са пробите, а аз стоя като гръмнат. Питаха ме дали съм бил огорчен, че са ни спрели за олимпиадата в Щатите през 1984 г. Казах им, че **съм щял да бъда**, но ако се бяхме класирали. (<http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1017880>)

Наличието и на преизказно, и на дубитативно възпроизвеждане на собствено изказване би могло да се изтъкне като аргумент в подкрепа на виждането, че преизказването на собствена реч е част от системното значение на двете евиденциални субкатегории в българския език, т.е. част от общото им основание за сравнение. Друго доказателство е липсата на допълнителен стилистичен ефект в (16), какъвто би носила една транспозитивна употреба, а именно за транспозиция говори Г. Герджиков (Герджиков 1884: 17). Ако се изключат описаните употреби от инварианта на ренаратива и дубитатива, то тогава те се

⁴ Тук няма да бъде повдиган въпросът за категориалната принадлежност на формата **щял съм да бъда** в (16) – ренаратив или конклузив, при наличното съвпадение на формите за 1 л. и 2 л., ед.ч. и мн.ч. на двата евиденциала, макар че конкретният пример дава подобни основания, тъй като **щял съм да бъда** е употребено в непряката реч след глагол за речева дейност в главното изречение.

разглеждат или като транспозитивни, или като девиации от собственото значение на двата евиденциала.

Приемането на една от двете противоположни гледни точки за статуса на преизказното и дубитативното препредаване на собствена реч трябва да бъде резултат от разглеждането на системните отношения на евиденциалите в българския език. Това изисква и съпоставяне на системно обусловените значения (а и на употребите) на четирите евиденциала във връзка с отношението между противопоставянията несобствена : собствена информация и непреизказна : преизказна информация. Както пише и Г. Герджиков, между тях няма тъждество, тъй като непреизказната информация винаги е собствена, докато преизказната може да бъде чужда или собствена, макар и рядко (Герджиков 1984: 17 – 18). Опозицията несобствена : собствена информация е значима и за конклузива, вкл. и за неговите адмиративни употреби. Фактът, който е изходна точка за извода, обобщението, умозаклучението на актуалния говорещ, може да бъде част както от собствената информация (напр. *Компютърът и принтерът са в коридора, явно крадците са щели и тях да вземат*), така и да е узнат от чужда информация (напр. А: *Мария замина*, Б: *(Я гледай,) значи вчера ме е излъгала, когато обеща, че няма никъде да ходи*). Конструиранияте примери, реалните употреби (Алексова 2013), проучванията на множество автори (вж. напр. Генчева 1996, Герджиков 1977, 1984, Ницолова 2007, 2008 и др.) ме карат да заключа, че противопоставянето несобствена : собствена информация играе значима роля не само на равнище контекстуални употреби⁵. Струва ми се, че комбинирането на членовете на три противопоставяния – непреизказна : преизказна информация, несобствена (чужда) : собствена информация, несвидетелска позиция : свидетелска позиция на говорещия/пишещия, насочва към необходимостта от още емпирични наблюдения и аналитични изводи и обобщения.

На второ място бих посочила, че предложената тук класификация на дубитативните употреби според отношението автор на субстратната реч : автор на актуалното изказване, макар и неотчитаща всички комбинации между параметрите адресат, адресант и предмет на изказването в субстратната и възпроизведената реч, дава достатъчно материал, за да се коментира видът на субективното отношение на

⁵ Само ще припомня, че в новинарския и в публицистичния дискурс несобствената информация може да се препредава с непреизказни (индикативни) форми с цел да бъде представена като достоверна и обективна.

говорещия към препредаваната информация. Представените тук употреби, както и други наблюдения върху емпиричната база данни (Алексова 2015в) говорят, че значението на дубитатива в българския език се реализира по-скоро като степени на резервираност към достоверността на субстратното изказване като вид субективна оценка на актуалния говорещ за преизказаната информация, а не се свежда единствено до недоверие, съмнение. Подобно виждане дава възможност богат набор от контекстуални реализации и нюанси да бъдат обхванати от инвариантното значение и обратното – инвариантното значение да бъде изяснено на фона достатъчно множество варианти.

Накрая отново ще подчертая, че разгледаните отношения между автора на субстратното изказване и актуалния пишещ/говорещ представят окрупнен тип класификация, чийто разгърнат вид изисква по-обширни анализи.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2013:** Алексова, Кр. Конклузивът и неговите употреби в съвременния български език. // *Трети конгрес по българистика*. София, 23 – 26 май 2013 г. (под печат).
- Алексова 2015а:** Алексова, Кр. Значение и форми на дубитатива в съвременния български език. // *Да (пре)откриваш думите*. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.ф.н. Вера Маровска. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, 35 – 48.
- Алексова 2015б:** Алексова, Кр. Употреби на дубитатива в съвременния български език. // *Филологическият проект – кризи и перспективи. Сборник доклади от международна научна конференция (24 – 26 април 2015)*. Съст. Александрова, Ирен, Йовка Тишева, Красимира Алексова, Мария Калинова, Николай Чернокожев, Петя Осенова, Ренета Божанкова. Велико Търново: Фабер, 2015, 297 – 314.
- Алексова 2015в:** Алексова, Кр. Дубитативът в българския език и възпроизведената реч. // *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи*. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д-р Ив. Кочев. Отг. ред. Лъчезар Перчеклийски. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, 347 – 354.
- Влахова 2000:** Влахова, Р. *Монофонична и полифонична реч*. София: СЕМА РИИ, 2000.
- Герджиков 1977:** Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български език (Категорията „ангажираност на говорещия с изказването на действието“). // *Годишник на Софийс-*

кия университет, Факултет по славянски филологии, т. 69, 2, 1977, 5 – 68.

Герджиков 1984: Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство, 1984.

Ницолова 2007: Ницолова, Руселина. Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. // *Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. В. Храковский, отг. ред. Санкт-Петербург: Наука, 2007, 107 – 197.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ДУМИТЕ В „ПРАКТИЧЕСКА РУСКА ГРАМАТИКА“ НА НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ ГРЕЧ

Константин Куцаров
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

CLASSIFICATION OF THE WORDS IN „PRACTICAL RUSSIAN GRAMMAR“ BY NIKOLAY IVANOVICH GRETCH

Konstantin Kutsarov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Nikolay Ivanovich Gretch was an extraordinary person – a public figure, publicist, editor and linguist. He developed a bifurcate approach to the theory of parts of speech, as he differentiated words from logical-semantic and morphological point of view. So we find two heterogeneous classifications in his grammar, each of which, separately, marked by its own merits.

Key words: theory of parts of speech, logical-semantic principle, morphological principle, heterogeneous classifications

През 1827 година в Санкт Петербург излиза „Практическа руска граматика“, сътворена от неординарна личност като Николай Иванович Греч. Приоритет на филологическата активност на автора е редакторската и литературнопублицистичната дейност, с която той е популярен. Именно с нея са свързани познанствата и топлите му отношения с редица декабристи от периода, както и метаморфозата във възгледите, когато след въстанието застава на твърди консервативни промонархически позиции.

Подобна непоследователност у Греч констатираме и в лингвистичните му търсения – главно по отношение на класифицирането на частите на речта. Нестандартно при него например е позиционирането на характеристиката за *част на речта* в рамките на описанието на морфемното членение на думите. Според Греч „думите, произлизащи от главни корени, се именуват *части на речта* (например: *ходъ, ходитъ, ходкій, ходящій, ходко, ходя, находка, приходскій*); придайъчните корени, употребявани в езика като отделни думи (например: *отъ,*

при, безъ), се наричат *частици*“ (Греч 1827: 18, прев. м. – К. К.). Тук уточняваме, че под „главни корени“ авторът очевидно има предвид морфемите със самостоятелно значение, като в тях включва и личните местоимения, някои междуметия и др., а „придатъчните корени“ са морфемите без самостоятелно значение, които днес детерминираме с инвариантния термин афикси (вж. Греч 1827: 17 – 19).

В следващата част Греч прави опит да квалифицира думите по техните логико-семантически функции. Тук вече лексемите са обособени в три основни групи – *части на речта*, *частици на речта* и *части и частици на речта*. Частите на речта са „думи, означаващи предмети и техните качества“, а частиците – „думите, изразяващи взаимоотношенията между предметите“ (Греч 1827: 22). Според разбиранята на Греч към частите на речта принадлежат три типа думи: съществителни имена, качествени имена (подч. мое – К. К.) и глаголи. Съществителните имена „означават някакъв предмет или същество“ (пак там: 22). Качествените имена са четири вида: прилагателни, причастия, наречия и деепричастия. „Част на речта, която означава качество или свойство на предмета, се нарича *прилагателно име*, например *нов дом; старо дърво...*“ (пак там: 22). „Всички прилагателни имена, които изразяват действащо качество, се именуват *причастия*“, като от автора са приведени примерите: *зеленеещо дърво, течаща вода, освежаващ въздух, страдаща душа* (пак там: 23). „Качества на други качества (т.е. на прилагателни, причастия и глаголи) се изразяват от *наречията*, например: *много хубав; лошо пишец; смело говори*. Наречие, чрез което се изразява качество на действено качество, се именува *деепричастие*, например: *играя, забавлявайки се; гледам, смеейки се* и т.н.“ (пак там: 23). За Греч несъмнено и глаголите са думи за качество (признакови думи). Той ги дели на два вида – *самостоятелни* и *съвкупни*. Самостоятелните глаголи „свързват качеството с предмета“ и означават „битие“ (*съм, бъда*) – днешните спомагателни глаголи. Съвкупните глаголи пък изразяват „действие или състояние на предметите“ (*човек живее; птицата лети*) и от съвременна гледна точка това са пълнозначните глаголи (вж. пак там: 23). Към групата на частиците на речта Греч включва *предлозите* и *съюзите* (пак там: 23 – 24). След това авторът говори за *местоименията*, които „се употребяват вместо наименованията на предметите и в същото време изразяват отношението на всички предмети към битието или действието“, като са приведени примери само с лични местоимения (вж. пак там: 24). Според Греч местоименията принадлежат и към частите, и към частиците на речта, затова са поместени в третата основна група. Най-

накрая са представени и *междуметията* („думи или просто звукове“), „изразяващи не понятия, а само чувства на човека, радостни, тъжни и т.н.“ (Греч 1827: 24). Междуметията са категоризирани като особен вид лексеми, които не са нито части на речта, нито частици на речта. В системен вид членението на думите при Греч изглежда по следния начин:

- I. Части на речта
 1. Съществителни имена
 2. Качествени имена
 - а. прилагателни имена;
 - б. причастия;
 - в. наречия;
 - д. деепричастия.
 3. Глаголи
 - а. самостоятелни;
 - б. съвкупни.
- II. Частици на речта
 1. Предлози
 2. Съюзи
- III. Части и частици на речта
 1. Местоимения

Изследователската ни оценка е, че тази класификация е логически обоснована и се препокрива в голяма степен със съвременното деление на думите на самостоятелни и несамостоятелни според синтактичната им функционалност. За Греч частите на речта са самостоятелните думи. Те се подразделени по-скоро интуитивно на същинско име (съществително име) и на думи признаци (при автора назовани „качества“ – прилагателно име, причастие, наречие и деепричастие), като глаголят е обособен, очевидно осъзнаван като по-специална дума за качество. Частиците на речта са днешните служебни думи. Различните видове местоимения пък съвсем правилно са представени като изпълняващи и самостоятелни синтактични функции, и служебни. Не е намерено мястото в системата единствено на междуметията.

Когато Греч пристъпва към конкретното описание на думите обаче, подредбата е съвсем различна: *съществително име, прилагателно име, местоимение, глагол, причастие, наречие и деепричастие, предлог, съюз, междуметие*. Така поне на пръв поглед връзката между двете систематизации рухва. Всъщност втората класификация вече

е основана на морфологичния облик на думите. В нея правят впечатление следните обстоятелства.

На първо място трябва да се отбележи „прибавлението към двете първи глави“ (вж. Греч 1827: 105 – 111), посветено на числителното име. Въпреки че Греч изрично подчертава, че числителните имена не съставляват отделна част на речта, не остават съмнения, че той вижда във формално-семантичния им облик някаква специфика. Дели ги на четири разряда (количествени, поредни, дробни и събирателни) – очевидно по семантичен признак. От друга страна, изтъквайки граматическите им стойности, Греч диференцира *числителни имена съществителни* и *числителни имена прилагателни*. Така „числителните съществителни имена, имащи определен род, имат в същото време две числа и седем падежа; безродовите имат само единствено число...“ (Греч 1827: 106). „Числителните прилагателни имена имат всички свойства на обстоятелствените прилагателни имена, следователно се съгласуват със своите съществителни по род, число и падеж и нямат нито съкратени окончания, нито степени за сравнения“ (пак там: 106 – 107).

Местоименията също са категоризирани като тип съществителни имена или тип прилагателни имена, но те вкупом, за разлика от числителните, са самостоятелна част на речта. „Първите, заменяйки съществително име, се употребяват отделно, без отношение към друга дума“¹ (Греч 1827: 114). Те имат род и могат да се изменят по число и падеж². Местоименията прилагателни пък „са съвършено сходни с прилагателните имена за обстоятелство, изменяйки се по *род, число и падеж* при съгласуване със съществителното име, към което се отнасят“ (пак там: 115). Обособени са осем вида местоимения.

Причастията в граматиката на Греч също съставляват самостоятелен клас думи, характеризирани като „отглаголни прилагателни имена“, „именуващи действащо, движещо се качество в пределите на същината или въвн от нея; например: *пишещ* ученик; *отсечено* дърво“ (Греч 1827: 212). Като глаголни граматически прояви на причастието

¹ Греч дава за пример формите: *я, ты, он, себя, кто, что, некто, нечто, никто, ничто*.

² Авторът правилно уточнява, че личните местоимения *я, ты, мы, вы* са еднакви за всички родове, относителните местоимения *кто* и *что* са еднакви за всички родове и се употребяват само в единствено число, а възвратното местоимение *себя* се употребява само в косвени падежи в единствено число (вж. Греч 1827: 114 – 115).

са посочени категориите *залог*³, *вид* и *време*, а на прилагателното име – категориите *род*, *число*, *надеж* и *склонение*, а понякога и *усечение* (съкратена форма – К. К.).

Наречието и деепричастието са разгледани общо в една глава (приемаме, че в този раздел на граматиката всяка една глава съответства на конкретна част на речта), но деепричастието е характеризирано в „прибавление“. Общото между тези типове думи е, че означават „качество на друго качество“. Деепричастието обаче е „отглаголно наречие, т.е. дума, чрез която се изразява действащо качество на друго качество“ (Греч 1827: 226). Признакът формална неизменяемост сякаш остава маргинален в описанието, а също така и пълнозначността им в лексикален план. За сметка на това е изтъкнато изменението на качествените наречия по *степен за сравнение*, а при деепричастието – изменението им по *залог* и *време*. Тук откриваме и редица лексеми, които по съвременните критерии са частици или предлози.

Въпреки хетерогенния изследователски подход, за който авторът получава и съответните критики от специалистите (вж. например Супрун 1971: 13 – 14), граматиката на Греч оставя приносна следа в теорията за частите на речта. Приветстваме идеята за самостояния статут на класа на причастието и дефинирането му като „действен признак“ с граматически показатели, с които то попада в подгрупа заедно с прилагателните имена, а не при глагола. Авторът красноречиво изтъква, че „всички прилагателни, чрез които се изразява действащо качество, се наричат причастия“ (Греч 1827: 23). Правилно е добавянето на наречието към частите на речта със самостоятелно значение и описанието му, от което се разбира, че то е дума признак на останалите думи признаци. Солидарни сме, че именно тук, при наречието, е мястото да се разглежда деепричастието. Приведени са много верни аргументи при обособяването на числителни съществителни и числителни прилагателни имена, както съответно и на местоимения съществителни имена и местоимения прилагателни имена. Вярно е усещането на Греч, че глаголът също е признак на съществителното име, но недобре е посочена спецификата на предикативната му функция. И накрая, сполучливо е открит единичният облик на междуметията като тип лексеми, противопоставящи се на останалите части на речта.

³ Според Греч по отношение на залога причастията са два вида – *действителни* и *страдателни*. В рамките на деятелния залог той включва и *средния* с разновидности *възвратен*, *взаимен* „и всички други с присъединена сричка *ся*“ (вж. Греч 1827: 212).

ЛИТЕРАТУРА

Греч 1827: Греч, Н. Ив. *Практическая русская грамматика*. Санкт-Петербург: в Типографіи Императорскаго Санктпетербургскаго Воспитательнаго Дома, 1827.

Супрун 1971: Супрун, А. Е. *Части речи в русском языке*. Москва: Просвещение, 1971.

ЗА КОНОТАТИВНИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА МОРФОЛОГИЧНОТО РАВНИЩЕ¹

Бистра Дикова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

ON THE CONNOTATIVE POTENTIAL OF THE MORPHOLOGICAL LEVEL

Bistra Dikova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This study is a brief analysis of the connotative potential of the morphological linguistic level. Considered is the possibility that some word forming morphemes can be stylistically active or receive a specific marking in speech. The synonymy of grammatical morphemes and word forms can originate from language or from speech. Grammatical forms can also acquire connotative functions resulting from usage in transposition.

Key words: linguistic synonymy, context synonymy, transposition

Човек създава своите изказвания с прагматична цел. А дали ще постигне тази цел, до голяма степен зависи от това – какви езикови единици ще подбере и как ще ги комбинира. Според Р. Якобсон съобщението може да изпълнява шест функции (референтивна, емотивна, конативна, фатическа, метаезикова, поетическа), но няма съобщения от чист вид. Всъщност разликите между видовете съобщения се състоят в преобладаващия вид функция. Емотивната и апелативната функция присъстват, в една или друга степен, в почти всички езикови съобщения. За говорещия човек е важно да изрази емоциите си, да предаде своето отношение към събеседника и съобщението, да провокира у събеседника някакви емоции или действия. За това той може да разчита както на семантиката на езиковите единици, така и на чистата езикова форма и нейната употреба. Единиците от всички езикови равнища могат да изпълняват конотативни функции. В. Маровска

¹ Докладът е посветен на 60-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Вера Маровска.

разделя конотативните функции на два основни типа – семантични (свързани със значещите езикови единици – лексеми и морфеме) и несемантични, формални (свързани с незначещите езикови единици – фонеме и синтактични модели) (Маровска 1998: 46). Настоящото изследване е опит да се обобщят в теоретичен план възможностите за постигане на стилистичен ефект на морфологично равнище.

Значещите езикови единици могат да имат конотативна периферия като елементи на езиковата система, в такъв случай те не се употребяват неутрално. Това важи с пълна сила за лексиката. Що се отнася до морфологичното езиково равнище, възможността да съдържат конотация в значението си, е присъща по-скоро на словообразователните морфеме. Напр. девербативите, образувани с непродуктивните суфикси *-ан*, *-ко*, *-л(о)*, *-льо*, назовават лица според склонността им към определено действие. Думи като *забраван*, *преструван*, *дърдорко*, *мърморко*, *надувко*, *мрънкало*, *дрънкало*, *лигльо*, *смотльо* имат разговорно-просторечен характер и макар В. Радева с право да посочва, че „конотацията на неодобрителност се внася от семантиката на мотивиращия глагол“ (Радева 1991: 88), поради системното присъствие на тази конотация в съществителните, образувани с посочените наставки, тя като че ли се е прехвърлила и върху целия словообразователен модел. Само в такъв смисъл може да се говори за стилистична маркираност при словообразователните морфеме. Освен непродуктивните афикси, конотативни са и наставките за образуване на умалителни и увеличителни имена, суфикси с явен диалектен произход, някои гръцки и турски наставки и т.н. (вж. по-подробно Маровска 1998: 144 – 147).

В съдържанието на граматическите морфеме и образуванията с тях словоформи липсват каквито и да е емоционално-оценъчни или експресивни компоненти. Единственият начин една граматическа морфема да получи по-специфични функции, е процесът на нейното остаряване. Словоформите, образувани с такива морфеме, звучат архаично и поради това не са неутрални. От гледище на съвременния език архаизирани са старите родително-винителни форми при личните имена, дателните падежни форми при въпросителните и образуванията от тях местоимения, дългите форми на прилагателните имена (макар че тук става дума за архаизиране не толкова на морфемите, колкото на граматическите значения, които отпадат от системата на езика).

Един от начините, по който морфемите могат да реализират конотативни функции, е на принципа на избора, т.е. на синонимията. Когато в езика съществуват морфеме за изразяване на едно и също значение, между образуванията с тях лексеми и словоформи обикнове-

но възникват както семантични, така и стилистични различия. При словообразователните морфеме наличието на синоними е характерно основно за корените на думите. Синонимията между суфикси се осъзнава твърде рядко, тъй като те се свързват с различни произвеждащи основи и реално синонимия между производните лексеми не се наблюдава. Напр. за образуването на *nomina agentis* се използват наставките *-ар, -ач, -ец, -ник, -тел* и др. В някои случаи различни наставки с еднакво значение се свързват с един и същ корен и се получават лексеми, които може да са синонимни. Напр. при *nomina actoris*, образувани със суфиксите *-ач* и *-тел*, изборът на наставката се определя и от семантиката на произвеждащия глагол. Суфикс *-ач* се присъединява към глаголни основи, означаващи конкретно действие, а *-тел* – към глаголи с по-абстрактна семантика. Сравнително рядко от една и съща основа могат да се образуват съществителни и с двете наставки: *писач* и *писател*, *носач* и *носител*, *пазач* и *пазител*, *изследвач* и *изследовател*. Ако двойка такива съществителни се употребяват като синоними, между тях има ясно доловима стилистична диференциация. В някои случаи обаче се установява и семантична разлика, което превръща думите в пароними (срв. *носач* и *носител*).

Между формообразователните морфеме също са възможни отношения на синонимия – когато за изразяването на едно и също граматическо значение съществуват два или повече варианти. Този начин за реализиране на конотации В. Маровска нарича принцип на морфологичните дублети (Маровска 1998: 154). И тъй като езикът не търпи излишества, между такива варианти обикновено възникват стилистични (понякога и семантични) различия. Синонимни словоформи се наблюдават в рамките на морфологичните категории число (при имената), наклонение, залог, време.

Например при някои съществителни имена формата за множествено число може да се образува с различни морфеме: *дърво* – *дървета*, *дървеса*, *дърве*; *жена* – *жени*, *женоря*; *рог* – *рога*, *рогове*, *роги*; *филм* – *филми*, *филмове* и под. В рамките на тези редове определено съществува стилистична диференциация – една от словоформите е неутрална, другите се отличават с признаци като разговорност, поетичност, диалектност и под.

В морфологичната категория наклонение съществуват синонимни редове от синтетични и аналитични форми при маркираните грамемни повелително и условно наклонение. Повелителните синтетични форми са само за 2 л. ед. и мн.ч. и доколкото заповедта, повелята предполагат адресат, различен от адресанта, и то участник в комуни-

кативния акт, това са типичните повелителни форми. Те са безспорни в семантичен и формален план. Аналитичните форми се образуват с частиците *нека* (*нека да*) и *да*. Тъй като частицата *нека* няма друго значение, образуванията с нея се признават без спорове за императивни форми. Частица *да* е полифункционална и затова *да*-образуванията се приемат от някои изследователи не като форми, а като синтактични конструкции (по-подробно за различията между отделните императивни форми и конструкции вж. напр. в Ницолова 2008, Чакърлова 2009). Грамемата *кондиционал* също разполага със синтетични и аналитични форми. Аналитичните се образуват с формата *бих* на спомагателния глагол и миналото свършено деятелно причастие. Т. нар. синтетични форми за условно наклонение се употребяват изключително рядко и носят белег на архаичност и разговорност. Аналитичните форми на *кондиционала* също показват склонност да се специализират само в т. нар. „високи стилове“ на речта.

Наличието на синонимни грамемни при страдателен залог се оспорва (според повечето изследователи конструкциите със *се* изразяват залоговото значение на изреченско равнище). Между двата типа пасивни конструкции съществуват не само дистрибутивни, но и семантични различия, като възвратният пасив се отличава с подчертана процесуалност, действителност и динамичност, а в семантиката на причастния пасив са заложили статалност и атрибутивност (подробно вж. Баракова 1980).

Варианти съществуват и при изразяването на отрицателен статус в рамките на бъдеще време и бъдеще време в миналото. Формите, образувани с отрицателната частица *не* (*не ще чета, не щях да пиша, не ще ходех*), са по-редки и носят белег на архаичност (вж. Граматика 1983: 339, 345).

Между морфологичните форми могат да възникват и контекстово обусловени отношения на синонимия, ако между семантичните им обеми има достатъчно голяма общност, която да ги мотивира. Като структурно мотивирана, но контекстово обусловена синонимия в областта на глаголната морфология могат да се приемат отношенията между маркираните със следходност темпорални грамемни (футурум и футурум претерити) и маркираните членове на морфологичната категория наклонение (императив и *кондиционал*). Общият семантичен компонент между тях е ‘следходно действие’, като значение има и по-особеният характер на изявителната модалност при бъдеще време. Особено активна е синонимията между футурум претерити и *кондиционал*, поради което редица изследователи приемат т. нар. бъдеще в

миналото за модална грамема. Речевата синонимия естествено не е пълна и между отделните грамеми не съществува взаимозаменяемост. Между тях се наблюдават различия както в семантичен, така и в стилистичен план. Контекстова синонимия може да възниква само между грамеми от различни морфологични категории, но не и между грамемите в една морфологична категория, тъй като между тях съществуват опозитивни отношения.

Другият принцип, на който морфемите (както лексикалните, така и граматическите), които са неутрални като езикови единици, могат да придобият конотативни функции, е принципът на метафората. При словообразователните морфемии той се изразява в „замяната на една морфема с друга, ако функциите им са подобни. Новообразуваната дума е нетипична, често и нерегистрирана в езика, а оттам и експресивна“ (Маровска 1998: 149). В цитираното изследване са приведени редица примери за реализацията на тази възможност в авторските неологизми: *милотица*, *кукулка*, *старчуга*, *болярица*, *хубавеляк*, *ръководник* и т.н.

Грамматическата метафора (наричана още транспозиция или преносна употреба) представлява употребата на една граматическа форма, несъответстваща на контекста, вместо друга, съответстваща. Употребената форма няма за цел да изрази значението на замянатата, тя пази своето собствено значение и по този начин се създава контраст с контекстовото обкръжение. Стилистичното напрежение е резултат именно на този контраст, на нетипичността и неочакваността на употребената форма. Грамматическите метафори приличат по своя механизъм на лексикалните, но не могат да постигнат тяхната експресивност и индивидуалност. И макар че думите са безброй, и сред лексикалните метафори има огромно количество популярни и често употребявани, които, макар и с уговорки, се включват в тълковните речници след напълно лексикализираните значения на думата. А емоционално-експресивното въздействие на една метафора е обратнопропорционално на честотата ѝ на употреба.

Грамматикализираните значения в езика са ограничен брой. Поради това възможните преносни употреби също са ограничен брой, те са логически предвидими и съответно експресията им е по-слаба. Тези особености са довели до парадокса част от граматическите метафори да имат терминологични названия – сегашно историческо, повествователен императив и под.

Грамматическите транспозиции се осъществяват само между грамемите в рамките на една морфологична категория. По принцип меж-

ду тези грамемни съществуват опозитивни отношения на привативен принцип – един от членовете е немаркиран, а другите са маркирани. Приемаме концепцията на Ив. Куцаров (вж. напр. Куцаров 2007), че така са структурирани всички морфологични категории в съвременния ни език. Немаркираният член може да бъде употребяван преносно само с главното си значение, с общото си значение той участва в позиции на неутрализация. Друга особеност на граматическите транспозиции е, че в една преносна употреба могат да се комбинират замени по няколко признака – напр. по таксис и вид на глагола, по време и вид на глагола, по таксис и вид на действието. Понякога такава комбинирание се налага по граматически причини – напр. замяната на първо или трето лице с второ, понякога и на множествено число с единствено при повествователния императив.

Транспозитивните употреби могат да се разделят на два типа – системни (в смисъл конвенционални) и факултативни. При конвенционалните транспозиции експресивността е избледняла (макар че има стилистичен ефект, свързан например с функционалезиково диференциране и др.). Такъв характер имат в съвременната българска реч употребата на 2 л. мн. ч. вместо ед. число при обръщение към непознати и по-високопоставени; 1 л. мн. ч. вместо ед. ч. – т. нар. „авторско ние“ в научния стил.

Транспозиции се наблюдават в рамките на всички морфологични категории, като с най-слаб стилистичен потенциал са категориите вид на глагола и залог. Само в рамките на категорията вид на изказването на практика не се осъществяват транспозиции. Преизказните форми могат да се използват за изразяване на недоверие, съмнение и без да са преносно употребени. Що се отнася до т. нар. адмиратив, макар че формално формите приличат на преизказни, според нас става дума не за транспозиция, а за една от посоките на развитие на перфекта, която обаче не е граматикализирана.

В рамките на морфологичната категория лице се реализират всички възможни транспозиции, като с изключителна рядкост и функционална ограниченост се отличават само употребите на 1 л. вместо другите две. Тук следва да се отбележи и добиващата все по-висока честота употреба на 2 л. ед. ч. с обобщително значение, която според някои изследователи се развива във второ, омонимично значение на формата. Особеното при морфологичната категория число е, че се реализира транспозиция само на множествено число вместо единствено. Транспозициите по лице и число могат да се комбинират – вероятно

поради еднотипния съгласувателен характер на категориите и единното изразяване на значенията.

При морфологичната категория време са логически възможни шест типа транспозиции и те всички се реализират, макар и с много различна фреквентност. Най-рядко се среща употребата на бъдеще време вместо минало свършено. При изграждането на текст в т. нар. план на нагледността транспозицията сегашно вместо минало свършено време често се комбинира с транспозиция по таксис (сегашно вместо минало несвършено) и това се налага по логико-граматически, а не по стилистични причини.

При таксиса замяната на неотносителни форми с относителни има много по-разнообразни конотативни ефекти: на припомняне, досещане; скромност, учтивост; непосредственост на действието. Най-често използваната транспозиция е употребата на имперфект и плюсквамперфект (при плюсквамперфект транспозицията по таксис е съчетана с транспозиция по резултативност ~ нерезултативност) след частица *да* (рядко – *нека*) за изразяване на трудно осъществимо или неосъществимо желание.

Морфологичната категория наклонение поради семантиката си има богат конотативен потенциал. За транспозиция на индикативни форми вместо повелителни може да се говори само тогава, когато е използвано сегашно време. Замяната повелително наклонение вместо изявително е известна като повествователен императив. Транспозицията на условно наклонение вместо повелително се реализира във въпросителни изречения и се свързва с изразяването на смекчена заповед или желание.

При вида на глагола чрез замяната на глаголи от свършен вид с несвършени обикновено се реализират конотации на недоволство, досада, съмнение в целесъобразността на действието, недовършено или лошо свършено действие и под. При формулиране на заповед употребата на несвършен вид вместо свършен изразява различни модални нюанси – от нетърпение и припряност през строгост и безапелационност до грубост. Транспозицията на свършени глаголи вместо несвършени се наблюдава най-често при редуване на плана на миналото с плана на нагледността. Същата замяна със сигнализиране на итеративност може да се реализира и от свършени глаголи в бъдеще време (т.е. транспозицията по вид в тези случаи може да се комбинира с транспозиция по време или таксис).

В българския език транспозиции по залог се срещат изключително рядко. Вероятно причината е в семантиката на категорията. Из-

борът на залога е тясно обвързан с изреченската конструкция и не може да се получи онзи контраст между контекста и избраната форма, който поражда стилистичното напрежение при транспозитивните употреби на другите грамемии. Срещат се само преносни употреби на страдателен залог вместо деятелен.

В. Маровска говори за още един принцип, на който неутралните морфемии могат да получат стилистична значимост – принципа на повторението. Свързва го само със словообразователните морфемии и го определя като възможност за „създаване на нерегистрирани в езика форми чрез удвояване на словообразователния афикс, като че предимно суфикс“ (Маровска 1998, 149). Единственият пример, чрез който се доказва тази теза, е Яворовият неологизъм *боляркиня*. Струва ни се обаче, че тук не става дума за удвояване на словообразователния суфикс (морфема *-ка* + морфема *-иня*), а по-скоро отново за метафорична замяна на суфиксите, тъй като в нашия език има регистрирана наставка *-киня* (т.е. наставка *-ка* е заменена с наставка *-киня*). С нея се образуват названия на лица жени основно от съществителните, завършващи на *-ин* и *-ец*, като основата се опростява: *плувец* – *плувкиня*, *лъжец* – *лъжкиня*, *борец* – *боркиня*, *русин* – *рускиня* (вж. по-подробно Радева 1991: 153 – 154).

Принципът на повторението при търсенето на стилистичен ефект е приложим към всички езикови равнища (фонетично, лексикално, синтактично). За морфологичното равнище употребата му изглежда спорна. Може би като приложение на този принцип може да се определят т. нар. усиленни преизказни форми (дубитатив), в които чрез дублиране на еловата морфема се изразява отношението на говорещото лице към чуждото изказване. Такова предположение обаче се нуждае от сериозно изследване.

ЛИТЕРАТУРА

- Баракова 1980:** Баракова, П. Семантика и дистрибуция на пасивните конструкции в съвременния български книжовен език. // *Известия на Института за български език*, кн. 24, 1980, 137 – 202.
- Граматика 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. *Морфология*. София: Издателство на БАН, 1983.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на българския език*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1998.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Радева 1991: Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.

Чакърва 2009: Чакърва, Кр. *Императивът в съвременния български език.* Пловдив: Пигмалион, 2009.

ЕТНОЛИНГВИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА НЯКОИ БЪЛГАРСКИ МЕЖДУМЕТИЯ

Катерина Томова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

ETHNOLINGUISTIC FEATURES OF SOME BULGARIAN INTERJECTIONS

Katerina Tomova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This text is a functional and semantic analysis of a particular interjection whose usage is considered by many to be typical of the Balkans and whose meaning is represented in Bulgarian by the verb „to click one’s tongue“. The idea is to test A. Wierzbicka’s statement that interjections are mostly based on culture-specific conventions, rather than on the universal laws of nature. For this purpose we shall attempt to generally outline the ethnic features of this particular lexical unit at the background of other Slavic languages – mainly Czech and Russian.

Key words: interjections, ethnolinguistics, vocal gesture

Немногобройните изследователи на междуметна тематика почти винаги подчертават, че междуметията са сред най-характерните особености на националната култура. Според А. Вежбицка нито една лексикографска статия не дава на читателя инструкции относно това – в какви ситуации употребата на *who*, *gee*, *ah* или *phew* би била неуместна, няма и начин изучаващият чужд език да се досети сам без предварително обучение или без продължителен престой в англоезична среда (Вежбицка 1999: 613). Очевидно е, че самите междуметия определено не могат да бъдат смятани за езикови универсалии, а по-скоро фактът, че във всеки език съществуват кратки, морфологически неразчленими (непроизводни) лексикални единици, които директно изразяват текущото ментално състояние на говорещия. Що се отнася до емоциите (за разлика от психосоматичните характеристики), и особено тяхното демонстриране, те безспорно са част както от наро-

допсихологията, така и от културата и светоусещането на всеки отделен индивид. Това обяснява факта, че често при изграждането на литературен или филмов образ на чужденец в речевата му характеристика бива включвано културноспецифично междуметие, което веднага идентифицира националната принадлежност на героя. Например:

- Мон дийо! Аз бях приспан, отвлечен, напъхан в тази бяла дупка. И то няколко мига може би преди избухването на А-бомбата. Само няколко мига!... Какво бе станало с Париж, с близките ми, с Франция, със света? Къде се намирах и защо се намирах тъкмо тук? (Манов, Е. *Галактическа балада*)

При превод тази особеност обикновено се запазва, тъй като се възприема като екзотизъм:

- Ruský zajatec, kterému to Švejk vyprávěl, díval se na něho s plným porozuměním, že z celé řeči nerozumí ani slova.
„Ne ponimat, já krymsky tatárin, Allah achper.“ (Hašek, J. *Osudy ...*)

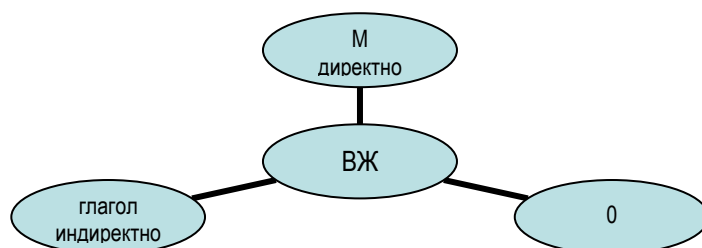
Руският пленник, на когото Швейк разказваше това, го гледаше с пълно съчувствие, личеше, че не разбира нито дума от цялата му реч.

– Не понимат, я кримский татарин, аллах ахпер. (Хашек, Я. *Приключенията на ...*)

Често срещано мнение е, че само българите цъкаме с език по различен повод, изразявайки всякакви емоции или несъгласие. Идеята ни е да подложим на проверка това твърдение, като с помощта на корпусови данни анализираме от лингвопрагматична гледна точка възможно най-много и най-разнообразни употреби на междуметието *тц*¹. Тъй като използваме модела на И. А. Шаронов, ще си позволим да го представим в най-общи линии. Авторът прилага метод, който въпреки редицата въпросителни предлага един прагматичен и сравнително успешен начин на описание и анализ, макар и само на първообразните емоционално-експресивни междуметия. На първо място, И. Шаронов разделя писмената от устната реализация на междуметията. За устната реализация е използван терминът *вокален жест* (ВЖ) – рефлекторна неречева вокализация. Става дума за непосредствена реакция, провокирана от определен стимул, която се проявява в конк-

¹ Случаите, в които *тц* изразява несъгласие, отрицание, са извън обсега на настоящото проучване, тъй като очевидно става дума за синоним на отрицателната частица *не*.

ретна *симптоматична ситуация*. За разлика от междуметието вокалният жест е естествен симптом, изразяващ емоционалния статус на говорещия (Шаронов 2008: 106). Междуметието, макар и нестандартно и със звукоподражателна мотивация², все пак е лексема, която с различна степен на адекватност транслитерира паралингвистични звукове на човешкия артикулационен апарат. Функцията на междуметието е да посочи и идентифицира вокалния жест. Следователно анализът на междуметията би трябвало да включва и анализ на вокалните жестове – област, която към момента е изключително слабо концептуализирана и осмислена. Основните проблеми са свързани с факта, че ВЖ и междуметията са единици на принципно различни семиотични системи. ВЖ може да се проектира в езика по няколко начина. *Директно* чрез транслитериране, т.е. чрез междуметие, което евентуално може да се превърне в мотивираща основа за образуване на пълнозначни части на речта (*ах – ахам, ахна*). По-рядко *индиректно* ВЖ първо получава наименование чрез т.нар. глаголи със специфичен субект (отглаголно или друг вид съществително) (вж. Халачева 2004), а впоследствие се оформят чрез съкращаване на глаголната основа отглаголни междуметия *мрънкам – мрън-мрън*³. Разбира се, макар и да носи потенциала за образуване на междуметия от този вид, не всеки глагол се подлага на подобни словообразователни процеси (*плача, пищя, сумтя, хълцам*). На последно място, ВЖ може изобщо да не получи езикова реализация и така да изпълнява само смислова, но не и смислоразличителна функция. (В българския език не открихме междуметие, което да фиксира вокализация при реакция на погнуса, придружена от инстинктивно отдръпване назад обикновено с леко потръпване.)

² Според известния трихотомен модел на Ч. Пърс междуметието е *иконичен* знак.

³ В етимологичен план по-голямата част от тези глаголи също са със звукоподражателна мотивация, т.е. става дума за специфична вторична ремеждуметизация от типа *звук комплекс* (използван вероятно първоначално като междуметие) – глагол – отглаголно междуметие.

Много често във фонетичен план ВЖ са изградени от звукови елементи, неприсъщи за повечето езици – гърлени, цъкащи, експлозивни. Графичното им регистриране е своеобразен компромис между устна и писмена реализация, което нерядко ги поставя зад пределите на кодификацията. В резултат един ВЖ бива предаван с различни междуметия. Срв. напр. въздишка от досада – *уф, ух, ох*; въздишка от възмущение – *фу, фю, пфу, тю*.

Особено ярко всички тези проблеми изпъкват в съпоставителен план. Дори ВЖ да са сходни в семантично и функционално отношение, отделните езици ги инкорпорират по различен начин и до различна степен, като въпросът далеч не е само фонетико-фонологичен и словообразователен. Срв.:

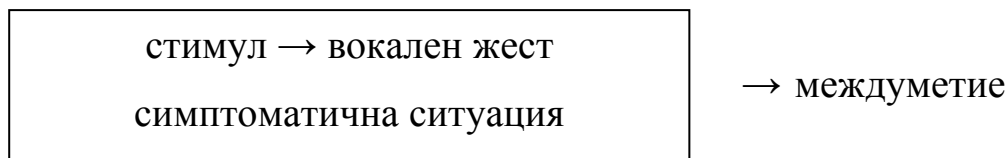
БЕ: подсвирна с уста *от възхищение* – няма конвенционално междуметие с точно такъв функционално-семантичен заряд. Съществува само лексикографски отразена единица *фюуу* – *за наподобяване на леко, приглушено свирене с уста* (БТР 1973), напр.:

В този момент на вратата се появи Кику и Блаторн **подсвирна възхитено**. – Боже мой! Кику го поздрави и му предложи саке. – С какви думи да изразя, че дамата е изумително красива? (Клавел, *Шогун*)

РЕ: фью – *межд.* 2. при выражении удивления, *восхищения* или – наоборот – неодобрения, пренебрежения (НРРЕ 2000)

ЧЕ: *fuk* – citosl. 1. *naznač. fouknití, rychlý únik ap.* (РКЧЕ 2006)
– ху, фу, фюй (*за духане*): **fuk, a bylo po světě** – фюй и светлината изгасна (ЧБР 2002)

Част от методиката на описание на междуметията чрез ВЖ е свързана с каталогизиране на споменатите вече симптоматични ситуации. Ако трябва да представим схематично релациите между отделните компоненти, един от възможните начини е следният:

Основните признаци на една симптоматична ситуация са:

1. Обобщен стимул, предизвикващ ментално-емоционалното състояние на субекта.
2. Наименование на ВЖ.

3. Паралингвистични средства (жестове и мимики), които почти винаги съпровождат ВЖ и по този начин уточняват контекста във функционално-семантичен план.

4. Интонация и други фонетични характеристики на ВЖ.

5. Характер на последващо речево и неречево поведение на субекта.

6. Списък на междуметия – синоними.

По функционален критерий И. А. Шаронов разделя симптоматичните ситуации и ВЖ, които участват в тях, на две големи групи⁴. При *събитийните* симптоматични ситуации „авторът“ на ВЖ е включен в действието, *събитието* като пряк участник или като свидетел. За уточняване на типа симптоматична ситуация възприемащият я би могъл да зададе въпроса: *Какво се случи? / Какво стана?* За *обектните* симптоматични ситуации пък е характерно представянето на действителността като *обект*. „Авторът“ на ВЖ се дистанцира от събитието, за да го анализира, класифицира и оцени. Перцепцията на обектен ВЖ предизвиква диагностичен въпрос: *За какво става дума? / За какво говориш?*

Макар и съвсем общо представени, идеите на И. Шаронов определено внасят яснота в семантичното тълкуване на междуметията, което обикновено в речниците се изразява в изброяване на названия на емоции. Въвеждането на ВЖ, резултат от типизиран стимул – събитие или обектен, позволява по-бърза и най-вече по-обективна идентификация на междуметните единици (Шаронов 2008: 159).

В светлината на гореизложеното предмет на проучване е ВЖ, номиниран в българския език чрез глагола *цъкам с език*, и писмената му реализация. Анализът ни има два основни плана. Единият е чисто формален и се отнася до начина, по който ВЖ се проектира в езика, а другият е функционално-прагматичен и засяга въпроса при какви обстоятелства и какво изразява българинът, когато цъка с език. Тълковните речници дават следното описание:

1. Изговарям „ц-ц-ц“; изразявам учудване или съжаление (БТР 1973);

2. Изговарям, произнасям звук „ц“ за израз на учудване или съжаление. (БТР 1994);

⁴ Класификацията се базира на когнитивната теория на емоциите, според която човешкото съзнание проектира външния свят в три аспекта: събития и техните последствия, обекти и техните свойства и признаци, агенти и техните действия (Ортони, Клоур, Колинс 1995 по Шаронов 2008: 155).

3. Изразявам съжаление, съчувствие, възхищение, като многократно изговарям звук ц. (СТРБЕ 1994);

4. Изразявам съжаление, съчувствие или изненада, възхищение, като многократно изговарям звук ц (<http://talkoven.onlinerechnik.com>).

Прави впечатление липсата на коментар относно ярката фонетико-фонологична специфика на този звук. Тази характеристика, дори и да не е посочена в речниковата статия към междуметието, очевидно е общоизвестна. Фактът, че става дума за звук извън фонетичната система на езика ни, не пречи на българина безпогрешно да разпознае аспираторното ц. Междуметието, зад което откриваме проучвания ВЖ, обикновено бива регистрирано от лексикографите така:

БТР 1973:

тц, ц-ц-ц, цъ (изговаряно меко и с поемане навътре) – межд. Изразява учудване, отрицание или несъгласие.

БТР 1994:

тц-тц-тц, ц, ц-ц-ц, цъ-цъ-цъ (изговаряно като мека съгласна ц с поемане на въздушната струя навътре) – межд. разг. За израз на учудване, съжаление.

СТРБЕ 1994:

тц-тц – междум. разг. За изразяване на учудване, съжаление и др.

В тълковния онлайн речник междуметието не е посочено, а в ОПРБЕ 2012 откриваме формите *тц-тц-тц* и *цъ-цъ-цъ*.

Противно на очакванията, този ВЖ не е характерен само за българите. Й. Вахек описва „познатия както в чешкия (и словашкия), така и в английския език „цъкащ“ дентален експлозивен звук, чиято особеност се състои в това, че се артикулира не при издишване, а при вдишване“ (Вахек 1981: 126). Функцията на този звук според автора е да изрази изненада – приятна или неприятна, а понякога и възхищение или обратното – възмущение, в зависимост от изненадата. Според системата на Международната фонетична асоциация писмената фиксация на този звуков елемент е [ɟ]⁵. Английският език отразява писмено ВЖ чрез съчетанието от графеми [tut]. Няма съмнение, че подобно на българския, и англезичният читател разпознава без проблем ВЖ. Интерес обаче заслужава фактът, че в английския език, наред с традиционната, съществува и акустична интерпретация – [tlt]. Така постепенно от паралингвистичен звук, транскрибиран по определен начин, се развива лексикална единица – междуметие, от която много

⁵ От 1989 г. МФА заменя този знак със знака [ɟ]

бързо се образува глагол *to tut*. (<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tut>)

Руският език също реализира проучвания ВЖ или чрез междуметието ц-ц-ц (1. *употребяется для выражения сожаления*; 2. *употребляется для выражения досады, раздражения, удивления*), или чрез глагола цока́ть – *издавать короткие, прищелкивающие звуки языком, выражая досаду, недоумение, удовольствие и т.п.* (СТРРЕ 2001). Срв.:

• Ого, да они, никак, тебе голову перевязали? — Он, прищёлкивая языком, ощупал меня... — Ц-ц-ц! Дело плохо — это они тебя берегут, надеются из тебя что-нибудь выпытать!.. Тебя запросто не расстреляют, нет... (Кнорре, Ф. *Каменный венок*)

• Девицы в клубе сокрушенно зацокали, когда я рассказала про свое загадочное недомогание. (Ткачева, А. *Приворот*.)⁶

Тези процеси в чешкия език имат по-различно развитие. Първоначално ВЖ със сходна семантика прониква на лексикално и морфологично ниво чрез глагола *ckáti, -aju – obdivně pomlaskávat* (www.phil.muni.cz/cest/predmety/mstc_slovník). Мотивиращата основа *c-* е очевидна.

Най-вероятно слабата фреквентност обаче изтласква единицата обратно към периферията на езика и днес откриваме (макар и рядко и в по-стари тълковни речници) само междуметието *c, tc, tcs – vyjadřuje různé city, zejm. opovržení* (РКЧЕ 1989). Срв.:

• „Tedy si představ: polívka s nudlema, hovězí maso se sardelovou omáčkou, dvě husí stěhna, knedlíků a zelí do stropu a palačinky!“
„C-c ta-ta,“ mlaskl Baloun. (Hašek, J. *Osudy ...*)

– Можеш да си представиш, значи: супа с фиде, говеждо със сарделен сос, две гъши кълки, кнедли и зеле чак до тавана и палачинки!

– Цццц, дяволското! – измляска Балоун (Хашек, Я. *Приключенията на ...*)

ВЖ в чешкия език, както личи от примера, е означен с глагола *mlaskat*, който не е толкова семантично диференциран, както в българския и руския език и има различна от писмената фиксация на ВЖ словообразователна основа – *mlaskat – vydávat uvolněním sevřených rtů n. jazyka od patra zvláštňi zvuk (při jídle ap.)* (РКЧЕ 2006). В съвремен-

⁶ Примерът е от монографията на И. А. Шаронов, стр. 90.

ния чешки език обикновено ВЖ писмено се изразява чрез вторично отглаголно междуметие – *mlask, mlsak*. Срв.:

- „Princi. Ahoj, ty chlape. A zamlaskala na něho jazykem proti patru – mlask, mlask, mlask“. Otočila se na dívku, co krmila hada. Nikdy dřív tu nebyla, když Faunia přišla navštívit Princ, a nejspíš je nová. (<www.korpus.cz.>)

- „Nejmilejší ženská, jakou jsem kdy potkala. Ale měla ten nešvar, že kritizovala moje oblečení. Všem vykládala, že jsem výstřední. Usadila jsem ji.“ „Nožem nebo pistolí?“ „Mlask. Mlask. Když její manžel přišel o práci, najala jsem ji na úklid domu. Tý namyšlený osobě se to vůbec nezamlouvalo, zvláště když jsem ji záchody vždycky nechala udělat dvakrát.“ (<www.korpus.cz.>)

Анализът на лексикографското регистриране и корпусовите данни извежда ключовия компонент във функционално-семантичния аспект на ВЖ. От изброените в речниците названия на чувства и състояния при тълкуването на *цъкането с език* прави впечатление същественото *изненада* (евент. *учудване*). Психолингвистите смятат изненадата за неутрално психическо състояние, резултат от конфликт между очакван и реален ход на събитията, който пък от своя страна провокира и предизвиква (но невинаги!) положителни или отрицателни емоции. И. Шаронов квалифицира изненадата като протоемоция, върху която могат да се натрупват аксиологични оценки, модифициращи я във възхищение, негодувание, насмешка и др. (Шаронов 2008: 173). Това според нас обяснява факта, че писмената регистрация на проучвания ВЖ се проявява много по-често в обектни симптоматични ситуации, отколкото в събитийни. Както вече бе посочено, ВЖ от този тип представляват реакция на свойства и признаци на обекта, пропуснати през мрежата от субективни представи и очаквания на „автора“ на ВЖ. *Цъкането с език* според събраните примери може да бъде реакция главно на следните стимули:

1) степен на признака на обекта (*силно впечатление*)

- – Твоя милост, ходил ли си, обикалял ли си тъй повечко свят?
– Ходил съм, бай Ганьо, доста.
– Ии, ами аз що свят съм изтръшнал! Ц.. ц.. ц.. Ти остави Едрене, Цариград, ами във Влашко! Ти вярваш ли? Туй Гюргево, Турну Мъгуреле, Плоещ, Питещ, Браила, Букурещ, Галац⁷. (Константинов, А. *Бай Ганьо*)

⁷ Подчертаните изрази служат като вектори, които насочват към определяне на типа стимул.

- Преди да надзърна в заводите за автомобили „Тойота“ в Япония, където, като мигнеш, и една кола излиза (ако не мигнеш – пак излиза), преди да **цъкам с език** на това, че компанията „Амадзаки“ произвежда електронни мозъци, които извършват физическа работа, преди да видя с очите си чудесата в онази страна, аз имах рядката възможност и удоволствие да разговарям с този пионер в икономическото ни развитие – на чаша. (Сейков, А. *Япония в моя живот*)

2) странност на обекта (*недоумение, съмнение в истинността*)

- „Живот!“ Само тази една-единствена думица: „Живот!“ „О, боже“ – изохка господин Винси. „**Тц, тц**“ и „О, боже мой!“ Нищо друго не му идваше на ум да изрече. Естествено той беше много учуден. Сновеше от стаята към портиера и от портиера към стаята в най-дълбоко недоумение. (Уелс, Х. *Откраднатото тяло*)

- Това е много осъдително от ваша страна. Карате ме да **цъкам укорително с език**. Съвсем не е постъпка на добър гражданин. Но, по дяволите, това е постъпка на истински влюбен човек. (Кар, Дж. *Докато смъртта ни раздели*)

- – Я гледай, босилек! **Ц... ц... ц...** И чехите имат босилек, браво! — обажда се трети и рукват да гледат босилека. (Константинов, А. *Бай Ганьо*)

- „И знаеш ли какво още, Долорес?“ – пита. „**Тц – цъкам с език**. – Шашната съм.“ „Няма да е нужно да лижеш ничии подметки, ако... – В същия миг прекъсна и ме изгледа много изненадано. – Долорес? Добре ли си?“ Но аз не можех да кажа нищо. В ума ми се бе появила най-ужасната и най-прекрасната картина. (Кинг, Ст. *Долорес Клейборн*)

- На някоя дама показахте ли тоя адрес? – попита той през смеха.
– Защо? Показах го зер! Е?
– Е? Знаете ли какво е написано тук?
– Какво?
– Написано е „...Zde je zapovêdeno...“ „Тук е запретино да се...“ Ти си го преписал от някоя стена.
– Има хас! Гледай! **Ц... ц... ц!** Истина ли казваш? Гледай! – каза бай Ганьо, поцъка малко с езика си, па почна и той да се смее. (Константинов, А. *Бай Ганьо*)

3) осъзнато несъответствие с желаното, очакваното (*съжаление, възмущение, неодобрение*)

- Върви му. – Събчо зацеди през зъби: – Дебелото Миче – Карабелювата – тепърва жа дебелее... Да плюе на братовата си памет – тю, анасьна – Хм, **тц, тц**.. Ама нищо! Добър е господ. (Страшимиров, А. *Хоро*)

• И после, когато онзи успя да я изтърве и да се изпръска, добави с укор: – **Тц, тц!** Днес наистина трябва да си муден, но чак пък толкоз! (Чолаков, Я. *Вечното завръщане*)

• В течение на този разказ бай Ганьо изказваше с разни движения, с глава и ръце, чувствата, които го вълнуваха: ту **зацъка с език** и изпусне едно: „Тюх, да се не видеше макар!“, ту погледне сестра си па заклати глава: „клетата!“, ту погледне покойния момък, заклати заканително глава и светне мълния с очите си, като че иска да каже: „Хич олмаса, тоя дангалак е изял някои... някоя попара.“ (Константинов, А. *Бай Ганьо*)

• При вида на мечтателите, които безцелно се мотаят, потънали в носталгична забрава или зареяни в празни надежди, неодобрително цъкам с език. – Виж ги само – просъсквам презрително. – Вместо да си поразмърдат задниците и да направят нещо истинско. (Паркс, А. *Да си намериш майстора*)

• Ах, пърдон, извинете, оцапах ви бохчата... **Ц... ц... ц...** Тюх да се не види!... Увлечен от желание да се препоръча за цивилизован човек, бай Ганьо не можа да поеме право чинията със супата, която му подаде стопанката, и изля доста от нея върху масата и додето да му попречат, той събра една част с лъжицата и я изсипа в чинията си. (Константинов, А. *Бай Ганьо*)

В основата на събитийните симптоматични ситуации лежи прякото участие в действието, събитието или емпатичната връзка между участници и наблюдатели. Малкото на брой примери с такъв характер могат да бъдат отнесени към специфичен подвид на събитийните. Т.нар. агентивни симптоматични ситуации са свързани с оценка на дейността на събеседника или на трети лица на базата на стандартите за социално и личностно поведение (Шаронов 2008: 157).

• – Хм! Приказки ли е това?... Аз, кай, ще умра, ти ще пукнеш след мене!... Гледай, гледай уста! Гледай ти човек!... Че защо пък аз да съм след него, защо да не е друг! Какво съм му направил? И... бързо, бързо, кай, за месец, два... **Тц, тц, тц!**... (Чудомир, *Страх*)

Хипотезата за различния тип ВЖ, който се крие зад междуметията *ти-ти-ти*, намира своето потвърждение при съпоставка с език, в който рядката употреба на сходен ВЖ е довела до архаизиране на съответната междуметна единица. При превод от български на чешки във всеки отделен контекст се предлагат различни функционални еквиваленти. Срв.:

• – **Ц-ц-ц!** – възхити се Стоян сам от себе си. – Де ще ме познай той сега ! Друг човек съм аз веке, друг...

Hm ! Kdež by mě teď poznal !“ nadchl se Stojan sám sebou. „Teď už jsem docela jiný člověk – docela jiný ... (<www.korpus.cz.>Intercorp)

• – **Тц, тц, тц!...** И тука, казваш, даскале, се е къпал!

Panečku...! A tady říkáš, kantore, se koupal? (<www.korpus.cz.>Intercorp)

• – **Тц, тц, тц!** Я мислим, че само коня е счупил кост!

Ajajajaj! A já myslel, že si jenom jeho kůň polámal kost! (<www.korpus.cz.>Intercorp)

• – Гледай! **Ц...ц...ц!**

Ale, ale, vida! (<www.korpus.cz.>Intercorp)

Там, където се налага, преводачът използва допълнителни компенсаторни механизми (в примера глаголят *цъкам* е преведен описателно с два глагола – *podivit se* и *zamlaskat*).

• – **Ц...ц...ц...!** – цъка Дочоолу.

No né! – podivil se Dočoolu a zamlaskal jazykem. (<www.korpus.cz.>Intercorp)

Както се оказа, *цъкането с език* не е присъщо само на българите. Всяка материална реализация на определен знак обаче неизбежно е натоварена с културни конотации (У. Еко по Щерева 2015: http). Етноспецификата на междуметието, зад което откриваме един до голяма степен универсален ВЖ, се състои в следното:

– графичната форма на междуметието *тц/ц* е писмено отражение директно на съответния ВЖ със средствата на фонетичната система на българския език и има условен характер;

– релацията между ВЖ и междуметието може да бъде определена като взаимно еднозначно съответствие, т.е. едното винаги предполага другото, независимо от типа стимул и вида на симптоматичната ситуация;

– междуметието става мотивираща словообразователна основа за пълнозначни изменяеми части на речта и така ВЖ се граматикализира, което пък приемаме като косвено доказателство за високата му честотност.

В заключение бихме искали да отбележим, че това е първият ни опит да представим едно конкретно междуметие и да очертаем неговата

специфичност в българския език чрез методологията на И. А. Шаронов. Ясно е, че винаги, когато обектът на проучване е свързан с човешките емоции и психика, навлизаме в сивата зона на нещо, което не може да бъде реално наблюдавано. Определянето на типа стимул, респ. симптоматична ситуация и ВЖ, в писмен текст се оказва изключително сложно. Обикновено в текста присъстват своеобразни маркери, най-често под формата на модални наречия, възклицания, междуметия и др., но когато липсват, се налага привличане на доста широк контекст. Тогава анализът придобива до голяма степен умозрителен характер и зависи неизбежно от субективните възприятия и интуицията на отделния индивид. За нас обаче това изследване е по-скоро пилотна проверка на практическото прилагане на теоретични постановки, които определено са научно издържани и въвеждат фактически подлежащ на изследване елемент – ВЖ, съпроводен обикновено и от други паралингвистични елементи (мимики, жестове). Факт, който без съмнение е крачка напред в описанието на ядрото на междуметната лексика.

ЛИТЕРАТУРА

- Вахек 1981:** Vachek, J. Paralingvistické zvuky a psaný jazyk. // *Slovo a slovesnost*. Praha, 1981, № 42, 124 – 133.
- Вежбицка 1999:** Вежбицкая, А. Семантика междуметий. // *Семантические универсалии и описание языков*. Москва: Языки русской культуры, 1999, 611 – 647.
- Халачева 2004:** Халачева, Св. *Глаголи със специфичен субект в българския книжовен език*. В. Търново: Абагар, 2004.
- Шаронов 2008:** Шаронов, И. А. *Междуметия в речи, текстѐ и словаре*. Москва: РГГУ, 2008.
- Щерева 2015:** Щерева, К. Чарлз Сандърс Пърс и съвременната лингвистика. // *LiterNet*, 30.04.2015, №4 (185), <http://liternet.bg/publish23/k_shtereva/peirce.htm>, 27.10.2015.

РЕЧНИЦИ

- БТР 1973:** Андрейчин, Л., и кол. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 1973.
- БТР 1994:** Попов, Д., и кол. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 1994.
- МСЧР 1978:** Vělič, J., a kol. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978.
- НРРЕ 2000:** Ефремова, Т. Ф. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*. Москва: Рус. яз., 2000.

- ОПРБЕ 2012:** Мурдаров, В., и кол. *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета, 2012.
- РКЧЕ 2006:** Filipeš, J., a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 2006.
- РКЧЕ 1989:** Navránek, V., a kol. *Slovník spisovného jazyka českého I. – VIII. IV P – Q*. Praha: Akademia, 1989.
- СТРБЕ 1994:** Буров, Ст., и кол. *Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения*. Велико Търново: Елпис, 1994.
- СТРРЕ 2001:** Кузнецов, С. А., и кол. *Современный толковый словарь русского языка*, Москва: СПб, 2001.
- ЧРБ 2002:** Бъчваров, Я., и кол. *Чешко-български речник*. Под ред. на Св. Иванчев. София: Труд&Прозорец, 2002.

ХУДОЖЕСТВЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Кар, Джон Диксън.** *Докато смъртта ни раздели*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1986.
- Кинг, Стивън.** *Долорес Клейборн*. София: Хемус, 1992.
- Клавел, Джеймс.** *Шогун*. София: Народна култура, 1983.
- Кнорре, Фёдор.** *Каменный венок*. Москва: Советский писатель, 1973.
- Константинов, Алеко.** *Бай Ганьо*. София: Български писател, 1963.
- Манов, Емил.** *Галактическа балада*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1971.
- Паркс, Адел.** *Да си намериш майстора*. Пловдив: Жанет-45, 2003.
- Сейков, Атанас.** *Япония в моя живот*. София: Издателско ателие, 2001.
- Страшимиров, Антон.** *Хоро*. София: Български писател, 1985.
- Уелс, Хърбърт.** *Откраднатото тяло/Английски фантастични разкази*. София: Отечество, 1986.
- Хашек, Ярослав.** *Приключенията на добрия войник Швейк*. София: Народна култура, 1986.
- Чолаков, Янчо.** *Вечното завръщане/Златен кан*, т. 3. Благоевград: Лингеа, 2009.
- Чудомир.** *Страх/Избрани произведения*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1971.
- Наšek, Jaroslav.** *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Praha ČS 1984.

ЕЛЕКТРОННИ РЕЧНИЦИ И КОРПУСИ

<<http://talkoven.onlinerechnik.com>>, 25.08.2015.

<<http://dcl.bas.bg/bulnc>>

<www.korpus.cz>

<<http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tut>>, 19.09.2015.

<www.phil.muni.cz/cest/predmety/mstc_slovník>

МЕЖДОМЕТИЯ В АНЕКДОТАХ

Красимира Петрова
Софийский университет им. Св. Климента Охридского

INTERJECTIONS IN JOKES

Krassimira Petrova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

As a result of semantic, syntactic and pragmatic analysis of jokes we can identify the following functions of interjections in them: general expressive, emotional, figurative, illustrative, replacement, reinforcing, duplicated by a gesture, national-specific and ethnic speech characteristics of a character, hyperbolic expressiveness of borrowed interjections compared to “domestic” interjection, euphemization, and perhaps the main – entertaining, creating a humorous effect, often resulting from puns, etc.

Key words: semantic-pragmatic and functional characteristics of interjections in jokes and anecdotes

1. Междометия долго были вне фокуса внимания лингвистов, их образно называли «представителями вне закона» (“the outlaws of English”) (Нордкуист 2012), «пасынками и падчерицами грамматики» („заварените деца на граматиката“) (Ницолова 2008а). «Малые» слова все чаще становятся объектом лингвистического изучения и лексикографирования. Междометия остаются одной из самых противоречивых, многогранных и «загадочных» языковых единиц. Новые лингвистические подходы и создаваемые языковые ресурсы дают возможность по-новому взглянуть на их семантико-прагматические и функциональные характеристики.

Междометия трудно поддаются определению по общепринятым признакам в традиционной классификации частей речи – это «класс неизменяемых слов, служащих для нерасчлененного выражения чувств, ощущений, душевных состояний и других (часто произвольных) эмоциональных и эмоционально-волевых реакций к окружающей действительности» (РГ 1982: 732). В болгарской лингвисти-

ческой традиции они объединяются со звукоподражаниями: «изолированная неизменяемая часть речи, с помощью которой дается звуковое выражение чувств и эмоций или уподобляются шумы живой и неживой природы» (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 361, перевод мой – К. П.). Р. Ницолова разделяет прагматически ориентированное определение Феликса Амеки: «Междометия – неизменяемые слова, представляющие собой языковые жесты, которые означают ментальное состояние говорящего, действие, отношение к данной ситуации или реакцию на нее» (Ницолова 2008б: 481, перевод мой – К.П.).

Следует отметить сильную синкретичность междометных языковых знаков – они обозначают мгновенную спонтанную реакцию на внешние и внутренние события и эмоции. Это очень короткий, но конвенциональный языковой знак, часто сопровождаемый паралингвистическими компонентами, со специфическим фонетическим и интонационным оформлением, со смысловой нагрузкой, морфологически неизменяемый. Семантическая недифференцированность и многозначность междометий, их синтаксическая многофункциональность разрешается в зависимости от ситуации и контекста, от их структурной, дискурсивной и прагматической нагруженности, при взаимодействии с синхронными невербальными компонентами и др.

В данной работе, являющейся частью более обширного сопоставительного исследования междометий в русском и болгарском языках (см. Петрова 2007 и др.), анализируются функции междометий в анекдотах.

Анекдоты, независимо от устной или письменной формы бытования, обладают общими жанровыми характеристиками. Русский термин «анекдот» покрывает как устную, так и письменную форму его существования, в то время как в болгарском языке эти формы терминологически противопоставлены: *виц* – *анекдот*. Наш иллюстративный материал охватывает обе формы – как записи из разговорной речи, так и excerpiрованные примеры из письменных источников.

В современной русской системе речевых жанров анекдот обладает следующими языковыми характеристиками: воспроизводимостью в специфических коммуникативных ситуациях, некоторой клишированностью, многократной репродуцированностью с возможным варьированием, относительно постоянным набором персонажей со стабильными речевыми и поведенческими характеристиками, «изобразительностью» при рассказывании, стандартными критериями, определяющими текст в лингвистике текста (см. Шмелева, Шмелев

2002: 21 – 26). В тексте анекдота можно выделить два языковых слоя: 1) «текст повествователя» („слова от автора“) и 2) речь персонажей анекдота (там же: 31). Наш материал показал, что междометия встречаются только в речи персонажей анекдота, а не в «тексте повествователя». Е. Я. Шмелева и А. Д. Шмелев сравнивают рассказывание анекдота с народным театральным представлением, где «все «роли» исполняются одним «актером» – рассказчиком анекдота. Никаких костюмов, масок или кукол не предполагается. Персонажи нередко бывают узнаваемы исключительно по речевым особенностям, которые тем самым играют роль своего рода *языковой маски соответствующего персонажа*» (там же: 38, курсив мой – К.П.). Междометия (в т.ч. и звукоподражания) являются частью речевой характеристики персонажей анекдотов.

2. В результате перечисленных выше характеристик оказывается, что междометие и анекдот – явления, которые «дружат» и «любят друг друга». Рассмотрим подробнее **функции междометий в анекдотах**. Семантический, синтаксический, прагматический анализ анекдотов выявляет следующие **функции** междометий в них: общая экспрессивная, эмоциональная, изобразительная, иллюстративная, заместительная (вместо полнозначного слова или целого высказывания), усиливающая (продублированная жестом), национально-специфическая и этническая речевая характеристика персонажа, гиперболическая экспрессивная заимствованного междометия по сравнению с «домашним» междометием, эвфемизация и, возможно, основная функция – развлекательная, создающая юмористический эффект, нередко в результате языковой игры, и др. Междометия воссоздают устное бытование жанра анекдота, небрежность, естественность, эмоциональность рассказывания.

2.1. **Экспрессивная функция.** В следующем шутовском словаре, подобном анекдотам, содержатся несколько важных характеристик междометий – их семантическая экспрессивность, «свернутость» ситуации в одном слове, эквивалентность целому высказыванию, интонационная оформленность (сопровождение пунктуационным знаком ! или ? на письме), их конвенциональность (отмечено, что употребляются «среднестатистическим софийцем»).

Речник на среднестатистический софийнец:

- **Оооооооо!** = – Добър ден.
- **Аре!** = – Довиждане.
- **Опа!** = – Извинете, че ви настъпих.
- **Охоо!** = – Много си красива без дрехи!

- А? = – Би ли повторил, че не те разбрах...
– Ааа. = – Ясно, разбрах те. (Кулинарен хит, 2010, бр. 1, с. 19)

2.2. Эмоциональные междометия в основном значении выступают в своей прямой прототипической функции – как А) **эмоциональная** и Б) **когнитивная** реакция говорящего на то, что он / она а) сообщает и б) слышит.

А.1. Анекдоты о Чапаеве, № 68:

- Петька, ты почему не отдал мне честь?
– Виноват, Василий Иванович; должно быть, уснул.
– Ну, **слава богу**, а то я подумал, что ты меня не уважаешь!

А.2. Анекдоты о Чапаеве, № 70:

- Василий Иванович! Американцы на Луне высадились!
– **Ишь**, куда мы их загнали! (ИИ 1¹)

Б. Междометия, выражающие когнитивную реакцию говорящего на то, что он сообщает или слышит – например, Б.1. согласие, догадку, умозаключение или Б.2. сомнение, иронию:

Б.1. Приходит мужик к врачу и говорит: – Доктор, я гей. – **Ага**, понятно. А где вы работаете? Вы модельер? – Да нет. – Вы художник? – Нет. – Может, вы модель? – Нет. – Кем же вы работаете? – Я слесарь 6-го разряда. – **А**, так вы не гей, вы пи@@@рас. (ИИ 2)

Б.2. Между коллеги: – Днес видях кокошка с пломбиран зъб. – **Да бе, да!** Аз пък видях блондинка с мозък. (ИИ 3)

2.3. **Изобразительная, иллюстративная функция.** Междометия и звукоподражания в очень короткой, сжатой форме «свертывают» изображение целой ситуации, «оживляют» картину происходящего, как в следующих анекдотах с аналогичным сюжетом в русском языке (РЯ) и болгарском языке (БЯ):

Чем отличается падение с 10 и первого этажа? // С 10-го: **а-а-а-а-а, БУМ!** // С первого: **Бум! а-а-а-а-а-а!!** (ИИ 4)

Каква е разликата, когато падаш от третия и от десетия етаж? От третия се чува: «**Туп! Ааааааааа...!**», а от десетия: «**Ааааааааа, туп!**» (запись разговорной речи)

¹ В работе под сокращением ИИ будем понимать сочетание *интернет источник*.

Синтезирующий характер междометий и звукоподражаний порой может быть доведен до абсурда. Оригинальный творческий пере­сказ целого кинофильма или детской сказки с помощью междометий, звукоподражаний, иногда и коротких фраз, на фоне одного кадра предложен в занимательной рубрике «Фильмы одной фразой» (ИИ 5). Своеобразные «субтитры» снабжены пунктуационными знаками (!) и эмоджонами, смайликами, что воссоздает звучание, интонацию, отношение зрителя к произошедшему (напр., эмоджон 😊 или :-), выражающий отрицательные эмоции: жаль, грусть и под.). Сюжет кинофильма «Титаник» передан таким образом: –*Чмок-чмок!* (обозначение поцелуя, кадр из фильма – Леонардо ди Каприо и Кейт Уинслет целуются), –*Хрясь!* (произошло крушение корабля), –*Буль-буль 😊* (звук тонущего корабля и людей). Можно проследить следующие словообразовательные процессы, в результате которых образуются глагольные междометия: р. *чмок* (звукоподражание) → *чмокнуть / чмокать* → *чмок* (глагольное междометие); *хряснуть* → *хрясь*; *булькать / булькнуть* → *бульк*. Так, например, кинофильм «Челюсти» рассказан так: – *Ням-ням. Ням-ням. Ням-ням...*, «Терминатор» *ХРЯСЬ! ХРЯСЬ! ХРЯСЬ! БДЫЩЬ! БДЫЩЬ! БДЫЩЬ! урс...*, «Техасская резня бензопилой» – *Вжжжжжж!!! Вжжжжжж!!! Вжжжжжж!!!* и др. Экранизации русской классической литературы представлена так: «Преступление и наказание» – *Тук-тук-тук. // – Кто там? // – Хрясь!*; «Анна Каренина» – *Ту-тууууу! // Хрясь!*. Детские сказки: «Репка» – *Ы-ы-ы! // – Ы-ы-ы-ы! <...5, 6, 7 раз...> // – Чпок!*; «Царевна лягушка» – *Ква-ква! // – Чмок-чмок*; «Красная шапочка» – *Тук-тук-тук. // – Кто там? // – Ням-ням!* и др. Подобные утрированные примеры могут и развлекать, и раздражать, но в данном случае они являются хорошей иллюстрацией способности междометия в свернутом эмоционально-экспрессивном виде воссоздавать целую ситуацию, реакцию и состояние коммуниканта.

2.4. Междометия синкретически комбинируют несколько функций, особенно **глагольные междометия**, которые часто используются в комиксах, анекдотах и песнях, т.к. они коротки, экспрессивны, имеют живую изобразительную силу: р. *шмяк* < *шмякнуть*, *бульк* < *булькать*, *шмыг* < *шмыгать*; б. *туп* < *тупвам*, *тупна* и др.

Летят две вороны на дозвуковой скорости: – Стена! – Вижу. **Шмяк-шмяк.** // Летят две вороны на сверхзвуковой скорости: – Стена! **Шмяк.** – Вижу. **Шмяк.** // Летят две вороны на гиперзвуковой скорости: **Шмяк-шмяк.** – Вижу. – Стена! (ИИ 6)

Летела над морем стая напильников. Внезапно один напильник резко спикировал вниз и, естественно, **бульк!** – утонул. Стая снизилась, кружится над этим местом. Потом вожак говорит: – Ладно, полетели, все равно он без ручки был. (ИИ 7)

В разговорной речи часто образуются окказиональные глагольные междометия, которые понятны носителям языка, потому что образованы по типичным словообразовательным моделям: например, б. *гриза* → *грязь* ‘грызть’; *мляскам* → *мляс* ‘чавкать’; *смуча* → *смуч* ‘сосать’; *облизвам* → *облиз* ‘облизывать’; б. *щракам* → *щрак* ‘щелкать – щелк’; *кашлям* → *кашлюкам* → *кашлюк*, *кашлям* → *каш* ‘кашлять, покашливать’; *изплювам* → *изплюв* ‘выплювывать’; *изхрачвам* → *изхрач* ‘выхаркнуть, отхаркнуть’, *цункам* → *цунк* ‘поцеловать’. Такие примеры зафиксированы преимущественно в БЯ (в скобках показаны номера «кадров» в комиксе; как ремарки представлена ситуация).

(Молодая девушка ест что-то и облизывает пальчики) МММММ...грязь! (2) О-ох! Мляс.. СМУЧ! (3) ММММ... оО.. ОБЛИ-ИЗ! (4) Хора. Тия крицца в пикантен сос са страхотни... Ето още!! (ИИ 8)

(Анимационный герой щелкает зажигалкой и закуривает сигарету): ЩРАК! (2) (Кашляет усиленно): Кашлюк! кашлюк! Кхаш! Кхъх! Аргх! Кхъх! (3) (Легкие падают на столе): ИЗПЛЮВ! Изхрач! ЖЛОП! (4) (Легкие на столе). Ах. Да и Ох. (ИИ 9)

Эй! У тебя что-то на щеке! Что? (2) Я! ЦУУНК! (3) Свежо! ДЖААС! (ИИ 10)

2.5. Междометия в функции **прагматических маркеров** могут выполнять самые разнообразные функции. Например, они могут служить **идентификаторами национальной идентичности говорящего**, выражая положительную или отрицательную оценку или эмоцию.

(+)? **Грузин** спрашивает у соседа-русского: – Слющай, дарагой, где так загорел? – Огород в воскресенье копал... – **Вах**, дарагой, приходи завтра ко мне загорать! [Коллекция анекдотов: грузины (1970-2000)] (ИИ 11)

(–) **Грузин** просит фотографа сделать фотографию. – А как вы хотели – на дереве, под ним или возле? – За деревом! –??! – Я пошлю карточку маме. Она посмотрит и скажет: «**Вах-вах**, а гдэ мой Гогия?» – а я выйду из-за дэрэва и скажу: «Здравствуй, мама!» [Коллекция анекдотов: грузины (1970 – 2000)] (ИИ 12)

Попитали радио Ереван как една пълна жена може да отслабне. // – Разбира се, с диета, редовна гимнастика... – започнало радиото. // Тогава се намесило **турското радио**: // – **Вай, вай, вай, сакън**, не разваляйте хубавата жена! (ИИ 13)

2.6. Междометия могут выступать как **дискурсивный** маркер (более узкое понятие – связь между тем, что было сказано, и более широким контекстом) и как **прагматический** маркер (более широкое понятие, связанное с семантикой, функцией с позиции говорящего и / или слушающего) (см. более подробно в Петрова 2013). Часто наблюдается размытость, контекстуальная зависимость семантики, полифункциональность для разных участников коммуникации. Кроме выражения эмоций, междометия наряду с невербальными компонентами (напр., кивком головой, поманиванием рукой и др.) могут выполнять и дополнительные функции в речевой коммуникации: фатическую функцию для установления контакта между говорящим и слушающим (р. *эй! ау!*; б. *ехо, ало, ей чии* и т.д.), могут употребляться как сигнал обратной связи (т.наз. *back-up signals*) в диалогическом общении (р. *а, ааа, ага, о, ммм* и др.), как знак получения права говорения, реплики (т.наз. *turn-taking*) (напр. р. *ну да, нда, угу, хм*, наряду с другими словами, как *точно, понятно, кошмар* и др.). Это новая и перспективная область лингвистического исследования живой разговорной речи, особенно с накоплением мощных компьютерных языковых и речевых ресурсов – корпусов разных видов и соответствующих программ для обработки данных. Например, в комиксе-анекдоте «Сказания о ежиках» используется р. *Эй!.. Сова!.. Сова-а-а!* в комбинацией с обращением для привлечения внимания.

СКАЗАНИЯ О ЕЖИКАХ. Сказание первое. (1) Ежик стоит перед дуплом дерева и завет сову: *Эй!.. Сова!.. Сова-а-а!* (2) Она показывается: Ну чего тебе, Еж? (3) Сова, ты у нас в лесу самая мудрая. Скажи, к чему у меня левая лапка чешется? (<СКРР> – ежик чешет левую лапу) – Богатым будешь! (4) А правая лапка? <СКРР...> – ежик чешет правую лапу (5) Друга встретишь. (6) Сова, а к чему носик чешется? (7) Слышь, Еж, ты б помылся, а? (ИИ 14)

В этом примере можно отметить звукоизобразительный характер звукоподражания (р. *скрр*), а также совпадение примет в двух культурах: если левая лапка (соответственно, рука у человека) чешется – «богатым будешь» в русской, «деньги будешь получать» в болгарской; или же расхождение примет: если правая лапа чешется –

«Друга встретишь», а в болгарской традиции если правая рука чешется – «Деньги будешь отдавать».

2.7. Употребление «домашних» и заимствованных междометий и их конкуренция могут быть частью речевого портрета языковой личности. Так, в РЯ и БЯ есть аналогичные заимствования из западноевропейских и других языков (б. *марш, стоп, але-хоп, амин, алилуя*, и др.), в БЯ из турецкого (б. *ашколсун, машалла(х), аферим* и др.), в РЯ и в БЯ из соседствующих тюркских языков (р. *вай, вах*; б. *вах, вай, вьх, вьй*), из современного английского и американского варианта английского языка (б. *Уау! Унс! Йоу! О йе!* – р. *Вау!* и др.). Наблюдаются возрастные, социальные и групповые различия в использовании заимствованных междометий, разная степень их адаптации (см. Петрова 2011). Зафиксированы варианты анекдотов с употреблением заимствованных и домашних междометий: *Коя е най-опасната дума в ядрената енергетика? – Унс! / Уф!; – Какое самое страшное слово в ядерной физике? – Ой! / Унс!* (ИИ 15).

2.8. Междометие может функционировать как **заместитель магического действия, заклинания**. По сути, вокальный жест в данном случае – «это разное фонетическое оформление плевка, с помощью которого древние люди верили, что могут магически отпугнуть зло (ср. поверье, когда увидят черную кошку, нужно сплюнуть три раза через левое плечо и произнести *тьфу-тьфу-тьфу*)» (см. Тер-Минасова 2000). Он может факультативно сопровождаться жестом «постучать по дереву». Аналогичное ритуальное действие в болгарской лингвокультуре – произнести три раза вокальный жест *пу-пу-пу*, напр., когда видят грудного или маленького ребенка во избежание сглаза, или в любой ситуации предохранения от зла; ср. в РЯ *Чур меня!*

Сидят три старушки на скамеечке. Одна говорит: – Мне уже 60, а все зубы свои. **Тьфу-тьфу-тьфу, чтоб не сглазить**. Вторая: – Мне уже 65, а волосы такие же густые, как в молодости. **Тьфу-тьфу-тьфу, чтоб не сглазить**. Третья: – Вот расхвалились! У меня вот и зубов-то нет, и волос тоже. И старше-то я вас – 95 мне, а я все еще девушка! **Тьфу-тьфу-тьфу, чтоб не сглазить**. (ИИ 16)

Использование вокального жеста (звукоподражания) с соответствующей кинемой должны иметь тот же древний магический эффект. Но в то же время опять наблюдается сочетание нескольких функций междометий – реализуются магическая и юмористическая функции одновременно.

2.9. **Языковая игра** в следующем анекдоте строится на **эффекте обманутого ожидания**, на противоречии положительной оценки междометия б. *Охо!* и негативным фактом, который сообщается:

– Разправят, че играеш в местния отбор? // – Да. // – И колко гола имаш? // – Над двеста. // – **Охо!** Сигурно си **най-добрият** нападател? // – Не, **най-лошият** вратар... (ИИ 17)

Звукоподражание может служить средством номинации субъекта или объекта. В примере вместо ожидаемой типичной единицы (звукоподражания) употребляется другая, что подтверждает конвенциональный характер рассматриваемых языковых / речевых знаков.

Смок пълзи през полето. Допушило му се. Гледа – седят наркомани. Приблизил се:// – **С-с-с!** // Наркоманите се разбягали, а смокът допушил угарките им. Продължил по-нататък и гледа други наркомани. Смокът:// – **Бау! Мяу!... Пфу**, по дяволите! Какво ми става?...**С-с-с!** (ИИ 18)

Звукоподражание служит для идентификации субъекта / объекта – даже если он не назван. В следующем анекдоте персонаж 'кошка' в БЯ ж.р., поэтому используются соответствующие местоимения и частицы для ж.р. – б. *ма, я*. Использование «чужого» звукоподражания воспринимается как «иностранный язык» в анекдоте о собаке – секретаре.

Оперативно. По време на операция хирургът чува изпод масата:// – **Мяу-у-у-у...** // – Къш, ма! // – **Мяу-у-у-у...** // – Махай се отгук – и я сритва. // – **Мяу-у-у-у...** // Хирургът, ядосан, отрязва нещо от пациента и го хвърля под масата с думите: // – На, да се задавиш дано! (ИИ 19)

Вицове за животни [...] Кучето се представило перфектно! // – И накрая, имаме едно последно изискване – трябва да владеете поне два езика. // На което кучето отговорило:// – **Мяу-у-у.** ... (ИИ 20)

Звукоподражания многофункциональны, имеют синкретический характер, замещают все части речи на начальных этапах становления детского лексикона и грамматики. В их использовании находят косвенное подтверждение идеи ономатопоэтической истории языка, а также гипотеза о повторении филогенеза в онтогенезе. Обычно животное или предмет называется ребенком по свойственному ему звукоподражанию (р. *кошка* = *мяу-мяу*, *собачка* = *гаф-гаф*, *поросенок* = *хрю-хрю*; б. *кола* = *бу-бу*, *крава* = *му-му* и т.д.). В следующем примере

коммический эффект создается заменой звукоподражания живой мыши звуком, который издает компьютерная мышь:

Програмист занимава малкия си син: – Гоше, как прави кучето, татковото? // – **Бау, бау**, тате! // – Гоше, а как прави котето? // – **Мяу, мяу**, тате! // – Гоше, а мишлето как прави, бе? // – **Клик, клик**, тате... (ИИ 21)

2.10. Взаимодействие **междометия и жеста** в анекдоте может породить сложную комплексную семантику, а в некоторых случаях жест разрешает многозначность междометия. Юмористический эффект в следующих двух анекдотах строится на артикуляционных особенностях произношения междометия: лабиальные [о] или [у] заменяются широким открытым [а], а действующие лица и сюжет отличаются в анекдотах на РЯ и БЯ (см. Петрова 2001). Если невербальные компоненты в анекдоте совпадают, то перевод анекдота возможен, но их несовпадение разрушает комический эффект.

Хомяк пришел на паспорт фотографироваться. Фотограф **и так** <жест 1 (факультативный): повернуть голову влево>, **и сяк** <жест 2 (факультативный): повернуть голову вправо>, а морда в кадр не помещается. Наконец фотограф говорит: «Я вас спрошу: Какие конфеты вы любите? А вы ответите: «**Му-му-у-у-у.**» < невербальный компонент 1 (мимика): К1 округляет и выпячивает губы вперед при произношении [у]; Примечание: Информант поясняет, что это популярный вид молочных карамелек>. Приготовился и спрашивает: «Вы какие конфеты любите?». Хомяк: «**Му-му**» <невербальный компонент 1> и «**Ба-а-а-атончики**» <невербальный компонент 2 (мимика): рот широко раскрыт при произношении [а]; Примечание: Информант поясняет, что это популярный вид русского шоколадного изделия>. (запись разговорной речи)

В гората идва фотограф да снима горските животни. Стигнал до жабата, ама тя искала да изглежда с по-малка уста на снимките. Фотографът казал: – Като ти кажа «снимам», ти кажи «**конфитюр**» и устата ще ти излезе малка на снимките! Оправила се жабата за снимка, ама забравила думата. – Снимам! – казал фотографът. – **МАРМАЛАД** – казала жабата. (ИИ 22)

Една жаба решила да отиде на кастинг за ТВ водеща в местната телевизия на джунглата. Обаче имала прекалено голяма уста и когато говорела, ставала още по-голяма. Затова, когато отишла на кастинга, таралежът я посъветвал, като се покаже, да повтаря постоянно думата **КОНФИТЮР**. Излязла жабата, но адски много се притеснила и забравила коя дума ѝ бил казал таралежът. Мислила, мислила и накрая се сетила ...и казала **МАРМАЛАД** ... (ИИ 23)

2.11. Звукоподражания типа *тра-ла-ла*, *ку-ку*, *кукуругу* и др. в БЯ могут употребляться в прямом значении, но могут и подвергаться транспозиции: субстантивироваться, адъективизироваться, выступать в роли предиката, а также служить эвфемизмом в значении ‘сумасшедший’, ‘глупый’. В РЯ иная метафорическая образность. И в РЯ, и в БЯ. *тра-ла-ла* приобретает широкое неопределенное значение типа ‘что-нибудь подобное’, ‘т.д. и т.п.’, синонимично в БЯ *бла-бла*, и под.

Една флегма и един нервак живеели заедно в една квартира. Един ден нервакът си напълнил ваната и влязъл да се къпе. Както си лежал във ваната, влязъл флегмата с една лъжица и гребнал от ваната. След 15 мин. – пак. След още – 15 пак. Не издържал нервакът и му се развикал – какви ги върши? Флегмата, без да му обръща внимание излязъл. След 15 мин. пак идва и нервакът му крещи зверски: – Какво правиш бе, идиот? // Флегмата се обърнал и спокойно му казал: // – **Тралаллалали**, кухнята гори! (ИИ 24)

[...] **Трала-ла-ла-ли**, кухнята гори! (ИИ 25)

Дядка към набор: – Наборе-е-е, станал съм като стенен часовник! // – Що бе? // – Ми на, в главата **ку-ку**, а отдолу махало.... (ИИ 26)

3. **Обобщение.** Междометия и звукоподражания – языковые и речевые единицы, в которых особо ярко проявляются экспрессивная, эстетическая и игровая функции языка. Они располагаются на периферии языка, а их значение тесно связано с паралингвистическими параметрами (нетрадиционным вариативным фонетическим оформлением, интонацией, жестами и под.). Однако, междометия – не застывшее множество, а динамическая развивающаяся система, в которой отмирают старые единицы и появляются новые заимствованные. Модифицированные контекстом, интонацией, невербальными компонентами, междометия поддерживают, оживляют, улучшают, украшают коммуникацию, поэтому и становятся излюбленным средством в анекдотах, выполняя ряд разнообразных функций. Они важны в изучении и преподавании иностранных языков – являются одним из национально-специфических маркеров овладения иностранным языком и активных процессов внутри языковых систем и в межкультурной коммуникации. Их изучение полезно для сопоставительного описания грамматических процессов в РЯ и БЯ, в поиске эквивалентов при переводе, в изучении языковых картин мира РЯ и БЯ и обучении тому и другому языку как иностранному.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999:** Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. София: ИК „Петър Берон“, 1999.
- Ницолова 2008а:** Ницолова, Р. Междуметията – заварените деца на граматиката. // *В търсене на смисъла и инварианта. Сборник в чест на проф. Дина С. Станишева*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 275–285.
- Ницолова 2008б:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ «Св. Климент Охридски», 2008.
- Нордквист 2012:** Nordquist, R. “Oh, Wow!”: Notes on Interjections. The Outlaws of English Grammar. // *About.com Guide*. <<http://grammar.about.com/od/words/a/Oh-Wow-Notes-On-Interjections.htm>>, 15.01.2016.
- Петрова 2001:** Петрова, К. Анекдоты с невербальными компонентами (на материале болгарского, русского и английского языков). // *Русский язык: исторические судьбы и современность*. Международный конгресс. Москва, МГУ, 13 – 16 марта 2001. Труды и материалы. Под общей ред. М. Л. Ремневой и А. А. Поликарпова. Москва: Издательство Московского университета, 2001, 335 – 336.
- Петрова 2011:** Петрова, К. Междуметия-заемки в българския и руския език. // *Десета конференция на Международното социолингвистично дружество „Езикът и социалният опит“, София 10 – 11 април 2010 г.*, Международно социолингвистично дружество, София: ИК „Знак '94“, Велико Търново, 2011, 400 – 407.
- Петрова 2013:** Petrova, K. A. Interjections as pragmatic and discourse markers in Russian and Bulgarian. // *ЕЗИКОВ СВЯТ – ORBIS LINGUARUM*, 2013, бр. 11, кн. 1, Благоевград, ЮЗУ, Филол. ф-т, УИ „Неофит Рилски“, 48 – 54.
- РГ 1982:** *Русская грамматика. т. 1*. Ред. Н. Ю. Шведова, Москва: Наука, 1982. <<http://www.rusgram.narod.ru/1689-1705.html#0001>>, 15.01.2016.
- Тер-Минасова 2000:** Тер-Минасова, С. Г. *Язык и межкультурная коммуникация*. Москва: Слово, 2000.
- Шмелева, Шмелев 2002:** Шмелева, Е. Я., Шмелев, А. Д. *Русский анекдот: Текст и речевой жанр*. Москва: Языки славянской культуры, 2002.

Приложение

Список интернет источников (1 ÷ 26), из которых эксцерпированы примеры. Все сайты доступны 19.02.2016.

1. <http://smeshok.com/main/humor/anekdots/chapaev/index-00005.shtml>
2. <http://anekdotov.net/anekdot/all/grzrdtkvngvpdrs.htm>
3. http://www.vicovete.net/view/1551-Mejdu_kolegi_-_Dnes_vidyah_kokoshka_s_plombiran.html/
4. <http://www.collection-zagadok.ru/zagadki-cat56.html>
5. <http://obozrevatel.com/news/2008/2/15/218078.htm>
6. <http://anekdot.yaxy.ru/6.html>
7. <http://anekdot.yaxy.ru/9.html>
8. <http://komiksi.net/lab4.htm>, недоступен, см. <http://comicsbistro.net/>, <http://komiksi.start.bg/>
9. <http://komiksi.net/lab11.htm> , недоступен, см. <http://comicsbistro.net/>, <http://komiksi.start.bg/>
10. <http://komiksi.net/lab25.htm>, недоступен, см. <http://comicsbistro.net/>, <http://komiksi.start.bg/>
11. <http://www.ruscorpora.ru/>
12. <http://www.ruscorpora.ru/>
13. <http://hotnews.bg/laugh/vicove/.8190.html>
14. <http://www.comics.ru/13/1006.htm>
15. <http://gramma.ru/RUS/?id=14.50>
16. <http://www.anekdot.ru/id/-2042722003/>
17. <http://vicove.com/vic-23577>
18. <http://jokes-bg.com/smeshni-vicove/start/15112/>
19. http://vicovete.bg/category/cheren_humor
20. www.yes.bg/fun/?page=4&&cat=2
21. <http://vicove.gbg.bg/send-joke-friend/6021>
22. <http://joke-fun-stories.demolition.net/устата-на-жабока.html>
23. https://www.facebook.com/permalink.php?id=132040253624072&story_fbid=240855689409194
24. <http://vicove.gbg.bg/send-joke-friend/5328>
25. <http://www.bis.bg/entry.php?id=447983>
26. <http://www.fun-6.com/vicove-2.htm>

**БОЛЕН ЗДРАВ НОСИ. КОНЦЕПТИТЕ ЗДРАВЕ И БОЛЕСТ В
БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА**

Жана Станчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**THE CONCEPTS OF *HEALTH* AND *DISEASE* IN THE
BULGARIAN LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD**

Zhana Stancheva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The study compares the concepts HEALTH and DISEASE as fragments of the Bulgarian linguistic picture of the world. In both concepts we find a tendency for objectivization, animalization and intensification of the characteristics, as well as connection to the paired domains LIFE – DEATH, FORCE – WEAKNESS, GOOD – BAD, UP – DOWN, WEALTH – POVERTY, NORM – DIVERSION. The image of the healthy person is controversial: he can be hard-working or lazy, clever or foolish, even dishonest and pretending to be sick. Health is an essential element of greetings and farewells, blessings and toasts, while disease is present in curses.

Key words: concept, health, disease, objectivization, animalization, intensification, blessing, greeting

В настоящото изследване си поставяме за цел да съпоставим концептите ЗДРАВЕ и БОЛЕСТ като фрагменти от българската езикова картина на света (ЕКС). Анализът е поставен в рамките на когнитивната семантика, като се опира на теорията за концептуалната метафора.

Необходимо е да отбележим, че концептуализацията на болестта в българската ЕКС, както и в съпоставка с полската, е била обект на предишни търсения на автора (Станчева 2012а, Станчева 2012б). Паралелна на сега предлаганата конфронтация, но в полския език също вече е извършвана и ще послужи като основа и изследователски модел (Станчева 2014). Приносният елемент в статията е свързан с концепта ЗДРАВЕ, затова и акцентът се поставя върху него.

Концептът е централен елемент в когнитивните изследвания. Представява ментално образувание, включващо цялостната информация, обвързана с даден обект. Реализира се както в отделни думи, така и в словосъчетания, а най-важните дори могат да се граматикализират. Концептите се различават в отделните култури и винаги съдържат емоционален и оценъчен компонент. Те свеждат разнообразието от реални и въображаеми явления до нещо единно, осигуряват съхраняването на знанието за света и са строителен материал на концептуалната система. Чрез тях се обработва субективният опит на индивида, като информацията се разпределя в определени, изработени от обществото категории и класове. Център на концепта винаги е някаква ценност. Ако за един феномен носителите на езика могат да кажат: „това е добро/лошо/интересно...“, този феномен формира в съответната култура концепт (Маслова 2004).

Едно от най-разработените направления в рамките на когнитивната семантика е теорията за концептуалната метафора на Дж. Лейкоф и М. Джонсън (Лейкоф, Джонсън 1980). Авторите разглеждат метафората не като стилистична фигура, а като психологически принцип на аналогия, присъщ на човешкото мислене, при който едни явления, обикновено абстрактни, се възприемат и осмислят чрез други, най-често конкретни. В структурата на метафората могат да се отделят изходна сфера и сфера цел (Пенчева 2011). В изследването се спираме основно на метафори със сфери цел – здравето и болестта, но се коментират и случаите, в които двете понятия са от сферата източник.

Фразеологията в най-широкия смисъл на термина, и особено кратките фолклорни жанрове, съхранява специфичните за всяка езикова общност възприятия и представи за света. Затова те са основата, върху която стъпват всички изследвания на ЕКС. Анализираният в настоящия текст езиков материал е почерпан от фразеологични речници, речници на българския език, сборници с пословици и поговорки и под. (РБЕ 2001, Арнаудов, ред. 2003, Банова 2005, Геров 1975, Илиева 1999, Нинова 2005, Ничева 1974, Стойкова 2007).

Съпоставката започваме от формалната страна – словообразователната структура на ядрените лексеми на сравняваните концепти. Тук откриваме очаквани сходства: *здраве* и *болест* за транспозиционни дедективни деривати с основи съответно прилагателните *здрав* и *болен*. Различен е типът формант – парадигматичен при *здраве*, афиксален при *болест* (суфикс *-ест*) (Радева 2007). Следваща стъпка е проследяване на етимологичния развой на словообразователните основи. Старобългарското прилагателно име *здравъ* се извежда от праславянската

сложна дума *съ-darvъ: *съ от ие. *su със значение ‘добър, красив’ и *darvъ от ие. *dogu ‘дърво’ (Георгиев, ред. 1986: 628), като се предполага следният семантичен развой: ‘твърд като дърво’ → ‘силен, мощен’ → ‘здрав’¹. С тази структура и значение лексемата се запазва във всички съвременни славянски езици: рус. *здоровый*, укр. *здоровий*, пол. *zdrowy*, чеш., слш. *zdravý* и т.н. Прилагателното *болен*, както и съществителните *болест* и *болка*, се извеждат от старобългарската лексема *боль* ‘болка, болник’. Тя е сродна със старонорвежката *bol* ‘злоба’, старовисоконемската *balo* ‘зло’, готската *balwjan* ‘мъча’ и др.² За разлика от *здрав*, лексемата *болен* не е общославянска: запазва се в южнославянските езици и в руския, докато останалите северни славяни ползват конструкции с основа *хор-/хвор-*: рус. *больной*, сръб. *болестан*; пол. *chory*, слш. *chorý*, укр. *хворий* и т.н.³ Етимологичният анализ позволява да заключим, че централните лексеми на сравняваните концепти носят противоположна конотация – положителна при *здраве* (добро, красиво) и подчертано отрицателна при *болест* (мъка, зло).

Как лексемите функционират в съвременния език? В Речник на българския език (по-долу РБЕ) (Чолакова, ред. 1987) са подадени 3 значения на думата *болест*: 1. ‘нарушение на нормалната жизнена дейност на организма или негов орган, система’; 2. прен. ‘проява или влечение, пристрастие към нещо, което е извън границите на нормалното, естественото; страст, слабост’; 3. остар. ‘болка’. Лексемата *здраве* също има 3 значения: 1. ‘нормално, добро физическо състояние на организма през един по-продължителен период’; 2. ‘здравословно състояние на някого или на членовете на социална група, колектив’; 3. разг. в съчетание с „повече от това“ – за изразяване на задоволство, удовлетворение от нещо. Отбелязана е и употребата ѝ в поздравии и благопожелания, без това да е маркирано като отделно значение. На базата на речниковите статии може да потвърдим, че лексемите са антонимични: ‘нормално физическо състояние...’ – ‘нарушение на нормалната дейност...’. Освен на връзката с нормата, при здравето се акцентира и върху положителната оценка: ‘добро състояние...’, ‘задоволство...’, докато при болестта, наред с нарушената норма, изпъква негативното отношение: ‘слабост’, ‘болка’. Как обаче

¹ Още за етимологията и теориите за семантичния развой на лексемата *здраве* вж. Станчева 2014.

² За етимологията и развой на лексемата *болест* вж. още Станчева 2012а.

³ В чешки и словашки се използват и лексеми с друга словообразователна основа и отрицателен префикс: *нетоснý*.

функционират двете понятия в българската ЕКС и дали са така последователно антонимични?

Анализа на двата концепта започваме с няколко общи посоки на интерпретация. Първата от тях е представяне на двете абстрактни същности като физически обекти или предметяване. Като предмети болестта и здравето могат да бъдат притежавани, хванати в ръка, пренасяни, отнемани или предавани на някого и т.н.:

Имаш много здраве (от арменския поп) – ‘не си прав; няма да стане така, както си мислиш’;

Хващам болест – ‘разболявам се’;

Носи си много здраве – ‘иди си, върви си’;

Пренасям болест – ‘заразявам’;

Взимам здравето на някого – ‘разболявам някого; измъчвам с непосилна работа’;

Предавам болест – ‘заразявам’;

Оставям си здравето – ‘разболявам се; ставам болнав’.

Но физическите характеристики, по които се описват тези предмети, са различни. Докато болестта има форма и тегло:

Остра болест – ‘проявява се изведнъж, за кратко време’;

Тежка болест – ‘опасна, трудна за лечение’;

Лека болест – ‘лесно лечима, преминава леко’;

то за предмета здраве е важен материалът, от който е направен:

Желязно здраве – ‘много добро здраве’;

както и неговата здравина:

Крепко здраве – ‘добро здраве’;

Крехко здраве – ‘недобро здраве’;

Троша си здравето – ‘вредя на здравето си’.

Интересно е да се отбележи, че макар лексемата *здравина* да има за деривационна основа прилагателното *здрав*, предметът *здраве* навинаги притежава тази характеристика, срв. *крехко здраве*.

Тенденцията за предметяване е по-характерна за концепта ЗДРАВЕ. От една страна, то се интерпретира като ценен предмет, който можем да загубим и евентуално – да намерим:

Губя си здравето – ‘разболявам се; ставам болнав; хабя си силите’;

Не съм си намерил здравето на пътя – ‘щадя силите и здравето си’.

От друга страна, откриваме образа на здравето като вместилище – контейнер, в който се намира здравият човек и в който можем да бръкнем⁴:

Намирам някого в добро здраве – ‘срещам го здрав’;

В добро здраве съм – ‘напълно здрав съм’;

Здраве до рамене – ‘отлично здравословно състояние’;

Бъркам в здравето на някого – ‘създавам големи неприятности на някого’.

Тук откриваме и първото противоречие, което ще маркираме в рамките на този концепт. А именно – освен като вместилище, здравето се интерпретира и като съдържанието на контейнера, като съдържимо:

Праци от здраве – ‘много здрав’.

В основното си значение глаголът *праця* назовава издаване на остър звук, но в преносното, с които е употребен тук, означава ‘изпълвам, препълвам открай докрай’.

Втората обща посока на интерпретация е анимализацията – на двата концепта се приписват характеристики на живо същество:

Жива болест – ‘предизвика болест, вреда, загуба’.

За разлика от предметяването, тази тенденция е по-силна при концепта БОЛЕСТ, но все пак я откриваме и при здравето, на което е вменено човешко поведение:

Здраве те било по главата! – благословия;

Здраве те убило в главата! – в отговор на „наздраве“;

Голо здраве – жива болест.

Освен това и при двете понятия откриваме връзка с растителния свят. Здравето цъфти и вирее добре на слънце:

Цветущо здраве – ‘крепко здраве’;

Слънце дете грее, там здраве вирее.

Болестта може да се засади:

Болестта да било добре, в градина биха я сажали.

Болният и здравият човек се описват като растения, съответно попарени от слана или растящи при оптимални условия:

Осланено цвете не вдига връх – за болен, отпаднал човек;

Повехнал като върба във вода – ‘много здрав’.

Както отбелязахме, за концепта БОЛЕСТ анимализацията е по-характерна. На болестта се приписват приятелски и любовни отноше-

⁴ Тази интерпретация е характерна както за здравето, така и за болестта в полската ЕКС, вж. Станчева 2014.

ния, както и разнообразни методи за придвижване, но най-типична е интерпретацията като враг, с когото болният се бори, като дори се използва военна терминология⁵:

*Болестта и мързелът са ортаци на сиромашията;
Болестта дохожда на кон, а си отива с кола/пешком/с вол;
Болестта го сломи;
Болестта отстъпва – ‘отслабване на болестта’.*

Като антонимични понятия с ясно изразен положително и отрицателно натоварен член здравето и болестта се интерпретират като редица двойки концепти, които се намират в подобна смислова конфронтация. Отделяме шест такива чифта.

Първа е двойката Живот – Смърт. Многобройни са устойчивите съчетания, в които здравето и животът са неразривно свързани:

*Трудът е здраве и живот.
Доде си жив, да си здрав.
Живот и здраве, и добри помисли кога има човек, пари не му трябват.*

Ако е живот и здраве – уговорка за нещо, което ще се осъществи, ако не се появи пречка;

Да си жив и здрав! – благословия.

Връзката между болестта и смъртта е не по-малко отчетлива: болният човек се описва като смъртник, дори леглото му – в смъртно:

*Дълга болест – готова смърт.
На смъртно легло съм – ‘много тежко болен съм’⁶.*

Като етапи от жизнения цикъл здравето се свързва с младостта, а болестта – със старостта, срв.:

*Млад е, който е здрав.
Болестта е преждевременна старост.*

Следваща двойка е Сила – Немощ. Връзката на здравето със силата е отбелязана в три от значенията на прилагателното *здрав* в РБЕ: 6. ‘...трудно може да се повреди, разруши...’; 7. ‘...устойчив, твърд...’; 9. ‘...силен, як, издръжлив’. Откриваме я и в устойчивите съчетания:

Здрав/здрав като камък/здрав като кочан – ‘изключително силен и здрав’;

⁵ За интерпретацията на болестта като живо същество вж. Станчева 2012а, 2012б.

⁶ За връзката между болестта и смъртта вж. Станчева 2012а.

Здрав и прав, здрав-здравеничък, здрав и читав – ‘напълно здрав’;

Да стисне камък, ще пусне вода – за здрав и силен мъж.

Болезтта от своя страна изпива жизнените сили на човека, прави го слаб и немощен:

Да го стиснеш за носа, ще му изскочи душата – ‘извънредно болен, слаб’;

Станал на вейка; броят му се кокалите; останал само кожа и кости.

Показателно е и това, че чешката дума за болест е *петос*⁷.

Оценъчната характеристика на здравето и болестта е до такава степен отчетлива, че позволява интерпретацията им като двойката домейни, въплъщаващи тази опозиция, а именно – Добро и Зло. Така здравето се възприемането най-общо като нещо хубаво и добро:

Добра мисъл – половин здраве.

Хубаво време и здраве не дотягат.

Здраве, живот и хубаво време никога не омръзват.

От здравето по-хубаво няма.

Здравето е най-хубавото нещо на света.

Смехът е здраве.

Обратно, болестта е зло, нещастие, което сполита човека, болният изглежда и се чувства зле:

Страдам от болест; сполетява ме болест (беда, нещастие);

Зле ми е/не ми е добре – ‘болен съм’;

Невярна болест да те тръшне!

Не се страхувай от зверове, страхувай се от болести!

Следващата двойка домейни е пряко свързана с предходната. Както е известно, в теорията за концептуалната метафора посоките са натоварени с определени оценъчни характеристики. За интерпретацията на здравето и болестта в българската ЕКС от значение са направленията Горно – Долно. Положителната конотация на здравето го обвързва с посоката нагоре:

Вдигам се/изправям се/стъпвам на краката си – ‘оздравявам’;

Вдигам се/ставам от леглото/от постелята – ‘оздравявам’;

На крак/крака/нозе съм – ‘закрепвам се, оздравявам’;

⁷ За болестта и немощта в българската ЕКС вж. още Станчева 2012а.

Вдигам/изправям на крака някого – ‘помагам на някого да си възстанови здравето, излекувам някого’;

Докато ме държат краката – ‘докато съм здрав’.

Разболяването е движение надолу:

Подкосяват/огъват ми се краката – ‘прилошава ми’;

Лягам на постеля; падам на легло – ‘разболявам се’;

Повалям/събарям/тръшвам на легло някого – ‘разболявам тежко някого’;

Смъквам здравето – ‘разболявам някого’.

Поредната двойка антонимични понятия, с която съпоставяме здравето и болестта, е Богатство – Бедност. Очаквано здравето се вижда като богатство, здравият човек – като богаташ:

Богат е, който е здрав. / Здравият е най-богат.

Докато съм жив и здрав, целият съм пари.

Здравето е най-голямото богатство на света/най-ценното съкровище/най-големият имот.

Като висша ценност здравето е нематериално богатство с далеч по-голяма стойност от парите:

Живот и здраве, и добри помисли кога човек има, пари не му трябват.

Всичко се купува, само здравето не се купува.

Докато е жив човек, да е здрав, макар и да е малко сиромаш.

Глава да е здрава и сърце широко.

Съответно болестта е бедност, а болният – сиромаш:

Болестта е най-голямата сиромашия.

Здравият просяк е по-богат от болния крал.

Оказва се, че болестта е състоянието, в което трябва да изпадне човек, за да осъзнае стойността и важността на здравето:

Който не е боледувал, не знае цената на здравето.

Липсата на здраве обезценява всяко богатство:

Защо ми е златен леген, ако ще плюя кръв в него?

Като съм здрав, защо ми е имот; като не съм здрав, защо ми е имот.

Имаш ли здравето – имаш всичко, нямаш ли здраве – нямаш нищо.

Без здраве имот – омразен живот.

Без здраве няма богатство.

Тук се натъкваме на второто противоречие в рамките на концепта ЗДРАВЕ, а именно – откриваме фразеологизми, които представят материалното богатство като необходимо условие за наличие на здраве:

Без пари здраве – готова болест.

Парите от чумата не мрат.

Изглежда, че стойността на здравето се понижава, а парите се ценят повече от него. Да обясни това противоречие, успява фраземата:

Парите здраве не купуват, ама здраве вземат.

Виждаме, че тук не става дума за оценка на здравето, а на парите, т.е. в случая здравето е не сфера цел, а изходна сфера. Чрез болестта (отнемане на здравето) на парите се приписва отрицателна характеристика.

Последната двойка противоположни понятия, с които съпоставяме болестта и здравето, е Норма – Отклонение. Връзката се откроява още в речниковите статии на лексемите: *здраве* 1. ‘нормално състояние...’ – *болест* 1. ‘нарушение на нормалното...’; фигурира и при прилагателните: *здрав* 13. ‘морално запазен, нравствено устойчив’ – *болен* 4. ‘извън границите..., ненормален’. Така здравето е общоприето, умерено, трезво:

Здрава логика; здрав разум/съвет;

Здрави настроения/разбирания.

То е стабилно, надеждно:

Здраво семейство – ‘устойчиво, морално запазено’;

Поставям на здрави основи – ‘осигурявам добри условия за развитие’;

Пидам със здрава ръка – ‘постъпвам решително, твърдо, непоколебимо’;

Здрава ръка – ‘силна, непоколебима власт’.

Докато болното е неразумно, неприето, неуравновесено:

Болни разсъждения; болен ум; болна фантазия;

Болно въображение/честолюбие.

При интерпретацията на сравняваните понятия може да отделим още една обща посока, а именно – и двете изразяват интензификация на дадена характеристика. За отрицателно натоварения член това изглежда логично – както отбелязахме, болестта е отклонение от нормата:

Болна амбиция – ‘прекалено силна амбиция’;

Болезнена ревност – ‘прекомерна ревност’;

Болен от любов – ‘мъчително, силно влюбен’;

Настъпвам по болното място – ‘засягам някого по най-болезнения за него въпрос’.

За здравето обаче тази посока на интерпретация е по-скоро неочаквана:

Повече от това – здраве! – за изразяване на задоволство, удовлетворение;

Здраве му кажи – подчертава нечии изключителните качества (добри или лоши);

Здравата – ‘силно, в голяма степен; твърде много’.

Все пак в РБЕ, макар и като последно, е отбелязано следното значение на прилагателното *здрав*: 14. ‘твърде значителен по сила или степен’. Следователно *болен* и *здрав* имат и синонимни значения. Маркираме това противоречие като поредното в рамките на концепта ЗДРАВЕ.

Какъв е образът на здравия човек според българската ЕКС? Изхождайки от двойката *здраве – болест*, бихме могли да очакваме позицията *здрав – болен* да повтори оценъчната им характеристика. Оказва се, че това далече не е така. От една страна, здравият човек се описва като работлив и способен:

Здрав човек всичко може.

Като е здрав, човек всичко постига.

Здрав човек гладен не умира.

От друга обаче, той е по-неопитен от болния:

Здрав на болен вяра не хваща – ‘този, който никога не е бил в дадена тежка ситуация, не може да разбере трудностите, които произлизат от нея’;

Болните са неразумни, здравите са лекомислени, а излекуваните – мъдри.

Болният е по-способен да намери разрешение на възникнал проблем:

Болният дири лекаря – ‘всеки, който има нужда от нещо, ще намери начин да се сдобие с него, ще намери помощ’;

Не ми разправяй за оная болест, от която съм лежал! – ‘не ми разказвай за проблем, който вече съм преодолял’.

Макар и по-неопитен, здравият успява да надхитри болния:

Болен здрав носи. – ‘когато някой, който е по-слаб и по-зле от друг, чрез измама е принуден от него да му помага’.

Здравият е и директно показан като нечестен:

Болен се врича, здрав не дава. / Болен обрича, здрав не дава.

Склонността на здравия човек към измама се проявява най-отчетливо в образа на мнимо болния. Откриваме го в цяла серия фразеологизми – това е здравият, който за лична облага се преструва на болен:

Хванала го е червената болест.

Боли ме зъб, та куцам. / Зъб ме боли, та кривя.

Боли я буля петата, та не може да преде.

Болен ли е, волен ли е, хленчи му се.

С тая болест за девет магарета дърва набираш!

Причина за симулацията най-често е мързелът, което е в директно противоречие с образа на работливия здрав (вж. по-горе):

Ако го боли, както го мързи, отдавна да е умрял. / Мързи го, та го боли.

Измамата обаче рядко е успешна. Това, което най-вече разкрива мнимо болния, е наличието на апетит:

Седни – ох, стани – ох, сложи пита – на вдигай!

Баба умира, умира и пак над гърне надзира.

Болен Божко за кокошка.

Оказва се, че според българската ЕКС здравето и апетитът вървят задължително заедно, а липсата на апетит е индикация за болест:

Здравите се не питат, слагай им.

Болен ли съм, че ме питаш?

Болен се пита, на здрав се подава.

Болен се пита, а здравият си иска.

Здрав яде, здрав пие.

Когато човек е здрав, и водата му е сладка.

Все пак прекомерният апетит, като всяко прекрочване на нормата, може да доведе до болестно състояние:

От преяждане няма здраве.

Колкото са умрели от ядене, не са толкоз от неядене.

По-много са измрели от ядене и пиене, а не от глад и жад.

Кратката вечеря – дълъг живот.

Чумата и ножът не убиват толкова хора, колкото виното и ракията.

Фразеологията, посветена на грижата за здравето и лечението, може да бъде обект на отделно изследване. Тук само я маркираме. Освен умерена консумация на храна и алкохол, здравословни са още слънчевата светлина, физическата дейност и като цяло – отговорното отношение към здравето:

*Слънце дете грее, там здраве вирее.
Дето влиза слънце, доктор не влиза.
Голяма сянка – голяма треска.
Трудът за човека е здраве и живот.
Грижата за здравето е най-доброто лекарство.*

Последен акцент в интерпретацията на сравняваните концепти е прагматичният аспект – употребата на лексемите *здраве* и *болест* в различни комуникативни ситуации. В българския език здравето участва като елемент от формулите за установяване и прекъсване на езиков контакт:

Здраве желаем! – поздрав от строени войници;
Здравей! / *Здравейте!*
Остани си със здраве! / *Да се видим със здраве!*
Иди си със здраве! / *Със здраве!*
Носи си много здраве!

Етикетните формули *Здравей!* / *Здравейте!* са форми за повелително наклонение от вече излезлия от употреба в съвременния български език глагол *здравея* ‘здрав съм’ – транспозиционен деадективен дериват (срв. *боледувам* ‘болен съм’). Със същата деривационна основа е и глаголят *поздравявам* – ‘изпращам поздрав, пожелавам някому здраве, щастие, успех’ (в случая дериватът е мутационен). Здравето е задължителен елемент при предаване на поздрав:

Много здраве на някого / *Много здраве от някого*;
Носи много здраве!

Като висша ценност участва неизменно в благопожеланията, както и при изразяване на благодарност:

Бъди жив и здрав!
Господ здраве да ти дава!
От здраве да не се отървеш!
Здраве те било по главата!
Глава да е здрава и сърце широко!

Тук влизат и тостовете като вид благопожелания:

Пия за здравето на някого;
Първа за здраве, втора за радост, трета за веселба, четвърта за лудост.
Запива за здраве, допива за Бог да прости.
Наздраве! – отговор: *Сладко ви здраве!*

Семантичната връзка отново е изразена и словообразователно – междуметието *наздраве* е деривирано от предложния израз *на + здраве*, а от него афиксално е образувано съществителното *наздравица*.

Очаквано лексемата *болест* се вписва в съвсем различни комуникативни ситуации. И ако здравето е елемент на благопожелания, то болестта (и нейните хипоними) участва в клетви и ругатни и като цяло влиза в състава на обидните думи:

Неговата болест – моето здраве.

Черната чума да те вземе дано! / Чумата да те тръшне!

*Невярна болест да те тръшне! / Болест да те изяде!*⁸

Откриваме и един интересен случай – проклятие, в центъра на което стои здравето:

Да носиш много здраве на мъртвите/на тата! – ‘дано умреш’.

Тук все пак не става дума за някаква отрицателна конотация на лексемата *здраве*. Метафоричният образ е изграден около коментирания по-горе фразеологизъм *нося много здраве* – ‘поздравявам’.

Анализът на антонимичните концепти ЗДРАВЕ и БОЛЕСТ в българската ЕКС разкрива както интересни сходства, така и очаквани различия, и дори противоречия в рамките на самите концепти. Отделяме три общи посоки на интерпретация: предметяване, анимализация и интензификация на характеристиката. Като предмети здравето и болестта притежават различни физически параметри – материал и здравина при здравето, форма и тегло при болестта. Тази посока е похарактерна за здравето, което се представя като ценен обект, който може да загубим, както и като контейнер. На одухотворените здраве и болест пък се приписва човешко поведение. Тук условно включваме и интерпретацията на двете понятия като организми от растителния свят с характерните за тях вегетативни фази. Анимализацията е похарактерна за болестта, която се представя и като противник в бой.

Заради противоположната си конотация здравето и болестта се интерпретират като редица двойки понятия с подобна оценъчна конфронтация. Отделяме най-общо шест, някои от които – непосредствено свързани помежду си: Живот – Смърт, Сила – Немощ, Добро – Зло, Горе – Долу, Богатство – Бедност, Норма – Отклонение.

Двойката *здрав – болен* се оказва най-интересна от гледна точка на противоречивите характеристики, които ѝ се приписват. Здравият е както работлив и способен, така и мързелив и неук, а болният – ту опитен, ту по-наивен от него. На здравия дори се приписват изцяло

⁸ За участието на болестта в българските клетви вж. още Станчева 2012а.

отрицателни качества – нечестен е и е готов да се преструва на болен за лична облага. Негова неизменна характеристика е единствено наличието на апетит.

Комуникативните ситуации, в които срещаме лексемите *здраве* и *болест*, са с очаквано разнороден характер. Здравето се включва във формулите за установяване и прекъсване на езиков контакт, във фразите за изразяване на благодарност и благословия, в тостовете, като често откриваме и словообразователни връзки. Болестта от своя страна влиза в състава на обидните думи и изрази и участва в проклетия и ругатни.

В рамките на концепта ЗДРАВЕ изпъкват някои противоречия (освен вече споменатите при двойката *здрав – болен*): 1. предметеното понятие се интерпретира както като контейнер, така и като съдържимо; 2. липсата на здраве обезценява богатството, но същевременно липсата на пари води до болест; 3. като степен на характеристиката здравето маркира както нормата, така и нейното силно превишаване.

ЛИТЕРАТУРА

- Арnaudов, ред. 2003:** *Български притчи или пословици и характерни думи, събрани от Петко Р. Славейков*. Под ред. на М. Арnaudов. София: Захари Стоянов, 2003.
- Банова 2005:** Банова, М. *Народни мъдрости. Пословици. Поговорки*. София: Бан Мар, 2005.
- Георгиев, ред. 1986:** *Български етимологичен речник*. Том 3. Под ред. на В. Георгиев. София: Изд. на БАН, 1986.
- Геров 1975:** Геров, Н. *Речник на българския език*. София: Български писател, 1975.
- Илиева 1999:** Илиева, К. *Български пословици, поговорки и гатанки*. София: Бриз, 1999.
- Маслова 2004:** Маслова, В. *Когнитивная лингвистика*. Минск: ТетраСистемс, 2004.
- Нинова 2005:** Нинова, А. *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл, 2005.
- Ничева 1974:** Ничева, К. *Фразеологичен речник на българския език*. София: БАН, 1974.
- Пенчева 2011:** Пенчева, М. *Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011.
- Радева 2007:** Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

- РБЕ 2001:** *Речник на българския език*. Том I. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001.
- Станчева 2012а:** Станчева, Ж. Концептуализация на понятието *болест* в българския език. // *Българска реч*. Год. XVIII, кн. 2. Под ред. на В. Радева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, 22 – 30.
- Станчева 2012б:** Станчева, Ж. Концептите БОЛЕСТ и CHOROVA в българската и полската езикова картина на света. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, Филология. Т. 50, кн. 1, 2012, 689 – 702.
- Станчева 2014:** Станчева, Ж. Zdrowy chorego nie zrozumie. Концептите ZDROWIE и CHOROVA в полската езикова картина на света. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, Филология. Т. 52, кн. 1, 2014, 387 – 401.
- Стойкова 2007:** Стойкова, Ст. *Български пословици и поговорки*. София: Колибри, 2007.
- Чолакова, ред. 1987:** *Речник на българския език*. Том 5. Под ред. на Кр. Чолакова. София: БАН, 1987.

**ЕПИСТОЛАРНАТА КОМУНИКАЦИЯ КАТО ИЗТОЧНИК НА
ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ ПРИ ЛИНГВОКУЛТУРНО ИЗСЛЕДВАНЕ**

Иво Панчев

Институт за български език, БАН

**EPISTOLARY COMMUNICATION AS A SOURCE OF LANGUAGE
MATERIAL FOR LINGUO-CULTURAL RESEARCH**

Ivo Panchev

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The main focus of this paper is upon the problem of how to choose linguistic data for a linguo-cultural analysis. Dictionary entries, linguistic corpora, phraseological units, precedent texts, all have long ago been established as reliable sources of (almost, one might say, compulsory) choice to the scholarly researcher. In addition to that, I believe that the content of a linguo-cultural concept could also be recognized in epistolary communication.

Key words: epistolary, linguoculturology, cultural concepts

В материала разглеждам въпроса за избора на адекватен езиков материал за лингвокултурно изследване. Речниковите тълкувания, езиковите корпуси, фразеологичните единици, прецедентните текстове и др. отдавна са признати за добър и дори донякъде задължителен избор на изследователя. В същото време смятам, че съдържанието на един лингвокултурен концепт би могло да се разкрие с по-голяма пълнота, ако потърсим материал и в епистоларната комуникация. Очаквам по-интензивно и по-интимно да се разкрие обемът на отделни концепти, а също и да се конструира една специфична, индивидуална концептосфера на автора на кореспонденцията.

Лингвокултурното изследване (по-нататък само ЛК изследване) е изследване, обединяващо език и култура. В конкретния случай това обединение става през призмата на лингвокултурологията. На лингвокултурологията може да се гледа като на част от етнолингвистиката, посветена на изучаването и описанието на кореспонденцията на езика и културата в синхронното им взаимодействие (Телия 1996: 217). ЛК изследванията на българска почва вече са многобройни, но с

риск да демонстрирам липса на авторска скромност, ще се спра на собствен материал. Опирайки се на него, ще направя връзка с езиковия материал, в по-малка или в по-голяма степен превърнал се в „традиционен“ за ЛК изследванията.

В изследването „Лингвокултурен анализ на концептите „добро“ и „зло“ в българския и руския език“ (Панчев 2010) използвам основно три вида материал: речников, анкетен, корпусен. Етапите на разглеждане на езиковия материал са следните: на първо място – материал, събран от представителни за българския и за руския език тълковни речници. Този материал помага да се определи семантичният обхват на концептите чрез лексикалната и граматическата парадигма, оформена от дериватите им, и чрез разглеждането на тълкуванията на съществителните *добро* и *зло*. Като втори етап от фразеологични речници и сборници с народни умотворения ексцерпирам паремиологичен материал, който помага да се разкрие специфичното семантично „напълване“ на концептите въз основа на сценариите, изведени от български и руски пословици със съществителните *добро* и *зло*. Третият етап е анализ на анкетен материал – отговори на 100 български и 100 руски респонденти на въпросите „Какво според вас е добро?“ и „Какво според вас е зло?“. Анкетите помагат да се очертае съвременният обхват на концептите и особено съдържимото в периферията на концептите на базата на отделни думи – асоциации и цялостни тълкувания на съществителните *добро* и *зло*. Верификация на асоциативните полета, очертани в анкетите, правя в българския асоциативен речник (БАР 2003). Четвърти етап е разглеждането на корпусен материал на българския и руския език, чрез който намирам основните метафори, изграждащи образа на **доброто** и **злото** у българската и руската езикова личност. Анкетният и корпусният материал са своеобразен коректив на интерпретациите върху речников и паремиологичен материал. Това е така поради възможността да се „огледа“ залегналото в речниците и народните умотворения в актуалния поглед на анкетираните и в текстовете от корпусите.

Не съм анализирал материал от други традиционни за ЛК изследванията източници, като прецедентни текстове, фразеология, афористика, поезия и др. Примери за използване на езиков материал от поетичното творчество могат да се намерят например в изследването на С. Г. Воркачов за концепта „щастие“ в руския език (Воркачов 2004). Няма обаче никакъв фиксиран или задължителен набор от видове езикови източници за ЛК изследване. В свое изследване за камъка като част от българската лингвокултура (Панчев 2015) ексцерпи-

рам езиков материал от регистъра на населените места в България – ЕКАТТЕ. Така проследявам как е регистрирано в ойконимите семантичното поле на камъка: *скала, гранит, мрамор* и др. Сега в желанието си да потърся други източници на езиков материал и да докажа тяхната състоятелност или несъстоятелност за ЛК изследванията, се насочвам към текстове от личната кореспонденция.

Написването на писмо (има предвид личното писмо, а не писмо, което е част от бизнес кореспонденция например) е нещо значимо, почти сакрален акт. През продължителен период от древността до Късното средновековие малцина са тези, които разполагат с необходимите познания и са достатъчно материално обезпечени, за да водят кореспонденция. След разцвета на епистоларната комуникация през XVIII – XX век динамичното ежедневие, недостигът на време, а в последните две десетилетия като че ли най-вече тържеството на хиперкраткия жанр на електронното текстово съобщение водят до силен упадък на традиционното общуване чрез писма. Трябва да отбележим и съществената промяна – отпадането на писането с ръка върху хартия и преминаването към „виртуален“ носител. Все пак носителят не променя истината, че „епистоларното общуване подсилва интимността и плътността на контакта“, както пише Л. Стойков. Той продължава: „...Писмата, така или иначе, съхраняват ... също и емоционалност, и различни нюанси на човешките преживявания – обич, скръб, радост, неприязън, мъст и т.н. Всичко това ги прави оригинални, уникални, а понякога и незаменими посредници в междучовешките отношения, тъкмо защото **човешкият** момент е така дълбоко вкоренен“ (Стойков 1995). Когато става дума за съчетание на език и култура, антропоцентричността, или с други думи – поставянето на човека в основата на нещата, е свързващата ос. Това е съществен аргумент да избера епистоларната комуникация за източник на езиков материал в ЛК изследванията. Друг аргумент ми дава разкриването в относително синтезиран вид на погледа на отделния човек, отношението му към социалната среда, към системата: „Епистоларната култура от своя страна представя специфична форма на общуване, която разкрива в голяма степен светогледа на личността и промените, които настъпват в него под влиянието на социалната среда“ (Жикова 2013: 1). Предвид опитите ми да проникна в соцконцептосферата (конкретната тема е „Езиковата манипулация в България през периода 1945 – 1989 г.: изграждане на концепта за бъдещето“) за мен е от значение и гледната точка на отделния човек, нейното отражение в езика. Социалистическият период на България е отминал период. Той е регистриран в многобройни кул-

турни „артефакти“ – публикации в пресата, произведения на художествената и научната литература, филми, паметници, учебни програми и прочее. Регистриран е и в епистоларните текстове, те са наследство от миналото, което е част от националната лингвокултура. Писмото, посвещението (дарственият надпис на книга), картичката са средство за общуване. Тези текстове са не само важни исторически документи и подходящи източници за изучаване на дадена епоха, но дават и добър езиков материал за анализ (вж. Силаева 2007).

„Пиша ти дълго, защото нямам време да ти пиша кратко¹“ е една чудесна сентенция, която обаче не може и не бива да се прилага към всички „епистоларни носители“. За да се напише пощенска картичка например (а днес това важи например за SMS съобщението), текстът трябва да бъде лапидарен. Това може да избистри същността на посланието, да накара адресанта да „обстреля“ синтезирано адресата с информация и... емоция. Да, наистина съществуват баналните шаблонни картички от типа „ЧНГ/ЧРД/морето е чудесно и времето слънчево/целувки“, но в търсене на езиков материал няма да се насоча към тях.

Картичката се различава от писмото – тя въздейства с текст и образ. С известна доза хумор може да бъде наречена и предтеча на съвременното мултимедийно общуване: четеш за Бузлуджа, обръщаш картичката – ето го паметника на Бузлуджа. Пощенските картички се изпращат най-често по специален повод, по повод на някакъв празник. А празникът (разбира се, най-вече официалният празник) е концентрат на агитационните и манипулативните техники на властта. Има като че ли едно взаимно зареждане, преход на еуфоричен заряд от частно към държавно/партийно по време на празника.

В текста на личната кореспонденция може да се изследват редица параметри. В лингвокултурен аспект вероятно би било продуктивно преброяването на употребите на определени лексеми – например от асоциативното поле на концепта, който е обект на научен интерес. Ако се търси езиковата реализация на концепта **бъдеще** например и в асоциативния речник е фиксирано, че най-честите асоциации на думата стимул *бъдеще* са *надявам се* 7; *дете* 5; *машина* 4; *млад* 3 (и др. в низходящ ред – вж. БАР 2003, 75), то в епистоларния текст може да се проследи наличието и честотата на употреба на тези лексеми и да се направи съпоставка на „дешифрирането“ на концепта **бъдеще** от конкретен индивид спрямо по-сериозната статистическа база на многото анкетиращи.

¹ Една сентенция, за чието авторство се спори, но е използвана с известни вариации от бележити хора в различни епохи – Цицерон, Блез Паскал, Марк Твен и др.

Текстовете, с които разполагам и част от които ще цитирам по-долу, са послания на възрастен човек към деца и внуци, писани през 60-те – 70-те години на XX век върху пощенски картички и първите страници на книги. Авторът е роден през 90-те години на XIX век в голям български град, има средно образование, убеден комунист. Известни са ми и други биографични данни, които ще спестя, но те така или иначе не са важни за изследването. Важен и несъмнен е принципът на самостоятелното функциониране на текста: веднъж създаден от автора и възприет от читателя (в случая читателят е и изследовател), текстът има собствен живот. Авторът на епистоларните текстове изпитва най-топли чувства към соцдържавата и соцдоктрината. В празничните си обръщения към по-младите той иска да предаде разбиранията си и да „зарази“ с ентузиазма си тези, на които предстои да изградят комунизма. Личната соцконцептосфера на този човек е населена с концепти като **Ленин, борба, щастие, социализъм** и др. Получава се една смес от традиционни патриархални ценности (напр. почитта към родителите) и прогресивни за края на XIX и началото на XX век явления (напр. здравната просвета), която трудно се възприема от новото следвоенно поколение. Това провокира автора към по-емоционално и на моменти агресивно въздействие върху адресатите чрез словото. Наименованието на текстовете е условно и съответства на реда на ексцерпирането, като номерата от 1 до 5 тук са от периода 1961–1971 г.

В Текст 5² (датиран 18.05.1970 г., на лицевата страна на картичката – цветя) четем: *„Честит празник на българската и славянската писменост и просвета. Кирил и Методий, за радост и щастие на всички славяни по земното полушарие...!!! Бъдете радостни и вие, като четете и се просвещавате от тази писменост при новата обстановка на прогресивната и социалистическа власт, за нови и истински верни кадри на същата!!!“*.

Адресантът не използва думи от фиксираното в асоциативния речник поле на **бъдещето**, но може да се разпознае употребата на *нов (нова обстановка, нови кадри)*, а също така *прогресивен (прогресивна власт)* като носител на идеята за бъдеще. По този начин се изгражда едно по-различно „тяло“ на концепта **бъдеще**, което ще добие плътност в другите обработени до момента текстове. В Текст 1 по-долу намирам синоним на думата *бъдеще*: *най-близко*. На този етап, без да

² В ексцерпирания материал са запазени в разумна степен правописът, граматиката и пунктуацията на автора.

познавам добре езика на адресанта, мога само да гадая дали случайно е пропуснал време: в най-близко време.

Може да се очаква интензивно използване на думите *радост* и *щастие* (техни производни и членове на семантичните им полета) в празничните поздравления – 3 март, 9 септември, 24 май и др. Това се потвърждава в друг епистоларен текст (Текст 1, датиран 26.04.1961 г., на лицевата страна на картичката – портрет на П. Енев): „*Като ви честитим Първи Май, Пожелаваме да се поздравим в най-близко време с пълната победа на Мирът за целия свят, за още по-радостни и щастливи* (подчертаването – мое, И. П.) *дни в семейството ви и по цялата наша Родина*“. Радостта и щастието отново се свързват с празника, но тук има вече и „боен привкус“: мирът трябва да победи, а победата е следствие от спечелена битка или с други думи... война. Войнствено звучи словосъчетанието *боен празник* в текста „*Честит първи Май – боен празник на труда и единството на работническата класа по света и борба за по-добра заплата и свобода!!!!*“ (Текст 4, датиран 25.04.1971 г., на лицевата страна на картичката – портрет на Вл. Ленин). Любопитно е прагматичното поставяне една до друга на думите *заплата* и *свобода*, като *заплатата* е първа: вероятно адресантът разбира, че финансовата свобода предхожда духовната или най-малкото двете вървят ръка за ръка.

Прави впечатление, че адресантът предпочита сложните изречения, чрез които оформя и мотивира посланията си, като често ги завършва с удивителен знак или група от два до четири знака, вероятно за по-силно въздействие върху адресата: „*Честита да ти бъде 53-а годишнина от Великия Октомври 1917 год., когато Ленин след завръщането си в Русия по нелегален път, казва пророческите си думи в Смолни, двореца на Съветите, пред цен. ком. на РКП (б) – 24 октомври [е] рано, а 26 [е] късно, ето защо революцията да започне [на] 25 октомври или 7 ноември нов стил и ние ще победим!!!!*“ (от Текст 5, датиран 01.11.1970 г., на лицевата страна на картичката – портрет на Фр. Енгелс).

Може да се изследват и други аспекти на епистоларния текст, като се вземе предвид, че личната кореспонденция има няколко функции: контактна, функция на съобщаване, познание, самоизразяване и въздействие. Комуникативната функция е самата същност на създаване на подобни текстове и добива статут на „над-функция“. Функцията на въздействие се наслажда върху контактната, съобщителната, познавателната и самоизразителната, тъй като експресивните средства въздействат както на интелектуалната и волевата, така и на емоционал-

ната сфера на адресата (Силаева 2007). Тук ще отбележа, че въздействието върху адресата е форма на езикова манипулация, особено когато става дума за насаждане на определени ценности. В случаите а) *„Повече умст[в]ено и физическо трудолюбие, повече задълбочена здравна и народна просвета за истинска почит на родители и възрастни“* (от Текст 3, датиран 17.04.1970 г., на лицевата страна на картичката – портрет на Вл. Ленин) и б) *„Бъди преди всичко разумна, предвидлива и скромна девойка с повече почит и уважение към родители и близки, като се вглеждаш по-сериозно в живота“* (от Текст 5, датиран 01.11.1970 г., на лицевата страна на картичката – портрет на Фр. Енгелс) се утвърждава и стимулира възприемането на ценността ‘почит към родители и близки’. От думите на адресанта може да се предположи, че той лично има нужда от по-активно засвидетелстване на подобна почит и съответно смята, че тази ценност не е пунала достатъчно здрав корен у адресата.

Част от посланията звучат странно, на моменти може би неразбираемо и дори смешно от днешна гледна точка: *„На NN, нашата внучка, за рождения ѝ ден предаваме тази книга, за да се вглежда винаги в живота и пие само бистра и филтрирана вода от вековете на човешката разумност и чиста и прогресивна мъдрост“* (Текст 2, датиран 01.04.1967 г., на първа страница на неизвестна книга). Това обаче не компрометира използването на подобни текстове за целите на ЛК изследванията. Времето може да скрие или да изкриви емоцията на автора, да извади на преден план клиширания изказ или високопарните думи, но изследователят търси друг, по-широк и по-различен план, като игнорира ненужното.

В заключение ще отбележа, че всеки източник на материал за ЛК изследване има своите достойнства и недостатъци. Епистолярният текст може и трябва да бъде използван за материал. Изучаването на този вид текст е от значение за очертаването на концептосферата на народа, фиксирането на обхвата ѝ в определени периоди от миналото. Днес писането на писма в класическия им вид се е превърнало в отживелица. Изчезва една уникална употреба на езика или нека да кажем – трансформира се в един пъстър жанр на електронно общуване, който носи своите нови характеристики. Изучаването на епистолярните текстове от миналото в общ езиковедски и по-тесен лингвокултурен план ще става все по-актуално.

ЛИТЕРАТУРА

- БАР 2003:** Балтова, П., Ефтимова, А., Липовска, А., Петрова, Кр. *Български асоциативен речник: прав и обратен*. София: УИ Климент Охридски, 2003.
- Воркачев 2004:** Воркачев, С. Г. *Счастье как лингвокультурный концепт*. Москва: ИТДГК Гнозис, 2004.
- Стойков 1995:** Стойков, Л. *Фирмена култура и комуникация*. 28 октомври 2015 г. <http://www.lstoykov.fashion.bg/lstoykov/book_comunic_2_4.htm>.
- Жикова 2013:** Жикова, Ж. *Епистолярна култура. Кореспонденцията до Райно Попович*. // *Littera et Lingua Series Dissertationes* 2013, № 5, 28 октомври 2015 г. <http://www.slav.uni-sofia.bg/naum/sites/default/files/lili_series_diss_5_2_zhikovazh_0.pdf>.
- Силаева 2007:** Силаева, Н. *Лингвопрагматический анализ экспрессивности эпистолярного текста: на материале английской частной переписки XVIII – XIX вв.* (Автореферат към дисертационен труд). Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat, 28 октомври 2015 г. <<http://www.dissercat.com/content/lingvopragmaticheskii-analiz-ekspressivnosti-epistolnyarnogo-teksta-na-materiale-angliiskoi-c#ixzz3odgg9OLD>>.
- Панчев 2010:** Панчев, И. *Лингвокултурен анализ на концептите „добро“ и „зло“ в българския и руския език*. Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ (ръкопис). София, 2010.
- Панчев 2015:** Панчев, И. *Камъкът в българската лингвокултура*. // *Славянската култура в Европа – история, настояще и бъдеще*. Сборник с материали от Международната научно-практическа „онлайн конференция“. Съст. В. Николова, М. Николова (България), А. Цыганенко (Русия). София: Ун-т по библиотекознание и информационни технологии; Москва: Академия медиа индустрии, 2015, 74 – 78.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры, 1996.

**ИНТЕРКУЛТУРНИ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧНИ
ОСОБЕНОСТИ НА ЖЕСТОВИЯ ЕЗИК В БЪЛГАРИЯ**

Славина Лозанова
Нов български университет

Ивелина Стоянова
Институт за български език, БАН

**INTERCULTURAL AND SOCIOLINGUISTIC FEATURES
OF BULGARIAN SIGN LANGUAGE**

Slavina Lozanova
New Bulgarian University

Ivelina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The paper presents the current state of the Bulgarian sign language, and in particular its sociolinguistic and cultural aspects. We outline the characteristics of communication in the Bulgarian deaf community, the social variations in the Bulgarian sign language, and its official status as defined in legal documents and official statements. The attempts towards the linguistic analysis of the Bulgarian sign language are discussed, which will open new opportunities in the education of hearing-impaired children and sign language interpreting.

Key words: Bulgarian sign language, deaf people, sign linguistics

За голяма част от хората с увреден слух в България жестовият език е основно средство за комуникация и има съществено значение за пълноценния достъп до информация и за контакта с чуващото общество. Жестовият език е отличителен белег на общността и е в основата на така наречената култура на глухите. От една страна, поради слуховото нарушение за глухите хора е предизвикателство пълноценното усвояване на вербалния език, а от друга страна, особеностите на жестовия език, най-вече неговата модалност, но и лексикалната и

граматичната система, затрудняват разпространението му сред чуващите хора.

Настоящата статия си поставя за цел да представи основните интеркултурни и социолингвистични особености на жестовия език, разбирането на които може да улесни пълноценното интеркултурно общуване между глухата общност и българското общество.

1. Същност на жестовия език и жестовата комуникация

Съвременните постановки за глухотата се обединяват около концепцията за социокултурната ѝ стойност и разглеждат нарушението не толкова като медицински проблем, колкото като личностно-социална характеристика. Жестовият език се изтъква като основния фактор, на базата на който се формират общността на хората с увреден слух и особеностите на тяхното социално функциониране.

Виденов (2000) посочва необходимите условия за определяне на една общност като езикова – общо средство за комуникация и активно общуване между носителите на този език. Глухите хора в България формират своя езикова общост, тъй като: (а) използват като общо средство за комуникация българския жестов език в неговите териториални варианти и (б) активно общуват помежду си – носителите споделят общи социални дейности, сходни проблеми и др.

Българският жестов език възниква спонтанно в общността на глухите хора в България и служи като основно средство за осъществяване на комуникацията между членовете на тази общност. Общността на глухите се формира по редица признаци: увреждане на слуха, общи социални проблеми, общи дейности, организация и др. В литературата се застъпва тезата, че наличието на слухово нарушение е със сравнително малък приоритет за членство в общността на глухите. Там могат да намерят място и лица с леко слухово нарушение, дори чуващи, при условие че активно използват жестов език в общуването си, избират да контактуват основно с глухи хора и проявяват силно изразена социална активност в борбата за отстояване на техните права. Това се потвърждава и в българската действителност, макар че, за съжаление, у нас не е разработена характеристиката на глухата общност, в която да се впише и жестовият език.

Глухите общности в различните държави са отделни езикови общности, защото вследствие на ограниченото общуване помежду си те са изградили различни жестови езици. Ето защо говорим за български жестов език. В много страни се използва названието „жестов език“, както и „знаков език“ (англ. sign language), като се набляга на

жестовите знаци, но тъй като в българския жестов език (както и в руския и други) мимиката играе активна роля, често може да се срещне и „български жестомимичен език“. Под „вербален език“ имаме предвид вокалния или словесен език, за да го отграничим от жестовия кинетичен език. Жестът може да се разглежда като дума в нейното единство от форма и съдържание, но докато при думата основната форма е звуковата, въпреки че може да се предаде и в графична форма, то първичната форма на жеста е кинетичната.

2. Социално обусловени езикови варианти и естествен български жестов език

От социолингвистична гледна точка езиците функционират в различните речеви общности във вид на езикови варианти (Хъдсън 1995). Езиковите варианти на един език могат да бъдат диалекти (по географски признак), социолекти (по социални групи), идиолекти, регистри, стилове. Предполагащите фактори за съществуващото разнообразие от лингвистични варианти могат да бъдат социални или лингвистични. Като ключови фактори, предопределящи социално обусловените варианти на жестовия език, се посочват следните (Кайл, Уол 1985):

- а) местоживееене;
- б) социална среда и ангажираност в общността на глухите хора – глухи, произхождащи от семейства на глухи; хора с увреден слух, които са успешно интегрирани с преобладаващи „чуващи“ контакти; чуващи лица от глухи семейства и др.;
- в) възраст, която рефлектира върху социалната активност;
- г) пол;
- д) образователни системи и методи за обучение – кохлеарно имплантирани лица от най-ранна възраст се обучават съвместно с чуващи въз основа на орално ориентирани програми за обучение. За разлика от тях други образователни програми използват засилена употреба на визуални стимули и жестов език;
- е) етническа група.

Териториалните различия в жестовия език се дължат най-вече на сравнително независимото съществуване на функционални обединения от глухи хора, съсредоточени около районните организации на Съюза на глухите в България по градове, които се превръщат в центрове на социална дейност чрез специализираните предприятия и организирането на социални мероприятия и други колективни дейности,

както и около трите големи специализирани училища за обучение на деца с увреден слух в София, Пловдив и Търговище.

Съществуват и различия в езика на възрастните и младите глухи, които могат да се обяснят не само с междупоколенческо различие. Навлизането на информационните и комуникационните технологии, социалните медии, възможността за свободно придвижване в Европа (характерно в по-голяма степен за младите глухи) създават неограничени възможности за общуване, при което възникват условия за навлизане на чужди жестове от други жестови езици. Не без значение е и либерализирането на образователната политика и методите на обучение на деца с увреден слух в България, както и мерките по интеграцията на деца с увреждания в масовата образователна система. Разширяването на възможностите за комуникация е положителна тенденция, която води до естествено обогатяване на жестовия език и разширяване на кръгозора и знанията на глухата общност като цяло.

Освен териториалните разновидности можем да обособим и две езиково и социално обусловени разновидности на жестовия език: от една страна, калкиращата реч като модалност на вербалния български език, а от друга – естествения жестов език.

В източниците на информация за речниковия състав на българския жестов език – жестомимичните речници, имплицитно е заложено убеждението, че за всяка дума от българския език трябва да има жестов еквивалент. Обстоятелството, че жестовият език не разполага със собствена писмена система, както и фактът, че „заема“ вербални елементи под формата на дактилирани думи, създават впечатлението, че той е модалност на българския вербален език (устна, писмена и жестова модалност), при която вербалната реч се предава с жестове. Много хора познават само калкиращата реч, поради което се е наложило и убеждението, че това е единствената форма на жестовия език.

Разкриването на самостоятелността на естествения жестов език означава да се намерят доказателства, че той е езикова система със собствена лексика и граматика. Аргумент за самостоятелността на жестовите езици е голямата близост между тях въпреки различията в съответните вербални езици. Да се твърди, че жестовите езици произлизат от вербалните, би означавало да се докаже, че има еквивалентност между лексиката на жестовия език и съответния вокален език, както и между техните граматика – съответствие между правилата им. Такава еквивалентност се оспорва категорично от езиковедска и социолингвистична гледна точка (Кайл, Уол 1985; Стоянова 2003).

3. Статут на българския жестов език

Съществуват няколко основни форми на жестова комуникация:

- естествено възникналият жестов език на глухите хора (наричан естествен или разговорен жестов език);
- вторични знакови системи на жестова основа, възникнали в контакт с вербалния език – в симултанност на изразните вербално-жестови средства (калкираща реч или жестова модалност на вербалния език);
- изкуствено създадени знакови системи, адаптирани за педагогически цели (които остават извън обхвата на настоящата статия).

В България статутът на специфичното средство за комуникация между глухите индивиди не е еднозначно определен от законовите рамки на българското законодателство. Българският жестов език намира място в ограничен брой законодателни и официални документи, като има някои противоречия в неговото определяне.

В част от по-старите документи се избягва определянето му като език, а е наричан „жестомимика“ или „жестомимична реч“ (Наредба № 3 от 17.05.2004 г. за организацията и провеждането на държавните зрелостни изпити и в Приложение № 8, към чл. 23, ал. 2, т. 1, към същата Наредба). Едва в последните години специфичното средство за комуникация между глухите хора започва да се нарича „език“. Наредба № 48 от 09.01.2012 г. за придобиване на квалификация по професията „преводач жестомимичен език“ посочва изискванията за придобиването на трета степен на професионална квалификация за специалността „Жестомимичен език“. Анализът на нормативните документи ни води към заключението, че калкиращата форма на жестовия език се разпознава като официален език на глухите хора в България. Според становището на Съюза на глухите хора в България (СГБ), „... (жестовият език) не почива на никаква закономерност – т.е. не борава с граматични категории. Свежда се до употреба на жестове, свързани само с най-елементарни думи от живота и бита на нечуващите хора. Тази жестова реч е без артикулация, трудно разбираема от непосветените и аграматична. И не бихме могли да я наречем език... и не бихме могли да говорим за този жестов език като за помощно средство при обучението“ (СГБ, 2001: 7).

Становището на СГБ признава кодираната с жестове устна реч на българския език (калкираща реч) като единствена форма на жестовия език, която е в състояние да развие езиковите, когнитивните и личностните способности на децата със слухови нарушения. При тази форма „...жестовете се използват като еквивалент на думите,

...използва законите на устния книжовен български език, който е литературна норма – т.е. официалният български жестов език трябва да играе ролята на норма при жестомимиката“ (СГБ, 2001: 8).

Подобни убеждения са в противоречие със съвременните постановки, потвърдени от изследователи от различни области на познанието, признаващи статута на националните жестови езици като самостоятелни езикови системи със специфична лексика и граматика. Трябва да се подчертае обаче, че основна стъпка към утвърждаването на естествения жестов език като официален език в България е неговото изследване и описание, което недвусмислено да покаже същността му като самостоятелен език. За това могат да съдействат и съпоставителни изследвания с други жестови езици, както и да се ползва опитът от добре изследвани езици, като американския или британския жестов език.

Така нареченият естествен жестомимичен език извършва непосредствено, пряко преобразуването на мисълта в реч по специфични за този език принципи и правила. Той се различава съществено от калкиращия език по граматичната си система. Калкиращият език се използва като средство за общуване от ограничен кръг глухи хора, за които жестомимичният език не е първи и които владеят добре вербалния език. Това са глухи хора, израснали в чуваща среда, които в по-късна възраст, вече със сравнително добро познаване на българския вербален език, се приобщават към глухата общност и усвояват езика ѝ. Налагането на калкиращия език като официален е невъзможно, защото по-голямата част от глухите хора не владеят добре вербалния език и няма как да ползват неговите структури. Следните доводи могат да бъдат приведени срещу налагането на калкиращия жестомимичен език като официален:

- Не се използва в глухата общност, освен в една ограничена група; в най-добрия случай може да се смята за социолект;
- Има обща лексикална система с естествения жестомимичен език (следователно не го превъзхожда), по-точно е заел лексикалната система на разговорния език;
- Поради необходимостта на всяка дума да се съпостави жест се налага въвеждане на изкуствени допълнителни жестове, които не са познати масово на глухите хора;
- Няма и собствена граматична система, разчита на владееене на вербалния език, а при по-голямата част от глухите това не е налице;
- Не отчита особеностите на жестомимичните езици – те нямат система от специфични средства за изразяване на много граматични

значения, което означава, че калкирането остава непълноценно средство за предаване на езиковите конструкции.

Естествено развитите езици на хората с увреден слух (за разлика от неезиковите знакови системи от кинетичен характер, известни като параезик) са със самостоеен характер на езикови системи. Това се потвърждава в чуждестранната литература от десетилетия (Стоуки 1960, 1969, 1972; Кайл, Уол 1985; Зайцева 2000; Лукас и др. 2001), а отскопро и в българската литература (Стоянова 2003; Лозанова 2015). В подкрепа на самостоятелния статут на българския жестов език можем да приведем следните наблюдения:

(1) Жестовият език съществува независимо от вербалния език. В близкото минало е имало случаи на неми и неграмотни хора, които владеят жестовия език, без да имат вербална езикова компетентност. И понастоящем глухите хора в България са с различна степен на владеене на вербалния език, което обаче не се отразява на тяхното жестово общуване.

(2) Съществуват значителни различия в лексикалните системи. Лексикалната несиметричност се изразява в наличие на жестове, за които няма словесен еквивалент, както и на думи, за които няма жестово съответствие. Това е нормално явление, което се дължи на относителната социална изолация на общността на глухите.

(3) Жестовият език разполага с независими средства и механизми за деривация, които са различни от тези на вербалния език. Например думата *количка (за товари)* произлиза от старобългарската дума *КОЛО*, т.е. думата се формира въз основа на механизма на придвижване. Жестът за *количка (за товари)* се състои от жестовете за *хващам (дръжки)* и *бутам*, т.е. произходът на жеста не съответства на този на думата *количка*, а е формиран въз основа на начина на употреба.

(4) Съществува неоспорима близост между българския жестов език и други жестови езици, съответните вербални езици на които са отдалечени от българския. Те споделят подобни граматически правила (например SVO словоред) и деривационни механизми. Глух човек може да усвои жестовия език на друга държава, без да познава съответния вербален език.

Към момента жестовият превод на новини и информационни предавания по телевизията е преобладаващо калкиращ превод от български вербален език. Тези преводи са само частично разбираеми от глухите хора, но осигуряването на висококачествен жестов превод изисква добро познаване на жестовия и вербалния език, както и качествена специализирана подготовка по симултанен превод, а за тази

цел се изисква изследване и описание на специфичните езикови характеристики на жестовия език.

В специализираните училища в България не се изучава жестов език, а глухите деца го усвояват непринудено в ежедневната комуникация помежду си. Децата с увреден слух в масовите училища остават изолирани от жестовия език и комуникация. Изследването и лингвистичното описание на жестовия език може да подпомогне и разработването на специализирани педагогически помощни средства както за деца с увреден слух, така и за други групи деца със специални образователни нужди.

4. Към изследване и описание на българския жестов език

Всеки език се развива в пряка зависимост от социалните условия, в които живеят неговите носители. Например в езиците на някои ескимоси има по около десет думи за лед, които са абсолютно излишни за езика на някое африканско племе. Ако погледнем жестовия език от този ъгъл, ще видим, че проблемът с ограничената лексикална система на естествения жестов език не е езиков. Ако въобще има проблем, то той е чисто социален – ограничените интереси и теми на общуване в глухата общност, ограничените възможности за комуникация, обучение и професионална реализация. Ако носителите на жестовия език увеличат своята обществена активност и разширят познанията и темите си за общуване, те естествено ще развият своя език до ниво, което да обслужва комуникативните им нужди. В езика ще се появят иновации, част от които постепенно ще се утвърдят и официализират. Всъщност такива тенденции вече се наблюдават в последните години в българската действителност с навлизането на новите технологии и разширяването на възможностите за комуникация.

В българската сурдопедагогическа литература, както и в официалните становища на СГБ (СГБ 2001) се появяват твърденията, че жестовият език няма граматика, като по този повод той често е определян като аграматичен. Това е един от доводите да се оспорва съществуването му като самостоятелен език. Тук обаче се прави една съществена грешка – липсата на системно, а и каквото и да е описание на граматиката на този език се смята за липса на граматика въобще. Дори и сериозни специалисти като проф. Дечо Денев твърдят, че единиците на жестовия език (т.е. жестовете) се свързват произволно помежду си.

Първите опити за изследване на жестовия език в България започват през 60-те години на миналия век с изследване на лексиката –

речниковия фонд на жестовия език. Този факт се обяснява с възможността за изолиране на отделните единици (жестове) в потока на жестовата реч и тяхното описание.

Съюзът на глухите в България се утвърждава като главния орган, занимаващ се с описание и опит за стандартизиране на българския жестов език. Издават се „Кратък мимически речник“ (Янулов и др. 1961) със 705 елементарни и често употребявани жеста; „Жестуно“ (1975); „Български жестомимичен речник“ (БЖМР 1996) с 3000 думи на хартия и на видеокасети за тяхното визуално представяне, организирани в 28 теми. Опитът от създаването на речника от 1996 г. е използван за създаването на ново допълнено издание – „Български жестомимичен речник“ (БЖМР 2007) с допълнителни 1500 жестови думи; „Фразеологичен речник като учебно пособие“ (ФрЖМР 2005) и „Жестомимичен речник на религиозна тематика“ (2009). През 2007 г. се създава „Жестоматика“ – онлайн платформа за изучаване на жестов език, достъпна за свободно сваляне от интернет¹. Извън СГБ се разработват жестомимични речници и материали с педагогическа насоченост (Димитрова и др. 2003; Лозанова, Димитрова 2003; Замфиров, Съева 2004).

В жестовите езици, също както при вокалните езици, има правила на организация на единиците – най-общо казано, граматика. Големият прогрес в описанието на граматиката на жестовите езици е вследствие на изследванията на Уилям Стоуки (Стоуки 1960, 1972). По-късно и други лингвисти предприемат описание на други жестови езици, като например руския жестов език (Зайцева 2000).

В Предговора към „Български жестомимичен речник“ (БЖМР 1996) също е направен опит за описание на някои правила за съчетаване на жестовете. Дадени са правила за изразяване на определени граматични категории (изразяване на множествено число на съществителните имена, време на глагола и др.). Авторите са се опитали да представят езика на глухите хора, но като изхождат от граматичната норма и правила на българския вербален език.

Лозанова (2015) предприема корпусно изследване на българския жестов език, с което показва, че жестовият език е самостоятелна знакова система, денотатно съотнесена преди всичко с реалната действителност. Авторът обръща внимание на кинетичната система, морфологията и синтаксиса на жестовия език и представя методология на неговото изследване на базата на корпусен материал – изказвания от

¹ <http://bg.sgbg.com/index.php/zhestov-ezik/zhestomatika>

естественото общуване на глухи хора. Корпусните данни от изследването разкриват някои особености на граматичната система на българския жестов език, като например липсата на предлози, чието значение се изразява на морфологично ниво, като се използват интегрирани компоненти в жеста. Промяната във формата на жеста, като брой повторения на жестовия акт, двигателен обем на жеста, темп на изпълнението, са носители на лексикална и/или граматична информация, както и могат да уточняват компоненти от комуникативната ситуация като роли на участниците. Използването на пространството, наред с немануалната сигнализация като мимиката на лицето, движенията на устата/езика/бузите, вокализацията, са специфични характеристики на жестовите езици и носители на значение на лексикално-семантично и граматично равнище. Посочващите жестове също могат да функционират като маркери в контекста на комуникативната ситуация с референция към външни обекти (на надтекстово и надезиково равнище).

В съпоставителен план между системите на вербалния и жестовия език съществуват различия в лексикалната система и в езиковите правила (граматиката). Лексикалната несиметричност, изразена в наличие на жестове, за които няма словесен еквивалент, както и думи, за които няма жестово съответствие, свидетелства за такива различия, но в социален план отразява и ограниченията в социалната и професионалната дейност и непълноценната интеграция на глухите хора. Граматическата система на българския жестов език демонстрира голяма близост със системите на други жестови езици и съпоставителните изследвания в тази посока могат да подпомогнат нейното пълноценно описание.

5. Изводи и насоки за бъдеща работа

Непризнаването на жестовия език за самостоятелен език се дължи в най-голяма степен на неразбиране на граматичната му система. Разпространеното твърдение, че жестовият език е 'аграматичен' спрямо вербалната езикова норма, е вярно за всеки два езика в съпоставка.

Разкриването на граматичната система на българския жестов език е от изключително значение за установяването на неговия статут и официалното му признаване за език. Ясното дефиниране на лексикалната система и граматичната норма ще спомогне за разграничаването му от формите на мануална комуникация, които разчитат на паралелна словесно-жестова продукция като калкирацията език.

Установяването на самостоятелния статут на жестовия език ще спомогне и за неговото обогатяване и развитие по естествен път, при използването му в различни специализирани социални сфери, например в изобразителното изкуство, в икономиката, в театъра.

Използването на жестов език в обучението е сериозно предизвикателство, още повече когато не са ясни правилата и законите на функциониране на езика. В известна степен този факт обуславя образователната политика у нас на ограничено използване на жестов език в учебния процес при деца с увреден слух, както и употребата само на калкираща форма. Официализирането на българския жестов език ще даде основа за промяна в образователната и педагогическата практика и ще позволи въвеждането му в ранна детска възраст с цел развитие на езиковата способност на децата.

В зависимост от социалните условия на живот и индивидуалните потребности на учениците с увреден слух преподаването на български вербален език може да става въз основа на методически обоснован диференциран подход на независима или симултанна употреба на жестови и вербални езикови средства (Хъмфрис, Паден 1992; Кокли, Бейкър-Шенк 1980; Лозанова 2006). Така например обучението по български език при деца – носители на жестов език, може да стъпи на солидна основа като обучение по втори език. От лингводидактична гледна точка признаването на жестовия език за първи език ще даде възможност за въвеждане на нов подход за ограмотяване на децата със слухови нарушения. Включването му в учебните планове като отделен предмет за изучаване ще спомогне за развитие на езиковата компетентност и ранно формиране на металингвистична способност у глухите деца.

Безспорно изследването и познаването на езиковата система на жестовия език ще доведе и до промяна в подготовката и на жестови преводачи. Ще се създаде възможност за комплексно развитие на уменията за извършване на прав и обратен жестомимичен превод, както и на умения за прилагане на техники и стратегии за специализиран превод – официален, образователен, телевизионен, театрален.

ЛИТЕРАТУРА

- БЖМР 1996:** *Български жестомимичен речник*. Под ред. на В. Панев. София: ИК „Кураж-Тишина ООД“, 1996.
- БЖМР 2007:** *Български жестомимичен речник*, II част. Авторски екип на СГБ. София: АГАТО, 2007.

- Виденев 2000:** Виденов, М. *Увод в социолингвистиката*. София: Делфи, 2000.
- Димитрова и др. 2003:** Димитрова, Т., Ив. Стоянова, В. Трайковска. Помагало по гражданско образование с вербално-жестов речник. // *Социално-педагогически тренинг за младежи с увреден слух: Помагало и вербално-жестов речник*. София: Д-р Иван Богоров, 2003.
- Зайцева 2000:** Зайцева, Г. Л. *Жестовая речь. Дактилология*. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2000.
- Замфиров, Съева 2004:** Замфиров, М., С. Съева. *Жестов речник по Човекът и природата, Физика и Астрономия*. София: Алтера, 2004.
- Кайл, Уол 1985:** Kyle, J., B. Woll. *Sign Language: The Study of Deaf People and Their Language*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1985.
- Кокли, Бейкър-Шенк 1980:** Cokely, D., Ch. Baker-Shenk. *American Sign Language. A Teacher's Resource Text on Curriculum, Methods, and Evaluation*. Clerk Books. Washington D.C.: Gallaudet University Press, 1980.
- Лозанова 2006:** Лозанова, Сл. Теоретични постановки на обучението по жестомимичен език // *Специална педагогика*, 2006, бр. 4, 35 – 52.
- Лозанова 2015:** Лозанова, Сл. *Семиотични аспекти на жестово-вербалния билингвизъм при деца с увреден слух*. Дисертация за придобиване на образователна и научна степен „доктор“. София: Нов български университет, 2015.
- Лозанова, Димитрова 2003:** Лозанова, Сл., Т. Димитрова. *Ръководство за преподаване на жестомимика*. 2003.
- Лукас и др. 2001:** Lucas, C., R. Bayley, C. Valli, M. Rose, A. Wulf, *The Sociolinguistics of Sign Language*, Ed. By Ceil Lucas. Cambridge University Press, United Kingdom, 2001.
- СГБ 2001:** *Жестомимичният език – средство за комуникация*. София: СГБ, 2001.
- Стоуки 1960:** Stokoe, William, *Sign Language Structure. An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf* (1993 Reprint ed.). Silver Spring, MD: Linstok Press, 1960.
- Стоуки 1969:** Stokoe, W., *Sign Language Diglossia*. // *Studies in Linguistics* 21, 1969, 27 – 41.
- Стоуки 1972:** Stokoe, William, *Semiotics and Human Sign Languages*. The Hague – Paris: Mouton, 1972.
- Стоянова 2003:** Стоянова, Ив. Специфика на жестомимичния превод (лингвистични особености). // *Социалнопедагогически тренинг за младежи с увреден слух*, София: Иван Богоров, 2003.

- ФрЖМР 2005:** *Фразеологичен жестомимичен речник – учебно помагало, допълнение към Българския жестомимичен речник.* Съст. М. Мошева, П. Ганчева. София: СГБ, 2005.
- Хъдсън 1995:** Хъдсън, Р. Д. *Социолингвистика.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Хъмфриз, Паден 1992:** Humphries, T., C. Padden. *Learning American Sign Language.* Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1992.
- Янулов и др. 1961:** Янулов, Н., М. Радулов, Хр. Георгиев. *Кратък мимически речник.* София: Народна просвета, 1961.

ЧУЖДОЕЗИКОВА ЛИНГВИСТИКА

О ВЗАИМОДЕЙСТВИИ КИРИЛЛИЦЫ И ЛАТИНИЦЫ В ПИСЬМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ

Татяна Алексиева
Софийский университет им. Климента Охридского

INTERACTION OF CYRILLIC AND LATIN IN WRITTEN COMMUNICATION

Tatyana Aleksieva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The present article analyses graphic hybrids – new productive units in Russian written communication. The use of Latin graphemes in the structure of a Russian word is seen as a method of occasional word-formation. Great attention is paid to the role of graphic hybridization as a means of speech expressiveness in different discourse types.

Key words: Cyrillic graphic system, Latin alphabet, graphic hybrids, contamination, paragaphemic elements, language game

Повсеместное распространение Интернета привело к глобализации информационного пространства – особой виртуальной среды, образованной совокупностью множества медиапоток (Добросклонская 2005). Скорость подачи письменной информации, ее доступность в Сети способствовали тому, что из различных областей жизни в современные тексты стали активно проникать иноязычные слова (преимущественно из английского языка). При этом большая часть заимствований, для наименования которых в русском языке не было однословного эквивалента, так и не успев пройти стадию фонетической и графической адаптации, стали использоваться носителями языка как готовая единица, сохранив свое исконное написание в языке-реципиенте (Маринова 2005). Как правило, речь идет о написании заимствований, не имеющих в русском языке кириллической репрезентации, напр.: *SMS-манья*, *HR-менеджер*, *WEB-дизайнер*, *IT-бизнес*, *VIP-городок*, *DVD-плеер*, *call-фактор*, *net-жители*, *Flash-память*, *face-контроль*, *Blue-ray-диск*.

Сфера распространения инноваций, в облике которых совмещаются литеры двух график, широка: это электронные версии печатных изданий (напр., научный журнал факультета журналистики МГУ им. М. В. Ломоносова *Меди@льманах*, сетевой журнал о книжных новинках *Питерbook*, журнал о новостях спорта *PROспорт*, информационно-аналитический журнал о безопасности *Рибезж*, еженедельники *Коммерсантъ-daily*, *Иностранец*), реклама (*Какой он – прOFFессиональный шиномонтаж?*; *МноGO туров – агентство одно*), блоги (*Artome-ка еды*), Интернет-переписка в форумах (*может, экзамены сказываются, но я заLOG-INуться не могу*; *поDANCE'суть на вместительном танцполе*, *проRELAХировать в одном из трёх уютных ChillOut'ов*), названия интернет-магазинов (*DISлокация*), ТВ передач (*PROчение*; *Вести.doc*), спектаклей («*Трезвый PR*», «*Сентябрь.doc*»), фильмов («*Art-погружение*»), книг («*The телки. Повесть о ненастоящей любви*», «*Духless. Повесть о ненастоящем человеке*»), фильмов («*PR-овокация*», «*ЖАРА*»), театров (*TEATP.DOC*), песен («*Современн@я почт@*»), заведений (*Открытие выставки художника Арсения Власова в кафе «ВooКафе*») и др.

Несмотря на то что некоторые слова-гибриды включены в состав современных словарей русского языка (Скляревская 2008; Стрижак 2012; Шагалова 2011), в лингвистике до сих пор нет единого, общепринятого термина для обозначения данного феномена. В специальной литературе наряду с научными дефинициями *графодериваты* (Т.В. Попова), *графические гибриды* (Т.М. Григорьева, Г.А. Иванова), *гибридные слова* (В.М. Костюков), *полиграфиксаты* (Е.Е. Анисимова), *визуальные неологизмы* (Е.В. Маринова), встречаются такие метафорические названия, как *монстры* (З.Н. Пономарева), *кентавры* (Л.П. Крысин), *новообразования «кентавроводобного»*, *поликодового типа* (Т.В. Попова), *слова-матрешки* (Е.В. Маринова) и др. Из множества существующих определений мы, вслед за Поповой Т.В., будем оперировать термином *полиграфиксат* (далее ПГ). Полиграфиксация предполагает «создание новообразований с помощью графических средств разных языков» (Попова 2012: 204).

Специфика гибридных контаминаций заключается не только в их формальном выражении, в произвольном характере внутрисловных, межморфемных границ, устанавливаемых при помощи графических средств, но и в новом, зависящем от контекста семантическом наполнении (Попова 2005). Важным условием признания неолексемы ПГ-ом должно служить не только формальное наличие иноязычного

графического элемента, но и его семантическая значимость (Нефляшева 2011: 92).

Обилие графических гибридов стало уже тенденцией на страницах современных изданий и на порталах Рунета. Они используются не только для обозначений реалий в окружающем нас мире, но и демонстрируют личностный, креативный потенциал их создателей, которые стремятся представить свое видение и оценку современной действительности, нередко прибегая к формам языковой игры (Покровская 2005) и вовлекая реципиентов в процесс декодирования информации. Распространению контаминированных единиц способствуют такие черты современного пользователя, как «клиповое мышление, требующее краткости, лаконичности, максимальной экспрессивности и визуализации текста» (Попова 2012: 208).

Цель сообщения – проанализировать способ образования ПГ с привлечением элементов латиницы как: 1) отдельной литеры и 2) смыслообразующего иноязычного компонента в пределах слова и оценить их использование с прагматической позиции. Нами рассмотрено 70 единиц, извлеченных методом эксцерпции из текстов, размещенных на разных порталах российского сегмента Интернета. Новации с использованием средств латиницы исследователи подразделяют на две группы, положив в основу их дифференциации многогранность обыгрываемого слова (Маринова 2005). Способом образования первых является линейная деривация, при которой «графическая оболочка однозначно представляет определенную лексему» (Гугунава 2003: 43). Латинская графема только заменяет русский звук, не затрагивая при этом внутреннюю семантику слова, напр.: *Компания «Большая Земля» «Запоёт» на Радио Energy 104.2 FM!*; *Art медиа группа «Атмосфера» уносит слушателей в мир музыки самых разнообразных стилей и направлений* (здесь и далее выделение жирным шрифтом принято автором).

Гораздо большим функциональным потенциалом обладает вторая группа гибридных написаний, которые создаются способом нелинейной деривации. Сущность ее состоит в том, что «слова, и соответственно смыслы, наслаиваются на одном и том же материальном отрезке, на одной и той же цепочке языковых знаков» (Маринова 2005: 129).

Проанализируем ПГ, где замена кириллической графемы на латиницу приводит к семантическому сдвигу: 1) *Доктор **iБолит**. Анестезиолог Евгений Флеров превратил операции в онлайн-трансляции*; 2) *Добрый доктор **iБолит**. Незаметно возвращается эпоха, когда врач становится персональным*; 3) *Доктор **iБолит**. Ремонт техники*

Apple. Литера *i* в прецедентном тексте К. Чуковского содержит ключевую информацию. Используя шрифтовой контраст при оформлении начального русского слога *Ай* в заголовках трех статей, авторы стремились, «уплотняя» текст, придать ему новый смысл: связь продуктов «яблочного» бренда с глобальной Паутиной. В первом случае обсуждаются новшества, которые позволяют врачам с помощью Интернет-связи следить за операциями и контролировать безопасность больных. Во втором – речь идет не о простом враче, а об электронном: программы для смартфонов проводят диагностику пациентов куда качественнее, чем «люди в белых халатах». Интересен и третий пример, где «врачом» является сервисный центр, а гаджетам отводится роль «пациентов».

Отметим еще один способ создания графогибридов – *кодограффиксацию* (Попова 2012), при котором используются параграфемные элементы. В его основе лежит обыгрывание билингвального характера ряда графем кириллицы и латиницы, которое основано на межъязыковой омографии (Амири 2012). Инокодовый символ, вплетенный в вербальную ткань узуального слова, призван активизировать метаязыковое поведение реципиента, вызвать у него нужные ассоциации. В нижеуказанных примерах субституция графем символами объясняется сходством их графического начертания с символом: «Дубль **дв@** показывает неизвестное кино России»; **Охот@** на педофилов; **Дебаты Кенгуру: «Ск@ч@ть бе©платно»** – один из самых популярных поисковых запросов. Знак @ манифестирует, что действие осуществляется в пространстве Интернета: в первом случае речь идет о ежегодном он-лайн кинофестивале, где лучший фильм определяется зрительским голосованием, а во втором о том, что поимкой совратителей малолетних детей в Сети занялось народное ополчение. Интересен и последний пример, в котором субститут *copyright*, заменяя схожую по форме графему *С*, придает тексту иной смысл: свободное скачивание музыки и фильмов нарушает права их создателей.

ПГ может создаваться на базе выявления внутрисловной омонимии компонентов русского и английского слов. В таком графическом контаминанте происходит экспликация латинским капсом в структуре русского слова сегмента, наделенного собственным значением и «образующего окказиональный фоносемант слова, тождественного по звуковому составу, но отличающегося от узуального коррелята оттенком значения или наличием ситуативно мотивирующего плана восприятия смысла» (Гридина 1996: 119). Здесь действует эффект матрешки: латинский фрагмент, вложенный в русское слово,

прочитывается дважды (Маринова 2005: 128). Ключом к прочтению игровой инновации служит не только контекст, в рамках которого данная единица функционирует, но и значения и коннотации лексем (иноязычных и собственно русских), образующих его (Амири 2014).

В статье «Отныне '**OFF**ициальный стиль' обязателен для всех образовательных учреждений» поколение *nex*t обсуждает дресс-код в российских школах. Актуализированный латиницей сегмент *off* (англ. *прочь*), омофоничный русскому начальному слогу, вносит свое значение в семантику ПГ: *долой школьную форму*.

В следующем примере: *Обращаемся ко всем, кто выпорхнул из «гнезда», но вспоминает время, проведенное в Университете, с удовольствием и теплом – от**CLICK**нитесь!* в значении графической инновации *от**CLICK**нитесь*, которая выполнена иным цветовым решением, актуализируются два смысла: рус. *клик* (*громкий крик, зов*) и англ. *click* (*щелканье, щелчок*), что означает на языке компьютерщиков «отзовитесь, щелкнув мышью на гиперссылку, и перейдите на другую веб-страницу».

На портале клуба любителей иностранных языков в рубрике **TALKовые посиделки KIDS** дети могут использовать время с *толком*, закрепляя школьные знания посредством живого общения с носителями английского языка. Приращение смысла происходит за счет межъязыковой омофонии русского слова *толк* (*прок, польза*) и английского *talk* (*разговор, беседа*), что позволяет воспринять неологизм как использованное с пользой время позволит преодолеть языковой барьер.

В подобных примерах «графически видоизмененное узуальное слово увеличивает свой семантический объем, приобретает дополнительные смыслы, становится семантически двуплановым и экспрессивным» (Иванова 2010: 466).

Удачную, на наш взгляд, игру с межъязыковыми омофонами можно проиллюстрировать примерами: 1) *Английские мужчины и их **fish**ка о секретах национальной кухни народов*; 2) ***CHESS**тный турнир провели 16 сотрудников компании Владимирские коммунальные системы* в минувшую пятницу; 3) ***ШуCAR**ный бус! Этот автомобиль просто обязан быть на верхних ступеньках рейтинга здесь, чтобы все могли увидеть эту красоту*.

В слове *фишка* посредством выделения латиницей корня *fish* (англ. *рыба*) актуализируется дополнительный смысловой пласт: многозначное слово *фишка* на жаргоне означает «специфическая черта, сущность, особенность чего-либо». При анализе текста становится

ясно, что речь идет о тонкостях приготовления рыбного блюда, в которое необычно острый соус тартар вносит свою «изюминку».

В следующем примере актуализация латиницей корня *chess* (*шахматы*) в прилагательном *CHESSmный* трансформирует значение неологизма: сотрудники столкнулись в честном турнирном поединке на поле шахматной доски. Семантика узуального слова *шисарный* (3 пример) расширяется за счет коннотативного приращения (*car* – *машина*), что позволяет осмыслить значение ПГ как «элитный автомобиль класса люкс».

В письменной коммуникации чрезвычайную активность демонстрирует такой способ образования ПГ, как междусловное совмещение (наложение): на базе столкновения двух слов, не совсем совпадающих по звучанию, возникает инновация, при образовании которой «полностью сохраняются оба соединяющихся слова, но определенный фонемный отрезок нового слова принадлежит одновременно обоим мотивирующим частям» (Улуханов 1996: 52). Приведем примеры:

Самый музыкальный бренд Tuborg объявляет о начале нового этапа грандиозного проекта «ВечеGREENка в твоём городе». Это музыкальный конкурс, победители которого получают уникальную возможность выступить на легендарном фестивале Tuborg Greenfest рядом с такими знаменитыми исполнителями, как американская певица Pink и российская группа «Мумий Троль». При столкновении двух слов вечеринка + GREEN (зеленый) образуется окказионализм, который используется копирайтерами для рекламы пива Tuborg – постоянного спутника молодежных тусовок.

ПГ создаются на базе аббревиатур, прочно утвердившихся в языке. Так, в заголовке статьи «*Богему VIPперли*» (Московский комсомолец 5.19.2002) (*выперли* + *VIP*) речь идет о лишении звезд эстрады и кино привилегий пользоваться VIP-залами и упрощенной системой таможенного досмотра.

Для создания ПГ часто используются популярные бренды (прагматонимы), напр: 1) *я сейчас «без колес» в ожидании очередной запчасти. Вот хваленое качество японских автомобилей английской сборки. Не верьте слогану «Nissanмневайтеcь»* (сомневайтесь + Nissan) – мнение блогера об иномарке; 2) *Праздники продолжаются! Новый год приносит подарок* (приносит + see'd) – реклама модели KIA see'd; 3) *Приветики, SAABщество, Здравствуйте, SAABеры!* (сообщество + SAAB) – обращение форумца к владельцам SAAB; 4) *ABBAлденные тостики* (обалденные + ABBA) – обсуждение блюд с икрой торговой

марки АВВА на сайте «Сам себе кулинар»; названия музыкальных групп: **АВВА** *Абсолютный покой* (абсолютный + АВВА) – интервью корреспондента газеты «Московский комсомолец» с исполнителем Бьорном Ульвеусом о распаде легендарного шведского квартета.

Иноязычное слово в большинстве ПГ маркируется жирным шрифтом, либо курсивом, либо оформляется капсом, словообразовательные форманты выписываются строчно кириллицей, напр.: **TOTAL** *ные усилия* (французская компания *Total* в рамках санкционных ограничений получила разрешение властей на работу в России на трех проектах); **ART** *отека еды* (портал о кулинарном искусстве); *Отличный стейк* – **RED** *кость* (о блюдах ресторана RED Steak and Wine); *Маленькое, уютное кафе «Японская FISHка» порадует своих посетителей ярким оформлением и доступными ценами* (реклама кафе в Екатеринбурге); *Грустное POLO* *жение* (одной победы ватерполистам Казахстана не хватило, чтобы завоевать лицензию в Лондон); *БезOpe* *ляционные заявления* (о возможной продаже немецкой компании «Опель»); *Я стал полноправным автомобилистом! Такая радость этой недели :) как сказали некоторые ОбNissan* *ился* (форумец о покупке «Ниссана»).

Кроме средств шрифтового выделения, в роли маркеров, указывающих на смену графической системы в слове, могут выступать различные разделители:

а) дефис – **ABSOLUT** *-ное предложение: гриль блюдо на четверых, запечённый картофель с овощами, соусом и 0.5 «Absolut Vodka» сегодня – всего за 29 евро!;*

б) апостроф – **Dell** *'овые люди. Компания Dell устроила московскую презентацию своих новых корпоративных продуктов, удивив в этот раз, кажется, даже самих себя;*

в) «немой» знак подчеркивания – **Про iPhone** *нился. Как я провел сегодняшней день рождения. В битве с МТС-ловкачами.*

Прагматическое воздействие обуславливается эффектом необычности графического облика слова, актуализацией дополнительных смысловых и образных пластов значения. В следующем примере используется прием экскламации: *Вечер встреч VIPУСКНИК!OFF!! 20-15!*

Здесь обыгрываются аббревиатура VIP и наречие *off*, выступающее в роли флексии, а восклицательный знак используется для выделения части текста, в котором содержится обращение, призыв к тем, кто уже «перешагнул порог школы».

Рассмотрим примеры, где авторы использовали прием квотации: *Молодежь «Просвет»лилась!* – речь идет о третьем молодежном фестивале PR и рекламы; *«Prior»итетный ГЛОНАСС* (парковка.орг). В первом случае обыгрывается не только аббревиатура PR, но акцент сделан и на выделении из вербального ряда эргонима в структуре глагола *просветлилась*, поскольку речь идет о студенческом фестивале «Просвет», цель которого поделиться опытом и знаниями и представить собственные проекты. Во втором примере кавычки используются как средство компресси смысла текста, в котором говорится о том, что сходящие с конвейера автомобили Лада «Приора» будут снабжены системой спутниковой связи.

Стремление совместить в одной лексической единице знаки разных графических систем не всегда проходит гладко. При аппликации латинского слова на русское отмечаются следующие трансформации:

а) усечение финали латинской основы: *POLOвина одноPOLчан его нагреть-то не могут* (о марке Polo); *HaSkodили: мы знаем подробности* (о чешском кроссовере «Шкода»); *LADA: расставить PRIORитеты* (о модели «Лада Приора»);

б) преобладание фонетической формы над орфографической, что отражает орфоэпию: *SAABратья, помогите! машина не газует...* (мнение форумца); *Просто SPLASHное удовольствие* (реклама Сузуки SPLASH); *Новый год приносее'd подарки* (о модели KIA see'd);

в) полное внедрение латинского слова в русское: *Над Москвой возникнет другая «ARTмосфера»* (о воплощении креативных идей в рамках международного фестиваля стрит-арт в реалиях современного города); *Не верьте слогану Nissanмневайтесь* (мнение автолюбителя); *если бы простой российский OILугарх не клубы футбольные покупал, а был заядлым библиофилом* (из дискуссии форумцев);

г) взаимное приспособление с нарушением написания на кириллице: *Tuborg продолжает трансFUNмировать мир* (рекламная кампании бренда Tuborg); *Уно-помрачительный. Fiat Uno из тех редких машин, которые по праву зовутся народными* (реклама Фиата Уно).

Восприятие ПГ у студентов, изучающих русский как иностранный, может быть сопряжено с трудностями. Это обусловлено тем, что «семантика графиксатов носит символично-концептуальный характер и часто опирается на прецедентные знаки и национально-культурные коннотации образующих их языковых знаков» (Попова 2013: 173), а для понимания транслируемого смысла требуется не только владение языками, но и фоновые знания, связанные с историей, географией, культурой страны или опора на контекст. Рассмотрим несколько при-

меров: 1) Кавер-группа «Рабочий **nOLDень**» – это музыка знакомая с юных лет, это профессиональное звучание и ураганный драйв живого исполнения любимых песен эпохи ВИА, DISCO и ТАНЦПЛОЩАДКИ-80х 2) На первом этапе меня привлекало само название проекта **кARTинки СурGOODa**» 3) **Cosмические** хроники Лизы Боярской.

Так, для понимания ПГ «**nOLDень**» нужно знать о популярной в XX в. передаче «В рабочий полдень», которая шла на Всесоюзном радио и передавала песни по заявкам радиослушателей. Для восприятия второго примера следует прочитать полностью статью, в которой говорится о международном социальном проекте в городе Сургуте, организованном волонтерами для того, чтобы помочь молодым людям с ограниченными возможностями достичь хороших (*good*) результатов в своем творчестве (*art*). Для понимания третьего ПГ необходимо сопоставить его с журналом, где опубликовано интервью Боярской: посредством прилагательного **cosмический** актуализируется «звездность» актрисы и предстоящие планы, которыми она делится на страницах журнала «Cosmopolitan».

Актуализированное латиницей слово может обладать референциальным значением: **SDRавствуй, новая валюта**. Расшифровка аббревиатуры является ключом к пониманию заголовка статьи, в которой говорится о новой валюте, которая может быть создана на базе расчетной единицы Международного валютного фонда SDR (Special Drawing Rights – специальные права заимствования).

Подводя итоги, отметим, что ПГ могут использоваться авторами как эффективный визуальный прием для привлечения внимания читателя при реализации своей установки. Воздействие ПГ с прагматической точки зрения объясняется эффектом новизны речевой единицы, актуализацией образного и семантического пластов значения.

Исследуемый материал показал, что, с точки зрения формального выражения графическими средствами, наиболее частотны графические новообразования с капитализированным иноязычным сегментом. Менее частотны неологизмы, где смыслообразующий компонент выписан латиницей строчно или осложнен вкраплениями параграфемных элементов. Выделенный латиницей компонент может локализоваться как в инициальной, так и медальной части слова, что приводит к нечеткости, размытости морфемных границ.

Полиграфиксация как явление уже прочно вошло в нашу жизнь. Сегодня можно говорить о новом словотворчестве и креативности современного пользователя, вынужденного концентрировать свое вни-

мание на усвоении различных систем графических знаков и параграфических средств, чтобы понять полученную информацию и реагировать на инновации в письменной коммуникации. В процессе обучения русскому языку студентов следует учитывать активное использование полисемиотических (гибридных, креолизованных) знаков, а также взаимодействие кириллицы и латиницы при создании неолексем и стремиться выработать у них способности безошибочной расшифровки подобного рода знаков при изучении русского языка, способы формирования его семиотической компетенции (Лазарева 2012).

ЛИТЕРАТУРА

- Амири 2012:** Амири, Л.П. Графическая окказиональность как стилеобразующее средство в текстах рекламного дискурса (на материале XX-XXI вв.). // *Известия Пензенского государственного педагогического университета*, 2012, № 27, 176 – 182.
- Амири 2014:** Амири, Л.П. Игровая природа лексико-семантической омонимии, или семантический каламбур в современной рекламной коммуникации. // *Известия Уральского федерального университета*, Серия 1. Проблемы образования, науки и культуры, 2014, № 4 (132), 13 – 18.
- Высоцкая 2010:** Высоцкая, И.В. «Свое» и «чужое», или взаимодействие кириллицы и латиницы в современном рекламном тексте. // *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 2010, № 4 (2), 471 – 474.
- Гридина 1996:** Гридина, Т.А. *Языковая игра: стереотип и творчество*. Екатеринбург: Урал. ГПИ, 1996.
- Гридина, ред. 2012:** Гридина, Т.А. *Лингвистика креатива – 2: Коллективная моногр.* Под ред. Т.А. Гридиной. 2-е изд., Екатеринбург: ФГБОУ ВПО Урал. гос. пед. ун-т, 2012.
- Гугунава 2003:** Гугунава, Д.В., Первухина И. Ю., Рацибурская Л. В. *Особенности словотворчества в современной публицистике*. Н. Новгород: 2003.
- Добросклонская 2005:** Добросклонская, Т.Г. Роль СМИ в динамике языковых процессов. // *Вестник Московского университета*, Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2005, №3, 38 – 53.
- Иванова 2010:** Иванова, Г.А. Графические гибриды: к проблеме языкового статуса // *Русский язык: исторические судьбы и современность: сборник трудов IV международного конгресса исследователей русского языка*. Москва, 2010, 465 – 466.

- Лазарева 2012:** Лазарева, О.А. *Лингвокогнитивные основы обучения иностранцев русской лексике*. Санкт-Петербург: Осипова, 2012.
- Маринова 2005:** Маринова, Е.В. Визуальные неологизмы: новая графика «старых» слов. // *Вестник ННГУ*. Серия Филология, Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2005, Вып. 1 (6), 127 – 132.
- Нефляшева 2011:** Нефляшева, И.А. Иноязычные графические элементы в структуре окказионального слова. // *Вестник Ставропольского государственного университета*, Филологические науки, 2011, №76, Ставрополь, 91 – 99.
- Покровская 2005:** Покровская, Е.В. Газета в современной культурно-речевой ситуации. // *Русская речь*, 2005, №5, 69 – 74.
- Попова 2005:** Попова, Т.В., Рацибурская, Л.В., Гугунава, Д.В. *Неология и неография современного русского языка: учеб. пособие*. Москва: Наука: Флинта, 2005.
- Попова 2012:** Попова Т.В. Современные графо-орфографические игры: коммуникативные удачи и неудачи (на материале графикатов русского языка рубежа XX-XXI вв.). // *Лингвистика креатива-2: Коллективная моногр. Под ред. Т.А. Гридиной*. 2-е изд., Екатеринбург: ФГБОУ ВПО Урал. гос. пед. ун-т, 2012, 199 – 233.
- Попова 2013:** Попова, Т.В. Русские графикаты как объект неографии XXI в. // *Вісник Дніпропетровського університету*, Серія: Мовознавство, Т. 21, 2013, вип. 19 (2), 172 – 180.
- Стрижак 2012:** Стрижак, А.Л. *Новые слова и их значения в современных газетных текстах (Краткий словарь-справочник)*. Гомель: ОДО Барк, 2012.
- Скляревская 2008:** *Толковый словарь русского языка XXI века. Актуальная лексика*. Под ред. Г.Н. Скляревской. Москва: Эксмо, 2008.
- Улуханов 1996:** Улуханов, И. С. *Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация*. Москва: АО Астра семь, 1996.
- Шагалова 2011:** Шагалова, Е.Н. *Самый новейший толковый словарь русского языка XXI века*. Москва: АСТ: Астрель, 2011.

**РОД БОЛГАРСКИХ ПАРАЛЛЕЛЕЙ ЗАИМСТВОВАННЫХ
РУССКИХ НЕСКЛОНЯЕМЫХ НАЗВАНИЙ
ЛИЦ МУЖСКОГО ПОЛА**

Иванка Атанасова

Великотырновский университет им. святых Кирилла и Мефодия

**GRAMMATICAL GENDER OF BULGARIAN PARALLELS
OF BORROWED INDECLINABLE RUSSIAN WORDS
DESIGNATING MALE PERSONS**

Ivanka Atanasova

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

In the newest Bulgarian dictionaries of words of foreign origin the grammatical gender of these words is not indicated; while the gender is indicated in older dictionaries, these dictionaries lack the latest borrowings, which sometimes leads to difficulties in communication. Thus, in the present study, we use various computer resources, trying to determine the grammatical gender of Bulgarian parallels of borrowed indeclinable Russian words designating male persons, words of male grammatical gender or, in rare cases, words showing grammatical gender instability.

Key words: grammatical gender, male persons, computer resources

В устной речи нередко возникают затруднения при определении рода заимствованных несклоняемых существительных как в русском, так и в болгарском языках.

В *Современном словаре несклоняемых слов русского языка* И. Д. Успенской (Успенская 2009) отмечается род имен существительных, хотя в электронных источниках возможны некоторые расхождения или колебания в роде. В новейших словарях иностранных слов (Пернишка, ред. 2012) не указан род заимствованных слов, а в старых словарях, где род отмечен, отсутствуют более новые заимствования. Это усложняет работу лингвистов, в особенности если данная лексема зафиксирована только в таких словарях, где род не указан. Многие параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола вовсе

отсутствуют в болгарских словарях. В таком случае род болгарских параллелей русских несклоняемых названий лиц мужского пола приходится определять в соответствующем контексте в различных электронных источниках. Обнаружить подходящий болгарский контекст довольно трудная, а иногда и вовсе невыполнимая задача, которая усложняется низкой степенью частотности искомых слов, а также недостатками электронных поисковых систем.

Цель настоящего исследования – выявить род болгарских параллелей заимствованных русских несклоняемых названий лиц мужского пола и сопоставить их по родовой принадлежности с русскими названиями.

Главным источником несклоняемых существительных для настоящего исследования послужил Современный словарь несклоняемых слов русского языка И.Д. Успенской (Успенская 2009), содержащий около 3 000 лексических единиц, а для болгарских параллелей – различные словари: Речник на чуждите думи в българския език (Пернишка 2012), Онлайн Речник (Онлайн Речник), Речник на българския език (Речник 1977), Речник на чуждите думи в българския език (Речник 1982). Дополнительными источниками несклоняемых существительных послужили различные электронные справочники: Справочно-информационный портал Грамота РУ (Грамота), Википедия (Википедия), Яндекс. Словари (Яндекс), Национальный корпус русского языка (Корпус) и др., а для болгарских параллелей – Уикипедия (Уикипедия) и другие электронные источники.

При определении рода русских несклоняемых слов в контексте очень помогает Национальный корпус русского языка (Корпус), представляющий собой информационно-справочную систему, построенную на собрании русских электронных текстов. Для болгарского языка такой информационно-справочной системы не существует, а количество других подходящих болгарских электронных текстов по сравнению с русскими намного меньше. Отметим, что нельзя полностью доверять электронным источникам, так как встречаются тексты, переведенные непрофессионалами, нефилологами, недостаточно хорошо владеющими иностранным языком.

В настоящем исследовании род болгарских параллелей заимствованных русских несклоняемых названий лиц мужского пола определяется в контексте при наличии определенных требований, а именно: наличие согласованных определяющих слов (имен прилагательных, имен числительных, местоимений, причастий) или согласованных родовых глагольных форм.

В тематическом плане названия лиц мужского пола составляют довольно разнообразный слой лексики, включающий названия лиц по профессии, должностных лиц, чиновников; названия, связанные с историей, с военным делом и положением в обществе; названия, связанные с религией и мифологией; названия обращений к лицам мужского пола, титулов, почетных званий; названия, связанные с искусством, с музыкой; названия актеров, певцов, персонажей, кукол; названия, связанные со спортом и развлечениями; названия, связанные с местожительством; названия, связанные с внешностью и характером человека.

В работе не анализируются несклоняемые названия лиц по национальности, народности, племени, так как многие лексемы не имеют болгарских параллелей, а низкая частотность остальных не предоставляет возможности их употребления в подходящем для определения рода болгарском контексте.

По данным словарей и доступных электронных источников, далеко не все заимствованные русские несклоняемые названия лиц мужского пола имеют параллели в болгарском языке. Приводим обнаруженные нами примеры: *амиреджиби* 'чиновник, особо доверенное лицо у грузинских царей', *аниши* 'казахский народный певец', *бачи* 'на Востоке: мальчики, забавляющие публику пляской', *берике* 'актер древнейшего грузинского народного театра масок', *буффо* 'комический певец в итальянской опере', *гачупино* 'европеец, поселившийся в Мексике', *гоффо* 'характерная роль итальянской инструментальной пьесы – неловкий и смешной человек', *грасьосо* 'традиционный комедийный персонаж', *джинго* 'кличка английских завоевателей', *джирши* 'казахский народный сказитель, певец', *дэви* 'похожий на человека, но рогатый, многоголовый, олицетворяющий злые силы персонаж грузинских сказок', *жён-премьер* 'актер в роли любовников', *жирау* 'акын, казахский народный певец', *заббано* 'ангел-мститель у мусульман', *иссеви* 'последователь Христа', *йырчи* 'народный сказитель, певец в Дагестане', *каби* 'народный поэт-сказитель в Индии', *капади* 'индус-паломник', *кацо* 'обращение к мужчине в Грузии', *кинто* 'в старом Тбилиси: мелкие продавцы-разносчики', *комильфо* 'приличный, соответствующий правилам светского приличия', *компримарио* 'оперный артист, исполняющий второстепенные роли', *кулисье* 'неофициальный биржевый посредник', *куртье* 'агент, посредник', *кусбеги* 'охотник с беркутом, дрессировщик соколов, беркутов, орлов', *кызыкчи* 'бродячие актеры', *кюйши* 'казахский народный музыкант', *мествире* 'грузинские народные

странствующие музыканты – певцы и поэты, аккомпанирующие себе на гудаствири’, *моурави* ‘административная должность в феодальной Грузии’, *накибанди* ‘магометанский факир или дервиш, странствующий по Индии с зажженным светильником в руке’, *оле* ‘лицо, прибывшее на постоянное жительство в Израиль’, *олениши* ‘народный певец в Казахстане’, *пиффераро* ‘бродячий музыкант в Италии’, *путти* ‘изображения маленьких мальчиков – декоративный мотив в искусстве итальянского Возрождения’, *рави* ‘древнеарабский сказитель-декламатор’, *рамоли* ‘старчески расслабленный, немощный, слабоумный человек’, *рао* ‘почетный титул у индусов’, *сади* ‘странствующий мусульманский монах’, *тэнно* ‘титул японского императора’, *томми* ‘шутливое прозвище солдата британской армии’, *торпари* ‘арендатор участка земли в Швеции и Финляндии’, *фелло* ‘в Великобритании: член университетской коллегии или научного общества’, *ханенде* ‘народный певец в Азербайджане’, *хевисбери* ‘в старой Грузии: предводитель, главный священнослужитель’, *шевалье* ‘дворянский титул в феодальной Франции’, *шэньши* ‘в феодальном Китае: часть господствующего класса’, *эристави* ‘высшее должностное лицо, воевода в феодальной Грузии’.

Основная масса болгарских параллелей заимствованных несклоняемых названий лиц мужского пола характеризуется графическим тождеством и относительным фонетическим тождеством (с учетом закономерных расхождений в произношении фонем в обоих языках).

Из нерелевантных фонетических и орфографических различий между русскими и болгарскими лексемами, отмеченными А.В. Зинкевичем (Зинкевич 2001: 7-8), для заимствованных названий лиц мужского пола существенное значение имеют следующие: отсутствие в болгарском языке некоторых фонем [ы], [э] и графем *ы*, *э*, *ё* и орфографические расхождения, например, употребление двойных согласных в русском языке, отсутствующих в болгарском, использование *ь* (мягкого знака), например: б. *ефенди* – р. *эфенди*, б. *йокодзуна* – р. *ёкодзуна*, б. *мцири* – р. *мцыри*, б. *дзани* – р. *дзанны*, б. *портие* – р. *портье*.

В редких случаях наблюдаются чередования в корне: б. *буржоа* – р. *буржуа* (таким образом принято оформлять заимствования из французского языка), б. *мосю* – р. *месье*, б. *лазарони* – р. *лаццарони* (фонетико-орфографический вариант *лазарони*), *хидалго* (фонетико-орфографический вариант *идалго*) – р. *идальго*.

По нашим наблюдениям, у некоторых болгарских параллелей отсутствует конечный гласный или они приобретают суффикс, окан-

чивающийся на согласный (иногда с чередованием в корне или с усечением), что характерно для оформления существительных мужского рода: *б. рефер – р. рефери, б. тифоз – р. тиффози, б. аллах – р. алла, б. нацист – р. наци, б. рентиер – р. рантье, б. сумист – р. сумотори, б. федаин – р. федаи.*

Некоторые заимствованные названия, оканчивающиеся на *-и*, имеют болгарские параллели, оканчивающиеся на *-я*, включающие суффиксы турецкого происхождения *-джия, -чия* для обозначения лиц по роду занятия, профессии (Георгиев 1991: 140) или суффикс *-ия*, подобно другим существительным мужского рода, обозначающим названия лиц мужского пола: *б. бекташия – р. бекташи* ‘дервишский орден, основанный в XV веке в Малой Азии дервишем Хаджи Бекташи’, *б. беркутчия – р. беркутчи* ‘охотник с беркутом, дрессировщик соколов, беркутов, орлов’, *б. бостанджия – р. бостанджи* ‘садовник при турецком султানে’, *б. валия – р. вали* ‘правитель вилайета’, *б. кадия – р. кади* ‘духовный судья у мусульман’, *каикчия – р. каикчи* ‘гребец на каике’, *б. мюфтия – р. муфти* ‘представитель высшего мусульманского духовенства’.

Традиционно русские несклоняемые названия лиц мужского пола относятся к мужскому роду. Дополнение к правилу уточняет, что названия «лиц по профессии, занятию, должности» относятся к мужскому роду, однако не указывают на пол (Новиков, ред. 2003: 393).

Одушевленные несклоняемые существительные, обозначающие названия лиц, могут употребляться как слова мужского или женского рода в зависимости от пола, т. е. проявлять колебания в роде (Трудные случаи). Это только потенциальная возможность, которая реализуется далеко не во всех случаях.

Как известно, в современном болгарском языке грамматический род имени существительного определяется по его окончанию. «Исключение составляют только отдельные имена существительные, обозначающие лиц (и некоторых животных), чей грамматический род определяется в соответствии с полом названного лица, несмотря на его окончание» (Чизмаров 1978: 25). Сюда относится небольшая группа названий лиц мужского пола с окончанием *-а, -я*, которое свойственно существительным женского рода, например: *един баща, войвода, съдия*. Выделяется также и небольшая группа названий родственников – лиц мужского пола с окончанием *-о*, свойственным существительным среднего рода, например: *един дядо, чичо, вуйчо* (Пашов 2004: 64 – 65).

В болгарском языке принято, что заимствованные имена существительные, оканчивающиеся на -е (типичное для среднего рода) или на несвойственные болгарскому языку -и, -у, -ю, которые не являются окончаниями, так как входят в состав корня, относятся к среднему роду (Пашов 2004: 64). «Все это верно, только если существительное не называет лица» (Буров 1996: 61).

При заимствованных существительных, обозначающих названия лиц и оканчивающихся на -и, -у, -ю, на -о, -е (типичные конечные гласные для слов среднего рода) или на -а (типичный гласный для слов женского рода) наблюдается противопоставление между формальным «родом» и мужским родом, свойственным лицам мужского пола (Буров 1996: 61). С. Буров считает, что носителем более общего, основного значения «лица» является соответственно средний или женский род, а их реализация в мужском роде мотивируется актуализацией признака «лица мужского пола» (Буров 1996: 61).

Судя по количеству болгарских параллелей заимствованных русских несклоняемых названий лиц мужского пола, которые относятся к мужскому роду, нужно отметить, что признак «лица мужского пола» часто вытесняет основное значение лица, реализуемое соответственно средним или женским родом.

В результате противопоставления по формальному и семантическому признаку у некоторых болгарских параллелей заимствованных русских несклоняемых названий лиц мужского пола наблюдаются колебания в роде, т. е. они употребляются в мужском и в среднем роде, а по мнению Р. Ницоловой в общем мужском и среднем роде (Ницолова 2008: 59). В болгарском языке традиционно словами общего рода считаются имена существительные, оканчивающиеся на -а и «содержащие качественную характеристику, в большинстве случаев отрицательную, используемые в разговорной речи» (Георгиев 1991: 244 – 245).

В настоящем исследовании рассматриваются болгарские параллели несклоняемых названий лиц мужского пола, относящихся к мужскому роду или в редких случаях проявляющих колебания в роде. Распределим их на группы.

I. Болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола, относящихся в русском языке к мужскому роду.

1. Болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола, которые в обоих языках относятся к мужскому роду: б. *аллах* – р. *алла* ‘аллах’, б. *бандерилеро* – р. *бандерильеро* ‘участник боя быков’, б. *бекташия* (*бекташи* ‘название дервишского ордена’) – р. *бекташи* ‘дервишский орден, основанный в XV веке в Малой Азии

дервишем Хаджи Бекташи' и 'член этого ордена', б. беркутчия – р. беркутчи 'охотник с беркутом, дрессировщик соколов, беркутов, орлов', б. бостанджия – р. бостанджи 'садовник при турецком султане', б. bravo – р. bravo 'наемный убийца', б. буржюа – р. буржуа 'горожанин, представитель среднего сословия в эпоху феодализма в странах Европы', бюргер', 'представитель класса буржуазии', 'обыватель, мещанин', б. вакеро – р. вакеро 'пастух в западных штатах Северной Америки', б. валия – р. вали 'правитель вилайета', б. гитано – р. гитано 'название цыгана в Испании', б. дзани – р. дзани 'традиционное прозвище клоуна в Италии', б. ефенди – р. эфенди 'обращение к мужчине в Османской империи', б. импресарио – р. импресарио 'предприниматель в сфере искусства', 'профессиональный агент какого-либо артиста', б. ёкодзуна – р. ёкодзуна 'почетный титул в спорте сумо', б. кабалеро – р. кавальеро 'в средневековой Испании: дворянин, рыцарь', б. кадия – р. кади 'духовный судья у мусульман', б. каикчия – р. каикчи 'гребец на каике', б. каудильо – р. каудильо 'в средневековой Испании: командующий войском', 'в Латинской Америке: вождь, влиятельный политический деятель', 'в Испании: официальный титул главы государства диктатора Франко', б. кафетеро – р. кафетеро 'сборщик кофейных зерен на Кубе', б. кули – р. кули 'носильщик, грузчик в Китае, Индии, Японии, Индонезии', б. лазарони – р. лаццарони 'неаполитанский бедняк', б. маестро – р. маэстро 'почетное наименование крупных музыкантов, живописцев', 'звание, присваиваемое в некоторых странах выдающимся мастерам шахматной и шашечной игры, и лицо, имеющее такое звание', б. махди – р. махди 'мусульманский мессия, пророк', б. мачетеро – р. мачетеро 'рубщик сахарного тростника на Кубе и в Латинской Америке', б. мачо – р. мачо 'молодой человек с мужественной внешностью', б. мюсю – р. месье 'обращение к мужчине во Франции, господин', б. мцири – р. мцири 'послушник монастыря', б. мюфтия – р. муфти 'представитель высшего мусульманского духовенства', б. нацист – р. наци, б. онагата – р. онагата 'мужчина, исполняющий женские роли в японском театре кабуки', б. Отело – р. Отелло 'ревнивый человек', б. папарак (мн. параци) – р. папараци 'фотохроникер, стремящийся проникнуть в частную жизнь знаменитостей', б. патеси – р. патеси 'титул жреца-правителя в древнейших государствах Шумера', б. Пьеро – р. Пьеро 'комическое лицо итальянской комедии масок', б. пикаро – р. пикаро 'главный персонаж плутовского романа', 'хитрец, лукавец, плут', б. портие – р. портье 'служащий в вестибюле гостиницы', б. прево – р. прево 'в средневековой Франции: должностное

лицо с судебными и административными функциями’, б. *рентиер* (мн. *рентиери*) – р. *рантье* ‘лицо, живущее на проценты’, б. *рефер* – р. *рефери* ‘спортивный судья’, б. *сумист* – р. *сумотори* ‘боец сумо’, б. *суперкарго* – р. *суперкарго* ‘второй помощник капитана’, ‘лицо, сопровождающее грузы’, б. *суфи* – р. *суфи* ‘магометанский мистик, последователь суфизма’, б. *тифоз* (мн. *тифози*) – р. *тиффози* ‘название футбольных болельщиков в Италии’, б. *федаин* – р. *федаи* ‘в Средние века в Иране, Сирии, Ливане: член тайной религиозной организации, а в новое время участник вооруженных отрядов’.

Примеры. За да ги накаже, **Аллах** им **изпратил** суша. По това време пансиона обитаваха трима пълноправни матадори, двама много добри пикадори и **един превъзходен бандерилеро**. В незапомнени времена оттук **минал бекташията** (член на мюсюлманския орден *бекташи*). *Възрастен беркутчия* пред юртата си. За сравнение в Европа за **голям бостанджия** се смята фермер със 130 – 140 дка. **Бравото**, който ви нападна, умря. Дойде като **един буржоа** – средно **богат буржоа**. Веднъж **един дързък вакеро**, голям майстор в ездата, твърдеше, че го срещнал съвсем сам и го подгонил към дълбок каньон. Жената на **един турски валия** обичала често да се разхожда из гората. Като **испански гитано** се саморазправи с Audi-то си (видео). Той е слуга, **първи дзани**, бивш селянин, с ярък неаполитански акцент. Това е **ефендито**, за **кого** преди това ти говорих! Още от млад бъдещият *импресарио* свирел на акордеон. Днес единственият европеец в елитната дивизия макуучи ще излезе срещу **друг йокодзуна** – Харумафуджи. Препуска **малкият кабалеро** след камионната колона на два часа до Хуенте. Тук той е назначен за **върховен кадия**. **Един ням каикчия** от с. Сталево се е удавил преди години. Само намери **безсмъртен каудильо** – и всичко ще е наред. Хуан олицетворява **типичния кафетеро**. Даже и с помощта на **трима кули** ние не бяхме в състояние да сторим това. Но двете толкова приличат едно на друго, колкото **италианския лазарони** на **индийския кули**. Мнозина шиитски имами са обявявани за **дългоочаквания махди**. Дарко е **стар мачетеро** и не се плаши от тръстиките. **Звездният мачо** е извял такова страхотно тяло. Радвам се, че **мосюто** е **размислил**. Единствените дни, когато **Мцири** се чувства **свободен, независим** от условностите на манастирския живот, са дните на бягството. 8 декември 1910 г. в София е бил свикан събор за избор на първия **главен мюфтия**. **Най-възрастният нацист** почина на 100 години. Знаеше, че Кикуноджо е **най-изтъкнатият онагата** в Едо – специалист в изпълнението на женски роли. Живял някога в Испания **един Отело**. Джъстин Бийбър и Селена Гомез попаднали пред обектива на **нахален папарак**. Административен център на страната е Лагаш, а **негов патеси** е Гудеа. На сцената на Театър 199 ще се появи **бедният Пиеро**. Аз, като **един пикаро**, прехвърлих партидата на мен. Кавани е много по-популярна с филма си „**Нощният портиер**“. До **един рентиер**, който пише, че е осигурил себе си и близките си. Няколко пъти съдията

пита **страничния рефер** имало ли е гол, или не и накрая го отмени. Животът на **начинаещия сумист** е много напрегнат. От Таити била извикана шхуна, за да спаси товара, и неочаквано **суперкаргото** от шхуната **заявил**... „**Тайният суфи**“ може да премине пътя към своята цел заедно с учител. **Един тифоз** е **истински**, когато се радва на своя отбор винаги – когато побеждава и когато губи. С него остана още **един федаин**.

В българском языке русское заимствованное название *маэстро* имеет две параллели, различающиеся по роду: *маестро* (м. р.) – для лиц мужского пола и *маестра* (ж. р.) – для лиц женского пола. **Маестро Руслан Райчев** е роден на 5 май 1919 г. в Милано. Творческият път на **маестра Баталова** почти изцяло е свързан с Националния музикален театър „Стефан Македонски“.

Некоторые болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола, которые в русском и болгарском языках относятся к мужскому роду, в болгарском языке имеют по две – три формы, являющиеся между собой вариантами: *б. гази, гаази, газия* – *р. гази* ‘в Средние века: участник газавата – войны мусульман с неверными’, ‘почетный титул военачальников и носитель титула’, *б. идалго, хидалго* – *р. идалго* ‘дворянин в средневековой Испании’, *б. камерленго, камерлинг* – *р. камерленго* ‘должность при папе, казначей’, *б. мафиоз (мн. мафиози), мафиот (мафиоти)* – *р. мафиози* ‘представитель мафии’, *б. подеста, подест* – *р. подеста* ‘высшее административное лицо, глава исполнительной и судебной власти’, ‘высшая административная должность в Италии’, *б. ранчero, ранчер* – *р. ранчero* ‘владелец ранчо в Латинской Америке’, *б. хаджия, хаджи* – *р. хаджи* ‘почетный титул мусульманина, совершившего паломничество в Мекку’.

Примеры. **Осман Гаази** започва да оказва натиск върху Византийската империя. Това завещал **Осман Гази** на сина си Орхан. Една нощ **газия се добрал** до подножието на крепостта и там се притаил. **Знаменитият идалго** Дон Кихот де Ла Манча. Имало тогава **един хидалго**. **Италианският камерленго** в книгата (Карло Вентреска) е променен на северноирландски (Патрик Маккена) за удобство на шотландския актьор Юън Макгрегър. Над починалия се извършва традиционен обред: **камерлингът** три пъти удря по челото починалия със сребърно чукче. То вида си му е на **абсолютен италиански мафиоз**. Московски съд обяви животна присъда за **руския мафиот** Дмитрий Белкин. Жителите на Парма по време на онова Свещенодействие (*devitionis*) направили брат Герардо от Модена **свой подест**. **Цариградският подеста** Марко Градениго със своята флота и една отбрана част от градския гарнизон излязъл в морето с цел да завоюва близкия остров Дафнуса на Черно море. Само **дребен ранчero** тогава не би могъл да ни стори нищо лошо. Чизъм и **честният ранчер**

Тънстол опитват да противодействат чрез закона. Преди много години един богат българин отишъл на Божи гроб и станал **хаджия**. **Хаджи** Николи произхожда от стара търновска фамилия.

2. Болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола, которые в русском языке относятся к мужскому роду, а в болгарском языке – к мужскому и среднему роду: *б. аташе – р. атташе* ‘младший дипломатический ранг’, ‘должностное лицо при дипломатическом представительстве’, *б. гуру – р. гуру* ‘глава религиозной общины сикхов в Индии’, *б. денди – р. денди* ‘щеголь, фронт’, *б. жиголо – р. жиголо* ‘наемный партнер в танцах’, ‘сутенер’, ‘молодой мужчина, находящийся на содержании у пожилой женщины’, *б. йети – р. йети* ‘название снежного человека, человекообразного существа’, *б. квазимодо – р. квазимодо* ‘уродливый, некрасивый человек’, *б. конферансие – р. конферансье* ‘артист эстрады’, *б. кюре – р. кюре* ‘католический священник во Франции, Бельгии, *б. падре – р. падре* ‘католический священник в Италии и Испании’, *б. пресаташе – р. пресс-атташе* ‘атташе, ведающий вопросами печати’, *б. тореро – р. тореро* ‘участник боя быков в Испании’.

Примеры. Лично *френският културен аташе* Давид Вейзман се ангажира с проекта. Но ето че дори в един литературен вестник пише „**културно аташе** на Афганистан“. 108-годишният **индийски гуру**, практикуващ хималайска йога, помага на хората с билки, набрани от Хималаите. Това няма как да се случи без **гурото** на партията, защото това са негови кадри. **Индийско гуру** благослови Бинев. Всички мислят, че момчето е на моята полусестра и съпруга ѝ, обеднял **лондонски денди**. **Дендито** е направо откровено **прям!** Колко важни са гастрономическите капризи можем да разберем от най-голямото **лондонско денди** Оскар Уайлд. Джуд, мъжът, към когото се привързва все повече, вероятно е **най-обикновен жиголо**. В извънработно време като **тридесетгодишно жиголо** струва 15 лв. на час. В Китай хванаха **легендарния Йети**. **Йетито** беше много **ядосано**. В края на срещата **легендарният конферансие** Майкъл Бъфър направи гаф. Тутанкамон бил **цял Квазимодо**. Имаше връзка с **едно квазимодо** – много грозно същество. **Конферансието излязъл** за трети път и **обявил**. Той беше гладко избръснат и така напудрен, че приличаше на **бивше конферансие**. **Добрият кюре** Соние **скрил** ключа към разгадаването на тайната в една от фреските в църквата на Рен-ле-Шато. **Кюрето** бе **захвърлил** светостта си и бе станал мирянин като другите. И той ви каза, че му го е дало **едно старо добродушно кюре**. Наложих ми се да поговоря след време с **един италиански падре**. Аз гласувам за **италианското падре** с червения стяг. „Левски“ търси **нов пресаташе**. **Новото пресаташе** се казва Тодор Ненов. В спомените си един такъв бра-

зилски Перку бик разказва за срещата си с великия *тореро*. Защото накрая става ясно, че **нашето тореро** е в лудница.

3. Болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола, которые в русском языке относятся к мужскому роду, а в болгарском языке – к мужскому и к женскому роду: *б. нинджа* – *р. ниндзя* ‘японский разведчик и диверсант’.

Примеры. Млад *японски нинджа* се залюбил с красива българка. Оженили се и *нинджата* я води у тях да я запознае с техните. Аз съм *би-ла японска нинджа*, която е **кръстосвала** седемте морета и Синдбад мореплавателя ми е бил пръв и най-добър приятел.

4. Болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола, которые в русском языке относятся к мужскому роду, а в болгарском языке – к мужскому, женскому и среднему роду: *б. чичероне* – *р. чичероне* ‘гид’.

Примеры. Към края на четвъртия ден наехме **един чичероне** да ни покаже за половин-един час забележителностите на Вечния град. **Чичеронето** им **казал**. Най-после *една чичероне* (екскурзоводка) ми даде координатите и го посети. Не можехме и да желаем **по-любезно и по-неуморно чичероне** от шотландския мисионер.

II. Болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола с колебаниями в роде в русском языке, т. е. употребляющиеся в мужском и в женском роде.

1. Болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола с колебаниями в роде (мужской – женский род), употребляющиеся в болгарском языке только в мужском роде: *б. гурме* – *р. гурмэ* ‘кулинарный эксперт’, *б. кутюрие* – *р. кутюрье* ‘художник-модельер одежды’, *б. растафари* – *р. растафари* ‘последователь растафарианства – религиозно-политической доктрины африканского превосходства’.

Для сравнения приведем и русские примеры из Национального корпуса русского языка (Корпус).

В моем доме живет **знаменитый кутюрье** Слава Зайцев... (Л. Вертинская). Живу в доме у **известнейшей кутюрье**... (А. Сурикова). В историята на модата **знаменитият кутюрие** останал именно със своите съвършени, архитектурни кройки. На мен ми приличаше на **ямайски растафари**. Марк Гавий Апиций (Marcus Gavius Apicius) е **римски гурме** и най-познатият автор на готварски книги през древността.

Имя существительное *гурмэ* как в русском, так и в болгарском языке чаще употребляется в значении имени прилагательного. *За удобство на гостите се грижи екипаж от 12 души, сред които и опитен гурме готвач.*

2. Болгарские параллели русских несклоняемых названий лиц мужского пола с колебаниями в роде (мужской – женский род), употребляющиеся в болгарском языке в мужском и в среднем роде: *б. камикадзе – р. камикадзе* ‘безрассудный смельчак, жертвующий собой’, *б. крупие – р. крупье* ‘распорядитель игры в казино, банкомет’, *б. парвеню – р. парвеню* ‘выскачка’, *б. протеже – р. протеже* ‘лицо, находящееся под чьим-либо покровительством’.

Для сравнения приведем и русские примеры из Национального корпуса русского языка (Корпус).

Първият камикадзе е българин във Втората световна война. **Първото българско камикадзе** е поручик Димитър Списаревски. Каскадьор, каратист, плувец, сценарист, режисьор, **професионален крупие** и мениджър на казина със солиден стаж в Лас Вегас. Тези казина са оборудвани като истински казина и срещу вас стои не машина, а **истинско крупие**. Само **един парвеню** може да се страхува от всекидневното! **Парвенюто** я разпитваше за живота и за интересите ѝ. Той вижда в Мазарини **буржоазно парвеню**, което не заслужава властта, която има. **Ваш протеже**, Алексей, **оказался** человеком очень сложным (П. Галицкий). Как-никак, ты **моя протеже** (А. Житков). Неговите адвокати се опитаха да го представят като скромен човек със слаби познания по счетоводство, който е станал жертва на подчинените си и най-вече на финансовия директор и **бивш негов протеже** Скот Съливан. **Протежето** на енергийния олигарх се появи на откритото заседание на комисията. Ето го **новото протеже** на Николета.

Наши наблюдения над родовой принадлежностью болгарских параллелей заимствованных русских несклоняемых названий лиц мужского пола приводят к следующим выводам:

1. Род болгарских параллелей заимствованных русских несклоняемых названий лиц мужского пола определяется по половому признаку, и поэтому все названия обязательно относятся к мужскому роду.

2. Болгарским заимствованным названиям лиц мужского пола, оканчивающимся на -а, -я, свойственно словоизменение женского рода, и поэтому могут употребляться, кроме мужского рода, и в женском роде. Болгарским заимствованным названиям лиц мужского пола, оканчивающимся на любой гласный, кроме -а, -я, свойственно

словоизменение среднего рода, и поэтому они могут употребляться, кроме мужского рода, и в среднем роде.

3. Вроде исключения болгарское название *б. чичероне* употребляется во всех трех родах соответственно для лиц мужского и женского пола, а также под влиянием словоизменения существительных среднего рода, оканчивающихся на -е.

4. Колебание в роде потенциально заложено в заимствованных болгарских названиях лиц мужского пола, однако реализуется далеко не во всех случаях.

ЛИТЕРАТУРА

Буров 1996: Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име. (С оглед предимно на категорията число)*. Велико Търново: ПИК, 1996.

Википедия: *Википедия*. <<http://ru.wikipedia.org/wiki>>

Георгиев 1991: Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар, 1991.

Грамота: *Грамота РУ. Справочно-информационный портал*. <<http://gramota.ru/>>

Зинкевич 2001: Зинкевич, А. В. *Учебный болгарско-русский словарь ложных лексических параллелей*. Минск: Белорусский Государственный Университет, 2001.

Корпус: *Национальный корпус русского языка*. <<http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>>

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Новиков, ред. 2003: *Современный русский язык. (Под редакцией Новикова Л. А.)*. Санкт-Петербург – Москва – Краснодар: Лань, 2003.

Онлайн Речник: *Онлайн Речник (Универсален речник, Тълковен речник, Правописен речник)*. <www.onlinerechnik.com>

Пашов 2004: Пашов, П. *Българска граматика*. Пловдив: Хермес, 2004.

Пернишка, ред. 2012: Милев, А., Николов, Б., Братков Й. *Речник на чуждите думи в българския език*. Пето издание (допълнено и основно преработено от Е. Пернишка). София: Наука и изкуство, 2012.

Речник 1977: *Речник на българския език*. София: БАН, 1977 →. <www.ibl.bas.bg/rbe/>

Речник 1982: *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Изд. на БАН, 1982.

Трудные случаи: Трудные случаи употребления имен существительных. // *Русский язык и культура речи*. <www.lib4all.ru/base/B2154/B2154Part16-164.php>

Уикипедия: *Уикипедия*. <http://bg.wikipedia.org/wiki/>

Успенская 2009: Успенская, И. Д. *Современный словарь несклоняемых слов русского языка*. Москва: Астрель, 2009.

Чизмаров 1978: Чизмаров, Д. *Стилистични особености на съществителното име в българския книжовен език*. София: Народна проsveta, 1978.

Яндекс: *Яндекс. Словари*. <<http://slovari.yandex.ru>>

**СОЧЕТАЕМОСТЬ СЛОВ КАК ОБЪЕКТ АНАЛИЗА
ПРИ СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ ИЗУЧЕНИИ ЛЕКСИКИ
(НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКОВ)**

Магдалена Ганчева

Великотърновский университет им. святых Кирилла и Мефодия

**WORD COLLOCABILITY AS THE OBJECT OF ANALYSIS IN A
COMPARATIVE STUDY OF THE VOCABULARY
(BASED ON RUSSIAN AND BULGARIAN)**

Magdalena Gancheva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The comparison of the collocability of lexical units in different languages is an important aspect of content analysis. Word collocability may be two types – syntactic and lexical. The comparative description of the syntactic collocation ability of words includes a comparison of the types of syntactic linkage, of syntactic valence, and semantic relations arising in the comparable phrases, while that of lexical collocability of lexemes involves comparing the lexical series replacing adjacent positions.

Key words: Collocability, Comparative Study, syntactic and lexical collocability

Сопоставительные исследования языков занимают все более важное место в современном языкознании, что обуславливается, прежде всего, возрастающим интересом к изучению иностранных языков. Одним из перспективных направлений в этом отношении является сопоставительное изучение лексики.

При сопоставительном изучении лексики необходимо исходить из положения о том, что лексические единицы являются языковыми знаками, имеющими форму и содержание. Поэтому они подвергаются анализу с учетом их двуплановости. Это позволяет выделить два аспекта сопоставительного анализа – формальный и содержательный. Формальный аспект анализа охватывает всю систему форм слова и направлен на сравнение фонетических, морфологических и графиче-

ских характеристик лексических единиц, а содержательный представляет собой сравнение всех компонентов содержательной структуры слов (семантический, синтаксический, прагматический).

Важным аспектом содержательного анализа наряду с сопоставлением семантики лексических единиц является сопоставление их сочетаемости. Он позволяет определить место слов в системах сопоставляемых языков. В основе принятой нами методики сопоставительного анализа лежит идея лексической пары, составленной из русского слова и его болгарского эквивалента (Червенкова 2011: 39 – 40). При сопоставлении сочетаемости слов проводится анализ единиц более высокого уровня – словосочетаний членов лексических пар.

В качестве объекта сопоставительного анализа в нашем исследовании выбраны русско-болгарские лексические пары, которые входят в группу аналогов. Здесь нужно отметить, что термин *лексическая аналогия* мы используем для обозначения наличия в разных языках сходных по форме однокоренных слов с разным типом семантического отношения между ними. Сами лексические единицы называем *межъязыковыми аналогами* и определяем как однокоренные слова разных языков (с полным или частичным формальным совпадением), возникшие либо в результате развития из одного источника, либо в результате заимствования из одного языка (Ганчева 2011 – 2012: 37), а отношения между ними в содержательном плане могут быть охарактеризованы как отношения семантического совпадения и семантического различия (полного и частичного).

Для целей данного исследования сопоставляется сочетаемость русских паронимов – имен существительных (100 пар) и их болгарских аналогов. Источником материала послужили: а) словарь «Лексическая основа русского языка» (под ред. В. Морковкина) (1984); б) данные толковых словарей русского и болгарского языков, а также двуязычных переводных словарей; в) при сопоставлении сочетаемости слов включаются также данные словарей сочетаемости и Национального корпуса русского языка – информационно-справочной системы, основанной на собрании русских текстов в электронной форме. Ограничение исследования в рамках имен существительных необходимо по причине того, что анализ слов разных частей речи, хотя и осуществляется по общим критериям, приводит к разным результатам и его целесообразно проводить по частям речи.

При интерпретации сочетаемости мы исходим из разных аспектов рассмотрения словосочетания. С грамматической точки зрения словосочетание рассматривается нами как синтаксическая конструк-

ция, образованная на основе подчинительной грамматической связи. Анализ этого типа сочетаемости должен включать информацию о разновидностях связей и о смысловых отношениях между главным и зависимым словом в словосочетании. Такая информация может быть представлена особой стандартной схемой – т.н. моделью управления. Этот способ описания сочетаемости был предложен впервые Ю. Апресяном, А. Жолковским, И. Мельчуком (Апресян, Жолковский, Мельчук 1969: 62 – 64). С лексической же точки зрения словосочетание определяем как такое соединение слов, в котором обнаруживается конкретный семантический признак, свойственный обоим членам данного словосочетания.

На базе этого различаем два типа сочетаемости: синтаксическая и лексико-семантическая, которые обуславливают аспекты анализа сочетаемости слов.

1. Сопоставление синтаксической сочетаемости слов.

Сопоставительное описание синтаксической сочетаемости слов включает их сравнение по типам синтаксической связи, по синтаксическим валентностям и по смысловым отношениям, возникающим в сопоставляемых словосочетаниях. При этом аспекте сопоставительного анализа нужно учитывать несколько основных положений.

- Когда говорим о синтаксической сочетаемости, нужно прежде всего иметь в виду *активную сочетаемость*, т.е. случаи, когда исследуемое слово является главным в словосочетании. Поэтому сопоставление русских и болгарских слов проводится с точки зрения их возможности образовать сочетания, в которых они занимают главную позицию, и подчинять себе слова других лексико-грамматических классов. Сравниваются синтаксические связи, возможные для исследуемых единиц, и смысловые отношения, возникающие в словосочетаниях.

- Другим важным признаком, по которому идет сопоставление сочетаемости слов, является *обязательная синтаксическая сочетаемость* (Морковкин 1977: 36 – 40). Факультативность синтаксических связей, хотя и имеет существенное значение для характеристики сочетаемости слов, не может быть определяющей при определении соответствия между русскими и болгарскими словами в плане сочетаемости. Это касается, прежде всего, согласования в сочетаниях типа прилагательное + существительное (напр., *высокая честь, хороший повод, благородный поступок* и т.п.), а также примыкания наречий в

субстантивных сочетаниях (напр., *измена дважды, постройка напротив, строительство летом* и т.п.).

- При изучении родственных языков, какими являются русский и болгарский, важным оказывается понятие *регулярных/нерегулярных различий*. Существование закономерных различий обусловлено характером систем данных языков и охватывается определенными правилами. В силу того, что русский и болгарский языки различны по своему грамматическому строю, различия проявляются в синтаксических связях между словами. Регулярность различий определяется как наличием беспредложного и предложного управления в русском языке, так и широким употреблением предложных конструкций и примыкания разных частей речи в болгарском. Различия другого характера являются нерегулярными.

- При сопоставлении сочетаемости слов для определения характера сочетаемостных соответствий лексических единиц можно использовать термины, обозначающие логические отношения между знаками: тождество (\equiv), пересечение (\cap) и непересечение (\emptyset).

О **тождестве** лексических единиц в синтаксической сочетаемости будем говорить, когда русская лексема (Р) и болгарская лексема (Б) имеют одинаковые семантические валентности и образуют однотипные сочетания. Как тождественные словосочетания существительных определяем, например:

а) Словосочетания с согласованием в русском и болгарском языках типа *паровой двигатель – парен двигател, географическое название – географско название, тайное соглашение – тайно съглашение* и т.п., в которых выражаются определительные (атрибутивные) отношения.

б) Русские словосочетания с беспредложным управлением и болгарские словосочетания с беспредложной связью (примыканием) типа *комплект белья – комплект бельо, голова скота – глава добитък*.

в) Предложные конструкции в русском и болгарском языках с регулярными грамматическими различиями. Напр.: **рус.** О + предложный падеж в значении содержания (Content) – **болг.** ЗА + S, напр. *договор о дружбе – договор за дружба, воспоминания о войне – спомени за войната*); **рус.** В, НА + предложный падеж со значением места (Loc) – **болг.** В, НА + S, напр.: *обстановка на фронте – обстановката на фронта, положение в стране – положението в страната*; **рус.** ИЗ + родительный падеж со значением источника, материала (Is) – **болг.** ОТ + S, напр.: *памятник из камня – паметник от камък, факты из жизни писателя – факти от живота на писателя*; **рус.** ДЛЯ + ро-

дительный падеж со значением предназначения – **болг.** ЗА + S, напр.: *помещение для скота – помещение за животните, значение для общества – значение за обществото* и др.

г) Словосочетания с примыканием неизменяемых слов к существительным в русском и болгарском языках типа *постройка напротив – постройката отсреща*, выражающие обстоятельственные отношения.

д) Случаи примыкания русского инфинитива и глагольной формы с *да* в болгарском языке (N V_{inf} – N да V), напр.: *повод радоваться – повод да се радваме, основание верить кому-н. – основание да вярвам на някого, усилие сделать что-н. – усилие да направя нещо* и т.п.

Пересечение лексических единиц Р и Б в плане их синтаксической сочетаемости отмечаем в случаях регулярных грамматических различий и разных типов синтаксической связи между членами словосочетаний в русском и болгарском языках, но при том условии, что они выражают одни и те же смысловые отношения и имеют одинаковые семантические валентности. Например: **р.** *договоренность* – **б.** *договореност* в значении ‘взаимное согласие, достигнутое X-ом и Y-ом путем переговоров’ обладают валентностью субъекта (Sub) и содержания (Content), которые в русском языке могут быть выражены следующими конструкциями: *договоренность директора с профсоюзом, договоренность между странами, договоренность о поставке нефти*, и моделями управления NN¹g с N²i, N между N³i, N о N⁴p, а в болгарском – *договореност на синдиката с управителния съвет, договореност между двете страни, договореност за общи действия*, N на N¹ с N², N между N³, N за N⁴. Различия типа **рус.** беспредложный родительный падеж субъекта – **болг.** предлог НА + S, **рус.** предложное управление – O + предложный падеж (значение объекта речи, мысли) – **болг.** предлог ЗА + S, являются регулярными и закономерными. Кроме того, Р и Б образуют сочетания типа AN путем их согласования с прилагательными и причастиями, называемыми атрибутивно связанные с Р и Б признаки, напр., *достигнутая договоренность – постигната договореност*. Таким образом, **р.** *договоренность* – **б.** *договореност* определяем как связанные отношением тождества лексические единицы с точки зрения их семантических связей и смысловых отношений. С точки зрения моделей управления отношения между ними определяем как пересечение, которое проявляется в регулярном грамматическом различии.

К регулярным грамматическим различиям относим также случаи беспредложного управления в русском языке и предложной связи

в болгарском. Например: **рус.** родительный падеж без предлога (в словосочетаниях с определительным, объектным, субъектным значением) – **болг.** НА + S, напр.: *жена брата – жената на брат ми, нормы поведения – норми на поведение (Atrib); оценка учителя – оценката на учителя, рождение новых идей – раждането на нови идеи (Subj); строительство дорог – строителство на пътищата, усиление звука – усилване на звука (Obj); рус. дательный падеж без предлога (в словосочетаниях с объектным значением) – **болг.** НА + S, напр.: *памятник поэту – паметник на поета (Obj); КЪМ + S, напр.: доверие коллегам – доверие към колегите, совет молодым – съвет към младите (Adress); рус. творительный падеж без предлога с объектным значением – **болг.** НА + S, напр.: *управление государством – управление на държавата (Obj)* и др. Соответствия такого типа определяем как регулярные, а соотношение между конструкциями – как пересечение.**

Когда в сочетаниях Р и Б нет сходства в типах синтаксической связи и грамматические различия не имеют регулярный характер, отмечаем отношения **непересечения** в сочетаемости слов. Напр., нерегулярным оказывается употребление предлога В в болгарском языке в словосочетаниях с объектным значением в качестве эквивалента русской конструкции В + пр.п. типа *согласие во всем – съгласие във всяко нещо, изменение в конструкции – изменение в конструкцията*, так как можно встретить и соответствия с предлогом ОТ или НА (*экономия в топливе – икономия от гориво, экономия во времени – икономия на време*). Нерегулярность в соответствиях наблюдается у болгарских конструкций с предлогом ЗА: со значением предназначения им может соответствовать **рус.** НА + вин. п. (*задача на умножение – задача за умножение*) или ПРО + вин. п. (*продукты про запас – продукти за запасаване*); со значением причины употребляются ЗА + вин.п. (*похвала за доброе дело – похвала за добрата работа*), ДЛЯ + род. п. (*повод для встречи – повод за среща*), К + дат. п. (*приготовления к дороге – приготовления за път*).

Непересечение, однако, касается только возможности образования сочетания путем определенного типа связи, а не смысловых отношений между членами словосочетания. Это объясняется общими семантическими валентностями, вытекающими из семантики эквивалентных слов.

Следовательно, можем говорить о следующих типах отношений между сравниваемыми единицами в плане их синтаксической сочетаемости:

1.1. Тождество ($\text{Синт}_p \equiv \text{Синт}_b$). Р и Б совпадают по всем параметрам сопоставления синтаксической сочетаемости. Например, *р. небо – б. небе*: (1) ‘видимое над Землей воздушное пространство в форме свода’: *голубое небо – синьо небе, голубизна неба – синевата на небето*; (2) ‘окружающее Землю мировое пространство, где расположены солнце, месяц, звезды’: *звездное небо – звездно небе, небо с облаками (без облаков) – небе с облаци (без облаци)*; (3) ‘пространство, где, по религиозным представлениям, обитают бог, ангелы и т.п.’: *обитаемое ангелами небо – обитавано от ангели небе*.

С точки зрения синтаксической связи здесь и в русском и в болгарском языке возможны два вида конструкций: с согласованием и с предложным управлением, которые выражают атрибутивные отношения.

1.2. Пересечение ($\text{Синт}_p \cap \text{Синт}_b$). Словосочетания, в которые входят Р и Б, частично совпадают, т.е. одна часть словосочетаний тождественны, другая часть отличается типом синтаксической связи между членами словосочетания, при этом различия регулярны и закономерны. Например, *р. измена – б. измяна*: (1) ‘предательство интересов родины’: *государственная измена – държавна измяна (Attr), измена родине – измяна на родината (Obj), измена офицера – измяна на офицера (Subj)*; (2) ‘нарушение X-ом верности чему-н’ <X-человек>: *измена идеалам – измяна на идеите (Obj), измена лидеров – измяна на водачите (Subj)*.

Здесь отмечаем совпадение в сочетаниях типа AN с атрибутивными отношениями между Р (Б) и прилагательным, которое соединяется с ним, а также в семантических валентностях – субъекта и объекта. Расхождения проявляются в способе выражения этих значений (беспредложное управление в русском языке – род. и дат. п., предложная связь в болгарском – предлог НА) и имеют регулярный характер.

1.3. Непересечение ($\text{Синт}_p \emptyset \text{Синт}_b$). Словосочетания Р и Б не должны пересекаться ни в одном пункте, т.е. все словосочетания должны отличаться типом синтаксической связи, а характер различий должен быть нерегулярным. Это возможно только в случаях, когда сопоставляемые слова принадлежат к разным частям речи, что бывает исключительно редко при семантически эквивалентной лексике. Напр., *рус. жилец/жильцы дома (сущ., суб.) – болг. живеец/живееци в къщата (прич., обст.)*.

2. Сопоставление лексическо-семантической сочетаемости слов.

При образовании словосочетаний большую роль безусловно играет принадлежность слов к определенной лексико-семантической группе, которая влияет на их употребление. Однако сочетаемость слов зависит и от их индивидуальной лексической семантики, т.е. от того, какими семантическими признаками обладает данное слово. Следовательно, другим важным аспектом исследования сочетаемости слов является анализ их лексической и семантической сочетаемости.

Так например, если сопоставляемые слова являются существительными, то они обладают предметной семантикой и сочетаются с признаковыми словами: прилагательными, глаголами. С другой стороны, некоторые существительными могут быть субъектными дериватами (S) от однокоренных глаголов и в силу этого иметь общее абстрактное значение носителя процессуального признака. Этим обуславливается употребление такого слова в сочетаниях с другими существительными и возможность выражения объектно-определятельных отношений. Таким образом, для образования грамматически правильного сочетания, учитывая общее категориальное значение существительного, необходимо согласовать его с прилагательным или присоединить к нему существительное в родительном падеже. Однако, чтобы правильно отражать реальные связи в объективной действительности, сочетания должны быть и семантически правильными. Следовательно, ограничения в сочетаемости определяются предметно-логическими отношениями в действительности. Соединение слова с другими словами зависит от лексико-семантической группы, к которой оно принадлежит. Далее, возможность сочетания анализируемого слова с тем или другим словом зависит и от семантических признаков, которыми оно обладает. Во всех словосочетаниях актуализируется общая для слов конкретная сема.

Таким образом, описывая способность слова соединяться с другими словами в зависимости от всех указанных факторов, мы раскрываем его лексическую и семантическую сочетаемость.

В силу того, что семантика слова является фактором, обуславливающим его сочетаемость, при сопоставительном анализе слов их синтагматические соответствия должны определяться семантическими соответствиями. Поэтому для семантически эквивалентной лексики характерна эквивалентная семантическая и лексическая сочетаемость. Семантически эквивалентные слова исследуемой русско-болгарской лексической пары отличаются общностью сочетаемости, возможным пол-

ным или частичным совпадением в плане лексической сочетаемости. Семантически неэквивалентные же слова могут совпадать в плане сочетаемости, но эти совпадения имеют случайный характер.

Приведем некоторые примеры:

Р. *кабина* – **б.** *кабина* ‘небольшое помещение в X-е специально-го назначения’ <X-сооружение>. Здесь семантическое тождество сопровождается полным совпадением сочетаемости. В толковании значения Р и Б выделяются три основных компонента – ‘помещение’, ‘часть сооружения’ и ‘предназначение’, которые определяют их сочетаемость. Во-первых, Р и Б сочетаются со словами, называющими сооружения (здания, машины); во-вторых, с названиями отдельных конкретных помещений, и в-третьих, со словами, содержащими указание на предназначение помещения (оборудование помещения или люди, работающие в нем). Ср. **рус.** *кабина самолета, грузовика, экскаватора; кабина в бане, на почте, в кинозале; телефонная, душевая кабина; кабина оператора или операторская кабина* – **б.** *кабина на самолет, на камион, на багер; кабина в банята, в пощата, в кинозалата; телефонна кабина; кабина на оператора или операторска кабина*.

Р. *недостаток* – **б.** *1.недостатък, 2. недостиг*. В значениях (1) ‘отсутствие X-а в нужном количестве’ <X-любой предмет (живой и неживой, конкретный и абстрактный)> и (2) ‘отсутствие у X-а средств для самого необходимого для проживания’ <X-человек или совокупность лиц> **р.** *недостаток* соответствует **б.** *недостиг*; образуются словосочетания типа *недостаток времени, недостаток воздуха, недостаток специалистов, недостаток в сырье и недостатки в доме, жить в недостатке, постоянные недостатки, у нас большие недостатки* и т.п. Общими для Р и Б являются значения: (3) ‘несовершенство, неправильность X-а’ <X-любой предмет (живой и неживой, конкретный и абстрактный)> и (4) ‘отрицательное физическое или духовное качество X-а’ <X-человек>. Здесь отмечаем совпадение в сочетаемости Р и Б. Ср. **рус.** *недостаток пьесы, недостаток квартиры, недостаток друга, недостатки в воспитании* – **болг.** *недостатък на художественото произведение, недостатък на къщата, недостатъците на хората, недостатъци във възпитанието*; **рус.** *у меня один недостаток, недостатки этого человека, не одобрять недостаток* – **болг.** *имамам недостатък, недостатъкът на този човек, порицавам недостатъците му* и т.п. В общих значениях отмечаем совпадение сочетаемости. Наличие других возможных сочетаний у Р обусловлено наличием другого значения у него.

Следовательно, анализ лексической сочетаемости лексем в сопоставительном плане состоит в сравнении лексических рядов, заменяющих присловные позиции, и основывается прежде всего на результатах семантического анализа слов.

При таком анализе выделяются семантические группы слов, которые могут соединяться с сопоставляемыми словами в обоих языках. Далее указывается конкретное словесное окружение, являющееся лексическим контекстом. Указание на контекст позволяет различать в пределах семантической группы некие подгруппы слов, объединенные по их связям с отдельной лексемой. Это позволяет представить лексическую сочетаемость не законченным списком, а в виде определенных лексико-семантических группировок.

Изучение лексической сочетаемости в сопоставительном плане не может заключаться в создании исчерпывающего списка всех возможных словосочетаний, в которых способны участвовать слова. В каждом новом сочетании данной лексемы с другими представлен конкретный семантический признак, а обобщенный признак выражается целой группой связанных между собой по значению слов, сочетающихся с данной лексемой. Различные семантические признаки, которыми обладают слова, поддаются учету и поэтому используются для описания значения слов, регулярно употребляемых в текстах. На основе этих признаков определяются семантические группы и подгруппы слов, входящих в сочетания с описываемой лексемой.

При рассмотрении сочетаемости с лексической точки зрения неизменно возникает вопрос о разграничении:

- *Собственной и несобственной сочетаемости* слов (Морковкин 1984: 11). Термином *собственная сочетаемость* мы называем совокупность сочетаний с данным словом, в которых актуализируются семы, отражающие специфику именно его денотата, например: в сочетаниях со словом *наследство* – *наследство отца, получить наследство, достаться в наследство, лишиться наследства* возбуждается самая конкретная сема в сигнификате данного слова – ‘то, что передается от одного владельца к другому’, определяющая его отдельность. *Несобственная сочетаемость* слова – это совокупность словосочетаний, в которых актуализируются семы, отражающие любые другие стороны в его денотате, например: словосочетания *огромное наследство, ценное наследство* являются несобственной сочетаемостью слова *наследство*. При сопоставительном описании сочетаемости интерес вызывает преимущественно собственная сочетаемость, которая отражает специфику данной лексической единицы.

• *Обязательной/факультативной и свободной/несвободной лексической сочетаемости* (Бельчиков 1988: 91 – 92). С одной стороны, нужно учитывать обязательные лексические связи слова, которые дают представление об его лексическом окружении и являются одним из признаков, по которым проводится сопоставление. С другой стороны, анализу подвергаются свободные сочетания лексем с выборочным перечислением слов, способных соединиться с сопоставляемыми словами, с целью представить возможные типы сочетаний. Обязательно указывается несвободная сочетаемость и в зависимости от ее наличия/отсутствия определяется тип отношений между сравниваемыми объектами. Для выявления типов соответствий необходимо сопоставление Р и Б по следующим признакам – совпадение/различие в обязательной и свободной сочетаемости, наличие/отсутствие несвободной сочетаемости.

Сопоставительный анализ слов с точки зрения их лексической сочетаемости приводит к следующим типам отношений: тождество, пересечение и непересечение.

2.1. Тождество ($\text{Лекс}_p \equiv \text{Лекс}_b$) отмечаем в случаях, когда нет расхождений в лексической сочетаемости Р и Б в общих для них значениях. При этом лексеммы могут быть: а) полными семантическими эквивалентами, напр. *р. прогресс* – *б. прогрес* ‘развитие X-а от низшего к высшему’ <X-область человеческой деятельности>: *рус. научный, технический, исторический прогресс; прогресс в общественных отношениях, в творчестве* – *болг. технически, исторически прогрес; прогрес в науката и техниката* и т.п.; б) частичными семантически эквивалентами, т.е. сопоставляемые единицы совпадают лишь в некоторых значениях, напр. *р. абонемент* – *б. абонамент* – $\text{Лекс}_p \equiv \text{Лекс}_b$ в общем для Р и Б значении ‘право X-а пользоваться У-ом в течение определенного срока’ <X-лицо, У-услуги>: *рус. абонемент на кинофестиваль, абонемент на питание, пользоваться абонементом, получать по абонементу* – *болг. абонамент във филхармонията, получавам нещо с абонамент, ползвам абонамент* и т.п.

2.2. Пересечение ($\text{Лекс}_p \cap \text{Лекс}_b$) – наличие расхождений в сочетаемости сопоставляемых лексем вне зависимости от их семантических отношений. Например: *р. воскресение* – *б. възкресение*. $\text{Лекс}_p \cap \text{Лекс}_b$ в общих значениях (1) S воскреснуть ‘становление X-а вновь живым’ и (2) S воскреснуть ‘приобретение X-ом новых сил’, <X – существо>. Р и Б могут соединяться с названиями лиц и предметов живой материи, ср. *рус. воскресение мертвых, Христа; мое воскресение, воскресение природы* – *болг. възкресение на мъртвите, възкресение*

Христово; възкресение на хората и природата, где наблюдаются тождественные отношения. В то же время в русском языке возможны сочетания типа *время воскресения* (Attr), *желание воскресения* (Content), которые нежелательны в болгарском. Для передачи данных отношений используются различные переводные эквиваленты: синоним слова *възкресение*, другой семантический эквивалент Р – *възкръсване*, ср. *желание за възкръсване*, или грамматическая конструкция с глагольной формой, ср. *желание да възкръсна*. Поэтому определяем Р как слово с более широкой сочетаемостью, а отношения между Р и Б в этом плане – как пересечение.

2.3. Непересечение (Лекс_р ∅ Лекс_б) в лексической сочетаемости возможно лишь в случаях семантического непересечения. Напр., *р. исток – б. изток*: Р образует сочетания типа *исток реки, исток левого притока* (ср. **болг.** *изворът на реката, изворът на левия приток*) в значении ‘место, где начинается водный источник’ и *истоки распри, исток любви* (ср. **болг.** *източници на кавгата, източник на любовта*) в значении ‘такой X, из которого возникает Y’ <X, Y-действие, процесс, явление>. Б, ввиду своей семантики ‘одна из четырех сторон света, в которой восходит солнце’, ‘направление, противоположное западному’, ‘страны, расположенные в этом направлении в противопоставлении Западной Европе и Америке’, образует сочетания с обстоятельственным или определительным значением, напр. *слънцето изгрява от изток, пътувам на изток, изкуството на Изтока, страните от Близкия изток* и т.п. Ср. с **рус.** *ехать на восток, искусство Востока, страны Ближнего Востока*. Сочетания Р и Б не пересекаются ни по одному признаку.

Итак, сочетаемость слов следует описывать в двух аспектах – синтаксическом и лексико-семантическом, указывая на общие закономерности употребления лексических единиц (возможность их употребления в словосочетаниях, тип связи), выявляя смысловые отношения между компонентами словосочетаний, а также выясняя группы слов, с которыми данные слова могут сочетаться. Эти два аспекта взаимосвязаны, и благодаря этому создается одна общая характеристика синтагматических свойств лексем, являющаяся одним из компонентов их лексического значения.

На базе полученной информации проводится сопоставление слов и строится общая типология. Каждая лексическая пара может быть охарактеризована с точки зрения сочетаемости путем комбинации отношений между ее членами в синтаксическом и лексическом плане.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян, Жолковский, Мельчук 1969:** Апресян, Ю., Жолковский, А., Мельчук, И. Об одном способе изучения сочетаемости слов. // *Русский язык в национальной школе*, 1969, № 6, 3–10.
- Бельчиков 1988:** Бельчиков, Ю. Д. *Лексическая стилистика: проблемы изучения и обучения*. Москва: Русский язык, 1988.
- Ганчева 2011 – 2012:** Ганчева, М. Межъязыковые лексические аналоги: Проблемы их исследования и преподавания (на материале русского и болгарского языков). // *SLAVICA SZEGEDIENSIA VII, Cikk-és tanulmánygyűjtemény / Сборник научных статей / Zborník statí*. Szeged, 2011–2012, 36–48.
- Морковкин 1977:** Морковкин, В. В. *Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке)*. Москва: Изд-во МГУ, 1977.
- Морковкин 1984:** Морковкин, В. В. Семантика и сочетаемость слова. // *Сочетаемость слов и вопросы обучения русскому языку иностранцев*. Москва: Русский язык, 1984, 5–15.
- Червенкова 2011:** Червенкова, И. *Сопоставительное исследование современной русской и болгарской лексики*. София: Heron Press, 2011.

**КРАТКИЙ РУССКО-БОЛГАРСКИЙ СЛОВАРЬ
ТОДОРА КОДЖОВА – ВОЛНУЮЩАЯ ВСТРЕЧА
СПУСТЯ 130 ЛЕТ**

Надежда Делева
Софийский университет им. Климента Охридского

**THE SHORT RUSSIAN-BULGARIAN DICTIONARY OF TODOR
KODZHOV – AN EXCITING MEETING IN 130-YEARS’S TIME**

Nadezhda Deleva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The article describes the second printed Russian-Bulgarian Dictionary (1885) in the history of Russian-Bulgarian lexicography. We present its purpose, the selection of vocabulary, the volume and nature of the glossary, the structure of dictionary entries and the types of lexicographical information that relates mainly to headwords. The concise Russian-Bulgarian dictionary is a source of highly interesting lexical material from the epoch of the formation of the modern Bulgarian literary language. It is of interest also as a step in the development of the bilingual Russian-Bulgarian lexicography. With his overall work Todor Kodzhov has earned his place among the most talented Bulgarian philologists and lexicographers.

Key words: lexicography, Russian-Bulgarian dictionary, Todor Kodzhov

О Тодоре Коджове – этом замечательном деятеле конца XIX века – до нас дошло сравнительно мало данных. Самые полные сведения о нем и его потомках собраны с возрожденческим трудолюбием в книге П. Михайлова (Михайлов 2011).

Тодор Константинов Коджов родился в 1846 г. в г. Тырново. Там он получил свое начальное образование, овладел греческим и турецким языками. По настаиванию своего второго отца, выдающегося учителя и просветителя Стефана Горского, Тодор уехал в Бухарест, где закончил гимназию, выучив румынский и французский. Имея солидное для этого времени образование, он посвятил себя профессии учителя. С 1868 по 1874 г. работал учителем в г. Плевен, некоторое

время после Освобождения работал судьей, а позднее вернулся к учительской профессии, преподавал в г. София, Самоков, Панагюриште, Тырново. Активно переводил с французского и русского, публиковал переводы в ж. «Читалище» и «Училище» (Михайлов 2011: 7 – 24).

Т. Коджову принадлежит место среди выдающихся болгарских лексикографов. Он является автором словаря, который содержит 4000 иностранных слов в двух частях (1879 – 1882 г.) (Подробнее о нем: Божилова 1986). В 1887 г. издан «Тълкувач на собствените имена» («Толкователь собственных имен») – первый болгарский антропонимический словарь (Подробнее о нем: Михайлов 2010).

В 1885 г. в Пловдиве вышла первая книга «Краткого русско-болгарского словаря», вторая и третья – в 1886 и 1887 гг.

В Объявлении об издании словаря Т. Коджов обосновывает причины составления словаря. Он отмечает, что в старших классах средних учебных заведений ученики вынуждены обучаться по русским учебникам из-за отсутствия пособий на болгарском языке. Несмотря на близость между двумя языками, ученикам трудно понимать их содержание, по этой причине в средней школе введено изучение русского языка. Т. Коджов особо подчеркивает, что для изучения любого языка одна из самых необходимых и нужных книг – это словарь (Текст объявления опубликован в: Михайлов 2011: 100).

С. Чукалов отмечает, что хотя и небольшой по своему объему, содержащий около 14 тыс. слов, словарь вполне отвечает нуждам учащихся и тем, кто интересуется русским языком (Чукалов 1963: 334).

Это первый русско-болгарский словарь, вышедший после Освобождения, второй после первого печатного словаря С. Филаретова, который содержится во второй части «Карманной книги для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям» (1854).

До настоящего времени «Краткий русско-болгарский словарь» не был объектом самостоятельного описания как лексикографическое произведение. В своей работе «Русско-болгарская лексикография: традиции и тенденции развития» А. Липовска рассматривает некоторые его отличительные особенности наряду со словарями этой эпохи С. Филаретова и Г. Кырджиева (Липовска 2009: 22, 54, 71, 74, 76, 79).

К настоящему моменту остается без ответа вопрос о том, как составлялся словник и из каких лексикографических источников подбирались соответствия в болгарском языке.

Словарь снабжен очень подробным списком сокращений, в котором кроме четкого описания грамматических характеристик, пред-

ставлены терминологические области, в которых применяется данное слово (в анатомии, в аптекарском искусстве, в ботанике, медицине, химии, музыке, хирургии и т. д.), отмечена стилистическая окраска (разг.), заимствование (турецкое, греческое, влашское слово).

В русской части словарной статьи содержится определенный тип лексикографической информации о входной единице. Она тщательно продумана и последовательно представлена.

Входные единицы представлены в алфавитном порядке. Входное слово начинается с прописной буквы, обозначены ударение и грамматические сведения о нем.

Входная часть словаря содержит главным образом описание слов, в очень ограниченном количестве словообразовательных морфем и терминологических сочетаний.

Все производные слова, образованные от одной основы, даются в словаре каждое на своем алфавитном месте, например: *заманивать*, *заманить*; *заманка*; *заманчивый*. Соответствию в болгарском языке отражают тонкие различия в их значениях: *забота* – *грижа*, *съединена с безпокойство*; *заботить* – *безпокоя*, *обезпокоявам*, *заботливый* – *грижлив*, *грижовен*, *заботный* – *съединен с грижа*, *пълен с главоболие*.

В качестве самостоятельных входных единиц в словарь включаются некоторые словообразовательные морфемы, напр. приставка **вы-**. Каждое слово, образованное с помощью этой морфемы, дается в словаре в ее словарной статье: *выбежать* – *избягвам*, *вызвать* – *извиквам (вън)*, *вылечить* – *изцелявам*, *выучить* – *изучавам*, *выбор* – *избор*.

Терминологические сочетания описываются внутри словарной статьи опорного слова, напр *ниже точки замерзания* – *под точката на замръзването*, *под нулата* – в статье *точка*. Фразеологизмы описываются в рамках словарной статьи одного из компонентов фразеологизма, число их очень ограничено. К некоторым статьям приводятся и устойчивые словосочетания, как *бразды правления*.

Если слово имеет варианты написания, то такие варианты приводятся в последовательности, определяемой алфавитным принципом, например *велблюд*, дальше в одной словарной статье *верблюд* и *велблюд*. Приводятся также формы слов, допускающих ударение в разных слогах – *жёмчуг* и *жемчуг*, *дѣлжно* и *должно*, варианты написания *желоб* и *жолоб*. Во многих случаях указаны варианты слов: *бравость* и *бравота* – *юначество*, *мъжество*, *дързост*, *смелост*; *анисовый* и *анисный* – *анасонов*, *бедняга* и *бедняк* – *сиромах човек*, *злочест човек*, *злочастник*, *клетник*, *достоев за съжаление*.

Словарь задуман как сопутствующий учебному процессу, поэтому в нем включены слова из самых разных областей знания: **щелочь** (хим.) – алкали, **ланцетообразный** (бот.) – копиевиден, **брюшина** (анат.) – коремна ципа, **мать-и-мачеха** (раст.) – белокопитник, **живоразимание** (хир.) – разрязване живо тяло (за опити).

В словаре непоследовательно разграничены омонимия и многозначность, например **пол** – дъски (в стая), дюшеме (тур.), паркет; **пол** (мъжки, женски); половина, пол; **почка** – бѣбрек; пъпка на дърво.

Заглавные слова – существительные даются в форме именительного падежа единственного числа: **запах**, **бревно**, **опечатка**. Регулярно приводится и уменьшительная или увеличительная форма в отдельной словарной статье: **одеяло** и **одеяльце**, **озеро** и **озерко**, **домик** и **домище**. Если слово употребляется только в мн. ч., то это указано: **брюки** мн. – гащи, **ножницы** – ножщици; указаны также особенности при образовании некоторых форм мн. ч: **друг** мн. **друзья** – приятел, другар.

Заглавные слова – прилагательные даются в форме именительного падежа мужского рода единственного числа, отдельные значения отделены точкой с запятой: **крепкий** – върл, лют, кескин (тур.); силен, як; твърд; здрав, неповреден; дълбок (за сън).

Сравнительная степень прилагательных размещена в отдельной словарной статье с отсылкой: **крепче** сравн. **крепкий**.

В словарной статье с заглавным словом – глагол приводятся формы совершенного и несовершенного вида через запятую, напр. **краснеть**, **покраснеть**; **крахмалить**, **накрахмалить**. В отдельной словарной статье в соответствии с алфавитным порядком дается форма одного из видов с отсылкой к общей статье: **запереть** вж. **запирать**, общая статья **запирать**, **запереть**.

В некоторых случаях приводится и форма 1 л. ед. ч. наст. и буд. вр.: **доставать**, **достать** (наст. **достаю**, буд. **достану**), отмечается образование сов. вида от другой основы: **брать** – **взять**, указывается глагольное управление – **браться** (за что), **доверять**, **доверить** (кому).

При наречиях в виде заглавного слова помещается само наречие, напр. **досюда**, **дотоле**. В случаях, когда в русском языке употребление наречия связано с разграничением направления и места, даются две словарные статьи с соответствующим переводом: **внизу** – доле, долу, отдолу и **вниз** – долу, надолу, надоле. Во многих случаях в одной общей словарной статье размещаются предлог и наречие: **внутри** и **внутрирь** – вътре, навътре, вътре в; **вдоль** нар. – надлъж предл. **надлъж** по; **мимо** нар. и предл. **настрана**, **отстрана**, **покрай**,

пред; **ей** – нар. така, истина, наистина; **Ей ей, ей Богу** – Бога ми, наистина; **ей** мест. лично, дат. п. ней, ѝ.

Количественные и собирательные числительные в заглавном слове даются так же, как существительные

Словарные статьи служебных слова – предлогов, междометий, частиц – содержат детальное описание их значений и употреблений, напр. **ну** – *хайде! е! ей!*

Во многих случаях приводятся авторские примеры на свободную сочетаемость: **оброк** – *данък (за земя)*, **неряха** – *мазник (който си цапа дрехите)*, **досуг** – *свободно (от работа) време*, **банка** – *гърне, съд с широко гърло; мед. вентуза, рог (за пуцание кръв); мор. Сяко значително възвишение на морското дъно, което препятствува на корабоплаването; банка (на гребци в лодка)*, **жеманный** – *който се преструва, докарва (за да се покаже по-приятен)*.

Подобраны слова-реалии, помогающие читать тексты на русском языке: **бобылиха** – *жена на селянин, който няма земя*; **барщина** – *болярищина, тлъка, ангария*; **барыня** – *господарка, господарска жена; простонародна песен*; **кремль** – *вътрешна крепост (в старите руски градове)*; **терем** – *стая на върха на една къща*.

При раскрытии значений многозначных слов автор словаря улавливает трудности при их употреблении пользователем-болгарином, предлагает переводческие варианты: **ломоть** – *резен, кусок* – *къс, част, мръвка, парче*; **краска** – *цветило, багрило, боя (тур.)*; *руменина, червенина (на бузи)*; **вдоль** нар. – *надлъж предл. надлъж по*, **мимо** нар. и предл. – *настрана, отстрана, покрай, пред*.

Словарь содержит интересные сведения о состоянии двух языков в разных их аспектах – фонетическом и лексическом, напр., **салфетка** – *презръчнице, месалче (кърна за трапеза)*, **кружка** – *чаша с дръжка; ковчежец (кутия) за сиромаси; мера за течности, която е равна на една десета част от ведрото*.

Краткий русско-болгарский словарь Т. Коджова – законченный лексикографический труд, в котором последовательно проведена концепция автора в отношении состава словника и структуры словарной статьи. При раскрытии семантики слов проявляется его филологическое чутье, энциклопедические знания. Вызывает восхищение и его скромность, ведь в предисловии к русско-болгарскому словарю он выражает мысль, что его труд (по его словам «трудец») не лишен недостатков и ошибок.

Самую высокую оценку деятельности лексикографа Т. Коджова дает Веса Кювлиева – она ставит его наряду с такими именами как Неофит Рилски, Атанас Кипиловски, д-р Иван Богоров, Александър Живков, П. Р. Славейков, Теодор Хрулев, создающие с любовью к болгарскому слову различные по характеру и объему словари, которые в некоторой степени готовят появление фундаментального труда Найдена Герова (Кювлиева 1983: 345).

Подробное описание настоящего словаря ждет своего часа, его следует рассматривать наряду с другими лексикографическими работами Т. Коджова, с составленной им грамматикой болгарского языка, чтобы по-настоящему оценить вклад этого возрожденческого деятеля в области болгарского просвещения.

ЛИТЕРАТУРА

- Божилова 1986:** Божилова, М. Речникът на Тодор Коджов и някои особености на заемането на чужди думи в епохата на формирането на българския книжовен език, отразени в него. // *Въпроси на съвременната българска лексикология и лексикография*. София: БАН, 1986, 198–210.
- Кювлиева 1983:** Кювлиева, В. Лексикографският принос на Нестор Марков. // *Български език*, 1983, № 4, 345.
- Липовска 2009:** Липовска, А. *Русско-българска лексикография: традиции и тенденции развития*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.
- Михайлов 2010:** Михайлов, П. *Тодор Коджов и неговият „Тълкувач на собствени имена“*. Пловдив: Интелексперт-94, 2010.
- Михайлов 2011:** Михайлов, П. *Възрожденецът Тодор Коджов и неговите потомци*. София: Булфилм, 2011.
- Чукалов 1963:** Чукалов, С. Сто години руско-българска и българско-руска лексикография. // *Славянска филология. Т. 3. Доклади, съобщения и статии по езикознание*. София: Изд. на БАН, 1963, 333–341.

ИГРОВЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ГАЗЕТНЫХ ЗАГОЛОВКАХ

Елена Раденкова
Софийский университет им. Климента Охридского

PHRASEOLOGICAL TRANSFORMATIONS OF PROVERBS THROUGH WORDPLAY IN NEWSPAPER HEADLINES

Elena Radenkova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The following article explores the usage and transformations of various proverbs in contemporary Russian newspaper headlines. The different types of structural and semantic changes of the proverbs are studied. The most common type of transformations is replacing one component or word with a different one in order to describe current events which affect society. Journalists often use several methods to transform proverbs to give them a new meaning in headlines.

Key words: phraseology, paremiology, proverbs, proverbial transformations, types of transformations

За последние несколько десятилетий язык СМИ претерпел существенные изменения, которые принято называть демократизацией, либерализацией. На смену догматическому и дистанцированному способу изложения пришел новый стиль, в котором доминируют отказ от стереотипов, шаблонов, свобода выбора языковых средств, возможность критического выражения позиции, привлечение читателя к переосмыслению того или иного факта и даже манипуляция его сознанием. Одним из ярких, активных способов подачи материала, внедрения завуалированных оценок в современном публицистическом дискурсе является языковая игра. Именно в коммуникативном пространстве СМИ «существует устойчивый «спрос и предложение» на языковую игру как на один из инструментов массового коммуникативного воздействия» (Негрышев 2008).

Игровой подход к языку в наши дни является характерным признаком русского газетного дискурса. Если в начале 70-х годов В.Г.

Костомаров отмечал, что основным принципом языка газеты является одновременное существование двух составляющих — экспрессии и стандарта, то в конце XX в. первая из них преобладает. Языковая игра (ЯИ) и является одним из мощных средств выражения экспрессии в газете и, в частности, в газетных заголовках. Большинство ученых отмечает, что этот прием выступает как способ осознанного отклонения от нормы (Л.В. Щерба, Т.А. Гридина, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев, В.З. Санников, Н.Д. Арутюнова, С.В. Ильясова и др.). Причем, акцент делается на то, что восприятие содержания ЯИ происходит через «ошибку» и подчинено знанию прецедентной информации, а сама игра рассматривается в свете металингвистики, прагматики, лингвокультурологии. Уместно в этом отношении высказывание М.Ю. Федосюка о тенденции «коммуникативного равенства адресанта и адресата речи», основывающегося на «достаточно сходном фонде общих знаний» и вследствие этого на «понятливости» адресата (Федосюк 1998: 4). Такая игра привлекает журналистов возможностью вовлечь читателя в процесс совместного творчества. Как правило, адресат газетного текста не воспринимает отклонение от нормы как ошибку, он прогнозирует результат и получает эстетическое удовольствие, разделяет или не разделяет позицию автора, выраженную через ЯИ.

По поводу современного состояния вопроса о ЯИ С.В. Ильясова и Л.П. Амири отмечают, что «можно выделить два основных подхода к ЯИ: представители первого связывают ЯИ с сознательным нарушением нормы, вторые видят в ЯИ отклонение от определенных правил, но в пределах нормы. В обоих определениях подчеркивается деструкция речевой нормы и творческий характер ЯИ» (Ильясова, Амири 2009: 23).

Обобщая взгляды исследователей на данную проблему, Л. Цонева выделяет следующие функции ЯИ в качестве основных (Цонева 2002а: 23):

1) Развлекательная функция. Она реализуется прежде всего в создании комизма. В результате комического эффекта общение приобретает более яркие краски, новые нюансы, становится более приятным и запоминающимся. Не следует забывать, что в игре человек отдыхает.

2) Функция лингвистического экспериментирования. Эта функция ЯИ заставляет участников коммуникации всматриваться в слова и находить в них нечто новое, необычное. Это способствует повышению лингвистической и коммуникативной компетенции пользователей языка.

3) Маскировочная функция. При помощи иносказания, эвфемизма, созданного на игровой основе, говорящий маскирует сообщение и избегает конфликта с адресатом или с цензурой.

Если учесть все сходства и различия в позициях исследователей по вопросу о функциях ЯИ, то можно считать правомерным говорить о «разных функциях ЯИ в разных комбинациях и с перевесом одной из них в разных функциональных стилях и в конкретных текстах» (Цонева 2002б: 2002).

В современном русском языке ЯИ является характерной особенностью публицистического стиля. Публицистический стиль отражает, но вместе с тем и формирует общественное сознание (и мнение). Источниками экспрессивности в текстах СМИ являются и разнообразные образные средства художественного стиля, которые в большинстве содержат игровые элементы (метафора, сравнение и т.д.). В современной публицистике элементы игры повышают степень экспрессивности, привлекают внимание, интригуют, шокируют читателей (разумеется, в сочетании с другими средствами создания экспрессивности, в том числе невербальными).

Специфика газетного дискурса проявляется в том, что в нем есть особые речевые образования – заголовки, подзаголовки, рубрики. В качестве заголовка может быть использовано одно слово, сочетание слов, предложение, несколько предложений и, конечно, фразеологизмы. Заголовочное место в газете, как считают многие исследователи, – это сильная, акцентированная позиция, потому что именно на заголовки в первую очередь обращает внимание читатель. В языке современных СМИ фразеологизмы (как узуальные, так и квазифразеологизмы) могут подвергаться разного рода трансформациям в целях усиления выразительности и эмоционального воздействия.

Объектом настоящего исследования являются пословицы и поговорки, которые, по нашим наблюдениям, все чаще присутствуют в трансформированном виде в российских газетных заголовках.

Пословицы и поговорки, известные еще под общим термином *паремии*, занимают особое место в составе фразеологического фонда русского языка.

Общеизвестна классификация фразеологизмов по степени семантической слитности В.В. Виноградова, которая оставляет паремии за пределами собственно фразеологии. Согласно такому узкому пониманию, в состав фразеологизмов входят три разряда устойчивых словосочетаний: фразеологические сращения, фразеологические единства, фразеологические сочетания.

В нашем исследовании мы будем исходить из широкого понимания фразеологии, согласно которому, помимо вышеназванных оборотов, категория фразеологических единиц (ФЕ) охватывает все устойчивые фразы, имеющие форму законченного предложения и функционирующие в речи как отдельные высказывания. В соответствии с этим пониманием принято выделять четвертую группу фразеологизмов – фразеологические выражения. Это пословицы, поговорки, «крылатые слова» и популярные цитаты из художественной литературы, публицистики, Библии, высказывания афористического типа или морально-этические назидания, употребляемые в определенных жизненных ситуациях для образной оценки, имеющие форму законченного предложения и функционирующие в речи как отдельные высказывания. Например: *Кончил дело – гуляй смело; Есть еще порох в пороховницах; Любишь кататься – люби и саночки возить. Счастливые часов не наблюдают; Быть или не быть.*

Такой точки зрения придерживаются исследователи, считающие наиболее важными категориальными признаками ФЕ устойчивость в языке и воспроизводимость в речи. Так, С.Г. Гаврин мотивирует включение пословиц во фразеологию наличием у них пяти признаков, обнаруживаемых и у фразеологических оборотов, а именно: 1) воспроизводимость в речи, 2) семантическая целостность, 3) общеупотребительность, 4) постоянство компонентного состава, 5) постоянство грамматической формы (Гаврин 1963: 25). По мнению Н.М. Шанского, главными характеристиками, на основании которых устойчивые словосочетания и предложения пословичного типа объединяются в большой класс ФЕ, являются воспроизводимость и сверхсловность (Шанский 1985: 35).

В текстах современных СМИ единицы, относящиеся к классу фразеологических выражений, входят в число наиболее излюбленных объектов ЯИ.

Прежде чем приступить к анализу интересующих нас игровых трансформаций, остановимся коротко на основных характеристиках пословиц и поговорок.

Пословицы определяются как фразеологические выражения, которые представляют собой законченное предложение, содержащее обобщающее утверждение, назидание или вывод: *Век живи – век учись; Не зная броду, не суйся в воду; Любишь кататься, люби и саночки возить; Без труда не вытащишь и рыбку из пруда; Авось да как-нибудь до добра не доведут.*

К поговоркам относятся образные, лаконичные по форме выражения без поучительного смысла. Иными словами, если во фразеологическом выражении, имеющем форму законченного предложения, отсутствует обобщение, «мораль», то это поговорка. Характерным свойством поговорок является то, что они употребляются в качестве речевой реакции на конкретную ситуацию. Например: *Держи карман шире; Вот тебе, бабушка, и Юрьев день; После дождичка в четверг.*

Пословицы и поговорки принято объединять в разряд паремий. В соответствии с определением в ЛЭС, «пословица – это краткое, устойчивое в обиходе, как правило, ритмически организованное изречение назидательного характера, в котором зафиксирован многовековой опыт народа; имеет форму законченного предложения (простого или сложного) и выражает *суждение*. Может обладать буквальным и переносным смыслом (*Близок локоть – да не укусишь*) или только переносным (*Горбатого могила исправит*)» (ЛЭС: 389).

Поговорки в том же справочнике характеризуются как: «краткие изречения, нередко назидательного характера, имеющие только буквальный план и в грамматическом отношении представляют собой законченные предложения – *Насильно мил не будешь. В тесноте, да не в обиде*» (ЛЭС: 379). Автором этой статьи является В.П. Жуков, который не считает поговорками образные словосочетания типа: *Одного поля ягода; Два сапога – пара; Кожа да кости*. Ахманова определяет поговорку как «образное, иносказательное выражение, метко определяющее какое-либо жизненное явление» (Ахманова 1996: 328), таким образом выделяя их образно-метафорический характер. По мнению В.Ф. Занглигера, «Пословицы могут выполнять аргументационную функцию благодаря тому, что они всегда имеют структуру законченного предложения, содержащего глубокую нравоучительную мысль, ... являясь сгустком социально значимого смысла, получившего в языке соответствующее/пословичное/оформление. Поговорки же представляют собой незавершенные структурно семантические образования, которые не содержат суждения и заключения и поэтому для аргументационной функции не пригодны. Они красиво, образно и метко называют объекты и явления окружающего мира» (Занглигер 2006: 292 – 294).

Собранный нами корпус эмпирического материала позволяет выявить игровые преобразования паремий, которые реализуются на разных языковых уровнях.

Формы ЯИ на уровне фонетики встречаются сравнительно редко в заголовках, которые представляют собой трансформирован-

ные пословицы и поговорки. Например:

Деньги не пухнут *Курс рубля начал расти вслед за нефтью* (РГ, 27.08.2015). Крылатое латинское выражение стало поговоркой, указывающей на не вполне чистый источник доходов. Наблюдаем замену звука **а** на **у** в словоформах *пахнут – пухнут*. Смысл нового трансформации – нефтяных рублей станет больше, а это хорошая новость.

Пал или пропал. *МЧС России предлагает запретить в России сжигание сухой травы* (РГ, 30.04.2015). Происходит замена буквы **н** на **л** в слове *пан-пал* (пал– лесной, полевой или степной пожар). Значение исходной поговорки: « О необходимости выбора, который может привести либо к значительному успеху, либо к очень серьёзным неприятностям» частично теряется и фонетическая «эквивалистика» приводит к актуализации смысла: если ты сжигаешь сухую траву, ты нарушаешь закон.

Каждой «дочке» – затычка. *В новый санкционный список попали дети и партнеры прежних фигурантов* (РГ, 31.07.2015) Произведена замена, основанная на созвучии: *бочка – дочка*. Значение «О человеке, постоянно вмешивающемся в чужие дела» полностью утрачено. Актуализируется контекстуальное значение глагола *затыкать*, а именно «препятствовать, запрещать» выезд детям «санкционированных» лиц выезжать в США.

Во всех вышеприведенных примерах использовано преобразование фонетической оболочки слова посредством замены одного звука.

Игра с графикой при трансформации паремий в заголовках наблюдается реже, чем игра с фонетикой. К средствам графики относятся буквы и знаки препинания. Сюда включается и использование пробелов между словами, прописных букв, подчеркиваний, разных шрифтов и др. В следующем примере использован прием капитализации (замены строчных букв на прописные):

Много РАН не бывает. *Возможное сокращение численности научных кадров не пойдет на пользу отечественной науке* (Свободная пресса, 15.05.2015). Здесь смысл «Много научных работников не бывает» в достаточной степени прозрачен при расшифровке аббревиатуры РАН – Российская академия наук.

@ – друг человека. *В Барселоне показали цифровые устройства будущего* (РГ, 04.03.2015). При озвучивании этого заголовка мы произносим «Собака» – *друг человека*, но смысл совершенно иной: Компьютер – друг человека.

Что ПАСЕешь, то и пожнешь. *Что будет с Россией если она выйдет из состава совета Европы?* (Совершенно секретно,

19.03.2015) Игра с аббревиатурой ПАСЕ (Парламентская ассамблея Совета Европы), которая намеренно выделена (при помощи капитализации) в составе одного из компонентов, основана на фонетической омонимии. Часть глагольной формы *посеешь* совпадает по звучанию с названием европейской организации, в результате чего возникло окказиональное образование «ПАСЕешь». Поясним, что ПАСЕ приняла решение лишить российскую делегацию права голоса до апреля 2015 года и что подобный конфликт происходит уже не в первый раз. В 2000 году российская делегация совершенно аналогично была лишена права голоса в ПАСЕ, после чего покинула сессию и отказалась от участия в работе до тех пор, пока полномочия делегации не будут полностью восстановлены. Интересно отметить, что в тот период имела место аналогичная трансформация (См. *Что ПАСЕешь, то и пожнешь* (Известия, 05.04. 2000). В январе 2001 года членство России было восстановлено, но после присоединения Крыма дело может обернуться более серьезными последствиями, поскольку против России введены жесткие санкции, и снимать их Евросоюз пока не собирается. Повторение аналогичного события привело к реактуализации данной пословицы.

ЯИ на уровне морфологии – это один из самых сложных видов ЯИ, наблюдаемых на страницах газет. По сравнению с игрой с фонетикой, ЯИ на морфологическом уровне имеет больше возможностей для реализации. Чтобы реципиент правильно понял такую игру, он должен владеть языковыми знаниями для дешифровки данного текста. Точно тогда он будет в состоянии оценить ЯИ, которая является осознанным нарушением языковых норм и правил.

«Семерка» одного не ждет. *На саммите G7 Россию обсудят в отсутствие ее лидера* (Коммерсантъ, 06.06.2015) – происходит замена собирательного числительного *семеро* существительным *семерка*.

Копейка битрубль бережет. *Россия может обзавестись собственной криптовалютой* (НИ, 19.10.2015) Здесь наблюдается конкретизация, достигнутая добавлением новой морфемы к исходному компоненту. Это приводит к приспособлению «расщепленной пословицы» к определенной речевой ситуации.

Любишь катать – люби отвечать. *СРК (Следственный комитет России) нашел виновных в незащищенности пассажиров от террористов* (МК, 06.06.2015). Происходит замена возвратного глагола в исходной пословице на невозвратный глагол, в результате чего происходит дефразеологизация. Под дефразеологизацией понимается «восстановление реального смысла устойчивого сочетания и реаль-

ных связей его компонентов в определенной ситуации с привычным лексическим окружением при сохранении или обогащении образно-переносного значения фразеологизма. Это двупланность устойчивого сочетания, совмещение, органическое соединение двух значений – прямого (воскрешенного) и образно-типизированного, переносного» (Попова 1968: 115).

Наиболее разнообразными являются трансформации, которые производятся на **лексическом уровне**.

Обыгрываются антонимы, синонимы, омонимы, паронимы в лексическом составе пословицы или поговорки.

Дома и стены убивают. *Обрушение казармы военного учебного центра в Омске: более 20 погибших.* (МК, 14.07.2015). Здесь автором использован прием антонимичной замены слов в структуре фразеологического выражения (*помогают – убивают*). По нашему мнению подобный трагический факт не следует обыгрывать вообще, несмотря на то, что в самом заголовке недвусмысленно заявлено, что речь пойдет о трагическом событии.

Дома и стены вымогают. *Плата за социальное жилье в Москве вырастет в восемь раз* (Коммерсантъ, 20.05.2015). Использован прием замены слов–квазиантонимов в структуре фразеологического выражения (*помогают – вымогают*).

ЯИ реализуется и **на уровне синтаксиса**. Исходное фразеологическое выражение, имеющее форму повествовательного предложения, превращается в вопросительное с лексическим сдвигом и таким образом ставится под вопрос его универсальная истинность. Например:

Копейка ракету сбережет? *Поможет ли предложение Дмитрия Медведева снизить число аварий отечественных ракет?* (МК, 19.05.2015).

Долг шантажом красен? *Как международный валютный фонд будет определять статус трех миллиардов долларов, которые Россия одолжила Украине* (РГ, 8.09.2015). При лексической замене второго компонента пословицы *Долг платежом красен* автор статьи удачно воспользовался фонетическим подобием словоформ *платежом – шантажом* (т.е. явлением паронимии).

Яйцо курицу учит. *Российское мясо крепко зависит от импортных пород мяса. после нескольких лет породы, находящиеся в России, начнут отставать по показателям от ушедшего вперед мирового рынка, т.к. завозятся инкубационные яйца, которые уже дают товарное потомство* (РГ, 24.07.2015). При синтаксической трансформации утвердительная конструкция может быть заменена

отрицательной и наоборот. Устранение отрицательной частицы *не* привела к буквализации (разрушению смысла фразеологизма) и совершенно иному осмыслению, исходя из конкретной проблематики статьи, а именно: от импортного яйца зависит, как в России будут производить куриное мясо.

Творческие трансформации паремий имеют особенно важную роль в современном публицистическом дискурсе. Их можно разделить на два типа:

– изменения в лексико-грамматической структуре паремии, которые сопряжены с изменением в ее семантике: замена некоторого компонента другим, добавление, вставка и усечение;

– изменения в семантике паремии при сохранении ее лексико-грамматической целостности.

Самый распространенный вид игры с паремиями – это **замена** одного компонента данной единицы другим компонентом. При замене паремии становятся более яркими, причем эта аттрактивность в ряде случаев совмещается с достижением комического эффекта. Например:

Друзья познаются в еде (вместо *в беде*). *Нелегально ввозимые в страну продукты будут уничтожаться на месте* (НИ, 27.07.2015).

Жена не приходит одна (вместо *беда*). *Каково приходится женщинам, когда мужа официально приходится делить с другой* (МК, 22.05.2015).

Милые бранятся, соседи тешатся (вместо *только*). *Соседка Белоруссия наблюдает за конфликтом между Украиной и Россией* (КП, 21.09.2010).

Работа сытому не товарищ (вместо *голодный*). *Роста производительности труда в РАНХиГС ждут только от кризисной модернизации* (КП, 21.09. 2010).

Дума без огня не бывает (вместо *дыма*). *Выборы в Госдуму в 2016-ом году пройдут не в декабре, а в сентябре* (МК, 21.05.2015). Успешность произведенной замены обусловлена частичным совпадением звукового состава словоформ *дыма* и *Дума*.

Лексическая трансформация предусматривает манипуляцию с одним или несколькими элементами, при котором происходит замена компонента фразеологизма. В одних случаях такая замена имеет прямой смысл. В других – подобная замена сопровождается эффектом аллюзии (намека, ассоциации).

У Польши глаза велики (вместо *у страха*). Президент страны Анджей Дуда видит в России одну угрозу и требует войск НАТО в поддержку (КП, 21.09.2010).

Коротка ложка к обеду (вместо *дорога*). Деньги ЦБ на "проектное финансирование" уже закончились (Коммерсантъ, 05.05.2015).

Нередко в разных газетах встречается обыгрывание одной и той же паремии в зависимости от актуальной ситуации и от творческого замысла автора. Во всех трех приведенных ниже заголовках произведена замена первого компонента известной поговорки *Цыплят по осени считают*. В роли компонента-субститута выступает лексическая единица, которая является ключевой для содержания основного текста статьи.

«Зенит» по осени считают. В центральном матче стартового тура действующий чемпион одержал волевою победу над «Динамо» (Спорт Экспресс, 20.07.2015).

Жилье по осени считают. Владимир Путин навестил погорельцев в Хакасии (РГ, 29.06.2015).

Долги по осени считают. Банкротство физлиц отложили до октября (РГ, 17.06.2015).

Эти заголовки демонстрируют самую продуктивную, по данным нашего корпуса, модель трансформации, а именно замену одного лексического компонента паремии на другое слово, актуальное по отношению к обсуждаемому факту или событию. При этом однако в большинстве случаев игровая замена совершается не произвольно, а с учетом требования максимальной узнаваемости и, в частности, сохранения ритмической структуры исходной паремии – все слова-заменители состоят из двух слогов с ударением на второй слог, как и исходный компонент *цыплят*.

Подобный эффект наблюдается и в следующих примерах, где осуществлена замена сразу двух компонентов паремии:

Две дороги ведут в Крым. Строительство Керченского моста должно начаться уже в сентябре: проект закончен и передан на экспертизу (РБК, 1.07.2015). Здесь замена местоимения *все* на числительное *две* не приводит к нарушению ритмики паремии, т.к. оба слова состоят из одного слога. Фонетически близкими и рифмующимися являются и топонимы *Рим – Крым*.

Все путевки ведут в Крым. Полуостров получил признание туристов (Коммерсантъ, 31.06.2015). В данном пословичном трансформе также обыгрывается созвучие вышеназванных топонимов. Такая устойчивая актуализация концепта *Крым*, безусловно, связана с ин-

терпретацией текущей политической ситуации и обусловлена центральной позицией, которую этот концепт занимает в языковом сознании россиян на данный момент. Замена слова *дороги* в исходной паремии на *путевки* в трансформе также способствует успешной актуализации значения окказиональной паремии в заголовке: «Крым становится любимым местом отдыха для россиян».

Иногда лексическая замена сопровождается и неожиданной стилистической трансформацией. Например:

Щи да каша – импортозамещение наше. *Агентство Moody's проанализировало, как стимулируется внутреннее производство в РФ* (НИ, 19.08.2015). Употребление «новомодного» экономического термина и помещение его в сниженный разговорно-бытовой контекст приводит к комизму, построенному на стилистическом контрасте.

Вставка – это способ трансформации, который характеризуется тем, что в середине паремии вставляется новый элемент. Таким образом, с целью актуализации смысла фразеологизма автор может расширять его состав.

Своя сверхтяжелая ноша не тянет. *Суперракета самоликвидировалась в процессе сокращения бюджета Роскосмоса* (Коммерсантъ, 28.02.2015).

Усечение (редукция состава) фразеологизма обычно связана с его переосмыслением. «Возможность речевого сокращения фразеологизма коренится в способности адресата речи соотносить эллиптированную часть ФЕ с исходной формой» (Куклина 2006: 126). Эта трансформация встречается сравнительно редко.

Фразеологическое выражение *Нет дыма без огня*, которое иллюстрирует взаимосвязь между причиной и следствием в мире, журналист использовал в усеченном виде: *Дым без огня*. Разрушение структуры исходного фразеологизма приводит к буквализации его смысла. Таким образом, заголовок привлекает внимание к тому факту, что в аэропорту Домодедово обошлось без крупного пожара и с ситуацией быстро справились.

Дым без огня *Аэропорт Домодедово не работал несколько часов из за задымления в здании терминала.* (Российская газета, 04.09.2015).

В ряде случаев усечение совмещается с другим видом трансформации. Например:

Левые бранятся... *Перспектива новых досрочных выборов нависла над Грецией* (НИ, 26.08.2015). Здесь усечена вторая часть исходной паремии – **только тешатся**, в результате чего актуализиру-

ется лишь ее первая часть, отсылающая нас к ситуации конфликта, отсутствия согласия. Вместе с тем, не менее важным видом игровой трансформации в этом заголовке следует признать и лексическую замену словоформы *милые* на *левые*, посредством которой журналист выводит на передний план политическую проблематику.

Добавление новых компонентов к узуальному составу ФЕ также является характерным способом трансформации. При нем новые компоненты присоединяются к паремии (точнее к концу стандартной паремии), и это меняет послание, которое она несет. В некоторых случаях эти новые компоненты уточняют смысл ФЕ, часто подчеркивается или меняется оценка исходной ФЕ.

Чужая душа – потемки, а женская тем более (пример взят из форума, так как в собранном нами материале из газет добавление не встретилось).

К способам расширения относят усложнение только одного компонента пословицы или поговорки.

Ракеты до Химок доведут. Роскосмос меняет главу НПО имени Лавочкина (Коммерсантъ, 23.06.2015).

Контаминация ФЕ представляет собой соединение частей разных, но близких по смыслу фразеологизмов в новом выражении.

В приведенных ниже примерах контаминация осуществляется за счет замены части первого фразеологизма вторым контаминируемым фразеологизмом:

Милые бранятся – щепки летят (КП, 23.09.2011). Здесь представлена контаминация частей двух пословиц: *Милые бранятся – только тешатся* и *Лес рубят – щепки летят*, в статье о семейных ссорах и об их непредсказуемом влиянии на дальнейшее развитие взаимоотношений в семейной паре.

Москва не сразу лопалась. Стоит ли сейчас инвестировать в недвижимость (КП. 21.09. 2010). Ср.: *Москва не сразу строилась и лопаться по швам*.

В некоторых случаях контаминация основана на наличии в составе двух ФЕ общего элемента, который выступает в качестве связующего звена. Например:

Москва ушам не верит. Мэр Москвы сказал, что позитивные тенденции видны по регистрации новых компаний: в 2014 году «дополнительно зарегистрировались около 20 тыс. новых компаний и 11 тыс. новых индивидуальных предпринимателей», но по официальным данным, опубликованными на сайте ФНС: компаний в Москве за 11 месяцев прошлого года стало меньше на 40 тыс. (РБК, 03.03.2015).

Ср.: *Москва слезам не верит и ушам своим не верить*, где общий элемент – *не верит*.

В результате данного преобразования значение контаминированной ФЕ полностью переосмысливается и не восходит по значению ни к одной из двух составляющих его единиц.

При **семантической трансформации** состав фразеологизма остается неизменным: в него либо вносятся новые оттенки смысла, либо возникает игра слов в результате совмещения прямых и переносных значений, и тогда достигается определенный экспрессивный эффект:

Милые бранятся — только тешатся. *Северная и Южная Корея «дружат семьями».* Обстановка на Корейском полуострове нормализуется без громких заявлений (АиФ, 16.09.2013).

Использование ФЕ в буквальном смысле – один из самых радикальных приемов обработки фразеологизма. Это изменение реализуется посредством помещения неизменного по форме фразеологизма в несвойственный для него контекст. Т.А. Гридина отмечает, что буквализация значения ФЕ достигается «путем актуализации альтернативных возможностей интерпретации одной и той же языковой формы» (Гридина 1996: 20).

Деньги не пахнут. *Денежные знаки и расчеты уходят из материального мира в мир виртуальный, становясь все менее осязаемыми* (Профиль, 26.09. 2011). Значение пословицы «*Важно наличие денег, а не источник их происхождения*» здесь полностью утрачено и употреблено в буквальном смысле: «*Электронные деньги не имеют запаха*».

Остатки – сладки. *Дефицит бюджета будет больше запланированного* (НИ, 9.09.2015). Значение паремии – *Последнее из остающегося воспринимается как самое лучшее, ценное* – переориентируется к ситуации обсуждения финансовых категорий.

Среди **модусных трансформаций** в первую очередь следует отметить изменение коммуникативного типа высказывания (при полном сохранении его лексического состава). Чаще всего исходное фразеологическое выражение, имеющее форму повествовательного предложения, превращается в вопросительное и таким образом ставится под вопрос его универсальная истинность.

Хочешь кататься? Плати! *Почему, сильно повысив цены на страховки, не улучшили качества своей работы* (АиФ, 12.08.2015).

Копейка ракету сбережет? *Поможет ли предложение Дмитрия Медведева снизить число аварий российских ракет?* (МК, 19.05.2015).

Долг шантажом красен? *Как международный валютный фонд будет определять статус трех миллиардов долларов, которые Россия одолжила Украине* (РГ, 08.09.2015).

Осуществленный отбор и анализ языкового материала (около 55 заголовков) подтверждает наши наблюдения о том, что пословицы и поговорки очень часто становятся объектом ЯИ в текстах СМИ. В заголовках преимущественно выступают модифицированные пословицы, реже поговорки. Обыгрывание паремий придает им новую экспрессивную окраску, усиливает их выразительность. Происходит переосмысление паремий, они претерпевают семантические изменения и разнообразные формальные, структурные преобразования. При трансформации паремии сохраняют художественные достоинства узальных фразеологических выражений – образность, афористичность, ритмико-мелодическую упорядоченность.

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 1966:** Ахманова, О.С. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Советская энциклопедия, 1966.
- Гаврин 1963:** Гаврин, С.Г. *Изучение фразеологии русского языка в школе*. Москва: Учпедгиз, 1963.
- Гридина 1996:** Гридина, Т.А. *Языковая игра: стереотип и творчество*. Екатеринбург, 1996.
- Занглигер 2006:** Занглигер, В.Ф. Разграничение пословиц и поговорок на функциональной основе. // *Инновации в исследованиях русского языка, литературы и культуры*. Сб. Докладов. Т. 1. Пловдив: Изд-во Пловдивского университета, 2006.
- Ильясова, Амири 2009:** Ильясова, С.В., Амири, Л.П. *Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы*. Москва: Флинта, 2009.
- Куклина 2006:** Куклина, И.Н. *Явления фразеологизации и дефразеологизации в языке современной прессы*. Диссертация на соискание... канд. филол. наук. Москва: МГОУ, 2006.
- ЛЭС:** Лингвистический энциклопедический словарь, под ред. В.Н. Ярцевой. М., 1990.
- Негрышев 2008:** Негрышев, А.А. Языковая игра в СМИ: текстообразующие механизмы и дискурсивные функции (на материале газетных новостей). // *INTER-CULTUR@L-NET*. Владимир – Нижний Новгород. № 5, 2008.

- Попова 1968:** Попова, Л.В. О дефразеологизации устойчивых сочетаний. // *Проблема устойчивости и вариативности фразеологических единиц*. Тула, 1968. Вып. 1, с. 115 – 120.
- Федосюк 1998:** Федосюк, М.Ю. В каком направлении развивались стили русской речи XX века. // *Филология и журналистика в контексте культуры* (Лиманчик – 98): Материалы Всерос. науч. конф. Вып. 4. Ростов-на-Дону, 19.
- Цонева 2002а:** Цонева, Л. *Езиковата игра в съвременната публицистика*. Велико Търново: Фабер, 2002.
- Цонева 2002б:** Цонева, Л. *О сущности и функциях языковой игры. Русский язык (проблемы истории, теории и методики преподавания)*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2002.
- Шанский 1985:** Шанский, Н.М. *Фразеология современного русского языка*. Москва: Высшая школа, 1985.

ИСТОЧНИКИ ЯЗЫКОВОГО МАТЕРИАЛА

- Аргументы и факты (АиФ)
Новые известия (НИ)
Коммерсантъ
Комсомольская правда (КП)
Московский комсомолец (МК)
Российская газета (РГ)
РосБизнесКонсалтинг (РБК)

ОНЛАЙН УРОК В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Анастасия Поначевная

Учебный центр русского языка МГУ им. М.В. Ломоносова

THE ONLINE LESSON IN DISTANCE LEARNING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Anastasia Ponachevnaya

Russian Language Centre of Moscow Lomonosov University

This article focuses on a special distance learning program based on an online lessons system which offers to students the unique opportunity of being able to master a foreign language, as it would happen in a typical face-to-face lesson, the only difference being that learners can be based anywhere in the world. Distance learning, done via videoconference, allows guided selfstudy: it offers a real practical training experience – which is very important when learning a foreign language. The article maps out all specificities in teaching foreign languages in a distance learning mode. It underlines the methodology needed and the tools the teacher can use during virtual classes.

Key words: online lesson, virtual class, screen, messenger, text-chat, synchronous and asynchronous communication

С момента возникновения письменности дистанционное обучение, в том числе обучение иностранным языкам, существовало в форме самообучения при помощи материалов, которые тем или иным образом передавались учащемуся для самостоятельного освоения. Так, например, в некоторых методических исследованиях как первые материалы для обучения на расстоянии рассматриваются священные послания Святого Павла, рассылаемые по храмам в 1 в. н. э. (Леонтьев 2000: 86); иллюстрированный учебник латинского языка Яна Амоса Коменского «Мир чувственных вещей в картинках», дающий возможность самостоятельно осваивать изложенный в нем материал (Маркина 2011: 44); опубликованные в 50-х гг. XIX в. в Германии «обучающие письма» Г. Лангеншейдта и Ш. Туссена, которые исполь-

зовались в качестве самоучителя для желающих изучать иностранный язык без преподавателя (Арсентьев, ред. 1896: 316) и т.д.

С появлением и развитием почтовой связи в Европе в 40-х годах XIX века учебные материалы начали передавать учащемуся по почте. В качестве примера можно привести курсы обучения по почте, предлагавшиеся английскими колледжами и соответствующие программе Лондонского университета, открытого в 1836-м г. (Богомолов 2008: 41). Впоследствии в дистанционном обучении иностранным языкам широкое применение нашли радио и телевидение (Лапин 1976: 378), а также видео- и звукозаписывающие устройства (Ляховицкий 1973: 28). На базе применения некоторых технических устройств сформировались самостоятельные формы обучения иностранным языкам, востребованные и поныне (например, радиообучение, телеобучение и др.).

Развитие коммуникационных технологий, которое на современном этапе происходит главным образом за счет совершенствования и распространения инструментов интернет-коммуникации, а также за счет улучшения качества связи и ее удешевления, с каждым годом делает обучение на расстоянии всё более эффективным и доступным, а следовательно, и более востребованным. Появление этих средств ознаменовало принципиально новый этап в дистанционном обучении иностранным языкам, в том числе русскому языку как иностранному (РКИ), – помимо асинхронного взаимодействия преподавателя и учащегося, которое традиционно осуществлялось посредством книги или какого-либо технического средства, возникло синхронное обучение на расстоянии, поддерживаемое средствами интернет-коммуникации. Именно эти средства позволили приблизить дистанционное обучение РКИ к очному и поставить в центр лингводидактического процесса дистанционный он-лайн урок.

Э.Г. Азимов и А.Н. Щукин определяют урок РКИ как основную организационную единицу процесса обучения, назначение которой состоит в достижении завершённой, но частичной цели обучения (Азимов 2009: 326). В основе процесса обучения языку лежит учебная деятельность, которая реализуется на уроке в виде следующих этапов обучения: установка, объяснение, закрепление, развитие, контроль, оценка (Щукин 2003: 252). В.В. Добровольская выделяет в уроке РКИ такие существенные свойства, как целенаправленность, связь с циклом занятий и курсом обучения, слитность отдельных частей, непрерывность контакта преподавателя и учащихся, а также коммуникативная направленность, которая определяет постановку целей, отбор материала, систему организации заданий, а также так называемый

«контекст» урока, под которым подразумеваются организующие действия преподавателя (Добровольская 2015: 24). Она отмечает важность самостоятельной работы и наглядности, а также таких этапов урока, как введение в языковую среду и подведение итогов сделанного (Добровольская 1989: 73). Наименьшей единицей для всех организационно неоднородных частей урока РКИ признается задание (Добровольская 2015: 44).

Таким образом, мы видим, что очный урок РКИ характеризуется наличием языкового, информативного и инструктирующего материала (Добровольская 2015: 18), с которым преподаватель и учащиеся в определенной последовательности производят регламентирующие, организующие и исполнительские учебные действия. Учебные действия обучаемых сводятся к выполнению языковых, речевых и контрольных заданий на уроке и дома. Учебные действия педагога начинаются еще до занятия и выражаются в осознании цели, в отборе информативного, языкового и инструктирующего материала, в определении форм его презентации, в составлении или в отборе языковых, речевых и контрольных упражнений, направленных на достижение цели урока, в их расположении в определенной последовательности. Непосредственно на уроке РКИ действия преподавателя находят свое выражение в таких его компонентах и этапах, как введение в языковую среду, презентация материала, в том числе при помощи средств языковой и зрительной наглядности, объяснения, инструкции и комментарии, оценка, подведение итогов урока и др.

Аналогичными свойствами обладает дистанционный урок РКИ, при условии наличия высокоскоростного Интернета, устройства, позволяющего его использовать (смартфон, планшет, ноутбук или персональный компьютер), и специальной программы для сетевого взаимодействия (Skype, ooVoo, Line, Google+ Hangouts, Sipnet, Viber, Mail.Ru Агент и др.).

Точно так же, как и очный урок, онлайн занятие по языку начинается с планирования: преподаватель определяет цель, отбирает языковой материал, принимает решение о тех формах, в которых он будет представлен учащимся, разрабатывает систему заданий и продумывает «контекст» урока: введение в урок, комментарии, объяснения и инструкции, подведение итогов, оценку и другие регламентирующие действия. После этого предварительного этапа дистанционный преподаватель и дистанционный ученик взаимодействуют друг с другом в виртуальной аудитории так же, как это происходит на обычном уроке: преподаватель знакомит учащегося с материалом, дает объяснения и

задания – учащийся знакомится с материалом, слушает объяснения, выполняет задания, задает вопросы. Так же, как и очное занятие по РКИ, онлайн урок может начаться с введения в языковую среду, а закончиться подведением итогов и оценкой; на этапе презентации материала преподаватель может использовать любые средства наглядности; в конце урока учащемуся может быть дано домашнее задание. Основу онлайн урока составляют исполнительские действия учащегося, который выполняет языковые, речевые и контрольные задания.

Анализ многолетнего опыта использования коммуникационных технологий в Учебном центре русского языка МГУ имени М.В. Ломоносова для организации дистанционного обучения РКИ в синхронном режиме, показывает, что онлайн уроки в равной степени эффективны и для тех, кто продолжает изучение русского языка как иностранного, и для тех, кто начинает изучать его с нуля. Проведенные среди слушателей опросы дают представление о причинах, по которым учащиеся выбирают дистанционную форму обучения: 1) высокая степень занятости, не оставляющая времени на посещение очных занятий; 2) удаленность от центров преподавания русского языка (проживание в маленьких городах и поселках в странах в основном дальнего зарубежья); 3) возможность самостоятельно определять место своих занятий; 4) возможность экономить время и силы, не затрачиваемые на дорогу; 5) желание попробовать что-то новое

С 2010 года в Учебном центре русского языка МГУ учащиеся записываются на индивидуальные онлайн уроки, которые проводятся с использованием получившего широкое распространение и хорошо известного коммуникационного инструмента Skype. Учащийся заполняет анкету на сайте Учебного центра (www.mgu-russian.com), указывая свои данные. Во время первой онлайн встречи преподаватель выясняет ожидания и потребности учащегося, составляет представление о его способностях, о его сильных и слабых сторонах, о его наклонностях и предпочтениях, а также об условиях, в которых будет проходить обучение, определяет его уровень, договаривается о точных датах и времени проведения уроков.

В данной статье представляется целесообразным сравнить два ключевых компонента очного и дистанционного урока РКИ – использование классной доски как средства презентации наглядности и инструмента педагогической коммуникации.

Такой важный инструмент преподавателя на очном уроке, как классная доска, на онлайн уроках РКИ успешно заменяется ее имитацией на экране компьютера. В программе «Скайп» имеется специальная

функция, благодаря которой преподаватель может демонстрировать учащемуся экран своего компьютера, на котором последовательно разворачивается учебный материал урока (тексты, изображения, видео).

Организация самостоятельной работы учащихся в промежутках между онлайн уроками происходит путем пересылки необходимых материалов обучения по электронной почте или через встроенный в Скайп чат, позволяющий обмениваться файлами разных форматов и разного объема.

Наиболее ценной составляющей урока РКИ является личное общение преподавателя и учащегося, которое в дистанционном режиме поддерживается через веб-камеру и микрофон, создавая «эффект присутствия», давая возможность обмениваться устными сообщениями. Общение в письменной форме может осуществляться через мессенджер, или чат. С его помощью на онлайн уроке можно синхронно осуществлять текущий контроль – анализировать ошибки в устной речи учащегося, корректировать их в режиме реального времени, подсказывать правильные варианты оформления высказывания и т.д. При помощи специальной программы Pamela for Skype можно записывать онлайн урок в формате видео, что позволяет осуществлять отсроченный контроль ошибок, допускаемых учащимся при устном общении. Для организации общения преподавателя с несколькими обучаемыми на онлайн уроке в Скайпе может быть использован групповой веб-чат, позволяющий объединять несколько компьютеров в режиме конференции, когда все участники учебного процесса могут видеть и слышать друг друга, а также обмениваться письменными сообщениями и любыми файлами через общий чат.

Всех вышеперечисленных инструментов достаточно, чтобы организовать на онлайн уроке по РКИ обучение говорению, письму, чтению, аудированию, а также лексическим, грамматическим и фонетическим средствам общения в тех же формах, что и на обычном очном уроке по практике языка. При этом онлайн занятие может состоять из тех же этапов и обладать всеми характеристиками очного урока РКИ: целенаправленностью, непрерывностью, цельностью, связью с циклом уроков и курсом, речевой и коммуникативной направленностью.

Использование технических средств в дистанционном обучении иностранным языкам, в том числе русскому языку как иностранному направлено на то, чтобы дистанционный урок не отличался от очного урока в аудитории под руководством преподавателя, и основная задача заключается в том, чтобы результаты обучения при этом оставались такими же, как и при обучении в обычных условиях.

ЛИТЕРАТУРА

- Азимов 2009:** Азимов, Э.Г., Щукин, А.Н. *Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам)*. Москва: ИКАР, 2009.
- Арсентьев, ред. 1896:** *Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. Под ред. К. Арсентьев, О. Петрушевский. Санкт-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1896, Т.17 (33).
- Богомолов 2008:** Богомолов, А.Н. *Научно-методическая разработка виртуальной языковой среды дистанционного обучения иностранному (русскому) языку: диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук*. Москва, 2008.
- Добровольская 1989:** Добровольская, В.В., Василенко, Е.И. *Методика преподавания русского языка иностранным учащимся*. Москва: МГУ, 1989.
- Добровольская 2015:** Добровольская, В.В. *Урок в системе обучения русскому языку как иностранному: Сборник методических статей: Учебно-методическое пособие*. Москва: МАКС Пресс, 2015.
- Лапин 1976:** Лапин, С.Г. Телевизионное вещание. // *Большая Советская Энциклопедия*. Ред. А. Прохоров. Москва, 1976, Т. 25, 378 – 380.
- Леонтьев 2000:** Леонтьев, Г.И. *История создания дистанционных форм обучения*. Москва, 2000.
- Ляховицкий 1973:** Ляховицкий, М.В. *Применение звукозаписи в обучении иностранным языкам. Учебное пособие для вузов*. Москва: Высшая школа, 1973, 28.
- Маркина 2011:** Маркина, Е.И. *Лингводидактические основы разработки системы лексических минимумов для разных уровней и профилей обучения русскому языку как иностранному. Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук*. Москва, 2011.
- Щукин 2003:** Щукин, А.Н. *Методика преподавания русского языка как иностранного*. Москва: Высшая школа, 2003.

**ТРАНСФЕР И ТРАНСФЕРИРАНЕ.
ОТ НЕМСКИ КЪМ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Янка Коева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**TRANSFER AND TRANSFERRING. FROM GERMAN INTO
BULGARIAN**

Yanka Koeva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The subject of this research is reverse translation, which is most often referred to as „reverse transfer“ in Bulgarian methodological literature: from the target language back to the source or the intermediary language with a modifying effect in the mental sphere of the intermediary language. The research aims at analyzing reverse translation from German (language 3) into Bulgarian (language 1) when writing a commentary. The survey conducted among learners indicates that they could write a commentary in Bulgarian – a text genre that is not taught in Bulgarian schools.

Key words: reverse translation German – Bulgarian, comment, survey

1. Цел на изследването

В дидактиката и методиката на многоезичието за основополагаща се счита тезата, че човек притежава едно-единствено умение за учене на езици, което се разгръща и диференцира при изучаване на чужди езици. От това следва, че на трансфера се приписва водеща функция – къде може човек да потърси опора в наличните си знания и езиков опит и да ги разшири.

Предмет на изследването е ретротрансферът, който в англоезичната и българската методическа литература най-често се обозначава с понятието „обратен трансфер“: от целевия език обратно към изходния и/или свързващия език с модификационен ефект в менталната сфера на свързващия език.

Цел на изследването е да се анализира обратният трансфер от немски (Език 3) към български език (Език 1).

В рамките на учебната програма студентите от трети курс на специалността „Предучилищна/начална училищна педагогика и немски език“ на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ придобиват знания и умения за разработване на коментар на немски език – един текстов жанр, който, за съжаление, до момента не се изучава в българското училище, въпреки че фигурира като една от задачите в държавния зрелостен изпит по български език и литература – коментар на част от текст. Оценителите на държавния зрелостен изпит установяват, че в този случай или се прави резюме на целия текст, или се пише есе от-ново по целия текст.

В направена със студентите анкета се цели да се установи дали придобитите знания и умения по немски език могат да се трансферират за съставяне на коментар и на български език.

Извън рамките на учебната програма е съставен коментар на журналистически текст на български език с цел да се установи обратният трансфер от немски към български език.

2. Трансфер и трансфериране

В концепцията за многоезичие трансферът се отнася до две измерения – разширяване на езиковите знания и езиковото съзнание. Стефанова (2015: 244) дава следното определение за трансфер: „Пренасяне на елементи (лексикални единици, езикови структури, модели на поведение и т.н.) от един контекст или една ситуация върху друг контекст или друга ситуация. Различават се различни типове трансфер – езиков и дидактически“.

Овладяването на език/езици представлява в много висока степен изследване на процеса на учене. В метафората на Дьо Сосюр, който сравнява езика с игра на шах¹, се подчертава, че чрез нарастване на знанията всяка модификация на овладяване на езици трябва да доведе до формиране на нови знания. Това изисква също и икономия на ученето, която лежи в основата на функционирането на човешкия мозък. Така се обяснява защо дидактиката на многоезичието може да окаже положителен ефект върху вече усвоени езици (срв. Майснер 2000: 2). Тази мисъл за системност на Дьо Сосюр се отнася до структура, която се установява в процеса на синхронност. Едва изследванията върху многоезичието откриват системност при изграждане както на езиковата компетентност при деца, така и на чуждоезиковата компетент-

¹ Играта на шах се осъществява въз основа на определени правила, а фигурите отговарят на езика. Всеки от играчите по свое усмотрение използва шаха като система от правила за игра, а завършената шахматна партия е речта.

ност. Дори да се предполага затвореност на дадена система, която (затвореност) не може да се установи „между“ различни езици и сродни идиоми, все пак могат да се образуват междуезикови правила за „кореспонденция“ във всички области на езикоусвояването. Дидактиката на трансфера използва точно тази „кореспонденция“ чрез междуезикови трансферни бази, които представляват материална, налична в паметта субстанция на даден трансфер (дума, езикова функция, конкретен учебен опит).

2.1. Трансферни категории

В изследване на Майснер (2002: 133 – 134) се посочват следните трансферни категории:

- T1: Трансфер във функцията на комуникативни стратегии;
- T2: Трансфер на междуезикови процеси на преработка в кората на главния мозък;
- T3: Трансфер на основата на когнитивни принципи;
- T4: Трансфер като наслояване на знания и умения;
- T5: Трансфер на учебни стратегии;
- T6: Трансфер на учебен опит.

По отношение на вече развитите дидактически модели посочените трансферни категории са от значение, тъй като диференцират конкретни трансферни възможности при определяне на системата за анализ при преподаване и учене. Подчертаните категории имат и това предимство, че съзнателно могат да бъдат научени.

2.2. Типове трансфер и трансферни категории

Майснер (2002: 134 – 135) разширява и диференцира понятието „трансфер“, като го описва не само според типа, но и според насоката, обхвата, сферата и категорията. Разграничава езиковия трансфер от дидактическия трансфер – при дидактическия трансфер основната задача се състои в наблюдение, анализ и оценка на ученето.

Типове трансфер:

- Идентификационен трансфер: разбиране при четене, слушане, слушане и гледане.
- Продуктивен трансфер: при писане и четене.

Насока на трансфера:

- Проактивен трансфер: от изходния и/или свързващия език към целевия език.
- Ретроактивен трансфер: от целевия език обратно към изходния и/или свързващия език с модификационен ефект в менталната сфера на свързващия език.

- Ономасиологичен трансфер: от съдържанието към формата.
- Семасиологичен трансфер: от формата към съдържанието.

Обхват на трансфера:

- Вътрешноезиков трансфер в езиковата система на целевия език, например Е3 – немски език.
- Вътрешноезиков трансфер в езиковата система на изходния и/или свързващия език.
- Междуезиков трансфер между изходния и/или свързващия език и целевия език.

Сфери на трансфер:

- Лексикален трансфер на равнище дума.
- Морфосинтактичен/синтактичен трансфер на равнище изречение.
- Прагматичен трансфер – трансфер на комуникативни нагласи, рутина и пр.

Категории:

- Формален трансфер – например при пренос на вътрешноезикови или междуезикови фонологични и правописни норми.
- Съдържателен трансфер – например трансфер на семантични схеми, междуезикова полисемия и синонимия.
- Функционален трансфер – трансфер на езикови закономерности и/или функционалносемантични отношения.

Дидактически трансфер:

Основава се на езиковия опит: насочване на мотивацията, организиране на учебната среда, управление на учебното време, определяне на учебните цели, контрол и оценка на учебните постижения, използване на медии в учебния процес, организиране на социалните форми на дейност, например: учене в тандем, обмяна на езиков опит и стратегии на учене; съветване, създаване на многоезичен речник, организиране на стратегиите и техниките на учене, избор и компетентно използване на помощни средства – граматика, речници; дидактическо наблюдение, анализ и оценка на процеса на учене.

За разширяване на декларативните знания от огромно значение е изграждането на трансферни бази, като в този процес основна роля играе родствената близост между Е1, Е2 и Е3. В областта на лексиката е от значение и интензивността на езиковите контакти – навлизане на интернационализми и заемки в дадения език. „При близост между езиците и интензивни езикови контакти (каквато е случаят с английския и немския език) учещите на основата на еднакви или близки ези-

кови феномени откриват множество трансферни бази, на основата на които се формират хипотези по отношение на езиковата форма и значение. Съществена задача на дидактиката и методиката на многоезицието е да се тематизира този „мълчалив“ процес на изграждане на хипотези и да се стимулират учещите да говорят за този начин на възприемане на езиковите явления от новия език, независимо дали трансферът се извършва от E1 към E3, или от E2 към E3“ (Стойчева 2012: 105).

От основно значение е осигуряването на разбирането, като се активират познати и разпознаваеми елементи и същевременно се натрупват знания за различията и противоположностите.

Активирането на трансферните възможности на езикови елементи и структури е насочено предимно към разгръщане на процесите на разбиране, и най-вече при четене. Трансферът на знания от изучавани езици при продуктивните дейности писане и говорене на новия език не би могло да се осъществи директно, без предварителна подготовка. В този смисъл е необходимо обсъждане и осъзнаване на сходствата и различията, както и трениране на езиковите средства в целевия език.

Между всички езици съществува проактивна и ретроактивна връзка, която може да се използва в различно отношение, тъй като полага основите на икономия на учене при усвояване на няколко езика, която се осъществява въз основа на трансферни процеси (Майснер 2002: 138), макар че все още се знае много малко за въздействието на програми, посветени на ретроактивното и контрастивното изучаване на езици (Майснер 2002: 138).

2.3. Видове трансфер

Майснер (2002: 135 – 136) и Стойчева (2012: 104 – 108) представят обстоен анализ на видовете трансфер:

- ***Вътрешноезиков трансфер в изходния език***

Въз основа на изходния език учещите откриват множество трансферни бази за вътрешноезиков трансфер – например в областта на лексиката, граматиката и т.н. Този трансфер ги прави особено чувствителни за езиков мост към чужди езици, в основата на който лежи майчиният език. Процесът трябва да се активира в първите години на обучението по чужд език.

- ***Вътрешноезиков трансфер в свързващия език***

Родният език не е единствената база за трансфер, тъй като, ако учещият/учещата има добри знания по няколко езика, той/тя активира този език, който може да използва най-ефективно при извършване на

трансфер. Така този език става свързващо звено при усвояване на следващия език. В свързващия език могат да се открият много възможности за лексикален, морфологичен или синтактичен трансфер. Английският език като първи чужд може да играе тази свързваща роля при последващо изучаване на немски, нидерландски, френски и други езици. Този трансфер активира процеси, които подготвят междуезиковия трансфер към целевия език.

- ***Вътрешноезиков трансфер в целевия език***

Системният характер на новия език също предоставя широки възможности за трансфер. Учениците откриват много явления и разбират, че тяхното функциониране се основава на вътрешни връзки в самата езикова система.

- ***Междуезиков трансфер***

Използват се положителните и отрицателните взаимовръзки между различните езици. Въз основа на протичащите междуезикови процеси на трансфер учещите създават междуезикова система, която обединява знанията по различни езици, вследствие на което учещите формулират съответни междуезикови правила.

- ***Дидактически трансфер***

Изразява се в пренос на дейности, свързани с процеса на учене на метакогнитивно ниво, който не е езиково неутрален. „Приема се, че всеки език представлява предмет на учене със собствена специфика, който се влияе от различни фактори. На първо място това е езиковотипологичното своеобразие на езика цел, изискващо специфични методически похвати. Освен това съществена роля играят предварителните знания на учещия, т.е. знанията за света, езиковите знания, но също така и дидактико-методическите знания, управляващи процесите на усвояване на езика. Дидактическият трансфер осигурява основата на менталните операции, необходими за протичане на другите четири типа трансфер. Възможностите на дидактическият трансфер са решаващи за качеството на процеса на учене и допринасят за повишаване съзнателността на учене“ (Стойчева 2012: 105 – 106).

3. Умения за съставяне на коментар на немски език и обратният трансфер към български език

Студентите от специалността „Предучилищна/начална училищна педагогика и немски език“ във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ получават следните указания за разработка на коментар на немски език (срв. Василева и кол., ред. 2003: 189 – 196):

3.1. Същност на коментара

Коментарът (lat. *commentarius* = бележки, дневник, официално съчинение по важен обществен въпрос) представлява критично, субективно отношение относно актуално политическо, културно или икономическо събитие. Изискват се мнение и оценка на коментатора. Той разяснява важността на темата, интерпретира нейното значение, насочва вниманието към взаимовръзките, представя възможни изводи и оценява различни гледни точки, за да се получи завършена картина на дадено събитие. Целта е да се подкрепи читателят при съставяне на собствено мнение. От страна на автора често се изказват препоръки. Стилът на коментара може да бъде сериозен или лековато-развлекателен, понякога даже агресивен или циничен. Във вестник или списание коментарът често изпъква графично-оптически.

3.2. Съставяне на коментар

За сравнение и анализ на студентите е предоставена статия на Немската телеграфна агенция (DPA) „Jeder fünfte Baum ist schwer geschädigt“ („Всяко пето дърво е силно увредено“) и публикуваният във вестник „Süddeutsche Zeitung“ от 9.12.1998 г. коментар „Wald ist mehr als Holz“ („Гората е нещо повече от дървесина“). Задачата им е да прочетат двата текста, да маркират в коментара изрази и изречения, взети от оригиналния текст, както и допълнителни аспекти, в които се изразява оценката на коментатора.

Каталог от въпроси за анализ на коментар

- Къде е публикуван текстът? Кой го е написал? Каква е темата на текста?
- На какви смислови цялости може да се разчлени текстът?
- На какво езиково ниво е съставен текстът? Към кого е отправен на първо място?
- Каква позиция има самият автор към разглежданата тема?
- Какво иска да постигне авторът с въпросната статия – да информира или да събеседва? Има ли други намерения?
- Какво е Вашето отношение към този коментар? Ще изпълни ли целта си? Съгласни ли сте със съдържанието и формата на коментирания текст?

3.3. Структура на коментара

Да се състави коментар, означава винаги да се изложи и разясни действителното положение на обстоятелствата и да се изрази критично отношение към тях. От това следва следната структура за изграждане на коментар:

- В увода се представя събитието, проблемът или темата, които трябва да се коментират. Според наличните знания на читателите представянето може да бъде изложено или накратко, или подробно.

- В основната част коментаторът прави оценка на проблема. Той се опитва убедително да обоснове мнението си чрез примери и сравнения.

- Коментарът завършва с извод, конкретна подкана или мисловна задача.

За представяне на отделните аргументи важи следната основна структура:

- Констатация или претенция/изискване: Съставя се теза по актуална тема или дискусия. Често тази теза съдържа оценъчна позиция за проблема.

Пример: Компютрите станаха незаменими в днешния живот.

Проблем: наличие на компютри.

Оценка: незаменими.

- Обосновка: Оценката трябва да бъде обоснована с илюстриращи примери или конкретни съображения.

Пример: Почти всеки офис е снабден междувременно с компютър.

- Оценъчна позиция: Аргументите са по-въздействащи, ако са подкрепени с примери или личен опит.

Подреждане на отделните аргументи:

За подреждане на аргументите и контрааргументите има две възможности:

А. Най-напред представяте всички аргументи по определена тема, а после контрааргументите. След това ги обобщавате.

Б. Представяте последователно аргумент и контрааргумент по определена тема. Следва обобщение на аргументационната верига.

Важно:

- Не обмисляйте твърде дълго. Концентрирайте се върху аргументите, които искате да представите.

- Не повтаряйте аргументите.

- Представете аргументите си в логическа последователност.

3.4. Език на коментара

Езиковото оформяне на коментара дава много свобода. Стилът може да бъде както информативен и сериозен, така и агресивен или циничен, но може да въздейства също така духовито и забавно.

Важен белег на стила е **иронията**. За това са необходими точен прочит и анализ, защото същинският замисъл на автора може да бъде

разбран само тогава, когато ироничните формулировки бъдат схванати като такива.

За да се постигне **нагледност**, коментарите съдържат многобройни примери и доказателства, които трябва да подкрепят тезата.

Изразни езикови средства:

Въвеждане на аргументи:

- По въпроса за... могат да се представят някои важни аргументи/контрааргументи...
- В защита на тезата/против тезата на автора могат се представят следните аргументи...
- Към това се прибавя/Освен това/Вследствие на това...
- Най-напред трябва да се установи, че...
- Освен това трябва да се има предвид/да се обърне внимание на това, че...
- Към това се прибавя и...
- Трябва да се подчертае/да се направи разлика/да се отбележи/да се вземе под внимание...
- Не бива да се забравя, че...

Свързване на отделните аргументи:

- Вярно/правилно е, че...
- Да..., но...
- Въпреки че...
- От една страна..., от друга страна...
- Може да се вземе предвид, че..., но...
- Не само..., но и...

Обобщение на аргументите:

- Обобщавайки, може да се каже, че...
- Може да се обобщи, че...
- От всичко казано може да се направи изводът, че...
- В заключение бих желал/-а да обобщя, че...
- От всичко казано дотук съм на мнение, че...
- По мое мнение...
- Според моите схващания бих могъл/могла да кажа, че...

В процеса на обучение студентите разработват коментар върху следните теми: „Бездомни домашни любимци“ (Puma braucht Pflege/Er will Mittelpunkt sein, Sabi liebt Leckerli/Godie sucht Familienanschluss), „Мними инкасатори, които мамят възрастни хора“ (Falscher Heizungsableser), „Частните уроци“ (Je teurer, desto besser: So viel kostet Nachhilfe).

Проверката и оценката на коментарите е осъществена на базата на споменатите по-горе препоръки, съвети и изисквания за съставяне на коментар.

Спазена е структурата за изграждане на коментар. В началото се представя проблемът или темата, които се коментират. В основната част се дава лична оценка на проблема/темата, подкрепена със сравнения или примери. Прави впечатление, че първоначално се въвеждат всички проаргументи, а после следват контрааргументите. Коментарите завършват със заключение, съвет или подкана за размисъл. Стилът на коментарите е информативен и сериозен, липсва агресия, цинизъм или лековат тон. Използвани са езиковите средства за въвеждане, свързване и обобщение на аргументите. Невинаги се посочва източникът, върху който се пише коментарът. Допускат се предимно граматически грешки.

4. Анкетирание във връзка със знанията и уменията, придобити при разработване на коментар на немски език

Със студентите е проведено интервю с един-единствен въпрос: *„Смятате ли, че знанията и уменията, придобити за съставяне на коментар на немски език, биха Ви послужили за писане на коментар на български език?“*. Получените 100% положителни отговори дават основание за провеждане на по-конкретна анкета с тях.

Всички студенти до момента са изучавали английски като първи чужд език (срв. Приложение 1).

В гимназиалния курс на обучение писменият жанр коментар не се разработва, за което свидетелстват и учебните програми по български език и литература (срв. Държавни образователни изисквания за учебно съдържание. Културно-образователна област: Български език и литература). По предходен чужд език (английски) този текстов жанр също не е трениран.

Най-честите трудности, които срещат студентите при разработване на коментар, са свързани с:

- намиране на подходящо заглавие;
- въвеждането на про- и контрааргументи;
- изграждане на структурата на коментара, т.е. съставяне на кохерентен и кохезивен текст;
- заключението на коментара, където трябва да се изрази лично мнение и да се направят изводи;
- проблеми с езика, и най-вече граматически трудности.

Но както споменават 75% от анкетиранияте, „след няколко опита нещата станаха по-лесни“.

На въпроса „Смятате ли, че придобихте знания и умения за писане на коментар на немски език?“ са получени 100% положителни отговори.

Въпросът „Смятате ли, че придобитите знания и умения за писане на коментар на немски език биха Ви помогнали, ако се наложи да разработвате този писмен жанр на български език?“ предизвиква 100% положителни отговори.

На въпроса „Смятате ли, че придобитите знания и умения за писане на коментар на немски език биха Ви помогнали, ако се наложи да разработвате този писмен жанр на друг чужд език?“ са получени 75% положителни отговори и 25% „горе-долу“.

От интервюто и направената анкета може да се направи изводът, че студентите действително са придобили знания и умения за съставяне на коментар на немски език. Със сигурност биха използвали този текстов жанр и на български език, почти всички са уверени, че могат да напишат коментар и на друг чужд език.

5. Придобити знания и умения за разработване на коментар на български език

Извън рамките на учебната програма студентите са помолени да съставят коментар на български език. Темата е коментирана и на немски език: „Две баби от Свищов ужилени с 2300 лв. от ало мафията“² (срв. Приложение 2). Избрани са подходящи заглавия: „Доверието невинаги е злато“, „Телефонна измама“, „Поредните баби, попарени от телефонните измамници“ (съвсем в стила на вестникарските заглавия) и др.

Проверката и оценката на коментарите е осъществена на базата на споменатите в т. 3 препоръки, съвети и изисквания за съставяне на коментар на немски език.

Спазена е структурата за изграждане на коментар. Представя се темата, която се коментира. В основната част се дава лична оценка на темата, но само при 25% от обучаваните тя е подкрепена със сравнения или примери. В някои писмени работи не са представени контрааргументи. В отделни писмени работи кохезията и кохерентността на текста е нарушена. Коментарите завършват със съвет и подкана за размисъл. Стилът на коментарите е информативен и сериозен, лека ирония се чувства при размислите за „народната полиция“. Използва-

² Авторката не се наема да коментира вестникарските заглавия в българските ежедневници. Изборът на тема с подходящо заглавие се оказа невъзможен.

ни са езиковите средства за въвеждане, свързване и обобщение на аргументите. Източникът, върху който се пише коментарът, най-често не е посочен. За огромно удовлетворение, не са допуснати правописни грешки на български език, но не може да се каже същото за пунктуационните (срв. Приложение 3).

6. Изводи

Изучаването на езици е сложен умствен процес, в който участват всички центрове на мозъчната кора. При осъществяването на този процес даден език се „закотвя“ повече или по-малко в дълготрайната памет, като се активират съществуващи вече ментални лексикони.

В дидактиката на многоезичието трансферът се разбира като феномен на многоезикова преработка в кората на главния мозък във връзка с процесите на междуезиково разбиране – наслояват се знания и умения, комуникативни и учебни стратегии, както и учебен опит.

Съставените коментари на немски и български език дават основание да се направи изводът, че е осъществен продуктивен междуезиков трансфер (обратен трансфер) от целевия немски език (Е3) към изходния български език (Е1). Наблюдава се модификационен ефект в свързващия английски език (Е2), тъй като 75% от обучаваните твърдят в анкетата, че биха могли да съставят коментар и на английски. Следователно е изградена трансферна база между Е3, Е2 и Е1. Извършва се функционален трансфер на езикови закономерности или функционално-семантични отношения. Извършва се както ономасиологичен и семасиологичен трансфер, така и прагматичен – обучаваните имат комуникативна нагласа и рутина за съставяне на коментар и на други езици освен немски. Осъществява се трансфер като наслояване на знания и умения.

В заключение би могло да се обобщи, че при разработване на коментари на немски и български език е осъществен междуезиков трансфер, при който въз основа на протичащите между отделните езици невробиологични процеси обучаваните са създали комбинирана система, обединяваща знанията по различни езици, вследствие на което се формулират съответните езикови правила.

ЛИТЕРАТУРА

Василева и кол., ред. 2003: Vassileva, R., Dimitrova, M., u. Koeva, J. (Hrsg.). *Schriftliche Kommunikation. Persönliche und formelle Schreibformen im Deutschen*. Veliko Tarnovo: Slovo, 2003.

ДОИ 2013: *Държавни образователни изисквания за учебно съдържание. Културно-образователна област: Български език и литература.* 20.08.13 <http://www.minedu.government.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/documents/process/nrdb_2-00_uch_sadarjanie-pril1.pdf>.

Майснер 2000: Meißner, F.-J. *Transfer und Transferieren. Anleitungen zum Interkomprehensionsunterricht* [Transfer and Transferring. Instructions for Inter-comprehension Courses]. Online document. 12.09.15 <<http://www.eurocomresearch.net/lit/MeissnerTransfer.pdf>>.

Майснер 2002: Meißner, F.-J. Transfer aus der Sicht der Mehrsprachigkeitsdidaktik. // *Materialien Deutsch als Fremdsprache. Europäisches Jahr der Sprachen: Mehrsprachigkeit in Europa.* Regensburg 2002, Н. 65, 128 – 142.

Стефанова 2015: Стефанова, П. *Методика на обучението по съвременни езици.* София: НБУ, 2015.

Стойчева 2012: Стойчева, Д. *Многоезичието в обучението по съвременни езици.* София: Анубис, 2012.

Приложения

Приложение 1. Анонимна анкета за установяване на уменията за съставяне на коментар.

АНОНИМНА АНКЕТА

Уважаеми колеги,

Настоящата анонимна анкета има за цел да установи взаимодействието между езиците в рамките на концепцията за многоезичие.

1. Изучавали ли сте досега друг чужд език освен немски? Ако „да“, моля, посочете го.

- а) Да
- б) Не

2. Разработвали ли сте в средното училище писмения жанр коментар на български език?

- а) Да
- б) Не

3. Разработвали ли сте в средното училище писмения жанр коментар по предходен чужд език?

- а) Да
- б) Не

4. Какви трудности срещнахте при писането на коментар на немски език?

5. Смятате ли, че придобихте знания и умения за писане на коментар и реферат на немски език?

- а) Да
- б) Горедолу
- в) Не
- г) Не мога да преценя

6. Смятате ли, че придобитите знания и умения за писане на коментар на немски език биха Ви помогнали, ако се наложи да работвате този писмен жанр на български език?

- а) Да
- б) Горедолу
- в) Не
- г) Не мога да преценя

Ако „да“ и „горе-долу“, защо?

7. Смятате ли, че придобитите знания и умения за писане на коментар на немски език биха Ви помогнали, ако се наложи да разработвате този писмен жанр на друг чужд език?

- а) Да
 - б) Горе-долу
 - в) Не
 - г) Не мога да преценя
- Ако „да“ и „горе-долу“, защо?
-

Сърдечно благодаря за участието!

Приложение 2. Журналистически текст, въз основа на който се разработва коментар на български език.

Две баби от Свищов ужилени с 2300 лв. от ало мафията

98 прегледа

Две телефонни измами по схемата „Търговия с климатици“ разследват служители на полицейското управление в Свищов. Завчера измамниците атакували две жени от крайдунавския град, на 77 и 83 г. След няколкократни разговори с хора, които припознали като свои близки, по-младата баба предала на непознат мъж 800 лв., а по-възрастната 1500 лв

в. „Борба“, В. Търново (1.10.2015 г.)

Приложение 3. Текстовият жанр коментар, разработен на български език.

Поредните баби попарени от
телефонните измамници

Две възрастни жени от Свищов са „новите“ жертви на телефонните измамници по схемата „Търговия с климатичи“. Бабите се простиха с общо 2300 лв., след като проверят първия телефонен разговор за решаването на престъпленieto са се заели служителите на полицейското управление в Свищов.

Всяка измама престъпниците стават все по-нагли, а всички се питат кога ще се прекрати кабарата с възрастни хора. Близка се, че ако по телевизията се говори по-често за проблеми възрастните ще бъдат по-предпазлив и не толкова наивни. Техните роднини трябва да не преценяват винаги да имат едно на ум когато телефонът звъни и някой се представи за техен близък. Важна роля в ~~решаването~~ решаването на проблеми може да има и полицията, ако имаше възможността да поддържа „ано масовията“.

За жалост фирмата „Народната полиция ни пази“ не работи в този случай. Единственото, което ни остава в надеждата за „Светло бъдеще“ крепещи ни от подлени.

**ALVANTA EL VELO, I VERAS EN LO KE T'EMBORUJAS:
TRADICIONES DE LA BODA SEFARDÍ EXPRESADAS A
TRAVÉS DE SUS PAREMIAS**

Jessica Ciabotaru de Manev
Universidad de Plovdiv “Paisiy Hilendarski”

**ALVANTA EL VELO, I VERAS EN LO KE T'EMBORUJAS:
TRADITIONS OF THE JEWISH MARRIAGE THROUGH
PROVERBS AND SAYINGS**

Jessica Ciabotaru de Manev
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Marriage is one of the most iconic celebrations in Jewish life. Marriage is full of feelings, emotions, advice and symbols which make this event important. Through the magic of proverbs and sayings we discover the rituals and mysticism linked to this wonderful act.

Key words: Jew-Spanish, wedding, proverbs

Muchos de los elementos de una boda sefardí forman parte del rito de la boda judía que tanto los judíos de origen español expulsados en 1492, como el resto de las comunidades judías a nivel mundial practicaban y siguen practicando en la actualidad. Si bien algunas de las tradiciones comentadas a continuación son comunes para todas las vertientes del judaísmo, se hará hincapié en aquellas practicadas por los judíos que se asentaron en la península balcánica tras el exilio en 1492 y sus paremias alusivas; aquellos elementos pertenecientes a la cultura sefardí de Marruecos, enlazados con el idioma haquitía, no serán objeto del presente artículo.

Recordando la historia bíblica relatada en el Génesis, Jacob, hijo del patriarca Isaac, llegó a las tierras donde vivía el hermano de su madre, su tío Labán. Labán tenía dos hijas, Lea, la mayor, y Raquel, la menor. “Los ojos de Lea eran tiernos, pero Raquel tenía una bella presencia y era de hermoso parecer. Jacob se enamoró de Raquel” (Génesis 29: 17–18).

Jacob pactó con Labán trabajar durante 7 años para que, como forma de pago, le fuera entregada en matrimonio su hija Raquel; tras la boda, al levantar el velo que cubría el rostro de la novia, Jacob descubrió que se trataba de Lea, la hija mayor de Labán y no de Raquel. Al dirigirse a Labán, este le contestó diciendo: “Aquí no acostumbramos dar a la hija menor antes que a la mayor. Cumple esta semana, y se te dará también la otra, si trabajas para mí otros siete años” (Génesis 29: 27). Así lo hizo Jacob y Raquel le fue entregada en matrimonio.

Hoy en día, se suele levantar el velo de la novia antes de la ceremonia del casamiento para evitar el engaño y reconocer a la que en pocos segundos se convertirá en esposa, *Alvanta el velo, i veras en lo ke t'emborujas* (Kalmy 2014) (Levanta el velo y verás en lo que te embrollas). Asimismo, podríamos darle una interpretación más metafórica y desprender de ella que, luego del matrimonio, de las celebraciones y las fiestas, cuando empieza la vida en pareja, es cuando realmente la persona entiende en lo que se ha metido, porque en el matrimonio, *La vida no es un camino de rosas*.

Dicen los sabios judíos que los matrimonios no significan simplemente la unión de dos vidas, sino la reunión de dos almas que se convertirán en una, un alma que al nacer fue dividida en dos y que a través del matrimonio vuelve a reunirse, a complementarse. Simboliza también el “casamiento” que hizo Dios con el pueblo judío cuando le entregó la Torá, en el monte Sinaí (Shemtov 2008).

Mas hacia nuestros días, a finales del siglo XVIII y principios del XIX, no estaba permitido que los jóvenes escogieran a sus parejas, *Mi padre i mi madre mi kazaron, i yo no savia nada* (Perez 2014) (Mi padre y mi madre me casaron y yo no sabía nada), los padres junto al *casamentero*, persona que tenía como misión ir a las diferentes casas de las familias y presentar distintos candidatos para formar una unión, eran los responsables de hacer dicha elección. Los “casamenteros” eran hombres y mujeres que conocían a todos los miembros de la comunidad y de las comunidades adyacentes, eran queridos y respetados por la sociedad en general. Se les reconocía fácilmente porque siempre llevaban consigo un paraguas en mano e iban acompañados de un ayudante.

El matrimonio es un acto de compromiso, solemnidad que transforma el destino de las personas, es un compromiso eterno; aunque dentro de la religión está permitido el divorcio, los matrimonios no deben darse a la ligera, deben tratarse como eventos importantes y significativos; no es como escoger en una tienda o como cambiar de blusa

cada día porque, como postula el refrán, *Marido no es kamiza de deznudar* (Kalmy 2014) (El marido no es camisa de cambio).

Es por ello que el trabajo de los casamenteros era tan significativo y valorado por la comunidad en su totalidad. Estos hacían recomendaciones de los distintos candidatos a las familias, exhortaban como lo más prudente *Abazha escalón toma muzher; suve un escalón y toma javer* (Baja escalón toma mujer, sube escalón toma un amigo) (Anaví 2007: 153); la moraleja de este refrán consiste en que un hombre tome por esposa a una mujer de posición inferior a la suya, de esta manera la mujer no será tan pretensiosa y lo respetará más, y a los amigos, es preferible que sean de una posición superior para poder ascender con ellos. No se trata únicamente de la posición económica, sino que toma también en cuenta el origen familiar o la educación que se tenga. Su variante *Abasha eskalon i toma mujer, asuva eskalon i toma kompanyon* (Kalmy 2014) (baja un escalón y toma mujer, sube un escalón y toma un compañero), hace referencia a la pareja en sí; aconseja al hombre tomar a una mujer de posición inferior, y recomienda a la mujer escoger a un hombre de una situación superior.

Otra de las recomendaciones que hacían los casamenteros se centraba en el refrán *Antes que (te) cazes mira lo que fases* (Antes que te cases, mira lo que haces) (Cantera Ortiz 2004: 36), con el fin de no tomar a la ligera la decisión de casarse y *Mira a la madre, toma a la ija* (Kalmy 2014) (Mira a la madre, toma a la hija), cuando un joven quiere escoger una novia, o los padres del chico escoger la futura esposa, se aconseja prestar atención a la madre, en su comportamiento y sus modales principalmente, ya que las hijas se parecen a sus madres; una buena madre, una buena hija y viceversa, aunque en contraposición se encuentra el refrán *La madre galana, kita ija haragana* (Kalmy, 2014) (La madre trabajadora tiene hijas haraganas); cuando una madre se ocupa de todos los oficios del hogar y no hace partícipe de las tareas a sus hijas, por querer hacerles un bien y facilitarles la vida, les crea un mal porque no les enseña a tener responsabilidades ni a colaborar en las tareas del hogar. En una variante más general, *Antes ke t'espozaz, mira lo kue 'skoja s* (Kalmy 2014) (Antes de que te cases, mira lo que escoges) recomienda tomar las grandes e importantes decisiones de la vida con calma, detenimiento y sabiduría. Cuando una familia era demasiado pretensiosa, se les decía *Il ke no kere kusuegrar demanda mucha anshuar* (Perez 2014) (El que no quiere consuegrar demanda mucho ajuar -dote-).

Las chicas llegaban a la mayoría de edad a los 14 años o antes, el marido podría llegar a tener 18 años. La escogencia del marido la hacían los padres, así como también el establecer el dote, una cantidad de dinero

acordada por las dos familias, para que el padre pudiera dar la mano de su hija en matrimonio, y el ajuar, por lo general compuesto por “ropa de casa, vestidos y joyas, que se exponía para que lo vieran las dos familias y se tasaba por los llamadospreciadores” (Díaz-Más 2006: 163), pero no podía garantizar la suerte que su pequeña correría, por lo que le expresaba *Ashugar i kontado te do, mi ija, el mazal va bushkatelo* (Kalmy 2014) (Ajuar y dinero te doy hija mía, pero la suerte ve a buscártela). La familia del novio, debía ocuparse de darle techo a la nueva pareja y ocuparse del bienestar económico.

Luego de recibir el dote, la familia del novio mandaba un regalo para la novia, con los objetos que se usaban en el ritual del baño antes de la boda, y una bolsa con monedas establecida según el dote recibido y la posición económica de la familia (Molho 1950). Era común que se intercambiaran regalos como joyas y prendas de vestir, símbolo de respeto y de cercanía, próximos a la futura unión.

Las consuegras eran las responsables de organizar el festejo *Topadura de kosuegras!* (encuentro de consuegras) (Anaví 2007: 68). Los esponsales se hacían 3 o 4 años antes del matrimonio, los prometidos muchas veces ni siquiera se conocían. En los compromisos se veían por primera vez, luego solo en las grandes fiestas (*Pesaj y Sucot*), es decir, cada 6 meses; incluso existían parejas que se conocían el día de la boda.

La tarde del sábado que precedía la semana de la boda, comenzaban los festejos en la casa de la novia, *la Almosama*. Estaba permitido realizar la boda cualquier día de la semana a excepción del sábado (Shabat), regido por el calendario lunar, desde el viernes por la noche al caer el sol, hasta el sábado en la noche, al salir la primera estrella, era común escoger el día miércoles para realizar la festividad, por considerarse, según la religión hebrea, “*un día santo, en el cual el sol, la luna y las estrellas están cerrados*” (Anaví 2015: 60).

En la mañana de la boda, los novios, por separado, asistían a su aseo íntimo, a la *mikve*. La denominación *mikve* proviene de la raíz hebrea que infiere la reunión de las aguas. Es el recinto estipulado para los rituales en los que se hace un baño con agua natural, de lluvia o de río por ejemplo, su objetivo es la purificación, la preparación para algo elevado; un ritual que simboliza la renovación.

En la celebración misma, los novios juntos con los padres, se colocan dentro de la Jupa, una tela aguantada por cuatro varas sostenidas por los padrinos y testigos de la boda, simboliza que la casa “estará abierta por sus cuatro costados como la del Patriarca Abraham que, según la tradición,

tenía entrada por los cuatro costados para recibir a los huéspedes que venían de cualquier destino” (Lubavitch 2014).

La palabra Jupá, significa "algo que abarca", representa también la presencia divina que cubre con su manto al novio y la novia para unirlos. “El hombre y la mujer solamente se pueden convertir verdaderamente en uno si se dedican a algo más grande que ellos mismos, por una causa común más elevada” (Moss 2010).

“La Jupa evoca los tiempos en que los judíos eran un pueblo nómada del desierto, que habitaba en tiendas, y la novia era conducida a la tienda del novio para ser desposada e integrarse en la familia del marido” (Díaz-Más 2006: 161). Se acostumbra realizarla bajo cielo abierto, como un buen augurio que la recién creada pareja se multiplique como las estrellas. Una vez que los novios ingresan a la Jupá, se ubican mirando hacia el Este, en dirección a Jerusalén.

Otra de las tradiciones consiste en las vueltas que la novia debe dar en torno al novio, en un total de 7; simbolizando los 7 días de la Creación del mundo, las 7 bendiciones, la creación de una muralla protectora alrededor del marido, así como también el derrumbe de las murallas de Jericó cuando los judíos hicieron 7 vueltas alrededor de ella; lo que “significa que está en poder de la mujer construir las murallas externas que protegen al hogar y a la familia y derrumbar las murallas internas que dividen y debilitan a la familia” (Shemtov 2011).

Luego viene el intercambio de los anillos, considerado como el momento más importante en la ceremonia. El anillo debe ser propiedad del novio, se acostumbra que sea de oro, redondo y no debe tener inscripción ni incrustación alguna.

El novio toma el anillo con la mano derecha, lo muestra a los testigos, recita la bendición correspondiente y lo coloca en el dedo índice de la mano derecha de la novia. A partir de este momento ya son considerados frente a la Ley Judía, como marido y mujer.

Se procede a la lectura de la Ketuvá, el cual constituye un documento oficial, es el acta matrimonial en el que se enumeran las responsabilidades que tiene el marido para con su mujer, todos los deberes conyugales del hombre además de hacerlo responsable del sustento económico. Refleja el dote, hoy en día simbólico, el cual, en aquellas épocas sería devuelto en caso de divorcio y también estipulaba la suma de compensación en caso de muerte (Anaví 2015: 60). Es interesante ver que en este documento no figuran las responsabilidades femeninas ya que, por su grado elevado, su capacidad de dar vida, queda exenta de cualquier responsabilidad religiosa.

Al terminar las bendiciones, los recién casados sorben un trago de vino de la misma copa, simbolizando que ambos están dispuestos a compartirlo todo, y luego el novio rompe dicha copa con su pie derecho, recordando que incluso en los momentos más alegres, deben conmemorarse las tragedias del pueblo judío y la destrucción del Templo, pidiendo así su pronta reconstrucción y dando a entender que la felicidad no estará completa hasta que la reconstrucción del Templo no sea un hecho. Luego, los presentes gritan *Mazal Tov* (Buena suerte), *Mazal de oro que tengas* (Díaz-Más 2006: 165) (Suerte de oro que tengas) y se da por concluida la ceremonia religiosa.

Los presentes se dirigen a la casa en donde habitará la recién formada pareja y los reciben en el umbral, lanzando arroz, caramelos y dinero, augurando una numerosa familia, alegrías y prosperidad (Anaví 2015: 61).

Ya entrada la noche, los novios se dirigen a la habitación preparada especialmente para ellos, donde consumirán y darán inicio a su vida conyugal, *Ken marido ay di servir, la noche no ay dormir* (Kalmy 2014) (Quien ha de servir al marido, la noche no ha de dormir).

Las celebraciones duraban 7 días, los novios no trabajan durante estos días y el marido se entretenía entre la sinagoga y la casa, recibiendo las visitas y organizando pasatiempos diversos para ellos. Debían usar ropa de fiestas y celebrar comidas festivas con los amigos y familiares. También se acostumbraba llamar al novio a leer la Torá el viernes siguiente a la celebración de la boda.

Los festejos y banquetes corrían a cargo de la madre del ya esposo quien iba de lado a lado y no se separaba del fogón, de aquí el origen de la proverbia *Los del novio a la cuzina, los de la novia a la cortina* (Saporta y Beja 1978: 70) (Los del novio a la cocina, los de la novia, al salón), como la familia del novio estaba ocupada sirviendo a los invitados, la familia de la novia era la que recibía los agasajos, este refrán quiere decir que unos trabajan y otros gozan. En los festejos se permitían, hasta cierta medida, el derroche, porque *Lo ke se aze en la boda, ne se aze toda la ora* (Cohen 1998) (Lo que se hace en la boda no se hace a toda hora). Se compra el ajuar, ropa nueva, enseres, etc. y además se aprovecha para comprar otras cosas. Incluso en las familias más desventuradas se permitían este exceso en los gastos, *Kuando ija ay de kazar, el Dio tien de mandar* (Kalmy 2014) (Cuando hay que casar a la hija, Dios enviará), cuando hay que hacer grandes gastos, como el que implica un casamiento, estas palabras de aliento, animan a la familia a incurrir en gastos ya que *Dios proveerá* lo necesario para que se efectúe dicha celebración.

Como deber final de la recién casada, debía visitar su casa paterna, antes de cruzar el umbral, su madre le colocaba un bombón o un trozo de azúcar en la boca, luego la madre la aconsejaba cuidar de la familia del marido, halagarla y evitar peleas, aunque *Eshuegra ni de barro es buena* (Anaví 2007: 68) (Suegra ni de barro es buena).

La mujer, que *Desha padre i madre, i vate kon el marido* (Kalmy 2014) (Deja a padre y madre y se va con el marido), quedaba consagrada a la familia, los cuidados de su esposo e hijos, las labores del hogar y la práctica de prescripciones religiosas, *La vida de la mujer, lavar, kriyar i barrer* (Anaví 2007: 97) (La vida de la mujer, lavar, criar y barrer), su única distracción consistía en asistir a ceremonias de bodas y circuncisiones.

Bajo el manto de las tradiciones, los rituales y las costumbres, la joven pareja comienza una nueva vida, en donde los valores religiosos, el respeto y el amor serán los pilares fundamentales para lograr alcanzar la dimensión espiritual, el enlace de las almas gemelas y la dicha divina. La vida en pareja será semejante a un jardín, que debe regarse y cuidarse para mantenerse vivo y floreciente para entonces poder decir de la recién formada familia: *Y vivieron felices y comieron perdices*.

REFERENCIAS

- Anavi 2007:** Anavi, I. *Manual de Judeoespañol. Idioma y Cultura*. Sofía: BNT. Libro original de Barola, M.C., 2007.
- Bitton 2014:** Bitton, Y. Shabat Jatan. *Halakha of the day*. <<http://halakhaoftheday.org/>>. Consultado en octubre 2015.
- Cantera Ortiz de Urbina 2004:** Cantera Ortiz de Urbina, J. *Diccionario Akal del Refranero Sefardí*. Madrid: Akal, 2004.
- Centro Virtual Cervantes 1997:** Centro Virtual Cervantes. *Refranero Multilingüe*. < <http://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/Default.aspx>>. Consultado en octubre, 2015.
- Cohen 1998:** Cohen, D. *Реклама мече. Поговорки*. Sofía: Shalom, 1998.
- Díaz-Más 2006:** Díaz-Más, P. *Las prendas de la novia: canciones de la boda en la tradición judía sefardí. Proyecto de Investigación HUM*, 2006.
- Kalmy:** Kalmy, E. *Fondo de Refranes en ladino del Instituto Maale Adumim*. <<http://folkmasa.org/av/pits.htm>>. Consultado en junio, 2014.
- Molho 1950:** Molho, M. *Usos y costumbres de los sefardíes de Salónica*. Madrid- Barcelona: Instituto Arias Montano, 1950.
- Moss 2010:** Moss, A. *¿Cuál es el significado de la Jupá?* <http://www.es.chabad.org/library/article_cdo/aid/1154794/jewish/Cul-es-el-Significado-de-la-Jup.htm>. Consultado en octubre 2015.

Perez: Perez, R. *Fondo de Refranes en ladino del Instituto Maale Adumim*. <<http://folkmasa.org/av/pits.htm>>. Consultado en junio, 2014.

Saporta y Beja 1978: Saporta y Beja, E. *Refranes de los judíos sefardíes de Salónica y otros sitios de Oriente*. Barcelona: Ametllier, 1978.

Shemtov 2008: Shemtov, A. *Matrimonio Judío*. <http://www.es.chabad.org/-library/article_cdo/aid/673026/jewish/Matrimonio-Judo.htm>. Consultado en octubre, 2015.

Valera Contemporánea 2011: Valera Contemporánea. *Génesis*. <<https://www.biblegateway.com/passage/?search=G%C3%A9nesis+29&version=RVC>>. Consultado en octubre, 2015.

LENGUAJE Y ESTILO DE LA PUBLICIDAD REFERIDA A LOS PRODUCTOS FARMACÉUTICOS

Véselka Nénkova
Universidad de Plovdiv “Paisiy Hilendarski”

Nezabravka Nénkova
Universidad de Medicina – Pleven

LANGUAGE AND STYLE IN ADVERTISING PHARMACEUTICAL PRODUCTS

Veselka Nenkova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Nezabravka Nenkova
Pleven Medical University

The aim of our article is to analyze language resources and advertising styles concerning pharmaceutical products. Advertisement texts are not only informative, but persuasive as well. What we have attempted to do is to make visible linguistic resources and techniques used by advertising specialists in Bulgaria to induce the public to buy a given pharmaceutical product.

Key words: specialized language, style, discourse, advertising, pharmaceutical products

En los trabajos sobre el lenguaje y el estilo de la publicidad, la promoción de los fármacos hasta ahora ha sido desatendida, de allí deriva nuestro interés por analizar los recursos del lenguaje y el estilo de la publicidad en Bulgaria referida a los productos farmacéuticos. Lo que pretendemos es hacer visible las técnicas que utilizan los especialistas en la publicidad para influir en la mente del público. Con la finalidad de realizar un análisis detallado, hemos reunido un corpus formado por varios textos publicitarios dirigidos al público en general. Se trata de folletos distribuidos en farmacias y parafarmacias, anuncios insertados en revistas

y periódicos y ejemplos sacados de los medios de comunicación orales, como son la radio y la televisión.

Los productos farmacéuticos son unos de los artículos más anunciados en las cadenas de televisión en Bulgaria. A título de ejemplo podemos señalar uno de los bloques de anuncios emitido el 20 de octubre de 2015, a las 11:57 h., en la cadena de televisión BTV: de los siete anuncios publicitarios cuatro fueron de productos farmacéuticos.

Vekov y Getov (2014: 194) subrayan tres principios básicos en la publicidad de los productos farmacéuticos: a) la apelación racional (a través de esta se sugiere que el producto aportará ciertas ventajas a los consumidores); b) la apelación emocional (se da en aquellos mensajes que arraigan en los temores más profundos del ser humano, a saber, el miedo al dolor físico y la enfermedad que a menudo conducen a la muerte; son textos publicitarios, por ejemplo, de vacunas contra la hepatitis, el cáncer de útero, etc.); c) apelación moral (se lleva a cabo en las campañas publicitarias que inducen a tomar medidas preventivas contra enfermedades contagiosas, por ejemplo el SIDA).

Los textos publicitarios son informativos pero también persuasivos. Los fármacos se entienden como un objeto de consumo, de ahí que el objetivo de su publicidad sea la venta de estos productos. Por eso, Joe Graedon y Teresa Graedon (2000: 127) advierten que las compañías farmacéuticas manejan a la perfección las técnicas adecuadas para manipular al consumidor a través de sus propios complejos y temores. Se le sugiere que puede padecer de alguna enfermedad y que al tomar el medicamento la prevendrá o recuperará su estado físico normal. En ocasiones, en los anuncios se muestran determinados síntomas o aparecen personas con las que los consumidores se pueden identificar y ver la solución de su problema. Por ejemplo, el anuncio de *Hyalur* advierte que ya debemos preocuparnos por el estado de nuestras articulaciones: *Време е за здраву става* (tr. lit. es tiempo de articulaciones sanas), lo que se traduce en que tenemos problemas con las articulaciones y no hay que perder tiempo, debemos comprar ya el producto y empezar a tomarlo inmediatamente.

Los anuncios inducen al usuario a reconocer síntomas que conducen a la dolencia que el producto en cuestión alivia. Eso se consigue a través de frases de tipo: *falta de concentración, dolor de cabeza, estrés, carencia de minerales, vitaminas*, etc. Tal es el caso de *MAGNE B6* que se recomienda en los casos de “preocupación, irascibilidad, nerviosismo, calambres musculares, alteraciones del sueño”.

Las regulaciones actuales vigentes en Bulgaria sobre la distribución y la venta de fármacos distinguen dos tipos de productos farmacéuticos: 1) medicamentos que solo puede prescribir un médico mediante una receta y que se venden exclusivamente en las farmacias y 2) los llamados medicamentos OTC (*over the counter* “sin receta”) que se despachan en el mostrador de farmacias y parafarmacias, es decir, aquellos a los que el consumidor tiene libre acceso. El público se informa de fármacos destinados a venta directa a través de los medios de comunicación, pero también a través de folletos que se encuentran en los establecimientos farmacéuticos y parafarmacéuticos y en revistas relativas a la salud.

Puesto que la publicidad de medicamentos OTC tiene como destinatario a un público no experto, en ella no se suele abusar de terminología médica, sino que se prefiere la de carácter más divulgativo. La finalidad de ofrecer al público una información accesible no se basa precisamente en establecer una relación clara entre ciencia y consumidor, sino más bien en proponer claves suficientes para que el consumidor entienda para qué se utiliza el fármaco. Se emplean recursos lingüísticos que sirven para apelar y realzar las características del objeto anunciado. Por eso, el lenguaje que se emplea en los anuncios publicitarios, no es objetivo ni neutro (Vivanco Cervero 2006), es más bien subjetivo, puesto que su última finalidad es de captar la atención de los clientes sobre el objeto de persuasión.

La publicidad utiliza todo tipo de recursos expresivos para ensalzar la imagen del objeto comercial y conseguir que el producto se venda. Existen estereotipos publicitarios que se usan para atraer la atención del público. Por ejemplo, se incluyen en el mensaje palabras como: *sano, saludable, bienestar, mejora* o colocaciones de tipo: *estar en forma, reducir el estrés, bajar kilos*, etc. A diario, en las cadenas de televisión oímos: *За по-добра памет и кръвооросяване GinkoPrim Max!* (tr. lit. ¡Para mejorar la memoria y la circulación sanguínea: GinkoPrim Max!); *CARBO BLOCK -66. Бъди във форма за повече време!* (tr.lit. CARBO BLOCK -66. ¡Para que estés en forma más tiempo!); *Sedorelax. Успокой ума! Релаксирай напрежението!* (tr. lit. Sedorelax. ¡Calma la mente! ¡Relaja la tensión!).

Desde el punto de vista de la psicología, los anuncios publicitarios son más emocionales que lógicos, por eso los argumentos llevan al destinatario a la conclusión de que si utiliza el determinado producto este mejorará su estado físico, aliviará su dolor o curará su problema de salud o su problema estético: *Бестифлекс стави. Подарете нов живот на ставите!* (tr. lit. Bestiflex stavi ¡Regalen más vida a sus articulaciones!);

Стопи излишните килограми с Calorex! (tr. lit. ¡Quema las calorías que te sobran con Calorex!), etc.

La publicidad de los productos farmacéuticos ha asumido las tácticas propias de otros productos promocionados, es decir, incluyen en los textos expresiones del tipo *pruébalo de inmediato, es tu mejor amigo*. Detrás de estos textos se debe entender la orden de comprar el fármaco, de ahí que en la mayoría de los anuncios se utilicen instrumentos apelativos y abunden los verbos conjugados en su forma imperativa: *Простамол уно. Просто бъди мъж!* (tr. lit. Prostatamol uno. ¡Simplemente sé hombre!); *Фемимодел Детокс. Не губете време! Започнете промяната сега!* (tr. lit. Femimodel Detox. ¡No pierdan el tiempo! ¡Empiecen el cambio ahora!); *Върнете си младостта с LiveLon'+* (tr. lit. Devuelvan su juventud con LiveLon'+); *Изберете сигурна защита. Изберете Tazocin* (tr. lit. ¡Elijan una protección segura! ¡Elijan Tazocin!); *Леатон. Поддържай енергията!* (tr. lit. Leaton. ¡Mantén la energía!); *Избери КолонХелп!* (tr. lit. ¡Elije ColonHelp!); *Синекод. Не кашляй! Дишай!* (tr. lit. Sinekod. ¡No tosas! ¡Respira!), etc. Todos estos enunciados son, en realidad, un acto de habla directivo que conduce al consumidor a la obligatoriedad de probar el fármaco. Los motivos de utilizar las formas imperativas se deben a que el mensaje publicitario desempeña una función preferentemente apelativa (Penakova 2007: 391), puesto que su finalidad es de llamar la atención del receptor y estimularlo a que compre el producto. La forma imperativa implícitamente afirma que el destinatario ha perdido alguna facultad y que su cuerpo necesita recuperarse. Es como la publicidad furtivamente trata de crear necesidades en el público.

En los anuncios está presente también la apelación implícita que se caracteriza por la ausencia del verbo y la presencia de sustantivos abstractos deverbales como *protección, prevención, acción, control, cuidado*, etc. que captan la atención del destinatario aún más que las órdenes explícitas, por ejemplo, *ПроСтамакс. Максимална грижа за простата* (tr. lit. ProStamax. Cuidado máximo para la próstata).

Con cierta frecuencia aparecen en los anuncios los adjetivos valorativos como *bueno, tierno, poderoso, total, fuerte, bajo, mínimo, máximo, gran, menos*, etc.: *Ксилометазолин. Нежно докосване, мощно действие* (tr. lit. Xilometazolina. Dulce tacto, poderoso efecto); *Panadol optizorb. Когато болката отmine, радостта от живота се завръща с пълна сила* (tr. aprox. Panadol optizorb. Cuando el dolor se alivie, la alegría de la vida vuelve con fuerza total); *Lescol® XL. Силата да повлияваш. Цялостен контрол върху липидите* (tr. lit. Lescol® XL. La fuerza de influir. Control total sobre los lípidos).

Cuando el anuncio es emitido por una persona célebre, el mensaje adquiere un gran valor de sugestión inconsciente. Por eso en los anuncios de productos farmacéuticos suelen aparecer médicos o personas muy populares cuyos nombres a veces ni siquiera se mencionan, ya que el público fácilmente los puede reconocer. El principal motivo consiste en que estas personas evocan confianza, sinceridad y objetividad. Por ejemplo, en el anuncio televisivo de *Kolagen komplex* el mensaje de la cantante búlgara Nikolina Chakardakova postula: *За да водите хорото във всяка възраст!* El texto se basa en la UF *вода хорото* ‘encabezar o dirigir algo’. La música, la imagen y las palabras se entrelazan de tal manera que para los espectadores no hay lugar a dudas de que deben comprar el producto. La conjunción *за да* (para que) transforma la UF en una oración subordinada final que incita a los espectadores a elegir y a comprar *Collagen complex* para que puedan asumir el protagonismo en los bailes tradicionales, independientemente de la edad que tengan.

Caso interesante presentan los anuncios en los que la argumentación se basa en el consejo de “los especialistas”: *Renovax. Изборът на специалистите* (tr. lit. Renovax. La elección de los especialistas). El texto es claramente manipulativo, ya que no se menciona quiénes son los especialistas ni tampoco en qué materia son expertos. También a menudo oímos mensajes en que aparece *el № 1* como garantía de la calidad del producto, sin embargo, jamás se proporcionan “detalles” sobre cómo se podría demostrar esta afirmación, quién hizo la encuesta y dónde. Así, en el anuncio de los productos farmacéuticos *Linex, Prostenal Perfect* y *Urinal* oímos: *Линекс: пробиотиците № 1 в Централна и Източна Европа* (tr.lit. Linex: Los probióticos № 1 en Europa Central y Oriental); *85% от уролозите в България препоръчват Простенал Перфект* (tr. lit. Un 85% de los urólogos en Bulgaria recomiendan Prostenal Perfect); *Уринал: № 1 в България* (tr. lit. Urinal: № 1 en Bulgaria). En estos tres anuncios, “los especialistas”, “№ 1” y “un 85%” se perciben como argumentos irrefutables.

Como hoy en día existe una amplia oferta de productos farmacéuticos y parafarmacéuticos que se usan para el tratamiento de una misma enfermedad, los expertos en publicidad se centran en ensalzar las características del producto, basándose en la diferenciación del objeto que se presenta como mejor que otros de su clase. Por ejemplo: *Cyclo 3 fort. Бърз, дълготраен и видим ефект* (tr. lit. Cyclo 3 fort. Efecto rápido, perdurable y visible); *Systane. Дълготрайна защита и хидратация* (tr. lit. Systane. Protección duradera e hidratación); *ОЛИ-НАЛ: дългосрочно естествено облекчение при запушен нос* (tr. OLY-NAL: prolongado

alivio natural en caso de congestión nasal); *Хелицид 20 мг: бърз ефект с една капсула на ден* (tr. lit. Helicid 20 mg: efecto rápido con una cápsula al día); *PROBalans. Бързо действие. Повече от пробиотик* (tr. lit. PROBalans. Efecto rápido. Más que un probiótico). Los mensajes de este tipo subrayan la eficacia, la rapidez y el tiempo prolongado del efecto que son imprescindibles en un producto farmacéutico. A través de los adjetivos *prolongado, rápido, el mejor* se insiste en que el producto presenta mejora en alguna medida respecto a lo que hasta ahora ha existido en el mercado. Es decir, un determinado producto se ofrece como una alternativa a los productos similares. En esta línea se sitúa también el uso de estructuras comparativas donde el medicamento se presenta como mejor que los demás de su clase. La gradación de adjetivos y adverbios hace una implícita alusión a la competencia: *Простенал перфект е с по-моцнен ефект* (tr. lit. Prostenal perfect posee un efecto más poderoso); *Фиторелакс нощ. Най-доброто решение от природата при депресия и безсъние* (tr. lit. Fitorelax. La mejor solución de la naturaleza en caso de depresión e insomnio).

A menudo se utilizan adjetivos que modifican a los sustantivos para dar idea de la novedad y la singularidad del producto: *Нов продукт за нокти от серията 911 – Ногтимицин крем* (tr. lit. Nuevo producto para uñas de la serie 911: Nogtimitsin® crema).

La atención de los consumidores también se podría captar a través del uso de palabras antónimas: *Аспирин протект на Байер. Малкото хапче от голямо значение* (tr. lit. Aspirin protect Bayer. La pequeña píldora de gran utilidad) o mediante el uso de verbos “agresivos”, por ejemplo: *Нурофен атакува източника на болката* (tr. lit. Nurofen ataca la fuente del dolor).

Hemos encontrado también en nuestro corpus ejemplos de personificación de un órgano o una parte del cuerpo humano para la cual se recomienda la toma del medicamento. En el anuncio del probiótico *ProCombo*, al estómago se le atribuyen propiedades humanas, así el estómago puede elegir el probiótico que mejor le convenga, es decir: *ProCombo. Изборът на здравия корем* (tr. lit. ProCombo. La elección del estómago sano).

Los anuncios publicitarios de los productos farmacéuticos se rigen por leyes diferentes a las de los productos de perfumería, por ejemplo. El plano verbal y el plano visual están condicionados por la argumentación, sea esta racional o emocional. En el anuncio de un perfume no veremos a una persona que obviamente padece de una enfermedad o siente un gran dolor físico, mientras que en los anuncios de productos farmacéuticos –más aún si se trata de un calmante o un producto antiinflamatorio– la práctica más

difundida es enseñar imágenes de personas con caras crispadas de dolor o con cuerpos que tiemblan debido a una fiebre o un resfriado. Tales ilustraciones aparecen a menudo, ya que en estos casos se recurre al argumento de la empatía. Algo más, al ver el dolor ajeno el consumidor se percata de que él mismo tampoco está protegido contra semejantes percances, así que comprará el producto como medida preventiva, es decir, “por si acaso”.

En el anuncio del producto que alivia los trastornos vasculares y las piernas cansadas e hinchadas *Diosminol micronized* la imagen muestra unas preciosas piernas femeninas cruzadas sobre una mesa de trabajo. La cara de la mujer está desfigurada por un supuesto dolor insoportable, lo que es indicio infalible de que ella siente molestias en las piernas, que se deben principalmente al cansancio causado por un día intenso de trabajo. El texto en la foto ordena: *Стъпнете си отново на краката с Diosminol micronized* (tr. lit. Vuelvan a ponerse de pie con Diosminol micronized). El mensaje está basado en la doble interpretación de la unidad fraseológica *стъпвам си на краката отново* (tr. lit. ponerse de pie de nuevo) ‘recobrase o restablecerse de una situación desgraciada’. En anuncios como este, lo verbal y lo visual se solapan y ayudan al destinatario a la interpretación adecuada del texto.

En el siguiente ejemplo, la comprensión del mensaje se sostiene sobre la imagen que aparece en la portada del folleto de Atorvastat®, medicamento para la prevención primaria de las enfermedades cardiovasculares. En la imagen se ve un túnel con una calzada de dos sentidos. Del carril abierto sale un vaso sanguíneo abierto y del carril cerrado un vaso sanguíneo obstruido. En la dirección del carril abierto hay una señal que informa que este está abierto y al lado de la señal se ve el medicamento gracias al cual el “camino” cardiovascular no está obstaculizado.

Se usan a veces en los anuncios símbolos gráficos, como en el ejemplo de Tavanic®, medicamento indicado en el tratamiento de infecciones del tracto respiratorio superior e inferior, donde aparece el símbolo del oxígeno O₂: *За да дишаш както O₂ преди...* (tr. lit. Para que respire como O₂ antes...).

El país de origen del producto farmacéutico es un mecanismo argumentativo que asegura la calidad del producto. De acuerdo con Weston (2005: 79–80), este es un argumento deductivo¹. Así, en los siguientes anuncios Alemania y los EE.UU. –los países en los que se han elaborado los productos promocionados– se convierten en un argumento único y suficiente para que *Ibutop* y *Magnalabs* se queden en la mente de los consumidores como productos de calidad incondicionada: *Ibutop. Top качество на топ цена от Германия!* (tr. aprox. Ibutop. La mejor calidad al mejor precio: producto alemán); *Magnalabs. Здраве и щастие от САЩ* (tr. lit. Magnalabs. Salud y felicidad de los EE.UU.).

El uso de las palabras *natural*, *naturaleza*, *puro*, *limpio*, etc. evoca en el receptor la idea de que el producto anunciado no contiene sustancias químicas y es saludable: *Открийте тайната на естествената жизненост. LYSI. Световен лидер в производството на чисто, ирландско рибено масло. Защитете мозъка, сърцето и зрението си* (tr. lit. Descubran el secreto de la vitalidad natural. LYSI. Líder mundial en la producción de aceite puro de pescado irlandés); *Краткият път към природата с хранителните добавки на Биопрограма* (tr. lit. El corto camino hacia la naturaleza con los aditivos alimentarios de Bioprograma), etc.

¹ “un argumento deductivo es un argumento de forma tal que si sus premisas son ciertas, tal conclusión también tiene que ser cierta”, Weston (2005: 79–80).

Puesto que la publicidad busca persuadir a través de los sentimientos, más que a través de la razón, a menudo en los anuncios la familia entera es el destinatario, y no una persona concreta: *CITROVIT VITAMIN C. За да бъдем всички вкъщи здрави!* (tr. lit. CITROVIT VITAMIN C. ¡Para que todos en casa estemos sanos!); *Нурофен за цялото семейство* (tr. lit. Nurofen para toda la familia); *Herbitussin Цитроспрей. Натурален имуноспрей за цялото семейство* (tr. lit. Herbitussin Citrospray. Inmuno spray natural para toda la familia). En estos textos predomina la idea de bienestar de los miembros de la familia que es uno de los argumentos más persuasivos en la publicidad.

Para que el mensaje suene como si estuviera dirigido a una persona concreta y cercana, se utilizan los pronombres personales Ud. y tú y los pronombres posesivos su/sus y tu/tus: *Абоса Солиево Био. Събужда вашите черва!* (tr. aprox. Aboca Sollievo Bio. ¡Él despierta sus intestinos!); *Диклак. Вашата победа над болката в мускулите и ставите* (tr. lit. Diclac. Su victoria sobre los dolores en los músculos y las articulaciones); *Хубаво е някой да се грижи за здравето ти. Особено ако това е DAILY+* (tr. aprox. Es bueno que alguien cuide de tu salud. Preferiblemente si se trata de DAILY+).

El texto del anuncio debe ser atractivo y eso depende, en gran medida, de su originalidad (Kaftandzhiev 1994: 32). Los especialistas en el campo de la publicidad conocen muy bien la fuerza de la fraseología y por eso echan mano a menudo de ella. Gracias a su brevedad y expresividad los fraseologismos son muy adecuados para la creación de los eslóganes publicitarios: *Stavolek. Приятел в нужда се познава*. En el mensaje se utiliza la paremia *Un amigo en necesidad es un amigo de verdad*. El uso de la paremia aquí lleva a una personificación: *Stavolek* es un amigo del que uno no puede prescindir en momentos difíciles.

No solo los fraseologismos en su forma canónica participan en el mensaje persuasivo, las unidades fraseológicas modificadas también pueden desempeñar el papel de un argumento convincente. Ellas son un recurso comunicativo muy efectivo, ya que destruyen los clichés y así despiertan el interés del destinatario por descubrir la frase original (Nénkova 2015: 96). En el eslogan de *IMMUNOMIX PLUS*, producto útil para coadyuvar a las defensas naturales del organismo, se percibe una modificación sintáctica en la unidad fraseológica *Атаката е най-добрата защита* (*El ataque es la mejor defensa*). El mensaje proclama: *IMMUNOMIX PLUS. Най-добрата атака е защитата* (tr. lit. El mejor ataque es la defensa). La permutación de los sustantivos *атака* y *defensa* cambia completamente el significado de la frase. El texto alude a que es

muy importante primero proteger el sistema inmunológico para luego fortalecerlo.

En el anuncio de *Sterolit*, que es un medicamento que se recomienda para la prevención de los cálculos renales, comúnmente llamados “piedras en el riñón”, el texto dicta lo siguiente: *Sterolit. Камък върху камък не остава!* (tr. lit. Sterolit. No queda piedra sobre piedra). La imagen metafórica de la UF y su significado traslaticio de ‘destruir algo por completo’ cuadran perfectamente con el producto anunciado, gracias a la relación que se establece fácilmente entre el elemento constitutivo de la unidad fraseológica *piedra* y las piedras en el riñón que *Sterolit* conseguirá destruir.

El texto sobre la portada del folleto del medicamento para la prevención primaria de las enfermedades cardiovasculares utiliza la colocación *разчиствам пътя* ‘quitar todos los obstáculos que dificultan el tránsito’: *Zeplan. ДА РАЗЧИСТИМ ПЪТЯ!* (tr. lit. Zeplan. ¡Liberemos el camino!). Se sobreentiende que *Zeplan* ayuda a dejar fluir libremente la sangre por los vasos cardiovasculares.

Un ingenioso juego de palabras observamos en el texto del medicamento contra diarrea *RE-COMFORT*: *Малко хапче при голяма нужда!* (tr. lit. La pequeña píldora en caso de gran necesidad). Aquí *gran necesidad* hace alusión al fraseologismo eufemístico *ходя по голяма нужда* (hacer del cuerpo). A través del uso del adjetivo *малко* (pequeño) y su antónimo *голяма* (grande) se ha formulado un curioso mensaje que permanecerá en la mente de los consumidores y garantizará la compra del producto promocionado.

Conclusiones

En el presente trabajo hemos analizado algunos de los recursos lingüísticos, principalmente léxicos, que se utilizan en los textos publicitarios de los productos farmacéuticos. Los fármacos son artículos comerciales, por consiguiente, las tácticas del lenguaje publicitario para cualquier otro producto son válidas también para los medicamentos. Debido a que la publicidad de los fármacos está dirigida a un amplio público no se suele abusar en los textos publicitarios del uso de elementos propios del lenguaje científico. Los elementos más empleados en los anuncios de productos farmacéuticos son los verbos conjugados en su forma imperativa, los adjetivos valorativos y los adverbios temporales. Los fraseologismos se suelen utilizar en los anuncios de los fármacos porque son fácilmente reconocidos por los consumidores y rápidamente captan su atención. La intención de los agentes publicitarios es ser exhaustivos en

cuanto al objeto del mensaje, de ahí que las unidades fraseológicas sean una herramienta muy utilizada en la creación de los anuncios.

REFERENCIAS

- Graedon; Graedon 2000:** Гредън, Д.; Гредън Т. *Лекарствата (Практическо ръководство за правилното използване на медикаментите от личната аптека)*. София: Кибеа, 2000.
- Kaftandzhiev 1994:** Кафтанджиев, Хр. *Текстовете на печатната реклама*. София, 1994.
- Nénkova 2015:** Ненкова, В. Фразеология в рекламните текстове. // *Българският език и литература в европейското културно пространство: традиции и перспективи*. Szeged: Jate Press, 2015, 93–99.
- Penakova 2007:** Пенакова, Г. Рекламен дискурс и социален деиксис. // *За човека и езика. Сборник научни статии, посветени на 60-годишнината на проф. дфн Майя Пенчева*. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 2007, 379–392.
- Vekov; Getov 2014:** Веков, Т., Гетов, И. *Маркетинг на лекарствени продукти*. София: Български кардиологичен институт, 2014.
- Vivanco Cervero 2006:** Vivanco Cervero, V. *El español de la ciencia y la tecnología*. Madrid: Arco Libros, 2006.
- Weston 2005:** Weston, A. *Las claves de la argumentación*. Barcelona: Ariel, 2005.

EL USO DEL TELÉFONO MÓVIL EN LA CLASE DE CONVERSACIÓN EN ESPAÑOL, UNA EXPERIENCIA POSITIVA

Presentación Ortega
Universidad de Plovdiv “Paisiy Hilendarski”

USING MOBILE PHONES IN SPANISH CONVERSATION CLASS A POSITIVE EXPERIENCE

Presentación Ortega
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

In contrast to the recommendation that teachers give at the beginning of the class, “Please, silence your mobiles” or “Keep mobiles in your pockets”; we bet to say: “The class starts, please take your mobiles and switch them on!”. This article is about an experiment in the conversation class with 4th year students of English-Spanish Applied Linguistics at the Paisii Hilendarski University of Plovdiv. We observe how using this device can become a teaching strategy to encourage spontaneous conversation and to increase students’ motivation, helping to face the difficult task of oral communication in a foreign language. The experiment includes a students’ opinion survey.

Key words: oral proficiency, spontaneous oral expression, motivation, affective component, mobile phone, teaching Spanish as a foreign language (SFL)

1.- Introducción.

Hablar una lengua extranjera se asocia frecuentemente con saber hablar una lengua, lo que demuestra el papel central que tiene la expresión oral en el aprendizaje de una lengua extranjera.

Este trabajo es el resultado de la experimentación con el teléfono móvil en las clases de conversación de español en la Universidad de Plovdiv Paisiy Hilendarski. Pretendemos comprobar si el uso de este dispositivo puede ayudar en la práctica de esta destreza aumentando la motivación del alumno.

Según el Marco común europeo de referencia (MCER) (2002), la interacción oral se define como la destreza en la que “el usuario de la lengua actúa de forma alterna como hablante y oyente con uno o con más

interlocutores para construir conjuntamente una conversación mediante la negociación de significados siguiendo el principio de cooperación”.

La interacción oral resulta afectada por la escasa práctica en clase y específicamente la de la expresión oral espontánea. Por expresión oral espontánea nos referimos a la posibilidad del alumno de hablar y comunicarse tal como lo hace en su lengua. Así pues, las actividades de interacción oral deben implicar un proceso de comunicación bidireccional que no consista solo en la suma de expresión más comprensión. Como señala Hernández (2006: 613), la interacción se produce “cuando el alumno habla teniendo en cuenta lo que se ha dicho ya, y esto se puede ver en la forma de iniciar su turno de palabra”, por ejemplo.

1.1.- Dificultades de la interacción oral.

La destreza que provoca más ansiedad, inquietud o miedo en los estudiantes de una lengua extranjera es la de hablar. Sabemos que hay estudiantes que sufren bloqueos no por falta de capacidad o motivación, sino por el miedo que sienten ante determinadas situaciones de aprendizaje o uso real de la lengua.

Williams (1994: 77) afirma: “*there is no question that learning a foreign language is different to learning other subjects. This is mainly because of the social nature of such a venture. Language, after all, belongs to a person’s whole social being; it is part of one’s identity*” y, especialmente, hablar es crucial porque la lengua “*is used to convey this identity to other people*”. Nuestra propia imagen se hace más vulnerable cuando nuestra destreza oral se reduce a niveles infantiles. Esta situación nos lleva inevitablemente a la ansiedad.

Por otro lado también está la actitud positiva del estudiante, según Arnold (2002) un alumno que tiene la creencia de que no puede aprender, tiene razón: no puede, a menos que cambie esta creencia.

También en el terreno científico la neurociencia ha mostrado claramente que lo cognitivo y lo afectivo son elementos inseparables en el cerebro y que un contexto afectivo positivo favorece el trabajo cognitivo del aprendizaje. Antonio Damasio, prestigioso neurocientífico de origen portugués y ganador del Premio Príncipe de Asturias 2005 ha enfatizado el papel esencial de las emociones y los sentimientos en los procesos cognitivos.

En su modelo, Underhill (1999) dice que a un primer nivel existe el docente que sabe el idioma –aquí, que conoce bien el español. En otro nivel superior se encontraría el docente que además de saber el español, también dispone de conocimientos sobre metodología y técnicas de enseñanza del español. Sin embargo, explica que más eficaz todavía es el

docente que también entiende cómo generar en el aula un ambiente propicio para el aprendizaje, que tiene en cuenta lo que pasa “dentro de” y “entre” las personas en el aula.

Coincidimos con Kalan (2007) con la siguiente clasificación del grado de dificultades de índole lingüista o afectiva durante las actividades de expresión oral en clase¹:

1	el miedo de cometer errores	3,18
2	el vocabulario (encontrar o recordar el vocabulario adecuado)	3,18
3	el miedo de hablar en público en general	3,05
4	porque pienso demasiado en la gramática	2,85
5	la fluidez	2,75
6	porque no sé reaccionar y responder rápidamente	2,55
7	miedo de la reacción del profesor	2,55

El miedo a cometer errores es la dificultad más importante. Esto es debido a que en clase se practica más la corrección gramatical que la comunicación con fluidez.

Según Kalan (2007):

Quando corregimos a los alumnos, el acto comunicativo tiene un objetivo auténtico y se desarrolla en su marco natural. Pero no todas las formas de corrección corresponden a actos comunicativos con los hablantes nativos. Si comparamos la forma habitual de corregir de un docente de lengua con la de los hablantes nativos de esa lengua, observamos que tienen formas diferentes de corregir. El hablante nativo espera para permitir que el hablante no nativo se autocorrija, corrige sólo los errores que dificultan la comprensión, pide aclaraciones o confirmación de la información, corrige con un tono más bajo, repitiendo el fragmento erróneo de modo correcto, y así el hablante nativo no interrumpe el flujo discursivo.

Podemos ignorar los errores, pero esto no siempre resulta útil, incluso puede ser visto como falta de interés del docente. Siempre es preferible la autocorrección del alumno, pero esto no se da en todas las situaciones. Lo mejor que puede hacer el profesor para bajar la ansiedad y evitar que el estudiante se quede callado es crear un ambiente de apoyo y fomentar su autoestima.

En vista de la exposición anterior, podemos afirmar que el éxito en la práctica de la interacción oral depende menos de los materiales, las técnicas y los análisis lingüísticos que de lo que ocurre en el interior de las personas

¹Clasificación realizada a través de una encuesta a estudiantes de español como lengua extranjera (ELE) de nivel B1-B2 de la Universidad de Ljubljana (Eslovenia) en 2006. El grado del problema varía de 1 (nunca me pasa) a 5 (siempre me pasa).

y entre ellas dentro del aula. Factores como la ansiedad, la afectividad, la actitud positiva del alumno y la actitud y la empatía del profesor son esenciales para garantizar la práctica de la expresión oral en el aula.

1.2.- Actividades Comunicativas.

Según el MCER (2002), las características principales que deben tener las actividades para que puedan considerarse tareas comunicativas son:

- Los participantes están involucrados en la actividad
- Existe una finalidad para hablar
- Se intercambia información real
- El éxito se evalúa en función de los resultados comunicativos
- Las formas están al servicio de la comunicación
- La reflexión sobre la lengua está vinculada a las necesidades comunicativas

Pinilla (2004: 891) propone una clasificación de actividades de producción oral, de la cual hemos tomado solo aquellas que implican interacción:

- **Diálogos:** Son muy utilizados en los niveles iniciales como sistema de repetición y fijación de estructuras, normalmente el modelo lo ofrece el manual.

- **Encuestas y entrevistas:** Son un formato adaptable a distintos niveles. Se pueden realizar dentro y fuera del aula.

- **Técnicas dramáticas:** Se emplean para la creación de contextos en los que el lenguaje se usa de forma natural. Existen tres tipos: dramatizaciones, juegos de rol y simulaciones.

- **Debates:** Se llevan a cabo a partir de niveles intermedios. Favorecen las técnicas de exposición y argumentación.

- **Conversaciones telefónicas:** Se trata de un tipo especial de interacción (ausencia de lenguaje no verbal, sonido deficiente) que puede trabajarse en todos los niveles.

- **Actividades de carácter lúdico.**

2.- El teléfono móvil en la expresión oral.

No cabe duda de que la enseñanza de ELE está cambiando a causa del uso generalizado de TIC (Tecnologías de la Información y la Comunicación). Prácticamente todos, sobre todo los estudiantes, disponemos de dispositivos móviles como tabletas y teléfonos inteligentes y, además, también disponemos de contrato de datos móviles que nos posibilitan poder estar “online” las 24 horas del día. Por otro lado, están las redes sociales como *Facebook*, *Twitter*, *Pinterest*, *Youtube*, etc.

acompañadas de aplicaciones para dispositivos móviles (*apps*) como *WhatsApp*, *Viber* y otras específicas para el aprendizaje de idiomas como *Duolingo*, *Google Translator*, *WordReference*, etc. Podemos guardar todos nuestros contenidos en la nube (*Dropbox*, *Google Drive*, *iCloud* u otros). Cabe por lo tanto concluir que es una pena desaprovechar el gran potencial de estos dispositivos, ¿por qué no usarlos en la clase de conversación de español?

Durante el segundo semestre del curso 2014-2015 decidimos utilizar este “Caballo de Troya” infiltrado en las aulas por parecernos un dispositivo que ofrece muchas ventajas para el aprendizaje de lenguas.

No fue necesario pedirles a los estudiantes que trajeran siempre su *smartphone* (teléfono inteligente, en adelante teléfono móvil o móvil), pero sí les recordamos que lo trajeran con batería llena y espacio libre.

2.1.- Características del grupo meta.

Una de las carencias en el curriculum de español en la especialidad de Lingüística Aplicada (LA) en la Universidad de Plovdiv Paisiy Hilendarski es que no contempla la clase de conversación o práctica de la destreza oral como materia independiente. Si bien la destreza oral debe estar integrada de forma transversal en el resto de materias del curriculum del español, como las demás destrezas, creemos que merece una asignatura aparte. Es la destreza a la que menos atención se le dedica, se da primacía a la enseñanza de la gramática.

Por otro lado, esta especialidad contempla al español como segundo idioma extranjero y no como primero.

Los estudiantes de 4º curso de LA no están acostumbrados a tener clase de conversación de español separadamente del resto de materias, vienen con un nivel de motivación y autoconfianza muy bajos y tienen poca esperanza en aumentar su destreza oral ya que se trata del último curso y además muchos de ellos ya han empezado a trabajar y no consideran esta clase prioritaria para aprobar. Decidimos hacer algunos cambios para mejorar la situación.

En primer lugar decidimos dedicar 2 clases semanales (de un total de 6) de Español Práctico exclusivamente a la práctica oral.

Nuestro grupo estuvo formado por 31 estudiantes de 4º curso de 2 especialidades: Lingüística Aplicada Inglés-Español y Lingüística con IT-Inglés-Español. Se impartieron 15 sesiones durante el segundo semestre del curso 2014-2015.

2.2.- Tipos de actividades.

Seguimos las recomendaciones MCER (2002) indicadas más arriba. Utilizamos el libro *¡Exprésate!*: actividades de expresión oral para la clase

de ELE de la *editorial* SGEL, así como otras propias. Podemos destacar las realizadas individualmente como trabajo para casa:

- Creación de 2 audio libros: “Obabakoak” de Bernardo Atxaga y “En Babia” de Julio Llamazares.

- Grabación de diálogos para vídeos mudos de *youtube*: el estudiante mientras visionaba el vídeo tenía que poner voz a las escenas y grabarla. Algunos lo hicieron con tal sincronía que parecía profesional, incluso haciendo cambios en el tono de la voz para que se distinguieran los distintos personajes.

- Creación de vídeos en actividades de roll-play, etc.

Es importante señalar la importancia de la grabación de audio durante la práctica de la expresión oral en clase, distinguimos varias razones:

1. Para poder tener huellas tangibles, es decir, susceptibles de ser compartidas, observadas y evaluadas. En grupos grandes es materialmente imposible dedicar el tiempo suficiente a la observación y participación en el proceso de producción oral de los alumnos, por lo que podemos realizar, al menos, la evaluación de estas prácticas después de las clases.

2. Para poder otorgar a la producción oral, el mismo rango de “objetividad” y de importancia que se le da a las producciones escritas. El hecho de que el estudiante elabore un texto oral, produzca un material, le hace sentirse más seguro y aumenta la importancia de la clase de conversación.

3. Para reducir la ansiedad que algunos estudiantes sienten cuando hablan delante del profesor. Como indica Kalan (2007):

La investigación de Long y Porter demuestra que tienen razón, porque el trabajo en grupos pequeños incrementa en un 500% las oportunidades de hablar que en una clase basada en interacción profesor-alumnos. No sólo aumenta la cantidad, sino también la calidad y variedad de las emisiones de los estudiantes. Desde el punto de vista afectivo seguramente los alumnos se sienten más relajados y desarrollan más la fluidez sin la presencia del profesor.

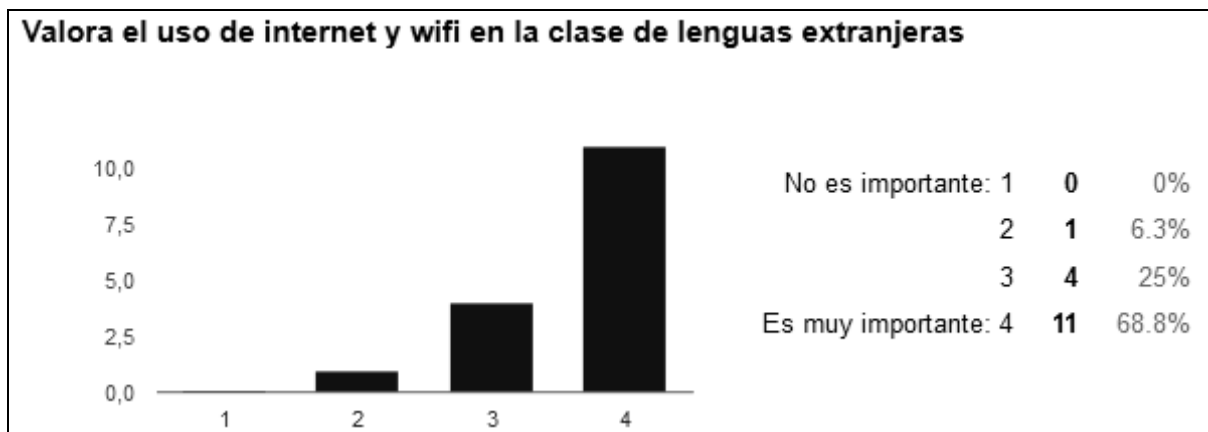
Al final del semestre cada alumno debía tener aproximadamente unas 15 grabaciones de audio. La comunicación con los grupos la realizamos a través de *Facebook*. Para el alojamiento de los ficheros de audio y vídeo utilizamos *Dropbox*, cada alumno era usuario independiente y tenía una carpeta compartida para alojar los trabajos de español. Esto fue una experiencia muy positiva para todos pues nos ayudó a poder manejarnos fácilmente con ficheros de gran tamaño.

3.- Análisis y resultados de la encuesta.

Después de esta experiencia decidimos realizar una encuesta a los estudiantes para conocer su opinión. La encuesta la diseñamos en *GoogleForms* para que pudieran acceder de forma online y anónima. Veamos a continuación un análisis de los resultados.

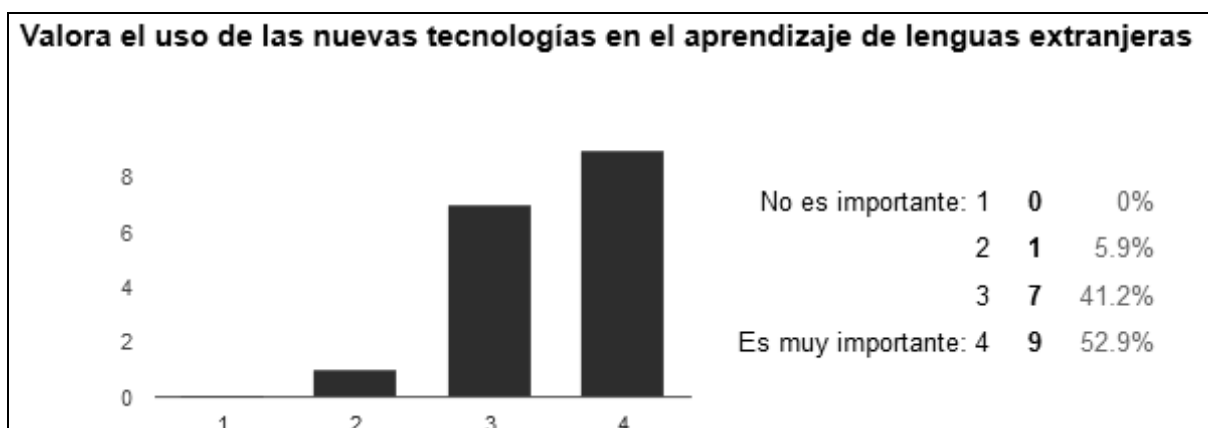
1.- ¿Tienes *smartphone*?: el 100% de los alumnos respondió Sí.

2.- Internet y *wifi* en clase.

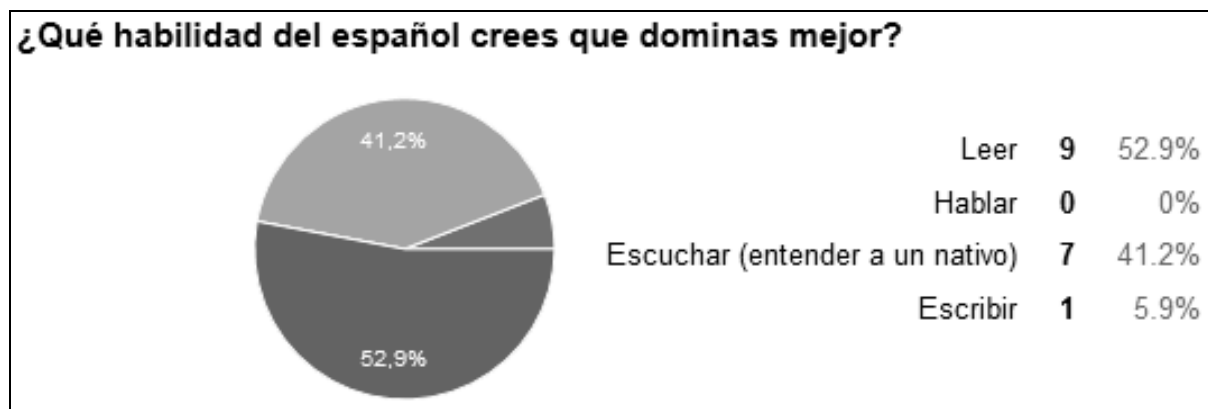
Aproximadamente el 94% valora positivamente el uso de Internet y *wifi*.

3.- Las TIC.

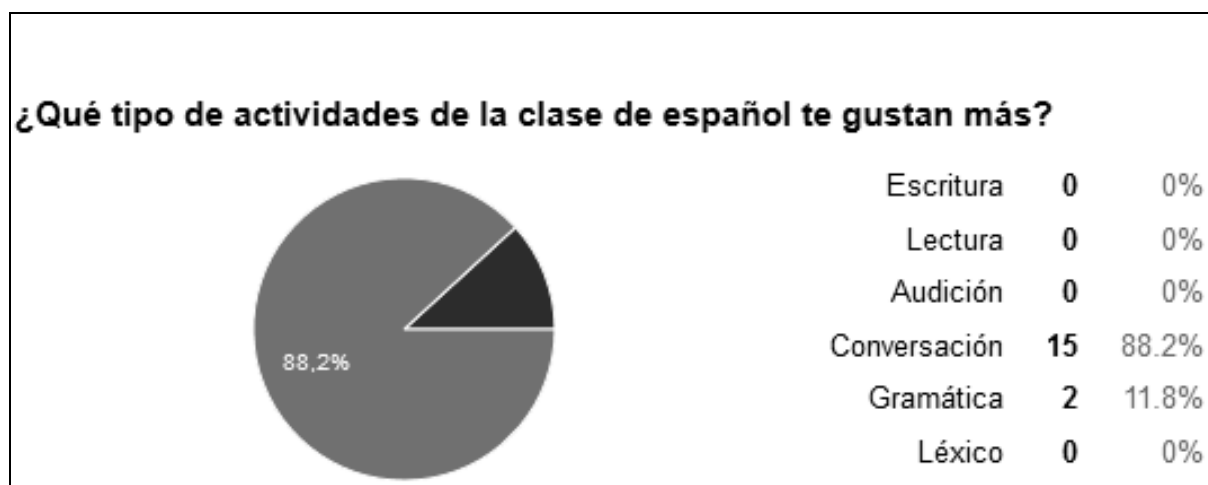
Casi el 95% cree que es importante usar las TIC en la clase de idiomas.

4.- Dominio de habilidades.

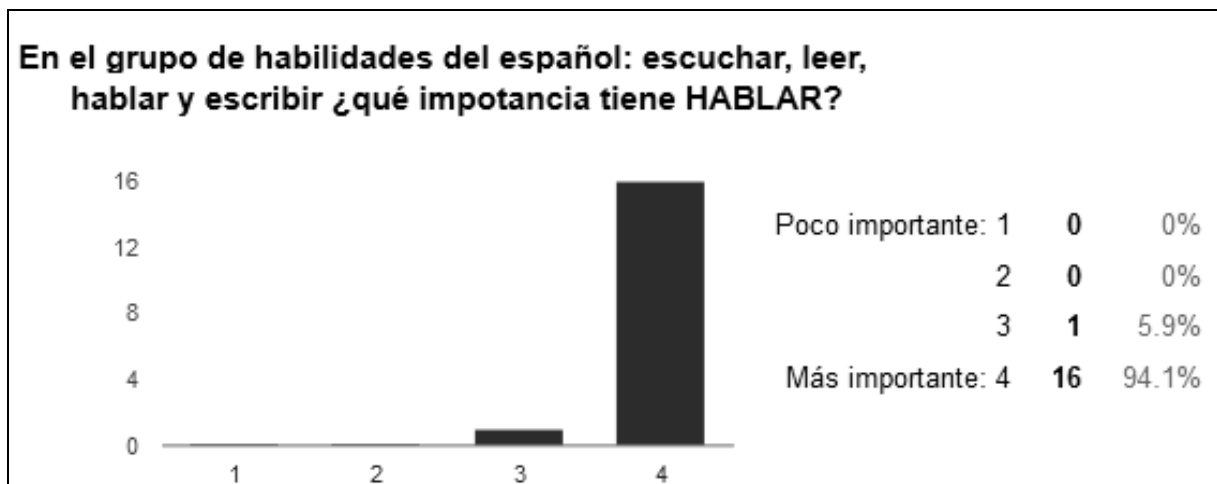
Según su opinión, las destrezas que mejor dominan son leer y escuchar, es decir, las destrezas receptivas. Algo sorprendente es que hablar es considerada por todos los estudiantes como la destreza que peor dominan.

5.- Destrezas que disfrutan.

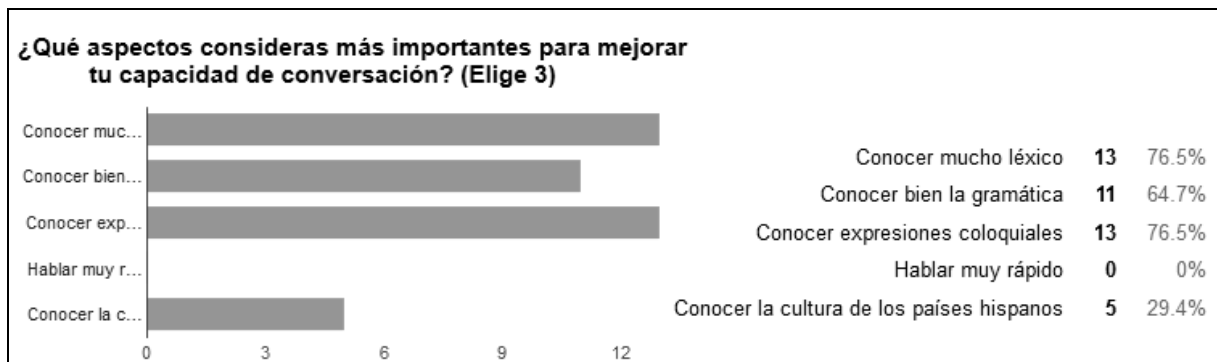
En cambio, los estudiantes disfrutan más de las actividades de conversación.

6.- Importancia de la destreza oral

Aparte de que hablar es la destreza preferida, también es considerada la más importante.

7.- Cómo mejorar la destreza oral.

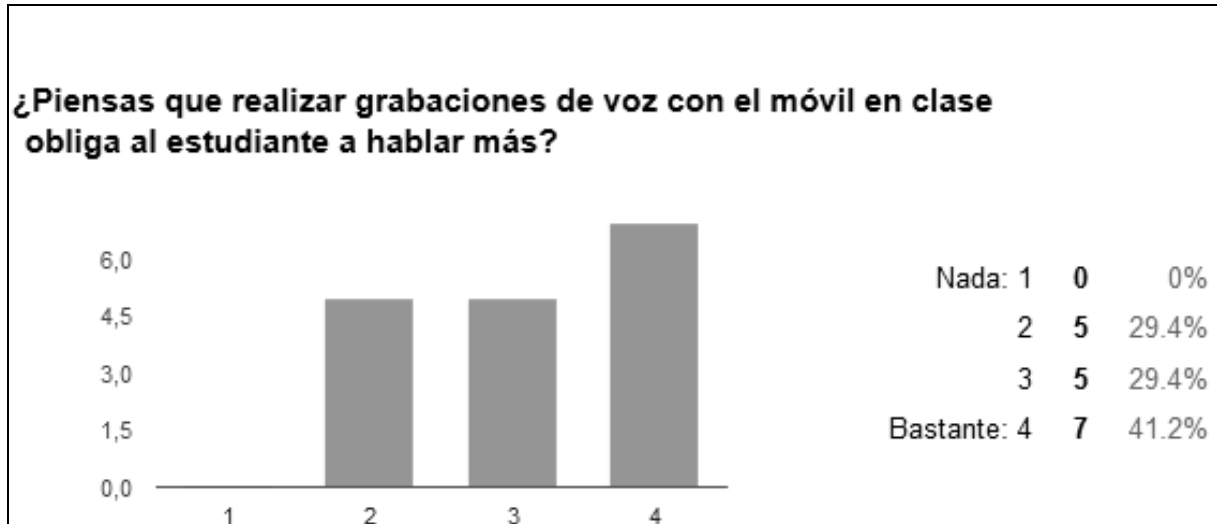
Los estudiantes opinan que conocer léxico y expresiones coloquiales es lo más importante para mejorar su expresión oral; seguido del conocimiento de la gramática.

8.- Utilización del móvil en clase.

Prácticamente el 100% de los estudiantes disfrutaron de la experiencia con el móvil.

9.-¿Se habla más con el móvil?

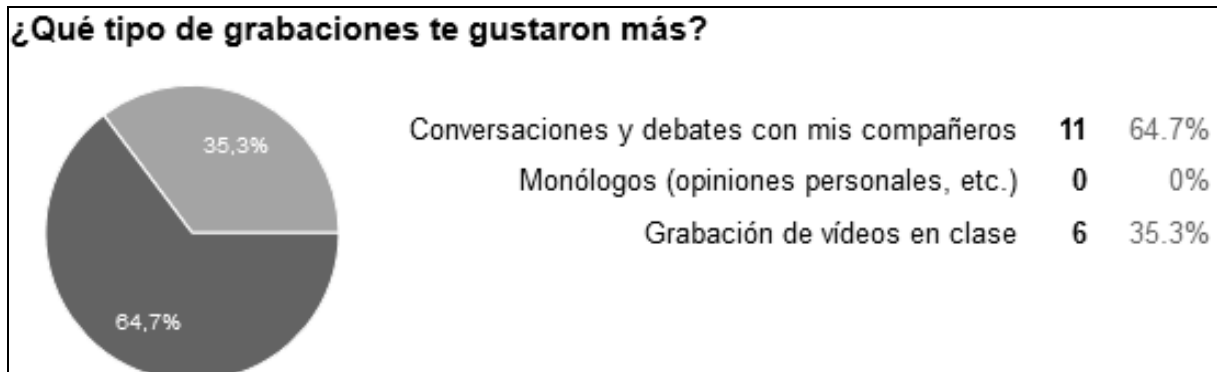
El 70% opina que sí obliga a hablar más.

10.- ¿Ayuda el móvil a mejorar en espontaneidad?

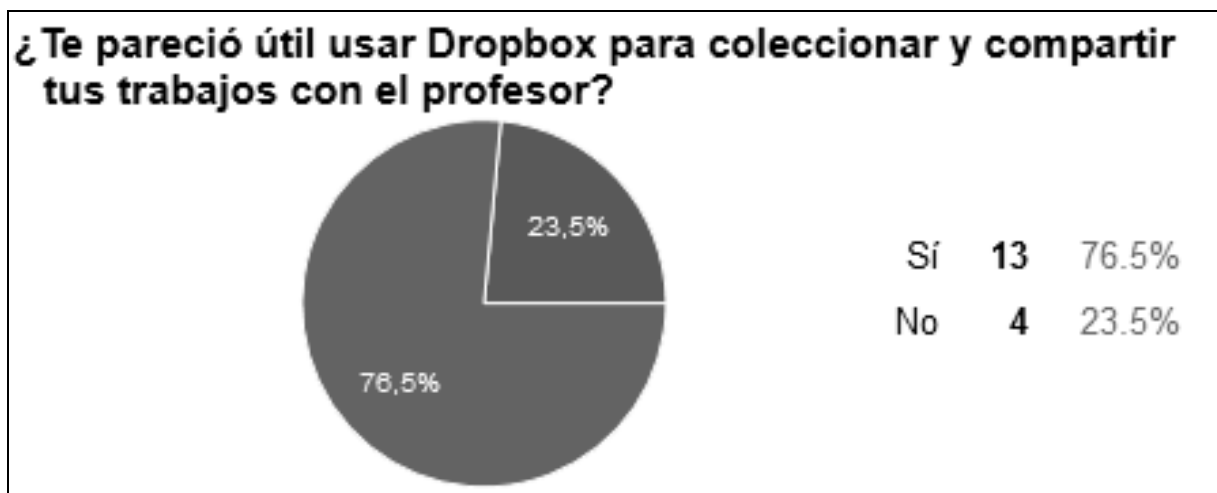
El 88% opina que el móvil sí ayuda a mejorar la conversación espontánea, dentro de los límites en que la conversación puede ser espontánea en el contexto del aula, ¡claro!

11.-Preferencias en el tipo de actividades.

La actividad más popular entre los estudiantes universitarios son los diálogos y las conversaciones y debates en grupos pequeños con otros estudiantes. A continuación les siguen las grabaciones de vídeos en clase. Los tipos coinciden con la tipología que describe Pinilla (2004).

12.-Uso del servidor de ficheros online *Dropbox*.

A la gran mayoría de los estudiantes, el 76,5% les pareció útil el uso de *Dropbox*.

Comentarios y sugerencias.

Trasladamos a continuación los textos íntegros de los comentarios de los estudiantes:

- El uso del smartphone hace la clase de conversación más interesante.
- Creo que es una buena idea y mas profesores pueden usarla para mejorar sus clases.
- Pienso que el uso del smartphone en las clases es muy importante y ayuda mucho al trabajo. Además puede estar muy divertido. Yo guardo todas mis grabaciones. Pero el Internet es que hace los smartphones tan cómodos y útil. Estamos en la época de tecnologías i esto es algo inevitable.:)
- Es estupendo que quieres vivir en el año 2015. La tecnica, por bueno o malo, es el futuro.
- Полезно е, защото винаги можеш да намериш думата или изрза, който ти трябва (Traducción: Es útil porque siempre se puede encontrar la palabra o frase que necesitas)
- En mi opinion el uso de los smartphones es muy importante para la educacion. Hay muchos apps para mejorar tu nivel de espanol. Yo uso Duolingo i eso me ayuda a mejorar mi lexica y gramatica.
- Creo que es muy útil tener un smartphone porque te ayuda buscar por ejemplo alguna palabra o ver como debes conjugar el verbo...
- N/A
- Para mi usar el internet en clase es importante pero solamente cuando hay necesidad (no para chatear por el facebook). Por ejemplo para la lexica o cuando no podemos comprender los ejemplos de la gramatica.
- Se debe usar más para hacer grabaciones y no tanto para buscar palabras porque esto no es la idea, la idea es usar las palabras que ya conoces en la práctica
- Me parece una idea estupenda que hace las clases más interesantes e interactivas para los alumnos.
- Смятам, че е необходима употребата на смартфон в клас, защото по този начин можем да си помагаме с думи, изрази и всякакви материали, които могат да подобрят четенето и разбирането на испанския език (traducción: Creo que es necesario el uso del teléfono inteligente en clase porque puede ayudarnos con palabras, expresiones y cualquier material que pueda mejorar la lectura y comprensión de la lengua española).
- El smartphone ayuda pero no es lo mas importante para los clases.

Cabe destacar que la mayoría de los estudiantes, el 84,6% opina muy favorablemente sobre el uso del móvil en la clase de español. Todos comparten la idea de que las clases son más divertidas e interactivas con el

móvil. Un estudiante llega a opinar que “...*Se debe usar más para hacer grabaciones y no tanto para buscar palabras...*”

3.- Conclusiones.

Los docentes de lenguas extranjeras nos sentimos más seguros cuando trabajamos con la gramática que cuando hacemos actividades orales y espontáneas o que no están supeditadas al libro del aula. Por esta razón, además de las indicadas en el apartado 1.1, no damos la prioridad necesaria a la práctica de esta actividad.

Con esta pequeña investigación hemos comprobado que la destreza oral, por el contrario, es la preferida entre los estudiantes búlgaros de español de la universidad, aunque esto conlleve una carga de ansiedad y autoconfianza que los docentes debemos disminuir creando un ambiente propicio en la clase y realizando actividades motivadoras.

Hemos observado que el uso del teléfono móvil en clase de conversación puede ayudar a aumentar la autonomía, seguridad y espontaneidad del estudiante. No es necesario que el docente esté presente y participe en la conversación que mantiene el estudiante con otros compañeros. De esta manera disminuimos el temor ante las posibles correcciones que el docente haga al estudiante, ayudando a que el estudiante se sienta más libre.

Por otro lado, la fase de corrección se puede realizar a posteriori después de que el profesor haya escuchado los audios realizados por los estudiantes. Así podemos tomar nota de los errores sistemáticos producidos sin tener que hacerlo en la presencia del estudiante.

Los estudiantes tienen la sensación de que en la clase de conversación también se realiza una producción de textos como en las demás: ejercicios de gramática, de léxico, de comprensión lectora, de expresión escrita, etc., es decir, se elabora un producto.

Recomendamos esta práctica por el componente motivador que conlleva. Los estudiantes utilizan un dispositivo asociado a ocio y disfrute para una actividad académica. La relación ocio-aprendizaje resulta muy productiva.

Nuestra experiencia como docente ha sido muy gratificante. Pudimos comprobar cómo algunos estudiantes con un grado de motivación por el aprendizaje del español muy bajo, venían a clase de conversación porque sabían que haríamos algo nuevo, divertido, creativo, e interesante. Su motivación aumentó visiblemente. El móvil nos ayudó a crear un ambiente de aprendizaje relajado y de confianza, ayudándonos a evitar situaciones

en las que el estudiante pudiera sentirse ridículo o inseguro. También nos permitió utilizar técnicas de corrección indirectas.

REFERENCIAS

- Arnold 2000:** Arnold, J. (ed.) *La dimensión afectiva en el aprendizaje de idiomas*. Madrid: Cambridge University Press, 2000.
- Hernández 2006:** Hernández, C. La interacción en la destreza oral. // *Actas XVII Congreso Internacional de ASELE, Las destrezas orales en la enseñanza del español L2-LE*. Logroño, 2006. [En línea]. Disponible en: <http://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/asele/pdf/17/17_0613.pdf>
- Kalan 2007:** Kalan, M. Las dificultades lingüísticas y afectivas de la expresión oral en clase y en la vida real. En *Las destrezas orales en la enseñanza del español L2-LE: XVII Congreso Internacional de la Asociación del Español como lengua extranjera (ASELE)*. Logroño: Universidad de La Rioja, 2007. [En línea]. Disponible en: <http://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/asele/pdf/17/17_0981.pdf>
- MCER 2002: Consejo de Europa.** *Marco común europeo de referencia para las lenguas: aprendizaje, enseñanza y evaluación*. Ministerio de Educación, cultura y deporte y Editorial Anaya, 2012. [En línea]. Disponible en: <http://cvc.cervantes.es/obref/marco/cvc_mer.pdf>
- Pinilla 2004:** Pinilla, R. “La expresión oral”, *Vademécum para la formación de profesores*. Madrid. SGEL. 2004, 879-897.
- Roldán y Tarancón 2000:** Roldán, R. y Tarancón, B. *¡Exprésate!* Madrid.: SGEL, 2010.
- Stevick 1980:** Stevick, E. W. *Teaching Languages: A Way and Ways*. Rowley. Massachusetts: Newbury House, 1980.
- Underhill 1999:** Underhill, A. Facilitation in language teaching. In J. Arnold (Ed.), *Affect in Language Learning*, 125–141. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Williams 1994:** Williams, M. *Motivation in foreign and second language learning: An interactive perspective*. *Educational Psychology* 91, 76–97, 1994.

**¿QUÉ SUGIEREN LOS TÍTULOS
(ANÁLISIS COMPARATIVO DE LA TITROLOGÍA
EN LA PRENSA ESPAÑOLA)
II PARTE: LOS TÍTULOS EXPRESIVOS**

Stefka Kojouharova
Universidad de Economía Nacional y Mundial

**WHAT DO TITLES SUGGEST?
(COMPARATIVE ANALYSIS
OF TITLES IN THE SPANISH PRESS)
II PART: THE EXPRESSIVE TITLES**

Stefka Kozuharova
University of National and World Economy

The present analysis is the second part of a study of the titles of the articles about Bulgaria published in 2013 in the three most popular Spanish daily newspapers. The object is the so called expressive title and the purpose is to reveal the strategies and the means used to make headings more attractive for the readers, achieving a stronger impact on them and suggesting in a subtle way certain ideas and attitudes. The vehicles of this kind of expression are some tropes and literary figures integrated in the press discourse as metaphor, antonomasia, hyperbole or figures of contrast (anthithesis, oxymoron).

Key words: press discours, title, expressivity, metaphor, antonomasia, hyperbole, figures of contrast

En la primera parte hemos analizado los titulares informativos de los artículos que conciernen Bulgaria, publicados en el año 2013 en los tres diarios españoles más populares: *El País*, *El Mundo* y *ABC*. El corpus consiste de 76 títulos: un 57% son informativos y el restante 43% calificamos de expresivos. Los primeros consisten en una “condensación de lo esencial” del contenido de modo que el lector “se conforme con lo relatado en la oración del titular sin seguir leyendo el resto de la noticia” (Casals Carro 2009: 448). Asimismo, es de suma importancia presentar la información de forma neutral y objetiva. *El Libro de estilo de ABC* destaca

la imparcialidad como una de “las virtudes esenciales” de la titulación subrayando: “La información se presentará con máxima objetividad, corrección, impersonalidad y amenidad” (Vigara 2001: 165). Los autores deben evitar o reducir al mínimo posible los matices expresivo y valorativo.

En *Redacción informativa en prensa y Principios básicos de la noticia escrita* los autores españoles J. I. Armenta Vizueté y J. M. Caminos Marcet distinguen otros dos tipos de titulares:

”*Titulares expresivos*. Son aquellos que no se orientan fundamentalmente a informar sobre algún hecho y sus circunstancias concretas, sino que tienen como misión evocar, en mayor o menor grado, un hecho que se presume que es conocido por el lector” (Caminos, Armentia 1998: 110). Ejemplo: “Catástrofe”. Privado de contexto este titular más que lacónico resulta casi del todo críptico. La calamidad es la pérdida del Real Madrid en su terreno de juego. Para la comprensión correcta del mensaje exento de referencias temáticas se cuenta con la competencia del receptor y sobre todo con el contexto verbal y no verbal característicos del diseño del periódico: el cintillo *Deporte* y casi siempre el material gráfico (foto).

La escasez de tales encabezamientos en nuestro corpus (solo dos) confirma la observación que estos son más frecuentes en los rotativos deportivos o sensacionalistas, siendo atípicos para la prensa de información general calificada como “de rigor” y “de calidad”. El ejemplo más ilustrativo es “Los suyos” (24.6. *El País*)¹. Nos encontramos ante un caso extremo: disponiendo únicamente de estas dos palabras el lector, no obstante sus conocimientos y su preparación, “no tiene ni idea” del contenido. Solo la lectura demostrará que se trata de una acerba crítica de la corrupción en el seno del Partido Socialista Europeo que con su “silencio cómplice” apoya a “los suyos” en distintos países, incluida Bulgaria, pese al descontento social de que los políticos son objeto.

El segundo titular “Chopin contra el pensamiento único” (26.2. *El País*) asocia el contenido con la música, pero el vínculo se da solo como telón de fondo; la frase no nos orienta que el tema no es el compositor, sino la novela *Jóvenes talentos* del escritor y músico búlgaro Nikolai Grozni con motivo de la publicación de su obra en España. El libro narra la experiencia de un niño prodigio que estudia “en una opresiva escuela de música en plena dictadura comunista”.

¹ Al final se adjunta una lista de los titulares expresivos ordenados por periódico y por fecha.

En los casos citados se aplica una estrategia audaz que apuesta por “todo o nada.” Se asume el riesgo de que de entrada se renuncie a la lectura del texto porque el encabezamiento no “dice” nada. Sin embargo, la estrategia cuenta con la otra posibilidad: el público, intrigado, da el paso esperado para conocer el contenido y resolver el enigma planteado por el título. Estos titulares “misteriosos”, tan parcos en información sustancial, factual, se podrían llamar “crípticos”. Se encuentran en el extremo opuesto de los informativos, siendo una introducción a los que los dos autores españoles llaman apelativos:

”Un titular es apelativo cuando apunta o menciona superficialmente un tema pero no suministra información completa sobre él. Habitualmente se redacta con frases muy cortas [...]” (Armentia, Caminos 2009: 151) Al ya mencionado encabezamiento expresivo “Catástrofe” se añade una mínima referencia temática para convertirlo en el apelativo “Catástrofe en Bernabeu”. La mención del mítico estadio madrileño orienta a los aficionados al fútbol.

N. Abril Vargas propone otra clasificación que se aproxima a la anterior: titulares 1. “enunciativos” parecidos a los informativos; 2. “llamativos” o “con garra” (similares a los expresivos); se enumeran algunos trucos para cautivar al auditorio e invitarlo a la lectura y 3. “exhortativos”: una frase “que llama o impele a realizar determinada acción o bien a asumir determinada posición [...]” (Abril Vargas 1999: 105), son encabezamientos semejantes a los apelativos. La línea divisoria entre 2. y 3. resulta bastante borrosa e incierta. Lo mismo se refiere al esquema de Caminos y Armentia y ellos lo reconocen: “No existe una diferencia muy grande entre un titular apelativo y uno expresivo” (Caminos, Armentia 2009: 151).

En fin, distinguimos dos grupos de titulares: los informativos y otros que en mayor o menor medida se alejan de las características de los primeros. En el segundo conjunto destaca la función apelativa: persuadir al público a leer el artículo. Dicho objetivo sobresale como primordial tanto en los encabezamientos que las clasificaciones anteriores califican de expresivos (llamativos), como en los apelativos (exhortativos). Puesto que los dos en algunas variantes suyas son tan próximos que tienden a confundirse, sería oportuno unirlos en uno solo. Elegimos para ello la denominación “expresivos” advirtiendo que el contenido de la categoría se aparta de la definición de Armentia y Caminos. Creemos que es el nombre más apropiado porque el rasgo distintivo del título es justamente la expresividad. El resultado es una frase original que sobresale entre las demás y, al mismo tiempo, contiene aspectos emocionales y valorativos,

por lo tanto en mayor o menor medida demuestra actitud y más o menos perceptiblemente se desvía de la postura de la estricta neutralidad.

A pesar de que hay titulares claramente informativos y otros claramente expresivos, la distinción entre las dos categorías no es tajante, hay “una zona fronteriza”. Los investigadores españoles están conscientes de la complejidad del asunto: “no nos podemos referir nunca a fórmulas puras o cerradas. Lo habitual siempre es encontrar entremezcladas características propias de estas diferentes formas de titulación.” (Caminos, Armentia 2009: 153) Por eso establecen un grado intermedio calificándolo de “hibridación”: “Esta hibridación en las formas de titulación es cada vez más frecuente en los medios de comunicación [...]” (Caminos, Armentia 2009: 153).

Los titulares “híbridos” que no son muchos en nuestro corpus responden a los requisitos de los informativos, pero al mismo tiempo se distinguen de estos no por algunos procedimientos especiales sino por la misma información que exponen: es rara, sorprendente, sensacional y “engancha” al lector. El siguiente titular representa una condensación de la noticia de un modo objetivo y en tono neutral, por eso está incluido en el conjunto de los informativos. Sin embargo, partiendo de las observaciones expuestas se puede interpretar como “híbrido”. “Un monumento al Ejército Rojo aparece pintado de rosa en la capital búlgara” (21.8. *El Mundo*) mantiene ágilmente el equilibrio entre las dos variantes. Por un lado se resume la esencia de la noticia, pero, por otro, esta sigue siendo un enigma: es imposible imaginarse que dicha muestra de arte urbano es, en realidad, una conmemoración de la Primavera de Praga de 1969. “Bulgaria discúlpate”, está escrito en el monumento porque sí hay razón de hacerlo: contra el movimiento de los checos, contra el socialismo de modelo soviético intervinieron también tropas búlgaras.

Como otro ejemplo de “hibridación” puede interpretarse la elección del epíteto dotado de fuerza expresiva en “Una abrumadora mayoría de franceses apoya a Manuel Valls sobre los gitanos” (28.9. *El Mundo*).

El distanciamiento del “puro” tono informativo se puede conseguir por medio de un común y corriente signo de puntuación, las comillas. En “Encuentran restos de un “vampiro” medieval con un hierro clavado en el pecho” (3.9. *ABC*) la puntuación cambia la perspectiva. Pese a que el artículo da a conocer de una manera neutral —exponiendo datos objetivos— el insólito hallazgo, las comillas en combinación del material gráfico (la foto de una antigua película de vampiros) añaden un toque irónico e incluso siembran el germen de la duda con respecto al descubrimiento científico. Mínimo esfuerzo, máximo efecto: asoman matices valorativos y

se despierta la curiosidad. El cuadro sería bien distinto, si la noticia se titulara, por ejemplo, “Sorprendente hallazgo de arqueólogos búlgaros”.

Los procedimientos para lograr expresividad se asocian con la literatura, pero no son privativos de esta; algunos se dan con frecuencia en el lenguaje coloquial, tampoco faltan en el periodístico. El tropo preferido es la metáfora y el más propenso a su uso es *El País* en brusco contraste con *El Mundo* extremadamente parco en este sentido: registramos un solo ejemplo que es, en realidad, una unidad fraseológica.

El lenguaje metafórico es un fenómeno multifacético. Para poner orden en este campo establecemos grados de originalidad: cuanto más original es la metáfora, tanto mayor es el impacto que ejerce sobre el auditorio. El esquema se basa en la gradación. El nivel más bajo corresponde a las unidades fraseológicas basadas en metáforas. Algunas debido a su frecuente aparición se han hecho ya tan habituales que han perdido en gran medida su expresividad: “Francia cierra las puertas de Shenguen a Rumanía y Bulgaria” (30.9. *El País*), “Holanda pretende mantener cerrada la puerta a rumanos y búlgaros” (15.2. *El País*), “El Reino Unido levanta barreras en Europa” (5.12. *El Mundo*). En realidad, se podrían considerar una variante de los titulares híbridos, puesto que, por un lado, contienen un mecanismo que en principio “produce” expresividad, pero, por otro, desgastados por el uso, no consiguen el efecto deseado. Ganan en expresividad “Los socialistas búlgaros tejen nuevas alianzas con Rusia y se alejan de la UE” (31.7. *ABC*) o “Un partido xenófobo tiene la llave para formar gobierno en Bulgaria” (14.5. *El País*), pero, en general, se sitúan en la misma línea.

Otra variante se da a nivel de palabra; se trata de una acepción que forma parte del conjunto de significados, pero se aleja del primero y viene como resultado del empleo metafórico del vocablo en ciertos contextos. Es bien sabido que la metaforización es uno de los mecanismos poderosos para la creación de nuevos significados en la lengua. Como punto de referencia recurrimos al *Diccionario de la Real Academia Española*. Ejemplos: “Riesgo de parálisis política en Bulgaria” (13.5. *ABC*) (parálisis – 2. f Detención de cualquier actividad, funcionamiento o proceso.); “La pobreza atiza el descontento social en Bulgaria” (28.7. *ABC*) (atizar – 3. Avivar pasiones o discordias.), etc. *El País* combina el uso de la metáfora con la repetición: “El país más pobre de la UE se harta de corruptos” (23.2. *El País*) y “Bulgaria se harta de corruptos” (31.7. *El País*) (hartar – 3. tr. Fastidiar, cansar.)

Lo más notorio es la metáfora original que ostenta el mayor potencial para impresionar al lector. La más lograda es “La desesperación arde en

Bulgaria” (31.3. *El País*), título emocional y emocionante de un artículo que a raíz del suicidio de un joven en la ciudad de Varna cuenta de una “oleada de inmolaciones”: “seis hombres que, en las últimas seis semanas, se han prendido fuego en Bulgaria en un gesto desesperado de protesta social”. El verbo “arder” es el vehículo de la metáfora y da en el blanco, a la vez atrayendo la atención y apelando a los sentimientos. No cabe ninguna duda al respecto, si comparamos el titular citado con el de *El Mundo* “Bulgaria recurre a psicólogos para frenar los suicidios provocados por la crisis” (27.3.).

Del mismo rango es la metáfora en “El invierno del descontento se abate sobre Bulgaria” (21.2. *El País*). Se informa de las primeras protestas (febrero de 2013) provocadas por la subida de los precios de la luz y la energía que desembocan en un movimiento contra la pobreza, las malas condiciones de vida, la corrupción en el estado y la ineficiente clase política. El alto grado de originalidad es indiscutible. La metáfora se desenvuelve incluyendo asociaciones literarias. Se puede prescindir de la primera, el inicio del drama histórico de Shakespeare *Ricardo III* de donde proviene la expresión, es poco probable que el lector común y corriente se dé cuenta de ello. En el contexto concreto funciona la asociación más próxima en el tiempo: la célebre novela del Premio Nobel de Literatura de 1962 John Steinbeck (1902–1968) *El invierno de nuestro descontento* (1961) y las connotaciones que esta conlleva. El lector culto quizás sea consciente de este trasfondo literario que enriquece las ideas sugeridas por el título.

La metáfora adquiere más relieve y potencia su expresividad combinándose con otros tropos, por ejemplo con la hipérbole en “La rebelión de los jornaleros citrícolas” (10.1. *El Mundo*). La ‘rebelión’ es la huelga de temporeros en España, entre ellos búlgaros, provocada por las pésimas condiciones de trabajo y el incumplimiento de los contratos laborales.

Es muy acertada la combinación de la metáfora con la antítesis. La contraposición entre los conceptos pone de relieve la idea: “El Gobierno búlgaro que cayó por las protestas resucita en las urnas” (13.5. *El País*). Este ejemplo es una transición hacia las figuras basadas en la contraposición u oposición que cuentan con la sorpresa para intrigar al auditorio; la combinación entre las dos posibilidades es rara o tiende un puente entre realidades que parecen incompatibles. E. Vucheva destaca el denominador común: “En las figuras de contraste la designación se hace mediante la combinación de dos unidades que en el contexto dado tienen significados opuestos.” (Vucheva 2008: 63). Allí tenemos tres figuras en

cuya gradación la oposición llega al absurdo: la antítesis, el oxímoron y la paradoja.

”Simeón, el monarca republicano” (10.5.) en las páginas de *El País*, el periódico más aficionado a los titulares expresivos, es un caso ejemplar de oxímoron. La paradoja “Nuestra cerveza es más barata que vuestra agua mineral” (3.2. *El Mundo*) es una de las respuestas de los rumanos a los eslóganes de Inglaterra con el fin de disuadir a los posibles emigrantes al Reino Unido (los búlgaros, aunque esporádicamente, también están presentes en el artículo). Las connotaciones jocosas e irónicas sugeridas por el titular se desenvuelven en el texto. Las segundas se perciben en el titular “De karateca a primer ministro” (20.2. *El País*) y en el texto que sigue. El artículo resume la asombrosa trayectoria profesional y vital del primer ministro búlgaro Boiko Borisov. Glorioso progreso: karateca, bombero, guardaespaldas, político que llega a líder del partido Ciudadanos para Desarrollo Europeo de Bulgaria.

Una atención especial merece la antonomasia. E. Vucheva apunta que: “La antonomasia abunda en el lenguaje periodístico, siendo una de sus más notables características.” (Vucheva 2008: 57). El *Diccionario de términos literarios* búlgaro explica que el tropo se manifiesta de dos maneras: “1. Sustitución del nombre de una persona conocida por la idea que se tiene de un hecho, acontecimiento u objeto que guardan relación con esta. /.../ 2. Sustitución de un nombre común por un nombre propio y al revés” (Nitsolov 1980: 84).

En el corpus encontramos distintas variantes del tropo. En uno de los ejemplos la sustitución no incluye personas, sino acontecimientos basándose en la semejanza entre ellos. Se echa mano a un caso conocido en todo el mundo y por todo el mundo que ya se ha convertido en sinónimo de escándalo político relacionado con el acoso de personas importantes en la sociedad siendo involucrados en esta actividad ilegal figuras políticas a más alto nivel y servicios de inteligencia. “El ‘Watergate búlgaro’ marca las elecciones de hoy en Bulgaria” (12.5. *El Mundo*) es suficiente para dar a entender a cualquier público el *quid* de la cuestión. Las circunstancias concretas –escuchas ilegales a políticos, empresarios y periodistas, dirigidas por el Ministerio del Interior (está en entredicho el nombre del ministro)– son una encarnación más del abuso del poder en esta variante suya en una atmósfera cargada de tensión en vísperas de las elecciones anticipadas que se celebran en un momento crítico para Bulgaria.

La antonomasia citada conlleva fuertes connotaciones negativas que contrastan con las que se derivan del titular: “Plamen Oresharski: El ‘Mario Monti’ búlgaro” (12.5. *El Mundo*). La aureola positiva proviene del

referente extranjero. Se busca un paralelo entre el respetado político italiano que goza de reconocimiento internacional y el político búlgaro. El parangón viene justificado por una serie de similitudes: ambos economistas de profesión de renombre en sus respectivos países han sido ministros de finanzas y como tales han llevado a cabo importantes reformas; asumen el cargo de primer ministro sin tener una afiliación partidista (por lo menos abierta y formal en el caso de Oresharski) y se enfrentan con la ardua tarea de formar un gobierno 'técnico' en tiempos difíciles cuando los graves problemas sociales y económicos necesitan una urgente solución. La buena reputación y los reconocidos méritos del primer ministro italiano tienden a crear, por analogía, unas expectativas de moderado optimismo respecto a su homólogo búlgaro.

F. Rodríguez apunta que la referencia a la nacionalidad en la antonomasia en la esfera política es clave para que el tropo cumpla con los objetivos que se le asignan. El investigador llama la atención sobre la importancia de la relación extranjero→nacional en una serie de expresiones 'el Tejero (o el tejerazo) argentino', el joven José María Aznar como 'el 'Thatcher de Castilla', etc. Define las antonomasias como "[...] un tipo muy particular de tropismos, probablemente el más llamativo e interesante desde un punto de vista lexicológico, en los que el 'vehículo' comparativo es el nombre de un lugar, acontecimiento o personaje célebre de la política nacional o extranjera, con la que guarda alguna afinidad ('tenor') aunque no necesariamente ideológica" (Rodríguez 1991: 137).

El Mundo recurre a dicho recurso de gran eficacia en el lenguaje periodístico para atraer la atención hacia sucesos y personajes de máxima relevancia en la vida política y social y al mismo tiempo demostrar actitud, o sea, funciones apelativa y valorativa en virtud de acontecimientos de gran alcance a nivel nacional. No se puede decir lo mismo del otro periódico que hace uso del tropo. Es *El País* que se sirve de él en relación con un caso particular. Se trata de una niña de unos cinco años hallada en un campamento de gitanos en Grecia, la pequeña María evidentemente no pertenece al medio donde fue encontrada. El diario sigue la historia en "La policía búlgara interroga a los presuntos padres del ángel rubio" (24.10.) y "El ADN confirma que los padres del 'ángel rubio' son un matrimonio búlgaro" (25.10. *El País*). Los artículos plantean el preocupante problema del tráfico de niños, lo mismo que el publicado en *El Mundo* bajo el neutral "La policía griega busca a los dos búlgaros en relación con el caso de la niña María". No hace falta comparar los titulares para convencerse de la fuerza atractiva de la antonomasia.

ABC prescinde de ella y de no pocos recursos que generan expresividad. Esta observación echa un puente entre el análisis de los hechos concretos y las conclusiones que se derivan de las dos partes del presente trabajo. La meta final es esbozar las particularidades, las preferencias, en fin, el estilo de cada uno de los tres diarios en el aspecto estudiado. Ya se ha mencionado que predominan los títulos informativos (un 57% frente a un 43% expresivos). El resultado coincide con lo que postulan las fuentes teóricas, pero la diferencia entre las dos cifras no: es comúnmente admitido que en la prensa de información general los titulares informativos que cumplen con todos los requisitos expuestos en la primera parte son casi los únicos.

Sin embargo, este cuadro tiene sus secretos que se revelan al precisar la correlación por periódicos. Los resultados de *ABC* y *El Mundo* son tan similares que, efectivamente, los dos forman un solo grupo que ostenta una indiscutible preferencia por los titulares informativos. La ventaja de *ABC* (76% informativos/26% expresivos), comparada con *El Mundo* (74%/26% expresivos) es mínima. La significativa diferencia entre los dos concierne la gama de los recursos empleados: *ABC* se conforma con la metáfora y la puntuación (comillas), mientras que *El Mundo* en sus ocho titulares (nada más) ostenta metáfora, hipérbole, epíteto, paradoja y vistosas antonomasias.

El otro grupo, el “expresivo” está compuesto por un solo miembro, *El País*, pero este tiene el pleno derecho de formar por sí solo un grupo aparte (79% expresivos/21% informativos). La cantidad se traduce en variedad: en primer lugar un abanico de metáforas de distintos tipos, algunas con alto grado de originalidad, desconocido por los otros dos diarios, repetición de las metáforas, antítesis, oxímoron, paradoja, antonomasia. Resultados inesperados, quizás tentación para los lectores y ventaja para el diario, pero de todos modos bastante distintos de las opiniones de los teóricos y de lo que consta en los libros de estilo. ¿Esta soplando *The Wind of change*? Y si es así, porque una golondrina no hace verano, a dónde nos llevará?

Corpus

EL PAÍS

- 20.2. De karateca a primer ministro
- 21.2. Las protestas tumban al Gobierno búlgaro
- 21.2. El invierno del descontento se abate sobre Bulgaria
- 22.2. Bulgaria en crisis
- 23.2. El país más pobre de la UE se harta

- 26.2. Chopín contra el pensamiento único
- 31.3. La desesperación arde en Bulgaria
- 10.5. Simeón II, el monarca republicano
- 13.5. El Gobierno búlgaro que cayó por las protestas resucita en las urnas
- 14.5. Un partido xenófobo tiene la llave para formar gobierno en Bulgaria
- 24.6. Los suyos
- 31.7. Bulgaria se harta de corruptos
- 19.8. Bulgaria se instala en la protesta
- 3.9. Holanda teme a los ‘fontaneros’ del Este”
- 31.9. Francia cierra las puertas de Schengen a Rumanía y Bulgaria
- 24.10. La policía búlgara interroga a los presuntos padres del ‘ángel rubio’
- 25.10 El ADN confirma que los padres del ‘ángel rubio’ son un matrimonio búlgaro
- 5.12. Holanda pretende mantener cerrada la puerta a rumanos y búlgaros

Regional

- 29.6. Sin billete de vuelta

EL MUNDO

- 3.2. Nuestra cerveza es más barata que vuestra agua mineral
- 12.5. Plamen Oresharski: El ‘Mario Monti’ búlgaro
- 12.5. El ‘Watergate búlgaro’ marca las elecciones de hoy en Bulgaria
- 20.8. El ex presidente del Gobierno juega en la Segunda
- 28.9. Una abrumadora mayoría de franceses apoya a Manuel Valls sobre los gitanos
- 5.12. El Reino Unido levanta barreras en Europa

Regional

- 10.1. La rebelión de los jornaleros citrícolas
- 13.2. Marina d’Or se prepara para la conquista del turista búlgaro

ABC

- 13.5. Riesgo de parálisis política en Bulgaria
- 28.7. La pobreza atiza el descontento social en Bulgaria
- 31.7. Los socialistas búlgaros tejen nuevas alianzas con Rusia y se alejan de la UE
- 31.8. Las “misteriosas” columnas de “Pobiti kamani”
- 3.9. Encuentran los restos de un “vampiro” medieval con un hierro clavado en el pecho

REFERENCIAS

Abril Vargas 1999: Abril Vargas, N. *Periodismo de opinión*. Madrid: Síntesis, 1999.

Armentia, Caminos 2009: Armentia Vizuet, J. I. y J. M. Caminos Marcet. *Redacción informativa en prensa*. Barcelona: Ariel, 2009.

Caminos, Armentia 1998: Caminos Marcet, J. M. y J. I. Armentia Vizuet. *Principios básicos de la noticia escrita*. Bilbao: Servicio Editorial Universidad del País Vasco, 1998.

Casals Carro 2009: Casals Carro, J. M. *Periodismo y sentido de la realidad*. Madrid: Fragua, 2009.

Nitsolov 1980: Ницолов, Л., Л. Георгиев, Х. Джамбазки и С. Спасов. *Речник на литературните термини*. София: Наука и изкуство, 1980.

Rodríguez 1991: Rodríguez, F. *Prensa y lenguaje político*. Madrid, Fundamentos, 1991.

Vigara 2001: Vigara, A. M., *Consejo de Redacción de ABC. Libro de estilo de ABC*. Barcelona: Ariel, 2001.

Vucheva 2008: Vucheva, E. *Estilística del español actual*. Sofia: Editorial Universitaria “San Clemente de Ojrid”, 2008, <http://lema.rae.es/drae/>, 18.12.2015.

**ÁRABES, BERÉBERES Y AUTÓCTONOS EN EL PROCESO DE
ARABIZACIÓN LINGÜÍSTICA DE AL-ANDALUS (SS. VIII-X)
I. LOS ÁRABES Y LOS BERÉBERES**

Yuliya Miteva

Universidad de Veliko Tarnovo “Stos Cirilo y Metodio”

**ARABS, BERBERS AND NATIVES IN THE PROCESS
OF LINGUISTIC ARABIZATION OF AL-ANDALUS
(8th-10th CENTURY)
I. THE ARABS AND THE BERBERS**

Yuliya Miteva

Veliko Turnovo University St. Cyril and St. Methodius

The Arab conquest of the Iberian Peninsula led to the meeting of three different linguistic communities. One of them, the Arabic-speaking elite, prevailed as the dominant community, whose signs of identity – the Arabic language and Islam – were adopted by most of the members of the two subordinate communities i.e. the Berbers and the natives. We propose to study the beginning of the process of linguistic Arabization of the Andalusian population from the perspective of sociolinguistics and the social history of language.

Key words: al-Andalus, Arabization, Arabs, Berbers, languages in contact

Introducción

Este trabajo se desarrolla en el “espacio conceptual” que se abre entre tres disciplinas: la Historia de la lengua, la Sociolingüística y la Historia social. Este nuevo espacio conceptual nos obliga a adoptar un nuevo enfoque, llamado por Burke *el tercer enfoque*, el de la Historia social de la lengua, que “podría resumirse como el intento de agregar una dimensión social a la historia del lenguaje y una dimensión histórica al trabajo de los sociolingüistas y etnógrafos del habla” (Burke 1996: 17). El análisis que nos proponemos realizar no es lingüístico y no se centra en la lengua, sino en la sociedad, entendida como un microcosmos integrado por distintas comunidades de hablantes.

Los árabes

Según el anónimo autor de la *Gramática de la lengua vulgar de España* (Lovaina 1559), a mediados del siglo XVI en la Península Ibérica se hablaban cinco lenguas: vasco, árabe, catalán, español y portugués. La lengua árabe tiene, según este autor, “el lugar segundo, no solo por su antigua y noble descendencia, como también por haber escrito en ella muchos españoles bien y agudamente diversas obras en todas las artes liberales: ésta se habla en el Reino de Granada, y en parte de los reinos del Andalucía, de Valencia y Aragón” (*Gramática* 1559: 2). Como se puede observar, a mediados del siglo XVI el árabe todavía era una de las lenguas vivas de España. Medio siglo después, esta realidad lingüística iba a cambiar para siempre, sentenciando la muerte del árabe andalusí con la expulsión de las últimas comunidades que aún lo hablaban: los moriscos de Valencia y de Granada.

La historia del árabe en la Península Ibérica había empezado mucho antes con la conquista islámica del año 711, cuando a las costas de la actual Andalucía llegan los primeros contingentes árabes y beréberes del Norte de África. Lo que buscaban estos soldados era sobre todo botín. No tenían un plan premeditado y una intención decidida de quedarse. De hecho, muchos de los que habían cruzado el Estrecho volvieron después de un tiempo. Otros, sin embargo, decidieron quedarse y fue en este momento cuando la lengua árabe inició su aventura por tierras hispanas. Algo que había empezado un poco por azar y por capricho estaba llamado a tener larga vida en la Península y marcó profundamente su destino.

Luís de Mármol Carvajal (1573: 79) describe de una forma muy viva cómo cambió el paisaje humano y lingüístico de Hispania tras la conquista: “Sabidas estas victorias en Affrica, fue tanto el numero de Alarabes y de Africanos que creció en España, que todas las ciudades y villas se hincheron dellos, porque ya no pasaban como guerreros, si no como pobladores con sus mugeres y hijos; en tanta manera que la religión, costumbres y lengua corrompieron, y los nombres de los pueblos, de los montes, de los ríos y de los campos se mudaron”.

¿Cuántos eran los árabes que llegaron a la Península y cuál fue su destino después de la conquista? Esta cuestión ha dado mucho que hablar y ha generado una encendida polémica entre los historiadores. La historiografía tradicional tendía a subestimar el número de los contingentes militares árabes y beréberes y a sobrevalorar la densidad demográfica de la población hispano-goda. Sánchez Albornoz (1965) decía que en realidad el número de árabes no superaba los 30 mil, una cantidad insignificante, en su

opinión, en comparación con “los millones de hispanos” que habitaban en la Península Ibérica en aquel entonces.

Es imposible determinar el número de la población hispano-goda a principios del siglo VIII. Existen enormes diferencias entre las cifras que proponen los historiadores y que varían entre 2 y medio y 7 millones de personas, un margen excesivamente amplio. Glick (1991) y Cruz Hernández (1992) apuestan por la cantidad más alta. Los pronósticos más pesimistas, a su vez, pertenecen a Guichard (1995) y Chalmeta (2003). Esa disparidad se debe, según Abellán Pérez (2006), a la falta de censos específicos en la época y a la ausencia de referencias demográficas en la documentación.

Según Chalmeta (1989), la sociedad visigoda atravesaba una profunda crisis demográfica y económica en vísperas de la conquista árabe y la población hispano-goda no podía superar los dos, dos y medio millones de personas. Si se aceptan sus cálculos de que los árabes y beréberes sumaban unos 150-200 mil guerreros en total, esto significaría que los foráneos (orientales y norteafricanos) constituirían a principios del siglo VIII entre un 10 y un 15% de la población total, un porcentaje nada desdeñable. La mayoría de ellos eran berberófonos, un dato sobre el que volveremos, pero que es importante dejar claro desde el principio. Hay que tener en cuenta, además, que al número inicial de beréberes y árabes que entraron en la Península con la conquista se sumaron otros efectivos de musulmanes de diverso origen, pero sobre todo norteafricanos, que cruzaron el Estrecho con posterioridad, como consta en el testimonio ya aludido de Mármol Carvajal.

Uno de los aportes más significativos de población arabófona que se produjo después de la conquista fue el asentamiento en al-Andalus de un ejército sirio en 742. Podemos decir que el flujo de población fue continuo en los siglos posteriores a la conquista, en las dos direcciones.

¿Por qué la cuestión del número de los árabes preocupaba tanto a los historiadores de la vieja escuela? No se trataba de una mera cuestión estadística. La demografía fue el argumento más sólido sobre el que se montó la tesis tradicional que postulaba la superioridad de lo hispano sobre lo árabe y de lo occidental sobre lo oriental. Su propósito, en realidad, era demostrar que los pocos árabes que llegaron a Hispania en el 711 pronto fueron asimilados por la masa de la población autóctona y que el elemento étnico que finalmente se impuso fue el hispano. Ribera (1912) intentó demostrar con fórmulas matemáticas el efecto de los matrimonios entre árabes y mujeres indígenas, llegando a la conclusión de que, genéticamente, los Omeyas eran españoles de pura cepa, realidad que

quedaba oculta tras las largas cadenas onomásticas árabes. “Si quisiéramos fijar matemáticamente el elemento raza –decía Ribera (1912: 10-11)-teniendo en cuenta la línea femenina y adjudicando a ésta la misma proporción que la paterna, resultaría que Abderrahmen I era la mitad berberisco y la mitad árabe (en el supuesto de que en sus antepasados no hubiese habido mezcla alguna). En cifras, tendría el 50 por 100 de árabe y el 50 por 100 de berberisco. Su hijo Hixem I, hijo también de una esclava no árabe, tendría el 50 por 100 de la raza materna, el 25 por 100 de berberisco y sólo el 25 por 100 de árabe. Siguiendo la progresión descendente, Alháquem I, ya no tendría más que el 12,50; Abderrahmen II, el 6,25; Mohámed, el 3,12; sus hermanos Almondir y Abdala, el 1,56; Mohámed (que no reinó), el 0,78; Abderrahmen III, el 0,39; Alhaquem II, el 0,19; y se llega a Hixem II, que sólo tiene ya 0,09 por 100 de árabe. Es decir, que Hixem II, en cuya genealogía hay apellidos árabes a montones, apreciado matemáticamente el elemento raza, no tiene de árabe ni siquiera una milésima”.

Como recuerda Guichard (1989: 75-76), la reivindicación del “hispanismo” o del “occidentalismo” de los musulmanes de la Península Ibérica durante la Edad Media es una tesis historiográfica relativamente reciente, que se inicia en el siglo XIX y llega hasta nuestros días. Para legitimar el estudio del pasado islámico y reintegrarlo en el relato histórico nacional, que se estaba gestando en la época, los arabistas decimonónicos tuvieron que “españolizar” la herencia árabe (Fierro 2008a: 79). No era fácil integrar la etapa andalusí en el gran relato de la historia nacional, en lo que Manzano llama el “discurso nacionalista”. Con este objetivo tanto Simonet, como Ribera, y más tarde Sánchez Albornoz, intentaron apropiarse del pasado andalusí hispanizándolo, imprimiendo el sello de hispano, autóctono y cristiano a todo lo andalusí. El argumento más fuerte que jugaba a su favor era la demografía. El escaso número de conquistadores árabes y norteafricanos que habían cruzado el Estrecho se hispanizaron, según estos autores, en contacto con la población indígena, superior no solo numérica, sino también culturalmente. La conquista árabe no supuso una ruptura en el devenir histórico de la nación. El injerto árabe no alteró ni étnica, ni culturalmente la esencia hispana, que permaneció intacta a lo largo de los siglos hasta los tiempos de la Reconquista (Manzano Moreno 2000: 57).

Esta corriente historiográfica, que podríamos definir como continuista, empieza con Simonet (1888, 1897-1903) y se caracteriza, en palabras de Guichard (1989: 76), “por su insistencia en la continuidad esencial de la historia hispánica. La esencia hispánica pervive debajo de las

apariencias del cambio lingüístico y religioso, producido por el triunfo del Islam en la Península Ibérica”.

La teoría etnicista de Ribera, según la cual la comunidad hispana asimiló a los semitas en un par de generaciones, escondía una contradicción de base: confundía lo biológico con lo cultural (Chalmeta 1989: 30). Es evidente que hubo mestizaje étnico en al-Ándalus, como demuestran los matrimonios mixtos. Es evidente también que el mestizaje étnico implica cierto grado de mestizaje cultural. La cuestión es cuál fue el resultado de este cruce. Para que hubiera habido hispanización de los árabes, dice Chalmeta, se tiene que verificar que estos hayan adoptado el modelo cultural indígena, algo que no sucedió. Los indígenas eran cristianos, en su inmensa mayoría, y hablaban distintas variedades romances. Los extranjeros, como los llamaba Simonet, eran musulmanes, arabófonos y berberófonos. ¿Cómo explicar que dos siglos después de la conquista, en pleno siglo X, la mayoría de la población andalusí, sin importar su origen, profesara el Islam y hablara árabe? ¿Quién asimiló a quién? Dicho de otra forma, ¿quiénes marcaron realmente las pautas de la aculturación?

El resultado de los procesos de arabización e islamización fue demasiado evidente como para negarlo, por eso se le restó importancia. Una superficial islamización y arabización no podían alterar la esencia de la identidad hispana, decía Sánchez Albornoz (1962). Es muy difícil definir esa esencia hispana que va más allá de la lengua y de la fe. En aquella época, como en la actualidad, lo que define a un individuo o a un grupo de personas es su identidad cultural (lingüística y religiosa). De modo que es mejor dejar a un lado la esencia hispana, que es inaprensible, y hablar de cultura, de lenguas y de religión, conceptos algo más objetivos.

A partir de mediados del siglo XX se produce un giro en la historiografía dedicada a al-Andalus. Cambian los presupuestos teóricos, los enfoques, los temas. La renovación es tan profunda, dice Ación Almansa (1998: 45), que ya es imposible mantener los postulados “tradicionalistas” de Sánchez Albornoz. La contestación más contundente a las tesis de Simonet y Ribera vino de fuera de España, y en concreto de parte de uno de los máximos representantes del arabismo francés, Guichard. “Desde un punto de vista cultural –dice este autor (1995: 178-179)– no poseemos pruebas de que las uniones con indígenas hayan “occidentalizado” o “hispanizado” a árabes y beréberes. Y lo poco que sabemos de la lengua corriente utilizada en los medios de origen oriental, no permite concluir que el romance fuera adoptado de forma generalizada por todas las categorías de la sociedad andalusí”.

Hay que tener en cuenta, además, el dinamismo social y demográfico de las estructuras tribales árabes y beréberes y sus mecanismos de atracción y absorción de elementos indígenas. Desde su posición dominante, los linajes árabes tenían una capacidad de expansión demográfica superior a la que poseían los autóctonos (Guichard 1989: 82-83). Cuando las mujeres indígenas se casaban con soldados árabes, tanto ellas, como sus hijos asumían la identidad árabe y nadie la cuestionaba. La absorción y asimilación de individuos de las otras dos comunidades no supuso una alteración de la originalidad étnica y cultural de los orientales. Frente a este grupo social dinámico, las comunidades indígenas apenas podían resistir a la asimilación cultural ejercida por el grupo dominante (Guichard 1995: 456- 457).

Guichard es el primero que se atreve a cuestionar la vigencia del relato nacional y a definir la sociedad andalusí como árabe e islámica, subrayando su profundo carácter oriental. Según él, la invasión musulmana y los procesos de cambios sociales y culturales que se iniciaron a partir de este momento modificaron de forma muy profunda la sociedad hispanocristiana. Más que continuidades, Guichard ve las profundas rupturas que supuso el proceso de orientalización de al-Andalus.

Para Manzano Moreno, la formación de la sociedad andalusí fue un proceso muy complejo que llevó mucho tiempo y que no se puede entender sin tener en cuenta todos los detalles y matices de ese complejo juego de relaciones entre conquistadores e indígenas. “No me parece correcto –dice Manzano Moreno (2011: 13-14)– plantear el problema de la conquista árabe en términos de “continuidad” o “ruptura”, como muchas veces se ha venido haciendo en los últimos años”. Estos planteamientos son demasiado rígidos y esquemáticos. La realidad social andalusí fue mucho más compleja y para entenderla en su complejidad habría que estudiar tanto los cambios y transformaciones, como las herencias del pasado.

En este sentido, la cuestión del número de los conquistadores es irrelevante. Su éxito no fue solo militar y tuvo unas proyecciones sociales y culturales muy importantes. Los árabes no solo no se dejaron asimilar por los autóctonos, sino que consiguieron imponer sus señas de identidad cultural al resto de las comunidades étnicas y religiosas con las que entraron en contacto. Quizás el verbo *imponer* no sea el más adecuado, porque implica que los autóctonos y los beréberes fueron sujetos pasivos de una aculturación forzosa y no fue así. Para entender el proceso de cambio social que tuvo lugar en al-Andalus después del 711 hay que responder a una pregunta clave: ¿qué incitó a los beréberes y a los autóctonos a imitar a los árabes, a hablar su lengua, a adoptar su religión?

La clave del éxito de la conquista árabe no está solo en la imposición de un modelo social y cultural, sino en la aceptación de este modelo por parte de la población dominada. En el siglo VIII nada estaba decidido aún. Los autóctonos podían haberse negado a asumir este modelo, pero lo asumieron.

Los árabes, que fueron minoría, se encontraban, sin embargo, en una posición dominante, política, económica y socialmente. Después de la conquista, se dispersaron por todo el país. Se les encomendó el control fiscal y administrativo de las ciudades y de las zonas rurales, lo que implicaba no solo la colaboración con las élites locales, sino también el contacto directo con la población autóctona. Este contacto con los hispanos fue clave para el proceso de cambio cultural que se iba a desarrollar en las sucesivas generaciones.

En la época posterior a la conquista se impuso la idea de la superioridad étnica y cultural de los árabes con respecto a los otros dos grupos que conformaban la sociedad andalusí, autóctonos y beréberes. Debido a ello, en la primera época de la historia andalusí, los árabes y sus clientes ejercieron un control prácticamente total sobre el poder político, administrativo y militar (Marín 2000: 27). “Tener un origen puramente árabe –dice Marín (1992: 15)– equivalía, en la práctica, a una especie de título de nobleza”. Esta actitud explica por qué muchos muladíes y beréberes se inventaban falsas genealogías árabes. Adoptar un nombre y apellido árabes significaba dar el primer paso hacia la integración en las estructuras de poder del estado andalusí y muchos beréberes y autóctonos lo dieron.

Esto fue posible porque la *jassa*, la aristocracia árabe, se caracterizaba por cierta permeabilidad. No se trataba de una casta cerrada, si bien es cierto que no todos podían aspirar a entrar en ella. La *jassa* de la Córdoba omeya estaba constituida por los altos funcionarios de la administración central, pero, como recuerda Arié (1982: 174-175), estos puestos no estaban reservados para las personas de origen árabe, ni siquiera para los musulmanes exclusivamente. Se sabe que en la administración central trabajaban beréberes, mozárabes, judíos, eslavones. Pero estos estamentos sociales fueron conquistando muy lentamente su espacio en las esferas de poder. Los puestos más importantes en la administración del estado, sobre todo en los primeros siglos de dominio árabe, estaban reservados para aquellos que podían demostrar una alta alcurnia. Como recuerda Marín (1992: 18), es a comienzos del siglo XI cuando por primera vez en Córdoba se nombra un juez supremo de origen muladí.

¿Qué lengua hablaban los árabes? Los soldados árabes hablaban distintas variedades del árabe vulgar. El árabe importado en el año 711 por los conquistadores musulmanes no era una lengua unificada y bien definida. Junto a la lengua oficial de registro alto, el llamado árabe clásico, existía una variedad de dialectos, que reflejaban el diverso origen de los contingentes militares árabes. El contacto lingüístico entre arabófonos, berberófonos y romanceparlantes en suelo peninsular dio como resultado la formación de un conjunto dialectal andalusí con un margen de variación muy amplio. Podríamos definirlo como el fruto de las interferencias entre los dialectos de la península arábiga, traídos por los conquistadores, las lenguas beréberes de los norteafricanos y las lenguas romances de los autóctonos. Para subrayar la variación interna del árabe andalusí, Corriente (1992) prefiere hablar de *haz dialectal*, un concepto que da cabida a las diferentes modalidades geográficas del árabe que surgieron en territorio peninsular con posterioridad de la conquista.

El haz dialectal andalusí se genera y se impone en una situación de bilingüismo en la que tiene que competir con los romances autóctonos. La mayoría de la población peninsular hablaba romance a principios del siglo VIII y mantuvo su lengua vernácula en los siglos IX y X, al tiempo que se iba arabizando. A pesar de la desventaja demográfica inicial con la que jugaban los arabófonos, el árabe pronto se impuso como lengua de prestigio, que caracterizaba a las élites urbanas (Corriente 1992: 34). Los beréberes y los hispanos no eran indiferentes a este prestigio e intentaron integrarse en el grupo de poder a través de los procesos de islamización y arabización.

Podemos concluir que los árabes que llegaron a la Península en el siglo VIII no eran muchos, pero estaban en posición dominante, y este hecho dio gran prestigio a sus señas de identidad cultural: el Islam y la lengua árabe. No fueron asimilados étnica y culturalmente por la población autóctona, como pretendía la historiografía tradicional; al contrario, consiguieron atraer a las élites locales e integrar en sus estructuras clánicas a muchas familias hispanas. Crearon un modelo social y cultural que los autóctonos y los beréberes imitaron, hasta el grado de asumir la identidad árabe e islámica y de renunciar a la suya. Como dice Manzano Moreno (2011), este proceso de cambio social fue lento y complejo, pero prosperó.

Los beréberes

La ocupación de al-Andalus se realizó en dos etapas casi sincrónicas, pero étnicamente distintas. La fase del 711 fue exclusivamente beréber, mientras que la fase del 712 fue mayoritariamente árabe. Los dos grupos,

árabes y beréberes, siguieron distintas pautas de asentamiento. Los norteafricanos se asentaron mayoritariamente en la amplia zona que va desde los montes cántabros hasta la cuenca del Guadalquivir y en el Levante. Los árabes se establecieron preferentemente en los actuales Andalucía y Aragón. Los dos grupos intentaron trasladar al nuevo territorio sus antiguas estructuras de poblamiento (Chalmeta 1992: 165). Así, los beréberes crearon un hábitat rural disperso, mientras que los árabes se concentraron en los núcleos urbanos y sus alrededores. “Los beréberes – dice Chalmeta (2003: 160) – tienden a organizarse autárquicamente en pequeñas entidades clánico-tribales, independientes entre sí y frente a cualquier gobierno”. Manifestaron una marcada actitud xenófoba, que limitó al máximo sus contactos con otros grupos, incluso con otros clanes beréberes. El estilo de vida de los norteafricanos, muy distinto del de los árabes, contribuyó en gran medida a su aislamiento. Los árabes, por el contrario, entraron en las ciudades y en las villas y establecieron un contacto directo e inmediato con la población local. Tal vez este hecho explique por qué fueron las ciudades los focos principales de islamización y arabización y por qué el impacto del beréber fue tan limitado. La respuesta a la pregunta de por qué al-Andalus se arabizó y no se berberizó tiene mucho que ver con este modelo de asentamiento e interacción con la población local.

Durante la conquista y ocupación de la Península los contingentes árabes y beréberes se habían aliado con un objetivo común: imponer su control al territorio y someter a los indígenas. Inmediatamente después, sin embargo, sus diferencias se agudizaron y lo que en un principio parecía una alianza firme, se convirtió en abierta hostilidad. La revuelta beréber de 741 exacerbó estas diferencias más aún.

Desde el principio de la conquista los beréberes fueron objeto de un trato discriminatorio por parte de las élites árabes, más acentuado incluso que el que recibieron los autóctonos. Las comunidades beréberes quedaron al margen del proceso de formación del nuevo estado, fueron excluidos del reparto de las mejores tierras, del ejercicio del poder y de los puestos dirigentes. Fueron perseguidos, se trató de reducir su número, se fomentaban sus luchas internas, se les humillaba y castigaba en público. Todo esto no hizo más que acentuar su situación de aislamiento. Por un lado, argumenta Chalmeta (1992: 162-163), sus creencias religiosas, su Islam un tanto *sui generis*, los hacía sospechosos a los ojos de los árabes; por otro lado, no se sentían ni política, ni ideológicamente ligados a ellos y mucho menos a los indígenas. A todo ello hay que añadir su diferenciación lingüística, pues la mayoría no hablaba árabe. Esto significa que la

pretendida colectividad árabo-beréber de la que hablan muchos historiadores, entre ellos Guichard, fue más ficticia que real. En realidad, se trataba de “un mero sincronismo temporal y yuxtaposición geográfica” (Chalmeta). Hubo dos comunidades, una árabe y otra beréber, que coexistieron como mundos yuxtapuestos, al menos desde 741 hasta 929. Se dice que en la época del califato (929-1031) las comunidades beréberes empezaron a integrarse en el cuerpo social andalusí, pero no tenemos muchos datos para reconstruir las fases de este proceso y tampoco sabemos si llegó a afectar a todos los beréberes dispersos por el extenso territorio andalusí.

La política seguida con los beréberes, según Chalmeta (1992: 166-167), pasó por varias etapas. Al principio fueron utilizados, después marginados y discriminados, para acabar siendo integrados y asimilados en las estructuras árabo-islámicas, pero a costa de perder sus señas de identidad. Este proceso de asimilación fue muy intenso en las ciudades, no así en el ámbito rural, el único espacio donde lo beréber pudo mantenerse durante más tiempo.

Se ha discutido mucho sobre el grado de arabización e islamización de los beréberes en el momento de la conquista de la península. Según Manzano Moreno (1990: 399), en el escaso margen de tiempo que mide entre la conquista del Magreb y la de Hispania era prácticamente imposible que la población beréber se hubiera arabizado. Incluso cabe plantear una islamización muy superficial, porque ambos procesos, arabización e islamización, son, como veremos, cambios generacionales que exigen décadas y aún siglos para consolidarse.

Se ha especulado incluso con la posibilidad de que los beréberes estuvieran romanizados. Oliver Asín (1974), fue el máximo defensor de la tesis de la latinización de los beréberes, que sigue vigente incluso en la actualidad. Marcos Marín (2015) cree que al menos una parte de los beréberes que entraron en Hispania en el siglo VIII eran romanceparlantes. “Las hablas afrorrománicas y el latín seguían en uso en África [...]. En ciudades como Septem (Ceuta) nunca se había dejado de hablar latín y esto debía ser habitual en los núcleos urbanos, en los que se mantenía la romanización, incluso en el extremo occidental” (Marcos Marín 2015: 213). En su opinión, en al-Andalus se produce un contacto entre variedades afrorrománicas e iberorrománicas. Las variedades afrorrománicas, derivadas del latín del Norte de África, servirían como medio de comunicación con la población hispana. Afirma que en el siglo VIII, la diferencia entre las variedades del latín norteafricano y las variedades iberorromances no podría ser tan grande que impidiera la

intercomprensión. Es más, según este autor, las similitudes lingüísticas entre la comunidad beréber y los indígenas fueron una de las claves que explican la facilidad y la rapidez de la conquista.

Manzano Moreno (1990: 401-402), por el contrario, cree que es poco probable que los beréberes que llegaron con la conquista fueran romanceparlantes. Según él, el proceso de romanización del Norte de África fue extremadamente complejo y no tuvo, ni mucho menos, un resultado homogéneo en todas las regiones. La asimilación de las pautas sociales y culturales romanas por parte de las poblaciones norteafricanas fue muy desigual y variable. Es probable que la población urbana estuviera latinizada, pero no ocurrió lo mismo con las tribus de las zonas montañosas y alejadas de la costa, de donde precisamente venían las tribus beréberes que entraron en Hispania. La mayoría de los beréberes enrolados en el ejército árabe que conquistó la Península pertenecían al tronco de los *Butr*. Con este término los cronistas árabes hacían referencia a las tribus beréberes menos civilizadas y que vivían alejadas de los grandes centros urbanos. Estas tribus no hablaban latín y tampoco conocían el árabe, estaban muy superficialmente islamizadas y, como es lógico, continuaron practicando su lengua y sus tradiciones preislámicas en el territorio andalusí (Manzano Moreno 1991: 235-236). Hay testimonios de la segunda mitad del siglo VIII que demuestran que algunas comunidades seguían utilizando su lengua beréber de forma habitual y solo algunos miembros de estas comunidades tenían cierta competencia lingüística en árabe (Manzano Moreno 2010: 123).

Es difícil, según Guichard (1995: 366-368), determinar el origen geográfico exacto de las tribus beréberes que entraron en al-Andalus en el siglo VIII. Se cree que la mayoría venía del norte del Magreb, pero él piensa que las tropas beréberes reclutadas provenían de una zona mucho más amplia. Esto puede significar que las distintas tribus beréberes hablaran distintas lenguas. Es la tesis que defiende Bosch Vilá (1980: 31-34). En el Norte de África, en el momento de la invasión árabe, se hablaban distintas lenguas y se profesaban diversos credos. Es difícil aceptar, como decía también Manzano Moreno, que en 40 años, desde la fundación de Qayrawan en 670 hasta la conquista de Hispania en 711, se hubieran arabizado todas las tribus beréberes y mucho menos las tribus de la antigua Mauritania, que apenas habían entrado en contacto con los árabes. Según Bosch Vilá, lo más probable es que las distintas tribus beréberes que entraron en la península hablaran diferentes dialectos e incluso lenguas distintas. Las tribus próximas a Ceuta y Tánger hablaban *al-lisan al-barbariyya*, que más que una lengua unificada, sería un haz

dialectal de lenguas beréberes. En la Península debieron entrar también beréberes latinizados que conocían *al-lisan al-latiniyya*, el latín de África, como creía Oliver Asín, aunque no sabemos nada de su destino final. Las tribus que habían estado en contacto con los árabes durante un período de tiempo más prolongado estarían en una fase más o menos avanzada de arabización, lo que significa que también entraron beréberes arabizados. Bosch Vilá cree incluso que el grado de arabización de los beréberes pudo determinar sus pautas de asentamiento en el nuevo territorio. Los beréberes que mejor conocían el árabe se orientarían hacia los núcleos urbanos, donde ya se habían asentado los árabes, mientras que los berberófonos y latinizados se asentarían preferentemente en las zonas rurales, donde es posible que entraran en contacto con comunidades indígenas. No sabemos nada del desenlace de este encuentro.

¿Hubo un proceso de berberización de los autóctonos en las áreas rurales y montañosas? Según Bosch Vilá (1980: 34-35), podemos descartar la berberización de las ciudades, que se constituyen desde el primer momento como enclaves arabófonos, pero no podemos negar el que haya habido berberización cultural en las zonas periféricas y alejadas de las grandes vías de comunicación. La berberización, que fue sobre todo étnica, demográfica, tuvo, sin duda, un reflejo en la lengua y la cultura material de las comunidades cristianas autóctonas. Hay que tener en cuenta que las ondas de la cultura árabo-islámica dominante en las ciudades llegaban muy debilitadas a esas zonas exclusivamente beréberes o de poblamiento mixto beréber-indígena. Aquí regían otros parámetros culturales, y la lengua beréber, estigmatizada en las ciudades, podría haber tenido un estatus superior a los romances de los autóctonos.

Manzano Moreno (1991: 179-183) intentó cartografiar las zonas berberizadas del tramo medio e inferior de la frontera andalusí, con capitales en Toledo y Mérida. Los territorios situados al oeste de Toledo, en el curso medio del Tajo, conocieron un gran número de asentamientos beréberes desde época temprana. “Los establecimientos de procedencia norteafricana que se documentan en este sector parecen haberse superpuesto a asentamientos indígenas que es posible constatar en toda esta área con anterioridad a la conquista musulmana” (1991: 180). Las fuentes permiten constatar la presencia de beréberes Hawara, Miknasa y Nafza en un amplio territorio situado entre el Tajo y el Guadiana. Pero no podemos hacer más que conjeturas sobre las posibles implicaciones lingüísticas de esta superposición de comunidades. Podemos plantear como hipótesis tanto un proceso de berberización de la población indígena, como un proceso de hispanización de los beréberes. No podemos descartar ninguna

opción. La verdad es que lo ignoramos prácticamente todo sobre la interacción entre los beréberes y los indígenas en el campo andalusí.

Fierro (2001: 15) afirma que la élite beréber, directamente vinculada a la élite árabe, estaba muy arabizada. Según Manzano Moreno (1990: 427), ya antes de entrar en la Península Ibérica muchos jefes de tribus beréberes habían establecido relaciones de clientela con los conquistadores árabes, es decir, eran *mawali* ‘clientes’ de los militares árabes. Estos vínculos fueron muy estables y se perpetuaban en el tiempo al traspasarse de padres a hijos. Este fue uno de los mecanismos a través de los cuales muchos beréberes se asimilaron y fusionaron con los árabes. La otra vía de integración fue la vía intelectual, la buena formación en árabe. No fueron pocos los beréberes que realizaron estudios en Oriente y que, al volver, fueron destinados a ocupar cargos públicos de gran prestigio. Hubo muchas familias de ulemas (sabios, especialistas en derecho islámico) de origen beréber (Marín 1992: 31).

Los beréberes que se movían en el entorno de la administración omeya estaban profundamente arabizados, sin embargo, es imposible precisar el ritmo y el grado de arabización de los grupos tribales beréberes que vivían fuera de Córdoba y, por tanto, lejos del alcance de su poder aculturador. En este sentido es muy ilustrativo el ejemplo de la familia de Yahya b. Yahya al Laytí, estudiada por Fierro (1997). Eran beréberes de la tribu de los Musmuda. Se asentaron en al-Andalus en los primeros tiempos de la conquista. Pertenecían, por tanto, a los *beréberes baladíes* o ‘del país’, designación que se introdujo para distinguirlos de los norteafricanos que llegaron a la Península más tarde, ya en época califal. Una rama del clan se asentó en la Marca Media (la región de Toledo), donde mantuvieron sus estructuras tribales y probablemente también su lengua beréber. Otra rama de la familia, sin embargo, a la que pertenecía Yahya b. Yahya, se sedentariza y experimenta un profundo proceso de arabización e islamización. Se establecieron en la capital, Córdoba, y empezaron a ascender socialmente gracias a su vinculación con la corte y a los servicios prestados al emir. El padre de Yahya fue nombrado gobernador de Algeciras y Sidonia. El cargo que desempeñó y su dedicación al comercio le permitieron dar buena educación a sus hijos. Yahya es el primer miembro de la familia que se dedica a los estudios jurídicos y religiosos. Estudió en Oriente y llegó a ser el alfaquí más influyente en la historia de al-Andalus, pese a su origen beréber. Sus descendientes continuaron la tradición familiar: algunos se dedicaron a la literatura y a la poesía, otros fueron alfaquíes. Yahya fue uno de los primeros alfaquíes no árabes. En su época, vivió a finales del siglo VIII y primera mitad del siglo IX, los

ulemas andalusíes procedían exclusivamente de las élites guerreras árabes. A lo largo del siglo IX esta situación va a cambiar. Por un lado, aumentaba el número de indígenas conversos al Islam, por otro, eran cada vez más los autóctonos y los beréberes que hacían el viaje de estudios a Oriente. De este modo los beréberes y los muladíes fueron accediendo a la categoría de ulemas, gracias a su arabización y a los conocimientos que traían de Oriente. Yahya b. Yahya al-Laytí es un ejemplo temprano de cómo a través de la arabización y de una buena formación, un no árabe podía superar los mecanismos de discriminación étnica que operaban en la sociedad andalusí y hacer buena carrera en la corte omeya.

No sabemos cuál fue la suerte de la otra rama de la familia de Yahya, que optó por vivir lejos de la capital. Lo más probable es que mantuvieran sus estructuras tribales, su lengua y sus tradiciones, al menos durante algún tiempo. En su estudio sobre la onomástica de los beréberes andalusíes De Felipe (1997: 356-358) llega a la conclusión de que el grado de aculturación de las comunidades urbanas y rurales variaba sensiblemente. Los beréberes de las ciudades andalusíes habían asimilado completamente el sistema onomástico árabe. Estos linajes se caracterizaban por una menor presencia de antropónimos beréberes, y cuando éstos aparecían, se detectaban en las partes altas del *nasab*¹, refiriéndose, por tanto, a los miembros más antiguos del linaje. Es significativo que el mismo fenómeno se observa en las cadenas onomásticas de los muladíes y de los mozárabes, donde los antropónimos hispanos y germánicos aparecen entre las generaciones más antiguas, y son sustituidos por nombres árabes entre los miembros más jóvenes de la familia. De Felipe descubre igualmente que las *nisbas* formadas a partir de nombres tribales beréberes eran escasas entre los linajes urbanos y había una tendencia general a desprenderse de ellas con el paso de las generaciones. En el caso de las *nisbas* árabes, adquiridas en la mayoría de los casos por clientela (*wala*), la tendencia, por el contrario, era mantenerlas, porque se consideraban altamente prestigiosas. La adopción de *kunyas* árabes es otro de los síntomas de

¹ La estructura del nombre árabe clásico es muy compleja. Se compone de cinco elementos, cada uno de los cuales aporta distinto tipo de información. El *ism* es el nombre de pila. El *nasab* indica la filiación del individuo, siempre en línea paterna. Se introduce con la partícula *ibn* que significa ‘hijo de’ y puede alargarse de forma indefinida, añadiendo los nombres del padre, el abuelo, el bisabuelo, etc. La *nisba* indica la adscripción tribal del individuo o su ciudad de origen. El *laqab* es una especie de sobrenombre o mote que señala una característica física o moral de la persona o su profesión. La *kunya*, por último, marca la filiación en línea descendiente. Se introduce con la partícula *abu* ‘padre de’ seguida del nombre del hijo primogénito que tuvo la persona en cuestión (Manzano Moreno 1992: 17-19).

arabización de los beréberes en los núcleos urbanos. Se documentan incluso casos de ulemas beréberes que pretendían ocultar su origen.

Entre las comunidades periféricas, sin embargo, el grado de asimilación del sistema onomástico árabe era menor y se observaba una mayor presencia de antropónimos beréberes. La lejanía de los centros urbanos favorecía la conservación de la identidad beréber. Esto solo se entiende si tenemos en cuenta los datos suministrados por Guichard y Chalmeta sobre la geografía y las características de los asentamientos beréberes en al-Andalus. Este hábitat rural disperso que los caracteriza, sin duda, favorecía la cohesión interna del grupo y el mantenimiento de sus señas de identidad. Es difícil averiguar si con el tiempo estas comunidades periféricas experimentaron los mismos procesos de arabización e islamización que los indígenas y los beréberes de los núcleos urbanos. En cualquier caso, es poco probable que estos cambios fueran tan rápidos e intensos como en las zonas urbanas.

Se sabe que la conquista musulmana de la Península Ibérica fue una empresa beréber, más que árabe, y se conoce la superioridad numérica de los contingentes beréberes que se establecieron aquí. Sin embargo, se dice que la lengua beréber no fue nunca un rival de importancia para la lengua árabe. Además, las huellas dejadas por el beréber tanto en el árabe, como en el romance andalusí, no son muchas. Este dato ha hecho suponer que la lengua beréber pronto desapareció del mapa lingüístico peninsular, sustituida por el árabe o por el romance andalusí de las comunidades con las que los beréberes entraron en contacto. Es importante decir que la falta de interferencias lingüísticas en las lenguas vecinas (aunque sí ha habido algunas) no siempre es síntoma de la desaparición o del abandono de una lengua y tan solo demuestra su escasa capacidad de influir en otras lenguas. Esto puede tener múltiples causas, la más frecuente es la falta de prestigio de la lengua en cuestión. El beréber no pudo “contaminar” a las lenguas con las que estuvo en contacto, primero, porque gran parte de las comunidades berberófonas vivían aisladas, lo que significó, en la práctica, una falta de contacto directo entre berberófonos y arabófonos o romanceparlantes. En segundo lugar, porque sobre esta lengua pesaba un fuerte estigma social, lo que limitó sus posibilidades de influencia. Los rasgos estigmatizados socialmente no tienen la misma fuerza de expansión que los rasgos prestigiosos. No puede sorprendernos, dice Corriente (1999: 59-60), el exiguuo número de berberismos en el árabe y el romance andalusí, teniendo en cuenta que entonces, como ahora, el beréber fue una lengua desprestigiada socialmente y que, incluso las comunidades para las que es lengua nativa, fingían su desconocimiento. Por la misma razón, los

berberismos escasean también en las variedades árabes del Norte de África, donde se supone que deberían ser más abundantes. Aún así y “a pesar del escaso número de berberismos transmitidos al andalusí, y menos aun al iberorromance, esta lengua de la mayoría del primer contingente de invasores, reforzado luego por otros no menos numerosos, no careció de importancia en la gestación de algunos rasgos fonéticos, morfosintácticos y léxicos del andalusí y, de resultas, de los arabismos del iberorromance” (Corriente 2008: 186).

Según Corriente (1999), nuestro conocimiento actual de las interferencias entre el árabe andalusí, el beréber y el romance es muy limitado, debido, sobre todo, al desconocimiento del beréber por la mayoría de los estudiosos que han abordado el tema. Para detectar y establecer influencias y préstamos entre dos lenguas en contacto, es imprescindible conocer las dos, circunstancia, de momento, excepcional en el caso del beréber. “Cuando, en el futuro, –dice Corriente (1999: 59)– se ocupen de estas cuestiones berberólogos expertos, es probable que se detecten nuevas huellas lingüísticas en el romance de lo que fue un poblamiento importante”. La afirmación de que el beréber no haya ejercido ninguna influencia sobre el romance puede verse seriamente cuestionada en el futuro. El estudio diacrónico de los dialectos centrales del español puede sacar a la luz nuevos datos sobre la presencia del beréber en la Península.

La preponderancia numérica de los beréberes –dice Manzano Moreno (2010: 95)– no debe ocultar el hecho de que la conquista de la Península Ibérica se hizo en nombre del imperio árabe y que al-Andalus se convertía automáticamente en otra provincia de este imperio árabe-islámico: “por mucho que el número de árabes fuera más reducido o que el mando de la primera expedición estuviera en manos de un beréber, la conquista fue una empresa realizada en nombre del imperio árabe, de la élite rectora de este imperio, que era árabe, y de una ideología que proclamaba su raigambre árabe detrás de un nuevo mensaje religioso que era el Islam”. Es importante subrayar la supremacía simbólica de lo árabe, porque a menudo se exagera la importancia del factor demográfico. Con el argumento de la preponderancia numérica de los beréberes e indígenas se ha llegado incluso a negar la viabilidad de la arabización de al-Andalus, insistiendo en el carácter minoritario de los arabófonos. Si bien es cierto que es un factor importante, la demografía, sin embargo, no lo explica todo. La gran paradoja del caso andalusí es cómo este grupo minoritario pudo finalmente imponer sus señas de identidad a las dos comunidades mayoritarias a las que dominó. Y es que los beréberes de al-Andalus, al

igual que los autóctonos, estaban sometidos al mismo proceso de aculturación y tenían el mismo interés en arabizarse. Es más, podemos decir que actuaron como intermediarios en este proceso. “Se puede afirmar –dice Corriente (1999: 60)– por mera estadística demográfica, que la mayoría de los hispanos que se convirtieron en andalusíes tuvieron que aprender el árabe de boca de beréberes bilingües”.

Según Manzano Moreno (2010: 122), la historia de los beréberes andalusíes es la historia de un cambio social y cultural que se tradujo en una arabización e islamización intensas. Pero este proceso llevó tiempo y no fue nada fácil. Las diferencias entre árabes y beréberes fueron muy marcadas al principio, tanto en la lengua, como en la forma de vestir, en la forma de organización comunitaria, en los usos y costumbres. Con el paso del tiempo los beréberes, sobre todo en las ciudades, se arabizaron e islamizaron, lo que, según Manzano Moreno, aceleró el proceso de homogeneización cultural andalusí, muy visible ya a mediados del siglo IX. ¿Cuándo podemos decir que los beréberes baladíes, los que llegaron en el momento de la conquista, estaban ya plenamente integrados en la sociedad andalusí? Según De Felipe (1997: 358), a finales del siglo X, al menos en las ciudades, la conciencia de ser andalusí era más fuerte que la memoria del remoto origen beréber. Fue en esta época cuando la identidad tribal había dejado paso a otro tipo de vínculos, basados en la religión –el Islam, en la lengua– el árabe andalusí, y en un nuevo vínculo geográfico, que los hacía sentirse andalusíes y musulmanes, más que beréberes. Pero en las zonas fronterizas, donde las tribus beréberes vivían prácticamente aisladas, lejos de los principales focos de arabización, este proceso de aculturación debió empezar mucho más tarde, ya en época califal, y no sabemos muy bien cuál fue su resultado.

Además de los primeros contingentes norteafricanos que entraron en la península en los tiempos de la conquista (los llamados *baladíes* o beréberes ‘del país’), a lo largo de la historia andalusí, en distintos momentos se produjeron oleadas sucesivas de inmigración beréber. El contacto humano y lingüístico con comunidades berberófonas no fue un hecho aislado y puntual que solo marcara el inicio de la conquista, sino que se prolongó en el tiempo y conoció distintas etapas, prácticamente hasta la desaparición de al-Andalus.

En los siglos X al XII siguieron llegando contingentes de población norteafricana. La integración social y cultural de esos “nuevos beréberes” encontró serias dificultades, debido, por un lado, a la actitud de rechazo por parte de la sociedad de acogida y, por otro, a su propio interés en mantener su identidad, diferenciándose claramente de los andalusíes

(Fierro 2008b: 72-73). Los beréberes que llegaron a al-Andalus a partir del siglo X no formaban parte de la cultura andalusí. Eran musulmanes, pero sus señas de identidad los diferenciaban claramente de los andalusíes.

A finales del siglo X en al-Andalus entró un gran contingente de mercenarios beréberes, reclutados por los califas omeyas. Estos grupos estaban organizados en tribus, hablaban beréber, y vestían de forma muy distinta a la moda andalusí (Marín 2001). Las diferencias entre estos nuevos beréberes y los antiguos, asentados en al-Andalus desde el siglo VIII, eran muy marcadas. Los andalusíes de origen beréber, ya plenamente arabizados, no se sentían identificados con los norteafricanos. Este choque cultural entre beréberes antiguos y nuevos hace pensar que a finales del califato los procesos de arabización e islamización de los beréberes antiguos ya habían llegado a su término. “Los beréberes de este siglo de las taifas, de implantación reciente en al-Andalus, nunca se integrarán en la sociedad andalusí como lo hicieron sus predecesores” (Marín 1992: 37).

Bajo el gobierno de los almorávides la sociedad andalusí recibió otra importante aportación de población beréber. Según De Felipe (1999: 235), se produce una cierta berberización de la sociedad en términos cuantitativos, porque el número de efectivos militares que cruzaron el Estrecho fue considerable. La situación era sensiblemente distinta de las anteriores fases de berberización, ya que esta vez el poder estaba en manos de una dinastía norteafricana. El centro de gravedad se había desplazado hacia el Norte de África y los andalusíes estaban política y militarmente dominados por los magrebíes. Los almorávides no hablaban árabe, lo cual acentuó más aún la actitud de rechazo por parte de la población andalusí que los percibía como extranjeros. A pesar de que esta vez los berberófonos tenían el control político y estaban, por tanto, en posición dominante, no se produjo tampoco un proceso de berberización lingüística de los andalusíes. Esto se debe a varios factores. En primer lugar, a la densidad demográfica de los andalusíes, muy superiores en número, y a su fuerte cohesión social. En segundo lugar, a la actitud de rechazo que mostraron hacia los beréberes y sus signos identitarios, muy especialmente hacia la lengua beréber. Los andalusíes se sentían culturalmente superiores a los beréberes porque hablaban árabe, la lengua del Corán, y por tanto, creían que eran mejores musulmanes que ellos. Sobre el beréber pesaba un fuerte estigma social, desde tiempos antiguos. No olvidemos que los mismos beréberes andalusíes lo habían abandonado y habían adoptado el árabe. En tercer lugar, es muy probable que los propios almorávides tuvieran un cierto complejo lingüístico o, al menos, no consta que se promocionara la lengua beréber por parte de la élite almorávide.

Esta situación va a cambiar con los almohades, con los que llega otra ola de inmigración beréber. Al igual que los almorávides, los almohades eran berberófonos en su mayoría. Sin embargo, la actitud de sus élites hacia el beréber era muy distinta. No resulta fácil explicar a qué se debe este cambio de estatus de la lengua beréber. Lo que sí sabemos es que la *lisan garbí*, la lengua beréber, era considerada como una lengua muy importante tanto a nivel espiritual como a nivel práctico (De Felipe 1999: 235). Es muy significativo que el beréber haya adquirido durante la época almohade el estatus de lengua religiosa, reservado hasta ese momento solo para el árabe. Podemos hablar incluso de una revolución almohade, al menos en lo que respecta a su política cultural. Ibn Tumart al-Mahdi, guía espiritual de los almohades, que pertenecía a los beréberes Masmuda, les enseñó el *tawhid*, la profesión de la unicidad de Dios, en beréber, hecho que dotaba a esta lengua de un carácter semisagrado. Bajo el gobierno almohade, las intervenciones públicas en al-Andalus debían hacerse en ambas lenguas, en árabe para los andalusíes y en beréber para los almohades. Sin embargo, en la epigrafía almorávide y almohade no hay ni rastro de una supuesta berberización lingüística y ni siquiera se percibe el carácter beréber de estos movimientos (Martínez Núñez 2011).

REFERENCIAS

- Abellán Pérez 2006:** Abellán Pérez, J. Poblamiento y sociedad en al-Andalus. // *Saber y sociedad en al-Ándalus. IV-V Jornadas de cultura islámica, Almonaster la Real (Huelva)*. Huelva: Servicio de publicaciones Universidad de Huelva, 2006, 13-36.
- Acién Almansa 1998:** Acién Almansa, M. La desarticulación de la sociedad visigoda. // *Hispania, Al-Andalus, Castilla, Jornadas Históricas del Alto Guadalquivir*. Jaén: Universidad de Jaén, 1998, 45-68.
- Arié 1982:** Arié, R. España musulmana (siglos VIII-XV). // *Historia de España*, M. Tuñón de Lara (dir.), vol. III. Barcelona: Labor, 1982.
- Bosch Vilá 1980:** Bosch Vilá, J. Andalucía islámica: arabización y berberización. Apuntes y reflexiones en torno a un viejo tema. // *Andalucía Islámica*, I, 1980, 9-42.
- Burke 1996:** Burke, P. *Hablar y callar. Funciones sociales del lenguaje a través de la historia*. Barcelona: Gedisa Editorial, 1996.
- Chalmeta 1989:** Chalmeta, P. Estructuras socio-económicas musulmanas. // *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*. Valencia: Generalitat Valenciana, 1989, 13-52.
- Chalmeta 1992:** Chalmeta, P. La conquista del 711-713 y la formación de al-Andalus. // *Historia, ciencia y sociedad: actas del II Coloquio*

- Hispano-Marroquí de Ciencias Históricas*. Madrid: Agencia Española de Cooperación Internacional, 1992, 161-168.
- Chalmeta 2003:** Chalmeta, P. *Invasión e islamización. La sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*. Jaén: Universidad de Jaén, 2003.
- Corriente 1992:** Corriente, F. *Árabe andalusí y lenguas romances*. Madrid: MAPFRE, 1992.
- Corriente 1999:** Corriente, F. *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Madrid: Gredos, 1999.
- Corriente 2008:** Corriente, F. El elemento árabe en la historia lingüística peninsular: actuación directa e indirecta. Los arabismos en los romances peninsulares (en especial, en castellano). // *Historia de la Lengua Española*, Rafael Cano (coord.). Barcelona: Ariel, 2008, 185-206.
- Cruz Hernández 1992:** Cruz Hernández, M. *El Islam de Al-Andalus: historia y estructura de su realidad social*. Madrid: Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe, 1992.
- De Felipe 1997:** De Felipe, H. *Identidad y onomástica de los Beréberes de al-Andalus*. Madrid: CSIC, 1997.
- De Felipe 1999:** De Felipe, H. Beréberes de al-Andalus: ¿Barbar o imaziguen? // *El saber en Al-Andalus, Textos y estudios, II*, Julia María Carabaza Bravo, Aly Tawfik Mohamed-Essawy (coord.). Sevilla: Universidad de Sevilla, 1999, 227-238.
- Fierro 1997:** Fierro, M.I. El alfaquí beréber Yahya b. Yahya al-Layti (m. 234/ 848), “el inteligente de al-Andalus”. // *Biografías y género biográfico en el occidente islámico*, María Luisa Avila Navarro, Manuela Marín (coord.). Madrid: CSIC, 1997, 269-344.
- Fierro 2001:** Fierro, M.I. *Al-Andalus: saberes e intercambios culturales*. Barcelona: Icaria, 2001.
- Fierro 2008a:** Fierro, M.I. Las huellas del Islam a debate. // *Las huellas del Islam*, Fátima Roldán Castro, María Mercedes Delgado Pérez (coord.). Huelva: Universidad de Huelva, 2008, 73-96.
- Fierro 2008b:** Fierro, M.I. Cosmovisión (religión y cultura) en el Islam andalusí (siglos VIII-XIII). // *Cristiandad e Islam en la Edad Media Hispana. XVIII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 30 de julio al 3 de agosto de 2007*, José Ignacio de la Iglesia Duarte (coord.). Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2008, 31-80.
- Glick 1991:** Glick, T. *Cristianos y musulmanes en la España medieval (711-1250)*. Madrid: Alianza, 1991.
- Gramática 1559:** *Gramática de la lengua vulgar de España*. Lovaina: Bartolomé Gravio, impresor, 1559.

- Guichard 1989:** Guichard, P. Otra vez sobre un viejo problema: orientalismo y occidentalismo en la civilización de la España musulmana. // *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*. Valencia: Generalitat Valenciana, 1989, 73-96.
- Guichard 1995:** Guichard, P. *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Granada: Universidad de Granada, 1995.
- Manzano Moreno 1990:** Manzano Moreno, E. Beréberes de al-Andalus: los factores de una evolución histórica. // *Al-Qantara: Revista de estudios árabes*, vol. 11, fasc. 2., 1990, 397-428.
- Manzano Moreno 1991:** Manzano Moreno, E. *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*. Madrid: CSIC, 1991.
- Manzano Moreno 1992:** Manzano Moreno, E. *Historia de las sociedades musulmanas en la Edad Media*. Madrid: Síntesis, 1992.
- Manzano Moreno 2000:** Manzano Moreno, E. La interpretación utilitaria del pasado. El ejemplo de la conquista árabe en la historiografía nacionalista española. // *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*. Barcelona: Crítica, 2000, pp. 48-60.
- Manzano Moreno 2010:** Manzano Moreno, E. Conquista y formación de al-Andalus. // *Historia de España. Épocas medievales*, J. Fontana y R. Villares (dir.). Madrid: Crítica, 2010, vol. 2, 93-134.
- Manzano Moreno 2011:** Manzano Moreno, E. *Conquistadores, emires y califas. Los Omeyas y la formación de al-Andalus*. Barcelona: Crítica, 2011.
- Marcos Marín 2015:** Marcos Marín, F. Notas sobre los beréberes, el afrorrománico y el romance andalusí. // *Hesperia Culturas del Mediterráneo*, nº 19, 2015, 203-221.
- Marín 1992:** Marín, M. *Individuo y sociedad en al-Andalus*. Madrid: MAPFRE, 1992.
- Marín 2000:** Marín, M. *Al- Andalus y los andalusíes*. Enciclopedia del Mediterráneo nº 8. Barcelona: Icaria, 2000.
- Marín 2001:** Marín, M. Signos visuales de la identidad andalusí. // *Tejer y vestir: de la antigüedad al islam*, Marín, M. (ed.). Madrid: CSIC, 2001, 137-180.
- Mármol Carvajal 1573:** Mármol Carvajal, L. *Primera parte de la descripción general de Affrica con todos los successos de guerras que a auido*. Granada, 1573.
- Martínez Núñez 2011:** Martínez Núñez, M.A. Epigrafía funeraria en al-Andalus (siglos IX-XII). // *Actas del Seminario Islamisation et pratiques funéraires, en el curso Islam Médival d'Occident: Islamisation et*

arabisation de l'Occident musulman médiéval (VIIIe-XIIIe siècles). París, noviembre de 2007-mayo de 2008, organizado por C. Picard, C. Aillet; A. Nef; S. Gilotte; J-P-Van Staëvel. París: Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série, 41 (1), 2011, 181-209.

Oliver Asín 1974: Oliver Asín, J. *En torno a los orígenes de Castilla. Su toponimia en relación con los árabes y los beréberes*. Madrid: RAH, 1974.

Ribera y Tarragó 1912: Ribera y Tarragó, J. *Discursos leídos ante la Real Academia Española en la recepción pública del señor D. Julián Ribera y Tarragó*. Madrid: Imprenta Ibérica, 1912.

Sánchez Albornoz 1962: Sánchez Albornoz, C. *España un enigma histórico*. Buenos Aires: Editorial Sudamericana, 1962, tomo 1.

Sánchez Albornoz 1965: Sánchez Albornoz, C. El Islam de España y el Occidente. // *L'occidente e l'Islam nell'alto medioevo. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo/ 12*, 1-2. Spoleto, 1965, 149-308.

Simonet 1888: Simonet, F.J. *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*. Madrid: RAH, 1888.

Simonet 1897-1903: Simonet, F.J. *Historia de los mozárabes de España deducida de los mejores y más auténticos testimonios de los escritores cristianos y árabes*, Madrid, RAH, 4 vols. 1897-1903.

ОСОБЕНОСТИ НА БОРБАТА С ЕЗИКОВИЯ СЕКСИЗЪМ В ИСПАНСКИЯ ЕЗИК

Татяна Иванова

Университет за национално и световно стопанство, София

PECULIARITIES OF THE FIGHT AGAINST LINGUISTIC SEXISM IN THE SPANISH LANGUAGE

Tatyana Ivanova

University of National and World Economy at Sofia

The present research focuses on the nature and characteristics of language sexism. It also discusses the problems of confusion of language and social sexism and the inappropriate ways to fight it in the Spanish language which led some linguists to think that the woman is being advertised as a product instead of being raised to the level of man.

Key words: language sexism, discrimination, emancipation, advertisement, manipulation

Разбирането за езиковия сексизъм извежда на преден план дискриминационното представяне на жената в езика и асиметрията в езиковата система. Езиковият сексизъм се състои в установените в езика мъжка гледна точка и патриархални стереотипи, отреждащи второстепенна роля на жената и изграждащи ѝ по-скоро отрицателен образ. Според феминистките всички езици, наследили патриархалната култура, са „мъжки“ езици и представят света от мъжка гледна точка. Стига се до радикално тълкуване на хипотезата на Сапир – Уорф, че езикът формира мисленето на обществото и че мъжете контролират езика и изключват жените от него. Така се ражда идеята, че премахването на сексизма от езика би довело до премахването му и в обществото, тъй като езикът има централна роля при формирането на съзнанието и на ценностната система на личността (Миткова 2013: 42).

Феминистките очертават следните прояви на езиков сексизъм:

– означаването в някои езици на понятията *човек* и *мъж* с една и съща дума – *hombre* (испански), *home* (каталански), *man* (английски);

- обобщаващото значение на мъжкия род – *derechos de los ciudadanos* (права на гражданите);
- формите за мъжки род, служещи за обозначаването на лица от двата пола – *retoño* (потомък);
- предпочитанието към формите за мъжки род за някои професии и титли – *juez* (съдия);
- положителната или отрицателната конотация на някои съществителни и прилагателни имена в зависимост от това дали се отнасят за мъж, или за жена – *hombre público/mujer pública* (обществен деец/уличница) (Миткова 2013: 42 – 43).

Адриана Миткова отбелязва, че според представителките на феминистката критика езиков сексизъм съществува в самата езикова система на испанския език, което налага промяната ѝ, но и пояснява, че „чисто езикови явления са наричани *езиков сексизъм*, когато в действителност сексизмът е *социален*, а те са само негово отражение“ (Миткова 2013: 43).

Алваро Гарсия Месегер разделя езиковия сексизъм на *лексикален* и *синтактичен*, обяснявайки, че лексикалният е свързан с употребата на отделни думи, а синтактичният – с начина на построяване на изречението (Гарсия Месегер 2001: 20).

Лексикалният сексизъм се дели на няколко вида, сред които:

- учтиви формули – *señor* (господин) не показва семейното положение на мъжа, докато *señora* (госпожа) и *señorita* (госпожица) зависят от връзката на жената с мъжа;
- неправилно образувани двойки – двойката *varón/hembra* (мъж/самка) е унизителна за жената, поради което следва да се употребява *varón/mujer* (мъж/жена) или *macho/hembra* (самец/самка);
- привидни дуалистични форми – формално симетрични, но семантично несиметрични изрази в ущърб на жената – *hombre público/mujer pública* (обществен деец/уличница);
- лексикална празнина – липса на думи за обозначаване на някои женски качества, докато за мъжете съществуват такива – *caballeridad* (благородство; кавалерство);
- андроцентрични думи и изрази – *Encontré a dos portugueses con sus mujeres* („Срещнах двама португалци с жените им“) (Гарсия Месегер 2001: 20 – 21).

Синтактичният сексизъм от своя страна бива три вида:

- стереотипи – *una enfermera rubia/un fornido enfermero* (руска медицинска сестра/силен болногледач);

– андроцентризъм или *óptica de varón* (мъжка гледна точка) – „*Gente que solo desea su pan, su hembra, la fiesta en paz*“¹ („Хора, които искат само хляб, женска и спокоен живот“): *gente* = *varones* (хора = мъже);

– семантичен скок – *Los ingleses prefieren el té al café. También prefieren las mujeres rubias a las morenas* („Англичаните предпочитат чая пред кафето. Също предпочитат русите жени пред тъмнокосите“): *ingleses* = *personas inglesas* (англичани = хора англичани) → *ingleses* = *varones ingleses* (англичани = мъже англичани) (Гарсия Месегер 2001: 21).

Според учения синтактичният сексизъм е по-важен от лексикалния, тъй като разкрива по-дълбоки корени на патриархален манталитет у хората, които изпадат в него несъзнателно. Той предупреждава, че понякога сексист може да се окаже този, който обвинява другия в сексизъм, иначе казано, неговият манталитет го кара да вижда полова дискриминация там, където такава няма. Това е свързано с контекста, като Гарсия Месегер подчертава, че най-могъщият контекст е този, който говорещият носи у себе си и който предизвиква много грешки в общуването, и колкото по-различен е личният контекст на участниците в диалога, толкова по-голяма е вероятността от грешки.

Контекстът има две функции: от една страна, ни позволява да си спестим думи, а от друга – личният контекст понякога ни пречи да осъзнаем, че думите ни могат да бъдат изтълкувани по различен начин от този, който очакваме, или ние като слушатели можем да изтълкуваме думите на говорещия неправилно – ученият нарича това явление „сексизъм на слушателя“. Роман Якобсон обяснява, че в процеса на предаване на дадено послание, за да бъде то разбрано правилно от адресанта, подателят го закодира, а получателят го декодира, и колкото по-добре последният познава кода, използван от подателя, по-голямо и по-качествено ще е количеството получена информация (Якобсон 1957). Дан Спърбър и Диъдре Уилсън също подчертават, че общуването включва адресант, адресат, поредица видими сигнали, поредица невидими послания и код, свързващ двамата. Адресантът избира послание и изпраща съответния сигнал, който адресатът приема и декодира, и ако операцията протече успешно, получава оригиналното съобщение (Спърбър, Уилсън 2002: 6). С други думи, Гарсия

¹ Стих от песента *Libertad sin ira* („Свобода без гняв“) на испанската група „Харча“, част от едноименния албум (1976) и смятана за представителна песен на испанския демократичен преход – бел. авт.

Месегер е прав, че колкото по-близък е личният контекст на участниците в диалога, толкова по-правилно се разбират взаимно те.

Ученият говори и за един умствен механизъм, който също оказва влияние върху процеса на общуване – от ранна детска възраст човек носи в съзнанието си речник и граматика, чрез които общува с останалите хора. Когато слуша или чете, мозъкът му работи като добре смазана машина в търсене на значение на посланията, но щом улови първото приемливо значение, той спира търсенето, което води до грешки, включително от сексистко естество (Гарсия Месегер 2001: 22). Един пример: искаме да научим повече за участието на Хърватия на песенния конкурс „Еurovision“ и за целта посещаваме сайта „Уикипедия“, където четем: *También debe mencionarse que artistas croatas representaron a Yugoslavia en muchas ocasiones [...]* („Също така трябва да споменем, че хърватски артисти са представлявали многократно Югославия [...]“²). Съществителното *artistas* (артисти) и прилагателното *croatas* (хърватски) са от общ род, т.е. може да се отнасят и за мъже, и за жени. Ако първата асоциация, на която ни наведе изразът *artistas croatas*, е хърватски артисти мъже, значи манталитетът ни е сексистки и тогава първоначалното ни впечатление ще се промени чак след като погледнем приложената таблица и прочетем имената на певиците, посочени там. Несексисткият манталитет би ни позволил да допуснем възможността сред споменатите артисти да има и жени още преди да сме разгледали таблицата.

Авторът нарича това явление „сексизъм на слушателя“. В него се изпада в два случая:

- когато слушателят тълкува сексистки несексистки израз;
- когато слушателят не улавя сексизма на говорещия – в този случай налице са едновременно сексизъм и на говорещия, и на слушателя (Гарсия Месегер 2001: 24).

От изложеното от Гарсия Месегер става ясно, че в основата на сексизма, в това число и на езиковия сексизъм, стои манталитетът, който е продукт на възпитанието, свързано от своя страна със средата, в която човек е израснал, и хората, които го заобикалят; следват интелигентността (включително емоционалната интелигентност) и образованието. Това означава, че ако едно дете расте в среда на равенство, взаимно уважение и зачитане на достойнството и от малко бъде научено да поставя на първо място качествата и способностите на хората, да ги уважава заради труда, който полагат, и да цени резултатите, ко-

² (http://es.wikipedia.org/wiki/Croacia_en_el_Festival_de_la_Canción_de_Eurovision)

ито постигат, без половата им принадлежност да влияе на отношението му към тях, вероятността да прояви езиков или каквато и да било друга форма на сексизъм е сравнително малка. Така няма да се изненада, че сред хърватските представители на „Еurovision“ има и жени. Ако – обратното – човек е израснал в силно патриархална среда, в която на жената винаги се е гледало с пренебрежение, и е бил свидетел на множество прояви на подценяване и неуважение към жените, е много вероятно, от една страна – и той да развие същото отношение към тях, и от друга – да възприема като сексистки послания, които в действителност не са такива, както ни показва и цитираният пример. Жена, израснала в подобна среда, пък би била по-подозрителна и по-склонна да търси скрит сексизъм във всяка дума и действие или би проявявала повече търпимост и би оправдавала по-често определени сексистки прояви, отколкото жена, за която равенството между половете е нещо обичайно.

Дотук разгледахме видовете езиков сексизъм и основните им прояви, но изначално сексистки език ли е испанският? В началото вече цитирахме становището на Миткова относно объркването на езиковия със социалния сексизъм, изразен чрез езика. Гарсия Месегер е категоричен, че „от трите агента, потенциално отговорни за езиковия сексизъм (говорещия и неговия умствен контекст, слушателя и неговия умствен контекст и езика като система), в испанския действат само първите два...“ и че „говорещият изпада в езиков сексизъм, когато изпраща послание, което заради формата си (избраните думи или начина, по който са подредени), а не заради съдържанието си е дискриминационно по отношение на пола. Обратното – когато дискриминацията се дължи на съдържанието на посланието, а не на формата му, се изпада в социален сексизъм“ (Гарсия Месегер 2001: 20). Хесус Лопес Фернандес също е на мнение, че езикът като система не е сексистки и че езиковият сексизъм (термин, който намира за неточен) е плод на исторически, социокултурни и психологически фактори (Лопес Фернандес 1996: 25). Именно това е и тезата, зад която заставаме.

Противно на горните твърдения, испаноговорещите феминистки са убедени, че точно испанският език като система е сексистки. Грешката им се дължи на смесването на две от основните значения на съществителното *género* (род) – биологичното и граматичното. Това объркване води след себе си друго – поставянето на знак за равенство между *género* (род) и *sexo* (пол), какъвто обаче не може да бъде поставен в никакъв случай. Въпреки многобройните опити на именити ези-

коведи да разяснят разликата между понятията, обясненията им остават нечути и неяснотата се засилва, което има своите последствия.

Испаноговорещите феминистки налагат употребата на *género* вместо *sexo* не по своя идея, а по подражателен път, следвайки примера на англоговорещите си съмишленички. През 70-те години на XX век американските феминистки въвеждат употребата на *gender* (род) с мотива, че *полът* се определя от природата, т.е. човек се ражда с мъжки или с женски пол, докато *родът*, т.е. да бъдеш мъж или жена, може да бъде възпитаван и променян. По този начин те правят разграничение между *пол* – биологична категория, и *род* (*социален пол* при Миткова) – съвкупността от социалните, културните, психологическите и поведенческите характеристики, налагани от обществото на хората в зависимост от биологичния им пол. Обособяването на термина *gender* е знак за отхвърлянето на биологичната определеност на термина *пол* и служи за разграничаване на биологичните от културните особености на човека (Миткова 2013: 18).

Въпреки привидно ясното разграничение между термините *género* и *sexo* Гарсия Месегер обръща внимание на факта, че „понастоящем феминизмът употребява думата *género*, противопоставяйки я на думата *sexo*, за обозначаването на културни черти, традиционно приписвани на половете; но вместо да борави правилно с двете думи, употребявайки едната или другата според контекста, феминизмът обикновено се придържа към думата *género* дори когато контекстът изисква да се говори за *sexo*“. Авторът дава пример с често срещаната грешка при представянето на резултати от статистически проучвания за поведението на мъжете и жените или на момченцата и момиченцата, когато в заглавията неправилно се говори за род, вместо за пол, допускайки, че смесването на двата термина се дължи на влиянието на английския език, „в който объркването между род и пол е нещо обичайно“ (Гарсия Месегер 2001: 31).

Последствията от приравняването на двата термина се изразяват в упорития стремеж от страна на феминистките организации да прокарат несвойствени реформи в испанския език в името на *видимостта на жената*, без авторите на въпросните реформи да разполагат с научни познания в областта на езикознанието. Най-пагубната от тях безспорно е опитът да бъде заличена неутрализиращата функция на мъжкия род чрез въвеждането на раздвояването на родовете (*médicos* у *médicas* (лекари и лекарки) – напълно чуждо на системата на испанския език и категорично отхвърляно от говорещите. Раздвояването е плод на убеждението на феминистките, че опозицията между мъжкия

и женския граматичен род е симетрична и изключваща подобно на тази между мъжкия и женския биологичен пол. Според най-радикалните от тях мъжкят род никога не включва женския и неутрализиращата му функция представлява изключване на жената от езика, което, разбира се, е напълно погрешно. Други последици са насилственото образуване на форми за женски род на епицени от мъжки (докато образуването на форми за мъжки род на епицените от женски изобщо не се засяга), заместването на съществителните в мъжки род множествено число със събирателни или с абстрактни съществителни (по-често от женски род) и премахването на определителния член за мъжки род в редица случаи. Пропагандира се, че с въвеждането на тези промени жената ще заеме полагащото ѝ се място в езика. За целта се издават ръководства за несексистко общуване, ставащи често повод за полемика, тъй като авторите им (които рядко са езиковеди) невинаги съумяват да разграничат езиковия от социалния сексизъм и настояват за посочените по-горе неотговарящи на испанската езикова традиция и трудно приложими решения, не осъзнавайки, че търсят решение на проблемите на жената на погрешното място. Подобно мнение споделя и Лопес Фернандес, пишейки, че „езиковият сексизъм отвежда войната между половете при граматичния род, в който няма, нито някога е имало сексизъм“, и че търсенето на равенството между мъжа и жената в граматиката е грешка (Лопес Фернандес 1996: 40). Колкото до ръководствата, Игнасио Рока смята, че те са „оръдия в служба на политиката на раздвояване, чиято крайна цел, заявена или не, е въвеждането на раздвояването в обичайната реч на всички говорещи, троянски кон, който ще доведе до непоправима промяна на „компетентността“, и оприличава раздвояването на рекламен инструмент, влияещ на подсъзнателно ниво на говорещия с цел да се рекламира един определен „продукт“ – жената (Рока 2012). Според Рока сме свидетели на опит за промяна на езиковата компетентност на испаноговорещите чрез езиковата дейност. Под „езикова компетентност“ разбираме определението, дадено от Еухенио Косериу: *техническо познание* за езика – познание, което се проявява в речта и което при говоренето и при разбирането е напълно сигурно, но или изобщо не е оправдано, или се обяснява най-много с непосредствени причини, но без оправдание на самите причини, т.е. не е научнообосновано (Косериу 1988: 234 – 235). С други думи, потребителите на езика трябва да бъдат научени да употребяват раздвояването спонтанно и безкритично.

Разбира се, говорещите поначало не се интересуват от препоръките на подобни ръководства и те не могат да им повлияят на съзнателно ниво, но съществува начин да им се въздейства подсъзнателно, т.е. да бъде манипулирана първо езиковата им дейност, а чрез нея – и езиковата им компетентност. Инструментът за това е политическата реч, преплетена с речта на медиите, а всички знаем какво огромно влияние оказват последните върху хората във века на информацията. За съжаление, не можем да не признаем, че в днешното общество е доста широко разпространено схващането, че щом дадена дума или граматична форма се употребява от журналистите, значи е правилна. Иван Кънчев пише, че „умението да се говори по-изразително, се подхранва от езиковите структури на останалите, преценени, че знаят повече или че говорят по-добре“, като изтъква, че извън престижа на големите творци на съответните езици голяма е ролята на авторитета на учителя или на университетския преподавател, на оратора и на средствата за масова информация и особено на радиото и телевизията (а в днешно време можем да кажем, че и на интернет) и че „техните иновации скоро се превръщат в езиково умение и стават модели за нови структури“ (Кънчев 1995: 82).

Имайки предвид всичко това, феминистките организации с подкрепата на определени журналисти повеждат масирана кампания, издържана в духа на най-добрите традиции на рекламния бизнес, в която въвличат огромен брой обществени личности – преди всичко политици, целящи извличането на политически дивиденди, но и представители на различни институции и организации, учители и университетски преподаватели.

Опитите в испанската реч да бъдат прокарани неправилни форми за женски род или раздвояването на двата рода дори тогава, когато такова не е необходимо, в името на *видимостта на жената в езика*, не са проблем само на езиковата дейност, а и на езиковата компетентност, която би могла да се окаже трайно засегната. Рока подчертава, че промяната в езика е постоянна, но тази, до която би довело раздвояването, би била програмирана и ще заличи неутрализацията на стоици съществителни (Рока 2012). Раздвояването не съществува в системата на испанския език. Какво правят привържениците му обаче? Действат като авторите на реклами. Да вземем за пример „Милка“ – може би най-популярната марка шоколад в света. Защо това е така? Ако се огледаме внимателно, ще си дадем сметка, че рекламните послания на „Милка“ са навсякъде – в пресата, по радиото, по телевизията, на поредната страница в интернет, на огромни билбордове, и цело-

годишно се редуват игри с награди и фестивали на нежността, организирани от фирмата производител. Резултатите са два: огромни печалби и запечатването в съзнанието на потребителите на рекламните послания. Хората си купуват „Милка“ не защото слабостта им точно към тази марка им е вродена, а защото заетите в рекламните кампании са се погрижили да ги убедят, че това е шоколадът, от който имат нужда. Има и по-хубави, и по-лоши марки шоколад, по-скъпи и по-евтини, с по-елегантни и естетически издържани рекламни кампании, български, швейцарски, белгийски, германски, австрийски, румънски, гръцки..., но потребителите масово предпочитат точно тази. И не само това. Посланията от рекламните клипове постепенно навлизат в речта като заучени фрази и хората започват да ги повтарят при всеки подходящ случай. Показателен е примерът с израза „и един мармот зави-ва шоколада в станиол“, който от рекламно послание се превърна във фраза, изразяваща съмнение, недоверие, подозрение, скептицизъм, въпреки че все още не е призната от езиковедите като идиоматичен израз, тъй като съществува сравнително отскоро. Още един пример от българския език: думата „трепач“ почти не се употребяваше преди появата на вафлата трепач. По същия начин в Испания започва да се употребява изразът *un poquito de por favor* (малко ако обичате). Първоначално той е произнесен погрешка в едно театрално представление от Фернандо Техеро, който се опитвал да помоли за *un poquito de silencio, por favor* („малко тишина, ако обичате“). Актьорът забелязал, че публиката харесва израза и започнал да го използва често. Когато през 2003 г. тръгва сериалът *Aquí no hay quien viva*³ („Тук не се живее“) – един от най-успешните продукти в историята на испанската телевизия, *un poquito de por favor* е включен в диалозите като една от дежурните реплики на героя на Техеро портиера Емилио Делгадо, а оттам пътят му до разговорната реч се оказал съвсем кратък⁴ – зрителите толкова харесват поредицата и героите, че започват да говорят като тях. Сериалът остава в ефир в продължение на три години – време, достатъчно репликите да се запечатат трайно в съзнанието на зрителите и някои от тях да продължат живота си и след последния епизод. От *Aquí no hay quien viva* водят началото си и други все още живи изрази като *ignorante de la vida* (реплика на Мариано Делгадо, героя на Едуардо Гомес), превърнала се в синоним на „неопитен човек“ или „наивник“, или *qué mona va esta chica siempre* (реплика на Мариса Бе-

³ Сериалът е известен в България като „Щурите съседи“. Създатели: Алберто Кабайеро, Иняки Аристимуньо и Лаура Кабайеро (Antena 3, 2003 – 2006) – бел. авт.

⁴ es.wikiquote.org/wiki/Fernando_Tejero.

нито, героинята на Мариви Билбао) – комплимент за елегантността на жена. Когато поднасят изненада на някого или получават такава, латиноамериканците имат навика да казват *la vida te da sorpresas, sorpresas te da la vida* („животът ти поднася изненади, изненади ти поднася животът“), но едва ли по-младите от тях знаят, че това е цитат от песента в стил салса *Pedro Navaja*⁵ („Педро Камата“), чийто автор е панамският музикант Рубен Бладес и която се изпълнява от него и от американския салса музикант от пуерторикански произход Уили Колон. Песента безспорно е записана със златни букви в историята на латиноамериканската музика и дори се превръща в основа на едноименния филм, но още по-популярни са цитираните думи от нея. В сръбския, в босненския и в хърватския език пък благодарение на обичаната от всички на територията на цяла бивша Югославия босненска песен *Miljacka*⁶ („Миляцка“⁷) преди няколко години се разпространи изразът *ko bi rek'o čuda da se dese* („кой би повярвал, че стават чудеса“), съставен от два фразеологизма – *ko bi rek'o* и *desiti se čudo* – и изразяващ учудване, изненада, изумление. На сръбски *sve je otišlo u Honduras* („всичко отиде в Хондурас“) означава „всичко отиде по дяволите“, но всъщност това е заглавието на песен на легендарния сръбски композитор, поет, певец и актьор Джордже Балашевич, написана от него и включена в албума му *Bezdan* („Бездна“) от 1986 г. В песента се казва, че има все по-малко достойни хора, „всичко друго отдавна е отишло в Хондурас“. Оттук и употребата на фразата. Цитираните изрази засега не могат да бъдат определени като обособени фразеологизми, защото не е минало достатъчно време и все още не са възприети и не се възпроизвеждат от достатъчно голяма част от говорещите, така че за момента се употребяват по аналогия съответно с рекламите, със сериала и с песните, но е напълно възможно, ако разпространението им продължи със сегашната скорост, един ден да се затвърдят като такива. Същото се получава и в обсъждания случай. Раздвояването на мъжкия и женския род може да не принадлежи на системата на испанския език, но тези, които го „продават“ на потребителите на езика като символ на „прогреса“, са готови да го повтарят до изнемога, докато „жертвите“ неусетно се поддадат на внушението и започнат да го употребяват в езиковата си дейност, което с времето би довело до

⁵ Албум: *Siembra* („Сеитба“, 1978) – бел. авт.

⁶ Музика: Желко Йоксимович, текст: Фахрудин Пецикоза, изпълнение: Халид Бешлич, албум: „08“ (Hayat Production, 2007) – бел. авт.

⁷ Реката, която преминава през столицата на Босна и Херцеговина Сараево – бел. авт.

промяна и на езиковата им компетентност. Разликата е, че едва ли филмовите сценаристи или авторите на текстове на песни целят една или друга реплика от тях да заживее собствен живот в разговорната реч, докато привържениците на раздвояването имат ясно определена, но добре прикривана цел – да заличат включващото значение на мъжкия род и да научат говорещите вместо него след всяко съществително от мъжки род да добавят още едно от женски, и по това приличат на авторите на реклами, имащи интерес посланията им да се запечатват в съзнанието на потребителите и да бъдат възпроизвеждани от по-голям брой от тях, което би довело до по-големи продажби на предлагания продукт, но последните действат открито и намеренията им не представляват тайна за никого. Рока също смята, че чувайки непрекъснато раздвоени форми, слушателите ще се заразят неусетно и против волята си и след като раздвояването бъде интериоризирано от всички или от повечето хора и така се настани в езика, ще се наложи постоянната му употреба – хабене на време и енергия (Рока 2013). Обикновените испаноговорещи засега се противопоставят открито на новата „мода“, защото интуитивно усещат, че е неприсъща за езика им, което обаче не спира борците за *видимост на жената в езика* да употребяват и разпространяват подобни форми. За огромното им влияние свидетелства и фактът, че борбата им вече не засяга само испанския език, а е „заразила“ и други два от официалните езици в Испания – каталанския и галисийския. Баският остава незасегнат единствено благодарение на липсата на родове в него.

В заключение ще отбележим, че е важно да се прави разлика между езиков и социален сексизъм, тъй като, макар на испански да се изразяват сексистки идеи, в същината си той не е сексистки език. Цялата феминистка кампания срещу „езиковия“ сексизъм в действителност представлява рекламна кампания, подета с изцяло политически цели, а едва ли е редно езикът да бъде принасян в жертва на политиката с мотива за защита на правата на жените. Тази кауза, макар и справедлива, не може да бъде защитена чрез осакатяването му. Езикът не формира, а отразява манталитета на обществото, поради което за решаването на социалните проблеми на жената е необходимо да се работи преди всичко в посока промяна на манталитета, която впоследствие ще бъде отразена в езика по естествен път и по подходящ начин.

ЛИТЕРАТУРА

- Гарсия Месегер 2001:** García Meseguer, A. ¿Es sexista la lengua española? // *Panace*, 2001, vol. 2, № 3, 20 – 34.
- Косериу 1988:** Coseriu, E. *Competencia lingüística. Elementos de la teoría del hablar*. Madrid: Editorial Gredos, S.A., 1988.
- Кънчев 1995:** Кънчев, Ив. *Динамичният структурализъм в съвременното езикознание*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Лопес Фернандес 1996:** López Fernández, X. Xénero gramatical e sexismo lingüístico. // *Revista Galega do Ensino*, 1996, № 12, стр. 29 – 41.
- Миткова 2013:** Миткова, Адр. *Жената и езикът в испанския социокултурен контекст*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Рока 2012:** Roca, I. *Algunas reflexiones críticas sobre „Acerca de la discriminación de la mujer y de los lingüistas en la sociedad“*. *Reflexiones críticas*. 14 май 2012 г. 8 август 2015 г. <http://stel.ub.edu/linguistica-ub/webfm_send/55>.
- Рока 2013:** Roca, I. *El discurs de la senyora de Gispert*. 7 януари 2013 г. 8 август 2015 г. <http://www.ara.cat/premium/opinio/discurs-senyora-Gispert_0_842915719.html>.
- Спърбър, Уилсън 2002:** Sperber, D., Wilson, D. Pragmatics, Modularity and Mind-reading. // *Mind and Language*, 2002, Vol. 17, 3 – 33.
- Якобсон 1957:** Jakobson, R. *Los conmutadores, las categorías verbales y el verbo ruso (Partes 1 y 2)*. 7 август 2015 г. <http://217.126.81.33/psico/sesion/ficheros_publico/descargaficheros.php?opcion=textos&codigo=50>.

MÉMOIRE TEXTUELLE : MÉMOIRE DE LA FORME PAR ASSOCIATIONS FORMELLES DE FORMES

Malina Dicheva
Université de Plovdiv Païssii Hilendarski

A VERBATIM MEMORY SYSTEM BASED ON A DUAL – SYNTACTIC AND PROSODIC – ASSOCIATIVE ANALYSIS

Malina Dicheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Speech units of different linguistic levels, especially of those of prosody and syntax, frequently overlap each other; thus, the final word(s) of one word group, being at the beginning of the next group, acts as a memory trigger: the learner seems to use that word as a cue for the next group. Even though the processes involved in understanding and thus remembering a sentence are far more complex, the magnitude of this effect is considerable when it actually comes to verbatim, literal memory.

Key words: Verbatim Memory, Syntax-Prosody Interaction

Lorsque nous avons à apprendre quelque chose par cœur, nous utilisons diverses techniques, en les combinant de façon à satisfaire à la loi fondamentale du moindre effort. Par exemple, un nombre de six chiffres est représenté normalement en groupant les chiffres par deux ou par trois; or des séquences numériques telles que 1111 ou 1234 à l'intérieur du nombre à mémoriser seront traités préférentiellement comme des entités mnésiques insécables. Cet exemple illustre notamment le rôle des contraintes rythmiques, d'une part, et des considérations sémantiques, d'autre part, dans la (re)structuration mentale d'une séquence à mémoriser. D'une façon générale, les techniques de mémorisation concernent précisément cette (re)structuration mentale de la forme de l'information reçue, qui constitue la première étape – à savoir l'encodage – du processus de la mémoire. En matière de techniques de mémorisation, curieusement tout comme dans le cas des bases de données informatiques, l'organisation

des données se fait par référence à une masse considérable de données supplémentaires. Ce n'est pas le cas de la technique présentée ici. Nous préférons d'ailleurs parler de modèle plutôt que de technique ; le terme de technique implique l'utilisation de procédés artificiels, inventés, alors qu'il s'agit ici d'un type d'encodage mnésique généralement observable et dont le sujet est normalement inconscient. C'est un modèle général de mémoire séquentielle, mais notre intérêt porte surtout sur la forme des énoncés en langage naturel (par opposition à leur contenu).

La mémoire est un domaine de la psychologie, mais s'agissant de mémoire verbale à long terme, une modélisation de la mémoire qui ne prend pas en compte l'analyse des structures linguistiques dans toute leur complexité serait, selon Chomsky, inadéquate. (Chomsky 1959 : 26). Cette position s'oppose, en particulier, à la théorie associative de la mémoire, selon laquelle un énoncé est mémorisé en associant chaque mot de l'énoncé avec le mot suivant.

According to an associative analysis, we remember a sentence like this [*The tall boy saved the dying woman.*] by associating the words in the order in which they occur: *The* is associated with *tall*, *tall* with *boy*, and so on. (Lieberman 2012 : 300)

Une association en mémoire est nécessairement mentale. Il y a cependant lieu de faire une distinction entre associations indirectes purement mentales (c'est-à-dire imaginaires) et associations directes objectivement motivées.

Les associations sont indirectes et purement mentales entre les items, par exemple, d'une liste d'apprentissage, c'est-à-dire dans le cas de la mémoire sérielle. Dans la mesure où la construction du sens dans parole ne se fait pas par accumulation du sens des mots successifs, la théorie associative de la mémoire est en effet inadéquate dans cette forme.

En revanche, des associations directes objectivement motivées seraient (ou pourraient être) effectivement exploitées, en complémentarité les uns des autres, dans les tâches de mémoire textuelle. Des associations motivées entre mots successifs de trois types seront envisagées ici. Elles sont objectivement motivées car elles correspondent à des liens pré-existants observables soit dans la substance du message, soit dans le système de la langue, respectivement au niveau prosodique d'une part, et

aux niveaux lexical ou syntaxique d'autre part ; quant au troisième type d'association, il se manifeste à travers une interaction entre unités prosodiques et unités de sens. Les deux premiers types de liens conditionnent deux segmentations indépendantes de la phrase où chaque segment correspond à une entité mnésique composée, c'est-à-dire à un *chunk*¹ ; le déphasage systématique des deux segmentations fait qu'une partie finale de chacun des chunks de l'une des deux segmentations forme en même temps la partie initiale d'un chunk de la segmentation concurrente, d'où une sorte d'activation directe en chaîne des entités mnésiques, et donc d'une sorte d'effet domino. D'autres considérations qui suivent montrent que c'est plutôt la position de Chomsky qui serait inadéquate pour ce qui est de la mémoire textuelle. D'ailleurs, la remise en cause du rôle des règles génératrices d'énoncés au profit d'une exploitation considérable de segments préconstruits mémorisés n'est pas nouvelle, notamment en matières de formation des énoncés, de compétence linguistique et d'élocution fluide.

Part of the puzzle of native-like fluency is how the language learner achieves the one-clause-at-a-time facility. (Pawley and Syder 1983 : 204)

La mémorisation littérale de textes par un apprenant de langue étrangère favorise certainement l'enrichissement de son stock de segments préconstruits mémorisés. Cette lexicalisation interne de segments préconstruits, de son côté, est un facteur essentiel – selon Pawley et Syder – de maîtrise de la langue, en particulier lorsqu'il s'agit de fluidité de l'élocution. La thèse de Pawley et Syder, largement partagée par les didacticiens, nous permet donc de boucler la boucle : les activités de mémorisation littérale de textes contribuent, plus encore peut-être que la maîtrise de la grammaire, aux compétences communicatives langagières.

¹ On en trouve en psychologie deux définitions diamétralement opposées ; c'est la seconde qui offre une valeur utile dans le cadre de la présente étude.

a) chunking: the process by which the mind divides large pieces of information into smaller units (**chunks**) that are easier to retain in short-term memory. (Gary R. VandenBos, Editor in Chief, American Psychological Association Dictionary of Psychology, Washington 2015, p. 186)

b) This process of combining separate units into a single representation is called chunking, and the suggestion is that eventually an entire word becomes a unit in the same way that a single letter was initially. One prediction that follows from this analysis is that we should be able to remember 7 words just about as easily as 7 letters, and this is largely the case... (Lieberman 2012 : 347)

D'ailleurs, la nécessité de se former des représentations mentales globales de l'énoncé, d'une part de son sens et d'autre part de sa forme, en fonction respectivement de ses structures profonde et de surface, est expérimentalement confirmée en psychologie ; elle est aussi conceptuellement défendable dans la mesure où la compréhension d'un énoncé sous-tend en grande partie sa mémorisation. Cependant, le rôle de la compréhension pour la mémoire se limite à la mémoire du sens. L'encodage mnésique de la forme peut s'appuyer efficacement sur des enchaînements associatifs, ce que nous essaierons de montrer ici, à condition d'envisager comme entités mnésiques non pas les mots isolés, mais des *chunks* de mots linguistiquement motivés. L'interdisciplinarité psychologie – linguistique élargit donc de façon décisive, en tout état de cause, les possibilités d'étude de la mémoire verbale.

La compréhension d'une phrase joue incontestablement un certain rôle pour sa mémorisation, ce qui est mis en avant par Chomsky comme argument contre la théorie associative.

Consider a relatively simple sentence such as *The tall boy saved the dying woman*. According to an associative analysis, we remember a sentence like this by associating the words in the order in which they occur: *The* is associated with *tall*, *tall* with *boy*, and so on. Chomsky argued that the processes involved in understanding and thus remembering a sentence are far more complex. (Lieberman 2012 : 300)

Cependant, le contraire est vrai aussi, et à plus forte raison, ce qui parle plutôt en faveur de la primauté de la mémoire, disons « pure », sur une analyse linguistique inconsciente aussi poussée. En effet, il y a au moins deux conditions sine qua non pour pouvoir analyser et comprendre une phrase simple : 1) une mémoire à long terme des patterns syntaxiques de la langue et 2) une mémoire de travail pour pouvoir traiter la phrase perçue, notamment pour la greffer sur la trame que constituent les savoirs linguistiques. Il est vrai d'ailleurs que la seconde condition concerne un type de mémoire très différent de la mémoire à long terme qui nous intéresse ici – la mémoire de travail se caractérise par une durée limitée, une quantité d'informations limitée et une sensibilité aux troubles de l'attention. Or, précisément, notre thèse est que les procédés spécifiques à l'encodage, en mémoire à court terme, de l'information reçue ne sont pas aussi spécifiques à ce type de mémoire et peuvent contribuer plus ou moins au renforcement de la mémoire à long terme. Cette observation nous

permet de nous auto-corriger : il s'agira d'envisager des *chunks* de mots non seulement linguistiquement motivés (les syntagmes syntaxiques), mais aussi phonétiquement organisés (les unités mélodiques²).

L'interdisciplinarité psychologie – technologie de l'information en matière de mémoire est bénéfique aussi. Par analogie avec les opérations effectuées par ordinateur de *digitalisation*, d'*enregistrement* et de *récupération* des informations (avec éventuellement la reconstruction des données d'entrée dans leur forme originale), les psychologues voient souvent la mémoire comme un processus en trois étapes : *encodage*, *stockage* et *récupération*.

Dans le domaine cognitif, les deux premières étapes ne sont évidemment pas aussi tranchées ; l'*encodage* est la conception, et le *stockage* – la production et le maintien (par réactivation qui empêche le déclin) d'une trace mentale de l'information reçue, c'est-à-dire d'une trace concrète conservée dans nos réseaux de neurones qui lui est associé). La *récupération* est la reproduction de l'information reçue à partir de sa trace mnésique.

L'encodage d'un message verbal est, objectivement, un processus de transformation du message en une forme susceptible d'être stockée en mémoire et récupérée ultérieurement en vue de restituer le sens et/ou la forme originale du message. Dire que l'*encodage* d'un stimulus en mémoire est la conception de sa trace mnésique est en soi une définition à la fois vague et réductrice. Pour la préciser, et surtout pour justifier son bien-fondé, on peut zoomer dans l'analogie *encodage mnésique – enregistrement par ordinateur*. L'enregistrement d'un son, par exemple, commence par la transformation des vibrations de l'air, par l'intermédiaire d'une membrane, en impulsions électriques qui, de leur côté, sont représentées par une suite de valeurs numériques. Ces données numériques sont ensuite traitées (filtrées, compressées, réorganisées...) en fonction du format de fichier choisi. Il est facile d'envisager l'hypothèse d'un matériel informatique infallible et de là de conclure que, pour un environnement

² La segmentation d'un énoncé oral en unités mélodiques est déterminée par la règle suivante: deux sommets (ou accents) mélodiques sont séparés par une frontière qui passe devant la seconde syllabe accentuée. Ainsi, la phrase suivante se divise en deux unités mélodiques : *The tall boy saved the | dying woman*, qui illustrent le décalage systématique entre syntagmes syntaxiques et unités mélodiques.

constant (source de bruits), la fiabilité (mais aussi l'économie) de ce système de traitements – filtrage, transformations, réorganisations – est fonction de la qualité de la conception des algorithmes respectifs. Par analogie, on peut faire l'hypothèse d'une capacité mnésique biologiquement constante d'un individu à l'autre, toutes conditions égales d'ailleurs. La conclusion qui en découle est que la représentativité et la fiabilité d'une trace mnésique, pour les mêmes conditions d'exposition à l'information, est fonction de l'analyse, consciente ou inconsciente, de cette information. L'analyse de l'information d'entrée détermine l'aspect conceptuel de son encodage. Le rôle de l'aspect conceptuel de l'encodage de l'information (qui s'oppose à l'aspect matériel des transformations de la substance qui véhicule cette information) est d'autant plus important que cette analyse peut se faire non seulement sur une base cognitive, mais aussi métacognitive. Il s'agit de savoir structurer mentalement l'information reçue à plus d'un niveau ; certains niveaux de traitement, en particulier du langage, servent la compréhension des énoncés, et par là leur mémorisation ; d'autres types d'analyse « de surface » ne servent que la mémorisation de leur forme, un processus qui relève de la mémoire textuelle.

La mémoire textuelle est la mémoire des mots et de leur ordre dans le texte. La mémorisation des énoncés est facilitée, dans un premier temps, par le phénomène connu en psychologie sous le nom de *chunking* qui consiste à traiter en mémoire des séquences de mots comme des entités lexicales³. Un *chunk* est d'autant plus facile à former et à mémoriser qu'il correspond syntaxiquement et sémantiquement à un modèle en mémoire (Dans le cas limite, un chunk peut être déjà présent en mémoire à long terme. „Les différences de performances entre experts et novices proviennent en partie de la mémorisation d'un grand nombre de regroupements spécifiques à un domaine particulier“⁴.)

Dans une tâche d'apprentissage sériel, le *chunking* a donc pour effet de réduire l'effort d'association mentale entre éléments successifs de la série, au détriment éventuellement d'une extension plus ou moins grande

³ <www.definitions-de-psychologie.com>

⁴ <<https://zestedesavoir.com/tutoriels/262/la-pedagogie-pratiques-efficaces-et-theories-pedagogiques/296/paradigme-du-traitement-de-linformation/1637/memoire-de-travail/>>

de la mémoire lexicale. Par exemple, le nombre 3142015 pourrait être segmenté en deux: 314-2015; or associer ensuite l'année en cours au nombre π n'est pas évident, et quand il s'agit de faire plusieurs associations en chaîne de ce type, on comprend que le défi de l'apprentissage sériel demeure persistant.

La structure de surface des énoncés semble révéler un phénomène cognitif et offrir un moyen mnémotechnique susceptible de réhabiliter, sous une nouvelle forme, la théorie associative de la mémoire des énoncés. Selon cette théorie, chaque mot forme une association avec le mot suivant et c'est comme ça que nous mémorisons l'énoncé. L'argument de la „complexité“ en matière de comportement linguistique que met en avant Chomsky à l'encontre de l'analyse associative n'est pas en soi un argument valide, dans la mesure où Chomsky n'a en vue que la complexité au niveau linguistique. Or la nécessité de rendre compte de la complexité des facteurs qui déterminent un phénomène (ici, la compréhension et la mémorisation textuelle des messages verbaux) implique de ne négliger aucun aspect fonctionnel de ce phénomène (en l'occurrence l'aspect purement psychologique qui se superpose aux facteurs de nature linguistique). Paradoxalement, l'argument de Chomsky se retourne contre lui-même.

It is evident that more is involved in sentence structure than insertion of lexical items in grammatical frames; **no approach to language that fails to take these deeper processes into account can possibly achieve much success in accounting for actual linguistic behavior.** (Chomsky 1959 : 54)

S'agissant de „comportement linguistique réel“, la complexité proprement linguistique représente en fait un cadre très restrictif, pour ne pas dire simpliste. Qui plus est, même au niveau purement linguistique, la description formelle des langues (traits pertinents, relations et structures, régularités et tendances, modèles explicatifs, etc.) ne peut que gagner d'une interdisciplinarité qui s'étend jusqu'à la physique, la biomécanique, la théorie de l'information et de la communication, d'une part, et la psychologie, d'autre part. Tout n'est pas arbitraire en linguistique, loin de là.

Un autre argument, qui se présente en faveur de la théorie associative de la mémoire textuelle, est fourni par ceux qu'on appelle les champions de la mémoire. Ces personnes qui ont des mémoires prodigieuses mettent systématiquement en avant des méthodes qui relèvent en fait de la théorie associative. L'idée est de créer des enchaînements associatifs : le fait de

penser à chacun des items d'une série génère, ou du moins suggère automatiquement, à partir d'informations externes, une autre image mentale associée à l'item suivant. Il est vrai d'ailleurs que ces méthodes concernent la mémorisation de séries d'éléments aléatoires (ce qui n'est pas le cas d'un énoncé) et font appel, de ce fait, à l'imagination pour créer des liens associatifs. Toutefois, au niveau de la mémoire de l'aspect formel des énoncés, la stratégie d'enchaînements des unités mnésiques est primordiale. Cette stratégie est cependant envisagée ici comme une méthode basée sur les propriétés formelles et donc intrinsèques de l'énoncé, puisque le mot clé qui définit la méthode est l'empiètement des unités mnésiques. Dans une première approche purement formelle, elle peut être illustrée par la tâche de mémorisation d'un alphabet (ou les chiffres de 1 à 10). Il y a lieu de considérer que les divers activités et efforts de mémorisation de la série *a,b,c,d*, etc. aboutissent au résultat suivant : au lieu de traiter chacune des 26 lettres comme une unité mnésique, l'enfant forme un moins grand nombre d'entités de deux ou peut-être trois lettres (le phénomène de *chunking*) de façon à ce qu'elles s'empêtent l'une sur l'autre : *ab, bc, cd, de*, etc. Ainsi, le fait de penser à une lettre quelconque produit un « court-circuit cérébral » en chaîne, de *a* à *z*.

Pour les énoncés verbaux, c'est-à-dire pour nous rapprocher de la réalité de la mémoire textuelle, il y a lieu de chercher les meilleurs candidats à mémoriser « lexicalement ». Ce sont d'une part les unités mélodiques (tonal units, voir fig. 1), et d'autre part les unités syntaxiques (syntagmes nominal, verbal, prépositionnel, adverbial, adjectival). Normalement, on a tendance à chercher des rapports d'interdépendance, voire parfois de coïncidence d'étendue entre unités prosodiques et syntaxiques, mais paradoxalement la pertinence de ce double encodage de l'information reçue est à chercher ici dans le déphasage entre les deux pistes (c'est-à-dire entre les deux traces distinctes conservées dans nos réseaux de neurones) ; en d'autres termes, la pertinence de ce double encodage – prosodique et syntaxique – ne se limite pas aux interdépendances entre niveaux linguistiques différents, puisqu'un tel décalage de segmentations semble contribuer à l'efficacité du traitement en parallèle et coordonné des informations dans le cerveau lors du rappel.

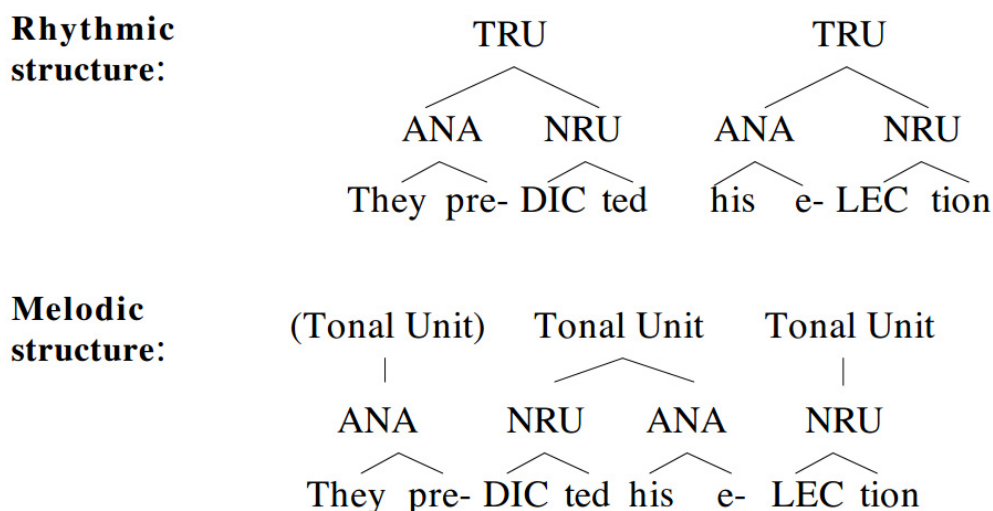

Figure 1. Jassem's model of rhythmic and melodic structure: TRU = Total Rhythm Unit; NRU = Narrow Rhythm Unit; ANA = Anacrusis.

Fig. 1: *Description of a basic non-emphatic intonation pattern*
(Hirst and Cristo 1998: 59)

Notre hypothèse est donc que la *théorie associative de la mémoire verbale*, si elle ne concerne qu'un aspect très limité et relativement simple de l'activité de mémorisation, n'en est pas moins incontournable. Une telle vision des choses implique d'utiliser plutôt un terme comme *technique mnésique d'associations syntagmatiques en chaîne*, plus explicite et moins généralisant que celui de *théorie associative de la mémoire*. Il s'agit de montrer ici que cette technique est réellement mise à profit, plus ou moins inconsciemment, dans l'activité de mémorisation textuelle d'un certain type de segments d'énoncés. Ces segments se caractérisent, à plus forte raison que les unités accentuelles (ou *mots phonétiques*), par une certaine cohésion à la fois conceptuel (c'est-à-dire syntaxique et sémantique) et prosodique. Ces segments d'énoncés sont désignés ici, suivant Misheva et Nikov (voir fig. 2), sous le terme de *syntagme phonétique*. Le fait d'envisager un syntagme phonétique en tant qu'unité de mémorisation est lié à l'idée d'une interaction perceptuel et conceptuel systématique à l'intérieur de cette unité lors de son traitement au cours des activités de mémorisation.

Level 1	Level 2	Level 3	authors
prosodic sentence	prosodic phrase	prosodic word	Gårding
prosodic sentence	prosodic phrase	stress group	Botinis Grønnum
intonation unit	prosodic word	tonal unit	Di Cristo
phrase	syntagma	phonetic word	Misheva & Nikov
phrase	speech measure	foot	Iivonen

Fig. 2: *Unités prosodiques* (Hirst and Cristo 1998: 36)

Il est clair que les notions de structures profondes et structures syntaxiques de surface sont inappropriées en matière d'apprentissage sériel. D'un autre côté, des résultats expérimentaux (Ditcheva 2014: 65–71) montrent que la technique utilisée pour mémoriser un alphabet, par exemple, est aussi mise à profit pour mémoriser des énoncés. Quant à l'interaction perceptuel et conceptuel à l'intérieur du syntagme phonétique lors de son traitement mémoriel qui résulte de l'empiètement formel entre unités prosodiques et syntaxiques, elle est mise en évidence par le schéma de la fig. 1, ainsi que par les constatations, comme celle qui suit, qui parlent plutôt en faveur d'un décalage systématique entre segmentation prosodique et syntaxique de la phrase : „The study of hesitation pauses has shown that these tend to occur before the large categories – noun, verb, adjective; this finding is usually described by the statement that the pauses occur where there is maximum uncertainty or information.“ (Hirst and Cristo 1998: 54).

RÉFÉRENCES

- Chomsky 1959:** Chomsky, N. *Verbal behavior*. By B. F. SKINNER. (The Century Psychology Series.) Pp. viii, 478. New York: Appleton-Century-Crofts, Inc., 1957, Reviewed by NOAM CHOMSKY, *Massachusetts Institute of Technology and Institute for Advanced Study in Language*, Vol. 35, No. 1 (Jan. – Mar., 1959), 26–58.
- Ditcheva 2014:** Ditcheva, M. Mémoire textuelle des syntagmes phonétiques. // *Research Papers Vol. 52 Book 1 Part A, 2014 – Languages and Literature*, Paisii Hilendarski University of Plovdiv – Bulgaria, 2014, 65–71.
- Hirst and Di Cristo (eds.)1998:** *Intonation Systems. A Survey of Twenty Languages*, Edited by Daniel Hirst and Albert Di Cristo, Cambridge University Press 1998.

- Lieberman 2012:** Lieberman, David A. *Human Learning & Memory*, Cambridge University Press, New York 2012.
- Pawley and Syder 1983:** Pawley, A. and Syder, F. H. Two puzzles for linguistic theory: nativelike selection and nativelike fluency. *In:* J. C. Richards and R. W. Schmidt, eds. *Language and communication*. London: Longman, 1983.
- VandenBos 2015:** VandenBos, Gary R. Editor in Chief, *American Psychological Association Dictionary of Psychology*, Washington 2015.

ИМПЕРФЕКТЪТ В СЪВРЕМЕННИЯ ФРЕНСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Соня Мекенян

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE IMPERFECT IN CONTEMPORARY FRENCH AND BULGARIAN

Sonya Mekenyan

Paissii Hilendarski University of Plovdiv

This article provides a comparative analysis of the present state of the imperfect forms having taxis meaning in French and their translation equivalents in Bulgarian. It could be assumed that from a temporal point of point view the imperfect is present tense of the marked taxis grammeme relativity. The morphological category taxis in French is based on the formal semantic opposition relativity (witness and distant) : non-relativity that explicitly expresses an orientation to the statement (the moment of speaking).

Key words: witness aorist, distant aorist, relativity (witness and distant): non-relativity, effectiveness, ineffectiveness

Имперфектната форма представлява ретроспективна мнемоническа актуалност и се използва като фон или екран за проектиране на други успоредни еднократни или последователни процеси (вж. напр. Симеонов 1987: 80). Според Ф. Брюно тя изразява съвременност, незавършеност на действието по отношение на момента, за който се говори (Брюно, цит. по Манчев и кол. 1986: 91). Според Х. Стен семантичният признак на имперфекта е вътрешната продължителност на действието (Стен, цит. по Манчев и кол. 1986: 91). В „Теория на времето“ Г. Гийом разглежда отношението между минало и сегашно като прекъснатата, непостоянна, многомоментна, насечена (*sécant*) ориентация, сигнализираща темпорален контакт между две действия, събития, състояния, факти, т.е. събитието само за себе си и неговото отношение към друго събитие, за което се говори (Якобсон 1972: 107; цит. по Пенчев 1985: 525).

Имперфектните форми изразяват конкретни процеси, в българския език свидетелски назовани от говорещия, докато презенсните са немаркирани с *относителност* и със *свидетелственост*. Относно споменатите признаци са изказвани и други становища, а именно, че в рамките на морфологичната категория таксис с основна формално-семантична опозиция *относителност* : *неотносителност* се противопоставят две маркирани грамеме – *свидетелска относителност* и *дистантна относителност*. Формите на маркираната грамема *свидетелска относителност* (с ориентир аорист, корелат на футурум по темпоралните признаци *предходност* : *следходност*) реферират събитията от минала ситуация, в която говорещият е участвал, респ. на която е бил свидетел. Формите на маркираната грамема *дистантна относителност* с ориентир перфект (вместо аорист) отразяват дистанцирано конкретни събития от минала ситуация, която говорещият (независимо дали е участвал в нея, или не) реферира като участник в нова комуникативна ситуация (Маровска 2013: 353).

Знак на маркираната грамема *свидетелска относителност* в българския език са морфемите *-e/'a/a* (имперфектната морфема) + *-x/ш(e)*, а на маркираната грамема *дистантна относителност* са морфемите *-e/'a/a+ - л* (от минало деятелно причастие) + *e* (форма на глагола *съм*) (за подробности вж. Маровска 2013: 353).

Формален показател на относителните форми във френския език е имперфектната морфема *-ai/-i*, която се прибавя към глаголната флексия на спрегаемия глагол (във френския език признакът *свидетелственост* е ирелевантен и се изразява неморфологично и контекстово). Затова нашият интерес в тази работа е съсредоточен само върху свидетелските относителни форми.

Основен признак на имперфекта във френския език е *отнесеността*, ориентацията на действието спрямо минал ориентационен момент, относно който то е незавършено и следователно и едновременно с него (може да се квалифицира и като действие, едновременно по отношение на изказване в минало време). Признакът *едновременност* е частното, главното значение на немаркирания член на времето – сегашното време, така че от темпорална гледна точка имперфектът е немаркираната степен, популярно назовавана сегашно време. Имперфектът е сегашно време на маркираната таксисна грамема *относителност*.

С функцията си да означават събития от далечното минало свидетелските или дистантните имперфектни форми с ориентир съответно аорист или перфект сигнализират както фиктивни, така и реално съществували действия, които говорещият реферира като свидетел

или като участник в нова комуникативна ситуация. Във френския език обаче липсва признакът *несвидетелственост* и поради съществуващата корелация между глаголните форми *passé simple : passé composé = futur simple : futur proche = subjonctif passé : subjonctif présent = imparfait duratif : présent duratif = „сегашно за наследходност“ : „сегашно за следходност“* има само един вариант, чрез дистантни (умозаключителни) относителни форми, който на български се предава или със свидетелски, или с дистантни, или с преизказни форми. Дистантният аорист (формално съвпадащ с перфекта) изпълнява транспозитивно повествователна функция, понеже е немаркиран с признака континуативност. Перфектните форми с проспективна ориентация към сегашното изразяват актуализация на глаголното действие към момента на говоренето и приемат метафорично семантиката „сегашно за *наследходност*“, т. е. актуализирането на действието от позицията на говорещото лице към изказването представлява субективно отношение и преценка на говорещия за ситуацията. Дистантните таксисни форми във френския език отразяват дистанцирано конкретни събития от минала ситуация, която говорещият (независимо дали е участвал, или не във формиращите я събития като глаголно лице) реферира дистанцирано в по-обща комуникативна ситуация по налични впоследствие обстоятелства от нея и прави предположение, умозаклучение. Например: *Il y avait une fois un roi et une reine qui étaient si fâchés de n'avoir pas d'enfants, si fâchés qu'on ne saurait dire. Ils allèrent à toutes les eaux du monde; vœux, pèlerinages, menues dévotions, tout fut mis en oeuvre, et rien n'y faisait. Enfin pourtant la Reine devint grosse, et accoucha d'une fille : ... = Имало (имаше / имало е) едно време един цар и една царица, които били (бяха / са били) толкова ядосани, че нямат деца, толкова ядосани, колкото не можеше (не е можело / не можело) да си представим. Ходили (ходиха) на поклонение в много страни, правили (правеха) обети и дарения, всичко били (бяха) опитали, но нищо не помагало (не помагаше). Най-после обаче царицата забременя и роди момиченце; Il était une fois une petite fille de village, la plus jolie, qu'on eût su voir. Sa mère en était folle et sa grand-mère plus folle encore. Cette bonne femme lui fit faire un petit chaperon rouge, qui lui seyait si bien, que partout on l'appelait le Petit Chaperon rouge* (от приказката „Червената шапчица“ на Ш. Перо, цит. по Манчев и кол. 1986: 91) = *Имаше едно време* (или *живееше* някога, а би могло и с преизказване – *живеело* някога) *в селото едно малко момиченце – най-красивото, което някога сме виждали. Майка му обезумявала (се притеснявала) (или съотв.*

форми на свидетелската грамема – **се притесняваше**) от мисълта за това, а баба му – още повече. Тази добра жена **поръчала** (беше **поръчала**) да му **ушият** червена шапчица, която му **отивала** (**отиваше**) толкова много, че навсякъде го **наричали** (**наричаха**) Червената шапчица.

При употребата на третоличната форма на таксиса (на свидетелския или дистантният таксис) в общо значение признаците на лицето са в неактуален контекст (изразяват безличност или неопределеност на лицето). Например: *Jadis on ne pensait pas comme ça* = Някога хората не мислеха/не мислели така. С формата за трето лице на свидетелския таксис в българския език (а по наше мнение и във френския език) в главното ѝ значение говорещият реферира извършените от лице, неучастник в комуникацията, събития от ситуация, в която говорещият е участвал (на която е бил свидетел): *Mme Masson pleurait et Marie était très pâle. Moi, cela m'ennuyait de leur expliquer. J'ai fini par me taire et j'ai fumé en regardant la mer* (Камю 1957: 88): Г-жа Масон плачеше, а Мари беше много бледа. На мен ми беше много отегчително да им обяснявам. Накрая млъкнах и зануших, загледан в морето; *A Canton, il y avait soixante-dix ans, quarante mille rats étaient morts de la peste avant que le fléau s'intéressât aux habitants. Mais en 1871, on n'avait pas le moyen de compter les rats. On faisait son calcul approximativement, en gros, avec des chances évidentes d'erreurs. Pourtant si un rat a 30 cm de long, 40 000 rats mis bout à bout feraient* (вм. *auraient fait*) [...] (Камю 1947: 42). В този контекст ще се употребят и преизказани, и дистантни (несвидетелски) форми, защото от датирането става ясно, че говорещият не може да бъде свидетел на описваните събития от претериалния план и затова, когато се налага намесата на говорещия, за да открие нови перспективи пред воденото от него повествуване, формата на футурум претерити с обобщено значение и с ориентир *passé simple*, темпорален корелат на *futur simple* по признаците *предходност* : *следходност*, вкл. и в контекст на сегашно историческо време, изразява следходност по отношение на изказването: *Преди седемдесет години в Кантон четиридесет хиляди плъха бяха умъртвени (били умъртвени, са били умъртвени) от чумата, преди тя да „се заинтересува“ хората. Обаче в 1871 година не са имали начин да преброяват плъховете, правели са (вм. правеха) изчисленията приблизително, на едро, с очевидни изгледи за неточност и все пак, ако един плъх е дълъг 30 см, 40 000 плъха, наредени едни до друг, щяха да направят [...]*

В предложениния контекст в сегашно в миналото (имперфект) признакът *следходност* се изразява от формите за бъдеще в миналото (*futur dans le passé*) – *feraient*. Ситуацията е аналогична на съотношенията между грамемите и в български: [...] *правели са* (вм. *правеха*) *изчисленията приблизително, на едро, с очевидни изгледи за неточност и все пак, ако един плъх е дълъг 30 см, 40 000 плъха, наредени едни до друг, щяха да направят* [...]. Последната глаголна форма е лично твърдение, затова е най-вероятно да бъде реализирана чрез свидетелско бъдеще в миналото.

Както се вижда, в българския език предаването на имперфектно действие е усложнено от възможността то да е умозаключително или преизказано. Т. е. на френския нерезултативен корелат (имперфект) на плусquamперфекта може да съответства български изявителен имперфект, но също и преизказан или умозаключителен имперфект. Това сме показали с поясненията в скобите. Тази възможност се конкретизира от контекста, който съдържа информацията дали действието е изказано по предположение на говорещия, или по чужди думи. Така е и в следния пример, в който дистантните относителни форми с ориентир дистантния (умозаключителен) аорист, функционален синоним на *passé composé*, са транспозитивна употреба на немаркирания с темпоралност корелат (презенс) по признаците относителност и резултативност в главното му значение – едновременност на действие по отношение на изказването: *J'essayais d'imaginer l'aspect que pouvait avoir cet homme, venu nous chercher un jour de sortie, qui descendait* (вм. *était descendu : serait descendu : fût descendu*) *d'une voiture, marchait* (вм. *avait marché : aurait marché : eût marché*) *vers nous et qui était* (вм. *fut/a été/avait été*) *mon père* (Модиано 1978: 60). Най-адекватният вариант на превод е вероятно следният: **Опитвах се да си представя как, докато е слизал от една кола и е вървял насреща ни, е изглеждал този мъж, дошъл да ни търси в един неприсъствен ден, (който) е бил моят баща.** В българския за разлика от френския текст се появяват не само свидетелски, но и дистантни (конклузивни) имперфектни форми, тъй като става въпрос за въображаеми събития. Френският език е ирелевантен спрямо опозицията *свидетелственост: несвидетелственост*. Тъй като *свидетелствеността* спрямо описваните събития е експлицирана (*Опитвах се да си представя*), българският превод би могъл да бъде и със свидетелски форми: **Опитвах се да си представя как ли изглеждаше този мъж, дошъл да ни търси в един неприсъствен ден, (който) докато слизаше от една кола, вървеше насреща ни и беше моят баща.**

И в двата езика, когато има отношение на *едновременност* между главно и подчинено сказуемо, ако главното е в аорист и *passé composé* във френския език, подчиненото би трябвало да бъде в имперфект. Признакът *относителност* обаче може да се неутрализира и в подчиненото изречение да се употреби форма на сегашно време, тъй като в главното си значение грамемата нерезултативност изразява действие с ориентация към изказването. Например: *On m'a dit, qu'il travaillait (il travaille) dans une banque; Paul m'a raconté qu'il était (est) malade* (Менгено 1999: 94; Манчев 1976: 133) = *Казаха ми, че той работел (работи) в банка; Пол ми каза (вм. разказа), че той бил (или е) болен*. В тези примери в български може да се появи преизказна форма за имперфект, тъй като главното сказуемо е изразено с глагол за говорене. В тях добре се вижда и това, че във френския език в рамките на страдателно-безличните конструкции не формата за *passé simple*, а тази за *passé composé* изразява *предходност*, докато в български това е типичната функция на аористната форма. В предложения контекст става въпрос за лично твърдение, което се реализира със свидетелски имперфект. Например: *Ces hommes, qui vivaient il y a des dizaines de milliers d'années possédaient, dit-on, des connaissances scientifiques dépassant tout ce que nous connaissons aujourd'hui. On raconte qu'ils utilisaient l'avion et même les fusées interplanétaires* (Баталов 1999: 46) = *Тези хора, които са живеели (вм. живееха) преди десетина хиляди години, притежавали (вм. са притежавали, вм. притежаваха), казват, научни познания, надвишаващи всичко, което знаем днес. Разказват, че използвали (вм. са използвали, вм. използваха) самолета и дори междупланетните ракети*.

Ако подчиненото сказуемо трябва да изрази *следходност*, употребява се *futur simple* или системно обусловеното *futur dans le passé*, тъй като контекстовата позиция е за свидетелски таксис: *Il m'a dit l'autre jour qu'il viendrait (viendra) le lendemain* (вм. allait venir : va venir) (Менгено 1999: 129). Така е и в български: *Той ми каза миналия ден, че щеше да дойде* (или за български по-вероятно *ще дойде*) *на следващия*.

Срв. също: *Il a déclaré (déclara) qu'il était venu (venait, viendrait) à l'heure* (Менгено 1999: 129) = *Той обяви, че беше дошъл (е дошъл; щеше да дойде/ще дойде) навреме*. В този пример наблюдаваме употребата на глагол от групата на т. нар. перформативни глаголи (*jurer, promettre, garantir, certifier, déclarer, ordonner, commander, décréter, etc.*), но не с типичната за тях първолична форма. С трето лице на свидетелския таксис говорещият реферира извършените от некомуниканта събития от минала ситуация, на която говорещият е бил свиде-

тел (*à l'heure = à l'heure actuelle, en ce moment*). На функционално синонимичните френски форми *passé composé* и *passé simple* съответства българският аорист; на френското *imparfait* – дистантен аорист; на *plus-que-parfait/plus-que-parfait récent* съответства българският плусквამперфект; на *futur dans le passé/futur proche dans le passé* – бъдеще в миналото или бъдеще (при възможна неутрализация). Съответствията показват, че системите са относително симетрични, но разбира се, съдържат и някои специфики.

Така например някои езиковеди се опитват да обяснят функционалните разлики между сегашно неактуално (гномическо напр.) и относителното сегашно (имперфект) като следствие от характерното за френската глаголна система съгласуване на времената. При екзистенциални истини сегашно време в подчинените изречения сигнализира *едновременност* на действие с главното сказуемо. Относителното сегашно време (имперфектът) не локализира общовалидният факт в миналото, а представлява само негова констатация; той е експликативното време според Г. Гийом, свързано с изразяването на постоянни действия и процеси от фона на основните действия. П. Ембс разглежда общовалидният факт в перспективата на въвеждащия глагол в главното изречение, т. е. като „сегашно за *следходност*“, изразяващо категоричност (Ембс 1960: 14). В българския език подобна функция на относителните грамемии е по-необичайна, тъй като те са натоварени, за разлика от френския език, и с признака *свидетелственост* и в този смисъл придават своеобразна конкретност на действията и събитията, която почти изключва темпорална немаркираност и абсолютност, които пък са типични за гномическото сегашно време. Напр. в сложното *On a toujours enseigné que deux et deux faisaient quatre* подчиненото изречение може да се преведе само с употреба на неотносителни форми: *Винаги са ни учили, че две и две прави четири* (тук българският аорист е неприложим за разлика от френския вариант, понеже във френския език *passé simple : futur simple* корелира с *passé composé : futur proche = imparfait duratif : présent duratif*; употребената форма е дистантна (умозаключителна) или свидетелска имперфектна – *Нас ни учеха, че две и две прави четири* (сег. вр. на *правя*; имперфектът *правеше* е невъзможен).

Както при сегашно време, значението на имперфекта се проявява в няколко разновидности: конкретно актуално значение, при което действието се е извършвало в даден момент, фиксиран чрез аорист или *passé composé* във френски, или в продължение на сравнително по-кратък период в миналото. Периодът на извършване на действието

е маркиран с имперфектната морфема *ai*, а в свързана реч – обикновено и с обстоятелство за време. Имперфектната форма означава *едновременност* на действие с миналия ориентационен момент, фиксиран чрез аористна форма или *passé composé* (корелат на *futur proche*; или *passé simple*, корелат на *futur simple* – във френски): Той погледна будилника. Светещите цифри **показваха** два часа и двадесет минути. Навън **не се чуваше** нищо. Всичко **спеше**; Сега тази стая **служеше** за гостна (Минков 1982: 54) = Il regarda le réveil. Les chiffres lumineux **marquaient** deux heures vingt. Dehors on **n'entendait rien**. Tout **dormait** (КЦ 1991: 65) = Maintenant cette pièce **tenait lieu** de salon.

Както споменахме в началото, общоприето и за двата езика е оценяването на имперфектната семантика като изразяваща незавършено действие, едновременно на минал ориентационен момент; точно имперфектните форми не изразяват информацията за това кога действието е прекратено – в немалка част от случаите то продължава да се осъществява и в момента на изказването. Напр.: L'avion **amorçait** sa descente (*venait d'amorcer sa descente*) quand un des moteurs **prit feu** = Самолетът **се спускаше**, когато един от моторите **се запали**; On **venait de le congédier** et il se demandait ce qu'il **ferait** = Уволниха го и той **се питаше** какво **ще прави**.

В някои случаи лексемата *car* (*защото*), чиято употреба е необичайна в началото на изречението, сигнализира причинно-следствени отношения и корелация на глаголните форми *passé composé* ~ *passé récent* = *plus-que-parfait* ~ *plusque-parfait récent*, изразяващи предходност на действие (или резултат от действие) по отношение на момента на говорене или реферирания минал момент. В последното изречение сегашно историческо време (*dit*) е транспозиция на аористна форма на глагол за казване, т. е. относително сегашно в опозиция със сегашно време (с главно значение на немаркирания член – едновременност на действие с изказването) изразява едновременност на действие с изказването. Например: Autour de lui, les plaintes **reprenaient**, mais sourdement, et comme un écho lointain de cette lutte qui **venait de s'achever**. Car elle **s'était achevée** (= *était achevée*). Castel **était passé** de l'autre côté du lit et dit que **c'était fini** (Камю 1947: 219) = Стенанията наоколо **се подновяваха**, само че глухи и като далечно ехо от тази борба, която **току-що беше завършила**. Защото борбата **бе завършила**. Старият доктор Кастел **беше минал** от другата страна на леглото и каза, че всичко **е свършило** (вм. **беше свършило**).

В свързан текст дистантните имперфектни форми, корелативни на плюсквамперфектните, инфинитивните, императивните и субжонктивните форми с ориентация към изказването, в страдателно-безлични конструкции се употребяват със стилистичен нюанс на предложение, насърчаване, придават и известна несигурност във възможността за осъществяването на действието: *Si on sortait? – dit alors Garcia* (Камю 1947: 204) = **Дали да не излезем?** – каза тогава Гарсия; *Si on allait voir ce film? Tout le monde en parle* = **Да отидем / Да бяхме отишли да гледаме този филм? Всички говорят за него.** Трябва да се отбележи обаче, че този контекст в български по-често се предава с плюсквамперфект: **Да бяхме излезли; Да бяхме отишли да гледаме този филм [...]** (превод на Н. Станева).

Почти без разлика са и възможностите на имперфекта в двата езика да изразява стилистични нюанси. Така например, ако авторът на художествения текст е преценил, че би следвало да се акцентира върху определени действия, да се представят те като по-продължителни, тягостни, фатални или че по време на тези именно събития и действия текат и други актуални процеси, възможно е да употреби имперфект вместо нормалния за такъв контекст аорист (и съотв., *passé composé* във френски). В случая таксисните форми с ориентир *passé simple* : *passé composé* = *futur simple* : *futur proche* = *imparfait duratif* : *présent duratif* изразяват контекстуално семантиката „сегашно за следходност“: *Une demi – heure après Marguerite pâle comme une morte mettait (вм. allait mettre) sa pelisse et quittait le bal* (вм. *allait quitter*) (цит. по Ембс 1960: 93) = **Половин час по-късно Маргарита, бледа като мъртвец, слагаше коженото си палто и напускаше бала).**

Сред стилистичните възможности на имперфектните форми особен интерес представлява т. нар. „имперфект за припомняне“, който е специфичен и за двата сравнявани езика. Свидетелските относителни форми с ориентир аорист (*passé simple*) (темпорален корелат на футурум (*futur simple*) по признаците предходност : следходност) са с проспективна ориентация и експлицират контекстуално „сегашно за следходност“. Напр.: *Demain c'était son concert d'adieu à Copenhague* = **Утре беше прощалният му концерт в Копенхаген; Bonjour, madame, je venais pour l'appartement. Il est toujours libre?** = **Добър ден, госпожо, идвах (вм. идвам) за апартамента. Все още ли е свободен [...]; Lundi prochain il y avait un match; mais j'irai pas** (вм. **je ne vais pas**) = **Следващия понеделник имаше мач, но аз няма да ходя; Qui est-ce qui devait ouvrir le congrès demain, je ne me souviens pas** = **Кой откриваше конгреса утре, не си спомням; Qu'est-ce qu'il y avait à faire demain ?** = **Какво**

имаше да се прави умре?; Quel était votre nom? (Конфе 2002: 120) = Как беше името Ви?.

Интересен във френски е т. нар. хипокористичен имперфект, или сегашно време в несобствена функция, който е аналогичен на българския адмиратив. Той се среща във възклицателни изречения и е свързан със системно обусловената употреба на сегашно време, изразяващо емоционалния ефект от току-що научен или установен факт, който се усилва чрез транспозиция на относителните форми с ориентир дистантен аорист (*passé simple* – корелат на *passé composé* = *futur simple: futur proche*) във функциите на главното значение на немаркирания с темпоралност корелат сегашно време – едновременност на действие с изказването: *Il avait beaucoup faim le gentil toutou* = **Било е** много (вм. **е**) гладно, горкото кученце!; *J'avais de beaux yeux, moi!* = **Имал съм** (вм. **имам**) хубави очи, аз?! В тези случаи вместо сегашно време се употребява имперфект (във френския език), а в български, понеже имперфектът е свидетелски, се използва корелативната му умозаключителна или преизказана форма: *Il a beaucoup faim le gentil toutou* > *Il avait beaucoup faim le gentil toutou* = Много **е** гладно, горкото кученце! > **Било е** много гладно, горкото кученце! = Много гладно **било** горкото кученце!; но не и Много гладно **беше** горкото кученце, което във всички случаи експлицира *относителност*.

Коментирайки стилистичните възможности на френския глагол, изследователите обикновено пишат за една интересна употреба на имперфектните форми, при която те изразяват внезапно прекъсване на действието, преустановяване на състояние или качество и преминаване към друго (Менгено 1999: 91 – 92; Вайнрих 1973: 70). Нерядко този имперфект се нарича конклузивен, заключителен, имперфект за прекъсване, преустановяване (*Imparfait de rupture; de clôture; de cinéma*), в смисъл, че реалността на събитието е последствие или резултат от друго действие¹. За българистите, заради наличието на морфологични форми за конклузив, преизказване и *резултативност*, тази функция е доста необичайна и противоречива, странна на базата на факта, че в темпоралните системи на двата езика има повече сходства, отколкото различия. Става дума за типични за френския език случаи,

¹ Както вече споменахме, този имперфект ще наричаме не умозаключителен, а заключителен (прекратяващ, завършващ), тъй като терминът „умозаключителен“ в българската граматика се употребява за назоваване на модална грамема и не в смисъл „завършващ, прекратяващ действие“, а със значение „следствие от умозаключение или предположение“.

в които страдателните дистантни нерезултативни относителни форми с ориентир съответно аорист или перфект са транспозитивни употреби на сегашно време с главно значение *едновременност на действие с изказването* и контекстуално „сегашно за следходност“: *César se tut. Le lendemain la ville se rendait* (вм. *se fut/se fût rendue/se serait rendue*); *Pierre renonça. Deux heures plus tard, Marie était nommée* (вм. *fut/a été nommée/allait être nommée*) (Менгено 1999: 92). Адекватният превод на български би съдържал аорист или резултативна глаголна форма дори и в страдателен залог: *Цезар млъкна. На другия ден градът се беше предал (се предаваше* не би изразило нюанса на завършеност, приключеност на действието, които са стилистичният ефект на контекста, може би с промяна на глагола – напр. *капитулираше*); *Пиер се отказа; два часа по-късно Мария бе назначена*. В тези случаи в български не може да се употреби имперфект, вкл. и защото глаголите от свършен вид, каквито би следвало да се употребят в случая, не могат да се съчетаят с имперфект и сегашно време. Така че единственият вариант е да се употреби резултативна и относителна форма, тъй като главното сказуемо е в минало време (*passé simple: passé composé*; в български – аорист). Отбелязано е в граматическите трудове, че и във френски (в непряка реч) тези форми могат да се предадат и с резултативната форма *plus-que-parfait* – темпорален корелат на *futur antérieur relatif*: *César se tut. Le lendemain la ville s'était rendue; Pierre renonça; Deux heures plus tard, Marie avait été nommée*.

Коментиранията случаи са до голяма степен повлияни от нуждата да се употреби в българския текст свършен глагол, който няма форми за актуално сегашно време и за актуален имперфект. Затова единствената възможност е с резултативна форма (както се видя от примерите), т. е. може да се каже, че в тези случаи до голяма степен определяща е лексикалната семантика. Ако лексикалното значение все пак предполага *резултативността* и *завършеността* на действието, и в превода на български може да се използва имперфект. В цитирания пример свидетелските таксисни форми са с ориентация към изказването и изразяват контекстуално „сегашно за следходност“. Например: *Et lorsque le notaire arriva avec M. Jeoffrin, elle les reçut elle-même et les invita à tout visiter en détail. Un mois plus tard elle signait* (: *avait signé: allait signer*) *le contrat de vente, et achetait* (вм. *et acheté: acheter*) *en même temps une petite maison bourgeoise sise auprès de Goderville* (Мопасан 1971: 274) = *А когато нотариусът пристигна с г. Жофрен, тя ги прие лично и ги покани да посетят всичко подробно. След един месец тя вече подписваше* договора за продажбата и (в същото време)

купуваше малка къщичка до Годервил. При превода на български именно заради обстоятелството за време, подчертаващо процесуалността и синхрона между двете последни действия, употребата на имперфектни форми е доста вероятна.

Можем да обобщим, че наред с току-що коментираните случаи на стилистична – експресивна или оценъчна – употреба на имперфектните форми, те все пак в прякото, основното си значение изразяват незавършени процеси в плана на миналото, без указание за тяхното начало или край. Имперфектните форми изразяват сравнително продължителни действия, които са се извършвали успоредно в миналото, и нерядко се твърди, че представят действия и състояния, съставляващи фона, на който се реализират основните действия от повествователния план – изразявани с *passé simple* или *passé composé*, а в български – с аорист. В цитирания пример отношението *passé simple: passé composé* се основава на опозицията между отминали събития, факти, действия, представени като процеси, и такива, чиито последствия са актуални за говорещото лице в момента на говоренето: *Le bar était plein, tout le monde fumait, buvait, riait. Tout à coup la porte s'ouvrit brusquement et trois hommes, revolver au poing, firent irruption* (Кентон 2004: 134) = *Барът беше пълен, всички пушеха, пиеха, смееха се. Изведнъж вратата се отвори внезапно и трима мъже нахълтаха с пистолети в ръце.*

В заключение бихме могли да направим следните изводи.

Основен признак на френския и на българския имперфект е *отнесеността*, ориентацията на глаголното съдържание към момент в миналото, означен с аорист в българския език или с корелиращите двойки форми *passé simple: passé composé*, спрямо който то е незавършено и едновременно. Признакът *едновременност* е главното, частното значение на немаркирания член на времето – сегашно време, така че от темпорална гледна точка имперфектът е сегашно време на маркираната таксисна грамема *относителност*.

Морфологичната категория таксис във френския език се основава на формално-семантичната опозиция *относителност* (*свидетелска: дистантна*): *неотносителност* = *relativité* (*imparfait duratif: futur du passé duratif = présent duratif* (*относителна неследходност*): *futur duratif* (*относителна следходност*): *non-relativité* (*présent duratif* с главно значение абсолютност, т.е. ориентация към изказването). В общото си темпорално значение грамемата *неотносителност* неутрализира грамемата *относителност* и изгражда опозицията „сегашно

за *неследходност*“ : „сегашно за *следходност*“ с ориентация към изказването.

ЛИТЕРАТУРА

- Баталов 1999:** Batalov, I. *Les chemins de l'expression*. Sofia: Colibri, 1999.
- Вайнрих 1973:** Weinrich, H. *Le temps*. Paris: Editions du Seuil, 1973.
- Гийом 1929:** Guillaume, G. *Temps et verbe. Théorie des aspects, des modes et des temps*. Paris: Champion, 1929.
- Ембс 1960:** Imbs, P. *L'emploi des temps verbaux en français moderne*. Paris: Klincksieck, 1960.
- Кентон 2004:** Quinton, S. *Grammaire expliquée du français*. Paris: CLE International, 2004.
- Конфе 2002:** Confais, Y.P. *Temps, mode, aspect*. Toulouse: Presses universitaires du Mirail, 2002.
- КЦ 1991:** *Cours de civilisation de la Sorbonne: 350 exercices: niveau supérieur*. Paris: Hachette, 1991.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Маровска 2013:** Маровска, В. *Референция и реферирание в света на езика*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.
- Менгено 1999:** Maingueneau, D. *L'énonciation en linguistique française*. Paris: Hachette, 1999.
- Манчев и кол. 1976:** Mantchev, Kr., Tchaouchev, A., Vassiléva, Al. *Traité de morpho-syntaxe française*. Sofia: Naouka i izkoustvo, 1976.
- Пенчев 1985:** Пенчев, Й. Време, таксис, синтаксис. // *Български език*, 1985, № 6, 523 – 528.
- Симеонов 1987:** Симеонов, Й. Функционален обзор на системите за хронологична координация на глаголните времена. // *Език и литература*, 1987, № 1, 86 – 91.
- Якобсон 1972:** Якобсон, Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. // *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва, 1972, 95 – 113.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Камю 1947:** Camus, A. *La Peste*. Paris: Gallimard, 1947.
- Камю 1966:** Camus, A. *Чумата*. (Превод Н. Станева). София: Народна култура, 1966.
- Камю 1957:** Camus, A. *L'Étranger*. Paris: Gallimard, 1957.

Минков 1982: Минков, Св. *Разкази и фейлетони*. Т. 1. София: Български писател, 1982.

Модиано 1978: Modiano, P. *Rue des boutiques obscures*. Paris: Gallimard, 1978.

Мопасан 1971: Maupassant, G. *Une vie*. Paris: Albin Michel, 1971.

**COMPTE-RENDUS MÉDICAUX EN FRANÇAIS ET EN
BULGARE : REPÈRES POUR UNE ANALYSE
INTERCULTURELLE**

Aneta Tosheva
Université médicale de Plovdiv

**FRENCH AND BULGARIAN DISCHARGE SUMMARIES : SOME
REFERENCE POINTS FOR AN INTERCULTURAL ANALYSIS**

Aneta Tosheva
Plovdiv Medical University

This article examines the hypothesis that differences between normative French and Bulgarian medical texts with similar initial parameters (communication situation, status of the communicators, shared intraprofessional context and terminology tools) can also be interpreted as intercultural differences, which should be taken into consideration in translation. A contrastive analysis of 36 French and 32 Bulgarian discharge summaries, belonging to the same textual subtype (‘sous-genre textuel’), reveals such differences regarding both the macrostructure and the specific discursive implementation of each of the compositional parts of the texts.

Key words: discharge summaries, commitment, translation

0. Introduction

Le Compte-rendu d’examen ou d’intervention médicale (désormais CR), connaît un traitement particulier parmi les autres genres textuels du discours médical: c’est un document de première importance en contexte hospitalier qui fait l’objet d’échanges intensifs entre médecins pour des raisons différentes: reconsidération de l’évolution de la maladie, demande d’avis, prise en charge médicale, etc. Lorsque ces échanges se font entre professionnels parlant des langues différentes, le traducteur médical est appelé pour y intervenir en médiateur. Or, appréhender un CR s’avère une entreprise difficile pour un interprétant étranger à la pratique socio-langagière des médecins s’il ne prend pas en considération certaines disparités d’origine culturelle.

Cette contribution s'attache à justifier la plausibilité de l'hypothèse selon laquelle la confrontation de CR en français en et bulgare ferait ressortir certaines particularités interprétables en termes d'asymétries interculturelles.

1. Culturel, interculturel, transculturel

Dans son acception contemporaine, l'approche culturelle renvoie à l'interaction et au positionnement par rapport à une autre culture où la langue sert de vecteur culturel dans une situation de rencontre de deux modèles culturels. Nous rejoignons les auteurs qui voient dans l'interculturalité un terme désignant avant tout une situation de communication demandant des stratégies de choix spécifiques visant à l'ajustement des cultures. (Guerraoui, Troadec 2000 : 12 citant Bernaus). Pour nous, l'*interculturel* dans la langue, c'est le rapport qui s'établit entre les acteurs d'un espace communicatif appartenant cognitivement et axiologiquement à deux cultures; ce rapport s'établit soit au moment de contact, soit à un moment différé de la production du texte : c'est la réception d'un texte écrit par une instance réceptrice absente du cadre communicationnel. Par contre, *le transculturel* qui dans le domaine anthropologique renvoie plutôt au métissage culturel (ib.) s'il n'est pas utilisé comme synonyme d'*interculturel*¹, correspond ici à l'idée de transversalité, de partage : c'est avant tout le lexique « que la culture investit de toute part » (Von Münchow 2010, cit. d'Orecchioni). L'interculturel et le transculturel sont selon nous parmi les composantes de ce que Von Münchow appelle *culture discursive*. Celle-ci « inclut les représentations sociales inférées à partir de représentations discursives construites à l'intérieur d'une communauté et en rapport avec un tel genre discursif » (Von Münchow 2010). Cette culture discursive, distincte de la langue « au sens de *code* » (ib.) mais dépendante de la situation de communication, fait appel à des catégories langagières communes pour le langage humain, tandis que les marques linguistiques rattachables à chaque catégorie linguistique « varient d'une langue à l'autre » (ib.) Dans cette optique, les CR apparaissent comme des traces linguistiques de représentations discursives témoignant d'une culture discursive particulière.

Les termes de *symétrie* et d'*asymétrie*², termes opératoires de base dans la linguistique contrastive et les théories de la traduction (Melby 1993), seront employés ici comme des termes génériques pour tous les autres termes

¹ Par exemple, le modèle transculturel de Purnell, voir à ce sujet l'article de G. Coutou-Wakulczik sur <<http://fulltext.bdsp.ehesp.fr/Rsi/72/34.pdf>>

² Equivalences (interlinguales), resp. dissymétries, décalages, divergences, différences, contrastes, suivant l'objet de la description contrastive en linguistique et les auteurs.

désignant des correspondances fonctionnelles isomorphes et allomorphes entre deux langues.

2. Méthodologie et données

Nous adoptons la démarche fondatrice et l'argumentation de Von Münchow pour légitimer notre méthodologie d'analyse :

[...] mettre en rapport non pas différentes langues, comme le fait traditionnellement la linguistique contrastive, mais les manifestations d'un même genre discursif dans au moins deux communautés ethnolinguistiques différentes, genre dont il s'agit alors de décrire et d'interpréter les régularités et les variabilités discursives (Von Münchow 2010)

Nous avons utilisé la méthode des corpus dits 'comparables', « constitués de textes originaux partageant une similitude de style et de contenus » (Maniez 2001 : 552) Nous avons analysé et procédé à la confrontation de 36 textes français et 32 textes bulgares, représentant des comptes-rendus d'imagerie médicale, d'explorations fonctionnelles et d'interventions. Il s'agit de textes authentiques qui nous ont été fournis et que nous avons explorés avec le consentement des bénéficiaires des documents :

– *pour le corpus français* : 4 CR d'échographie abdominale, 4 CR de biopsie hépatique, 4 CR de radiologie, 4 CR de tomodensitométrie, 4 CR opératoires, 4 CR d'imagerie par résonance magnétique, 4 CR de coloscopie, 4 CR de laparotomie exploratrices, 4 CR lettres.

– *pour le corpus bulgare* : 4 CR d'échographie abdominale, 4 CR de biopsie hépatique, 4 CR de radiologie, 4 CR de tomodensitométrie, 4 CR opératoires, 4 CR d'imagerie par résonance magnétique, 4 CR de coloscopie, 4 CR de laparotomie exploratrices.

3. Comment situer le CR par rapport aux typologies des discours et des textes?

Les études portant sur des genres spécifiques de textes médicaux en français ne sont pas nombreuses ni dans le cadre de l'analyse linguistique du texte ou du discours, ni dans celui des études ethnolinguistiques. La revue des traducteurs *Méta* a consacré deux numéros en 1974 et en 2001 aux questions plus générales de la terminologie et de la traduction médicale. Dans *Langages* 105/1992, B. Spillner établit une comparaison interlinguale et interculturelle d'articles médicaux français et allemands. C'est à l'interculturalité qu'il attribue des « contrastes » comme l'emploi de déictiques pronominaux, le style assertorique des textes médicaux allemands et le style faisant souvent appel à des questions des textes

français. (Spillner 1992 : 54-57). Dans un ouvrage collectif consacré à la traductique, une équipe du centre d'informatique de l'Hôpital cantonal de Genève a « traité le discours médical dans les lettres de sortie de la clinique de chirurgie digestive » par un analyseur élaboré pour le traitement de textes en français et en anglais (Rassinoux et al. 1993 : 454)

Nous retenons comme assise large de nos réflexions la définition de discours par S. Moirand :

[...] une représentation socio-cognitive intériorisée que l'on a de la composition et du déroulement d'une classe d'unités discursives, auxquelles on a été « exposé » dans la vie quotidienne, la vie professionnelle et les différents mondes que l'on a traversés, une sorte de patron permettant à chacun de construire, de planifier et d'interpréter les activités verbales ou non verbales à l'intérieur d'une situation de communication, d'un lieu, d'une communauté langagière, d'un monde social, d'une société[...] (Moirand 2003).

Le discours spécialisé présente entre autres les caractéristiques suivantes de la « langue spécialisée » comparées à celles de la langue générale (Spillner 1992 : 43 repris dans Balliu 2001 : 94): précision, univocité dénominate, économie, invariance situationnelle, rapport à la matière/à l'objet, niveau théorique, pour la langue scientifique et de spécialité ; indétermination, ambiguïté, redondance, multiplicité situationnelle, multiplicité thématique/évaluation, quotidienneté pour la langue commune (op. cit.)

Le cadre théorique adopté ici est celui de la typologie de J.-M. Adam où le discours médical est «un type de pratique socio-discursive » qui possède, sur le modèle du discours politique, littéraire, etc. ses « genres et sous-genres propres ». (Adam 2005). Selon Adam (2005), dans une perspective globale la typologie textuelle doit être remplacée par des *plans d'organisation séquentielle* articulant différents modes d'agencement des séquences, et ce sont « les genres qui déterminent les plans de textes fixes ». Il réfute la typologie classique de textes et propose qu'on parle de *genres textuels* et non de types de textes (ib.)³.

Dans cette optique le CR correspond à une production discursive qui part des interactions et des formations sociales dans le cadre desquelles elle se déroule. Empiriquement, les CR apparaissent de type hétérogène : ils présentent une structuration séquentielle du contenu préétablie, des marques linguistiques et discursives spécifiques (vocabulaire dénominateur et discours

³ La typologie textuelle proposée par Adam (Adam 1999) établit cinq genres de textes : *narratif, descriptif, argumentatif, explicatif et dialogique*.

spécialisé) et sont segmentés en partie descriptive, argumentative, dans certains cas – dialogique. Ils montrent aussi les caractères d'un genre textuel bien déterminé vu les « plans de textes fixes » (Adam 2005 :6) : régularité compositionnelle, homogénéité sémantique (liée au domaine considéré) et micro-linguistique. Ils sont représentatifs pour un discours professionnel relevant d'une praxis sociale professionnelle (Galatanu 2002) et spécialisée (vocabulaire dénomiatif encadré par les taxinomies anatomiques et nosologiques) C'est la raison pour laquelle nous allons traiter les CR de *genres de textes spécialisés* (et non pas de textes de spécialité pour éviter toute confusion avec les textes associables à un domaine délimité des sciences médicales, communément dénomé *spécialité médicale*). Ce sont des textes qui sont à la fois des produits de discours et des générateurs de discours. Déterminer le statut de ce genre de texte spécialisé invite à considérer ses paramètres linguistiques et extralinguistiques.

4. Spécificités du genre textuel de CR

Partageant la théorie bakhtinienne sur le principe dialogique inhérent à toute production langagière, nous considérons le genre textuel du CR comme le résultat de l'activité communicante d'un énonciateur scripteur qui préconstruit le récepteur de son texte tout en imprimant des traits culturels à son écrit. Ce sont des textes dont la vocation est d'être lus et interprétés.

Dans le discours oral tenu entre les acteurs principaux de la communication médicale (soignant et patient), la rencontre interculturelle a lieu sous forme immédiate, les disparités culturelles sont « évidentes » (Traverso 2001 : 83) et l'approche linguistique aux situations discursives traitant des problèmes sensibles tels que les mauvais résultats des examens réalisés ou la révélation d'un diagnostic défavorable, demande de supports culturels « en temps réel » pour devenir une approche ethnolinguistique⁴. Ce n'est pas le cas pour ce qui concerne le discours écrit qui fonde une situation communicative asymétrique, potentialisante, face à un destinataire qui n'est

⁴ Parmi les thématiques sensibles aptes à créer un cadre interculturel conflictuel on peut évoquer les traumatismes à la suite d'une agression physique ou d'abus sexuels, l'interruption de la grossesse, le don d'organe, la reconstruction de l'hymen, l'euthanasie, etc. Par ailleurs, selon F. Mourlhon-Dallies « le médecin français a une pratique assez méthodique et poussée du questionnement du patient, demandant quand survient la douleur, quelle est sa fréquence, quelle est son intensité, etc. » le médecin égyptien est soucieux de rester discret quand il interroge sur les symptômes, alors que (Mourlhon-Dallies 2005 : 5)

pas présent au moment de la production discursive. Les préconstruits y compris les empreintes culturelles posées par le scripteur, ont un effet différé sur le destinataire où le médiateur – traducteur⁵.

Les textes étudiés sont des textes écrits représentatifs pour un *discours intraprofessionnel*⁶. Rédigés par des médecins, ils s'adressent à des médecins et bien qu'ils relèvent du discours formellement monologal, ils ont une finalité dialogale implicite⁷ (dans le sens bakhtinien) ou explicite dans le cas du sous-genre épistolaire. Le premier actant est *l'énonciateur-scripteur* prenant la responsabilité du dire/écrire, origine et initiateur des relations interpersonnelles. Par son activité scripturale, il se montre responsable des choix de sa manifestation explicite ou de son effacement de la trame discursive. Le second, c'est le *récepteur* visé dont la présence virtuelle est signifiée par le choix de l'appareil stratégique, argumentatif, neutre ou affectif du scripteur. L'absence physique du destinataire du texte et de l'espace communicatif définit le caractère asymétrique d'une situation communicative « non partagée » (Kerbrat-Orecchioni : 61).

Enfin, il ne s'agit pas de textes « endormis », passés dans les archives. Pour la plupart, ces textes s'adressent à plusieurs destinataires, et peuvent être remis au patient en vue d'une traduction ou d'une révision par un autre médecin.

5. Quelques repères de l'interculturel dans les CR examinés

5.1. Asymétries au niveau de la macrostructure textuelle

La structure macro-discursive des textes étudiés suit un plan compositionnel prototypique même dans les cas où celui-là n'est pas toujours articulé graphiquement. Un trait transculturel partagé des deux corpus, c'est la tendance à se conformer au modèle anglo-saxon de structuration fixe stipulant la plus grande rigueur et la brièveté.

⁵ Voici une consigne à propos du destinataire, reprise à la rubrique Comment doit être rédigé un compte-rendu ? : « Il n'y a pas de longueur standard. Elle (l'information) doit être adaptée à la pathologie et à la question posée. Attention néanmoins à ne pas faire des comptes-rendus trop longs qui risquent de ne pas être lus (éviter le zapping qui consiste à ne lire que la conclusion). <<http://www.santopta.fr/wp-content/uploads/2011/12/Les-informations-obligatoires-dun-compte-rendu-dimagerie.pdf>>

⁶ S. Moirand évoque des « discours fermés » entre professionnels experts et différentes formes de « discours ouverts » - adressés « à des professionnels un peu moins experts » ou à des non professionnels. (Moirand 2004)

⁷ Cette finalité est matérialisée dans un groupe particulier de bilans médicaux où ces bilans sont enchâssés dans une forme épistolaire.

1. *Présentation du contexte clinique (motifs de la prise en charge médicale, antécédents).*
2. *Descriptifs des méthodes d'examen et des prélèvements effectués.*
3. *Explicitation des résultats et des données obtenues à l'issue de l'observation.*
4. *Interprétation, commentaires et/ou hypothèse diagnostique, plan thérapeutique.*
5. *Conclusion et recommandations sur la conduite à tenir.*

L'identité compositionnelle correspond à l'identité des contextes de production et du but discursif de ces écrits ce qui autorise la confrontation des textes bulgares et français. Explicite ou implicite, cette organisation interne des contenus communiqués se retrouve dans les trois types structurels de textes que nous avons identifiés. En fonction de la correspondance des textes au modèle prototypique institué, on peut établir trois « sous-genres » regroupant des textes respectivement de type A, B et C :

Type A : textes à structure plus amorphe, non segmentée (représentés dans les corpus français et bulgare).

Type B : textes correspondant au standard institutionnel établi en prototype (représentés dans les corpus français et bulgare).

Type C : textes épistolaires enchâssant des textes de sous-genres A ou B. (corpus français)

Sous-genre de type A : phrases nominales, pas de délimitation en séquences dans le corpus textuel ; phrases lacunaires, avec déterminants substantivaux, prépositions effacées. L'apparente aggramaticalité n'entrave pas la bonne compréhension. Les fautes contre la syntaxe sont tolérées.

(T1) CR opératoire

Intervention

Sous AG intubé ventilé.

Ponction cathétérisme de la VJID sous échographie.

Cathétérisme facile de la VJDI.

Portographie par injection bloquée. [...]

Retrait matériel fil à peau pansement compressif

Hospitalisation en réanimation

Héparine selon bilan

Bilan hépatique d'écho Doppler chaque jour jusqu'à J5 puis 1/48 h jusqu'à sortie.

Sous-genre de type B : textes structurés, sectionnés en paragraphes. Une asymétrie accessible à l'observation immédiate se dessine entre les corpus français et bulgare : en général, les textes émanant d'auteurs français sont conformes au modèle préétabli par la demande

institutionnelle tandis que le scripteur bulgare ne se plie que rarement à ce modèle (seulement 12 occurrences sur 32)

**(T2) Compte-rendu d'examen
tomodensitométrie abdomino-pelvien**

INDICATION : Exploration d'une lésion utérine avec biopsie positive. Bilan avant intervention.

TECHNIQUE Repérage scannographique. Réalisation de coupes de 5 mm tous les 10mm à l'étage abdominal et de 5 mm tous les 7 mm à l'étage pelvien. Injection de produit de contraste intraveineux d'emblée.

RESULTATS Absence d'anomalie au niveau de l'étage sus-mésocolique. Le parenchyme hépatique est homogène, prenant bien le contraste sans zone d'hypodensité ni zone nodulaire anormales. Absence de dilatation des voies biliaires extra-hépatiques. La rate, le pancréas, les surrénales sont normaux. Absence de liquide d'ascite. Les deux reins sont normalement sécrétant sans syndrome obstructif. Les uretères ne sont pas dilatés. A l'étage pelvien : présence d'un volumineux utérus mesurant 85 mm dans son plus grand axe, présentant au niveau de sa partie cervico-isthmique une formation tissulaire arrondie de densité; 49UH, correspondant à la lésion de l'endomètre qui se continue vers le bas intéressant le col qui est épaissi. Présence d'une formation à centre hypodense au niveau du Douglas. Sur cette coupe, on note la présence d'une formation tissulaire droite para-utérine, située en arrière des vaisseaux et en avant de l'uretère, évoquant la présence d'adénopathies. Absence de liquide d'ascite pelvienne.

CONCLUSION : Lésion utérine essentiellement cervico-isthmique avec possible atteinte du Douglas et adénopathies droites ne comprimant pas le bas uretère.

**(T3) КТ на бял дроб и медиастиnum.
КТ на абдомен**

Бял дроб без видими паренхимни лезии и уголемени лимфни възли. В областта на карината се маркират единични лимфни възли с размери 10 мм. С костен прозорец отясно се установява мекотъканна формация, която деструира процесус костариус и дъгата на осми торакален прешлен с парциална дистракция и на задната част на тялото. Процесът на дистракция инфилтрира и париеталната плевра. Остана се с впечатление и за частично ангажиране на спиналния канал вдясно, като медула спиналис е избутана контралатерално. Черен дроб – наличие на няколко ретенционни кисти в него. Слезка, панкреас и бъбреци – без патологични промени. Прави впечатление задебелението на стомашните стени в антралната област по голямата кривина. Параортални и паракавални лимфни възли уголемени. Маркират се уголемени на горна граница на нормата лимфни възли вляво до артерия илиака.

Описаните промени най-вероятно свързваме с основното заболяване.

Sous-genre de type C : genre signalant d'une prise de position personnelle à côté de la présentation objective des faits et faisant émerger le destinataire. Le sous-genre de type C présente toutes les caractéristiques du genre épistolaire. Le scripteur énonciateur, «comme pour toute structure qui se veut dialogale, est nécessairement plus impliqué dans la même communauté que ses destinataires» (Maingueneau 2004). Notre corpus bulgare n'a aucun document représentant le genre épistolaire de CR médical: aucune contrainte institutionnelle ou personnelle n'oblige le praticien bulgare d'abandonner le cliché formel ou informel, formaté d'après les sous-corpus de type A et B.

(T4) Cher Confrère,
Votre patiente Madame XY a été hospitalisée dans le service pour réalisation d'une cholecystectomie.
La cholecystectomie par cœlioscopie s'est déroulée sans difficulté particulière.
Les suites ont été simples autorisant la sortie ce jour.
Sensible à votre confiance, je vous prie de croire, Cher Confrère, en l'expression de mes sentiments les meilleurs.
Dr.....

5.2. Asymétries à portée interculturelle au niveau de la « langue spécialisée » (Spillner 1992)

Par rapport au bulgare, le français, langue analytique, fait preuve d'une tendance à privilégier l'analyse verbale, les constructions transitives directes, la structure hiérarchique de la phrase autour d'un sujet organisateur subordonnant les autres éléments phrastiques⁸. Le français médical montre une affinité à suivre la tradition du français académique avec son style recherché, des tournures et des figures de style empruntées à la langue des belles lettres. En bulgare, une langue à mi-chemin entre synthétisme et analytisme, le scripteur préfère l'agencement plutôt linéaire de la phrase et l'orientation circonstancielle débouchant sur l'emploi large d'adverbes.⁹

La phrase neutre française est plutôt hiérarchique: un sujet unique engage un seul procès, à l'opposé du bulgare où elle est linéaire.

⁸ D'après Van Hoof, le français est plus analytique, plus abstrait et plus statique comparé à l'anglais qui est plus synthétique, plus concret et plus dynamique, traits qu'il associe à « l'attitude foncière de deux peuples à l'égard du monde » (Van Hoof 1986 : 19)

⁹ Rappelons les constructions *tomber malade, suivre un traitement, prendre froid* qui se traduisent en bulgare par un seul verbe.

(1) L'hypothèse du diagnostic principal étant occlusion incomplète du grêle sur iléite inflammatoire, **la patiente** a bénéficié d'un traitement par corticothérapie IV avec mise au repos du tube digestif.

(2) **Il s'agit d'**une patiente de 22 ans présentant depuis 5 ans une pollakiurie essentiellement diurne et une dysurie avec nécessité de pousser pour obtenir une évacuation vésicale complète.

(3) **On commence** la résection cutanéoglandulaire par la partie interne, puis latérale et enfin inférieure en laissant en place les crêtes de Duret jusqu'à atteindre le niveau du grand pectoral et l'aponévrose du grand pectoral.

Tenant compte de ces divergences systémiques, au cours de la traduction on s'attendrait à obtenir un texte-cible français manifestement plus long que le texte-source bulgare ; des études statistiques citées par Van Hoof démontrent que « le passage de l'anglais au français entraîne un allongement moyen de 16 % (Van Hoof 1986 : 36). Or, les traductions effectuées des textes T1, T2, T3 et T4 ne nous permet pas d'émettre une telle hypothèse concernant le bulgare, ce qui nous amène à rechercher d'autres mécanismes compensatoires remédiant à la syntaxe analytique de la phrase française.

5.3. La prise en charge énonciative (PCE)

Le terme de *prise en charge énonciative* sera employé dans l'acception que lui donne R. Vion, à savoir : « la distance que le locuteur construit, dans son discours, entre lui et sa production langagière » (Vion 2011 : 75), à cette précision près qu'il s'agira non pas d'un locuteur mais d'un énonciateur-scripteur. La distanciation de l'énonciateur par rapport à son dire et la prise en charge de son énoncé sont 'inversement proportionnelles » (ib.)

Comparant les sous-genres A, B et C en français, on constate une augmentation progressive des manifestations linguistiques d'une PCE de la part de l'énonciateur-scripteur. Les traces de cette augmentation se retrouvent au niveau de la subjectivité (emploi de déictiques, de procédés modalisateurs, de personnalisation des acteurs à l'acte discursif, éviction des constructions impersonnelles, évasion du style 'télégraphique') et au niveau de la structure formelle (segmentation distincte du texte). Les CR qui ont été remis par des médecins français à des patients bulgares sont plus détaillés, avec très peu d'abréviations et assez souvent accompagnés de remarques traduisant la prise en compte du fait que le texte sera interprété par un spécialiste ne maîtrisant pas suffisamment ou pas du tout le français.

Concernant les bilans d'exams bulgares, on peut globalement affirmer que l'énonciateur s'efforce d'y rester distant et objectif au

maximum par rapport aux faits, ne laissant presque pas de signes évidents d'une prise en charge énonciative. Phrases nominales, constructions impersonnelles et passives, absence de modalisateurs, ce sont les traits caractérisant ce type de documents bulgares retenus dans le corpus, l'exemple représentatif en est le texte de type A. On dirait qu'une dé-prise en charge énonciative est systématiquement poursuivie, au profit d'une objectivation maximale du discours.

(4) Черен дроб – наличие на няколко ретенционни кисти в него.

5.3.1. Les textes français montrent cet effacement énonciatif dans les parties relatives à la **description du contexte clinique** dans le cadre duquel l'examen a été entrepris. Ces parties sont nécessairement objectivées car le plus souvent elles font état de la réalité précédant la situation communicative et n'ayant d'autre lien avec elle que son statut de prétexte (maladie manifestée ou suspectée). Dans la plupart des textes, cette partie représente tout simplement la désignation du diagnostic établi ou suspecté constituant le contexte préalable pour les actes médicaux envisagés.

(5) Diagnostic en Bulgarie en janvier 2009 d'une maladie de Hodgkin stade IIB, sus-diaphragmatique, traitée par BEACOPP, trois cures puis radiothérapie en mantelet puis trois autres cures jusqu'en septembre 2009.

Pourtant, le CR d'hospitalisation sous forme épistolaire représenté par le sous-genre de type C signale dès ce niveau, à côté de la présentation objective des faits, une prise de position de l'énonciateur-scripteur qui laisse supposer une prise en charge ultérieure :

(6) J'ai **bien** vu ce jour en consultation Monsieur X, chez qui j'avais réalisé une splénectomie.

5.3.2. Dans la partie relative à l'histoire de la maladie, le CR exige parfois la **reconstitution d'un cadre narratif** qui rapporte des données recueillies à partir du récit du patient. Dans ces cas précis, l'énonciateur adopte une stratégie de prise de distance par rapport aux propos du sujet et témoigne donc d'un certain refus de prise en charge de la vérité des faits, signifiée par des verbes relevant du discours indirect le patient *signale, rapporte, évoque, prétend, dit que, se dit, se déclare...* ou par des expressions modalisées ou appropriées comme *selon les propos du patient*.

(7) Histoire de la maladie : Elle est difficile à retracer dans la mesure où le patient ne parle pas français, mais **sa femme nous rapporte** un épisode d'altération de l'état général initié par un épisode de gastro-entérite aigu.

(8) **Съобщава**, че е получил внезапно подуване на корема, съпроводено с остри болки.

Le refus de prise en charge peut être doublé d'une nuance d'incertitude ou de doute dont l'explicitation relève d'une stratégie de refus de l'énonciateur de fournir une conclusion catégorique face à l'éventualité d'une erreur diagnostique. Les nuances dubitatives sont saisies par des marqueurs argumentatifs ou dubitatifs tels que probablement, selon toute probabilité, selon toute vraisemblance, et par les formes du mode non testimonial en bulgare, apte à traduire certaines valeurs du conditionnel français, notamment les valeurs dubitatives.

(9) La patiente **ne semble pas** avoir d'autres antécédents médicaux ni chirurgicaux.

(10) **Il est possible que** ce syndrome dépressif soit lié en partie à la reprise du travail récent.

(11) Une intervention chirurgicale **aurait été effectuée** pour un rétrécissement urétral en 2005 sans modification notable de la symptomatologie.

(12) Наскоро преди хоспитализацията **била загубила** 4 килограма за 2 дни.

O. Régent voit la modalisation dans ce type de texte « comme une façon de se prémunir contre les contradictions et les réfutations qui ne manqueront pas de venir » (Régent 1992 :71). Par ailleurs, cette stratégie de prise en charge incomplète ou refusée aurait pu être l'indice de politesse (cit. de G. Myers, ib) ou une sorte de convocation du destinataire à exprimer un avis différent ou d'apporter des arguments en faveur ou à l'encontre de la thèse de l'énonciateur-scripteur. En pleine expansion, ces procédés stratégiques s'observent dans les textes français du type C et de manière sporadique dans les textes de type B ; les exemples dans le corpus bulgare en sont rares.

5.3.3. Dans la partie relative à l'examen proprement dit l'énonciateur-scripteur commence à arborer un mouvement contraire au précédent : raccourcissement de la distance et prise de responsabilité personnelle par rapport au faits. La trace linguistique de cette prise en charge est l'émergence des déictiques *je* et *nous*. L'apparition de l'indéfini *on*, respectivement des verbes impersonnels ou passifs marque une fois de plus un geste de refus de PCE entière du fait du recul du sujet scripteur derrière la personne collective ou indéfinie.

(13) L'examen clinique est sans particularité et ne retrouve pas de signe d'hépatopathie sous-jacente. En revanche, **on retrouve** une hépatomégalie avec un bord inférieur tranchant.

(14) **Попадна се** на атипична находка с неясен произход.

Si les pronoms **on** et **nous** sont généralement admis comme des formules neutres d'impersonnalité due à la volonté de l'énonciateur de laisser parler les faits, leur combinaison dans une séquence avec un sujet inanimé s'appropriant la fonction d'agent évoque déjà un choix prémédité de s'effacer de la trame discursive, cf. :

(15) Cliniquement **on note** effectivement **une tumeur** qui est polaire inférieure, **qui se montre** tout à fait lisse, qui n'a pas de caractère cliniquement suspect et qui est indolore.

Par contre, dans les textes bulgares les verbes renvoyant à l'auteur sont exclusivement pronominaux et en construction impersonnelle et les pronoms personnels je et nous y sont rarement présents.

(16) С аспирация и коагулация **се постигна** субтотална екстирпация.

(17) Въз основа на направените изследвания **се прие** следната диагноза.

5.3.4. Dans la partie relative à l'**explicitation des résultats des examens**, ceux-là sont présentés suivant le choix de l'auteur du texte de privilégier la stratégie d'effacement signalant d'un refus de PCE ou d'adopter la stratégie de prise de responsabilité par rapport à l'observé. L'animisme dans cette partie apparaît comme un caractère privilégié du français tandis qu'en bulgare, dans ce genre de discours on préfère nettement les tournures circonstancielle et impersonnelles du type *На прегледа се видя...* ; *След направените изследвания се установи...*

(18) **Le bilan hépatique retrouve** une cytolysé importante à 10 N sur les TGO.

(19) **Интраоперативно** не се установи Ту формация до екскавацио ректо-везикалис.

La mise en place d'un sujet inanimé en début de phrase 'faisant fonction' d'un sujet-agent et introduisant un cadre situationnel, insiste sur le côté instrumental de l'examen. Les substantifs privilégiés pour cette position sont *observation, examen, inspection, exploration, analyse, ...graphie, ...scopie, scanner etc.* mais la distanciation de l'énonciateur apparaît davantage comme une stratégie d'effacement énonciatif dans le cas de reconversion des verbes ou de constructions verbales en noms : *absence, présence, manque, diminution, augmentation et leurs correspondants en bulgare.*

(20) **La cavoscopie a trouvé** une tumeur bourgeonnante.

(21) **Présence** d'une formation à centre hypodense au niveau du Douglas.

(22) **Налични** 2 метастази с големина около 1 см всяка в 5 и 6 сегменти.

5.3.5. La partie des bilans relative à **l'interprétation, aux commentaires et aux hypothèses diagnostiques** met en évidence une fois de plus la divergence des stratégies discursives dans les domaines français et bulgare. Dans un nombre de CR français, on note une PCE poussée à l'extrême, l'expression d'un engagement qu'on dirait émotionnel de l'énonciateur à l'égard du contenu de son écrit, à travers des expressions, des lexèmes marqués d'expressivité, etc. qui, appartenant aux autres registres du langage, tranchent sur l'environnement linguistique en co-texte et sont facilement perçus par l'intuition du récepteur. En tout premier lieu, ce sont des éléments nettement subjectifs¹⁰ tels que les adverbes à charge affective et des tournures à effet modalisateur:

(23) La croissance est **malheureusement** impossible à surveiller en raison du flexum des genoux et de l'équin des chevilles rendant impossible une mensuration précise.

(24) **Pour ma part, je pense que pour l'instant**, la situation est à peu près stable.

Cependant, sur les 36 textes français concernés par cet article, 27 font preuve d'une attitude rigoureuse et intransigeante d'un énonciateur qui observe une distance suffisante pour faire croire à une PCE complète. Or, nous n'avons pas noté d'éléments affectifs dans les CR bulgares analysés. Le seul modalisateur que nous y avons relevé était « **най-вероятно** » – le plus probablement.

(25) Описаните промени **най-вероятно** свързваме с основното заболяване.

En revanche, pour atténuer l'effet d'un mauvais pronostic ou d'un diagnostic défavorable, l'auteur bulgare profite du fait que le bulgare, langue slave, possède deux registres pour la plupart des termes : ainsi, les mots *hystérectomie*, *radiothérapie* ne sont pas transparents pour le patient bulgare ; les diagnostics défavorables figurent en abréviations (CA pour cancer, MM pour mélanome malin, etc.) Cette tendance à une euphémisation est liée à l'habitude culturelle des médecins bulgares de communiquer le mauvais diagnostic à l'entourage immédiat du patient plutôt qu'à lui-même.

¹⁰ Nous avons pu constater dans une étude précédente un taux élevé des incidences d'asymétrie interlinguale aux endroits où se laisse voir « une fluctuation des limites entre l'objectif et le subjectif. » (Tosheva 2006 : 497)

5.3.6. La partie conclusive du CR comprenant le diagnostic et la décision thérapeutique est entièrement dépendante des stratégies déjà mises en œuvre de PCE, de non-PCE ou de refus de PCE et affecte l'allure soit d'une assertion ferme, soit d'une affirmation plus ou moins incertaine, laissant le récepteur libre de vérifier les hypothèses avancées. A la différence des textes français, les textes bulgares là aussi ont le plus souvent des conclusions présentées par des phrases nominales signalant d'un effacement énonciatif.

(26) **Après discussion** avec Dr. XYZ, **on prévoit** une radiothérapie lombosplénique à la dose de 30 Gy qui sera débutée le 05 novembre 2009.

(27) Une artériographie médullaire **pourrait être discutée** dans un bilan pré-opératoire.

(28) **Индикации** за оперативно лечение поради напредване на АоИ.

6. Conclusion

L'affirmation de J.-M. Adam que « les domaines du texte et du discours sont à la fois différents et complémentaires » et qu'il existe un « lien entre texte et discours par le biais des genres » (Adam 2005 : 11) nous autorise à supposer qu'une approche culturelle des textes médicaux concernés peut fournir des arguments plausibles pour l'impact de l'interculturalité dans le discours médical en général. Dans une optique traductologique, les repères que nous avons indiqués devraient être pris en compte aussi bien par les traducteurs médicaux que par les concepteurs de logiciels en traductique, en vue d'une approche très attentionnée non seulement des conventions stéréotypées du discours médical mais aussi, et peut-être avant tout, des cas particuliers à charge interculturelle.

RÉFÉRENCES

Actes 1998 : *La mémoire des mots. Actes des vèmes Journées scientifiques du Réseau LTT à Tunis*. AUPELF-UREF, 1998.

Adam 1999 : Adam, J.-M. *Linguistique textuelle. Des genres de discours aux textes*. Paris : Nathan 1999.

Adam 2005 : Adam J.-M. La notion de typologie de textes en didactique du français. Une notion « dépassée ». // *Recherches* № 42, Lille : 2005, 11-23.

Adam 2006 : Adam J.-M. Texte, contexte et discours en question. // *Pratiques* № 129-130, 21-34.

Balliu 2001 : Baillou C. Les traducteurs : ces médecins légistes du texte. // *Meta : journal des traducteurs / Meta: translators' journal*, № 46/1, Montréal : PUM 2001, 92-102. <<http://id.erudit.org/iderudit/001961ar>>.

- Bouillon, Clas. (dir.) 1993** : Bouillon P., Clas. A. (dir.) *La traductique. Etudes de recherches de traduction par ordinateur*. Montréal : PUM, 1993.
- Galatanu 2002** : Galatanu O. Les discours spécialisés // *Les langues de spécialité*. Bucarest : Université de Bucarest, 1993, 144-152, <<http://ebooks.unibuc.ro/lis/paulmiclau-leslanguesdespecialite/index.htm>>.
- Guerraoui, Troadec 2000** : Gerraoui Z., Troadec B. *Psychologie interculturelle*. Paris : Collin, 2000.
- Kerbrat-Orecchioni 1999** : Kerbrat-Orecchioni C. *L'énonciation. De la subjectivité dans le langage*. Paris: A. Colin, 1999.
- Maingueneau 2004** : Maingueneau D. Typologie des genres institués. Version en ligne remaniée des pages 180-187 du *Discours littéraire* . Paris : A. Colin, 2004. <http://dominique.maingueneau.pagesperso-orange.fr/intro_topic.html>.
- Maniez 2001**: Maniez F. Extraction d'une phraséologie bilingue en langue de spécialité : corpus parallèles et corpus comparables. // *Meta : journal des traducteurs* vol. 46/3, Montréal : PUM 2001, 552-563. <<http://id.erudit.org/iderudit/003549ar>>.
- Melby 1993** : Melby A. La typologie des textes : son importance pour la traduction automatique. In Bouillon P. et A. Clas. (dir.): *La traductique. Etudes de recherches de traduction par ordinateur*. Montréal : PUM 1993, 35-40.
- Moirand 2003** : Moirand S. Quelles catégories descriptives pour la mise au jour des genres du discours ? Conférence donnée aux journées scientifiques sur *les genres de l'oral*. <http://gric.univ-lyon2.fr/equipe1/actes/journees_genre.htm>.
- Moirand 2004** : Moirand S. De la médiation à la médiatisation des faits scientifiques et techniques : où en est l'analyse du discours ? Colloque *Sciences, médias et société*, 15-17 juin 2004, Lyon : Ens-Lsh, <http://sciences-medias.ens-lsh.fr/article.php3?id_article=59>
- Mourlhon-Dallies 2005** : Mourlhon-Dallies F. L'interculturel, à tous les niveaux. // *Points communs* n°25, Chambre de commerce et d'industrie de Paris. Paris : 2005, 4-6.
- Rassinoux et al. 1993** : Rassinoux A.-M. et al. Analyse multilingue et représentation du contenu informationnel des textes médicaux, in Bouillon P. et A. Clas. (dir.) (1993) : *La traductique. Etudes de recherches de traduction par ordinateur*. Montréal : PUM, 1993.
- Régent 1992** : Régent O. Pratiques de communication en médecine : contextes anglais et français. // *Langages* 1992, N° 105, 66-75.

- Spillner 1992** : Spillner B. Textes médicaux français et allemands. Contribution à une comparaison interlinguale et interlinguistique. // *Langages* 1992, № 105, 42-65.
- Traverso 2002** : Traverso V. Rencontres interculturelles à l'hôpital: la consultation médicale avec interprète. // *Tranel* 2002, № 36, 81-100.
- Tosheva 2006** : Tosheva A. L'expression de la subjectivité à travers les verbes de perception visuelle dans les textes français relevant des examens cliniques et paracliniques. // *Mots, termes et contextes. Actes des 7es Journées scientifiques du Réseau LTT*. Paris : CPI, 2006, 497-507.
- Tosheva 2008** : Tosheva A. La modalisation subjective comme critère constitutif pour la typologie de textes médicaux relevant des études cliniques et paracliniques et dans une optique traductologique (domaines français et bulgare). // *Езикът, феномен без граници*. Варна: МУ, 2008.
- Van Hoof 1986** : Van Hoof H. *Précis pratique de traduction médicale (anglais – français)*. Paris : Maloine, 1986.
- Vion 2011** : Vion R. La modalisation. Un mode paradoxal de prise en charge. // *La prise en charge énonciative*. Bruxelles : De Boeck-Duculot, 75-92.
- Von Münchow 2010** : Von Münchow P. Langue, discours, culture : quelle articulation ? (1re partie). *Signes, discours et sociétés* <<http://www.revue--signes.info/document.php?id=1439>>.

АНАЛИЗ НА ОБРАЗНОСХЕМАТИЧНИЯ ХАРАКТЕР НА АНАТОМИЧНИТЕ ТЕРМИНИ В БЪЛГАРСКИ И АНГЛИЙСКИ ЕЗИК С ОГЛЕД НА МЕТАФОРИЧНОСТТА

Ивайло Дагнев

Медицински колеж към Медицинския университет, Пловдив

ANALYSIS OF THE IMAGE-SCHEMATIC CHARACTER OF ANATOMICAL TERMS IN BULGARIAN AND ENGLISH IN VIEW OF METAPHORICITY

Ivaylo Dagnev

Medical College at Plovdiv Medical University

Image schemata are preconceptual mental structures, recurring patterns, stemming from sensorimotor stimuli (Johnson 1987). They form the very fabric of our conceptual apparatus and are also a motivating factor for term designation. The current paper analyses image schemas in both Bulgarian and English anatomical systems in a comparative manner. The schemata CONTAINER, SCALE, PART-WHOLE, BALANCE and PATH are the most frequent and formative in anatomy both with respect to the „Great Chain of Being“ and to the „Event Structure“ metaphor system. The analysis ascertains that Bulgarian anatomical system is richer in lexical realizations of image schemata owing to the presence of a concurrent doublet terminological system.

Key words: image schema, anatomy, comparison, Bulgarian, English

1. Въведение. Въплътеност и образни схеми

Идеята за въплътеността е основополагаща за когнитивната лингвистика и наука като цяло. Рене Декарт през седемнайсети век предлага разделението между ум и тяло, наречено дуализъм, довело до разбирането във философията, че умът може да бъде анализиран, без да се уповаваме на тялото. В модерната лингвистика на подобен подход е основана генеративната граматика, създадена от Чомски, опитваща се да формализира мисловната и езиковата организация. Когнитивната лингвистика не поддържа този рационалистичен възглед, като вместо това се основава на въплътеното познание, имащо

корени още при Имануел Кант, впоследствие разработени и от Мерло-Понти (Мерло-Понти 2012). В средите на когнитивната наука Джордж Лейкоф и Марк Джонсън първи застават зад идеята за въплътеността (Лейкоф, Джонсън 1980, 1999; Лейкоф 1987, Джонсън 1987).

Според Лейкоф и Джонсън (1980: 125): „[...]понятията не се определят изцяло посредством вътрешно присъщи свойства, вместо това те се дефинират посредством интерактивни свойства“. Взаимодействието предполага участието на сензоро-моторни възможности за разбиране и осмисляне на реалността. В този смисъл въплътеността и взаимодействието могат да бъдат третиращи като мултимодални феномени (Барсалу 1999). Мултимодалните понятия възникват поради факта, че получаваме информация от различни сетивни източници. Например анатомичното понятие „ръка“ се основава на характеристики като форма, текстура, тежест, цвят и др, както и на сензомоторни модели, извлечени от опита ни при употребата на ръката. В този порядък въплътеността е представена на базата на съвкупността от множество перцептивни информационни източници.

По подобен начин морфологията на нашето тяло определя до голяма степен разбирането ни за света. Еванс и Грийн (2006) твърдят, че човекът концептуализира гравитацията по различен начин от колибрието, защото изпитва въздействието ѝ по-различно. Това рефлектира и върху концептуализацията на понятието двигателно-моторна дейност, тъй като силата на гравитацията е тясно свързана с първата. Според немския невропсихолог Ернст Пьопел (1994, цит. по Еванс, Грийн 2006) дори представата ни за събитийност може да се различава от други видове, след като имаме различни механизми за отмерване на времето.

Важна последица от разглеждането на опита и концептуализацията на мисленето е, че въплътеността става основата на начина, по който се схваща реалността. Това противоречи на възгледа на формалната семантика, че езикът описва обективно света. Когнитивните лингвисти изтъкват невъзможността на такова описание поради простата причина, че не съществува такава реалия и като обективна, непосредствена реалност. Ние възприемаме действителността съобразно със собствения си опит, предпоставен от сетивността, през перспективата на нашата екологична ниша (Еванс, Грийн 2006) или по думите на Джакендоф (1998) – „живеем в собствена проектирана реалност“. Лейкоф и Джонсън наричат този феномен експериенциална реалност или експериенциализъм. Те не отричат идеята, че има обективна реалност, независима от *perceptio*, а по-скоро твърдят, че ние имаме особен концеп-

туално-мисловен апарат, зависим от въплътеността и еволюционно развит, позволяващ ни да оцеляваме като вид. Нашето познание за света се обуславя от концептуалната и езиковата структура.

1.1. Образни схеми

М. Джонсън (1987) излага някои основни концепции, обясняващи механизма на въплътеността посредством образни схеми (image schemas). Образните схеми са рудиментарни понятия, като ВМЕСТИЛИЩЕ, КОНТАКТ, БАЛАНС, и са в основата си предконцептуални структури, опосредствани от сензоро-моторни стимули. Според М. Пенчева (2011) те са абстрактни репрезентации, които произтичат пряко от ежедневно то ни взаимодействие със света около нас. Образните схеми имат своя структура и могат да се появяват като клъстери и мрежи. По мнението на Лейкоф (1987, 1993) и Джонсън (1987) тези образносхематични понятия могат да се разширят систематично, за да образуват по-сложни абстрактни категории и концептуално структурирани домейни. Този процес те наричат концептуална проекция. Метафората според тях например е също такъв вид проекция и като потвърждение те изтъкват факта, че в английския език (а и не само в него) понятия като ЛЮБОВ се структурират на основата на образната схема ВМЕСТИЛИЩЕ. По този начин въплътеният опит конструира по-сложно структурирани мисловни единици. Образните схеми стоят в сърцето на концептуалната теория на метафората (КТМ), тъй като според Лейкоф (1993) абстрактното мислене има образносхематичен вид, а също и въплътена основа. Ясно е, че сложни, абстрактни понятия не могат да бъдат директно структурирани чрез прости образни схеми, а по-вероятно се организират на принципа на унаследени отношения, мрежа от конкретни картирания.

1.2. Видове образни схеми

Пенчева (2011) дефинира някои от най-основните образни схеми, като в литературата съществуват известни противоречия относно техния характер. Според Пенчева образните схеми са:

- Контейнер (Вместилище)
- Пътешествие и съставните му части
- Близост и разстояние
- Свързване и разделяне
- Ориентация отпред – отзад
- Отношение част – цяло
- Линеен ред
- Ориентация горе – долу

Според Джонсън (1987) основните образни схеми могат да се обединят в няколко групи:

- *Пространство и движение* – ВМЕСТИЛИЩЕ, ПЪТЕКА, ПЪТЕШЕСТВИЕ И СЪСТАВНИТЕ МУ ЧАСТИ, ЦЕНТЪР – ПЕРИФЕРИЯ, ЦИКЪЛ и др.
- *Сила* – НАТИСК, ОТКЛОНЯВАНЕ, КОНТРАСИЛА, ПРИВЛИЧАНЕ, ВРЪЗКА, СКАЛА и др.
- *Баланс* – РАВНОВЕСИЕ, БАЛАНС и др.

Клоснър и Крофт (2006) предлагат на основата на анализа на две схеми – ВМЕСТИЛИЩЕ и СКАЛА – идеята, че образните схеми са подвид на концептуални домейни (напр. схемата ВМЕСТИЛИЩЕ според тях може да бъде разглеждана като директно мотивиращ метафоричен модел при картиране), като дори твърдят, че е необходимо предефиниране на понятието *домейн*, като образните схеми образуват *образносхематични домейни*, което е от особено значение за настоящата разработка, тъй като горепосочените схеми са може би най-основните в анатомията. Според тях дори схемата СКАЛА е по-основна и обхваща схемата ПЪТЕКА (ПЪТЕШЕСТВИЕ И СЪСТАВНИТЕ МУ ЧАСТИ).

2. Образносхематична структура на анатомичната метафоричност

Образносхематичната структура на анатомичната метафоричност може да се установи, като се приложат основните постулати на теорията за образните схеми на М. Джонсън (1987), доразвита и задълбочена по-късно от множество лингвисти, работещи в тази сфера (Лангакър 1987, Лейкоф 1987, Кимъл 2002, Чиенки 1997, Хампе 2005). Не трябва да се забравя, че тази структура е част от цялостната медицинска метафоричност и може да се разглежда само в този контекст. Както споменават Пачева (2005) и Ван Тонхерен (1997), образните схеми в медицинската метафоричност се обуславят от комплекс от метафорични, метонимични и логически схеми.

Посредством установяването на образносхематичната образност в анатомията може да се проследи началото на целия „път“ от формирането на перцептивния опит, през концептуализацията, стъпваща на когнитивни метафорични модели, до езиковата реализация, зависима до голяма степен и от конкретните реалности в съответна култура. Важно е да се разбере обаче, че така заявеният „път“ не трябва да се осмисля линейно, а като сложно взаимодействие на цялостния комплекс от

сетивни, концептуални и езикови средства, които се обуславят и си влияят един на друг.

Анализът на метафоричното картиране в анатомичната терминология се извършва на две нива:

- Общо, абстрактно, образносхематично ниво, при което различните схеми влизат в сложни комбинации, напластяват се и се наслагват;
- Конкретно ниво с множество ментални образи.

Нивото на схематичност се определя от йерархията на схемите по оста абстрактно – конкретно. Образните схеми на М. Джонсън от пространствената група, като ВМЕСТИЛИЩЕ, ЧАСТ – ЦЯЛО, ДВИЖЕНИЕ, от „силовата група“ – СКАЛА, и от „баланс“ – СИМЕТРИЯ, заемат най-високото ниво на абстрактност в анатомията.

Анатомичната наука борави с материални обекти от реалния свят, като описва структурата, функцията им, процесите, които ги свързват, местоположението им. Това определя и вида на образност и концептуализация. Обектите от материалния свят имат форма, размер, структура, разположение. Още повече при тяхното описание наблюдаващият може да промени позицията си спрямо наблюдавания обект. Този факт обуславя и начина на дефиниране на концептите за отделните обекти един спрямо друг. Същевременно липсата на описание на патологични състояния в анатомията я лишава от специфичния метафоричен изказ на другите области в медицината, които изграждат сложната метафоричност на сравненията. Въпреки това образносхематичното разнообразие в анатомията не отстъпва на никое друго в медицината, като в него се откриват, като резултат на анализ, почти всички възможни образни схеми.

Наличието в анатомията на общи (*termini generales*) и специфични термини определя и честотната им характеристика, а оттам и важността на определена схема във формирането на понятията.

Важна особеност на българската анатомична терминология за разлика от английската е наличието на терминологични дублети (Кънчева 2009: 11), т.е. срещу латинските номенклатурни термини се установяват български термини. Тази дублетност се мотивира от това, „[...]че се налага латинските термини да бъдат семантизирани в българския научен текст, а също така, че се създава необходимостта от словни ресурси за българските анатомични описания“ (Кънчева 2009: 11). Лексикално тези термини в по-голямата си част са калки, но има и специфични български думи, които поради особеностите на развитието на анатомичната наука в България се налагат, вместо да се кал-

кират от латински. Влиянието на българската дума *гръбнак* върху термина *гръбначен преилен* например, който, ако беше калкиран от латински, би бил *преиленен стълб* или *преиленна колона*. В английската анатомична система дублетност не съществува, макар и множество термини да имат общоупотребими синоними.

2.1. Образна схема ВМЕСТИЛИЩЕ

В реалния свят всяко вместилище е отграничено, като границата се възприема като вид повърхност, затова подсхемите ГРАНИЦА и ПОВЪРХНОСТ също са част от сложния комплекс на ВМЕСТИЛИЩЕ, макар че могат да съществуват и като самостоятелни схеми. Възможно е схемата ВМЕСТИЛИЩЕ да бъде реализирана и директно, без да се наслаждава с метафоричния модел „Форма“, като: *поднокътно ложе, капилярно легло, дълбоко дланно леговище, лонно възвишение/ nail bed, capillary bed*, като в тези случаи по-скоро имаме проектиране на схемата ВМЕСТИЛИЩЕ и метафоричния модел „Цялостен външен вид“, което осветлява първата от двете споменати схеми.

Тези примери, разбира се, нито изчерпват всички когнитивни модели, нито са всички термини, илюстриращи цялостната реализация на схемата ВМЕСТИЛИЩЕ.

2.1.1. Български език

Схемата ВМЕСТИЛИЩЕ е много продуктивна в изграждането на концептуализацията както на общите термини (*termini generales*), така и на по-специфичните в български, като влиза или директно на пониско абстрактно ниво, или се комбинира и наслаждава с други схеми.

Общи термини, директно мотивирани от схемата ВМЕСТИЛИЩЕ:

- *бразда, клетка, съд, капсула, цистерна, стомахче, кош, кошче, джобче, мехче, басейн, русло, сак, торбичка, торба, чашка, тръбичка, влагалище, камера, мехур, клъбце, тръба, тръбичка, фуния, шийка, шия, яма, ямка.*

Схемата се реализира чрез лексикалните си репрезентации съвместно с подсхемите СЪДЪРЖИМО и ГРАНИЦА, като различните лексеми осветляват различни характеристики на вместилището. Например термините *съд* и *влагалище* са в най-чиста форма реализации на схемата ВМЕСТИЛИЩЕ, тъй като осветляват основната функция на всяко вместилище – факта, че в него се помещава нещо.

Схемата ВМЕСТИЛИЩЕ участва във формирането на предконцептуалното структуриране и на общите термини, напр. *дъно, пред-*

дверие. На езиково ниво лексеми като „дъно“ и „преддверие“ индексират по-голяма структура, конструирана като вместилище.

Почти е невъзможно да бъдат посочени всички проявления на схемата ВМЕСТИЛИЩЕ при останалите термини, защото тя е универсално представена в тях. Схемата е на фокус при термини като *капиллярно легло, дълбоко дланно леговище, раковина на ухото, костно ложе, лонно възвишение, колба, слъзно езеро*. Друг термин, при който схемата е осветлена, е *калъф*, а при понятията за *шлем, водопровод (мозъчен, охлювен), пещера, лабиринт, (анатомична) табакера* вместилището се наслаждава с други схеми в сложен ментален комплекс.

2.1.2. Английски език

Поради липсата на паралелна дублетна система в английската анатомия, както и поради големия брой лексикализирани термини и готови заемки прозрачността/анализируемостта на лексемите в английски е много по-слаба, като сравнително по-малък брой термини могат да бъдат идентифицирани като метафорично мотивирани. И все пак броят на общите термини (*termini generales*), чиято предконцептуална перцепция е свързана със схемата ВМЕСТИЛИЩЕ, не е малък:

- cell, vessel, capsule, cistern, chest, saccule, pool, sac, tubule, sheath, chamber, belly, canal, groove, cavity.

Както при българските термини, схемата ВМЕСТИЛИЩЕ се реализира на различни нива на абстрактност, като при някои лексеми тя е по-осезаема: cell, vessel, capsule, cistern, chest, saccule, sac, sheath, chamber, belly, cavity. При други термини, като canal и groove, схемата ВМЕСТИЛИЩЕ се комбинира със схемите ПОВЪРХНОСТ, ДВИЖЕНИЕ, ГРАНИЦА. Извън обхвата на общите термини голяма част от английските анатомични термини (тези, които са метафорично мотивирани) също се основават на схемата ВМЕСТИЛИЩЕ. Тези термини са най-разнообразни, от различни когнитивни модели и сфери:

- bulb, aqueduct, eyeball, lake, labyrinth, tube, bed, globule, bladder, pouch, socket, tunnel, anatomical snuffbox.

2.2. Образна схема СКАЛА

Дори и да поставим под съмнение твърдението на Клоснър и Крофт (2006) за отношението между горепосочената схема и схемата ПЪТ, образната схема СКАЛА е от фундаментално значение за анатомията, като тя е в основата на метафоричния модел „Размер“, който

мотивираща метафоричното картиране при множество термини. Достатъчно е да споменем най-често срещаната опозиция „голям – малък“, напр. при лексемите *голяма седалищна изрезка, малък мозък*, а трябва да прибавим и многообразието от деминутиви – *ямка, делче, atrulla*.

2.3. Образна схема ЧАСТ – ЦЯЛО

Всички образни схеми дотук са в основата си продукт на визуално-кинестетично-тактилни възприятия. С образната схема ЧАСТ – ЦЯЛО, която е в основата на структурирането на цялото анатомично познание и в двата езика, навлизаме в по-абстрактна и сложно конструирана образност.

Хиперсегментацията и отношенията хипероним/хипоним са ключови както за описанието на анатомичните обекти, така и за хистологията, която, като наука за тъканите и микроскопското устройство на органите, сегментира частите до най-малки детайли. Като пронизваща цялото анатомично знание схемата се наслагва с други основни схеми, като ВМЕСТИЛИЩЕ, и метафорични модели – „Позиция“, „Конфигурация“. Органите на човешкото тяло са разположени един в друг, те заемат определен ред и място в рамките на други органи. Множество термини, обозначаващи части от тялото, се срещат на много нива, допринасяйки за комплексната концептуална образност – глава, крак, ръка, шия/head, body, в качеството си на общи термини концептуализират и много органи в тялото.

Български термини:

- глава – *глава на чукчето, глава на реброто, хумероулнарна глава, дълбока глава, права глава, коса глава*
- тяло – *бадемовидно тяло, мазолестото тяло, медуларно тяло*
- крак (краче) – *общо краче, просто краче, ципесто краче*
- ръка (ръчица) – *ръчица на горното хълмче*
- шия (шийка) – *зъбна шийка, шийка на мехура.*

Английски термини:

- head – *head of malleus, head of rib, metacarpal head, long head, short head, humeral head, deep head (of flex), lateral head*
- body – *olivary body, tough body, hyaloid body, fat body of orbit.*

2.4. Образна схема БАЛАНС

Схемата БАЛАНС има две основни проявления в медицината: като пространствена схема, с подсхема СИМЕТРИЯ – в анатомията, и

като клинична картина – в другите дялове на медицината. В анатомията, както отбелязва Пачева (2005), единственият термин, структуриран от схемата БАЛАНС, който не е част от подсхемата СИМЕТРИЯ, а по-скоро сроден на баланса, характеризиращ проявата здраве – болест, е *неправилна кост/irregular bone*.

2.5. Образна схема ДВИЖЕНИЕ

Схемата ДВИЖЕНИЕ се реализира чрез подсхемата ПЪТЕШЕСТВИЕ И СЪСТАВНИТЕ МУ ЧАСТИ и е определяща при описанието на много системи и апарати в анатомията – мускули, кръвоносна система, дихателна система и др:

Дългия сгъвач на палеца, *m.flexor pollicis longus*, започва от предната повърхност на радиуса и междукостната мембрана. Дългото му сухожилие преминава през карпалния канал и се залавя за крайната му фаланга (Василев и кол. 2009:95).

Артериите *извежат* кръвта от сърцето и *разклонявайки се* на по-малки клонове, я *насочват* към органите (Василев и кол. 2009: 161).

Въпреки че примерите са от българската анатомия, схемата е представена по подобен начин и в английската.

Освен чрез движението по схемата ПЪТЕШЕСТВИЕ И СЪСТАВНИТЕ МУ ЧАСТИ, схемата ВМЕСТИЛИЩЕ също се комбинира с ДВИЖЕНИЕ чрез подсхемата ВЪТРЕ – ВЪН. Цялата обмяна на веществата в клетката например е маркирана от последната подсхема.

Горепосочените примери са представители на „Събитийната верига“, но схемата ДВИЖЕНИЕ присъства и чрез „Голямата верига на битието“. Например миологията, науката за мускулите, също изобилства с термини, концептуализирани от схемата ДВИЖЕНИЕ. Мускулите биват: *разгъвачи, привеждачи, отвеждачи, смъквачи, повдигачи, дъвкачи/extensors, depressors, erectors, pronators*. Всички те се мотивират и от движението в различни посоки, както и от метафоричната схема [Одушевено > Неодушевено] (Пенчева 1998).

Схемата движение се реализира и чрез термините *блуждаещ нерв, катереци се влакна, плаващи ребра/floating rib*, при които се наблюдава и елемент на персонификация в метафоричната схема [Одушевено > Неодушевено].

2.6. Други схеми

Освен всички горепосочени, в анатомията, макар и не така универсално, се срещат и други схеми, които най-често участват в конструирането на схематичния образ на понятията заедно с по-основните, които вече дискутирахме. Тези схеми са МАСА – БРОЙКА, СРЕЦУ,

МНОЖЕСТВО, ПЪЛНО – ПРАЗНО, ЦИКЪЛ, РАЗДЕЛЯНЕ, СЪБИРАНЕ. Повечето от тези схеми се реализират с единични термини, като например *самотно* снопче (група влакна в продълговатия мозък) – МАСА – БРОЙКА, поради факта, че влакната се групират в тъкани. Английският вариант е *solitary bundle*, като се предава същата идея. Схемата структурира и някои други анатомични обекти, чиито названия упоменават „брой“: тения на *четвъртото* стомахче/*taenia of fourth ventricle*; *четирихълмие*, *общи* дланни пръстови нерви, *собствени* дланни пръстови нерви/*common palmar digital nerves, proper palmar digital nerves*. Последните цитирани термини са много интересни, защото те се концептуализират посредством обилие от наслагване на схеми – освен МАСА – БРОЙКА, БАЛАНС, РАЗДЕЛЯНЕ, СЪБИРАНЕ, СКАЛА.

Схемата СРЕЩУ е заложена в описанието на клетъчния метаболизъм, като тя се слива с подсхемата ВЪТРЕ – ВЪН, която е част от схемата ВМЕСТИЛИЩЕ.

Клетъчният метаболизъм се състои от два противоположни процеса – анаболизъм и катаболизъм (Василев и кол. 2009: 19).

Схемата ПЪЛНО – ПРАЗНО също е подсхема на ВМЕСТИЛИЩЕ и е в основата на концептуализирането на множество термини, свързани с изпълване на празно пространство: *кухина*, *кухинка*, *съд*, *пазуха*, *канал/cavity, canal* и други от групата на ВМЕСТИЛИЩЕ. Макар и да е по-характерна за други области от медицината, като рентгенологията, схемата МНОЖЕСТВО се реализира чрез термините *шевови ядра*, *ядра на латералния лемниск*, *белезникави ивици/raphe nuclei, nuclei of lateral lemniscus, medullary striae*.

Схемата ЦИКЪЛ се реализира чрез термина *кръгообращение* и голям и малък кръг на *кръвообращение/circulation, артериален кръг/circle of Willis*, а разделянето и събиране на кръвоносните съдове са проявления на схемите РАЗДЕЛЯНЕ и СЪБИРАНЕ.

3. Обобщение

Образните схеми играят голяма роля както в структурирането на понятийността в анатомията, така и при определянето на мотивацията за картиране при метафоричния пренос. Те могат директно да мотивират десигнацията на термините, както и да влизат в сложни комбинации една с друга или с различни метафорични модели. Най-застъпените образни схеми както в българската, така и в английската анатомия са:

ВМЕСТИЛИЩЕ, СКАЛА, ЧАСТ – ЦЯЛО, БАЛАНС и ДВИЖЕНИЕ. Някои от тези схеми, например ВМЕСТИЛИЩЕ, може да се приемат и като образносхематични домейни, а не просто като предконцептуален конструкт. Основната разлика между българската и английската анатомични система е липсата на цялостна дублетна система във втората от изброените, което води до по-малка анализируемост от синхронна гледна точка и до по-бедна лексикална реализация.

ЛИТЕРАТУРА

- Барсалу 1999:** Barsalou, L.W. Perceptual symbol systems. // *Behavioral and Brain Sciences*, PubMed, 1999, № 22(4), 577 – 609.
- Василев и кол. 2009:** Василев, В., Балтаджиев, Г., Балтаджиев, А. *Анатомия на човека. Учебник-атлас за медицинските колежи*. Пловдив: ЕТ „Васил Петров“, 2009.
- Ван Тонхерен 1997:** Van Rijn-van Tongeren, G. W. *Metaphors in Medical Texts*. Editions Rodopi B. V., Amsterdam-Atalanta GA, Netherlands, 1997.
- Джакендоф 1998:** Jackendoff, R. Why a conceptualist view of reference? A reply to Abbott. // *Linguistics and Philosophy*, 1998, Vol.21, No.2, 211 – 219.
- Джонсън 1987:** Johnson, M. *The body in the mind: The bodily basis of meaning*. Chicago: Chicago University Press, 1987.
- Еванс, Грийн 2006:** Evans, V., & Green, M. *Cognitive linguistics: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Кимъл 2002.** Kimmel, M. *Metaphor, Imagery, and Culture. Spatialized Ontologies, Mental Tools, and Multimedia in the Making*. UNSPECIFIED thesis, University of Vienna, 2002.
- Клоснър, Крофт 2006.** Clausner, T. & Croft, W. Domains and image schemas. // *Cognitive Linguistics*, 2006, Volume 10, Issue 1, 1 – 31.
- Кънчева 2009:** Кънчева, П. *Българската анатомична терминология днес*. София: ARCO, 2009.
- Лангакър 1987:** Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. Stanford University Press. California, 1987.
- Лейкоф и Джонсън 1980:** Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago, 1980.
- Лейкоф 1987:** Lakoff, G. *Fire, women and dangerous things*. Chicago: University of Chicago, 1987.
- Лейкоф 1993:** Lakoff, G. *The contemporary theory of metaphor*. In A. Ortony, *Metaphor and thought*, 202 – 251. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

- Лейкоф, Джонсън 1999:** Lakoff, G., & Johnson, M. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. New York: Basic Books, 1999.
- Мерло Понти 2012:** Merleau Pontî, M. *Phenomenology of Perception*, trans. Donald A. Landes. New York: Routledge, 2012.
- Пачева 2005:** Пачева, Св. *Метафоричният език на съвременната българска академична медицина*. Докторска дисертация, Пловдив: Медицински университет – Пловдив, 2005.
- Пенчева 1998:** Пенчева, М. *Човекът в езика. Езикът в човека*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1998.
- Пенчева 2011:** Пенчева, М. *Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011.
- Хампе, ред. 2005:** Hampe, B. *From Perception to Meaning. Image Schemas*. // *Cognitive Linguistics*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2005.
- Чиенки 1997:** Cienki, A. Some properties and groupings of image schemas. In M. Verspoor, K.D. Lee, & E. Sweetser (Eds.). // *Lexical and syntactical constructions and the construction of meaning*. Amsterdam: John Benjamins, 1997, 3 – 15.

SOME ENGLISH AND BULGARIAN ADJECTIVE-NOUN CONSTRUCTIONS BASED ON CONCEPTUALISED PERCEPTUAL EXPERIENCE

Tsveta Luizova-Horeva
University of Food Technologies, Plovdiv

This paper examines the mechanisms involved in the semantics of some A + N constructions in English and Bulgarian, with a focus on image schemas as mental representations of different kinds of perceptual experience. Examples from different areas of specialised language have been analysed within the framework of cognitive linguistics. The comparative study has led to the identification of English-Bulgarian pairs of constructions which instantiate similar schemas. The results can be used to aid translation work in the LSP fields investigated.

Key words: A + N constructions, frame, concept, attribute, perceptual experience, image schema

Introduction

For more than thirty years cognitive semantic research has demonstrated that traditional building-block ideas of semantic compositionality fail to account for the complex relations between the components of multi-word expressions. Even an apparently straightforward combination between a noun and its modifying adjective (henceforth [A+N]) would require a wide range of cognitive mechanisms, such as mental spaces, frames, active zones, metaphor, metonymy, and image schemas, for an explanation of the semantic relation underlying it (Sweetser 1999: 130–141).

Both components of an [A+N] combination provide access to concepts structured by frames. These frames include the roles and relations constituting the background of any semantic or conceptual category (Fillmore 1985). The core of a frame is composed of a number of co-existing attributes. The most likely attributes for concepts related to physical entities are their colour, weight, and shape, whereas for those related to events they would be the location, time and purpose. The values of these attributes are also concepts which provide further information,

thus making the attributes more specific (Barsalou 1992: 30–39). The emergence of an [A+N] combination can be seen as the result of the highlighting of a particular attribute in a specific context whereby the value of that attribute is expressed as the modifying adjective, and the noun encodes the main concept. It is important to establish the extent to which the frame of the concept encoded by the adjective maps onto the frame of the concept externalised by the noun. The greater the overlap between the two conceptual structures, the higher the degree of compositionality exhibited by the whole combination. This overlap may ensue from the conventionalised sense of the phrase or from the context (Sweetser 1999: 138, 141). However, it frequently results from the metaphoric or metonymic structuring of the frames which enables the mapping of concepts related to concrete, physical entities onto more abstract ones.

Since the emergent meaning of [A+N] combinations is often different from the meaning of their individual parts, a number of authors treat them as compounds (e.g. Adams 1973: 57–61, Plag 2003: 142–143, Fabb 1998: 67, 71). The view adopted here is that the most convenient approach to their analysis is within the framework of construction grammar (e.g. Goldberg 1995, Booij 2011). A number of linguists have noted the existence of abstract schemas which can generalise groups of expressions on the basis of a systematic form-meaning correspondence (e.g. Booij 2011, Bagasheva 2012). [A+N] constructions can also be regarded as instantiations of more specific or more abstract schemas.

Basic domains and image schemas

The adjectives in a large number of [A+N] constructions are related to physical perceptions. Y. Popova has published a detailed study of the ways in which data received through the senses (mainly touch and taste) contribute to the conceptualisation of certain qualities (Popova 2005). In her view, touch is as important as vision for the conceptualisation of most spatial properties; furthermore, for some of them it is even dominant (*ibid.*).

The properties perceived through touch refer to the perceptions of pain, pressure, temperature, and texture, which in turn give rise to the so-called basic domains, or domains that are not understood in terms of other domains since they derive from pre-conceptual, e.g. sensory-perceptual, experience (Evans, Green 2006: 232). Vision (often in combination with touch and motion) is involved in the formation of at least two other basic domains: colour and space (*ibid.*: 233–235).

Image schemas, which also have a sensory-perceptual basis, bring embodied experience onto the cognitive level. According to M. Johnson

(1987), an image schema is „a recurring dynamic pattern of our perceptual interactions and motor programs that gives coherence and structure to our experience“ (Johnson 1987: xiv). Image schemas can provide the basis for metaphoric mapping, for categorisation, and for many aspects of grammar. Abstract image-schematic concepts underlie much more specific lexical concepts encoded and externalised by specific lexical forms (Evans, Green 2006: 180).

Sources

The mini corpus of [A+N] constructions used for the purposes of this analysis has been excerpted from written sources (textbooks and dictionaries) in three different areas of specialised language: hospitality, environment and ecology, and food science.

[A+N] constructions with adjectives in antonymic pairs

The adjectives encoding concepts related to basic domains frequently form antonymic pairs but this does not always lead to the formation of antonymic [A+N] constructions. The analysis has shown that various processes and mechanisms are involved in their semantics.

Dry ↔ wet

Along with their embodiment in the sensory-perceptual experience derived from touch, the frames of both adjectives include a common element, i.e. (presence/absence) of the ((Liquid)) attribute: *wet/dry land*, *wet/dry soil*, *wet/dry river*, *wet/dry climate*. The adjectives in some phrases provide metonymic access to the ((Liquid)) attribute as in *wet/dry weight* (the weight of substances containing liquid or not) and *wet/dry deposition* (the deposition of substances containing water or not). In the emergent semantics of a large number of [A+N] constructions, however, it is not the ((Liquid)) attribute that is foregrounded, but rather the relational element (+ / **presence of x**) or (- / **absence of x**), where **x** is an attribute/attributes in the frame of the concept externalised by the noun: *wet charter/ dry charter* (hiring an aircraft with or without a crew), *wet/dry lease* (synonyms of *wet/dry charter*), *wet/dry rent* (equipment can be supplied with or without operators), *wet/dry lab* (involving the performance of experiments or not). A Bulgarian equivalent resulting from this opposition can be seen in the new formations *мокър лизинг* and *сух лизинг* (in ministerial regulations). Sometimes, the relational element (**presence/absence**) of an attribute fails to produce an antonymic pair, as in *dry meat* (without gravy or garnish), *dry toast* (without butter), *dry*

expansion/cyx xod (without liquid), *dry facts* (without adornment) and *wet chemistry* (involving the use of liquid reagents).

A significant group is composed of [A+N] constructions where the adjectives afford access to the presence or absence of the ((Alcohol)) attribute, e.g. *wet country/state/town* (where alcohol is sold) vs *dry country/state/town* (where alcohol is not sold). The same relation is observed in the Bulgarian *сух режим*. Unexpectedly, the adjective in *dry martini / сухо мартини* highlights the predominance of alcohol rather than its absence.

With the exception of the constructions which provide direct access to the (presence/absence) of the ((Liquid)) attribute, the concepts encoded by the nouns discussed above are metaphorically structured as physical entities. All the *wet/dry* [A+N] constructions can be considered as instantiations of the very general schema [(+/- x)_A, (x,y,z...) _N], where x, y, z are attributes from the frame of the concept encoded by the noun.

An interesting example is *wet fish* (fish which has not undergone any kind of processing), where the adjective provides metonymic access to another concept, (ACTION), with its attribute ((Processing)). It instantiates a variety of the above schema, i.e. [(- x)_A, (x,y,z...) _N], where x is the ((Processing)) attribute.

Hard ↔ soft

The concepts encoded by this antonymic pair of adjectives are again related to sensory-perceptual experience caused by touch. The salient attribute in the noun frame is ((Contact)), and in the adjective frame it is either ((Effect of)) or ((Resistance to)). Thus, the semantic relation underlying a *hard/soft* construction often involves an interaction between the frame of the concept externalised through the noun and the frame of the (ACTION) concept with some of its main attributes, i.e. ((Agent))/((Instrument))¹ and ((Object)). In a large group of these [A+N] constructions, the common element in the adjective frames, which highlights the ((Contact)) attribute in the frame of the noun concept, is the effect of the contact in binary opposition (negative effect/- or positive effect/+): *hard/soft tourism* (tourism which has either negative or little effect on the sociocultural and/or environmental factors in the respective regions), *hard/soft drug*, *твърд/мек наркотик* (having a highly or mildly addictive effect), and *hard/soft liquor*, *твърд/мек алкохол* (having a strongly or mildly intoxicating effect). Hence, the constructions in this

¹ We assume that the difference between the two attributes is based on the presence or absence of the (((Animate))) value of this attribute.

group can be generalised by the schema [(+/- effect of x)_A, (x, y, z...) _N], where **x** is the ((Contact)) attribute in the frames of the two concepts encoded by the adjective and the noun in the construction. This schema is also applicable to *hard/soft water*, *твърда/мека вода*, where the adjective provides metonymic access to the ((Content)) attribute in the noun frame through the action of the CONTAINMENT image schema.

For another group of constructions, the common schema is [(+/- resistance to Y)_A, (X)_N] where Y is a concept external to the construction, e.g. (PRESSURE) as in *hard/soft material*, *твърд/мек материал*, (BIODEGRADATION) as in *hard/soft detergent*. This schema also covers constructions such as *hard/soft wheat*, *твърда/мека пшеница*, where the adjective activates concepts associated with the noun concept, e.g. (FLOUR), (BAKING), etc.

In some of these [A+N] combinations, e.g. *hard/soft tourism*, the nouns encode concepts structured by metaphor as physical objects that can come into contact and exert or experience a positive or negative effect. No such examples were found in the Bulgarian sources.

Hot ↔ cold (cool)

The adjectives *hot* and *cold* (cool) are also grounded in touch-related properties but are connected to the TEMPERATURE basic domain. In some of the investigated constructions, e.g. *hot/cold buffet*, *hot/cool box*, *hot/cold kitchen*, *топла/студена кухня*, they combine with nouns expressing specific material objects but the property is connected with concepts different from the ones encoded by the nouns, and these concepts are activated metonymically, with the participation of the CONTAINMENT image schema. The type of metonymy involved in the semantics of these constructions is +CONTAINER FOR CONTAINED+. The constructions can be generalised by the following schema: [(property)_A, (container for contained)_N]. This schema is also instantiated by constructions such as *hot tub* and *hot cupboard* which are not in antonymic pairs. Though with a different property, the same schema is applicable to the Bulgarian construction *мокър бюфет*.

Other [A + N] constructions

Round, flat, sharp

Both *round* and *flat* are associated with spatial attributes typical of physical objects. Therefore the concepts expressed by the nouns in combinations such as *round taste*, *окръглен вкус*, *flat taste*, *flat flavour*, *round trip*, and *flat rate*, are metaphorically structured as material objects

with a specific shape thereby allowing the mapping of the frames of the respective adjectives onto their own frames. In *round taste*, the adjective affords access to the (((Complete))) value of the ((Shape)) attribute in the frame of the noun concept. The adjective *flat* in *flat taste* and *flat flavour* foregrounds the relational element (**-prominence of x**), where **x** is any attribute in the frame of the concept encoded by the noun. The same relational element, with an opposite sign, is highlighted by the touch-related adjective *sharp* in *sharp taste* and *sharp flavour*.

The combination of the two components in constructions such as *round trip* and *flat rate* makes the action of the complex image schema PATH visible and highlights a dynamic aspect of the frames structuring the encoded concepts. In the semantics of *round trip*, the image schema participates with its three main elements, i.e. SOURCE, PATH, and GOAL, whereas in *flat rate* the only active element is PATH, foregrounding the attribute ((Progress in time)).

Except for the equivalent of *round taste*, the constructions in this group do not have any Bulgarian counterparts.

[A + N] constructions with colour adjectives

As pointed out by Lakoff and Johnson, „colors arise from the interactions of our bodies, our brains, the reflective properties of objects, and electromagnetic radiation“ (Lakoff, Johnson 1999: 24). Colours are never objective, nor are they entirely subjective. They not only help in the recognition of objects but also play a cultural, aesthetic and emotional role in our lives (ibid.: 25).

In many of the [A+N] combinations that include adjectives related to colours, the adjectives provide a value of the ((Colour)) attribute in the frames of the noun concepts, which are usually non-relational concepts, or **things** in the sense of cognitive grammar (e.g. Radden, Dirven 2007): *red rain* (also called *blood rain*, a form of red precipitation), *yellowcake* (a type of uranium concentrate powder), etc. In a large number of these constructions however, the value-attribute-concept connection is not so straightforward. The analysis has shown that the most prominent adjectives in the examined areas are green and black.

Green

In constructions such as *green onion*, *green peas*, and *green beans*, in spite of the apparently direct link between the ((Colour)) attribute in the noun concept frame and its value externalised through the adjective, the latter simultaneously highlights two attributes: ((Colour)) and ((Use)), with its

value (((As food))), since the colour value is only relevant to the time, or stage, of the vegetable use as food. These three constructions in this section have their equivalents in Bulgarian: *зелен лук*, *зелен грах*, *зелен фасул*.

In *green butter*, the adjective activates both the ((Colour)) and the ((Composition)) attribute in the frame of the (BUTTER) concept and provides access to the (((Vegetable/Plant))) value of the second attribute with the help of the CONTAINMENT image schema.

The occurrence of *green* in a considerable number of other [A+N] combinations is indicative of the salience of the (PLANT) concept in the areas of food science and ecology. In *green holiday*, *green tourism*, *green parties*, *green refrigerator*, *green technology*, *green products*, *green consumer*, *green policies*, the concept expressed through the adjective is not a value of an attribute in the frame of the noun concept in the construction; rather, it activates a metonymic chain by providing access first to a different concept, i.e. (PLANT), and then to a more general one, i.e. (ENVIRONMENT). As a result, the emergent semantics of the above constructions features the relational element (**friendly to the environment**). The group of similar constructions is expanding in Bulgarian (e.g. *зелена партия*, *зелена енергия*, *зелена политика*, *зелена полиция*, etc.), perhaps under the influence of language contact.

Metonymy also participates in the semantics of another construction, *green climate* (mild or temperate climate), where the adjective again highlights the (PLANT) concept.

The semantics of some examples taken from the language of food technology involves the interaction of metonymy with another cognitive mechanism, i.e. metaphor: *green bone*, *green blood*, *green ham*, *green bacon*, *green meat*. The concepts expressed through the nouns are metaphorically structured as objects of plant origin, and by activating the ((Colour)) attribute, the adjective metonymically highlights another attribute – ((Fresh)) / ((Unprocessed)).

Black

As seen in *black economy*, *black market*, and *black water*, the adjectives provide a negative value for certain attributes in the frames of the noun concepts, e.g. (((Illegal))) / (((Undeclared))), or (((Unsuitable for reuse))). The negative emotional and psychological perception of the black colour is related to low or lacking illuminance, which affects one of the most basic perceptions of man, i.e. vision, causing psychological discomfort and a feeling of uncertainty and fear (Krasteva 2010: 129). In *black list*, the adjective activates a series of concepts: it affords metonymic

access to the ((Items)) attribute of the (LIST) concept with the help of the CONTAINMENT image schema. At the same time, it expresses a negative value, (((Forbidden))), of an attribute in the frame of the (ITEMS) concept.

Conclusion

The analysis of some English and Bulgarian [A+N] constructions in the areas of tourism, food science and ecology has shown that their combinatorial semantics can be successfully explained through the basic mechanisms, structures and processes described in cognitive linguistics such as frame interaction, image schemas, metaphor and metonymy. The comparison between English and Bulgarian demonstrates that these mechanisms and processes are language-, hence culture-specific.

In view of their low degree of compositionality and specific emergent semantics, the [A+N] combinations can be treated as constructions. When the frames of their two components interact in similar ways in a group of constructions, this interaction can be illustrated by more or less abstract schemas.

REFERENCES

- Adams 1973:** Adams, V. *An Introduction to Modern English Word-Formation*. London/New York: Longman, 1973.
- Bagasheva 2012:** Bagasheva, A. *Reflections on Compound Verbs and Compounding*. Sofia: St Kliment Ohridski University Press, 2012.
- Barsalou 1992:** Barsalou, L. Frames, concepts and conceptual fields. // *Frames, Fields and Contrasts. New Essays in Semantic and Lexical Organization*. A. Lehrer, E. Kittay (eds.) Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1992: 21–74.
- Booij 2011:** Booij, G. Compounding and construction morphology. // *The Oxford Handbook of Compounding*, New York: Oxford University Press, 2011: 201–216.
- Evans, Green 2006:** Evans, V., M. Green. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd., 2006.
- Fabb 1998:** Fabb, N. Compounding. // *The Handbook of Morphology*. A. Spencer, A. Zwicky (eds.), Oxford: Blackwell: 66–83.
- Fillmore 1985:** Fillmore, Ch. Frames and the semantics of understanding. // *Quaderni di Semantica*, 6, 222–254.
- Goldberg 1995:** Goldberg, A. *Constructions: a Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: The University of Chicago Press, 1995.

- Johnson 1987:** Johnson, M. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago/London: The University of Chicago Press, 1987.
- Krasteva 2010:** Кръстева, Ж. Игра на цветовете в устойчивите словосъчетания на български и френски език – за една специфична употреба на прилагателното за цвят. // *Езици и култури в диалог. Традиции, приемственост, новаторство*. Под ред. на М. Данова и С. Хинковски. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010: 127–131.
- Lakoff, Johnson 1999:** Lakoff, G., M. Johnson. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books, 1999.
- Plag 2003:** Plag, I. *Word Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Popova 2005:** Popova, Y. Image schemas and verbal synaesthesia. // *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. B. Hampe (ed.), Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 2005: 395–420.
- Radden, Dirven 2007:** Radden, G., R. Dirven. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.
- Sweetser 1999:** Sweetser, E. Compositionality and Blending: Semantic Composition in a Cognitively Realistic Framework. // *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. T. Janssen and G. Reddeker (eds.), Berlin: Mouton de Gruyter, 1999: 129–62.

IS METAPHOR LOST IN TRANSLATION: A COGNO-CULTURAL ANALYSIS OF METAPHOR IN CLOSE READINGS OF LITERATURE IN TRANSLATION

Zlatka Chervenkova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

After 2000 years in which metaphor was strictly relegated to the domain of literature, during the last 40 years, after the revolution instantiated by Lakoff and Johnson, as a reaction, metaphor research was alienated from poetics. Instead, it focused predominantly on metaphor use in the real world, its experiential and embodied grounding, and its role in thinking and ideology. The methodology of the study of cognitive metaphor initially involved introspection, later the use of mono-lingual corpora which provided ample material for analysis and, lately, the use of parallel texts. They are seen as an efficient way to study the linguistic and culturally-defined differences that come into play during the process of translating metaphor. The aim of the research is, by identifying the conceptual metaphor behind the metaphorical linguistic expressions in key texts from one of the greatest stylists of the English language, Joseph Conrad, and comparing them to their translation in Bulgarian, to check whether metaphor is lost or transformed, where the conveyed message of the metaphor is similar, what kind of loss is most frequent. Conclusions are made regarding literature in translation, suggesting cases in which it is inferior to original writing in terms of metaphor type and density.

Key words: cultural linguistics, Conceptual Metaphor Theory, Translation studies

Introduction and theoretical grounds of the study

For 2000 years the predominant view regarding metaphor was that figurative language was a distortion which served aesthetic functions and that metaphor was a rhetorical device with an aesthetic function. Yet, in literary discourse, where it was supposed to belong, it was seen as the queen of tropes, subject to analysis by the literary critics. Lakoff and Johnson's publication (1980) relegated metaphor to the sphere of cognition. This change of perspective had reverberations in multiple areas of scientific inquiry related to language, culture, translation, and literature. Metaphor studies

developed into an important area of research. From a cognitive point of view, it generated interdisciplinary research with translation studies (Broeck 1981, Dagut 1987, Mandelblit 1995, Schaffner 2004, Dickins 2005), discourse analysis (Mussolf 2004; Charteris-Black, 2004), education (Cameron 2003), and recently, cognitive poetics (Stockwell 2002).

Metaphor and translation

Though metaphor is one of multiple objects of research in translation studies, it is of paramount importance, with views varying as widely from metaphor being „no problem“ to „no solution“. Many attempts have been made to study various aspects of metaphor in translation, linking the two areas of research. They also happen to be very close, both structurally and etymologically: translation comes from Latin *translates* from *transferre*, *trans* – ‘across’, *ferre* – ‘carry’. Metaphor, similarly, derives from the Greek *meta* – ‘change’ and *pherein* – ‘carry’ (The Shorter Oxford English Dictionary). The metalanguage of both contains the concepts of source and target domains, languages, cultures. The Bulgarian word *превод* contains the same connotations. Tymoczko (2007: 68–77) concludes that in most Indo-European languages the words translation, metaphor, and transfer are conceptually related.

The study of metaphor is to a large extent supported by the study of language, where it occurs, along with thought. The scope of monolingual study of metaphor includes discourse analysis (metaphor in science, education, politics), multimodal metaphor (metaphor in the arts, gesture), psychology explains the universal motivation for metaphor, embodiment of experientialism, and neuroscience the process. Cultural variation, however, can only be found in comparative studies between languages, which used to be done intuitively, on the basis of expressions that come to the mind most easily, but later, more systematically, in corpora. Within the paradigm of cultural linguistics, interdisciplinary work involving parallel texts provides the research methodology for the study of metaphor variation across languages and cultures. Thus the study of parallel texts, i.e. originals and their translations, provides an unprecedented opportunity to study metaphor variation between languages and cultures in all possible socio-cultural environments as source concepts invariably differ from one culture to another.

On the other hand, language is the building blocks of literary discourse. Language is also closely influenced by thinking and has deep cultural motivation. Different languages, however, do not have direct correspondences between words, varying greatly on the basis of the

different cultural and historical contexts they have evolved in. Furthermore, individuals tend to use language differently. Both author and translator are specialists in conveying meaning through language. Indeed, ideally, the meaning in the original and in the translation needs to be identical. Given the professionalism of both, any differences in the conceptualization of metaphor between the two parallel texts are bound to be either culturally or linguistically motivated. In addition, other translation-related transformation, generalization and concretization, as well as domestication and foreignization, tend to occur in the process. This further alienates the source text (ST) from the target text (TT).

Most importantly, metaphors in ST and TT have to fulfill the same functions, expressed by Goatly (1997: 148): to fill language gaps; create meaning and memorability; express attitude and ideology. Metaphors have aesthetic value, simultaneously functioning as a powerful cohesive device of the literary work, linking themes and ideas within the text and intertextually, between the work and the other texts. Thus metaphor and translation studies have crossing points with literature and ever more scholars venture into its realms in their attempt to study it in all its manifestations.

The study of literature at university level invariably involves working with original texts, very often with select excerpts from works of fiction, to which an analysis is made in the form of close reading, more in line with the empirical study of literature, based on Lakoff, G., Turner M. (1989), cognitive stylistics (Semino, Steen, Tsur) and cognitive poetics, with its foundational principles of embodiment, prototypicality and naturalness (Stockwell) than with literary historiography.

All this has led to the formulation of **the aim of this study**: to compare the metaphors in the original literary text and their translation in terms of their effect on the readers' ability to comprehend them and perform close reading on. The results will yield important information about the relevance of using translated literature in literature classes, both in secondary and tertiary education. In other words, to check whether the translation contains the same metaphors that will convey the same ideas as the original.

The methodology of the study involves the use of key passages from Joseph Conrad's novel, *Heart of Darkness*, which are typically used for close readings in literature classes at undergraduate level. The metaphorical linguistic expressions found by applying the metaphor identification procedure (MIP) in these excerpts, and their translations are subject to analysis. This methodology provides an opportunity for the

study of metaphor as manifest in different languages and different socio-cultural environments in which the speakers interact with the world around them. The same content is presented in two different languages, with the metaphors typical of each language, which has evolved differently and has coined similar or different expressions in the attempt to conceptualize the surrounding world. Parallel texts provide an opportunity to study metaphor universality and variation in culture in similar linguistic context and to analyze the different metaphors used in the two languages while conveying the same message. Overlaying all this is the common practice in descriptive translation studies to study translational problems through target-source comparison of metaphor translation procedures.

The setup of the study consists of a detailed analysis of the metaphors and their translation in the first six pages of Joseph Conrad's highly multilayered symbolic novel *Heart of Darkness* (1899) and its translation into Bulgarian. The first step is metaphor identification and analysis in both texts, using Steen's MIP VU approach. This approach has the following steps: Each of the metaphors that were identified through the metaphor identification procedure (Pragglejaz Group 2007) was tested against the Cognitive translation hypothesis formulated by Mandelblit (1995: 492) in which he identifies two possibilities: similar mapping conditions and different mapping conditions, depending on the extent in which metaphoric images are preserved or transformed in the course of translation due to differences of conceptual systems of the source and target cultures. As translation of metaphor requires a verbal process of transfer between languages, a cognitive process requires a transfer between conceptual systems and cultural knowledge for transfer of meaning across cultures. This poses high demands on the translators, who have to be not only bilingual, but also biconceptual and certainly bicultural. Kövecses (2005) suggests a similar test of the translation of metaphor, applied to parallel texts: is the literal meaning the same or different in the two languages; is the figurative meaning of that word form the same or different in the two languages; is the conceptual metaphor underlying the word with that particular literal and figurative meaning the same or different in the two languages?

The metaphors are then broken up in types, and conclusions are drawn regarding metaphor translatability in literary discourse.

Results and discussion

Let's have a look at a short excerpt from Joseph Conrad's *Heart of Darkness* which is often subject to close readings in British literature

classes with undergraduates of English Philology. It is necessary here to make the provision that I view metaphor in the broad sense, including simile, analogy, even allegory, through all of which conceptual metaphor may have a realization in the literary texts.

We **were** (1¹) **cut off** from the comprehension of our surroundings; (2) **we glided** past like (3) **phantoms**, wondering and secretly appalled, as sane men would be before an enthusiastic (4) **outbreak** in a madhouse. We could not understand because we **were** (5) **too far** and could not remember because we were travelling (6) **in the night** of first ages, of those ages that are (7) **gone, leaving hardly a** (8) **sign**—and no memories.

And its officially published translation by the renowned Bulgarian translator, Grigor Pavlov,

Не (1) **проумявахме** какво става около нас, (2) **плъзгахме се** като (3) **призраци**, смаяни и [secretly is omitted – Z. Ch.] ужасени, както нормални хора биха се ужасили от (4) **крясъците** в някоя лудница. Не можехме да разберем, защото **сме отишли** (5) **твърде далеч**, и не можехме да си спомним, защото (6) **пътувахме в нощта** на първите векове, на тези (7) **изчезнали векове**, които не са оставили никаква (8) **следи** и никакъв спомен.

The first metaphor here is *cut off*. It is a conventional, lexicalized metaphor, based on the conceptualization that . In the course of translation, however, it disappears as a metaphor and is substituted by a paraphrase, which does not convey to the recipient the complete interruption in communication, similar to that occurring when cutting off a telephone cable.

In the next sentence we have some other metaphors, which suggest ideas that are relevant to the interpretation of the text in the tradition of close readings: (2) *we glided past like* (3) *phantoms*. In the manner suggested by Lakoff and Turner (1989), in which poets draw upon conventional conceptual metaphors and make use of the reader's knowledge of them in order to convey their ideas through either innovative or conventional metaphorical linguistic expressions, during close readings the identification of the conceptual metaphors behind the metaphorical linguistic expressions is the shortest way to understanding the message of the writer, encoded in them. In the original text there is a simile which maps our conventional knowledge of phantoms and their „gliding“ mode of travel onto the Europeans penetrating the „Dark“ continent via a steamer

¹ The numbering has been inserted by the author for the sake of the study.

on the Congo River. The implications from the conceptual metaphors are that the boat is manned not by people, but ghosts from the beyond – Europe is presented as a different world, inhabited by white (ghosts are white) people who are alien to the African continent, like creatures from a different world, inhuman, dead to emotions, bodiless. The translation contains a similar mapping and the same interpretation is possible in the target text. Not all translations, however, due to differences in languages, cultures and the transformations made by the translators, preserve the same mapping conditions. In some cases they lead to changes in the metaphorical mapping or the complete loss of metaphor, causing a change in the message in the translated text altogether. The next simile in the original maps our knowledge of the behavior of madmen in lunatic asylums onto the natural behavior of the savages in the jungle, suggesting that Africa is governed by other laws, deemed insane because they are incomprehensible to the white colonizers. However, the translator has applied some concretization by narrowing down *outbreak*, which implies not only the production of cries, *кръсъци*, but also violent action, which is characteristic of the natives according to Conrad's stereotype of representing them. Thus the reader's perception of the translated text is limited to only one of the five senses (hearing), rather than the more complex perception available to the reader of the English text.

Due to the fact that Joseph Conrad is describing a setting entirely foreign to anything his readers have ever experienced, he often resorts to similes and metaphors that allow the readership to relate the new information to the information they are already familiar with. This accounts for the unnatural number of similes in his work. This is one of the most widely-spread functions of metaphor: to convey new knowledge, or link old knowledge with new. The next sentence, according to the MIP suggested by the Pragglez group, contains four metaphorical expressions which are based on primary metaphors, as defined by Grady (Goatly 2007): “We could not understand because we were 5 **too far** and could not remember because we were travelling 6 **in the night** of first ages, of those ages that are 7 **gone, leaving hardly a 8 sign**—and no memories. (see Table 1, 2, and 3). “Too far” is part of the conceptual metaphor, suggesting how incomprehensible Africa is for European reason and logic. The Bulgarian translation „защото **сме отишли твърде далеч**“ conceptually has the same mapping conditions, which is only natural for primary metaphors with an experiential motivation. The use of the participle “gone”, rather than “been” suggests another primary metaphor which is not evident in the original. The next metaphorical expression in the ST is “we were travelling (6) **in the night** of first ages”,

based on the metaphor and the The target text ТТ „ПЪТУВАХМЕ **В НОЩТА НА ПЪРВИТЕ ВЕКОВЕ**“ has preserved the same mapping conditions, but “ages” becomes more concrete as „ВЕКОВЕ“ –centuries, marking a shift in category from general to concrete.

This kind of analysis was applied to several pages from the beginning of the novel, and the results have been summarized in Table 2. They allow us to draw the following conclusions: 1. Innovative metaphors do not pose a problem for translation, as they are grounded in conventional metaphors and are easy to translate and analyze. 2. A considerable number of metaphors are omitted or mapped differently in the course of translation; 3. A large number of metaphors in translation, however, have the same mapping conditions in English and Bulgarian, due to common cultural background; 4. In literary discourse, due to the clustering of metaphors in nodes, in spite of loss of metaphor as a result of linguistic and culture-related differences or translator-related preferences, the author’s message still gets across in translation, mainly because of the metaphor network that spreads throughout the text and the possibility of the translator to compensate for the ‘zero solutions’, or the loss of a metaphor by introducing another metaphor in a place where no such metaphor exists in the original. 5. Terminology, (nautical), abundant in the English text, which is largely made up of metaphor (Dagnev 2015), is standardized and substituted by common words and phrases in translation, because, as a language of a sea-faring nation, English has more sea-related words than Bulgarian; 6. Formulaic language (Wray 2002) is preferred by translators as it is the easiest to retrieve from memory; 7. Toury’s law of growing standardization definitely applies to metaphor. It is evident in the general tendency to substitute specific terms with more general ones, i.e. the shift in translation is more often towards generalization. It can be illustrated as follows:

Specific term → general term → paraphrase → omission

8. Some types of metaphors tend to get lost in translation more than others do: the easiest ones to translate are the lexicalized, decorative and creative metaphors if the systems are culturally close; 9. Foregrounded metaphors, grammatical metaphors and culturally bound ones are most difficult to translate.

Table 1

Linguistic metaphorical expressions in the Source Text and their Conceptual Metaphors	Parallel texts: English - Bulgarian		Linguistic metaphorical expressions in the Target Text and their Conceptual Metaphors
<p>(1) Cut off from the comprehension UNDERSTANDING IS COMMUNICATION BY WIRE LEXICALIZED</p> <p>(2) we glided past like (3) phantoms</p> <p>BEYOND - A GHOST FROM THE WORLD ALTOGETHER</p> <p>WHITE PEOPLE ARE ALIENS, INHUMAN, DEAD TO EMOTIONS</p> <p>an enthusiastic (4) outbreak in a madhouse</p> <p>AFRICA IS DIFFERENT / INSANE</p> <p>We could not understand because we were too (5) far</p> <p>DISTANCE IS LACK OF UNDERSTANDING</p> <p>AFRICA IS INCOMPREHENSIBLE TO EUROPEAN REASON & LOGIC</p> <p>we were travelling (6) in the night of first ages</p> <p>THE HISTORY OF MANKIND IS A DAY KNOWLEDGE IS LIGHT</p> <p>PAST IS DARKNESS BLEND</p> <p>of those ages that are (7) gone, leaving hardly a (8) sign</p> <p>TIME IS A PHYSICAL ENTITY</p>	<p>Joseph Conrad <i>Heart of Darkness</i> – <i>Excerpt 1</i></p> <p>We were (1) cut off from the comprehension of our surroundings; (2) we glided past like (3) phantoms, wondering and secretly appalled, as sane men would be before an enthusiastic (4) outbreaks in a madhouse. We could not understand because we were (5) too far and could not remember because we were travelling (6) in the night of first ages, of those ages that are (7) gone, leaving hardly a (8) sign—and no memories.</p>	<p>(1) Не проумявахме какво става около нас, (2) плъзгахме се като (3) призраци, смаяни и == ужасени, както нормални хора биха се ужасили от (4) крясъците в някоя лудница. Не можехме да разберем, защото сме отишли (5) твърде далеч, и не можехме да си спомним, защото пътувахме в (6) нощта на първите векове, на тези (7) изчезнали векове, които не са оставили никаква (8) следи и никакъв спомен.</p>	<p>(1) Не проумявахме какво става около нас</p> <p>PARAPHRASE</p> <p>(2) плъзгахме се като (3) призраци</p> <p>SAME MAPPING CONDITIONS (SMC) lead to the conveyance of the same ideas as in the source text</p> <p>от крясъците в някоя лудница</p> <p>метониму (крясъци са част от цялото на outbreak)</p> <p>SMC</p> <p>But outbreak is a more general category than крясъци</p> <p>Shift of category from general to specific</p> <p>Outbreak is more violent than just shouts.</p> <p>защото сме (5) отишли твърде далеч</p> <p>SMC</p> <p>пътувахме (6) в нощта на първите векове</p> <p>векове е метоним на “age”</p> <p>SMC</p> <p>Shift of category from general to specific.</p> <p>изчезнали векове, които не са оставили никаква следи</p> <p>SMC</p> <p>на тези (7) изчезнали векове</p> <p>SMC</p> <p>(8) следи и никакъв спомен.</p> <p>SMC, concretization</p>

<p>(9) Unearthly = AFRICA IS A DIFFERENT WORLD (10) shackled form of a conquered monster ORI EVIL IS A MONSTER IN AFRICA EVIL IS AT LARGE IS EUROPE SAVAGERY SUBORDINATE TO CIVILIZATION men were–No, they were not inhuman Raises the question whether humanity is a biological or moral characteristic if you were man enough BEING A BRAVE IS BEING A MAN Based on: have balls Remote kinship = PROXIMITY IS SIMILARITY</p>	<p>The earth seemed (9) unearthly. We are accustomed to look upon the (10) shackled form of a conquered monster, but there–there you could look at a thing monstrous and free. It was unearthly, and the men were–No, they were not inhuman. Well, you know, that was the worst of it–this suspicion of their not being inhuman. It would (11) come slowly to one. They howled and leaped, and spun, and made horrid faces; but what (12) thrilled you was just the thought of their humanity–like yours–the thought of your (13) remote kinship with this wild and passionate uproar.</p>	<p>Земята изглеждаше (9) неземна. Свикнали сме да гледаме (10) окованата фигура на победено чудовище, но там – там гледаме свободно чудовище. То беше неземно, а хората бяха... не, те не бяха нечовечни. Това бе най-страшното – подозрението, че те не са нечовеци. (11) Подозрението се вселяваше в нас бавно. Те виеха и скачаха, въртяха се и правеха ужасни муцуни; но мисълта за тяхната човечност – като нашата – (12) ни караше да тръпнем, (13) === с тази дива и страстна врява.</p>	<p>(9) Неземна SMC (10) окованата фигура на победено чудовище Original metaphor ORI SMC а хората бяха... не, те не бяха нечовечни SMC Подозрението се вселяваше в нас бавно. DMC UNDERSTANDING/SUSPICION IS INHABITING/HAUNTING Подозрението се вселяваше в нас бавно. DMC - UNDERSTANDING IS BEING HAUNTED THOUGHTS ARE GHOSTS HAUNTING PEOPLE Shift of category from general to specific 13 omission of a clause</p>
---	---	--	---

<p>(14) Ugly HARMONY IS BEAUTY</p> <p>(15) If you were man enough</p> <p>(16) faintest trace PROMINENT IS STRONG COLOUR IS INTENSITY</p> <p>(17) the terrible frankness of that noise</p> <p>ORI</p> <p>Blend: clear = frank=truthful</p> <p>a dim suspicion KNOWING IS SEEING</p> <p>the night of first ages ORI DARKNESS IS EVIL DARKNESS IS SAVAGERY DARKNESS IS IGNORANCE</p> <p>truth stripped of its cloak of time ORI TRUTH IS A PERSON CLOTHES ARE DECEITFUL SURFACE</p> <p>Based on: <i>naked truth</i></p> <p>Mega-metaphor – source domain : Morally strong man in a foreign environment / white man / civilization</p>	<p>(14) Ugly. Yes, it was ugly enough; but if you were (15) man enough you would admit to yourself that there was in you just the (16) faintest trace of a response to the terrible (17) frankness of that noise, a (18) dim suspicion of there being a meaning in it which you—you so (19) remote from the (20) night of first ages—could comprehend. And why not? The mind of man is capable of anything—because everything is in it, all the past as well as all the future. What was there after all? Joy, fear, sorrow, devotion, valour, rage—who can tell?—but truth—(21) truth stripped of its cloak of time. Let the fool gape and shudder—the man knows, and can (22) look on without a wink. But he must at least be (23) as much of a man as these on the shore. He must (24) meet that truth with his own true stuff—with his own inborn strength.</p>	<p>(14) Грозно. Да, грозно. Но ако сте достатъчно (15) храбри, ще признаете пред себе си, че едно съвсем малко зърно във вас откликва на страшната (17) откровеност на този шум, че в него се (18) крие съмнел, който вие, така (19) отдалечени от (20) нощта на първите векове, може да проумеете. И защо не? Човешкият ум е способен на всичко – защото в него се съдържа всичко: и минало, и бъдеще. Какво се криеше в този шум? Радост, страх, мъка, преданост, доблест, ярост, кой може да каже – но най-важно истината, истината, (21) от която бе смъкната наметката на времето. Нека глупакът заяпа и трепери – човекът знае и може да продължи да гледа, (22) без да му трепне око. Но той трябва да (23) бъде достатъчно човек, като онези на брега. Той трябва да (24) посрещне истината с истинските си качества – със собствената си вродена сила.</p>	<p>(14) Грозно SMC</p> <p>(15) <i>paraphrase</i></p> <p>ако сте достатъчно храбри In Bulgarian language there is no expression similar to “have the balls”, meaning to be brave, therefore the translator has opted for paraphrase. The expression that exists, <i>ако ти стиска</i>, is not associated with any male organs. DMC</p> <p>(16) едно съвсем малко зърно във вас THINGS ARE MAID OF GRAINS A SMALL PIECE IS A GRAIN</p> <p>Based on the common expression: <i>Няма зрънце (истина)</i>.</p> <p>откровеност на този шум, SMC ORI</p> <p>че в него се крие смисъл - omission KNOWING IS SEEING SMC</p> <p>DIM→ КРИЕ – blend “vague” is translated as “hidden”</p> <p>отдалечени от нощта на първите векове ORI SMC</p> <p>истината, от която бе смъкната наметката на времето ORI SMC</p> <p>There is a common expression with the SMC in Bulgarian language: <i>Голата истина</i></p>
--	---	---	--

Table 2. Table of results

Item	Source Text	Target text
Number of words	3684	3095
Type / token ratio	1231/ 3684 or 0.33	1139 / 2941 or 0.39
Classification on the basis of linguistic form by Steen 2007		
Number of identified metaphors	55	45
Number of lexicalized metaphors	21	18
Number of conventional metaphors	47	40
Number of original metaphors	10	10
Culture related classification by Kovecses		
Number of culture-specific metaphors	5	2
Number of universal	50	40
Translation-related classification		
Same mapping conditions	26	
Different mapping conditions	7	
Metaphor to Paraphrase	8	
Metaphor to 0	3	
0 to metaphor	1	
Functionally relevant conceptual metaphors for the purpose of close reading		
EVIL IS A MONSTER; IN AFRICA EVIL IS AT LARGE; IN EUROPE SAVAGERY IS SUBORDINATE TO CIVILIZATION; WILDERNESS IS DARK AND HIDDEN; AFRICA IS INCOMPREHENSIBLE TO EUROPEAN REASON & LOGIC; THE BOAT IS A GHOST FROM THE BEYOND – A WORLD ALTOGETHER; WHITE PEOPLE ARE ALIENS, INHUMAN, DEAD TO EMOTIONS; THE HISTORY OF MANKIND IS A DAY; KNOWLEDGE IS LIGHT PAST IS DARKNESS; UNDERSTANDING IS ARRIVING; MAN IS CONTAINER; WILDERNESS IS ENIGMATIC; DANGER IS DARKNESS; THE HIDDEN IS DARK; EVIL IS DARK; JOURNEY AS PENETRATION INTO THE DANGEROUS UNKNOWN; STATES (OF EXPERIENCE) ARE CONTAINERS; THE QUEST FOR KNOWLEDGE IS A PATH; THE FASCINATION OF THE IRRATIONAL IS PHYSICAL ATTRACTION; CURIOSITY IS A DRIVING FORCE.		

REFERENCES

- Broeck 1981:** Broeck, R. The Limits of Translatability Exemplified by Metaphor Translation. // *Poetics Today*, 2: 4, 73–87.
- Cameron 2003:** Cameron, L. *Metaphor in Educational Discourse*. London; New York: Continuum, 2003.
- Charteris-Black 2004:** Charteris-Black, J. *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Palgrave: Macmillan, 2004.
- Conrad 1899:** Conrad, J. *Heart of Darkness*, downloaded on January 30, 2015 from <http://www.gutenberg.org/cache/epub/526/pg526-images.htm>.
- Conrad 1981:** Conrad, J. *Heart of Darkness*, downloaded on January 30, 2015 from <http://chitanka.info/text/34409-syrtseto-na-mraka>

- Dagnev, Saykova 2015:** Dagnev I., Saykova M. Metaphoric typology of anatomical terms in Bulgarian and English by target domains. // *Scientific works of University of food technologies Volume XLIII*, 2015, 899–901.
- Dagut 1987:** Dagut, M. More about the translatability of metaphor // *Babel: International Journal of Translation* 12.1: 21–33.
- Dickins 2005:** Dickins, J. Two models of metaphor translation. // *Target* 17.2: 217–273.
- Goatly 1997:** Goatly, A. *The Language of Metaphors*. London, New York: Routledge, 1997, 148.
- Goatly 2007:** Goatly, A. *Washing the Brain: Metaphor and Hidden Ideology*. Amsterdam: John Benjamins, 2007.
- Kimmel 2005:** Kimmel, M. From Metaphor to the „Mental Sketchpad“: Literary Macrostructure and Compound Image Schemas in *Heart of Darkness*. // *Metaphor and Symbol*, 2005, Vol.20 (3), 199–238.
- Kövecses 2005:** Kövecses, Z. *Metaphor in Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Lakoff 1980:** Lakoff, G., Johnson, M., 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
- Lakoff, Turner 1989:** Lakoff, G., Turner M. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1989.
- Mandelblit 1995:** Mandelblit, N. The Cognitive View of Metaphor and Its Implications for Translation Theory. // *Translation and Meaning*, Part 3. Maastricht: Maastrich UP, 483–495.
- Musolff 2004:** Musolff, A. *Metaphor in Political Discourse* New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Pragglejaz group 2007:** Pragglejaz group MIP: A Method for Identifying Metaphorically used Words and Phrases. // *Metaphor and Symbol*, 2007, № 22/1: 1–40.
- Schaffner 2004:** Schaffner, C. Metaphor and translation: some implications of a cognitive approach. // *Journal of Pragmatics*, 36(2004), 1253–1269.
- Steen 2007:** Steen, J. *Finding Metaphor in Grammar and Usage* Amsterdam: John Benjamins, 2007.
- Stockwell 2002:** Stockwell, P. *Cognitive Poetics. An Introduction*. London and New York: Routledge, 2002.
- Stockwell 2007:** Stockwell, P. Cognitive Poetics and Literary Theory. // *Journal of Literary Theory*, 1/1 (2007), 135–152.
- Tymoczko 2007:** Tymoczko, M. *Enlarging Translation, Empowering Translators*, Manchester: St. Jeromep 2007.

Charteris-Black 2004: Charteris-Black, J. *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Palgrave: Macmillan, 2004.

Wray 2002: Wray, A. *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

IS THE BE-PERFECT GONE?

Snezha Tsoneva-Mathewson
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This article discusses the use of the auxiliary *be + past participle* in the English language between the middle of the 18th c. and the middle of the 19th C. as documented in the literature of the period. The interest in this familiar grammatical structure, albeit rarely used in the modern language, has been spurred by the question when in the history of the English language this structure has been overtaken by the now standard construction of the auxiliary *have + past participle* to express aspectual meanings. Also, the analysis argues that contrary to the popular belief that suggests that Jane Austen and her contemporaries used the *be + past participle* to mark pomposity and high register, writers at the end of the 18th C. and the beginning of the 19th C. used the *be + past participle* with certain intransitive verbs as fixed expressions which belonged to an everyday, colloquial register similar to the way we use the few expressions such as *He is gone*, *Christ is risen*, *I am done*, *The sun is set*, etc.ii that are well entrenched in everyday language .

Key words: Old English, Middle English, 18th C. English literature, 19th C. English literature, *have*-perfect, *be*-perfect, grammaticalization, colloquial language, fixed expressions.

Introduction

This article discusses the use of the auxiliary *be + past participle* in the English language between the middle of the 18th C. and the middle of the 19th C. as documented in the literature of the period. The interest in this familiar grammatical structure, albeit rarely used in the modern language, has been spurred by a question as to when in the history of the English language this structure was overtaken by the construction of the auxiliary *have + past participle* to express aspectual meanings, that is now standard. There is no agreement among historical linguists as to the answer to this question, just as there is no agreement to an answer to the question when these forms became fully grammaticalized forms of the present and the past perfect tenses. Mustanoja (1960: 499) believes that the forms of the perfect tenses were fully established in the Old English (OE) period while Friden (1949: 3), who studied the use of tense forms from Chaucer to Shakespeare, did not find big

Another sign of the grammaticalization of *habban* + past participle was that the modern arrangement in which the past participle precedes the object was also found.

- (4) Nu ðu hæfst ongiten ða wanclan truwa
 Now thounom. hast grasped⁰ thisacc. unstableacc faithacc.
 Pæs blindan lustes
 thatgen. blindgen. lustgen.

“Now you have realised the fickle loyalty of blind pleasure.”

The word order can be represented as follows

S + V_{poss} + PP + O

Originally the verb *habban* was used only with past participles of transitive verbs, but then it could be used with past participles of intransitive verbs, too. This was yet another sign that it had started down the road of auxiliariness.

- (5) for sefenn winnterr haffde he ben in Egypte (Ormulum c.1200)
 For seven winters had he been in Egypt

Examples with *beon*

In constructions with *beon* the past participle always was of an intransitive nature. These constructions could be analysed as true predicative constructions which denoted a quality or state which resulted from the activity performed. The participle did not always agree with the Subject as example 7. shows.

- (6) wæron Ða menn on lande agane (Anglo-Saxon Chronicle 897)
 were then menn.nom.pl. on land.dat. gone.nom.masc.pl.strong

These men then went over this land.

V_{be} + S + Adv + PP

- (7) Hæsten wæs Ða ut afaren on hergaÐ (Anglo-Saxon Chronicle 894)
 Hasten was then out goneunmarked on raid

S + V_{be} + PP

According to Rastorgueva (1989:96) the use of the auxiliary *ben* caused a major shift towards the grammaticalization of the perfect con-

structions, as it provided a larger lexical range with the introduction of the intransitive verbs.

In the 14th c. *have and beon (ben)* were in free distribution, which is usually taken as a sign of the complete desemantization of these verbs. Examples 8 and 9. illustrate this point.

(8) Heo beoð hider iriden ut of Romleoden.
She be3p.s. hither riden out of R

(9) We habb hii-riden al niht. (Brut)
We have riden all night.

However, gradually the use of *be + past participle* became limited to verbs of motion. As were their OE prototypes, these constructions had the meaning of ‘state at the end of an action’. The meaning of (10) below was not simply ‘He came’ but ‘He came and is here now’.

(10) To Rome is come that holy creature (Chaucer *Canterbury Tales*).

According to Trnka (1930: 25) Shakespeare used *be* with the following verbs of motion: *flee, retire, enter, meet, creep, go, ride, escape, set forth, turn, fall, walk, die, vanish, steal, cease, grow*. There is an example from Shakespeare below.

(11) These children, which accidentally are met together [1590 Shakes. Com. Err. v. i. 361].

This situation has been taken as an indication that the grammatical category of the perfect tense with its present day form and meaning was fully grammaticalized after Shakespeare (Visser 1973: 749), and the *be*-perfect having fulfilled its task to include the intransitive verbs in the field of perfectivity was pushed to the periphery and became a stylistic marker of the written literary register. In everyday talk it was confined only to the verbs *come* and *go*. Rastorgueva (1989: 97) illustrates this idea, comparing the use of the auxiliaries *have* and *be* in the same sentences from two different translations of the Bibles, the Wycliff Bible from the 14th c. and the Tyndall Bible from the 16th c. The sentences taken from the Gospel of Matthew are shown in the examples below:

(12) Forsothe when Jhesus *hadde comen* doun fro the hil, many cumpanyes folewiden hym. (Wycliff's translation)

(13) When Jesus *was come* downe from the mountaynmoch people followed him. (Tyndall's translation)

(14) Sothely when he *hadde entride* in to Capharnaum, centurio neigde to hym, preying hym. (Wycliff's translation)

(15) When Jesus *was entered* into Capernaum, there cam vnto him a certayne Centurion, besechyng him. (Tyndall's translation)

Rastorgueva argues that in the 14th c. Wycliff used the *have*-perfect to mark completion of a preceding action, while in the 16th c. Tyndall replaced the auxiliary *have* with *be* contrary to the predominant tendency. Apparently this happened because of *be* having become archaic, meaning solemnity and marking a higher register.

My contention is exactly the opposite. William Tyndall was a radical Protestant reformer and worked fervently towards introducing biblical texts in the vernacular. In this sense he was truly democratic, and the English language he used in his translation probably reflected spoken variants rather than archaic forms. Furthermore, he is believed to have contributed towards the development of the English at least as much as Shakespeare did. Therefore, I believe that he used the more informal *be + past participle* forms rather than *have + past participle*. The *be*-perfect construction stayed in the language for a long time (albeit limited to verbs of motion), in fact, all the way to modern day English as an element in fixed expressions which were very common, as the verbs of motion which participated in these expressions were amongst the most common verbs in the language. It turned out that its life was maintained, and it was used on a relatively large scale, with a limited number of verbs such as *arrive, become, go, return, fall, recover, grow*, etc. in the literature of the Romantic period as shown in Table 1. below.

Summary of the Findings

For this study I used selected texts of all kinds, except for poetry, from Project Gutenberg. The size of the corpora for each author varies, but for the purpose of this article this is irrelevant as the question I tried to address is whether the *be + past participle* construction with intransitive verbs of motion continued to be used in the English language of the second

half of the 18th C. and the first half of the 19th C., which is well within the Modern English period.

The names of the authors are presented below in alphabetical order. As their short biographies show, they came primarily from the south of England (one from Ireland), most of the men were educated at public schools, while the four women were mostly home schooled. Also they wrote in a variety of styles and genres.

Arnold, Matthew (1822 – 1888), a poet and cultural critic, went to Rugby School and Oxford.

Austen, Jane (1775 – 1817), a novelist, born and lived in Hampshire, educated at home.

Bentham, Jeremy (1748 – 1832), a philosopher, jurist and social reformer, born in London, went to Westminster school and Oxford.

Burke, Edmund (1729 – 1797), an author, orator, philosopher, born in Dublin, lived in London, went to Trinity College, Dublin.

Cobbett, William (1763 – 1835), a pamphleteer, born in Surrey, educated at home by his father.

Coleridge, Samuel Taylor (1772 – 1834), a poet, literary critic and philosopher, born in Devon, went to a grammar school and Cambridge, lived in Somerset.

Edgeworth, Maria (1768 – 1849), a children's writer, of Anglo-Irish extraction, went to school in London for a while but was primarily educated by her father at home.

Godwin, William (1756 – 1836), a journalist, political philosopher and novelist, born in Cambridgeshire, went to Hoxton Academy to become a minister.

Lamb, Charles (1775 – 1834), a writer and essayist, born in London, went to Christ's charity boarding school.

Radcliffe, Anne (1764 – 1823), a writer, born in London, little is known about her private life

Shelley, Mary Wollstonecraft (1797 – 1851) a writer born in London, educated at home

Shelley, Percy Bysshe (1792– 1822) a poet, born in West Sussex, educated at Eton and Oxford.

Walpole, Horace (1717 – 1797) an art historian and a man of letters, born in London, educated at Eton and Cambridge.

What follows is a list of types of intransitive verbs of motion which appear in the *be + past participle* construction in the selected texts, and the number of tokens of each type. Also, the table shows the number of tokens that appear in the *have + past participle* constructions in the selected texts.

The + sign indicates a preponderance of tokens with the *have + past participle* construction.

Table 1. Types of verbs and the number of tokens in *be + past participle* constructions and *have + past participle* constructions in texts by 18th – 19th c. English writers

	arrive		become		go		grow		fall		return		recover		total	
	be	have	be	have	be	have	be	have	be	have	be	have	be	have	be	have
Arnold					1	1									1	1
Austen	2	1	1	0	34	7	2	0	0	2	2	1	5	0	46	4
Bentham	1	1	2		3	0			2	1					8	2
Burke			3	1	5	1	1	2	2	1					13	2
Cobbett			1		35	17				1					34	18
Coleridge			3		3			2				1			7	2
Edgeworth					25	7	3		1	1					29	8
Godwin	2		2	1	10	2	1		2	4					17	7
Lamb	1	3	4	3	14	16	3	4			1				23	26
Radcliffe	16	8									9	8			25	16/
Shelley, M	1	+	2	+	12	4	3	1		+	1	2	1	1	20	+
Shelley, P																
Walpole	1				8	+	2		1						10	+
Total	24		18	5	150		14	9	8		13	11	7	1		

A bird's eye view of the table shows that the type of intransitive verb of motion which appears predominantly in the *be + past participle* construction is *go*. This comes as no surprise, as it is the verb of motion with the least specified kind of motion. In other words, it represents what in cognitive linguistics is called a basic level or generic level category. As such it is a deeply entrenched category, and so is the whole construction with the auxiliary *be* to form the perfect tense. It is so entrenched that it has survived in present day English, as the title of the article has demonstrated.

The other verbs in the sample rank far below *go* in terms of their frequency of appearing in the *be + past participle* construction, but in most cases they appear more frequently with the *be* auxiliary to mark aspectual meanings than with the *have* auxiliary. For example, in the sample from Jane Austen's works, the number of tokens of the *be + past participle* construction with the verbs in the table (excluding *go*) compared to the number of tokens with the *have + past participle* construction is 12 to 4, in Bentham's sample – 5 to 2, Burk's – 6 to 4, Radcliffe's – 25 to 16, etc. This rather crude initial statistics shows that similarly to the verb *go* other verbs of motion were used with the *be* auxiliary in the language of the period as a standard norm rather than as a stylistic device, although the construction with *have* was becoming more and more common.

As the table shows the only author in the sample who did not have any tokens of the *be + past participle* construction was Percy Shelley. Also, it may be noted that the authors whose texts have shown the least tokens are male and highly educated. However, this sample is too small to provide viable evidence for a claim which correlates the social status of the writer with the frequency of *be*-perfect. The data, however, provides enough evidence that in the language of the period the construction was still alive in combination with some of the most common verbs of motion and did not mark any particular genre or register.

Is the *be – perfect* gone in Modern English?

All of the verbs that I have examined have been mentioned in the Oxford English Dictionary (OED) description of the *be + past participle* construction which I am quoting below.

be in combination with intransitive verbs, forming perfect tenses, which use is now largely displaced by *have* after the pattern of transitive verbs: *be* being retained only with *come, go, rise, set, fall, arrive, depart, grow*, and the like, when we express the condition or state now attained, rather than the action of reaching it, as *The sun is set, Our guests are gone, Babylon is fallen, The children are all grown up.*

In other words, the meaning which the construction retained is the *resultative* which many authors believe was the first one out of which the other senses of the perfect evolved (Lee 2003: 393). Some diagnostic tests, however, show that the two constructions are not entirely the same. While sentences like (16) and (17) and (18) and (19) seem identical, native speakers have reported that the use of *be gone* with adverbials for location cause a problem as in sentences (20), (21) and (22).

(16) He is gone out of the house.

(17) He has gone out of the house.

(18) He was gone before I got there.

(19) He had gone before I got there.

(20) ?Father is gone onto the roof to repair it.

(21) ?Jane was gone to the supermarket for 2 hours.

(22) ?Peter is gone away from the house just now

In conclusion the story of the *be-perfect* is a common story of language variation and change in which one form is gradually marginalized, and finally almost completely replaced by another. But it is also a story of how certain forms get entrenched in the minds of speakers and persist in the living, everyday language of a speech community.

REFERENCES

- Friden 1949:** Friden G., *Studies on the Tenses of the English Verbs from Chaucer to Shakespeare with Special Reference to the Late Sixteenth Century*. Uppsala, 1949.
- Gutenberg:** Project Gutenberg <http://www.gutenberg.org>.
- Lee 2003:** Lee J-H. The „have“ perfect in Old English: how close was it to the Modern English perfect? // *Studies in the History of the English Language: A Millennial Perspective*, Volume 1, edited by Donka Minkova, Robert P. Stockwell. Berlin. New York: Mouton Gruyter, 2003, 373–393.
- Mustanoja 1960:** Mustanoja T.F. *Middle English Syntax*. Helsinki, 1960.
- Rastorgueva 1989:** Расторгуева Т.А. *Очерки по исторической грамматике английского языка*, Москва: Высшая школа, 1989.
- Robinson 1993:** Robinson O.W. *Old English and its Closest Relatives: A Survey of the Earliest Germanic Languages*. Stanford: Stanford University Press, 1993.
- Trnka 1930:** Trnka, B. On the Syntax of the English Verb from Caxton to Dryden. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*. Prague, 1930.
- Visser 1973:** Visser, F. Th. *An Historical Syntax of the English Language, Part Three. Second half: syntactic units with two and three more verbs*. Leiden: E. J. Brill, 1973.

МОДАЛНОСТ И ПРАГМАТИЧНИ ФУНКЦИИ НА *SHALL* В ЗАКОНОДАТЕЛНИТЕ ТЕКСТОВЕ НА ЕС

Кристина Крислова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

THE MODALITY AND PRAGMATICS OF *SHALL* IN THE EU LEGISLATIVE TEXTS

Kristina Krislova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Modality plays a key role in the institutional language of the European Union, as it reveals the different pragmatic purposes of the EU legislative text types and mediates the communicative interaction between the legal authority (European institutions) and the addressee (Member State). Modal verbs emerge as a prime component in the EU legal language disclosing a semantic flexibility to fulfill various pragmatic tasks. Employing the method of corpus analysis and contrastive textual analysis, the study shows that *shall* is the most prominent (prescriptive and performative) modal verb in the legislative texts generally and in the reference corpus specifically.

Key words: modality, pragmatics, legislative text of EU, prescriptive and performative language, shall

Въведение

Езиковата модалност като лингвистичен феномен играе много важна роля в езика, използван в законодателните текстове на ЕС, тъй като разкрива разнообразните прагматични цели на тези текстове, а също така и посредници между институциите на ЕС и адресатите на законодателството на ЕС, представени от държавите членки.

Настоящото изследване разглежда модалността от прагматична гледна точка и по-специално модалния глагол *shall* като прескриптивен (деонтичен) и перформативен глагол. То предлага:

- микроанализ, отнасящ се до разпространението на *shall* в тук събрания корпус;

- изследване на спецификата на юридическия дискурс с оглед на перформативните и прескриптивните функции на глагола *shall* в законодателните текстове на ЕС;

1. Законодателните текстове на ЕС и прагматичните им функции

Източниците на правото на ЕС са изключително разнообразни по вид и в своята съвкупност образуват т. нар. общностно достояние (*acquis communautaire*). Различаваме източници от първичното европейско право (учредителни договори, Харта на основните права, общите принципи на правото на ЕС) и от вторичното европейско право (регламенти на ЕС, директиви на ЕС, решения на ЕС, съдебна практика на Съда на ЕС). В това изследване ще предложим анализ само на тези източници, които имат най-голямо практическо приложение за адресатите на право на ЕС: вторичното законодателство на ЕС.

Съответният корпус¹ (таблица 1) е съставен от законодателни текстове от вторичното законодателство на ЕС, което почива върху Договорите за ЕС и се състои от следните компоненти:

- *Регламент*. Има задължителен характер в своята цялост. Регламентите се прилагат пряко, т.е. не е необходимо да се транспонират в националното законодателство. С влизането си в сила те стават действащо право върху цялата територия на ЕС.

- *Директива*. Обвързва всяка държава членка само по отношение на резултата, който трябва да бъде постигнат, т.е. директивите са целеви актове. Националният законодател избира с какви средства и под каква форма да постигне искания от директивата резултат. Директивата не е акт с пряко приложение и за да породи действие във вътрешния правов ред на държава членка, е необходимо тя да бъде транспонирана в националното законодателство.

¹ Текстовете на английски език са взети от EUR-LEX – базата от данни в интернет на законодателството на ЕС (<http://eur-lex.europa.eu>) и са следните: Commission Regulation (EC) No 364/2004 of 25 February 2004 amending Regulation (EC) No 70/2001 as regards the extension of its scope to include aid for research and development. <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004R0364>>; Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000L0078>>.

Таблица 1. Изследван корпус в брой думи

Вид текст	Английски език
Регламент	5239 думи
Директива	4921 думи

Подходът, който възприемаме в това изследване, взема под внимание както законодателните, така и дискурсивните функции на видовете текстове (вж. Таблица 2) и прави възможно текстовете от вторичното законодателство на ЕС да се разделят на две групи: регламенти/решения и директиви/рамкови решени (Калиендо, Мартино, Венути 2005: 383). В тази статия корпусът е съставен само от регламентите и директивите поради хомогенност на данните и обхват на разглеждания проблем.

За да изследваме от прагматична гледна точка езика, използван за изразяване на правните норми в настоящото изследване на законодателните текстове на ЕС, ще ни е необходимо също така направеното от правния философ Каркатера (1994: 224 – 225) разграничение на „прескриптивни“ (prescriptive) и „конститутивни“ (constitutive) правни норми. Той дефинира прескриптивните правни норми като произвеждащи резултат при прилагането на натиск върху поведението на даден субект; докато конститутивните правни норми произвеждат контекстуално ефекта, който заявяват, т.е. те го съставяват с влизането си в сила.

Art 4 (1) Member States **may maintain** national legislation in force at the date of adoption of this Directive [...] (Directive 2000/78/EC)
(prescriptive rule)

10. Annex I **is replaced** by the text in the Annex to this Regulation.
(Commission Regulation 364/2004)
(constitutive rule)

Регламентите и съдържащите се в тях конститутивни правни норми се характеризират с много проста процедура – веднага след публикуването им в Официалния вестник на ЕС те стават директно приложими. Езикът им е предимно перформативен, т.е. посочената характеристика на регламентите рефлектира върху начина на езиково изразяване на съдържащите се в тях правни норми – те не предписват резултат, чиято реализация е обусловена от последващо транспониране във вътрешното право, а вместо това посредством директната си приложимост автоматично постигат този резултат (Калиендо, Ди Марти-

но, Венути 2005: 383). Тъй като действат на цялата територия на ЕС, регламентите нямат определен адресат на правното съобщение.

За разлика от тях при директивите задължението е първо предписано на ниво ЕС, след това „разпознато“ от адресата (държавите членки) на правното съобщение и в крайна сметка осъществено. Стъпката относно „разпознаването“ съответства на националното транспониране на тези законодателни актове. Целта тук е крайният резултат да бъде постигнат от националните власти и поведението на адресата се ръководи от прескриптивното съобщение. Както ще видим, езикът, използван в директивите, е значително по-прескриптивен, отколкото този в регламентите.

В зависимост от специфичните прагматични цели и заложените правни норми в тези текстове те могат да бъдат разделени на перформативни и прескриптивни видове текстове според следните критерии:

Таблица 2.

Законодателните текстове на ЕС въз основа на общи критерии

	Регламент	Директива
Прилагане	симултанно	консеквентно
Адресат	имплицитен	експлицитен
Емфаза на задължението	действие	нужда от действие
Език	перформативен	прескриптивен

2. Юридически дискурс – прескриптивен и перформативен език

Един от най-важните елементи на прагматичния анализ е изследването за развитието на езика, представено от Джон Остин, който се фокусира върху речевия акт като единица на езика и основна част на лингвистичния анализ. В книгата си „Как с думи се вършат неща“ (1962) Остин пръв привлича вниманието върху това, че изказванията могат да представляват и извършване на много речеви действия (перформативни изказвания) покрай простото съобщаване на информация, молба, съвет, въпрос, предупреждение и др. Това разграничение става класическо и впоследствие е доразвито от Дж. Р. Сърл и други учени в тази област. В основата на теорията на речевите актове лежи перформативността като свойство на особени изказвания и особени глаголи предикати не просто да описват определено действие, а непосредствено да го осъществяват.

Перформативът формира изказване, чието произнасяне е равнозначно на извършване на действието, към което се отнася даденото изказване. Той влиза в контекста на жизнени събития, създавайки социална комуникативна, или междуличностна, ситуация, която има определени последици. Например обявяване на война, декларация, завещание, клетва, извинение, заповед и др. В перформатива езикът реализира функция, близка до ритуалната – именуване на кораб, обявяване за съпруг и съпруга, заклеване при завещание и др. (Остин 1962: 5 – 6). Всъщност юристите обичайно боравят с перформативни изказвания като тези, цитирани от Остин (1962: 5): *I bet. I declare war*. Той много уместно демонстрира, че тези многобройни речеви актове са фундаментални за правото, при все че не просто описват правната пропозиция, но имат и перформативна стойност.

До голяма степен благодарение на теорията на речевите актове се разклаща традиционната класификация на юридическия дискурс, състояща се от два типа: дескриптивен и прескриптивен (предписващ). С появата на този нов вид течение в лингвистиката се добавя и перформативната функция, която в теоретичния си вариант се нарича от юристите *конститутивна*.

Едно от най-удивителните прагматични свойства на правните текстове се отнася до техния перформативен характер. Освен нормите, които налагат задължения, и тези, които дават права, всяка правна система съдържа норми, които произвеждат правен ефект чрез изказването им, напр.: *Regulation X is hereby revoked* – с това изказване законодателят не описва, нито пък предписва дадено поведение, а по-скоро чрез изказването се създава резултат, или ако използваме юридическия термин, се „конституира“ едно ново събитие. Както отбелязва Каркатера (1994: 117), традиционното разделение на дескриптивен и прескриптивен дискурс не успява да отчете подобен тип правни изказвания и трябва да бъде допълнено с изследване на тяхната перформативна функция. Според Гарзон (2013: 97) в много важни изследвания, посветени на юридическия език, това взаимодействие между правната теория и философията на езика е пренебрегнато. Едно такова пренебрегване на перформативната функция на модалните глаголи може да се наблюдава при *shall*, на който много автори (Тросборг 1997, Гарнър 1998, Фоли 2001) приписват чисто деонтични значения, докато в правните текстове той може да има и перформативно значение в зависимост от контекста.

И така, в зависимост от начина на своето действие юридическият език се състои от прескриптивен (предписващ) и перформативен

език, които взаимно се допълват. Предписващият език в нормите се състои от изказвания от типа: *Нареждам да се извърши р*; перформативният език чрез изказването създава резултат: *Наименува тази улица „Света София“* (Ташев 2001: 75 – 76).

3. SHALL в законодателните текстове на ЕС

Таблица 3 показва разпространението на модалния глагол *shall* в използваните текстове, съставляващи тук събрания корпус. Тя показва, че *shall* е най-използваният модален глагол в законодателните текстове на ЕС. Въз основа на някои предишни изследвания върху модалността и дистрибуцията на модалните глаголи в законодателните текстове на ЕС може да се заключи, че *shall* е най-често използваният модален глагол (Гарзон 2001; Калиендо 2004; Уилямс 2005).

Таблица 3.

Честота на употреба на централните модални глаголи в корпуса от законодателни текстове на ЕС на английски език

	SHALL	MUST	MAY	SHOULD	CAN	MIGHT	WILL	WOULD	COULD
Regulation	36	1	16	16	5	0	3	2	1
Directive	54	5	26	13	2	1	0	3	0

Дългогодишният спор за значението на *shall* в правните текстове и премахването му от тези текстове се дължи на неговото неясно значение според Гарнър 1998, Фоли 2001 и др., за което се твърди, че е трудно за разбиране както от юристите, така и от обикновения читател на законодателството.

Shall, наред с *will*, е един от двата глагола, използвани традиционно за изразяване на бъдеще време в общоупотребимия английски език. Следователно в законодателните текстове може да настане объркване поради чисто темпоралното му значение и специално правното значение на *shall* (Базлик, Амбрус 2009: 65 – 66), което по-вечето автори смятат главно за деонтично. Все пак трябва да се съобразим с две основни неща: първо, употребата на *shall* за изразяване на бъдеще време в съвременния английски език е много рядка (Куърк и кол.1985; Лийч 1987; Коутс 1983 и др.) и в крайна сметка с времето изчезва с изключение на много малък брой контексти (пример: в първо лице за въпрос: *Shall we dance?*, по-специално в британския английски език); и второ, случаите, в които *shall* е използван за обозначаване на бъдеще време, са по правило в първо лице единствено и множествено число, докато според традицията (основаваща се на

прескриптивната граматика) във второ и трето лице модалният глагол *shall* придобива деонтично значение, което може да се приеме като произход на значението му в правните текстове. И това разрешава всички вероятни проблеми при тълкуването му, тъй като в правните текстове употребата му в първо лице не съществува.

Друг по-важен въпрос, който критиците повдигат, е значението на *shall* в правните текстове. Повечето автори приемат за даденост, че функцията му е за налагане на задължение (*obligation*). Например Тросборг смята, че подобно на *must* глаголят *shall* налага „high degree of obligation“, така че той „обичайно изразява задължение в правните актове“ (1995: 45). Според Тросборг (1995: 136 – 139) тази употреба по необходимост изисква той да се използва с явен вършител (човек или институция), както е показано в пример (1), или такъв, който може да се подразбере от контекста – пример (2).

(1) Art 18 The Commission **shall report** annually to the Council. (Directive 2000/78/EC)

(2) Art 5 In order to guarantee compliance with the principle of equal treatment in relation to persons with disabilities, reasonable accommodation **shall be provided**. This means that employers **shall take** appropriate measures [...] (Directive 2000/78/EC)

И така, това заключение на тази изключително прескриптивна интерпретация на значението на *shall* е следното: единствено неговата употреба с явен вършител (одушевен предмет или институция) изглежда допустима, докато употребата му със страдателен залог, където нямаме споменат вършител или такъв, който да се подразбира от текста, или такава употреба с неодушевен подлог се смятат за недопустими и лишени от смисъл (как може да бъде наложено задължение на абстрактно съществително?). Следователно *shall* в тези случаи е излишен, тъй като в тази си употреба той единствено се използва да покаже правния характер на текста. Тези аргументи карат някои автори, като Бауърс (1989: 34), Тросборг (1997: 136), Торнтън (2005: 367) и Гарнър (1998: 940), да заключат, че *shall* трябва да се използва само когато „задължение се налага върху одушевен вършител“ (*human agent*) (Торнтън 2005: 376), т.е. вършител, който е определен или се подразбира от контекста на базата на твърдението, че *shall* е неспособен да предаде други значения. Това твърдение обаче е критикувано от Гарзон, защото в определени контексти *shall* има и друго значение освен деонтично и поради това той не може да бъде ограничен до употребата му само с одушевен подлог (Гарзон 2013: 98). Според нея е странно, че сред тол-

кова много автори, занимавали се с проблема, няма такива, които да са потърсили обяснение в други дисциплини, интересуващи се от същите проблеми, а не само в лингвистиката или в правната практика.

Гарзон проучва проблема, като се позовава на богатата литература в областта на теорията за речевите актове и правния дискурс и заключава, че в правния дискурс освен специфично деонтично значение (прескриптивно), *shall* може да има и перформативна стойност. Например:

Art 8. (1) The aid ceiling [...] **shall apply** regardless of whether the support for the aid project is financed entirely from State sources [...] (Commission Regulation 364/2004)

В този случай глаголът не показва никакво задължение, а по-скоро осъществява екстралингвистичния ефект, заложен в изказването. С други думи, глаголът е перформативен и осъществява пропозицията със самото си изричане. Както дефинирахме по-горе, типичният правен термин на това негово свойство е *конститутивен*.

There **shall be** a body corporate to be known as Charity Commission (Гарзон 2013: 99).

Това изказване е конститутивно (перформативно), тъй като то основава Комисията по благотворителността (*Charity Commission*) чрез самия факт на произнасянето, т.е. в самия момент на влизане в сила актът произвежда ефекта, заложен в самото му съдържание, без нужда да се предприемат други мерки.

Това, че на пръв поглед деонтична форма може да има и недеонтична стойност, е феномен и в други езици, например модалният глагол *sollen* в немския език, бъдещият императив и конюнктивът в латинския език (Конте, Луция 2009). Фактът, че *shall* предава различни значения, не е странен за модалните глаголи, тъй като това е тяхна отличителна черта (Коутс 1983). Трябва да отбележим, че разнообразните възможни значения на даден модален глагол често съществуват съвместно. Както казахме по-горе, при модалните глаголи винаги се запазва елемент на бъдеще време, *must* и *may* могат да бъдат както епистемични, така и деонтични, а в случая с *shall* деонтичността и перформативността съществуват съвместно.

Палмър също така твърди, че когато са използвани деонтично, т.е. когато ръководят човешкото поведение, модалните спомагателни глаголи *shall*, *may* и *must* са изначално перформативни: „критерият перформативност може да бъде разгледан като основен за дефинира-

нето на деонтичните модални глаголи. Те дават или отказват „разрешение“, „налагат“ задължение. Също така при тях е нормално да нямат минало време, тъй като перформативите не могат да бъдат отнасяни към миналото, действието се случва в момента на говоренето“ (Палмър 1990: 70).

Regulation (EC) No70/2001 **shall be** amended as follows [...] (Commission Regulation 364/2004)

В този случай глаголната форма налага задължението да се осъществи, т.е. да бъде направена поправка, и в същото време осъществява това действие, т.е. има променен текст.

Общото между тези две значения – деонтичност и перформативност, е следното: и двете гарантират, че дадено събитие ще се случи или че определено действие ще бъде извършено (Гарзон 2001: 165).

4. Анализ

При анализа на корпуса (вж. Таблица 5) стана очевидно, че *shall* придобива различни нюанси според контекста, в който е употребен. Примерите показват две възможни прагматични употреби на *shall*:

(3) Art. 6 (2) In the case of aid granted to a [...] project, the thresholds in the first subparagraph **shall be replaced** by the following [...] (Commission Regulation 364/2004)

(4) Art. 10 (1) Member States **shall take** such measures as are necessary, in accordance with their national judicial system, to ensure that [...] (Directive 2000/78/EC)

Пример (3) е извлечен от регламент на ЕС и показва перформативната стойност на *shall* в този определен вид текст, т.е. чрез изказването се създава резултат. Невъзможността да се наруши правилото за поведение също така се подразбира от липсата на специфичен адресат на правното съобщение. Употребата на страдателен залог се смята за индикатор на перформативността на глаголите. Остин (1962: 59) заключава, че „един много разпространен и важен тип на несъмнен перформатив имат глаголите в страдателен залог“.

Обратното, в пример (4) същият модален глагол *shall* е представен в нов контекст (директива). Тук *shall* разкрива ясно прескриптивното съобщение на съответната директива и посочва, че трябва да се вземат необходимите мерки, за да се постигне дадена цел.

Гарзон (2001: 165) също така подчертава, че при деонтичната модалност е ориентирана към деятеля (agent-orientedness). Съществу-

ването на реципиент (animate recipient or institution) на задължението е типично за прескриптивния език. В тази връзка *shall* съпътства подлога Member States (основен адресат на законодателството на ЕС) много често при директивите и по този начин потвърждава силно прескриптивния характер на този тип документ.

Например:

Art 12 **Member States shall take** care that the provisions adopted pursuant to this Directive, together with the relevant provisions already in force in this field, are brought to the attention of the persons concerned by all appropriate means, for example at the workplace, throughout their territory. (Directive 2000/78/EC)

Таблица 4. Употреба на shall с подлога Member States

	Regulation	Directive
<i>Member States shall... (they shall...)</i>	3	17

В Таблица 3 се наблюдава по-висока честота на употреба на *shall* в директивата – 54, отколкото в регламента – 36. Поради особения прагматичен характер на директивата *shall* изразява прескриптивна (деонтична) модалност, когато е използван с подлога *Member States, the Commission* тъй като в тези случаи се налага задължение (Таблица 5).

Art 18 [...] **The Commission shall report** annually to the Council. (Directive 2000/78/EC)

Както се вижда от данните в Таблица 5, *shall* също така има и висока честота на перформативна употреба, когато е използван с *this Directive* (7 пъти) или с други различни понятия (неодушевени съществителни), които, както твърдят Калиендо и автори: „този вид конструкции не са от голямо значение, що се отнася до индентификацията на директивата като вид текст (прескриптивен), поради сравнително по-рядката им и непоследователна употреба“ (Калиендо, Ди Мартино, Венути 2005: 400).

Art 3 (1) Within the limits of the areas of competence conferred on the Community, **this Directive shall apply** to all persons, as regards both the public and private sectors, including public bodies, in relation to:

Art 20 **This Directive shall enter into force** on the day of its publication in the Official Journal of the European Communities.

Art 2 (4) **An instruction to discriminate against persons** on any of the grounds referred to in Article 1 **shall be deemed** to be discrimination within the meaning of paragraph.

(Directive 2000/78/EC)

При регламентите употребата на *shall* е по-малка и е предимно в перформативно значение, т.е. действието, изразено с *shall*, бива осъществено със самото влизане в сила на акта.

Art 5a (5) Eligible costs for the purposes of this Article **shall be** the following: [...] This Regulation **shall be** binding in its entirety and directly applicable in all Member States. (Commission Regulation 364/2004)

В три от примерите в регламента *shall* е използван в деонтично-то си значение и тук, както при директивата, подлогът е *Member States*.

Art 9 “3. **Member States shall compile** an annual report on the application of this Regulation in accordance with the implementing provisions concerning the form and content of annual reports provisions which are laid down pursuant to Article 27 of Council Regulation (EC) No 659/1999(11).”

Както казахме по-горе има случаи, в които деонтичност и перформативност съществуват съвместно като в примерите:

Art 9a Any aid which does not fulfil these conditions **shall be assessed** by the Commission in accordance with the relevant frameworks, guidelines, communications and notice. (Commission Regulation 364/2004)

Art 18 [...] The methods of making such reference **shall be laid down** by Member States. (Directive 2000/78/EC)

Таблица 5.

Брой употреби на *shall* според прескриптивните и перформативните значения в корпуса

<i>Shall</i>	Регламент	Директива
Прескриптивни значения (деонтични)	3	24
Перформативни значения	32	27
Размити/неопределени значения (прескриптивни и перформативни)	1	2

5. Заключение

Анализът на тук събрания корпус показва, че честотата на употреба на *shall* е значително по-голяма в директивите. В този вид законодателни текстове *shall* има предимно деонтично значение поради самите прагматични характеристики на директивата. За деонтичното му значение съдим и по това, че при директивата *shall* е използван най-често с подлога *Member States*, които са основен адресат на правното задълже-

ние на този вид законодателен текст. Докато при регламентите честотата на употреба на *shall* е по-малка и той има предимно перформативна стойност. В този вид законодателни текстове правното задължение бива осъществено със самото влизане на акта в сила. От липсата на специфичен адресат на правното съобщение при регламентите също така се подразбира, че е невъзможно да се наруши правилото за поведение.

В заключение изследването установява, че употребата на модалния глагол *shall* варира в различните видове законодателни текстове на ЕС в зависимост от вида връзка, която съществува между Европейския съюз и съответните адресати (държавите членки) на различните законодателни разпоредби. То също така подчертава, че модалният глагол *shall* може да има деонтично значение или да изразява перформативност в тези текстове, като тези значения могат да бъдат проследени до функцията на вида текст и неговата прагматична сила, както и до крайния получател на правното съобщение.

ЛИТЕРАТУРА

- Базлик, Амбрус 2008:** Bázlik, M. & Ambrus, P. *A Grammar of Legal English*. Bratislava: Iura Edition, 2008.
- Бауърс 1989:** Bowers, F. *Linguistic Aspects of Legislative Expression*. Vancouver: University of British Columbia Press, 1989.
- Богранд и Дреслер 1995:** Богранд, Р., Дреслер, В. *Увод в текстова-та лингвистика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Гарзон 2001:** Garzone, G. Deontic Modality and Performativity in English Legal Texts. // *Modality in Specialized Texts*. Bern: Peter Lang, 2001, 153 – 173.
- Гарзон 2013:** Garzone, G. Modality and Performativity in Legislative Texts Across Jurisdictions: The Case of Shall. // *The Three Waves of Globalization: Winds of Change in Professional, Institutional and Academic Genres*. Cambridge Scholars Publishing, 06.09. 2015. pp 94 – 122.
- Гарнър 1998:** Garner, B. *A Dictionary of Modern Legal Usage*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Калиендо 2004:** Caliendo, G. Modality and Communicative Interaction in EU Law. // *Intercultural Aspects of Specialized Communication*. Bern: Peter Lang, 2004, 241 – 259.
- Калиендо, Ди Мартино, Венути 2005:** Caliendo, G., Di Martino, G., Venuti, M. Language and Discourse Features of EU Secondary Legislation. // *Identity, Community, Discourse: English in Intercultural Settings*. Bern: Peter Lang, 2005, 381 – 404.

- Каркатера 1994:** Carcaterra, G. Norme constitutive. // *Il linguaggio del diritto*. Milano: LED, 1994, 219 – 231.
- Конте, Луция 2009:** Conte, A. G., Lucia, P. Di. Pragmatic Ambiguity: The Thetic Function of Modality. // *Lodz Papers in Pragmatics Volume 5. Issue 2*, January 2009, pp 191 – 199.
- Коутс 1983:** Coates, J. *The Semantics of Modal Auxiliaries*. London: Croom Helm, 1983.
- Куърк, Грийнбаум, Лийч, Свартвик 1985:** Quirk, R; Greenbaum, S; Leech, G; Svartvik, J. *A Comprehensive Grammar of Contemporary English*. London: Longman, 1985.
- Лийч 1987:** Leech, G. *Meaning and the English Verb*. London: Longman, 1987.
- Остин 1962:** Austin, J. *How to Do Thing with Words*. New York: Oxford University Press, 1962.
- Палмър 1990:** Palmer, F. *Modality and the English Modals*. London: Longman, 1990.
- Ташев 2001:** Ташев, Р. *Теория на тълкуването*. София: Сиби, 2001.
- Торнтън 2005:** Thornton, Garth C. *Legislative Writing*. 4th edition: London-Dublin-Edinburgh: Lexis-Nexis UK, 2005.
- Тросборг 1997:** Trosborg, A. *Rhetorical Strategies in Legal Language*. Narr: Tübingen, 1997.
- Уилямс 2005:** Williams, Ch. *Tradition and Change in Legal English: Verbal Constructions in Prescriptive Texts*. Bern: Peter Lang, 2005.
- Фоли 2001:** Foley, R. Going out in Style? *Shall* in EU Legal English // *Proceedings of the Corpus Linguistics Conference 2001*. University of Lancaster, 2001, 185 – 195.
- Commission Regulation (EC) No 364/2004 of 25 February 2004 amending Regulation (EC) No 70/2001 as regards the extension of its scope to include aid for research and development. October 2015 <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004R0364>>
- Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. October 2015 <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000L0078>

КОМПЮТЪРНА ЛИНГВИСТИКА

КУРС ПО ИНФОРМАЦИОННИ ТЕХНОЛОГИИ ЗА ФИЛОЛОЗИ – КОНЦЕПЦИЯ И ИЛЮСТРАЦИИ

Руси Николов

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

A COURSE IN NATURAL LANGUAGE PROCESSING FOR LINGUISTS – CONCEPTION AND ILLUSTRATIONS

Roussi Nikolov

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

Beyond its usual applications, information technologies offer a powerful and complementary approach to the study – both scientifically and practically – of human languages. The goal of the course is two-fold: to familiarize students in linguistics with the main types of language resources and tools, but also to teach them the basics of the design of such tools. As an example, a computational method is presented here for evaluating the phonological distance between words, fairly consistent with the perceptual data, as well as its application in the computer program TREFL for automatic generation of didactically useful associations between words.

Key words: Computational Linguistics, Phonological Similarity, Foreign Language Learning

Изучаването на информационните технологии от филолози е целесъобразно дотолкова, доколкото компютърните приложения и количествените методи повишават производителността и разширяват възможностите при работа със или върху естествените езици. Да работим със или върху естествените езици, означава съответно да ги използваме или да ги изучаваме, а да ги изучаваме, може да означава да ги усвояваме, за да можем да ги използваме пълноценно или да ги изследваме с научни методи.

Методите и инструментите за автоматична обработка и анализ на естествените езици са важно допълнение, а не алтернатива на традиционните методи чрез нашите сетива, преценки и когнитивно мис-

лене. Един език е естествен, когато възниква и се развива спонтанно и функционира благодарение на естествените, вродени способности на човека (сетивни, моторни, интелектуални) за удовлетворяване на неговите комуникативни и експресивни потребности. Следователно релевантните (т.е. съществените) елементи и отношения в системата на един език се обуславят изцяло от функционалното съчетаване на тези способности в комуникативния процес. Показателен пример за това е фактът, че акустичната вълна като продукт на речевия апарат на говорещия и като материален носител на речево съобщение се „разчита“ с технически средства чрез извличане на несъизмеримо малка част от масата на акустичните данни, но със съществена информационна стойност от перцептивна гледна точка. Разпознаването на устната реч предполага и наличие на голям обем от референтни езикови данни. Като цяло развитието на езиковите технологии следва това на лингвистичните модели и данни, от една страна, и на изчислителните средства и методи, от друга страна; лингвистичните и компютърните науки са тясно преплетени и взаимно обусловени в интердисциплинарната област на автоматичната обработка на естествените езици.

Най-общите разграничения при работа със или върху естествените езици са следните:

1. Форма на езиковия материал – устна или писмена.
2. Материален носител на езиковия материал. За устната реч това са акустичната вълна (подлежаща единствено на еднократен и субективен слухов анализ), магнетофонният запис (подлежащ на неограничен слухов анализ, с възможност за приложение на статистически методи) и дигиталният запис (подлежащ допълнително на производни контролирани манипулации, на обективен и автоматичен инструментален анализ, с количествени и визуални, абсолютни и сравнителни резултати). Езиковият материал се представя в писмена форма с помощта на символен код (фонетична, правописна или друга азбука); символният низ може да бъде изписан върху материален носител (хартия) или дигитализиран (с помощта на кодова таблица, дефинираща съответствие между символ и число).
3. Инструменти за обработка и анализ на езиковия материал. Нашите сетивни системи, и по-специално слуховата, зрителната и тактилната, са необходими и в много случаи дори достатъчни „инструменти“ при изследването на естествените езици; в други случаи използването на информационните технологии открива нови перспективи не само на приложно, но и на чисто научно, фундаментално равнище.

Динамичното развитие на информационните технологии и на компютърните устройства (лаптопи, таблети, смартфони...) към по-голяма мобилност, капацитет и изчислителна мощност превърнаха тези устройства в основен информационен носител, организатор и канал за данни на естествен език, измествайки съответно книгата на хартия, библиотеката и класическия телефон например. Необходимостта от бърз и евтин достъп до информацията предопределя позитивния характер и необратимостта на тези промени. Бърз и евтин достъп до информацията в дигитална форма не е синоним, за съжаление, на лесен достъп. Известен е парадоксът, че компютрите не правят живота ни по-лесен; и наистина, ако на тях гледаме като на интелектуална протеза, проблемът е, че тя е жива и се развива по собствени закони (при това невинаги в правилната посока), а за нас като потребители остава принудата непрекъснато да се адаптираме към нея. В този смисъл е наистина важно усилията ни за „адаптация“, т.е. за актуализиране и повишаване на нашите компетенции като потребители (и евентуално като създатели) на такива софтуерни инструменти, да са оправдани с оглед на приноса им за повишаване на нашата производителност, в случая при работа върху и/или чрез естествените езици.

Първата цел е постигане на практически умения за използване на компютърни системи за решаване на конкретни задачи; постигането на тези умения предполага усвояването по естествен начин, т.е. като осезаема необходимост, на задълбочени знания в някои области на информационните технологии (напр. бази от данни), на лингвистиката и на други дисциплини (напр. превод, фонетична акустика). В този смисъл това не е традиционен курс по компютърна лингвистика: във връзка с представянето на конкретни приложения на компютърната лингвистика се разглеждат теми, които са разнородни от теоретична гледна точка, но са свързани с това, че са елементи на концептуалната основа на представените софтуерни приложения за обработка на естествените езици.

Втората цел е да се представят на базата на личния опит на автора конкретни възможности за създаване със сравнително прости средства на полезни инструменти за събиране, организиране, консултация, анализ и интерпретация на езикова информация в устна или писмена форма. Програмирането се изучава традиционно в инженерните специалности; в действителност филолозите с оглед на развитието на информационните технологии, за което стана въпрос в самото

начало, имат не по-малко нужда от инженерите от такива умения. Тази необходимост има две измерения.

От една страна, решаването на всяка достатъчно сложна задача се свежда в резултат на нейния анализ до решаване на система от по-прости задачи. При съвременното състояние на дигитализация на информацията съществена е вероятността да се намери ефективно софтуерно решение за някои от елементарните задачи за обработка на символни низове. Проектите, които се разчленяват на елементарни задачи, не са задължително интердисциплинарни, а елементарните филологически задачи не се решават задължително от интердисциплинарни екипи. Съображенията за икономическа ефективност изискват в такива случаи филологът да притежава елементарни умения да програмира, които да му позволяват да създава т.нар. ad hoc програми, или с други думи – компютърни програми, които решават толкова специфични задачи, че се превръщат на практика в програми за еднократно ползване.

От друга страна, нови гледни точки към даден лингвистичен проблем, които се основават на математическия формализъм и на експерименталния характер на компютърната лингвистика, могат да се окажат продуктивни не само на приложно, но и на чисто научно, фундаментално равнище.

Тези съображения ще бъдат илюстрирани с една комплексна, интердисциплинарна задача с конкретна приложна цел: фонологично разстояние между словоформите в психолингвистичното пространство с приложение в чуждоезиковото обучение. Предложеното решение е цялостно и оригинално както на концептуално, така и на практическо равнище под формата на ергономично софтуерно приложение с отворен код.

1. Разстояние между символни низове (езикови единици)

Всяка конкретна езикова единица (като морфема, словоформа, синтагма, изречение, текст) може да бъде сравнявана с друга единица на същото езиково равнище по количествени критерии, определящи формалното разстояние между тях. Терминът „разстояние“ се използва в смисъл на количествена мярка за отдалечеността, т.е. за степента на различие (или обратно, за близостта, за степента на подобие) между езиковите единици в тяхната правописна или звукова форма. Такива сравнения имат важни приложения, например за обективна оценка на различията между:

- диалекти (диалектологията),
- текстове (плагиатство),
- изречения (превод с помощта на системи за преводаческа памет, при търсене на приблизителни съвпадения),
- думи в правописна форма (при интерактивна корекция на правописа чрез подсказване на близки по правопис думи спрямо грешно написаната),
- думи, изрази и т.н. в звукова форма (автоматично разпознаване на речта).

Интерсен е и случаят, когато езиковите единици са кодирани в писмена форма, но с помощта на фонетична абука. Такива кодиращи системи от фонетични символи и правила, каквато е например международната фонетична азбука, позволяват да правим значително по-лесно сравненията между произношението на езиковите единици на базата на тяхната фонологична форма, например при контрастивни изследвания на устни диалекти. В приложно отношение, и по-специално в областта на чуждоезиковото обучение, могат по-ефективно да се експлоатират формалните отношения между думите, като се използват не само правописни, но и произносителни асоциации между тях, особено при езиците с т.нар. нефонетичен правопис.

2. Алгоритми за определяне на разстоянието между символни низове

Предложеният тук нов алгоритъм за определяне на разстоянието между символни низове се основава в определена степен на психолингвистични критерии, за разлика от алгоритъма на Левенщайн (Левенщайн 1965: 845) или този на Хеминг (Хеминг 1950: 147). Изискването за определяне на разстоянието между словоформите в психолингвистичното пространство е продиктувано от поставената приложна цел. Възможността да асоциираме една нова дума при изучаване на чужд език с друга, достатъчно близка по звучене и вече позната дума, ускорява създаването на траен акустичен образ на думата в системата на менталния лексикон.

2.1. Разстояние на Хеминг

Разстоянието на Хеминг между два низа с еднаква дължина е равно на броя на символните позиции, по които се различават двата низа. Тази величина има сама по себе си проста дефиниция и се изчислява лесно, но същевременно поражда не толкова прости въпроси в теорията на комуникацията и намира важно приложение в областта

на кодирането и надеждния пренос на информацията. Доколкото в езикознанието, както и в теорията и приложенията на автоматичната обработка на естествените езици се сравняват еднотипни езикови единици, а не произволни сегменти от речта с равна дължина, разстоянието на Хеминг не представлява интерес за компютърната лингвистика и нейните приложения. В предложения тук нов вид разстояние обаче разстоянието на Хеминг участва като елемент в един по-сложен алгоритъм, който има определени предимства спрямо популярния и широко прилаган алгоритъм на Левенщайн.

2.2. Разстояние на Левенщайн

Разстоянието на Левенщайн между два символни низа се определя от минималния брой на елементарните промени – вмъкване, изтриване и заместване, – които позволяват да се редактира единият низ така, че да съвпадне с другия.

Кратки програмни кодове за изчисляване на разстоянието по Левенщайн между два произволни низа, написани на различни програмни езици, са свободно достъпни в интернет. Самият факт на тяхното публикуване показва, че те представляват определено интелектуално предизвикателство, особено за непрограмисти, които имат обаче амбицията да придобият умения сами да решават средно сложни задачи в тяхната професионална област с помощта на компютърното програмиране. Затова и тук е представен такъв код, написан на скриптовия език АНК и достъпен на придружаващия сайт <<http://web.uni-plovdiv.bg/rousni>>.

Разстоянието по Левенщайн е напълно подходящо, например при програмите за корекция на правописа, и по-специално за подсказване на най-близките по правопис думи до несъществуваща в речника дума. От гледна точка обаче на психолингвистичната оценка на формалната близост между езиковите единици (т.е. на менталната оценка на разликите във формата им) разстоянието по Левенщайн има два недостатъка, които се доказват със следните мислени експерименти с лесно предсказуеми резултати.

1. Разстоянието по Левенщайн между две различни по форма еднобуквени думи е единица (напр. предлога „в“ и съюза „и“). Същото е разстоянието и между два текста с дължината на роман, които се различават по една-единствена буква. С пълно основание обаче може да се каже, че между първите два символни низа няма нищо общо, докато вторите два са на практика идентични. За да преодолеем това противоречие, може да се въведе понятието относително разстояние по Левенщайн, като се раздели абсолютното разстояние LD (което не

може да бъде по-голямо от броя на символите за по-дългия низ) на броя на символите за по-дългия низ L_{max} . По този начин ще получим величина, която варира от нула до едно, или от нула до сто процента. Ако трансформираме разстоянието на Левенщайн, като вместо израза $(LD / L_{max}) \times 100$ използваме $((L_{max} - LD) / L_{max}) \times 100$, ще получим в проценти стойност, която отразява степента на съвпадение. Аналогична степен на съвпадение се използва в системите за преводаческа памет за параметриране на функцията *търсене на приблизителни съвпадения* (fuzzy matching).

2. Ако добавим елемент към един обект на възприятие (зрителен или слухов), промяната ще е по-осезаема (при това до такава степен, че оригиналният обект да загуби евентуално своята идентичност), когато новият елемент се вмъкне, вместо да се прикачи към съществуващите елементи. Същото е вярно и при изтриване или замяна на един елемент с друг – като по-радикални се възприемат промените във вътрешността, отколкото по периферията. Вероятно с това е свързан фактът, че афиксите (наставки и представки) са основните елементи на деривативно словообразуване. Разстоянието на Левенщайн не отчита тази зависимост, която е съществена с оглед на поставената цел.

2.3. Обобщено разстояние на Хеминг

Този нов вид разстояние наричаме така, защото се основава на разстоянието на Хеминг, но е приложимо и за символни низове с различна дължина, което е необходимо условие, за да можем да го приложим като оценка на формалната близост между еднотипни речеви единици¹. Освен това за разлика от разстоянието на Левенщайн то е стъпка в посока да се отчете чрез един формален алгоритъм относителната тежест на всяко елементарно различие по начина, по който тя се отчита на психолингвистично равнище.

Факторите на психолингвистично равнище, които влияят на оценката на близостта между две думи, са многобройни, а тяхното експериментално, обективно установяване и определянето на относителната им тежест е трудно. Рационалният научен подход изисква в подобен случай да се направят хипотези, които да се вложат в информационния модел, чрез който да се експериментира чрез методите на психолингвистиката и така да се направи глобална оценка на психолинг-

¹ За простота можем да използваме и думата „дума“, без да забравяме, че алгоритъмът е приложен за произволен символен низ и следователно за произволен речеви сегмент.

вистичната адекватност на модела. Разумна хипотеза е например следната: разстоянието между „кола“ и „кора“ е по-малко, отколкото между всяка една от тези две думи и думата „кога“. И двете съгласни „л“ и „р“, по които се различават първите две думи, са близки по място на учленяване и се характеризират с помощта на фонетико-акустичните етикети „сонорни“ и „плавни“, докато „г“ е задна съгласна, „шумова“ и „преградна“. Напълно логично е да приемем, че разстоянието между две думи е толкова по-голямо, колкото по-голямо е разстоянието между различаващите се елементи. Но може и да се възрази, че ако експериментираме с тези три думи и съответните три субективни разстояния, резултатът би могъл да опровергае очакванията ни. Един мъж бързо би асоциирал (и в резултат би оценил като близки) думите „кога“ и „кола“, мислейки си „*Кога* ще мога да си купя нова *кола*?“. Друг би асоциирал по-скоро „кола“ и „кора“, но не защото „л“ и „р“ са близки, а защото „Вчера той смени спуканата кора на своята кола“. Психолингвистиката разполага обаче с необходимите методи, за да елиминира факторите от семантично и прагматично естество.

Разстоянието между различаващите се елементи е следователно съществен фактор за оценката на глобалното разстояние между системите, съставени от тези елементи. Това е така, защото елементите от своя страна също могат да са съизмерими. В най-чист вид това се илюстрира при символни низове от цифри, например 66666. Ако това са семестриалните оценки на един студент, не е без значение дали ще заменим една шестица с петица или с двойка (така както не е без значение по колко фонологични признака се различават различаващите се фонемни при сравнение на две думи). Също така не е без значение (вероятно) дали с двойка ще бъде заменена третата или първата шестица например, защото двете оценки се отнасят за различни учебни дисциплини. Аналогично, за да оценим доколко се отдалечаваме от „оригиналната“ форма на една дума, не е без значение дали ще заменим буква/звук в средата, или в края на думата дори когато думите са с еднакви дължина и акцентна структура. Потвърждение на това предположение е статистическият факт, че разлика в средата на думите има по-голяма тежест в лексикалната система на езика, отколкото разлика в началото или края, която често служи за разграничаване на словоформите в една тясна граматическа или семантична парадигма.

Особено показателен за необходимостта да се отчита не само броят, но и тежестта на елементарните различия, е и следният пример. Лесно и бързо могат да се вмъкнат автоматично в един електронен

текст между всеки два съседни символа един или повече специални символи с широчина нула, т.е. невидими знаци, чиито позиции също са скрити. На екрана на компютъра или разпечатани на хартия, оригиналният и манипулираният текст ще бъдат напълно идентични. Въпреки това една автоматизирана система за проверка за плагиатство би могла да пропусне да установи дори стопроцентово преписване, защото различието между дигиталните форми на оригиналния и манипулирания текст може да се контролира по посочения начин в неограничени на практика рамки.

Да се отчита не само броят на елементарните различия, но и тяхната тежест с оглед на конкретното приложение, е целта на този алгоритъм. В голяма степен решението е приблизително и частично, но резултатите показват, че то вече е полезно от приложна гледна точка. На този етап се отчита единствено тежестта на елементарните различия, свързана с позицията на елементите, но не и с вътрешнописъчните характеристики на тези елементи (правописен или фонологичен символ: фонема, ударение, сричкова граница). Именно затова беше подчертано, че става въпрос само за една стъпка към тази цел.

Обобщеното разстояние на Хеминг се дефинира чрез следната формула:

$$D = \frac{D_{\min} + (L_{\max} - L_{\min})}{L_{\max}},$$

където:

- L_{\max} и L_{\min} са съответно дължините на по-дългата и на по-късата от двете сравнявани думи;
- D_{\min} е минималното разстояние по Хеминг за всички възможни сравнения между по-кратката дума и сегментите от по-дългата дума с дължина, равна на по-късата. Броят на тези сегменти е равен на $L_{\max} - L_{\min} + 1$.

Лесно се установява, че в частния случай, когато двете сравнявани думи са с еднаква дължина, получаваме точно разстоянието по Хеминг, но отнесено към дължината на по-дългата дума². Така величината има граница на вариране от 0 до 1. Разстоянието е нула за думи, които са идентични по графичната си форма, и единица, когато

² В този смисъл избраният термин „обобщено разстояние на Хеминг“ не е напълно коректен.

D_{\min} (минималното разстояние по Хеминг) е максимално възможното, т.е. равно на дължината на по-късата дума.

Можем да дадем едно рационално тълкуване на формулата, изведвайки я по следния начин. Мислено поставяме по-късата дума върху по-дългата и я плъзгаме, докато открием максимално съвпадение по Хеминг със съответния сегмент от по-дългата дума. (Същото бихме направили, ако търсим приликата например между една дълга и една къса пръчка от дърво.) Придържайки се отново към елементарната, но ефективна логика на Хеминг, добавяме празни позиции от двете страни на по-късата дума, така че двете думи да съвпадат по дължина. Това ни позволява да направим отново сравнение по Хеминг и така стигаме до израза $D_{\min} + (L_{\max} - L_{\min})$. Полученото разстояние разделяме на дължината L_{\max} , за да получим относителната тежест на различията между двете думи. Колкото до позиционно обусловената относителна тежест на елементарните различия (свързана с това дали различието е в периферията, или по средата), анализът на конкретни примери може да покаже, че тя се отчита в процеса на „плъзгането“, т.е. на намирането на D_{\min} .

На Фигура 1 по-долу е представена класация на френските думи по разстоянието им до думата *heureux*, изчислено по разгледаната формула и при избрано ограничение $D < 0.25$. В тази класация *heureuse* и *peureux* се намират преди думата *euro*. Подредбата е друга (и точно невъзможна) при използване на разстоянието на Левенщайн, защото тогава всички тези думи се оказват на едно и също разстояние до *heureux*. Нека обаче направим аналогия между думата *heureux* и менталния образ на едно щастливо човешко лице. Ако към това лице прикачим нов елемент, например допълнително ухо, но без да скриваме нищо от лицето, то това ново лице ще остане лесно разпознаваемо. Не е така обаче, ако в лицето заменим например носа с ухо, така както получаваме думата *euro*, заменяйки /ø/ с /o/ в думата *heureux*.

От друга страна, в случая на сравнението между думите *heureux* и *euro* трябва да се отчетат още два фактора, които биха повлияли на нашата субективна преценка за разстоянието между тях. Гласните /ø/ и /o/ са орални, затворени и закръглени и се различават по един-единствен признак: едната е предна, а другата задна. (Тази разлика дори е проблематична по принцип за носителите на българския език.) Затова не би било изненадващо, ако субективната преценка в случая е различна от тази, която получаваме чрез обобщеното разстояние на Хеминг. Втори-

ят фактор е семантичният, защото между двете понятия някой лесно би могъл да установили пряка причинно-следствена връзка.

heureux /œ'Rø/

heureux	/œ'Rø/	0.00
heureuses	/œ'Røz/	0.20
heureuse	/œ'Røz/	0.20
peureux	/pœ'Rø/	0.20
euros	/œ'Ro/	0.25
euro	/œ'Ro/	0.25

Фиг. 1. Френската дума *heureux* и близки до нея по произношение с разстояние по Хеминг, по-малко от 0.25

Обобщеното разстояние на Хеминг е приложено на практика за френски и английски език като специализиран модул в многофункционалната компютърна програма за обработка и анализ на естествени езици *TREFL*³. Фигура 1 представлява екранна снимка и дава представа за графичния интерфейс на програмата при извеждането на резултатите на екрана. За произволна дума, въведена в правописната ѝ форма, програмата намира най-близките по произношение думи, включително сред собствените имена, регистрирани в съответния произносителен речник. Описанието на произношението включва фонемната, сричковата и акцентната структура на думите. Генерирането на необходимите за това произносителни речници е отделен и сам по себе си голям и интересен въпрос, включващ например съставянето на система от формални правила за автоматично сричкоделение и приложението им в компютърни програми.

ЛИТЕРАТУРА

- Левенщайн 1965:** Левенштейн, В. И. Двоичные коды с исправлением выпадений, вставок и замещений символов. // *Доклады Академии Наук СССР*. Москва, 1965, №163 (4): 845 – 848.
- Хеминг 1950:** Hamming, R. W. Error detecting and error correcting codes. // *Bell System Technical Journal* 1950, 29 (2): 147 – 160.

³ <http://web.uni-plovdiv.bg/rousni/>

AUTOMATIC RECOGNITION OF VERB FORMS IN BULGARIAN

Svetlozara Leseva, Ivelina Stoyanova, Svetla Koeva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The paper presents a pattern-based method for verb form recognition. We discuss the morphological features of Bulgarian verb forms from the point of view of computational linguistics with a focus on analytical forms, their structure, word order and the possibilities for insertion of external elements between the components of the forms. The patterns defining the verb forms use the lemma, the part of speech and grammatical features. Our future work is focused on improving the method, as well as on integrating the verb form recognition in various NLP applications, such as clause splitting, parallel alignment at various linguistic levels, semantic role labelling, etc.

Key words: pattern-based syntactic analysis, verb form recognition

1. Introduction

The analysis of the syntactic structure of a sentence is important for many Natural Language Processing (NLP) tasks, such as information extraction, text to speech systems, word-to-word and phrase-to-phrase alignment for the purposes of machine translation. Practically, it is a prerequisite for the understanding of the meaning of any language unit both by humans and by computers.

Complete syntactic analysis is proved to be more efficient for certain tasks, such as semantic role labelling (Surdeanu, Turmo 2005). The full (and consistent) syntactic parsing of a sentence is a complex task, and to the best of our knowledge, the known parsers do not achieve good precision on an arbitrary text (Oepen et al. 2014). An alternative to full parsing is partial syntactic analysis, also called shallow parsing, or chunking. Various approaches to the task have been developed.

The method presented by Abney (1996) involves finite-state cascades which use a rule-based model for chunking and introduces a limited degree of hierarchy by cascading application. Kermes and Evert (2001) use regular grammars for both partial syntactic analysis and corpora queries which incrementally build flat annotations of syntactic constituents with additional check for agreement and identification of invalid phrases. Grover and Tobin (2006) discuss the development of a rule-based chunker

with a view to sustainability and reusability for new domains and data, as well as the possibility for developing a chunker based on Machine Learning if training data of sufficient quality and quantity are available.

In this paper we describe a pattern matching method for partial syntactic analysis with a focus on verb form recognition. Since the pattern matching operates on lemmas and part-of-speech (POS) tags, a preparatory POS and grammatical annotation is performed. The precise recognition of verb forms can improve the results of various NLP applications, such as clause splitting.

2. Bulgarian Verb Forms

Bulgarian is an analytical language with rich morphology and relatively free word order. These characteristics influence the system of verb forms as well – most of them are analytical and allow word order variations, which poses a challenge for their proper identification and annotation.

2.1. Morphology of Verbs

Table 1 shows the list of categories describing the verb forms and their respective sets of values. Some 3rd person forms differ in structure from the other forms, and/or exhibit different word order variations. These peculiarities are dealt with in the following sections.

Table 1. Grammatical categories of verbs

Category	Value	Example
Tense (9 members)	Present, Aorist, Imperfect (simple forms)	<i>чета, четох, четях</i>
	Perfect	<i>чел съм</i>
	Pluperfect	<i>бях чел</i>
	Future	<i>ще чета</i>
	Future Perfect	<i>ще съм чел</i>
	Future in the Past	<i>щях да чета</i>
	Future Perfect in the Past	<i>щях да съм чел</i>
Polarity (2 members)	Affirmative	<i>чета, щях да чета</i>
	Negative	<i>не чета, няма да чета, не ще чета, нямаше да чета</i>
Voice (2 members)	Active	<i>чета, щях да чета</i>
	Passive	<i>четен е</i>
Mood (3 members)	Indicative	<i>чете, ще чете</i>
	Conditional	<i>бих чел</i>
	Imperative	<i>чети, да чете, не чети, недей да четеш, недей чете</i>
Evidentiality (4 members)	Testimonial	<i>чете, ще чете</i>
	Conclusive	<i>четял съм, четял е</i>
	Renarrative	<i>четял съм, четял</i>
	Dubitative	<i>четял съм бил, четял бил</i>

Several points of clarification are in order with respect to the verb categories that have been subject to different interpretations, particularly Mood and Evidentiality.

Mood denotes the speaker's attitude toward the objective reality of a state of affairs or the possibility for something to happen. The moods, described traditionally for Bulgarian, are the Indicative, the Imperative and the Conditional (Andreychin et al. 1983; Kutsarov 2007; Nitsolova 2008). Other members of the category, such as the Renarrative (Andreychin et al. 1983) and the Conclusive (Kutsarov 2007), as well as more complex mood systems (Nitsolova 2008) have also been proposed.

Evidentiality (*вид на изказването – type of utterance* (Kutsarov 2007), *модус на изказването – mode of utterance* (Gerdzhikov 2003), *хипернаклонение реалис I и реалис II/ – hypermood realis I, II* (Nitsolova 2008) is a category that expresses the attitude of the speaker to the information he/she renders, primarily whether the speaker is the source of information or whether he/she reports someone else's statement (renarrative). It may also deal with whether the statement is based on direct observation or on the basis of the speaker's conclusions (conclusive), and may show the speaker's uncertainty towards the truth of a reported statement (dubitative).

For the purposes of verb form recognition we adopt the widely accepted three-member mood system and the four-member evidentiality system proposed by Gerdzhikov (2003). The latter is based on two distinctive features – renarrativity and subjectivity and includes: the testimonial (unmarked for both), the renarrative (+renarrativity, -subjectivity), the conclusive (-renarrativity, +subjectivity), and the dubitative (+renarrativity, +subjectivity).

With respect to the category of Voice, we adopt the two-member Active – Participial Passive distinction (Kutsarov 2007), excluding *ce* passive, as grammatical and lexical reflexivity are hard to distinguish in many cases. The Passive voice forms discussed below follow Nitsolova (2008: 238-239).

2.2. Structure of Bulgarian Verb Forms

In Bulgarian, the simple verb forms are the affirmative indicative active testimonial forms of the Present, the Imperfect and the Aorist, some of the affirmative imperative forms, and some of the affirmative renarrative forms in the 3rd p. sg.

Analytical verb forms make up for the most part of verb forms and include the forms for the rest of the tenses, the Passive voice, the Conditional (the synthetic Conditional is obsolete), the imperative forms with *нека*¹ and *недей*, most of the non-evidential forms, as well as all the nega-

¹ The semantics of the forms with *нека* is not truly imperative.

tive forms². An analytical verb form consists of a head verb, one or more auxiliary verbs and/or particles (*ще, не, да*) and/or the conjunction *да*.

The auxiliaries *съм, бъда, ща, бивам*, as well as the head verb agree in number and person with the subject. The aorist and the imperfect active participles and the past passive participle agree with the subject in gender and number. The analytical verb forms headed by a finite verb inherit its person and number. The analytical verb forms headed by a participle inherit the participle's gender and number and the auxiliary verb(s)' person.

A consequence of the relatively free word order in Bulgarian is that many of the analytical verb forms allow regular word-order variations and the possibility for insertion of external elements and whole phrases between their elements. Below we do not aim at providing a full grammatical account but rather at describing the general rules for the word-order and insertion constraints. Exceptions to the proposed rules may be found, especially in older texts and colloquial speech.

2.3. Word Order of Bulgarian Verb Forms

2.3.1. Auxiliary and head verb

When a verb form, built by the auxiliary *съм* and a participle (aorist, imperfect or passive), is at the beginning of the sentence, the auxiliary follows the head verb – e.g. *ходил съм* (Perfect), *четял съм* (renarrative Present and Imperfect), *четен е* (passive Present and Perfect); in all other positions the auxiliary precedes the head verb – e.g. *съм ходил, съм четял, е четен*.

The Imperfect forms of *съм* (*бях*) may precede the head verb regardless of its position in the sentence or the clause, but inverted forms are also found in poetry, in colloquial speech, etc. (Nitsolova 2008: 292-301) – e.g. *бях чел, чел бях* (Pluperfect), *бе(ше) четен, четен бе(ше)* (passive Aorist, Imperfect, Pluperfect). The non-evidential forms containing the aorist participle of *съм* (*бил*) – *бил чел, чел бил* – exhibit the same behaviour.

The passive forms that comprise the auxiliaries *бъда* or *бивам* (most of them are obsolete) – *бъда/бивам четен* (Present), *бидох – биде четен* (Aorist), and *бивах – бивах четен* (Imperfect), do not allow inversion.

In the Conditional the auxiliary typically precedes the head verb participle, but the inverted word order – *дошъл бих*, may be found in older texts, in poetry, etc. (Nitsolova 2008: 396).

The auxiliaries usually precede the *да*-complex (the part of the verb form after the conjunction *да* (Avgustinova 1997)), but, although rarely,

² The enumerated forms do not represent an exhaustive list. For instance, the synthetic conditional – *ядвам*, marginal or not widely accepted forms have not been included.

may follow it³. Such forms are the negative Future and Future Perfect, the Future in the Past and Future Perfect in the Past and the corresponding non-evidential forms, the Imperatives with *нека (да)* and *недей(те) (да)*.

The future and the negative particles *ще*, *не*, as well as their combination *не ще* precede the rest of the verb form, so that it cannot have an inverted variant – *ще пиша*, **пиша ще*, *ще съм писал*, **съм писал ще*, *не ще съм писал*, **писал съм не ще*. The restriction also holds when the negative particle appears in the *да*-complex, immediately after the conjunction: *щях да не съм ги писал*, **щях да съм ги писал не*.

The particle *да* in the Imperative forms does not allow inversion, too – *да вървим*, **вървим да*.

2.3.2. Combination of auxiliary verbs

The non-evidential forms may have up to three linearly ordered auxiliaries. The forms containing the aorist participle and the Present tense of *съм* may exhibit different word order of the two auxiliaries if they come before the head verb, e.g. – *бил съм/съм бил дошъл*. If the head verb precedes the auxiliaries, their order is to a great extent fixed: *дошъл съм бил*, *?дошъл бил съм*. The same holds for the respective passive forms: *бил съм даден*, *съм бил даден*, *даден съм бил*, *?даден бил съм*. The forms marked with ? are strongly marked as colloquial.

The Detached Auxiliary complex (the part of the verb form before the conjunction *да* (Avgustinova 1997)) in the forms containing the aorist participle of *ща* – *щял*, together with the aorist participle or the Present tense of *съм*, or both, exhibits very free word order with respect to each other – e.g. *щял съм бил да дойда*, *бил съм щял да дойда*, *щял бил съм да дойда*, *съм бил щял да дойда*. The same holds for the passive.

2.4. Insertion of External Components

At certain positions analytical verb forms allow insertion of external components. There are three types of positions between the components of an analytical form.

The **first type** does not allow any external components. It is the position between the negative particle *не* or the future particle *ще* and the Present tense auxiliary *съм* (except for the 3rd p. sg. form) – *не съм чел*, *не съм четял*, *ще съм чел*, *ще съм четен*; between *не* and *ще* (rare forms) – *не ще чете*, *не ще е чел*; between the aorist active participle of *няма* (*нямало*) and the Present auxiliary *съм* in the negative of some non-evidential forms – *нямало съм да нося*; between *ще* and *да* in presumptive forms – *ще да е ходил*.

³ Inverted forms may be found rarely, in older texts, colloquial speech and in poetry: *да дойде щеше, като се мръкне*.

The **second type of position** is reserved for pronominal clitics (accusative and dative, including the reflexive and the reciprocal pronominal clitics) and/or the question particle *ли*. There are verbs, such as *смея се*, *въобразявам си*, *състезавам се* where the reflexive (reciprocal) particle is part of the lemma, and other verbs, such as *мързи ме*, *хрумне ми*, *гади ми се*, where the pronominal clitic or both the reflexive particle and the pronominal clitic are part of the verb lemma (Коева 2010). Such verbs may be called grammatical compounds (and viewed as a class of multiword expressions). The automatic grammatical annotation (POS tagging and lemmatisation) provides information for unambiguous grammatical compounds – e.g. *зазорява се*, *домъчнява ми*, *гади ми се*. For the time being, the ambiguous cases remain unresolved – e.g. *целуват се* (reflexive, reciprocal), *момичето се мие* (reflexive), *боята се мие лесно* (middle), although some combinations of clitics and particles allow disambiguation: *чете ми се* (optative).

A pronominal clitic complex is either a single pronominal clitic or a combination of an accusative and a dative clitic. The Bulgarian pronominal clitics precede the head verb unless that would place them at the beginning of a sentence or a clause. Their order with respect to the verbal clitics (clitic cluster, cf. Avgustinova (1997)) and to one another has been well studied (Hauge 1976, Even 1979, among others). The dative clitic (including the dative reflexive/reciprocal) always precedes the accusative (including the accusative reflexive/reciprocal). This rule is also relevant for the lexicalised pronominal clitics (particles) which are part of the verb's lemma, as well as for the dative ethic (a stylistic usage of the dative or the dative reflexive which may co-occur with the lexicalised and/or the true pronouns).

The particular components between which the position of the pronominal clitics is licensed are discussed below.

1) **the auxiliary *съм* and the head participle.** The position of the pronominal clitics varies with respect to the auxiliary verb – the clitics follow the Present tense *съм* to the exception of the 3rd p. sg. – *(не) съм му го чел, щях/нямаше да съм му го чел, (не) съм му четен*, and precede the 3rd p. sg. *съм – (не) му го е чел, (не) му е четен*, and all the forms of *бъда* and *бивам*. The Imperfect of the auxiliary *съм* may either precede or come after the clitic complex – *(не) бе(ше) му го чел, (не) му го бе(ше) чел*.

2) **between the negative particle *не* and the head verb.** These cases encompass the negative forms corresponding to synthetic affirmative forms – e.g. *не му го чета* (Present), *не му го четох* (Aorist), *не му го четях* (Imperfect), *не му го чети* (Imperative), *не му го чел* (renarrative).

3) **between the particle *не* and the auxiliary verb.** The auxiliary may be the 3rd p. sg. Present tense *съм – не му го е чел, не му е четен*; the Imperfect tense of *съм – не му го бях чел, не му бе(ше) четен*; the auxiliary

бъда – *не му бъде четен*; the auxiliary *бивам* – *не му бива четен*; the aorist participle of *съм* – *не му го бил четял/чел, не му бил четен*.

4) **between the head participle and the auxiliary verb.** The auxiliary verb may be the 3rd p. sg. Present tense *съм* – e.g. *чел му го е, четен му е*; the Imperfect tense of *съм* – e.g. *чел му го бях, четен му бе(ше)*, the aorist participle of *съм* – *чел му го бил*.

5) **between the future particle *ще* and the head verb** – the Future tense forms – *ще му го чета*.

6) **between the future particle *ще* and the auxiliary verb.** The auxiliary may be the 3rd p. sg. Present tense *съм* – e.g. *ще му го е чел, ще му е четен*; or the auxiliary *бъда* – *ще му го бъда чел, ще му бъде четен*.

7) **between the conjunction *да* and the head participle.** These forms include the negative forms of the Future active – *няма да му го чета*, the affirmative and the negative forms of the Future in the Past – *щях да му го чета, нямаше да му го чета*, the Imperative – *нека да му го чета, недей да му го четеш*, non-evidential forms – *щял съм бил да му го чета, нямало съм да му го чета*.

8) **between the conjunction *да* and the auxiliary verb.** The auxiliary may be the 3rd p. sg. Present tense of *съм* and *бъда* (all forms) *няма да му го е/бъда чел, щеше да му го е/бъде чел, щял/нямало да му го е/бъде чел, няма да му е/бъде четен*.

9) **between two auxiliary forms.** These forms include the non-evidential forms that contain the Present tense and the aorist participle of *съм* – *(не) съм му го бил чел/четял*.

The question particle *ли* may appear after all components of the verb forms – the head verb, the participle or the auxiliary with the following restrictions (*ли* does not appear after particles – *ще, нека, не, да* and the conjunction *да*):

- *ли* cannot appear between or after the clitic complex immediately followed by a participle – **съм му ли го дал, *съм му го ли дал*; after the clitic complex immediately followed by the Present tense of *съм* – **не му го ли е дал*; or with the head participle at the first position – **дал съм му го ли, *дал му го ли е, *дал съм му ли го, *дал му го ли е*;
- imperatives do not allow the interrogative particle *ли*;
- in forms built with the conjunction *да*, the interrogative particle *ли* appears either after the first auxiliary or after the whole verb form – *щях ли да му го дам, щях да му го дам ли*;
- after *съм* the interrogative particle *ли* can appear only in negative forms – *не съм ли му го дал*.

The **third type** of position is between the Detached Auxiliary Complex and the *da-complex*. It is relatively flexible and allows insertion of various phrases – e.g. *няма* [*AdvP* *никъде*] *да ходя*; *щял бил* [*PP* *на сестра си*] *да купи рокля*; *нека* [*NP* *Иван*] *да дойде*, including (rarely) entire clauses. Another position may be opened between the Core Clitic Cluster (the Present tense of *съм* and the pronominal clitics (Avgustinova 1997)) and the participle – *съм му го вече дал* (also possible with the Imperfect tense or the aorist participle of *съм* – *бях/бил му го вече дал*); before the pronominal clitics when the auxiliary is the Imperfect of *съм* – *бях вече го чел*; between the 3rd p. sg. Present of *съм* or all the forms of *бъда* or *бивам* and the participle – *е/бъде вече чел*, *бива скоро възнаграден*. The class of components that may fill this position is limited (adverbs).

While the description in the paper offers generalisations about the variants of word order and the possibilities for insertion of external components in the analytical verb form, the patterns suggested do not exhaust explicitly all permissible combinations due to: (a) the possibility to combine word order and insertion, which on the one hand increases the options, and on the other – imposes certain restrictions; (b) the increase of the number of auxiliaries and the addition of *ли* leads to further combinations and restrictions.

Rather than trying to encompass all the possible cases (for many of which examples are not readily available), we adopt a different approach. As for a given position the maximum number of components is limited, as is the set of classes to which they belong, we define the positions at which word order variation and insertions take place, the classes of elements that may be inserted and the maximum number of these elements. This is done for two reasons. First – the number of patterns will be much larger if all combinations are formulated. Second – patterns match grammatically correct forms.

3. Verb Form Recognition

Here we present a pattern-based method for verb form recognition for the purposes of clause splitting and other NLP applications. The patterns rely on lemma and POS to match the components of the verb forms and possible external elements between the components. Verb form recognition is performed after sentence splitting and POS tagging.

Preprocessing is carried out using the Bulgarian Language Processing Chain (Koeva, Genov 2011) which includes the following tools: sentence splitter, tokeniser, POS tagger, and lemmatiser. Some verbal grammatical compounds are also identified by the lemmatiser.

3.1. Formal Description of Verb Forms

We have developed manually a set of patterns that recognise analytical verb forms and tag them with grammatical features such as tense,

mood, voice (as described in section 2.1). The patterns are devised in such a way as to recognise basic word order variants, such as auxiliary – head verb, head verb – auxiliary, negativity marker – auxiliary – head verb, etc., and to identify classes of inserted elements as external to the verb form (2.2.-2.3.). The word order of the inserted elements is not strictly defined, thus enabling the recognition not only of more frequent, but also of rarer, substandard or old variants. At present, 834 patterns corresponding to 84 different combinations of grammatical features have been defined for the Bulgarian verb forms.

Example 1 presents a sample of patterns with their formal description and usage illustrations. Each component can be defined in one of the following ways: (i) by their lemma (e.g., negation particle *не*); (ii) by their lemma and grammatical constraints for the particular form (e.g., auxiliary *съм:Vr1* in 1st person, present tense); (iii) by their POS with or without additional grammatical constraints (e.g., *Vqo* non-definite form of the past passive participle of a verb); or (iv) by an exclusion category list (e.g., $\{-V,-U,-C\}$ – any POS other than a verb, a punctuation mark or a conjunction).

The possible insertions of external elements in certain positions are in brackets, noting the maximum allowed number (or ‘n’ for any number) and a list of possible elements defined by a lemma or a POS with or without additional grammatical constraints or by an exclusion category list.

Example 1. Sample of Verb Form Patterns. The components of the verb form are in bold; the external elements intervening the verb form elements are underlined. Default values for each category (bold in Table 1) are not explicitly listed, e.g. Present = Present, Affirmative, Active voice, Indicative mood, Testimonial.

Grammatical Features	Pattern	Example
Present	Vr	<i>Мисля да му дам книгата.</i>
Present+Neg	не (4, {ли,се,си,Р}) Vr	<i>Не му <u>ли</u> я даде?</i>
Present+Pass	съм:Vr1 (3, {се,си,Р}) Vqo	<i>Аз съм <u>си</u> му дадена вече за жена.</i>
Present+Pass	съм:Vr3 Vqo	<i>Книгата му е дадена.</i>
Present+Pass+Neg	не съм:Vr1 (3, {се,си,Р,ли}) Vqo	<i>Не съм <u>ли</u> му дадена вече за жена?</i>
Present+Pass+Neg	не (4, {се,си,Р,ли}) съм:Vr3 Vqo	<i>Не му <u>ли</u> е дадена вече за жена?</i>
Future_Perf_in_the_Past	ща:Vd (n, {-V,-U,-C}) да съм:Vr (3, {се,си,Р}) Vxo	<i>Щях <u>ли</u> <u>толкова бързо</u> да съм я прочел?</i>

3.2. Recognition of Verb Forms and Verb Chunks

The method presented here builds on a previous rule-based approach for the recognition of verb forms (Stoyanova, Leseva, Koeva 2013; Lozanova et al. 2013). The verb form recognition takes as input a tagged sentence (POS, lemma, grammatical information) and applies a set of syntactic patterns to identify all verb forms in the sentence. In the pattern recognition, priority is given to the longest match. External elements are clearly identified as such and are not considered as part of the verb form.

Some of the verb forms are ambiguous as they can be matched by more than one pattern, e.g. certain renarrative forms for the Aorist coincide with the non-evidential forms for Present Perfect. As our purpose at present requires only recognition of verb forms, disambiguation is among our future tasks.

4. Conclusions

The proposed pattern-based method for partial syntactic analysis is general and to a large extent applicable for different languages since it relies on a set of patterns for the identification of verb forms. The identification of verbal multiword expressions will additionally help to split them between syntactic chunks or clauses.

Our future work will be focused, on the one hand, on improving the methods for verb form recognition and clause splitting, and on the other – on integrating the methods in advanced NLP applications, such as anaphora resolution, semantic role labelling, parallel text alignment at phrase and word level, and semantic disambiguation.

REFERENCES

- Abney 1996:** Abney, S. 1996. Partial Parsing via Finite-State Cascades. // *Natural Language Engineering*, 1 (1), 1995, Cambridge University Press.
- Andreychin et al. 1983:** Andreychin, L, P. Asenova, E. Georgieva, K. Ivanova, R. Nitsolova, P. Pashov, H. Parvev, R. Rusinov, V. Stankov, S. Stoyanov, K. Cholakova. *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Vol. 2. Morphologiya. Sofia: BAS Press, 1983.
- Avgustinova 1997:** Avgustinova, T. *Word Order and Clitics in Bulgarian*. Saarbrücken Dissertations in Computational Linguistics and Language Technology, Volume 5. Saarbrücken: DFKI, 1997.
- Gerdzhikov 2003:** Gerdzhikov, Georgi. *Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik* (in Bulgarian), Sofia: St. Kliment Ohridski, 2003, ISBN 954-07-1834-1.
- Grover, Tobin 2006:** Claire Grover and Richard Tobin. Rule-Based Chunking and Reusability. // *Proceedings of the Fifth International*

- Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2006)*. Genoa, Italy, 2006.
- Even 1979:** Even, R. *A Grammar of Bulgarian Clitics*. Doctoral Dissertation, University of Washington, 1979.
- Hauge 1976:** Hauge, K. R. *The Word Order of Predicate Clitics in Bulgarian*. Meddelelser No. 10. University of Oslo, 1976.
- Kermes, Evert 2001:** Hannah Kermes and Stefan Evert. Exploiting large corpora: A circular process of partial syntactic analysis, corpus query and extraction of lexicographic information. // *Proceedings of the CL2001 Conference*, Lancaster University, 2001.
- Koeva 2010:** Koeva, S. *Balgarskiyat FrameNet 2010*. Sofia, 2010.
- Koeva, Genov 2011:** Koeva, Sv. And A. Genov. Bulgarian Language Processing Chain. // *Proceeding to The Integration of multilingual resources and tools in Web applications Workshop in conjunction with GSCL 2011*, University of Hamburg, 2011.
- Kutsarov 2007:** Kutsarov, Georgi. *Теоретична граматика на българския език. Морфология* (in Bulgarian). Plovdiv: Paisiy Hilendarski.
- Lozanova et al. 2013:** Lozanova, Slavina, Ivelina Stoyanova, Svetlozara Leseva, Svetla Koeva, Boian Savtchev. Text modification for Bulgarian Sign Language users. // *Proceedings on Predicting and Improving Text Readability for Target Reader Populations*. Stroudsburg, PA: The Association for Computational Linguistics, 2013, 39–48.
- Nitsolova 2008:** Nitsolova, Ruselina. *Balgarska gramatika. Morfologiya* (in Bulgarian), Sofia: St. Kliment Ohridski, 2008.
- Oepen et al. 2014:** Oepen, S., M. Kuhlmann, Y. Miyao, D. Zeman, D. Flickinger, J. Hajic, A. Ivanova, and Y. Zhang. SemEval 2014 Task 8: Broad-Coverage Semantic Dependency Parsing. In *Proceedings of SemEval*, 2014, 63–72.
- Puskasu 2004:** Puscasu, G. A Multilingual Method for Clause Splitting. // *Proceedings of the 7th Annual Colloquium for the UK Special Interest Group for Computational Linguistics (CLUK 2004)*, Birmingham, United Kingdom, 2004, 199–206.
- Stoyanova, Leseva, Koeva 2013:** Stoyanova, I., S. Leseva, S. Koeva. Rule-based Clause Splitting for Bulgarian and English. // *Proceedings of the 32nd International Conference on Lexicon Grammar*. Faro: Universidade do Algarve, 2013.
- Surdeanu, Turmo 2005:** Surdeanu, M., J. Turmo. Semantic role labeling using complete syntactic analysis. // *Proceedings of the Ninth Conference on Computational Natural Language Learning (CONLL '05)*. Stroudsburg, PA, USA: Association for Computational Linguistics, 221–224.

ON THE AUTOMATIC RECOGNITION OF BULGARIAN VERB IDIOMS

Maria Todorova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The paper presents a formalized description of Bulgarian verb idioms aiming at their preprocessing in text. We present a uniform lexicalized description of 1,000 Bulgarian verb idioms, covering categorical, pragmatic and grammatical information. The method for formal representation of idioms includes a morpho-syntactic dictionary covering both paradigmatic characteristics of verb idioms and a system of rules covering their syntagmatic characteristics. The linguistic information follows the DELA formalism, created by M. Gross.

Key words: verb idioms, electronic dictionaries, Bulgarian language, Natural language processing, language technologies

1. Introduction

The term idiom is used for a fuzzy category whose definition and investigation are unclear even nowadays (Nunberg et al. 1994). What is obvious is that idioms are phrases or sentences that involve some degree of lexical, syntactic, and/or semantic idiosyncrasy. The study of verb idioms and their inflection with a view to their automatic identification is a new and relatively unexplored field, especially in Bulgarian Computational Linguistics. Their automatic identification requires lexical resources with description of their wordforms. Fellbaum (2005) underlines that the specific behaviour of idioms is a signal for the need of their distinct formalized treatment in a computational lexicon. This task is not trivial, as in most cases regular grammar rules are not applicable for the class. Verb idioms, especially in morphologically rich languages, are characterised with inflectional irregularities and lexical and syntactic flexibility.

We propose a formalized representation for the encoding of the grammatical and syntactic behaviour of verbal idiomatic expressions. It combines dictionaries and a set of local rules for the automatic acquisition of verb idioms in text. The description is applicable in all tasks related to automatic processing of texts and contribute to the correct automatic identification of the grammatical and lexical meaning of any particular lexical unit.

2. Verb idioms with a view to their formal representation

The peculiarities of idioms origin from their graphical form and from their semantic characteristics. They consist of two or more component words and they have a constant referent. This reflects their functional characteristics – idioms represent different levels of morphological, syntactic, distributional or semantic irregularities and at the same time this is the reason for their homonymy with free expressions.

With a view to the automatic recognition we consider for verb idioms all idioms with verbal head. Verb idioms have rich inventories of synthetic and analytical verb forms combined with a complex and flexible word order and different structural peculiarities, such as mandatory components, discontinuous components, etc. The component structure of verb idioms results in the variations of components order and insertions. For example *paham nosa si* (literally – to put my nose in sth. ‘to be very curious’) can be transformed in *paham si nosa*, or *nosa si paham* and at the same time allows modifier insertion *paham si (lubopitniya) nos*. Morphological irregularities in comparison with free expressions can be illustrated from the lack of singular forms of *broim se na prasti* (literally – you can count us on fingers ‘we are a few’) or the fixedness in 3-rd person of *blizo e do uma* (literally – it's near the mind ‘sth. is understandable easily’). Another challenge that poses the description of verb idioms is the determination of their lemmas. This task is open not only for Bulgarian (Todorova 2009), but in world practice (Savary 2005). Functional specifics of idioms reflect in incorrect recognition in the processes of lemmatization, tagging and sense definition.

3. Creation of the dictionary

The construction of formalized morpho-syntactic dictionary of idioms poses some specific tasks as the extraction, selection and normalization of lexical units. We extracted 1,000 Bulgarian verb idioms according to the frequency of their verbal head from a database of 27, 900 idioms excerpted from reliable dictionaries of Bulgarian idioms. The preprocessing and normalisation of lexical units is described in details in Todorova (2015). The unification of the lemmas of selected verbal idioms was performed manually. The next step was to provide coverage of all regular and irregular forms in the description.

3.1. Formalizing the morpho-syntactic properties of verb idioms

The formalized description of verb idioms’ paradigm, we propose, combines their paradigmatic and syntagmatic features. The theoretical background of our dictionary is the conceptual framework for morphosyntactic description of MWEs, proposed by Koeva (2006). We applied it with

respect to Bulgarian verb idioms. The description of Bulgarian verb idioms' morphology is proposed in Todorova (2009; 2015) and resolves some grammatical issues such as: the unification of verb idioms' lemma; the inflectional paradigm of individual paradigmatic types and the possible idiomatic paraphrases. A system of inflectional types for verb idioms was formulated with a view to inflective dictionary. Those types cover both verb idioms' word-formation and word order specifics.

The unambiguous determination of the idiom lemma requires the definition of uniform rules. We apply the definition of lemma, as the most unmarked paradigmatic form of the language unit's real usage (Koeva 2008: 25) in a principle of minimalism and neutrality of abstract lemma. The principle is introduced in the dictionary: *any idiom constituent is presented in the most unloaded with grammatical features form, for which when combined with other constituents idiomaticity of the expression remains*. The idiomatic construction is presented in the form containing only constituents mandatory for idiomaticity.

As the paradigm of an idiom is a set of all its real usable word forms, the idiom word form is unique sequence of components with a unique grammatical meaning, assigned to idiom lemma. The description of paradigmatic characteristics has the following grouping <lexical unit – lemma, structure class, structure subclass, inflection type, inflection subtype>. For example *izlizam (izlizam.VIT15:R1s) ot kojata(kojata.NFsdk) si, VC-PREP_Nk_si. (to be outrageous)*.

One of the main tasks with a view to the graphical form of verb idioms and the representation of their syntagmatic peculiarities is their grouping in structural types and in formal paradigmatic subtypes respectively. Recent researches into multiword expressions (MWEs) focus the description of verbal MWEs on their components and structure (Villavicencio et al. 2004; Gregoire 2010). The idiomatic paradigm includes all quantitative and positional changes of the idiom components. Those are constructive and combinatorial characteristics as insertion, replacement and optionality of components.

From the unified lemma we identify structural classes considering the number, linear order and the part of speech of idioms' components. Word order specifics and categorial characteristics of idioms' components determine the structural types. The inflection of non-head components determines structural subtypes. The inflective peculiarities of the head verb defines idiomatic inflectional types.

In the table below we represent the most frequent structural types in the dictionary. The components within the verb idiom structure are grouped according to the degree of inflection regularness: frozen form,

semi-frozen, non-frozen. We also envisage some positions within the verb idiom as a part of structure – the position of possible modifier, the position of an argument, possessive positions.

structural type	description	example	occurrences
V-Nk	verb component with full paradigm and a noun component with frozen form	<i>hvarlyam kotva</i> (to settle)	154
V~N2~PREP_ Nk	verb component with full paradigm, object position, preposition and a noun component with frozen form	<i>pravya neshto na sol</i> (break something to small pieces)	83
V-(Nk _POSsi)	verb component with full paradigm, a noun component with frozen form and possessive modifier position	<i>paham nosa si</i> (to be insolently curious)	75
V-Nk-(na_ N2)	verb component with full paradigm, a noun component with frozen form and an object position	<i>podavam raka na nyakogo</i> (help to someone)	72
V-PREP-Nk	verb component with full paradigm, preposition and a noun component with frozen form	<i>umiram ot stud</i> (to feel very cold)	65
V-PREP_(NON1_ Nk)	verb component with full paradigm, preposition, possessive modifier position and a noun component with frozen form	<i>padam v nechii ochi</i> (lose authority for someone)	52
V- (NON1_ Nk)	verb component with full paradigm, possessive modifier position and a noun component with frozen form	<i>vdigam nechie kravno</i> (make someone angry)	40
V-Ak-Nk	verb component with full paradigm, adjective with frozen form and a noun component with frozen form	<i>vdigam byalo zname</i> (give up)	26

4. Dictionary format

The specific paradigmatic features of idioms determine several ways for their formalization. One option is a list of all possible paradigmatic realizations of verb idioms, but such a resource is too voluminous and difficult to elaborate manually, especially in language with rich inflectional paradigms. M. Gross (1996) proposes lexico grammatical approaches as the most ap-

appropriate framework for the formal presentation of MWEs forms. They include a list of base forms and group of rules valid for certain phrasal groups. These rules are called local grammars. The creation of inflective local grammars and dictionaries can be based on different mathematical formalisms, as final state transducers (Kartunen et al. 1992; Kartunen 1993) and databases (Copestake et al. 2002). Formalized description of idioms can be built also with unification grammars (Sag. et al. 2002; Villavicencio et al. 2004). Different approaches and platforms for generation of MWE forms have been proposed, such as the parameterised equivalence class method of the DUELME database (George et al. 2013) and linear string description in the POLENG formalism (Gralinski et al. 2010).

Our description is created using the graph-based morpho-syntactic generator of MWE Multiflex (Savary 2009) which combines simple words morphology and MWE forms generation. It is one of the applications based on the DELA format and is incorporated in the Unitex¹ system. The format DELA (Dictionnaires électroniques du LADL) (Kortua and Silberstein 1990, Silberstein 1993a; 1993b), developed in the laboratory of automatic linguistic processing (LADL) at the French National Center for Scientific Research (CNRS) focuses on extensive morphological analysis of lexical units through automatic matching of words in the text with the full list of possible grammatical annotations.

The automatic word formation of a verb idiom is performed from a lemma and inflective grammars representing different inflective types. The lemmas in the dictionary and their inflective grammars are related by means of the inflective grammar name. Each inflective grammar correlates with specific inflective type through which the paradigm forms are generated and the description of the grammatical categories and characteristics is supplemented. The dictionary description is combined with a system of local syntactic rules (section 5.2 and 5.3). They allow automatic generation of the possible syntagmatic variations of Bulgarian verb idioms and their identification in a text.

5. Content of the dictionary

Our formalized description includes a dictionary of simple words (idiomatic components), dictionary of verb idioms, inflective grammars and local syntactic grammars presented as graphs.

The total number of verb idioms in the dictionary is 1000. They are divided into 30 structural types and are described with 50 inflective types in the grammar. The formal description includes a conventional idiomatic

¹ <http://www-igm.univ-mlv.fr/~unitex/>

lemma. Within lemma each component is labeled with the respective inflectional type (if variable) or fixed grammatical values (if not variable). Word order features of idioms are represented by rules for linear preceding of the components.

5.1. Inflection of the verb idioms' components

Verb idioms' components are listed in DELAS dictionary as simple words. The morphophonemic variations in the possible word forms are represented with inflectional grammars, describing verbal head's word-forms within the idiom. The assignment of the grammar to the idioms component provides the generation of its word forms. As illustrated on figure 1 for *izkarvam* in *izkarvam ot kojata* (*make s.o outrageous*). When the component paradigm is limited in comparison with its free word counterpart, we include it in the dictionary as a new word homonymous with some of the free words and their forms.

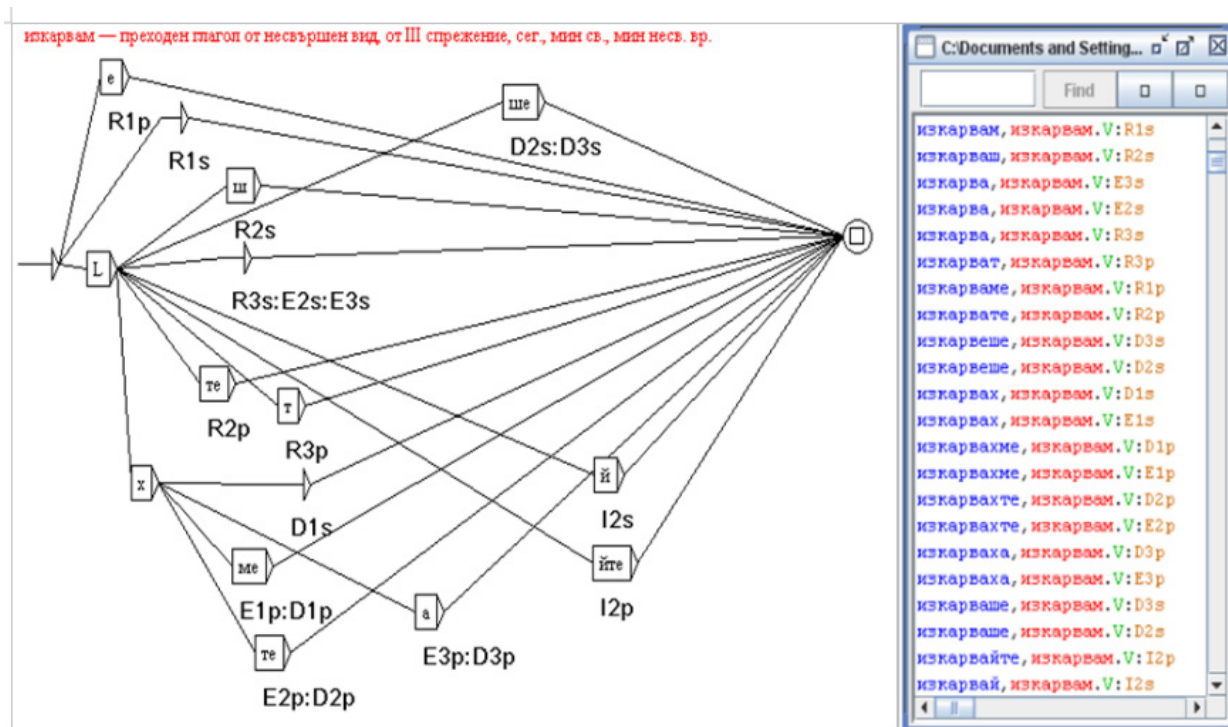

Figure 1. Generation of idioms' component forms

5.2. Verb idioms' components structure

Word order variations of idioms are described as MWE inflectional grammar, as illustrated on figure 2. for *broya*(*broya.VII:R1s*) *zvezdite*(*zvezdite.N6:fpdk*), *VC_V-Nk*. where each component is represented by a variable with definite position.

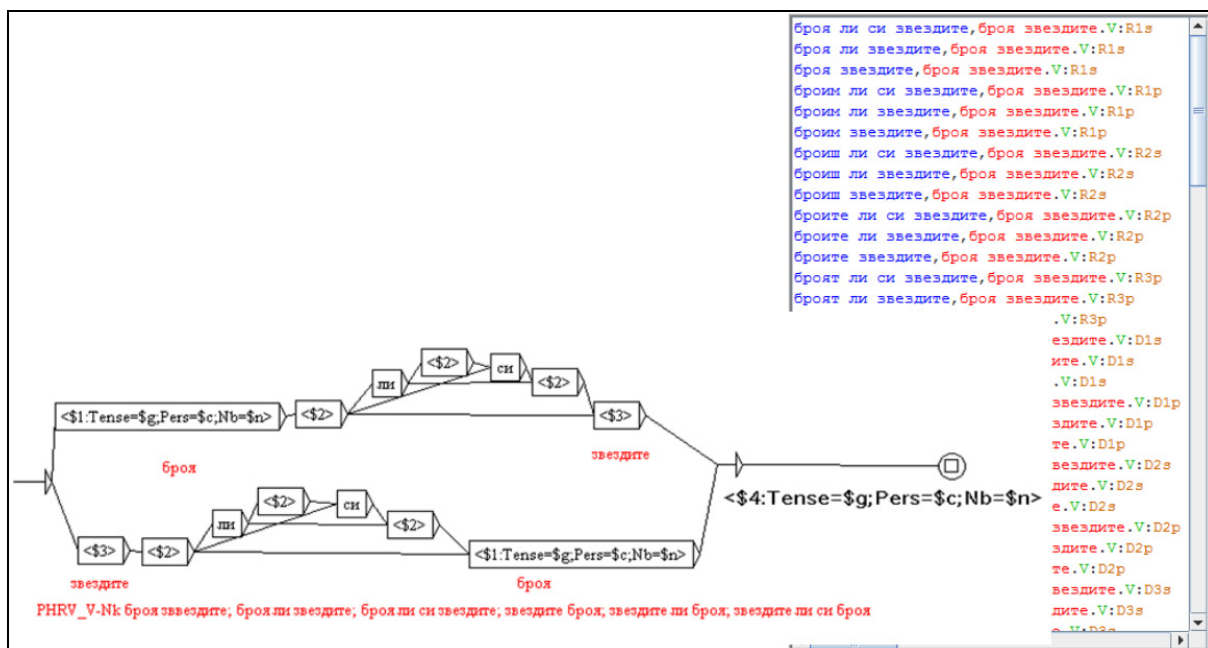

Figure 2. Idioms' structural variations

The variable number labels the component's position within lemma. They depend on structural subtype and cover: a) a fixed word order – *pravya na mat i maskara* (humiliate); and b) determined word order (possibility of insertion of specific classes or syntactic groups) – *imam (golyama) belya na glavata* (to be in (a big) trouble).

5.3. Verb idioms' syntagmatic description

The transformations and coordination of idiom components is represented by syntactic grammars and variable grammatical values. They represent typical paraphrases with a view to idiomatized position – *vrememeto mi nastapi* (it's my moment) -> *nastapi mi vrememto* -> *moeto vreme nastapi*.

The coordination features are represented by unified variables „\$“ where the grammatical limitations are set as a variable value. The endocentric coordination (fig. 3) of a component is governed by the idiom's head. Exocentric coordination (fig. 4) is the coordination of an idiom component with the word in the idiomatized subject or object position.

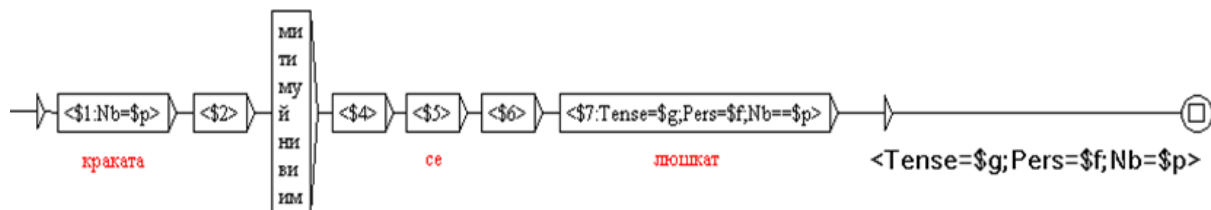

Figure 3. Endocentric coordination

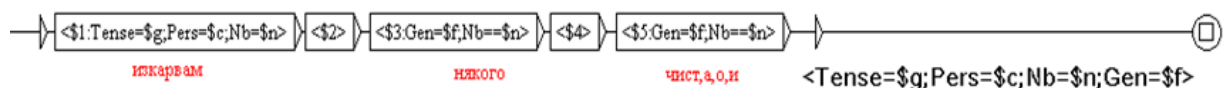

Figure 4. Exocentric coordination

6. Evaluation

In order to check the coverage and the frequency of dictionary entries in a corpus, it was applied on a part of the literature texts from Bulgarian National Corpus (BulNC²)³.

In 18.150 texts with 15,780,435 words were found totally 80.385 examples of verb idioms. With frequency over 1000 are 15 verb idioms, 80 verb idioms from the dictionary has frequency between 100 and 1000. With frequency between 11 – 100 are 163 verb idioms and 235 verb idioms has frequency between 1 – 10. There are no examples for 507 verb idioms.

As we can see from the results half of the dictionary entries have very broad coverage in the texts. This makes us conclude that the formalized description is quite reliable although dependable on the linguist's subjective opinion.

We consider that the Multiflex tool is expressive and efficient with respect to Bulgarian verb idioms. Of course as any other formal frame it determines some limitations and the need of compromises and clever decisions in some cases. Those are the overgeneration of the limited paradigms of idioms' components which are homonymic with some free word forms. The incorporation of possessive and objective syntactic transformations, as well as using subgraphs for pronoun forms within idioms' inflectional structure is also problematic.

The lack of occurrences for half of the dictionary entries in the corpus excerpt from Bulgarian literature we used arises questions in a few directions: what is the degree of actualness of dictionaries of Bulgarian idioms, based on Bulgarian literature classics (19-th and the beginning of 20-th century), nowadays and the need of precise corpus selection for testing concrete idioms.

Another conclusion with a view to semantic disambiguation of verb idioms arises from the fact that the most frequent verb idiom examples in the tested corpus are homonymic free phrases: *vdigna glava* (to be proud/ to raise head) with 6737 occurrences; *ostavyam na mira* (leave alone/ leave to the peace) with 2322 occurrences; *treska trese nyakogo* (to have

² <http://dcl.bas.bg/bulnc/>

³ The test was performed by Ivelina Stoyanova

fever/ to be nervous) with 2033 occurrences and *padna na kolene (to beg/to fall on knees)* with 1526 occurrences. Still there is no criteria to conclude which part of the occurrences are idiomatic and what is the percentage of free phrases among them.

7. Conclusions and Future work

Idioms are important both for the creation of specialized or wide coverage computational lexicons, and for the development of natural language processing (NLP) systems (Sag et al., 2002). The paper describes a knowledge-based method towards formalized description of Bulgarian verb idioms in an electronic dictionary. It is using the DELA formalism and the Multiflex tool application. The future improvement of the dictionary includes enlargement of dictionary entries, types and grammars and incorporating the verb idioms in the BulNet structure. Though the verb idiom forms, represented in dictionary are generated automatically from the inflectional types, the manual description of types is considerably slow and laborious. So in we plan to combine the formalized frame description with statistical heuristics on a corpus in order to get more data and to escape from subjectiveness in determining idioms' word formation. Further improvement of the verb idioms recognition is planned in testing the dictionary in tagging of large texts and distinguishing between idioms and homonymic free phrases in the semantic disambiguation.

REFERENCES

- Copestake et al., 2002:** Copestake, A., et al. Multiword expressions: linguistic precision and reusability. // *Proceedings of the 3-rd International Conference on language resources and evaluation (LREC 2002)*, 2002, 1–7.
- Fellbaum 2005:** Fellbaum, C. Theories of human semantic representation of the mental lexicon. // Cruse, D. A. (Ed.). *Handbook of Linguistics and Communication Science*, Berlin, Germany: Walter de Gruyter, 1749–1758.
- George et al. 2013:** George, M., G. Francopoulo. Model Description. // Francopoulo, G. (ed.). *LMF Lexikal Markup Framework*. Wiley Online Library. Chap. 2, 19–40.
- Gralinski et al. 2010:** Filip, Gralinski, Krzysztof Jassem, and Michał Marcinczuk. An environment for named entity recognition and translation. // *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association for Machine Translation (EAMT'09)*, Barcelona, 88–96.

- Gregoire 2010:** Gregoire, Nicole. DuELME: a Dutch electronic lexicon of multiword expressions. // *Language Resources & Evaluation* (2010) 44, 23–39.
- Gross 1996:** Gross, M. Lexicon-grammar. In: BROWN, K., and J. Miller, eds. // *Concise Encyclopedia of Syntactic Theories*. Oxford: Pergamon Press, 1996, 224–259.
- Kartunen et al., 1992:** Kartunen, L., R. M. Kaplan, and A. Zaenen. Two-level morphology with composition [Online report]. // *Proceedings of the 14-th Библиография 181 International Conference on Computational linguistics (COLING'92)*. Vol. 1. Association for Computational Linguistics, 1992. 141–148. <<http://bit.ly/14ue8re>.>
- Kartunen 1993:** Kartunen, L. Finite-state lexicon compiler. ISTL-NLTT-1993-04-02 [Technical Report]. Palo Alto: Xerox Corporation Research Center, April 1993.
- Koeva 2006:** Koeva, Sv. Inflection Morphology of Bulgarian Multiword Expressions. // *Computer Applications in Slavic Studies*, Bъyan Penev Publishing Center, Sofia, 201–216, 2006.
- Koeva 2008:** Коева, Св. Българският ФреймНет. Семантико-синтактичен речник на българския език – концептуален модел. // Коева, Св., съст. *Българският ФреймНет: Семантико-синтактичен речник на българския език*. София: БАН, 2010, 5–57.
- Kortua, Silberstein 1990:** COURTOIS, B., and M. Silberstein. Dictionnaires electroniques du francais. // *Langue française*, 1990, 87(1), 3–4. <bit.ly/1yf004M>
- Nunberg et al. 1994:** Nunberg, G., I. Sag, and T. Wasow. Idioms. // *English. Language*. 1994, (70), 491–538.
- Sag et al. 2002:** Sag et al., 2002. Multiword expressions: a pain in the neck for NLP [Online report]. // *Proceedings of the 3rd International Conference on intelligent text processing and computational linguistics (CICLing–2002)*. Berlin, Heidelberg: Springer, 2002. 1–15. <<http://bit.ly/1KJc6ou>.>
- Savary 2005:** Savary, A. A formalism for the computational morphology of multiword units. // *Archives of control sciences*, 2005, 15(3), 437–449.
- Savary 2009:** Savary, A.: Multiflex: A Multilingual Finite-State Tool for Multi-Word Units. // Maneth, S. (ed.) *Implementation and Application of Automata*. LNCS, vol. 5642, 237–240. Springer, Heidelberg (2009)
- Silberstein 1993a:** Silberstein, M. *Dictionnaires électroniques et analyse 180 automatique de textes: le système INTEX*. Paris: Masson, 1993.
- Silberstein 1993b:** Silberstein, M. Les groupes nominaux productifs et les noms composés lexicalisés. // *Linguisticæ investigationes*. 1993, 17 (2), 405–425.

Todorova 2009: Тодорова, М. Лексикализирана граматика на български глаголни фразеологизми. // *Български език*. 2009, (3), 70–83.

Todorova 2015: Todorova, 2015. Todorova, Maria. *Typology and Properties of Multiword Expressions in Bulgarian*. Verb idioms. PHD Thesis, Sofia 2015.

<http://dcl.bas.bg/Disertacia_M.Todorova/M.Todorova_disertacia.pdf>

Villavicencio et al. 2004: A. Villavicencio, A. Copestake, B. Waldron, F. Lambeau. The lexical encoding of MWEs. // *Proceedings of the ACL 2004 workshop on multiword expressions: Integrating processing*. Barcelona, Spain, 2004, 80–87.

VERBAL MULTIWORD EXPRESSIONS IN THE BULGARIAN NATIONAL CORPUS

Maria Todorova, Ivelina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The paper is focused on verbal MWEs and investigates their usage in the Bulgarian National Corpus. The study employs a large dictionary of 27,902 Bulgarian verbal MWEs. The analysis aims at enhancing dictionary description of verbal MWEs, and can also influence the development of methods for automatic identification and classification of verbal MWEs by examining their properties, usage and variability.

Key words: syntax, Bulgarian language, Natural language processing, language technologies

1. Introduction

The investigation of multiword expressions (MWEs) with a view to their computational identification and extraction is a very popular problem in the NLP lately. A lot of work has been done on the classification and tagging of (both verbal and nominal) MWEs. Earlier research on the lexical encoding of idioms and their syntactic variations relied mainly on human intuition (Villavicencio et al. 2004). Similar approaches have been developed for Bulgarian (Todorova 2010, 2015). Though manual description of MWE is reliable, it is laborious and dependable on the linguist's subjective opinion. We invested efforts into a different approach combining large language resources in order to examine objectively the usage and variability of MWEs. We experimented on enriching the dictionary description of Bulgarian verbal multi word expressions automatically, using large corpora such as the Bulgarian National Corpus (BulNC).

Our proposal for the automatic acquisition and encoding of the grammatical and syntactic description of idiomatic expressions is based on data extracted from the corpus. We identify automatically occurrences of MWEs and analyse them in their context. Further, on the basis of the data we deduce the morphological and syntactic properties and variations which we include in their lexicographic description in the Bulgarian Dictionary of MWEs. Semantic analysis is focused on the degree of idiomaticity of

MWEs. This can be used to identify new MWEs (not currently in the dictionary) as well as to automatically classify MWEs into groups – the morphosyntactic and semantic properties of the MWEs vary depending on the degree of idiomaticity, so different groups require different approach in their automatic treatment.

1.1. The Bulgarian National Corpus (BulNC)¹

The Bulgarian National Corpus (BulNC) (Koeva et al. 2011; Koeva et al. 2012) is a large general corpus of Bulgarian currently consisting of approximately 1.2 billion words in more than 240,000 text documents. The corpus reflects the state of the Bulgarian language from the middle of 20th century until the present, including the following types of texts: administrative; popular science; fiction; science; news; informal. This gives us reason to consider that such large resource will be reliable enough to provide examples for different kinds of MWEs. Another advantage of BulNC are the different levels of linguistic annotation. The Bulgarian texts are annotated using the Bulgarian Language Processing Chain: tokenisation and sentence splitting, morphosyntactic tagging and lemmatisation (Koeva, Genov 2011). Certain parts of the corpus have specialised annotation – semantic annotation, clause segmentation, MWE and NE annotation.

1.2. Verbal MWEs

The contemporary research on multiword expressions focuses on verbal MWEs (vMWEs) and especially on the description of their components and structure (Villavicencio et al. 2004; Gregoire 2010). The automatic extraction and tagging of vMWEs poses more challenges when we talk about morphologically rich languages. MWEs in Bulgarian are characterised with a rich inventory of synthetic and analytical verb forms; with a complex and flexible word order. They combine structural peculiarities, such as mandatory and optional components, possibility for insertion of external phrases (clitics, adverbial phrases, noun phrases, etc.), and discontinuous components. The homonymy with free phrases is another problem which occurs when extracting examples from corpora.

2. Method for identification of vMWE in corpora

For the purposes of our work on the identification of vMWEs in BulNC we use a large dictionary of 27,902 MWEs, combined with a set of rules and basic heuristics to manage verb forms, variations in word order and insertions of external elements. We also use frequency analysis and association measures for collocations to identify new MWEs which are not in the dictionary. Similar methodology has been applied by Fazly and Ste-

¹ <http://dcl.bas.bg/bulnc/>

venson (2006) for a particular syntactic type – verb+noun combination which authors characterise as having poor lexical and syntactic flexibility.

Determining a unique set of syntactic patterns appropriate for the recognition of all idiomatic combinations is a difficult task. The forms of an idiomatic combination are not entirely predictable (Sag et al. 2002). That is why we encode within the dictionary framework possible syntactic variations in terms of word order, optional components, and possible insertions both as modifiers of components (e.g., *vzemam vazhno reshenie* ‘make an **important** decision’) or external phrases between the components (e.g., *poemam barzo v druga posoka* ‘change **quickly** direction’).

2.1. Compiling a Bulgarian Dictionary of vMWEs

The Dictionary of Bulgarian vMWEs applied here is part of the Bulgarian dictionary of MWEs (Todorova, Stoyanova 2014) which contains over 86,373 MWEs, both nominal and verbal, extracted from different dictionaries of Bulgarian idioms, as well as entries automatically extracted from the BulNC. The verbal part of the Dictionary is a collection of 27,902 verb idioms.

The vast majority of vMWE entries are manually or semi-automatically collected from various printed and electronic dictionaries of Bulgarian idioms. The sources include the Explanatory Dictionary of Bulgarian (Andreychin et al. 2005) and the Bulgarian WordNet². The Dictionary of Bulgarian vMWEs is compiled automatically after the methodology of Fischer and Keil (1996) adopted for PhraseoLex. The data are being manually verified and normalised and MWE components were automatically POS annotated using the Bulgarian Language Processing Chain (Koeva, Genov 2011).

The dictionary includes a wide range of vMWE types with respect to the number of components (graphic words), the syntactic class and the structure, and the semantics (degree of idiomaticity). Entries are divided into several two main classes: true VP (24,234 MWEs) and sentential MWEs (2,345 MWEs), with multiple structural types and subtypes. The entries are classified into categories with respect to the degree of compositionality and transparency of meaning, called idiomaticity – vMWEs are divided into non-decomposable (e.g., *ritna kambanata* ‘kick the bucket’), semi-decomposable (e.g., *vidya v nova svetlina* ‘see in new light / in a different way’), simple decomposable (e.g., *svalya ot vlast* ‘overthrow from power’), and light verb constructions (e.g., *vzemam reshenie* ‘make a decision’). The idiomaticity was manually assigned to about 1000 entries.

² <http://dcl.bas.bg/bulnet/>

The description of each lexical entry is represented by a frame containing the following information: (a) morphological properties: the lemma of the MWE; POS and grammatical values, often inherited from the head of the phrase; inflection type, describing possible MWE paradigm and morphophonemic variations in MWE forms; (b) structural properties: a linear sequence of MWE components and structural specifics; restrictions on word order; optionality of components; etc.; (c) semantic properties: degree of idiomaticity.

Example 1. Representation of vMWE in the Dictionary

```

1 <MWE lemma="vzemam reshenie" pos="VP" MWE_TYPE="LVC" MWE_WO="free">
2 <word lemma="vzemam" wordform="vzemam" pos="VLIT">
3 <word type="external" lemma="" wordform="" pos="PPz">
4 <word type="external" lemma="ли" wordform="" pos="T">
5 <word type="optional" lemma="важен" wordform="важно" pos="Asno">
6 <word lemma="reshenie" wordform="reshenie" pos="Nsno">
7 </MWE>

```

As shown in Example 1, the dictionary scheme involves description of MWE structure and components and distinguishes between: compulsory components (line 2), optional components (line 5), external elements which are not part of the phrase but can appear between its components (lines 3 and 4), and substitutes which are free but internal for the phrase (e.g., *popadam v racete na **nyakogo*** ‘fall is **someone’s** hands’). Also, the word order of the MWE is described either as fixed or free. This is of particular importance for verbal MWEs which exhibit a variety of structures and word order variations, in order to be able to identify them in text.

As the idiomaticity type of the vMWE to a large degree determines the possibilities for variation, substitutions as well as its paradigm, some automatic checks were performed based on a set of heuristics, to identify possible inconsistencies in the MWE description. Examples of such inconsistencies include non-decomposable MWEs with optional components, or decomposable MWEs with frozen word order.

2.2. Method for identification of vMWE in BulNC

The method for identification of vMWEs from the dictionary involves the following steps:

- (1) Preprocessing involving initial annotation – POS tagging and lemmatisation.
- (2) For each vMWE entry in the dictionary, we extract from the corpus sentences containing its head verb (identified by its lemma).

(3) In each sentence we check if the other compulsory components of the MWE are present. Components are labelled in the dictionary with the following information: (a) participation in the MWE ‘compulsory’ or ‘optional’; (b) type of paradigm in the MWE – whether they are ‘frozen’ (in which case they are identified by the form they appear with in the MWE) or ‘variable’ (identified in the text by their lemma).

(4) If all components are present, we check if they fall into the same chunk. We consider punctuation and conjunctions to mark chunk boundaries. More precise chunking methods will be considered in the future.

(5) Next step involves checking the distance between any two consecutive components of the MWE against a set threshold to find non-contiguous MWEs. We limited the distance to 3 tokens in order to exclude random occurrences of the same combination of words as the components of the MWE.

The method for identification of new vMWEs which are not in the dictionary currently is limited to MWEs with two components (V+N, V+Adv, V+A) and involves the following steps:

(1) Preprocessing.

(2) In each sentence of the text the verbs are identified. Auxiliary verbs are excluded.

(3) Association measure is calculated between the verb and any of the words in its context within a certain range (currently 3 tokens) but within a single chunk, i.e. stopping at punctuation and conjunctions.

(4) If we identify a pair of words (verb and another component) with high association measure and frequency above certain threshold (currently set to 5 occurrences in BulNC), we list it as a candidate for a MWE, together with all its occurrences which reflect possible variations in terms of word order, optional components, insertions. Although these variations are limited in the case of 2-component MWEs, this analysis will be essential when extending the method to longer MWEs. It is manually confirmed by an expert if the candidate is indeed a MWE.

3. Enhancing dictionary description by analysing vMWEs extracted from the BulNC

The procedures for finding vMWEs in the corpus (described in section 2.2) identify expressions of certain syntactic structure, allowing flexible word order and taking into consideration possible variations in components, optional modifiers, etc. Based on the data extracted from the BulNC, the dictionary description of the MWE can be extended with more information. Corpus data are particularly useful for compiling description of

vMWEs since they exhibit much more variations compared to nominal MWEs, some of which are not systematic and cannot be easily predicted.

The analysis of the occurrences of the vMWE in the BulNC aim at the identification of any irregularities in their paradigm, and information about their structure, lexicogrammatical and morphosemantic properties, grammatical categories, morphophonemic changes of individual components of the MWE in different wordforms. The semi-automatic compilation of MWE description will facilitate the creation of large dictionaries of vMWEs for the purposes of various NLP applications.

By analysing the structure of the MWE we identify its main type – nominal, verbal or sentential, as well as its structural subtype within the main category (e.g., V-NP, V-PP, etc.). A set of heuristics is applied to select the MWE lemma out of all possible occurrences of the MWE in BulNC (Example 2). The purpose is to identify the least marked form: singular rather than plural, present tense rather than other tenses, positive form, 1st person, etc. Priority is given to the head, and then the other components. In Example 2, we identify the least marked form of the head verb (*vdigam*), and then consider the noun (*ramene*), which is in plural and does not occur in singular within the MWE (**vdigna ramo* ‘shrug a shoulder’), so we conclude that the least marked form is *vdigna ramene*. Since the least marked form is rarely the most frequent, in some cases it may not occur in the corpus at all, and this procedure ensures that the lemma assigned is an existing form of the MWE, even if it is not the exact lemma. It is then verified by an expert.

Example 2. Lemma of the MWE

vdigam/V1sr ramene/NNp0 ‘shrug (my) shoulders’

Corpus usage:

vdigam ramene – 1st person, sing., present tense (29 occurrences)

vdigash ramene – 2nd person, sing., present tense (4 occurrences)

vdiga ramene – 3rd person, sing., present tense (116 occurrences)

vdigat ramene – 3rd person, pl., present tense (28 occurrences)

vdigashe ramene – 2/3 person, sing., Imperfect (67 occurrences)

vdigaha ramene – 3rd person, pl., Imperfect (45 occurrences)

Selected lemma: *vdigam ramene*

The lexicogrammatical and morphosemantic properties of MWE components give information about the possible MWE paradigm. It is defined by a set of parameters for each component – nouns have forms for singular and plural, definite and indefinite form, verbs has forms for person, number, tense, mood, etc. The paradigm of the MWE does not usually

allow full realisation of components' wordforms, in fact most components are likely to appear in a frozen form. In Example 2, we see that the verb has forms for person, number, tense, so we conclude that it makes full paradigm, while the noun (*ramene*) occurs only in plural, undetermined, so we conclude that this component has one fixed form.

Variations in word order are also identified by observing corpus data. Although currently, for unification purposes, we adopt a standard verb-NP-PP word order for the lemma, in some cases it may be preferred to select the most frequent word order for the lemma (e.g., *chakam ot umryal pismo*, Example 3).

Example 3. Word order of the MWE

chakam ot umryal pismo 'to wait for a letter from the dead' (to expect pointlessly)

- V PP NP (40 occurrences)

*Da chkash pari ot darjavata e vse edno da **chakash ot umryal pismo**.* (It's pointless to wait for money from the state)

- PP NP V (6 occurrences)

*Pozvanih na 112 – **ot umryal pismo da chakash**...* (I called 112 – it's pointless...)

- V NP PP (2 occurrences)

*Popalvash edno formulyarचे i **chakash pismo ot umryal**.* (You fill in a form and you wait pointlessly.)

The analysis of the occurrences of vMWEs also allows us to identify cases where a component of the phrase can receive a modifier, as well as positions where external insertions are possible. In many cases it is difficult to distinguish internal modifiers from insertions, except when the modifier is in agreement with the respective component (e.g., adjective modifier of a noun). The analysis also allows us to describe the categories of the inserted elements (pronominal or interrogative clitics or whole phrases) and, whenever possible, to label them as either optional modifiers or external elements.

Example 4. Insertion of modifiers and external phrases

hvarlyam pogled 'take a look', V NP (473 occurrences)

- Identified as modifiers as they agree with the noun component *pogled* (bold, underlined)

*Nyamah vreme da **hvarlya posleden pogled** na doma si.* I had no time to take a **final** look at my home.

*Bashta mi mu **hvarli izumen pogled**.* My father took a **stunned** look at him.

- External insertions (underlined)

Hvarli mu pogled i otmina. (He/She) took a look at him/it and passed.

Hvarli li mu pogled? Did you take a look at him/it?

Hvarliam nabarzo pogled nazad kam zhivota si. I take a look quickly back on my life.

- Both modifier and external insertions

Hvarlih mu edin pogled za dovizhdane. I took one look at him for goodbye.

The dictionary information derived automatically needs verification in order to ensure the high quality of the resource. Further, it is problematic to distinguish between the occurrence of the MWE as compared to its free phrase counterpart (if it exists) or mere coincidence of co-occurrence of words, so in many cases expert intervention is needed. Sometimes while the MWE exhibits constraints in the paradigm, the free phrase may show more variability in forms and lead to wrong categorisation of the MWE. Example 5 shows how we can incorrectly deduce that in the MWE *barkam v dzhoba*, the noun *dzhoba* can change in number or assign modifiers, or that external elements can be inserted, while these are not examples of the use of the MWE but of its homonymous free phrase just coincidentally co-occurring words.

Example 5. vMWE vs. free phrase

barkam/V v/P dzhoba/Nsh ‘dig into (someone’s) pocket’ (to cause someone financial losses)

- MWE

Polititsite pak shte barkat v dzhoba na obiknoveniya danakoplatets.
The politicians will again dig into the pocket of the regular tax-payer.

- Free phrase

Ne biva da barkash v chuzhdi dzhobove/Np0. You must not put your hands in other people’s pockets.

Vidyah go da barka v predniya si dzhob. I saw him searching his front pocket.

- Coincidental co-occurrence of *barkam* and *dzhoba* in proximity

Barkashe choveka s raka v dzoba i drugiya sas strannata pricheska.
He confused the person with a hand in his pocket with the other one with the strange haircut.

There are some vMWEs whose components may vary in number and/or lexical realisation. These are rarely identifiable in the corpus, since the search is either token- or lemma-based. Moreover, as the verb is the

head of the vMWE, a different verb means a different vMWE. However, sometimes it is difficult to cover all variants or inefficient to do so since the variations are systematic. The analysis show that these variations are of three types: (a) the pair of verbs from the same stem but different in aspect (perfective and imperfective) can usually both be used in the MWE; (b) components are substituted by a derivationally related word (e.g., the verb is prefixed); and (c) components are replaced by a synonym.

Example 6. Lexical variations of vMWE components

- Perfective and imperfective verbs

Imperfective: *barkam/V v/P dzhoba/Nsh* (to cause someone financial losses)

Perfective: *brakna/V v/P dzhoba/Nsh*

- Derivationally related verbs

chakam ot umryal pismo ‘to wait for a letter from the dead’ (to expect pointlessly)

chakam – ***dochakam***, ***zachakam***

Nyama da dochakash ot umryal pismo. You won’t be able to wait until you get a letter from the dead.

Podade molbata i zachaka ot umryal pismo. He filed the claim and started waiting for a letter from the dead.

- Synonyms of the verb

izvadya dushata ‘to take (someone’s) soul out’ (to cause someone big distress by pestering or threatening them)

izvadya dushata (67 occurrences) – perfective

izkaram dushata (14 occurrences) – perfective

izvazhdam dushata (4 occurrences) – imperfective

izkarvam dushata (2 occurrences) – imperfective

Izvadi dushata na bashta si da mu kupi fotoaparats. He pestered his father to buy him a camera.

Shte mi izkarash dushata s tezi skandali. You will kill me with these fights.

As the dictionary is compiled from different MWE sources, one MWE can appear several times with several different descriptions, sometimes even more than one lemma: e.g., *pisnalo mi e* (present perfect, as most frequent) – *pisva mi* (present tense), *idva mu otvatre* (it comes naturally to **him**, as most frequently the pronoun is in 3rd person) – *idva mi otvatre* (it comes naturally to me). Procedures for unifying the lemmas and discovering variants of the same vMWE will be implemented in the future.

The analysis of the occurrences in context can also be used to deduce subcategorisation information. Prepositions, such as *na*, *za*, *ot*, within 3 tokens (currently) before the first or after the last component of the MWE are considered together with the NP they introduce, as possible argument candidates, as in Example 7.

Example 7. Prepositional phrases in proximity to the vMWE

vlizam v oganya ‘to go into fire’ (to sacrifice myself)

vlizam v oganya za/P (7 occurrences)

Za priyatel i v oganya vlizam. For a friend I will go into fire.

Te i v oganya vlizat za detsata si. They go into fire for their children.

Example 8 shows that the BulNC, together with some analysis of the grammatical features, can be used to identify possible MWE derivations using derivational patterns (e.g., pairs of verb-noun suffices).

Example 8. Derivations from vMWEs

- Present participle functioning as an adjective

smrazyavam kravta ‘to make someone’s blood freeze’ (to frighten someone)

smrazyavasht kravta (present participle functioning as an adjective) ‘such that makes someone’s blood freeze’

Djery nadade smrazyavasht kravta voy. (Djery made his blood freeze.)

- Transgressive form, adverbial

hvarlyam pogled ‘to take a look’

hvarlyayki pogled (transgressive form) ‘taking a look’

Toy se usmihna, hvarlyayki y pogled. He smiled while taking a look at her.

- Nominal phrase derived from the vMWE – these can vary in semantics

igraya karti ‘play cards’

igrach na karti ‘card player’ (agent)

igra na karti ‘card game’ (event)

Toy e strasten igrach na karti. He is a keen card player.

We show the variety of information that can be directly observed or deduced from corpus data, regarding the lexicogrammatical, structural and semantic properties of vMWEs. More detailed analysis will allow the more precise extraction of information and dictionary description of vMWEs, which will reduce the need of manual verification of their description.

4. Conclusions and Future work

The paper describes work in progress on the employment of corpus data for the purposes of automatic description of vMWEs. We observe the usage of vMWEs in the Bulgarian National Corpus – a large representative corpus of Bulgarian. The main result consists in enhancing dictionary description of vMWEs by adding new features.

The observations and conclusions can facilitate the development and testing of methods and approaches for identification of vMWEs in text. Future work will be focused on improving the method in terms of precision (solving ambiguity, etc.) and in terms of efficiency, as well as on implementing more advanced methods for MWE recognition. For example, we consider searching for the NP or PP within the vMWE first, as they are often constant or are also MWEs which can occur with different verbs, e.g. *sreshtu techenieto* ‘against the current’ from *pluvam sreshtu techenieto* ‘to swim against the current’ can occur with other verbs *varvya* ‘to walk’, *tragvam* ‘to go’, etc. This can be a successful approach with light verb constructions or those decomposable vMWEs allowing substitutions.

We are also interested in the semantic properties of vMWEs, the degree of idiomaticity and the way it influences the syntactic behaviour of the vMWEs, their argument structure, etc. Further investigations can also focus on the coverage of vMWEs in the BulNC and other corpora of Bulgarian.

REFERENCES

- Andreychin et al. 2005:** Andreychin, L., Georgiev, L., Ilchev, S., Kostov, N., Lekov, I., Stoykov, S., Todorov, T. *Balgarski talkoven rechnik*. Dopolneno i preraboteno izdanie ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo, 2005.
- Fazly, Stevenson 2006:** Fazly, Afsaneh, and Stevenson, Suzanne. Automatically constructing a lexicon of verb phrase idiomatic combinations. // *Proceedings of the 11th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics (EACL)*, Trento, Italy, April 2006, 337–344.
- Fischer, Keil 1996:** Fischer, I., and M. Keil. Parsing decomposable idioms [Online report]. // *Proceedings of the 16th Conference on Computational linguistics. Vol. 1. Association for Computational Linguistics*, 1996, 388–393. Available from <http://bit.ly/1AUzbBB>.
- Gregoire 2010:** Gregoire, Nicole. DuELME: a Dutch electronic lexicon of multiword expressions. // *Language Resources & Evaluation* (2010) 44, 23–39.
- Koeva et al. 2011:** Koeva, Svetla, Svetlozara Leseva, Borislav Rizov, Ekaterina Tarpomanova, Tsvetana Dimitrova, Hristina Kukova and Maria

- Todorova. Design and Development of the Bulgarian Sense-Annotated Corpus. // *Actas del III congreso de linguistica de corpus. Las tecnologicas de la informacion y las comunicaciones: presente y futuro en el analisis de corpus*. Valencia, Spain, 7–9 April 2011, 143–150.
- Koeva et al. 2012:** Koeva, Svetla, Ivelina Stoyanova, Svetlozara Leseva, Tsvetana Dimitrova, Rositsa Dekova and Ekaterina Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. // *Journal of Language Modelling*, 2012, Vol. 0, No. 1, 65–110.
- Koeva, Genov 2011:** Koeva, Svetla and Angel Genov. Bulgarian Language Processing Chain. // *Proceeding of the Workshop Integration of multilingual resources and tools in Web applications*, Hamburg, 2011.
- Sag et al. 2002:** Sag et al., 2002. Multiword expressions: a pain in the neck for NLP [Online report]. // *Proceedings of the 3rd International Conference on intelligent text processing and computational linguistics (CI-Cling – 2002)*. Berlin, Heidelberg: Springer, 2002, 1–15. Available from <http://bit.ly/1KJc6ou>.
- Todorova 2010:** Todorova, 2010. Todorova Maria. Organizaciya na lingvistichnata informaciya v komputeren morfologichen rechnik na balgarski glagolni frazeologizmi (Organisation of the Linguistic information in Computational Morphological Dictionary of Bulgarian Verb Idioms). // *Proceedings from the Fifth Conference on Lexicology and Lexicography*, 2010, 331–344.
- Todorova 2015:** Todorova, 2015. Todorova, Maria. *Typology and Properties of Multiword Expressions in Bulgarian. Verb idioms*. PHD Thesis, Sofia 2015. http://dcl.bas.bg/Disertacia_M.Todorova/M.Todorova_disertacia.pdf
- Todorova, Stoyanova 2014:** Todorova, M., Stoyanova, I. Razrabotvane na rechnitsi na sastavnite leksikalni ediniti v balgarskiya ezik za tselite na kompyutarnata lingvistika. [Compiling Dictionaries of Bulgarian Multiword Expressions for the Purposes of Computational Linguistics – in Bulgarian]. // *Ezikovi resursi i tehnologii za balgarski ezik*, Academic Press Prof. Marin Drinov, 2014, 185–202.
- Villavicencio et al. 2004:** A. Villavicencio, A. Copestake, B. Waldron, F. Lambeau. The lexical encoding of MWEs. // *Proceedings of the ACL 2004 workshop on multiword expressions: Integrating processing*. Barcelona, Spain, 2004, 80–87.

**FEMALE AND MALE SPEECH:
A STUDY OF VOWEL FORMANTS AND CONSONANT NOISE
IN PARISIAN FRENCH AND AMERICAN ENGLISH SPEAKERS**

Erwan Pépiot
Université Paris 8

The present study is an acoustic analysis of vowels and consonants in disyllabic words produced by 10 Northeastern American English speakers (5 females, 5 males) and 10 Parisian French speakers (5 females, 5 males). Vowel formant frequencies were measured, as well as initial voiceless consonants' spectral centre of gravity. Significant cross-gender differences were obtained for each parameter, with higher frequencies for female speakers. Moreover, cross-language variations were found: female/male differences on F1 appeared to be greater in American English than in Parisian French speakers, and the opposite was true with consonant noise. Such results support the idea that cross-gender acoustic differences are partly language-dependent and therefore, socially constructed.

Key words: phonetics, speech and gender, vowel formants, consonant noise, American English, Parisian French

Introduction

Mean fundamental frequency is generally considered the main difference between adult male and female speech. It would be around 120 Hz for men and 200 Hz for women (Takefuta et al. 1975; Boë et al. 1975). Several studies have brought to light other cross-gender acoustic differences, especially in resonant frequencies.

First, vowel formants of female speakers tend to be located at higher frequencies (Hillenbrand et al. 1995; Whiteside 2001; Ericsson 2005). The scope of cross-gender differences varies from one study to another, from one formant to another, and seems to depend on vowel type. Such tendency was also found in consonants. Indeed, consonant noise in voiceless fricatives has been shown to be located at higher frequencies when produced by female speakers (Shadle et al. 1991; Nittrouer 1995; Jongman et al. 2000), except for labio-dental and inter-dental fricatives (Schwartz 1968; Fox & Nissen 2005).

Some of these cross-gender acoustic variations could be accounted for by anatomical and physiological differences that arise during puberty

(Fant 1966). Vocal folds then become longer and thicker in male speakers (Kahane 1978): that would explain the differences on fundamental frequency. A second important anatomical issue is vocal tract length. In adult female speakers it averages 14.5 cm versus 17 to 18 cm long in adult male speakers (Simpson 2009). These characteristics would account, at least in part, for cross-gender differences observed in vowel formants and consonant noise (Fant 1975; Nordstrom 1977).

If one compares various acoustic studies about vowel formant frequencies conducted on different languages (Johnson 2005), one can notice that cross-gender differences vary from one language to another. Nonetheless, we need to take into account that comparisons made by Johnson were based on several studies led by different authors, at different times and with different methods. Moreover, no similar investigation has been conducted on consonant noise.

Given such facts, it seemed relevant to conduct a cross-language study on acoustic differences between female and male speech. In the present study, cross-gender acoustic differences in Northeastern American English and Parisian French speakers on vowel formats and consonant noise were investigated. The general hypothesis was the following: *cross-gender acoustic differences are language dependent*.

1. Material and method

1.1. Linguistic material

French and English linguistic material was needed for this study. Disyllabic words and pseudo-words were used, so that many phoneme combinations could be tested. Their selection was based on two main criteria: make the two corpora as similar as possible, and limit the number of combinations by choosing only the most relevant phonemes while holding the last CV sequence constant: /pi/ was chosen as it can appear in word final position in both languages. Twenty-seven (C)VCV words were finally chosen for each language:

- /C (plosive) – V – p – i/ combinations: /tipi/, /tapi/, /tupi/, /dipi/, /dapi/, /dupi/, /kipi/, /kapi/, /kupi/, /gipi/, /gapi/, /gupi/ for the French corpus, /'ti:pi/, /'tæpi/, /'tu:pi/, /'di:pi/, /'dæpi/, /'du:pi/, /'ki:pi/, /'kæpi/, /'ku:pi/, /'gi:pi/, /'gæpi/, /'gu:pi/ for the English corpus.

- /C (fricative) – V – p – i/ combinations: /sipi/, /sapi/, /supi/, /zipi/, /zapi/, /zupi/, /ʃipi/, /ʃapi/, /ʃupi/, /ʒipi/, /ʒapi/, /ʒupi/ for the French corpus, /'si:pi/, /'sæpi/, /'su:pi/, /'zi:pi/, /'zæpi/, /'zu:pi/, /'ʃi:pi/, /'ʃæpi/, /'ʃu:pi/, /'ʒi:pi/, /'ʒæpi/, /'ʒu:pi/ for the English corpus.

- /V – p – i / combinations: /ipi/, /api/, /upi/ for the French corpus, /i:pi/, /æpi/, /u:pi/ for the English corpus.

There is no phonological lexical stress in French (Di Cristo 1999), but within the frame sentence used for the recordings (see 1.3) French speakers naturally produced an emphatic stress on the first syllable of each experimental word.

1.2 Speakers

Twenty monolingual speakers were recorded. Ten of them were French native speakers (5 women, 5 men) and ten others were American English native speakers (5 women and 5 men). The 10 American speakers all came from the same northeastern area of the United States (Pennsylvania, Massachusetts, New York State, or southern Vermont). The 10 French speakers all came from Paris area (Ile-de-France). Speakers were aged from 20 to 40 (SD = 6.5 years). Mean age was 28.2 for US speakers (29.4 for females, 27 for males) and 26.6 for French speakers (27.2 for females, 26 for males).

All speakers were non-smokers and had reported no speech disorder. Each of them received a USB memory stick for their participation in the study and was informed that the data from the recordings would be treated with confidentiality.

1.3 Recording procedure

Recordings took place in a quiet room, using a digital recorder *Edirol R09-HR* by *Roland*. English speakers read the English corpus aloud and French speakers the French one. Words were presented in an orthographical transcription. In order to make prosodic parameters consistent, words were placed into a frame sentence: „He said ‘*WORD*’ twice“ for the English corpus and „Il a dit ‘*MOT*’ deux fois“ for the French one. Speakers were asked to say each sentence twice, at a normal speech rate.

Words were first extracted from the frame sentence. All the items having been recorded twice, only the most acoustically satisfactory occurrence was selected, thus making up a total of 270 words for each language (27 items * 10 speakers). Words were segmented and labeled into phones. Each phone was then extracted into a separate sound file. These tasks were performed manually in *Praat*.

Frequencies of the first three formants (F1, F2 and F3) were manually measured on the first syllable vowels, using spectrograms and spectra. Values were taken in a central and stable portion of the vowel.

Spectral centre of gravity of each initial voiceless consonant was computed in *Praat*. This parameter is a measure for how high the frequencies in a spectrum are on average. It was measured by using the *Get centre of gravity* command on the *spectrum* object created for each sound file. This procedure was automated with a script.

In order to test if cross-gender differences were statistically significant, ANOVAs were conducted on the data, for each language and for each acoustic parameter.

2. Results

2.1 Vowel formants (F1, F2 and F3)

American English speakers

Mean vowel formant frequencies (Hz) for American English speakers as a function of speaker's gender are presented in Table 1, below.

Table 1. Mean vowel formant frequencies (Hz) for F1, F2 and F3 for vowels [i:] [ə] and [u:] produced by female (n = 5) and male (n = 5) American English speakers. SD among the 45 measurements (9 occurrences * 5 speakers) per formant for each vowel is also mentioned

Vowel	Formant	Mean frequency (Hz)		Ratio F/M
		Female speakers	Male speakers	
[i:]	F1	342	302	1,13
	σ	23	8	
	F2	2649	2210	1,20
	σ	121	188	
	F3	3459	2948	1,17
	σ	113	164	
[æ]	F1	804	684	1,18
	σ	34	36	
	F2	1826	1653	1,10
	σ	41	48	
	F3	2672	2453	1,09
	σ	64	112	
[u:]	F1	355	316	1,13
	σ	19	14	
	F2	1629	1299	1,25
	σ	240	212	
	F3	2628	2281	1,15
	σ	107	130	

A two factor ANOVA (“vowel” and “speaker’s gender”) was conducted for F1. It showed a very significant global effect of the speaker’s gender: $F(1,264) = 491.421$; $p < 0.0001$. This cross-gender difference appeared to be significant for each vowel taken separately, with $p < 0.0001$ in all cases.

The same analysis was performed for F2 values. There is a significant overall effect of the speaker’s gender: $F(1,264) = 254,159$; $p < 0.0001$. Female/male difference is significant for each of the three vowels, with $p < 0.0001$.

For the third formant, similar tendencies were found, with a strong and significant global effect of the speaker’s gender: $F(1,264) = 617,626$; $p < 0.0001$. This cross-gender difference is once again significant for each vowel taken individually, with $p < 0.001$ in all cases.

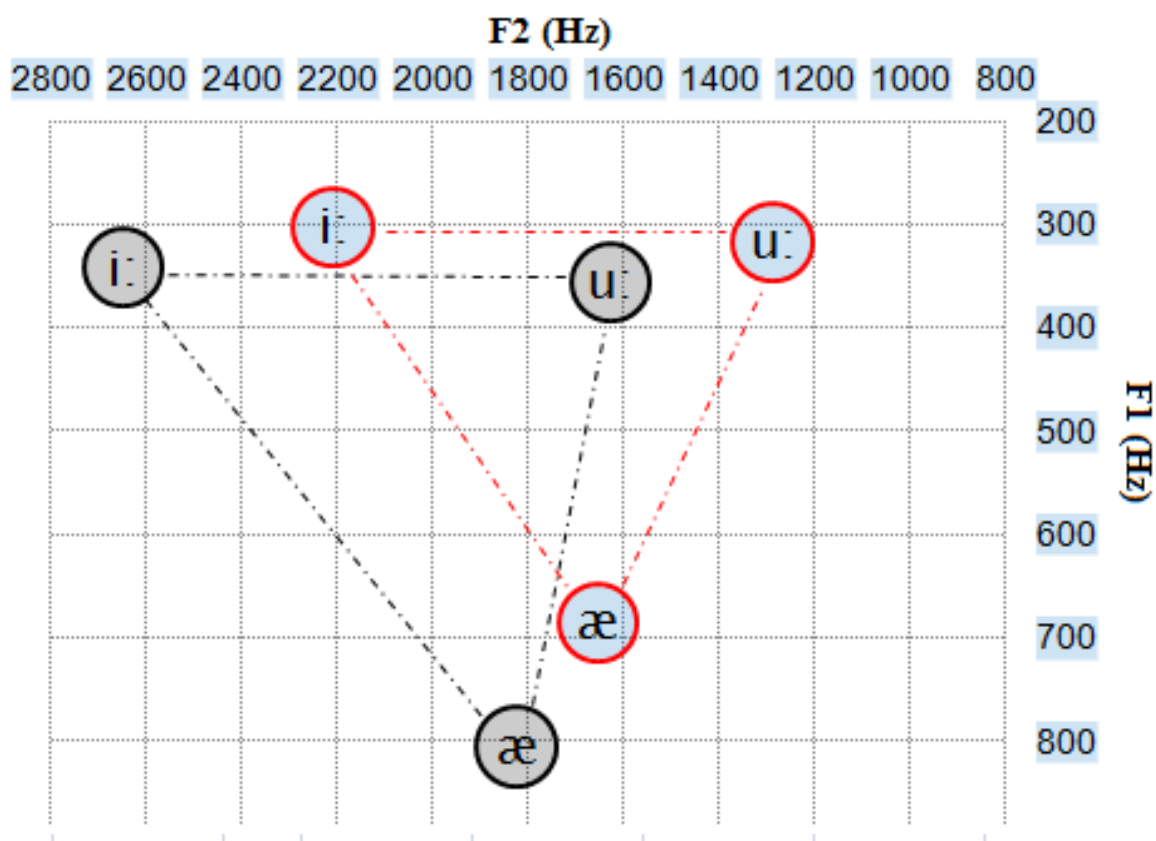

Figure 1. Vowel chart representing mean vowel formant frequencies (Hz) for vowels [i:] [ə] and [u:] produced by female and male American English speakers.

In order to make such cross-gender differences clearly visible, results for the two first formants are presented in a vowel chart (Figure 1), using a template from *SaRP* software (Nikolov et al. 2011).

Parisian French speakers

Vowel formant frequencies (Hz) in Parisian French speakers as a function of speaker's gender are presented in Table 2.

Table 2. Mean vowel formant frequencies (Hz) for F1, F2 and F3 for vowels [i] [a] and [u] produced by female (n = 5) and male (n = 5)

Parisian French speakers.

SD among the 45 measurements (9 occurrences * 5 speakers) per formant for each vowel is also mentioned

Vowel	Formant	Mean frequency (Hz)		Ratio F/M
		Female speakers	Male speakers	
[i]	F1	302	294	1,03
	σ	13	12	
	F2	2530	1969	1,29
	σ	120	99	
	F3	3523	2999	1,17
	σ	129	105	
[a]	F1	635	570	1,11
	σ	67	59	
	F2	1927	1599	1,20
	σ	89	94	
	F3	2884	2504	1,15
	σ	133	134	
[u]	F1	312	305	1,02
	σ	11	11	
	F2	1023	980	1,04
	σ	157	119	
	F3	2585	2135	1,21
	σ	210	100	

A two factor ANOVA (“vowel” and “speaker’s gender”) was performed for F1 values in French speakers. There is moderate but significant overall effect of the speaker’s gender: $F(1,264) = 33.464$; $p < 0.0001$. This cross-gender difference is significant for each vowel taken separately, with $p < 0.0001$ for [a] and $p < 0.01$ for [i] and [u].

For the second formant, similar tendencies were found, with a strong and significant overall effect of the speaker’s gender: $F(1,264) = 488.791$;

$p < 0.0001$. Female/male difference appeared to be significant for [i] and [a], with $p < 0.0001$, but not for [u]: $p = 0.1454$.

The same analysis was performed for F3 values. It showed a very significant global effect of the speaker's gender: $F(1,264) = 701.907$; $p < 0.0001$. This cross-gender difference is significant for each vowel taken individually, with $p < 0.001$ in all cases.

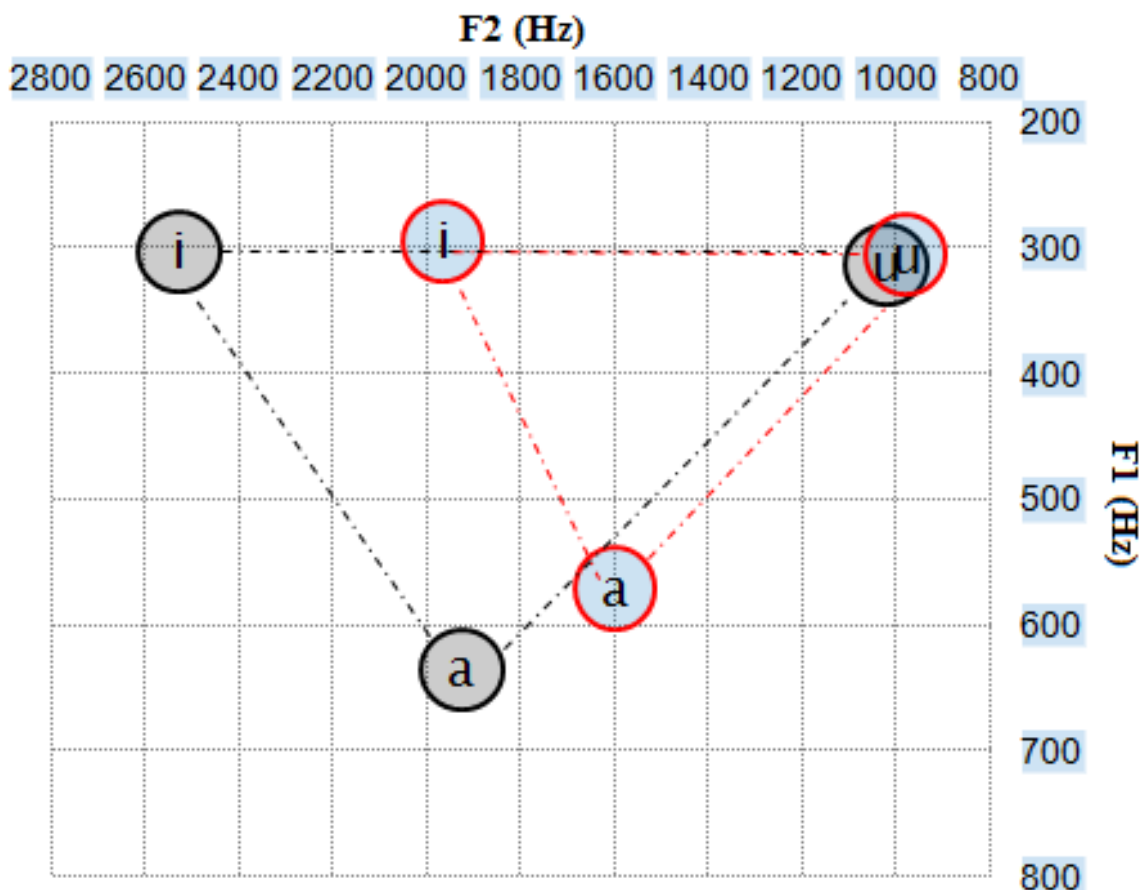

Figure 2. Vowel chart representing mean vowel formant frequencies (Hz) for vowels [i] [a] and [u] produced by female and male Parisian French speakers.

Results for the two first formants are presented in a vowel chart (Figure 2), using a template from *SaRP* software.

2.2 Voiceless consonants – Spectral centre of gravity

American English speakers

Spectral centre of gravity (Hz) of initial voiceless consonants produced by American English speakers is presented in Table 3, as a function of speaker's gender.

Table 3. Mean spectral centre of gravity (Hz) for consonants [s] [ʃ] and [t^h] and [k^h] produced by female (n = 5) and male (n = 5) American English speakers. SD among the 5 measurements (1 occurrence * 5 speakers) per context for each consonant is also mentioned

Cons.	Context	Mean centre of gravity (Hz)		
		Female speakers	Male speakers	Ratio F/M
[s]	C + [æ]	9599	8638	1,11
	σ	1317	815	
	C + [i:]	9812	8328	1,18
	σ	1496	1380	
	C + [u:]	9665	8464	1,14
σ	1300	970		
	All	9692	8477	1,14
[ʃ]	C + [æ]	5360	4460	1,20
	σ	496	284	
	C + [i:]	5609	4471	1,25
	σ	497	236	
	C + [u:]	5645	4650	1,21
σ	579	940		
	All	5538	4527	1,22
[t ^h]	C + [æ]	4528	3826	1,18
	σ	2455	2041	
	C + [i:]	5886	5234	1,12
	σ	1113	1683	
	C + [u:]	5710	4612	1,24
σ	2182	1950		
	All	5374	4557	1,18
[k ^h]	C + [æ]	2595	2376	1,09
	σ	1104	1578	
	C + [i:]	4535	4047	1,12
	σ	2394	1377	
	C + [u:]	1787	1689	1,06
σ	392	844		
	All	2972	2704	1,10

A two factor ANOVA (“consonant” and “speaker’s gender”) was performed for centre of gravity values. All consonants taken together, it showed a significant global effect of the speaker’s gender: $F(1,112) = 10,011$; $p < 0.01$. This cross-gender difference is significant for [s] ($p < 0.01$) and [ʃ] ($p < 0.0001$) but not for [t^h] ($p = 0.2502$) and [k^h] ($p = 0.6112$).

Parisian French speakers

Mean centre of gravity (Hz) of initial voiceless consonants for Parisian French speakers as a function of speaker's gender is presented in Table 4, below.

Table 4. Mean spectral centre of gravity (Hz) for consonants [s] [ʃ] and [t] and [k] produced by female (n = 5) and male (n = 5) Parisian French speakers. SD among the 5 measurements (1 occurrence * 5 speakers) per context for each consonant is also mentioned

Cons.	Context	Mean centre of gravity (Hz)		
		Female speakers	Male speakers	Ratio F/M
[s]	C + [a]	9360	8013	1,17
	σ	685	241	
	C + [i]	9463	7914	1,20
	σ	475	418	
	C + [u]	9247	7755	1,19
σ	887	338		
	All	9414	7858	1,20
[ʃ]	C + [a]	5333	4347	1,23
	σ	951	428	
	C + [i]	5731	4877	1,18
	σ	969	317	
	C + [u]	5068	3888	1,30
σ	1376	795		
	All	5417	4331	1,25
[t]	C + [a]	3343	2199	1,52
	σ	1799	313	
	C + [i]	7397	6569	1,13
	σ	859	399	
	C + [u]	5034	3364	1,50
σ	866	731		
	All	5258	4044	1,30
[k]	C + [a]	4636	3068	1,51
	σ	1272	626	
	C + [i]	6085	5224	1,16
	σ	1847	939	
	C + [u]	1154	1019	1,13
σ	101	552		
	All	3959	3104	1,28

A two factor ANOVA (“consonant” and “speaker's gender”) was conducted for centre of gravity data in French speakers. There is a very

significant global effect of the speaker's gender: $F(1,112) = 16.130$; $p < 0.0001$. Contrary to English speakers, Female-male difference is here significant for each consonant: [s] ($p < 0.0001$), [ʃ] ($p < 0.01$) [t^h] ($p < 0.01$) and [k^h] ($p < 0.05$).

3. Conclusion – Discussion

This acoustic analysis has revealed several cross-gender acoustic differences, for both English and French speakers. As expected, higher resonant frequencies were found for female speakers. More interestingly, some cross-language variations were observed.

Regarding vowel formants, female/male differences on F1 appeared to be much greater in American English than in Parisian French speakers. Furthermore, there was a very large and significant cross-gender difference on F2 for vowel [u:] in American English speakers, whereas no significant difference was found between female and male French speaker on F2, for vowel [u]. This tendency could be accounted for by compensatory gestures in French female speakers when producing this vowel, in order to reach a low F2 frequency (Fant 1966; Fant 1975). On the other hand, cross-gender differences on F2 appeared to be larger in French speakers, for front vowels ([i]/[i:] and [a]/[æ]). Regarding consonant noise, which was measured through spectral centre of gravity, female-male differences were greater in French than in English speakers. This was true for each tested consonant. Such tendency is consistent with previous findings by Arnold (2012) and Pépiot (2011; 2013; 2014a), indicating that French listeners rely more on resonant frequencies than American English listeners when trying to identify a speaker's gender.

Overall, these results clearly support the idea that cross-gender acoustic differences are language dependent, as suggested by Johnson (2005) and Pépiot (2014b). Therefore, even if anatomical and physiological elements play a role in female/male acoustic differences, it is very likely that such differences are partly *socially constructed* (Johnson 2005; Johnson 2006; Simpson 2009). These data could be of interest for improving vocal rehabilitation of transgender people (Wiltshire 1995) and may also be useful in automatic speech processing and forensic phonetics.

Nonetheless, such data should be interpreted with caution. Five men and 5 women were recorded for each language. Despite the restrictive selection criteria and the small intra-gender variation, it seems quite difficult to generalize the results to the whole Parisian French and American English speakers' population. The present study could hence be replicated with a greater number of participants.

REFERENCES

- Arnold 2012:** Arnold, A. Le rôle de la fréquence fondamentale et des fréquences de résonance dans la perception du genre. // *TIPA – Travaux Interdisciplinaires sur la Parole et le Langage*, 2012, № 28, 1–18.
- Boë et al. 1975:** Boë, L.-J., Contini, M., & Rakotofiringa, H. Étude statistique de la fréquence laryngienne. // *Phonetica*, 1975, № 32, 1–23.
- Di Cristo 1999:** Di Cristo, A. Vers une modélisation de l'accentuation du français : première partie. // *Journal of French Language Studies*, 1999, № 9, 143–179.
- Ericsson 2005:** Ericsson, C. *Articulatory-acoustic relationships in Swedish vowel sounds*, PhD Thesis, 2005, Stockholm University.
- Fant 1966:** Fant, G. A note on vocal tract size factors and non-uniform F-pattern scaling. // *Speech Transmission Laboratory, Quarterly Progress and Status Report*, 1976, № 81, 21–38.
- Fant 1975:** Fant, G. Non-uniform vowel normalization. // *Speech Transmission Laboratory, Quarterly Progress and Status Report*, № 16, 1–19.
- Fox & Nissen 2005:** Fox, R. A. & Nissen, S. L. Sex-related acoustic changes in voiceless English fricatives. // *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 2005, № 48, 753–765.
- Hillenbrand et al. 1995:** Hillenbrand, J., Getty, L. A., Clark, M. J., & Wheeler, K. Acoustic characteristics of American English vowels. // *Journal of the Acoustic Society of America*, 1995, № 97, 3099–3111.
- Johnson 2005:** Johnson, K. Speaker normalization in speech perception. // Pisoni, D. & Remez, R., *The Handbook of Speech Perception*. Oxford: Blackwell Publishers, 2005, 363–389.
- Johnson 2006:** Johnson, K. Resonance in an exemplar-based lexicon: the emergence of social identity and phonology. // *Journal of Phonetics*, 2006, № 34, 485–499.
- Jongman et al. 2000:** Jongman, A., Wayland, R., & Wong, S. Acoustic characteristics of English fricatives. // *Journal of the Acoustic Society of America*, 2000, № 108, 1252–1263.
- Kahane 1978:** Kahane, J. A. morphological study of the human prepubertal and pubertal larynx. // *American Journal of Anatomy*, 1978, № 151, 11–20.
- Nikolov et al. 2011:** Nikolov, R., Ditchcheva, M., Dommergues, J.-Y., Herry-Bénit, N. & Ryst, E. (2011). *SaRP: Speech Analyzer Rapid Plot (2006–2011) Plotting vowels in F2-F1 scatter charts with multiple data sets*. <http://web.uni-plovdiv.bg/rousni/sarp>

- Nittrouer 1995:** Nittrouer, S. Children learn separate aspects of speech production at different rates: Evidence from spectral moments. // *Journal of the Acoustic Society of America*, 1995, № 97, 520–530.
- Nordstrom 1977:** Nordstrom, P-E. Female and infant vocal tracts simulated from male area functions. // *Journal of Phonetics*, 1977, № 5, 81–92.
- Pépiot 2011:** Pépiot, E. Voix de femmes, voix d'hommes : à propos de l'identification du genre par la voix chez des auditeurs anglophones et francophones. // *Plovdiv University „Paissii Hilendarski“ – Bulgaria, Scientific Works – Philology*, 2011, № 49, 418–430.
- Pépiot 2013:** Pépiot, E. *Voix de femmes, voix d'hommes : différences acoustiques, identification du genre par la voix et implications psycholinguistiques, chez les locuteurs anglophones et francophones* (316 p.). PhD Thesis, 2013, University Paris 8.
- Pépiot 2014a:** Pépiot, E. A propos du rôle des formants vocaliques et du f_0 moyen dans l'identification du genre par la voix chez les auditeurs francophones parisiens et anglophones américains. // *Actes du Congrès Mondial de Linguistique Française 2014 – Berlin*, 1365–1379.
- Pépiot 2014b:** Pépiot, E. Male and female speech: a study of mean f_0 , f_0 range, phonation type and speech rate in Parisian French and American English speakers. // *Proceedings of the 7th International Conference on Speech Prosody – Dublin*, 305–309.
- Schwartz 1968:** Schwartz, M. F. Identification of speaker sex from isolated voiceless fricatives. // *Journal of the Acoustical Society of America*, 1968, № 43, 1178–1179.
- Shadle et al. 1991:** Shadle, C. H., Badin, P. & Moulinier, A. Towards the spectral characteristics of fricative consonants. // *Proceedings of the 12th International Congress of Phonetic Sciences – Université de Provence*, 1991, 42–45.
- Simpson 2009:** Simpson, A. P. Phonetic differences between male and female speech. // *Language and Linguistics Compass*, 2009, № 3, 621–640.
- Takefuta et al. 1975:** Takefuta, Y., Jancosek, E. G., & Brunt, M. 1975. A statistical analysis of melody curves in the intonation of American English. // *Proceedings of the 7th International Congress of Phonetic Sciences – Montreal* (1971), 1035–1039.
- Whiteside 2001:** Whiteside, S. P. Sex-specific fundamental and formant frequency patterns in a cross-sectional study. // *Journal of the Acoustic Society of America*, 2001, № 110, 464–478.
- Wiltshire 1995:** Wiltshire, A. Not by pitch alone: a view of transsexual vocal rehabilitation. // *National Student Speech Language Hearing Association Journal*, 1995, № 22, 53–57.

ON ARGUMENT REALIZATION IN THE APERTIUM PLATFORM

Nikolay Zhelyazkov

*Department of Computational Linguistics
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences*

There is a wide range of theories, approaches and interpretations dedicated to the realization of the arguments of a verb. On the one hand, the syntactic and semantic facets of argument realization still pose theoretical challenges to linguists. On the other hand, in the present era of information there is the practical question of how to represent the argument structure in a machine-readable form. The current paper focuses on Apertium, one of the most popular platforms for rule-based machine translation (RBMT).

Key words: argument realization, Apertium, RBMT

Introduction

The predicate is at the core of the clause structure, and hence the relation between verbs and their arguments has been widely discussed. There are a number of theories put forward by Fillmore, Grimshaw, Dowty, Jackendoff, Levin, Hovav, Penchev and Koeva, just to mention a few of the most authoritative scientific treatments of the subject (see Levin, Hovav 2005 for a detailed overview of the various theories for English, as well as Penchev 1993 and Koeva 1998 for Bulgarian).

Verbs take a given number of arguments, which is in the realm of argument realization. The argument structure possesses both lexical semantic and syntactic properties. In this respect verbs fall into subclasses, and argument realization also deals with the so-called alternations, e.g. (Levin, Hovav 2005: 2):

- 1a. The boy broke the window with a ball.
- 1b. The boy hit the window with a ball.
- 2a. The window broke.
- 2b. *The window hit.
- 3a. Perry broke the fence with the stick.

3b. Perry broke the stick against the fence.

4a. Perry hit the fence with the stick.

4b. Perry hit the stick against the fence.

where one can see that some of the pairs of sentences are not grammatically acceptable, or at least are not complete paraphrases. Furthermore, in these examples we have the subclasses of *break* verbs and *hit* verbs. Despite the vast research so far, the above-mentioned theories diverge in their views on the specific semantic facets involved in the formation of the exact meaning of the resulting structures.

Additionally, the lexical items are contained in the lexicon. It provides categorial information about parts of speech and subcategorial information in the following form:

eat [NP __ (NP)]

The example above shows a subcategorization frame. A key concept introduced by Chomsky is that the implementation of subcategorization frames makes the use of other selective rules redundant (Koeva 1998: 212), which is of uppermost importance to NLP as well, providing „scaffolding“ for the machine-readable representation of argument structure.

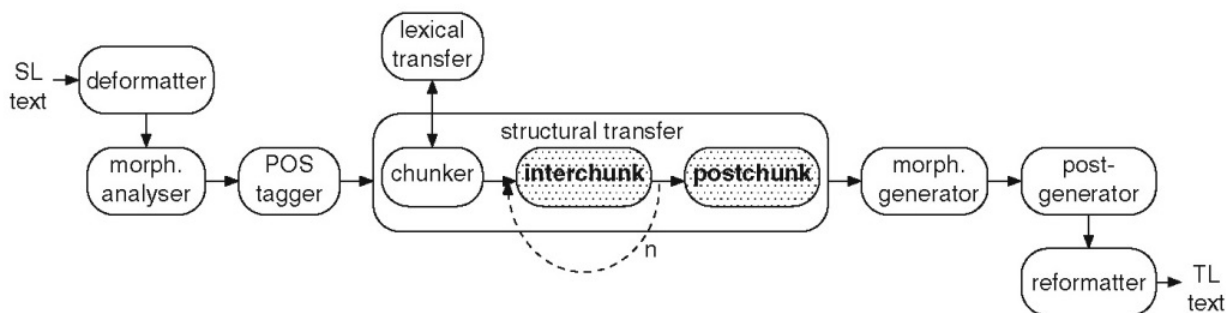
Apertium

Machine translation (MT) is the ultimate goal in NLP and it comes as no surprise that a slew of technologies compete in this field. The present age of big data and the wide availability of language data resources presumably make statistical machine translation the obvious choice. Understandably, here the typical example is Google Translate. In fact, analyzing large data sets and drawing patterns, trends and conclusions from them have become a key focus not only in the realm of NLP. Large organizations amass considerable quantities of data – to a great extent of human origin – which should be structured and interpreted beyond the purpose of translation. Hence, it is not uncommon for NLP specialists to act as data analysts and vice versa. Next comes another popular method known as rule-based machine translation (RBMT). In RBMT systems, linguists define transfer rules, which entails a large number of hand-coded definitions. Hybrid MT systems constitute a third major approach occupying the middle ground between the statistical MT and RBMT platforms – an in-between solution, where statistically produced translation is calibrated implementing linguistic rules. Actually, some specialists consider Google Translate to be a hybrid system; however, since it is not an open-source platform, one can only guess.

It is clear, both to common users and to linguists alike, that MT systems are far from being immaculate and each technology has its pros and cons (Forcada 2011: 128):

- Statistical MT systems often output translations which are more natural than those produced by RBMT systems, but less faithful to the original. Statistical MT attempts to balance, on one hand, the probability that the words of the translation correspond to those of the original sentence (fidelity) and, on the other hand, the probability that the words of the translated sentences are those and in that order in the target language (fluency). It happens sometimes that the latter outweighs the former: the result is a deceptively fluent translation which, however, is not faithful to the original. This is very unlikely to happen with RBMT systems.
- RBMT systems tend to produce translations which are more mechanical, sometimes less fluid and more repetitive, so that their errors tend also to be more repetitive and usually very evident, due the absence of any mechanism for smoothing the resulting translation to make it more fluent. This eases the work of posteditors, who tend to prefer MT systems that are predictable because of being repetitive. Another advantage of the RBMT systems is terminological consistency. Whereas RBMT systems produce the same equivalent (or an equivalent from a small list of candidates if the system includes a module for lexical selection) for the same words across the text, statistical MT systems may translate the same word in different seemingly random ways as they choose translation equivalents according to the translation probability of the whole sentence, or may have been trained on corpora which are not entirely parallel.

Apertium is a member of the rule-based branch. Moreover, it is among the most popular systems for RBMT. Apertium is an open-source RBMT platform, with a huge community developing and fine-tuning the following key modules (Forcada 2011:131):

- A deformatter which encapsulates the format information in the input as superblanks that will then be seen as blanks between words by the rest of the modules.
- A morphological analyser which segments the text in surface forms (SF) and delivers one or more lexical forms (LF) consisting of lemma, lexical category and morphological information.
- A statistical PoS tagger which chooses, using a first-order hidden Markov model (HMM), the most likely LF corresponding to an ambiguous SF.
- A lexical transfer module which reads each SL LF and delivers the corresponding target-language (TL) LF by looking it up in a bilingual dictionary encoded as an FST compiled from the corresponding XML file.
- A structural transfer module, which consists of three sub-modules:
 - A mandatory chunker.
 - An optional interchunk module which performs longer-range operations with the chunks and between them.
 - An optional postchunk module which performs finishing operations on each chunk and removes chunk encapsulations so that a plain sequence of LFs is generated.
- A morphological generator which delivers a TL SF for each TL LF.
- A post-generator which performs orthographic operations using an FST generated from a rule file.
- A reformatter which de-encapsulates any format information.

The lexicon is represented as monolingual and bilingual dictionaries:

- The monolingual dictionaries contain the morphological information used in determining the correspondence between lexical forms and surface forms.
- The bilingual dictionaries are used in the lexical selection rules. The dictionary resources of Apertium are grouped into language pairs.

Argument structure and rules

The argument structure and the rules in Apertium are implemented in the structural transfer stage. It involves chunking and shallow transfer. For instance, the simple sentence:

I saw a signal
becomes

```
^prpers<prn><subj><p1><mf><sg>$  
^see<vblex><past>$  
^a<det><ind><sg>$  
^signal<n><sg>$.
```

and could be further transformed by the rule:

```
SN SV SN<nom> -> SN SV SN<acc>
```

As a matter of fact, Apertium uses its own nomenclature: SN, SV, AdjP and PP for NP, VP, AP and PP.

The language resources of Apertium (dictionaries, rules, etc.) are defined in XML format. Therefore, an example scaffolding of the above rule is as follows:

```
<?xml version="1.0" encoding="utf-8"?>  
<transfer>  
<section-def-cats>  
<def-cat n="some_word_category">  
<cat-item tags="mytag.*"/>  
</def-cat>  
</section-def-cats>  
<section-def-attrs>  
<def-attr n="some_feature_of_a_word">  
<attr-item tags="myfeature"/>  
<attr-item tags="myotherfeature"/>  
</def-attr>  
</section-def-attrs>  
<section-def-vars>  
<def-var n="blank"/>  
</section-def-vars>  
<section-rules>  
<rule>  
<pattern>  
<pattern-item n="some_word_category"/>  
</pattern>  
<action>  
<let><clip pos="1" side="tl" part="some_feature_of_a_word"/><lit-  
tag v="myotherfeature"/></let>  
<out>  
<lu><clip pos="1" side="tl" part="whole"/></lu>  
</out>  
</action>
```

</rule>
</section-rules>
</transfer>

Conclusion

The subject in question in the current paper is part of ongoing research based on Apertium. The provided theoretical framework, coupled with the popular RBMT platform, should contribute to the main goal of the research, which is to define transfer rules for verb phrases in the English-Bulgarian language pair.

There is no doubt that in the realm of big data the NLP methods are predominantly statistical. Nevertheless, the above-mentioned work on Apertium is conducted with the true conviction that RBMT systems have their rightful place both as stand-alone platforms and as fine-tuning tools in hybrid systems.

REFERENCES

- Forcada 2011:** Forcada, M. et al. Apertium: a free/open-source platform for rule-based machine translation. // *Machine Translation*. Volume 25, Issue 2, 2011, 127–144.
- Коева 1998:** Коева, Св. Аргументна структура, тематични отношения и синтактична реализация на аргументите. // *Езиково съзнание*. Ред. Ст. Димитрова. София: Наука и изкуство, 1998, 206–230.
- Levin, Hovav 2005:** Levin, Beth and Malka Rappaport Hovav. *Argument Realization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Penchev 1993:** Пенчев, Й. *Български синтаксис – управление и свързване*. Пловдив: УИ на Пловдивския университет, 1993.

ДОКТОРАНТИ

**СТРУКТУРА НА СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ С ГЛАГОЛА *СЪМ*
(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕКСЦЕРПИРАН ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ)**

Димитър Георгиев
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE STRUCTURE OF A COMPLEX SENTENCE
WITH THE VERB *BE*
(OBSERVATIONS OF EXCERPS
FROM LINGUISTIC MATERIALS)**

Dimitar Georgiev
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This study discusses different structural versions of complex sentences which contain copulative predication. It aims to observe how a dependent clause occupies the position of the subject and the predicative as well as other syntactic features of the main clause in the Bulgarian language such as change of word order, movement of *wh*-questions, positioning of the complementizers, etc. Furthermore, the article analyzes the so called „controversial“ dependent clauses considered as subjective by some authors and as predicative by others.

Key words: complex sentence, copulative predication, depend clause, *wh*-questions, complementizers

Настоящото изследване на структурата на сложното изречение с глагола *съм* има за цел да представи резултатите от проведените наблюдения над подбрана извадка езикови примери, като във фокуса попада запълването на лявата и на дясната прикопулна позиция в сложни съставни изречения с копулативен тип предикация.

1. Разяснения върху емпиричната фаза на изследването

Наблюдаваните изречения, 150 на брой, дават възможност да се анализира поведението на глагола *съм* като участник в предикативния механизъм в сложното изречение и различните варианти за запълване на субектната и предикативната позиция с подчинено изречение в сложни съставни и сложни смесени изречения.

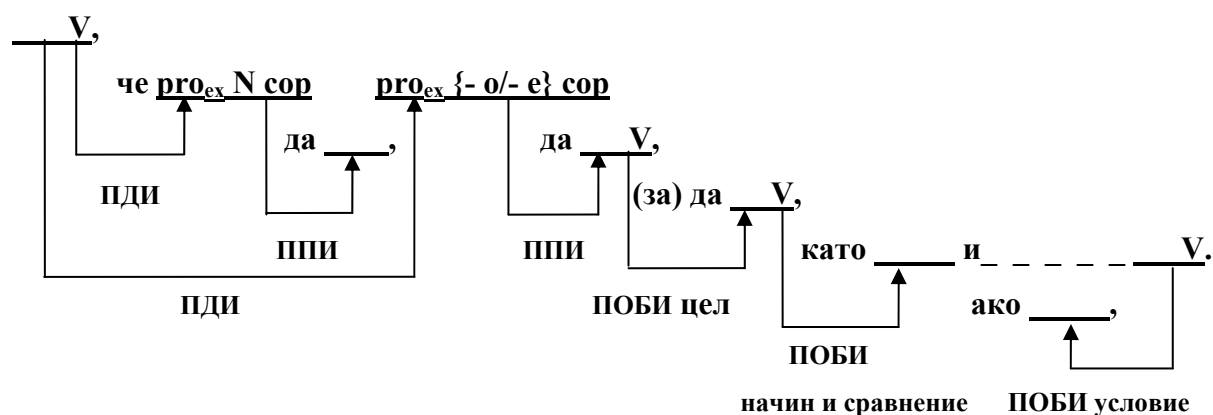
С помощта на ползваната извадка ще направим опит да проверим и съществуващите концепции относно същността на подчинените скауемноопределителни изречения в съвременния български език.

Обект на наблюдение са и словоредни размествания, елипси на части от изреченската структура, съюзна синонимия, движение на клитики и *k*-думи.

Важен момент е представянето на спорните въпроси и ориентирването в понятийния и терминологичния апарат, използван в различните изследвания.

За визуално представяне на отделните изречения в повечето случаи са ползвани конструктивни скици по модела на П. Бъркалова (Бъркалова 2011: 152 – 154). Чрез тези скици най-опростено се представя структурата на сложните съставни и сложните смесени изречения. В тях се отбелязва всяка подчиняваща категория, както и всички средства за подчинително и съчинително свързване. Стрелките показват подчинително отношение. Знакът Ø означава безсъюзно подчинително свързване. Примерите по-долу дават представа как изглеждат наблюдаваните изречения на този етап от анализа.

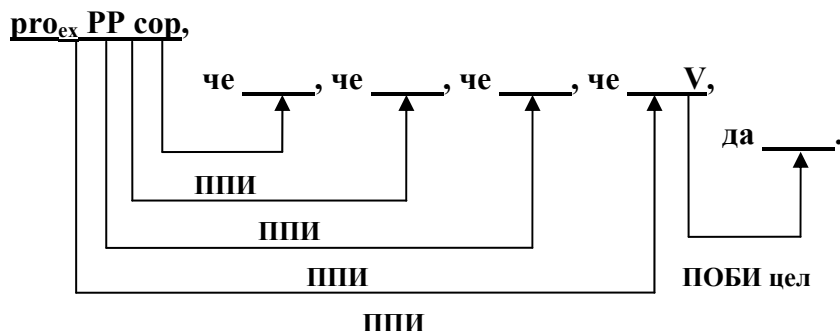
Ханджията ни каза, че на този дъжд е глупост да се стои, по-добре е да идем да се подслоним на сушина, като от време на време прескачаме до разливите и ако са дошли патици, да стреляме (Й. Р.).

Без значение е, че не сме се виждали от толкова време, че не съм разтоварил багажа си от колата, че някой е правил ремонт на канализацията, че двете му котки мяукат отвън да им отвори (З. К.).

Най-многобройният вид подчинени изречения в рамките на сложните съставни изречения с предикативен тип копулативни отношения се оказват подложните – 117 от 150. Неоспоримите подчинени скауемноопределителни изречения са едва 2 на брой, но известна част от българските лингвисти приемат като скауемноопределителни и т.

нар. от мен „спорни“, които определям по този начин, защото могат да бъдат тълкувани и като подчинени подложни, те са 31 изречения.

2. Наблюдения върху структурата на български сложни изречения с глагола *съм*

2.1. Нулевосубектни конструкции с подчинени подложни изречения

Традиционно като подчинено подложно се схваща „изречение, което изпълнява ролята на подлог спрямо главното изречение, в което синтактичната позиция на подлога е незаета и той се подразбира от предходния текст“ (Грамматика на СБКЕ, т. 3: 321).

Св. Коева обръща внимание, че подложните и сказуемноопределителните изречения не образуват подчинително словосъчетание с част от главното изречение, а самите са субститути на главна част (Коева 2001: 154). Подобна теза застъпва и Ст. Петрова, която оспорва термините „главно“ и „подчинено“ изречение относно сложното съставно изречение с подчинено подложно. В случая подложното изречение не е резултат от подчинение, а функционира като описателен подлог (Петрова 1995: 357).

Съществуват две основни гледни точки за същността на подложното изречение. Според Св. Коева подложните и сказуемноопределителните (или предикативни) изречения представляват разновидност на подчинените определителни изречения. Различават се по това, че при определителните изречения определяемото име в главното изречение е експлицитно изразено, а при сложните съставни с подчинени подложни не е (Коева 2001: 154).

Човек, който вярва, винаги успява. → Който вярва, винаги успява.

По-широко застъпена е другата позиция, според която подложното изречение е субститут на изреченския субект, т.е. изречението е в парадигматични отношения с подложното NP и следователно не би-

ха могли да се появят едновременно в една и съща синтактична позиция. П. Бъркалова на базата на конституентното правило за изречението $S \rightarrow NP VP$ систематизира подчинените изречения в българския език в три възможни типа: изречения, които са разширения на отделните синтактични фрази (NP, VP, AP, AdvP), изречения, които влизат в позицията на изреченския субект, и изречения, които заемат позицията на изреченския предикат (Бъркалова 2013: 102).

Ив. Недев приема, че „главното изречение в сложното съставно с подчинено подложно изречение не може да има друг подлог, тъй като синтактичната позиция на този елемент е заета от подчиненото изречение“ (Недев 1993: 129), а Ст. Георгиев счита, че подложното изречение не може да се разглежда като разширение, както в случаите с подчинено определително изречение, а е необходим структурен елемент (Георгиев 1979: 315).

По подобен начин различно тълкуване се наблюдава и при анализа на подчинените сказуемнопределителни изречения.

Характерна особеност на българския език е, че той спада към групата на нулевосубектните езици (*pro-drop language*), т.е. подложната позиция може да остане незапълнена. В своята монография „Българският синтаксис – познат и непознат“ П. Бъркалова разработва формални описания на всички възможни варианти на сложно съставно изречение с подчинено подложно. Тук ще бъдат ползвани именно тези с копулата *съм*, за да се представят вариантите на безлични именни сказуеми (*pro_{ex}*-конструкции).

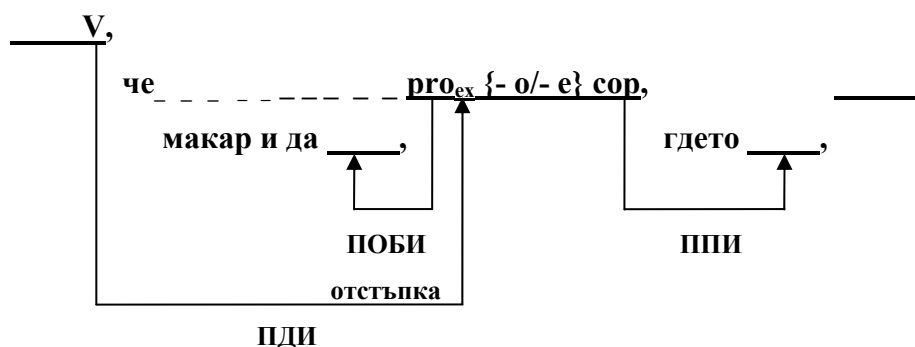
Най-фреквентна в наблюдавания корпус от 150 изречения е групата на нулевосубектните конструкции с подчинено подложно изречение, тя се оказва и най-разнообразна откъм варианти за подчиняваща съставка, средства за свързване, а и като възможности за запълване на подложната позиция.

2.1.1. Структура от типа *pro_{ex} {-o/-e} е*, с подчинени изречения (*че, да, Ø кой, защо... S*)

С формалния запис *pro_{ex} {-o/-e} е* се представят безлично-предикативни изрази, като *добре е, важно е, лошо е, странно е, необходимо е*, в които копулата винаги е в 3 л., ед. ч. Тези изрази, наричани от някои автори „безлично-предикативни думи“, се появяват в позицията на групата на прилагателното (AP) в конституентното правило за строежа на групата на глагола *съм* (вж. Бъркалова 2011: 127). Същите изрази Ат. Атанасов тълкува като наречия и предлага следните записи: *pro_{ex} Adv е*, *pro_{ex} Adv е +O_{Acc}*, *pro_{ex} Adv е +O_{Dat}* (Атанасов 2008: 242).

Въпросната pro_{ex} -конструкция с подчинено подложно изречение е представена в извадката, с която тук се работи, с 99 примера. Ще насочим вниманието си към някои по-интересни изречения:

Помислих си, че макар и да не улучих, е добре, гдето стрелях, по този начин приятелите ми от отсрещния бряг ще разберат в коя част на дефилето съм (Й. Р.).

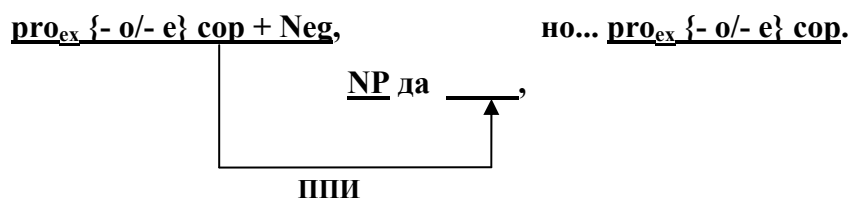

Този пример прави впечатление с нетипичната употреба на архаичното относително наречие *гдето* като подчинителен съюз, синоним на *че*.

Добре е, гдето стрелях. → *Добре е, че стрелях.*

Следващото изречение ще ползваме, за да насочим вниманието си към спецификите на *да* като съюз.

По принцип не е невъзможно всичко да се оправи на едро, но... е трудно (З. К.).

Лексема *да* има по-особено място сред подчинителните съюзи в българския език, а въпросът е дали трябва да бъде причислена към групата на комплементизаторите. Терминът *комплементизатор* е изведен при анализи на структурата на сложни изречения в английски език и най-общо е синоним на традиционното *подчинителен съюз*, но освен това комплементизаторите са показатели за граматически значения (Тишева 2001: 165 – 166). К. Рудин не включва *да* сред комплементизаторите в българския език, като отчита, че мястото на разглежданата дума не е в комплементизаторната позиция (C_0 на CP), която е в началото на подчиненото изречение, а е непосредствено преди глагола. Поради

тази характерна особеност авторката категоризира *да* като спомагателен глагол (auxiliary), подобен на *ще, няма, бива, трябва, може* (Рудин 1986: 61 – 62). Й. Пенчев първоначално поставя само *че, дали* и *дето* в групата на същинските комплементизатори в българския език (Пенчев 1993: 27), но впоследствие включва и *да* сред комплементизаторите, като отчита и неговата модална функция (Пенчев 1998: 115 – 116).

Ив. Недев, определяйки границата между простите изречения в рамките на сложното съставно с подчинено подложно изречение, отчита, че тя обикновено минава пред подчинителната връзка, но когато подчиненото изречение се въвежда с *да*, невинаги това условие е спазено. Недев обяснява това с необходимостта да се подчертае лексикалното значение на част от подчиненото изречение, и е възможно тази част заедно с разширенията си да мине пред подчинителния съюз *да* (Недев 1993: 135). Подобни случаи с друг типичен подчинителен съюз – *че* – не се наблюдават.

2.1.1. Структура от типа $pro_{ex} \{-o/-e\} e + O_{Dat}$ с подчинени изречения (*че, да, Ø кой, защо... S*)

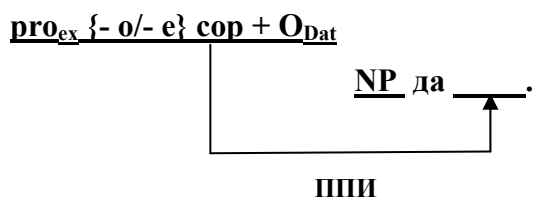
Този тип структура дава възможност да насочим вниманието си към въпроса – защо винителните местоименни клитики са съвместими с някои безлични конструкции, а с други не са. Относно липсата на $pro_{ex} V_{refl} se + O_{Acc}$ отговорът е, че „рефлексивното *се* има прякообектна природа и затова е несъвместимо с винителни съставки“ (Бъркалова 2011: 128). Обяснение за отсъствието на езикови примери за $pro_{ex} \{-o/-e\} e + O_{Acc}$ и $pro_{ex} PP e + O_{Acc}$ може да бъде потърсено в конституентното правило за строежа на групата на глагола *съм*:

$$VP \rightarrow \text{съм} \left\{ \begin{array}{l} (NP) \\ (PP) \\ (AP) \end{array} \right\} (PP) (AdvP) \text{ (Бъркалова 2011: 109).}$$

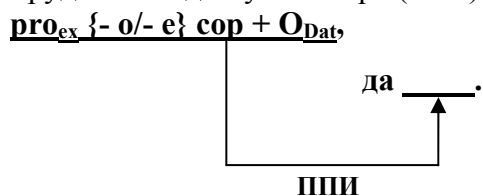
Видно е, че съставното именно сказуемо не може да се разширява с преки допълнения, а само с непреки, и това изяснява липсата на прякообектните винителни клитики в горните конструкции, но остава неясно защо в езика съществува конструкцията $pro_{ex} N e + O_{Acc}$ (*яд ме е, срам ме е, страх ме е*).

Разглежданата конструкция е подкрепена с 9 примера в наблюдаваната извадка, като:

Съдено ѝ е да преживее още един главоломен поврат – преждевременната кончина на младия цар, развод, покалугеряване (В. И.).

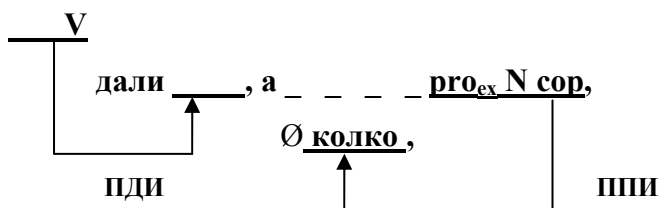
Трудно ми е да му отговоря (З. К.).

2.1.3. Структура от типа pro_{ex} N e с подчинени изречения (*че, да, Ø кой, защо... S*)

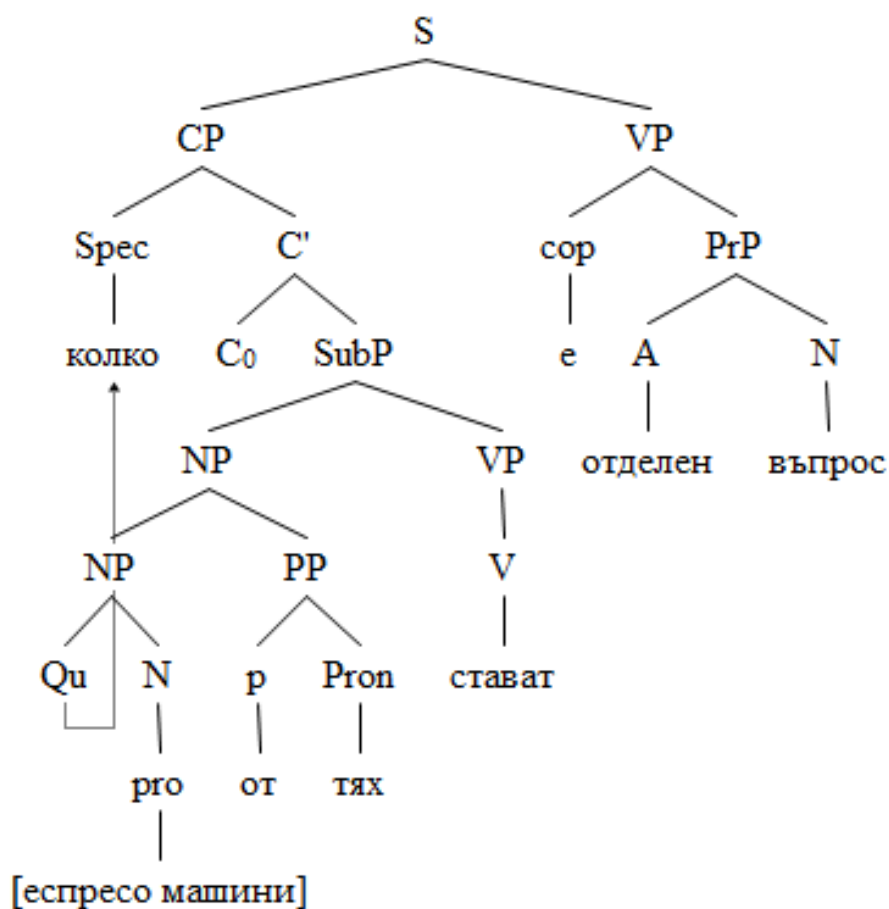
Следното изречение ще бъде ползвано, за да се обърне внимание на т.нар. *k*-думи.

Не съм сигурен дали в тази отсечка има повече от десетина еспресо машини, а колко от тях стават, е отделен въпрос (З. К.).

Терминът *k*-дума е въведен по аналогия на английския термин *wh*-question за пръв път от К. Рудин в монографията „Aspects of bulgarien syntax: complementizers and wh questions“ (1986). *K*-думите в българския език са въпросителните местоимения, а причината терминът да се употребява, е новата гледна точка към тях, свързана с разбирането за ролята им в подчиненото изречение. По традиция въпросителни и относителните местоимения и местоименни наречия са приемани за съюзни думи. Те обаче изпълняват съответните синтактични функции в подчиненото изречение и не биха могли същевременно да бъдат и свързващи думи (Бъркалова 2011: 65 – 66 и 135 – 136). В този случай простите изречения в рамките на сложното съставно са безсъюзно свързани, а въпросителните и относителните *k*-думи почти винаги се явяват веднага след нулевата връзка. Някои от релативите, като *защото, защото, отколкото, доколкото*, са започнали в различна степен да губят своята референтност и в по-голяма степен да представят „отношение между предикативните единици“ (Ницолова 1986: 124).

С помощта на синтактичното дърво и по-конкретно на спецификаторната позиция (Spec) във функционалната категория CP (група на комплементизаторите) може да се проследи движението на въпросителната *k*-дума, която се поражда в съответната синтактична позиция в дълбоката структура на подчиненото изречение, но се придвижва напред непосредствено след нулевата подчинителна връзка. При това свое придвижване в позицията на спецификатор *k*-думата (относителната *k*-дума) оставя следа или празна позиция, която се коиндексира с придвижвания елемент.

В наблюдаваното сложно изречение предпоставеното подчинено подложно изречение към нулевосубектна конструкция е от типа на т.нар. „косвени въпроси“. Въпросителното местоимение *колко* в случая се причислява към класа на квантификаторите (Qu), носещи обща семантична характеристика „количество“, в разглежданото изречение *колко* може да се субституира с *няколко* (*няколко от тях стават*), *три*, *пет* (*пет от тях стават*) и т.н. Квантификаторите в приименна употреба са причислявани към групата на синтактичните прилагателни (AP). В подчиненото изречение субектът (*еспресо машини*) остава неизразен, но подложната позиция се корелира с подлога в пред-

ходното просто изречение в състава на сложното съставно изречение. Така че въпросителното местоимение *колко* е породено като определение към елиптичния подлог в структурата на конкретното просто изречение.

Ползваните в дървовидната графика означения PrP (предикативна фраза) и SubP (група на субекта, подложна фраза) служат, за да се онагледят максимално ясно запълването на двете прикопулни позиции с подчинени изречения, които са субститути на изреченския субект или на предикатива.

2.1.4. Структура от типа pro_{ex} N e + O_{Dat} с подчинени изречения (*че, да, Ø кой, защо... S*)

Както бе посочено, П. Бъркалова разработва формални описания на всички варианти на сложно съставно изречение с подчинено подложно, включително на неграматични конструкции от типа *яд ме е* (pro_{ex} N e + O_{Acc}) и *жал ми е* (pro_{ex} N e + O_{Dat}), които не могат да бъдат разширени с относителни подложни изречения. Въпросните конструкции не допускат не само относителни, но и какъвто и да е вид подчинени подложни изречения. Възможността за субституция на подчиненото изречение в pro_{ex}-конструкции с показателното местоимение *това* се ползва като универсален тест за откриване на подчинено подложно изречение.

Срам го е да признае. → **Срам го е това.*

Жал му е, че заминаваш. → **Жал му е това.*

След тези тестове П. Бъркалова стига до извода, че именно това са истинските безлични изречения, които не допускат запълване на подложната позиция, а подчинените изречения трябва да бъдат разглеждани като обстоятелствени или допълнителни (Бъркалова 2011: 147). Й. Пенчев предлага два варианта за тълкуване на безлични изречения от вида *Мъка ми е, Време ми е, Страх ме е, Срам ме е*. В такива случаи следва да се приеме, че става въпрос за елипса на пълнозначен глагол: *Мъка ми е (наднала)(на сърце), Страх ме е (обхванал), Срам ме е (хванал)*. Според втория вариант конструкциите може да се разглеждат като резултат от трансформация на лични структури: *Аз имам страх* → *Страх ме е, Аз имам мъка* → *Мъка ми е*. Но такова преобразуване не може да обясни разликата между винителното и дателното допълнение (pro_{ex} N e + O_{Acc}), (pro_{ex} N e + O_{Dat}) (Пенчев 1984: 106).

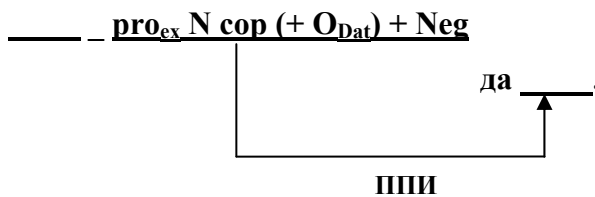
Й. Пенчев разглежда и други подобни примери, при които подчинените изречения не са подложни, а могат да бъдат тълкувани като обстоятелствени, съответно в първия случай за цел, а във втория – за причина.

Време ни е [да тръгваме.] – Време е [да се тръгва.]

Беше им мъка, [че е заминал.] (Пенчев 1998: 106)

Следващият пример поставя редица въпроси: какъв е видът на подчиненото изречение, каква е ролята на отрицателната частица (+ Neg), какви са видът и ролята на клитиката, може ли да се приеме, че нулевосубектната конструкция във въпросното изречение спада към обсъждания тип – $pro_{ex} N e + O_{Dat}$.

Колата спирам на паркинга пред „Макдоналдс“ от американска страна – не ми е работа да шофирам в Мексико (З. К.).

На тях може да бъде потърсен отговор с помощта на няколко езикови теста.

Не ми е работа [да шофирам в Мексико.] → Не ми е работа това.

Не ми е работа [шофирането в Мексико.] → [Шофирането в Мексико] не ми е работа.

Субституцията на подчиненото изречение с *това* и преобразуването на изречението в просто с подложно NP *шофирането в Мексико*, в което *шофирането* е в ролята на изреченския субект, а предложното съчетание *в Мексико* изпълнява функция на несъгласувано определение, дава сигурност да приемем, че подчиненото изречение е подложно. Бихме могли да направим сравнение с ползвания от Й. Пенчев пример.

Не ми е работа [да шофирам в Мексико.] → Не ми е работа това.

Време ни е [да тръгваме.] → Време ни е за това. (за тръгване)

Сравнението между двете сложни съставни изречения още веднъж показва разликата и обяснява защо в единия случай подчиненото изречение се приема за подложно, а в другия – за обстоятелствено за цел.

Важно е да се изясни ролята на отрицателната частица *не* и характерът и ролята на клитиката *ми* в лявата прикопулна позиция.

Работа ми е да шофирам в Мексико. → Работата ми е да шофирам в Мексико.

Елиминирането на негацията в главното изречение и особено добавянето на членна морфема към съществителното име в главното изречение в известна степен променят смислово цялото изречение, но не дават търсения отговор.

Остава да се установи характерът на клитиката *ми*, която би могла да бъде или кратка форма на притежателното местоимение *мой*, или кратка дателна форма на личното местоимение *аз*. При субституция на клитиката *ми* с пълна местоименна форма, сложното съставно изречение би трябвало да придобие един от следните варианти:

Не е работа за мен да шофирам в Мексико

или

Не е моя работа да шофирам в Мексико.

Двата варианта са изключително близки по смисъл до оригинала, което допълнително затруднява задачата. Тази смислова близост може да се обясни с общия произход на кратките форми на притежателните местоимения и кратките дателни форми на личните местоимения (Ницолова 1986: 89).

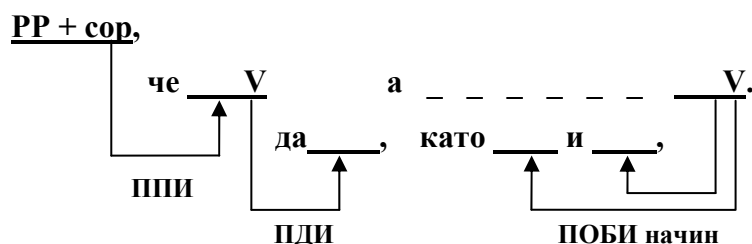
Относно притежателните клитики е валидно правилото за присъединяването им „с членувания елемент на дефинитното NP“ (Пенчев 1998: 184). Макар да се срещат и редица специфични случаи, притежателната клитика се отнася винаги към дефинитни имена.

Следователно клитиката в изречението *ми* следва да бъде тълкувана като кратка дателна форма на личното местоимение за 1 л. ед.ч. *аз*. Трябва да се приеме като изключение, че конструкцията $pro_{ex} N e + O_{Dat}$ (+ Neg) все пак може да допусне подчинено подложно изречение. Необходимо е чрез други аналогични примери да се потвърди това становище.

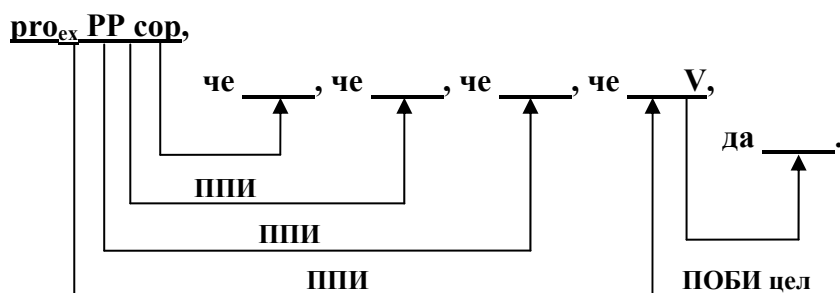
2.1.5. Структура от типа $pro_{ex} PP$ е с подчинени изречения (че, да, \emptyset кой, защо... S)

Този вид конструкция се оказва рядко срещан вид в рамките на ексцерпираната извадка и могат да бъдат предложени само два такива примера.

За отбелязване е, че според „Житие на свети Сава“ от монах Теодосий тъкмо „началстващите войводи не искат да оставят своя цар за поругание на гражданите и за ядене на зверове и птици, а като имаха вяра към него и показваха последната си обич, понесоха мъртвия си цар със себе си“ (В. И.).

Без значение е, че не сме се виждали от толкова време, че не съм разтоварил багажа си от колата, че някой е правил ремонт на канализацията, че двете му котки мяукат отвън да им отвори (З. К.).

2.2. Подчинени сказуемноопределителни изречения към подлога

В Граматика на СБКЕ, т. 3, е възприета следната дефиниция за този вид подчинено изречение: „Подчинено изречение, което замества предикатива или сказуемното определение и разкрива признаци на подлога или на допълнението в главното изречение, се нарича сказуемноопределително“ (Граматика на СБКЕ 1983: 325).

Това определение дава възможност подчиненото изречение да се вмъква в различни позиции, според някои автори – две, според други – три. Ст. Петрова предлага вариант за решение на синтактично равнище – отделяне на подчинени предикативни, подчинени субектноопределителни и подчинени обектноопределителни изречения (Петрова 1995: 357).

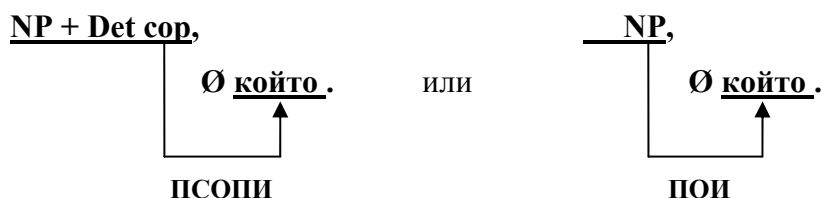
Както при подложните, така и при подчинените сказуемноопределителни изречения съществуват два основни възгледа относно тяхната същност. Ив. Недев, П. Бъркалова, Й. Пенчев приемат сказуемноопределителните изречения към подлога като субститути на именната част от съставното именно сказуемо, в чиято позиция се появява подчиненото изречение. Според Св. Коева изречението в предикативна позиция е всъщност разновидност на подчинено определително изречение, което наследява функциите на липсващия предикатив, и го нарича подчинено предикативно изречение. То се свързва с копулата *съм* в предикативно словосъчетание, характерно в случая е, че предикатът е имплицитен, а експлицитно е подчиненото изречение (Коева 2007: 233 – 234).

2.2.1. Структура от типа NP + Det cop с подчинени изречения (-Ø който, която, което, които S)

Този тип структура представя изречения, определени като „безпорни“, защото всички автори приемат относителните подчинени изречения, въведени към дефинитна именна група, функционираща като подлог, и копула *съм* (NP + Det cop) като сказуемноопределителни.

В следващия пример подчиненото изречение в оригиналния текст е определително, но то лесно може да бъде трансформирано в сказуемноопределително.

Очевидно най-младият от възстановителите на българската държавност е (този), който издига града на р. Янтра за престолнина (В. И.).

Възможността за преобразуване на подчиненото изречение от определително в сказуемноопределително и обратно до известна степен подкрепя концепцията на Св. Коева за предикативните изречения като разновидност на определителните. От друга страна, в случая на пръв поглед релативизираната *k*-дума *който* има за свой antecedент показателното местоимение *този*, а то от своя страна се корелерира с изреченския субект *най-младият от възстановителите на българската държавност*. Би могло да се допусне, че в конкретния пример, а и в други подобни същинският antecedент на релатива *който* е подлогът в главното изречение, а не деикторът *този*. Относителните местоимения са свързани по произход с показателните местоимения (Ничолова 1986: 123) и в случая референтността към една и съща именна група е двукратно изразена, поради което отпадането на *това* не променя в никаква степен смислово изречението. Корелерентността е още веднъж подчертана и чрез повторението на морфологичните показатели на подлога за род и число от страна на местоименията. Въсщност опорната дума в групата на изреченския субект е степенуваното субстантивирано прилагателно име *най-младият*, а определяемото съществително (*възстановител, брат*) остава имплицитно.

В дълбоката структура на изречението номинативната група *най-младият от възстановителите на българската държавност* е генерирана в три позиции:

най-младият от възстановителите на българската държавност е [най-младият от възстановителите на българската държавност = този], [най-младият от възстановителите на българската държавност = който] издига града на р. Янтра за престолнина.

От тези три „копия“ се произнася само йерархично най-важното (Чомски 2012: 11), а някое от другите може да остане имплицитно или както в случая – да се експлицира чрез деиктично и релативно местоимение.

Й. Пенчев приема, че единствените сказуемноопределителни изречения са тези към подлога на главното изречение, въведени с помощта на относителното местоимение *който* и неговите производни. Това са свободни релативи, които заемат позицията на именния предикат при копулата *съм*. Свободните релативи са „относителни изречения, които нямат опорна част съществително име в главното изречение като antecedент за относителното местоимение. Ако има такава съществително, то би изпълнявало съответна синтактична функция в главното изречение, а относителното изречение би било негово пояснение“ (Пенчев 1993: 83).

Разглеждайки подчинените сказуемноопределителни (предикативни) изречения като вариант на определителните изречения, Св. Коева възприема и еднаквата типология на подчинените изречения, т.е. предикативните изречения се делят на съюзни, въпросителни и относителни (Коева 2006: 236). При последните сравнително лесно може да се възстанови определяемото, чието разширение представлява предикативното изречение.

Например:

Ние сме (хората), които чакате.

Старостта е (тази), която боледува най-често (Й. Р.).

По-сложно е възстановяването на определяемото име, когато подчиненото изречение е въведено с подчинителен съюз или с нулева връзка, следвана от въпросително местоимение, особено когато изречението е извадено от контекста.

Истината е, че всичко туй се прехранваше с цената на непосилен труд (Й. Р.).

Първият ми инстинкт е да хукна веднага към рецепцията и да видя какво става (З. К.).

2.2.1. Структура от типа NP + Det cop с подчинени изречения (че, да, Ø кой, как, защо... S)

Въпросната структура представя подчинени изречения, които са нееднозначно определяни или като сказуемноопределителни (предикативни), или като подложни.

Хубавото му е, че е невидим! (Й. Р.).

Автори като П. Бъркалова и Св. Коева считат за задължително наличието на дефинитно маркиран подлог, съгласуван с копулативен глагол, за регистриране на сказуемноопределително изречение, което се вмъква в позицията на предикатива. Дефинитността (+ Det) на номинативната група, разбираана в широки граници (членна морфема, лични имена, роднински названия от типа *майка ми, баща му*), се приема за маркер на подложната позиция в изречения, построени с копулативен глагол – NP cop PrP. След като подлогът е маркиран (+ Det), подчиненото изречение застава в позицията на предикатива.

Българският език обаче допуска и двете именни групи около копулата да бъдат определени (NP₁ + Det cop NP₂ + Det) и в такива случаи е далеч по-трудно, а понякога е почти невъзможно да се разграничи подлогът от предикатива, а съответно и да се определи видът на подчиненото изречение. В своята монография „Биноминативни изречения и прагматика“ К. Илиева предлага редица синтактични и семантични процедури с цел изясняване на функциите на двете именни групи, но в редица случаи решението е дискуссионно (вж. Илиева 1996). Нееднократно е тълкуван примерът *Причината е катастрофата* (Пенчев 1998: 105, Коева 2006: 237, Бъркалова 2011: 150). След обстоен анализ, субституция с подчинени изречения и в двете прикопулни позиции и изграждане на различен контекст Св. Коева стига до заключението, че и двете членувани именни групи в различен контекст могат да бъдат както подлог, така и предикатив, като същото важи и за подчинените изречения.

В горния пример *Хубавото му е, че е невидим!* главното изречение носи определеност чрез членна морфема *-то*, това дава основание да определим подчиненото като сказуемноопределително, заело по-

зицията на предикатива. От друга страна, подчиненото изречение без проблем се субституира с *това* → *Хубавото му е това*. Подобна субституция бе приета като разпознавателен механизъм за подчинено подложно изречение. Оттук следва, че наличието на определеност на номинативната група не може да бъде сигурна индикация за класифициране на подчиненото изречение като сказуемноопределително. По подобен начин всички въпросителни и съюзни сказуемноопределителни изречения могат да се субституират с *това* и да се разглеждат като подчинени подложни (Бъркалова 2011: 150). Направеното заключение също не може да бъде категорично, защото в определени случаи подлогът и предикативът са трудно различими. Именно тези сложни съставни изречения бяха определени като „спорни“, а решението може да бъде преди всичко контекстово.

Наблюдаваните примери предоставиха възможност за вникване в проблемите на синтактичния анализ на копулативния тип предикация в сложни съставни и сложни смесени изречения. В хода на изложението нееднократно бяха представени разнопосочни мнения на български и чуждестранни синтактици за същността и спецификите на двата основни вида подчинени изречения при копулата *съм* (подложни и скауземноопределителни). Очертан бе кръг от съпътстващи синтактични явления, чийто анализ изисква по-задълбочени проучвания: елипси на части на изречението, особености на подчинителния съюз *да*, движение и характеристика на *k*-думи и относителни *k*-думи, движение на местоименни клитики.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов 2008:** Атанасов, Ат. Аргументна структура на безличните предикати в съвременния български език. // *Юбилеен сборник в чест на 65-ата годишнина на проф. д.ф.н. Руселина Ницолова*. Минск, 2008, 241 – 250.
- Бъркалова 2011:** Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат (второ издание)*. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2011.
- Бъркалова 2013:** Бъркалова, П. Конституентна граматика и подчинени изречения. // *Славистика IV. В чест на Славистичния конгрес в Минск 2013*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 101 – 111.
- Георгиев 1979:** Георгиев, Ст. Структурна задължителност на подчиненото изречение в съвременния български език. // *Помагало по български синтаксис*. София: Наука и изкуство, 1979, 312 – 320.

- Граматика на СБКЕ 1983:** Бояджиев, Т., Стоянов, С., Попов, К. (ред.). *Граматика на съвременния български книжовен език. Том III. Синтаксис.* София: БАН, 1983.
- Илиева 1996:** Илиева, К. *Биноминативни изречения и прагматика.* Пловдив: Макрос 2000, 1996.
- Коева 2001:** Коева, Св. Типология на подчинените изречения. // *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис.* Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2001, 144 – 163.
- Коева 2006:** Коева, Св. Българските сказуемноопределителни изречения. // *Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. дфн Йордан Пенчев Пенчев.* София: Артграф, 2006, 233 – 243.
- Недев 1993:** Недев, Ив. *Изречението в съвременния български книжовен език.* София: б. изд., 1993.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения.* София: Наука и изкуство, 1986.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение.* София: Наука и изкуство, 1984.
- Пенчев 1993:** Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване.* Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1993.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Й. *Синтаксис на съвременния български книжовен език.* Пловдив: ИК „Вечерник“, 1998.
- Петрова 1995:** Петрова, Ст. Някои проблеми при класификацията на сложните изречения. // *Български език*, 1995, кн. 4, 355 – 358.
- Рудин 1986:** Rudin, C. *Aspects of bulgarien syntax: complementizers and wh questions.* Columbus: Slavica, 1986.
- Тишева 2001:** Тишева, Й. Подчинително свързване в сложното изречение. Комплементизаторите в българския език. // *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис.* Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2001, 164 – 173.
- Чомски 2012:** Чомски, Н. *Студии за езика и философията на ума.* Съставителство и превод Ил. Кръпова. София: ЛИК, 2012.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Радичков 1983:** Радичков, Й. *Нежната спирала.* София: Български писател, 1983.
- Карабашлиев 2008:** Карабашлиев, З. *18% сиво.* София: Сиела, 2008.
- Игнатов 2007:** Игнатов, В. *Цар Калоян.* София: Военно издателство, 2007.

**ЗА ЛЕКСИКАЛНИЯ ФИТОКОМПОНЕНТ
ВЪВ ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ СИСТЕМИ
НА БЪЛГАРСКИЯ И НОВОГРЪЦКИЯ ЕЗИК¹**

Марияна Карталова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE LEXICAL PHYTO COMPONENT IN THE
PHRASEOLOGICAL SYSTEMS OF BULGARIAN AND MODERN
GREEK LANGUAGES**

Mariyana Kartalova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The subject of the present study is to be found in phraseological units in Bulgarian and in Modern Greek that contain the plant lexeme in their structure. Structures belonging to both the phraseological fund and the phraseological periphery will be examined as we aim at finding out in which fixed structures the phyto component is widely preferred and used as a lexeme. On the basis of our preliminary observations, the above are similes and paroemias – favoured in comparative structures as people use what is known and familiar to make comparisons, and in folklore because of their connection to the nation and its customs.

Key words: phraseological units, Bulgarian and Modern Greek languages, phyto component

Фразеологията е дисциплина, която проявява афинитет към познатите реалии в обкръжаващия ни свят и въпреки цялостното преосмисляне на фразеологичния израз се привличат такива образи, които са общоизвестни в един колектив и спомагат за „разкодирането“ на семантиката на самите фразеологизми. Именно подобен тип единици ни разкриват представата за света на „другия“, тъй като в тях е въплътена информация за културата, манталитета и бита на дадения народ.

¹ Настоящият доклад се осъществява благодарение на проект: Договор № НИ15–ФЛФ–015, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“.

Обект на изследване в представената разработка са фразеологичните единици (нататък ФЕ) със съставна част фитолексема в два балкански езика – българския и новогръцкия. Растителният компонент е сред фреквентните и предпочитани елементи при изграждането на фразеологизмите в българския език – фитонимът заема трета позиция, разполага се след названията на животните и различните части от човешкото тяло, докато в другия целеви език растенията не са сред често използваните компоненти. В единственото цялостно изследване, посветено на новогръцката фразеология – „Εισαγωγή στην ελληνική φρασεολογία“, авторът Х. Симеонидис говори за осем групи съставни компоненти: **части от човешкото тяло** (напр. ръка / χέρι, глава / κεφάλι, око / μάτι, сърце / καρδιά и др.); **околна среда** (напр. земя / γη, къща / σπίτι, кал / λάσπη, небе / ουρανός и др.); **социален живот** (напр. пари / χρήματα, игри / παιχνίδια, търговия / εμπόριο и др.); **време и човешко битие** (напр. час / ώρα, нощ / νύχτα, ден / μέρα, смърт / θάνατος и др.); **религиозни понятия** (напр. ангел / άγγελος, бог / θεός, светец / άγιος, дявол / διάβολος и др.); **нрави, обичаи, чувства** (напр. радост / χαρά, добър / καλός, приятел / φίλος, враг / εχθρός и др.); **основни дейности** (напр. правя / κάνω, имам / έχω, отивам / πηγαίνω, спя / κοιμάμαι и др.) и **животни** (напр. куче / σκύλος, вълк / λύκος, магаре / γαιδούρι, бълха / ψύλλος и др.) (Вж. Симеонидис 2000: 55 – 56). Както се забелязва от обособените компоненти, липсват такива лексеми, които назовават растения. Това от своя страна не означава, че от фразеологичния фонд на новогръцкия език отсъстват ФЕ, съдържащи фитоними в конструкцията си, а маркира ограничената им употреба.

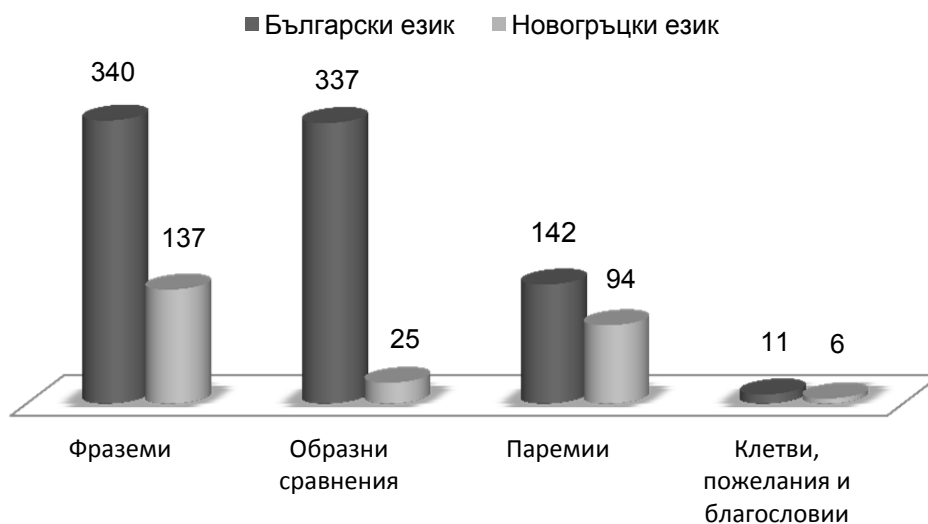
В обсега на проучването влизат общо 1092 ФЕ (от които 830 ФЕ в българския език и 262 ФЕ в новогръцкия език), ексцерпирани от лексикографски източници, които сме разделили в четири групи – една от тях, фраземите, отнасяме към фразеологичното ядро, а останалите три – паремии; образните сравнения и клетвите, устойчивите словесни комплекси, пожеланията, благословиите и др. – към фразеологичната периферия на езика.

Речниците и монографиите, използвани за постигане на целите на проучването ни, са следните:

- „Фразеологичен речник на българския език“ (т. I и II);
- „Устойчивите сравнения в българския език“;
- „Нов фразеологичен речник на българския език“;
- „Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език“;
- „Λεξικό της κοινής νεοελληνικής“;

- „Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας“;
- „Νεοελληνικές φράσεις“;
- „Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών“.

Фитокомпонентът в българския и новогръцкия език

Фигура 1

Прави впечатление, че фитолексемните фразеологизми имат значителен превес в българския език, което отдаваме на факта, че като цяло българската фразеология е много добре проучена не само в теоретично отношение, но има изготвени и специализирани лексикографски издания, докато в новогръцкия език дисциплината започва да привлича интереса на езиковедите едва в края на ХХ в. и началото на ХХІ век. Като друг съществен пропуск отчитаме и липсата на гръцки фразеологичен речник, което затруднява работата в областта.

Въз основа на ексцерпираните ФЕ се забелязва, че в структурата на фразеологизмите влизат твърде разнообразни представители на флората. Всяко от растенията носи определена символика и е конотативно натоварено. Трябва да се подчертае, че едно растение може да е носител и на положителен нюанс, и на пейоративност, с които се реализира в конкретен фразеологизъм. Не е задължително символиката и конотацията да отговарят на истинската природа на фитокомпонента.

Най-голяма вариация на фитоними се наблюдава в компаративните конструкции и фраземите. В образните сравнения преобладават названията на цветята и дървесните видове, както и лексемата ‘цвете’. Въпреки че в древността символиката на **розата** се е свързвала с мита за смъртта на Адонис, любимеца на Афродита, днес „царицата на цве-

тята“ се асоциира с любовта и красотата (срвн. Бидерман 2003: 370 – 372). Открито е само едно образно сравнение, имащо аналог и в другия език – красива (хубава) като **роза** [Букв. екв. Όμορφος σαν **τριαντάφυλλο**]. В българския език освен с красотата розата се свързва с *нежността* – нежен като **роза**, и със *свежестта* – свеж като **роза**. Гореспоменатото цвете е положителен конотативен знак в регистрираните образни сравнения, но това не е в сила и за останалите фразеологични единици – напр. няма **роза** без бодли [Букв. екв. **Τριαντάφυλλο χωρίς αγκάθι δε γίνεται**]; в новогр. Όποιος αγαπά το **τριαντάφυλλο**, αγαπά και το **αγκάθι** του [Букв. пр. Който обича **розата**, обича и бодлите ѝ]; Ап’ αγκάθι βγαίνει **ρόδο** και από **ρόδο** βγαίνει αγκάθι [Букв. пр. От тръна излиза **роза** и от **розата** – трън ‘лоши родители могат да родят добри деца и добри родители – лоши деца’] и т.н.

За състава на сравненията са типични още *плодовете и зеленчуците* (напр. панджар, домати, краставица, ябълка и т.н.) и *наименованията на някои дървета* (напр. топола, дъб, бук и т.н.), въпреки че тези фитокомпоненти се отличават с по-голяма фреквентност в българския език. Характерен признак на компаративните единици е тяхната антропоцентрична ориентираност, а тези, които включват в конструкцията плод или зеленчук, приписват на човека някакъв признак (свързан предимно с цвета на лицето) – напр. *червен като панджар* [Букв. екв. Γίνομαι κόκκινος σαν **το παντζάρι** и Κокκινίζω σαν **το παντζάρι**]; *жълт като лимон* [Букв. екв. Κίτρινος σαν **λεμόνι**]; *син като памладжан*; *жълт като пъпеш (каун, пипон)* и т.н. Но червеният цвят освен с панджара се асоциира и с други фитокомпоненти – червен като **божур**, ~ като **капица**², ~ като **мак** [Букв. екв. Κокκινίζω σαν **παπαρούνα**], ~ като **пуплек**³, ~ като **трендафил**, ~ като **ябълка**, ~ като **домат**, ~ като **ряпа**, ~ като **череша**. Всички споменати плодове и зеленчуци обективно притежават цвета, но той може да е придобит не само при притеснение, а и да се дължи на руменина.

Що се отнася до названията на дърветата в състава на образните сравнения, те символизират предимно *стройната фигура на човека* (напр. висок като **топола**; тънък като **топола**; стройна като **топола**; стройна като **ела**; висок като **бор**; висок като **дърво**; ψηλός σαν **κυπαρίσσι** [Букв. пр. Висок като кипарис]) и др. Освен с тънкото и стройно тяло дървесните видове могат да се асоциират и със *здравината* (напр. здрав като **дъб**, здрав като **дрян**, здрав като **орех**) и т.н. Наименованията на дърветата отново преобладават по честотност в

² Капица – червена чушка.

³ Пуплек – божур, мак.

компаративните конструкции, налични в българския език. В новогръцката фразеологична система сме открили само едно образно сравнение, което да съдържа конкретно дърво (кипарис / кипарίσι).

В българския език, за разлика от новогръцкия, се забелязва и съзнателно търсен ироничен ефект в рамките на образното сравнение. Той се постига чрез приписване на качество, действие, състояние на предмет, който не може да ги притежава, ако изхождаме от семантиката на признака – напр. *свеж като повехнал морков, свеж като изстискан лимон, свеж като кисела краставичка, процъфтявам / процъфтя като липа у пожар, хиля се като тиква, прилича ми като на тиква обръч* и др.

В състава на същинските фразеологизми, наричани от някои автори фраземи, растенията представляват една твърде богата палитра растителни представители. В рамките на ФЕ можем да открием фитоними от *домат, тиква, краставица до цвете, китка и роза*. Разнообразието на фитонимите произтича от дълбоката връзка на човека с природата и от факта, че растенията са под постоянно наблюдение от страна на хората. От названията на дърветата във фраземите превес имат **върбата** (натоварена е с пейоративност и изразява иронично или пренебрежително отношение към някого или нещо), **дъбът** (символизира устойчивост, здравина, сила) и **букът** (напр. *букова глава* = дървена глава – 1. Глупав човек; 2. Упорит човек, инат).

В новогръцкия език не сме отбелязали наличието на ФЕ с компонент **върба**, докато в българския език могат да се представят следните конструкции – на **върба** *‘никога’*; когато **върбата** роди грозде / дренки *‘никога’*; **върбата** маслини родила *‘Диал. За някого, който много лъже’*; на **върба** грозде *‘нещо невъзможно’*; да се обесиш на суха **върба** *‘Използва се за човек, който лъже много’* и т.н.

Върбата е възможно да се асоциира и с маловажност, незначимост, напр.: не давам **върбова клечка** (треска) за някого или нещо *‘Напълно съм безразличен’*; **върбов цвят** *‘Нещо нищожно’* и др.

Единствената ФЕ с компонент *върба*, носител на положителен нюанс, е на **върбова сянка** *‘За лесна и добре платена работа’*.

От дървесните видове и техните плодове в новогръцката фразеологична система преобладава **орехът / карудия** – *θα σου κόψω το καρύδι / θα σου στρίψω το καρύδι* [Букв. Ще ти отрежа / извия врата *‘Ще те удуша, ще те смажа’*]; *μέλι και καρύδι* [Букв. Мед и орех; екв. Мед и масло]; *σκληρό καρύδι* [Букв. Твърд орех; екв. Костелив орех] и т.н. Орехът също символизира сила и здравина.

От позициите на тясното схващане за фразеологията пословиците и поговорките остават извън границите на науката. Тази постановка постепенно се застъпва и от българската фразеологична школа. Най-общо паремиите се определят като мъдри и поучителни изрази, издържали проверката на времето и предавани от поколение на поколение.

Една част от паремиите с фитокомпонент в състава има своите буквални и семантични аналози и в другия целеви език, тъй като повечето регистрирани примери биха могли да се определят като съдържащи балкански черти. И при тези спорни конструкции се забелязва предпочитание към фитолексеми, които са добре известни на българите и гърците. Често срещани фитоними в паремиите са *динята*, от плодовете – *ябълка и круша, някои зеленчуци и посевни култури*. Например: Две **дини** под една мишница не се носят [Букв. екв. Δύο **καρπούζια** δε χωράνε σε μία **μασχάλη**; Δύο **καρπούζια** σε μία **μασχάλη** δε **βαστιούνται**; Δύο **καρπούζια** σε **μια** **αμασχάλη** δεν **κρατιούνται**]; **Ябълката** не пада далеч от дънера си [екв. Το **μήλο** κάτω **απ' τη μηλιά** θα πέσει – пр. Ябълката под ябълковото дърво ще падне]; Крушата не пада далече от дървото [екв. Το **απίδι** κάτω **στην απιδιά** θα πέσει – пр. Крушата ще падне под дървото]; Хубавата **ябълка** свинята я яде; Хубавата **круша** прасето я яде [Букв. екв. Τα **καλά τ' αχλάδια** τα τρώνε τα **γουρούνια**] и т.н. В новогръцкия език трудността при сполучливото извършване на две работи едновременно се изразява и чрез паремия, съдържаща друго растение (*краставица*) – Δύο **αγγούρια** δε **βαστιούνται** σε **μια** **μασκάλη** [Букв. пр. Две **краставици** не се държат под една мишница].

В паремиите цветето, което заема първото място по честотност и в двата езика, отново е *розата*. За разлика от образните сравнения, където флоралният компонент се реализира предимно с положителен конотативен знак, тук имаме изразена пейоративност.⁴

Лексикалният фитокомпонент не е характерен за състава на особената група ФЕ – *клетвите, пожеланията и благословиите*. Може да се каже, че благословиите и клетвите възникват на нравствено-психологически основи. „Битието на човека като част от някакъв колектив предполага отношение – положително или отрицателно – към членовете на този колектив, одобрение или неодобрение на постъпките на другите, прояви на съпричастност, доброжелание или, обратно, зложелание към деянията им и т.н. Обществото изгражда свои норми на поведение. И съответно спазването или нарушаването на тези нор-

⁴ Примери бяха представени по-горе в изследването.

ми предизвиква някакво отношение“ (Крумова-Цветкова 2010: 14). Характерна черта на тази група ФЕ е употребата им във 2 л. и 3 л. ед.ч. / 2 л. и 3 л. мн. ч. заради техния пожелателен характер към другия. За тези конструкции е типична употребата на животни (напр. *да закукаш като кукувица, вълци да те ядат, орли да го разкъсат, свраки очите ти да изпият, червеи да го ядат* и т.н.), а растенията не се отличават с особена фреквентност и няма компонент, който да се откроява в сравнение с останалите.

В заключение ще отбележим, че фитолексемата е по-често срещана в българската фразеологична система, отколкото в новогръцкия език. Всички обособени групи проявяват предпочитание към сравнително еднакви фитоними в конструкциите си, като изключение правят само клетвите, пожеланията и благословиите. По-голямата част от фитокомпонентите поради антропоцентричната им насоченост приписват на човека признак, отнасящ се до цвят на лицето или външен вид (очи като череша, нос като патладжан, снага като топола, висок като топола и т.н.).

ЛИТЕРАТУРА

- Бабиньотис 2002:** Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Β' έκδοση. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2002.
- Бидерман 2003:** Бидерман, Х. *Речник на символите*. София: РИВА, 2003.
- Крумова-Цветкова 2010:** Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство*. София: ЕМАС, 2010.
- Кювлиева-Мишайкова 1986:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: БАН, 1986.
- Мераклис 1995:** Μερακλής, Μ. Γ., *Παροιμίες ελληνικές και των άλλων βαλκανικών λαών (Συγκριτική εξέταση)*. Αθήνα: Πατάκη, 1995.
- Ничева и кол. 1974 – 1975:** Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. т. I и II, София: БАН, 1974 – 1975.
- Ничева 1993:** Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Пандос 2013:** Πάντος, Χρ. *Νεοελληνικές φράσεις*. Αθήνα: Λαμπράκη, Ειδική έκδοση για την εφημερίδα «ΤΟ ΒΗΜΑ», 2013.
- РНГК 2007:** Речник на новогръцкото койне. *Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*. Τριανταφυλλίδης, Μ. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 7^η ανατύπωση, 2007.

Симеонидис 2000: Συμεωνίδης, Χ. Π. *Εισαγωγή στην ελληνική φρασεολογία*. Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 2000.

Янев 2013: Янев, Б. *Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013.

КАТЕГОРИЯТА ЗАЛОГ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE GRAMMATICAL CATEGORY OF VOICE IN THE OLD-BULGARIAN LANGUAGE

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The aim of this report is to outline the formation, usage and development of the category of voice in the Old Bulgarian Language. In order to fully understand its contemporary state, we should definitely start from the very beginning of its of origin. I have used the methodology of description of definitions and examples which are found in grammars and reports based on the state of the Old Bulgarian Language. Thoroughly examining the characteristics of the category of voice, when it comes to its history will definitely help us find its place in the grammatical system of the Bulgarian Language.

Key words: grammatical category, voice, correlation, reference, Old Bulgarian Language

Съвременното състояние на българския език е плод на множество лингвистични трансформации, които са обусловени от речевите нагласи на хората и езиковите тенденции на системите. Езикът ни е променил своя облик вследствие на исторически, политически, социални и интеркултурни процеси, които несъмнено оставят своя отпечатък и върху речта ни.

Проследявайки развитието на лингвистичната ни система, забелязваме, че най-голямата промяна, която се осъществява, е трансформацията от синтетизъм към аналитизъм. Почти повсеместното ѝ реализиране в рамките на падежните значения променя напълно езика ни, като го превръща в нова система, адекватна на изискванията на комуникантите.

Традиционно се коментира, че най-големи промени се осъществяват в именната, а с по-малък обхват – в глаголната парадигма, но

след преглед на запазените източници и създадените впоследствие граматични трудове откриваме наличието на значителни трансформации и във вербалната систематизация. Осъществява се промяна в класификацията на спреженията на глаголите, в броя на глаголните категории, в броя на глаголно-именните форми, на неличните глаголни форми и т.н. Съществено за нас е изменението, което е налице в рамките на категория *зalog* и в частност на партиципиалната система като експликатор на залоговите отношения.

Залогът е категория, чиито форми присъстват в голяма част от ранните писмени и исторически паметници. Формите, които откриваме, доказват наличието на опозицията активност ~ пасивност, макар и неосъзнати като част от глаголна категория, каквато например е установена в съвременното състояние на езика ни.

За да сме коректни към поставената от нас цел, а именно – да изясним състоянието на категорията *зalog* в старобългарския език, е необходимо да направим кратък преглед на писмените и историческите паметници, свидетелстващи за наличието, развоя и статуквото на дадената грамема. Съвременната ѝ категоризация е с дилемен статут, който я препраща към морфологията, синтаксиса, дори и към лексикологията. Почти не са запазени научнолингвистични описания от онзи период, затова ще използваме съвременни старобългарски граматика, за да придобием представа за систематизирането на грамемите. Граматиците, които проследяват старобългарския период, правят описание на езиковата еволюция впоследствие по шаблон от класическите граматика. Подобно заимстване може да се открие и при възникването на залоговостта, въпреки че формите на маркирания пасив най-вероятно са били част от речта, но не и осъзнати като принадлежащи на отделна категория със специфична семантика. Нуждата от систематизация и придаване на логична верига в речта са предизвикали определянето на граматичната референция. Проследяването на развоя на категорията и съпътстващите я промени несъмнено ще ни помогнат да открием причините за настоящия ѝ статут и структура.

В голяма част от граматичните трудове липсва категоричност относно възникването на залога като граматична категория и на залоговите отношения въобще. А. Михайлова коментира, че според някои граматика „залоговото отношение е било изразено още в акадския и в египетския език, т.е. още в третото хилядолетие пр. Хр., а също и в древния еврейски и арамейски, по-късно в хетски, старогръцки, староиндийски, латински, готски и т.н.“ (Михайлова 2008: 7). Според М. Данчева: „Очевидно залогът е основна категория в езиковото съзна-

ние и затова за предаването на залоговите отношения твърде рано, още в древността, се търсят и постепенно се създават специални езикови вътрешноструктурни средства. Използването им води до тяхното включване в граматичната структура на езика“ (Данчева 1999: 9). Именно осъзнаването и налагането в речта на тези форми е довело до възникване на граматични маркери, които да отразяват семантичното съдържание на категорията. Никой от граматиките обаче не пренебрегва факта, че първоначалното залогово отношение, което възниква, е това на медиума вследствие на разграничаване на опозицията „действие изобщо“ и „действие за себе си“ според М. Данчева. Вече започва осъзнаване на наличието на действие, причинено от „друг агенс“, което е същинското пасивно отношение, но не и осмислено като отделна грамема с езиков експликатор. В съзнанието на индоевропейците все още този вид отношение е смятано за част от разновидностите на медиума и единствено контекстът или въвеждането на агенс разясняват същността му. Правенето на разлика между пасив и медиум е станала чак след отделянето на езиците от индоевропейската езикова група, а за достигането до кодифицирането на пасива са били нужни много години на езикова еволюция. Иначе залоговата диатеза възниква в по-ранен етап, но в лицето на опозицията *актив ~ медио-пасив*, което показва, че пасивността не е осмислена пълноценно и функционално.

Знаем, че съвременното тълкуване на категорията *зalog* е с дилемен статут не само по отношение на същността, но и по отношение на броя на грамемите в нея, броя на корелиращите помежду си граматични референции, както и по отношение на същинските маркери за означаване на дадената грамема. Старобългаристите не обособяват категорията като самостоятелна граматична единица. Само малка част от авторите на старобългарски граматика споменават за наличието на залогови форми, но без да определят категорично техните параметрите и референции.

В *Грамматика на старобългарския език* (Дуриданов, ред. 1993), издадена от БАН, залогът е класифициран като граматична категория на глагола, но заедно с преходността са дефинирани като „второстепенни“ маркери. Авторите на граматиката посочват, че те са присъщи на „всички глаголни форми“, а ако тези форми притежават само категориите залог и вид, то те са „неопределени“ (инфинитив и супин). Споменато е, че и причастията се изменят по категорията залог, но не се дава повече информация. Прави се класификация на броя на залозите в старобългарския, въпреки че до този момент все още липсва

дефиниция на категорията. Упоменати са три залога: „деятелен, възвратно-среден (медиален) и страдателен“, като уточненията са: „Глаголите във възвратно-среден залог показват, че субектът е средище на действие, което не се разпростира извън него“ (Дуриданов, ред. 1993: 259). Признак за наличието на подобно отношение е „местоименната форма за винителен падеж *са*“, добавена към формите за деятелен залог, като същият признак е определен и за характеризиращ „личните глаголни форми, деятелните причастия, инфинитива и супина“. Приложени са примери и формообразуване при склонението с дателен падеж, както и случаи, при които възвратното местоимение не е белег за наличие на залогово отношение. Подробно е описано формообразуването на страдателния залог от личните форми на спомагателния глагол в различните времена и форми на „сегашно страдателно причастие или минало страдателно причастие на даден глагол“. Направена е интересна дефиниция на същността на формите: „Тези форми показват, че глаголното лице не извършва действие, а над него самото се извършва действие от страна на друго лице (предмет)“ (Дуриданов, ред. 1993: 260). Посочени са и няколко начина за граматическото изразяване на отношенията в зависимост от падежа, в който е името, и от темпоралната принадлежност на причастието. Важен момент при функционалното дефиниране на формите е, че: „Описателните форми за страдателен залог, образувани със сегашно страдателно причастие, показват, че външното въздействие е незавършено спрямо момента, изразяван от спомагателния глагол, а описателните форми за страдателен залог, образувани с минало страдателно причастие, показват, че външното въздействие е завършено спрямо момента, изразяван от спомагателния глагол“ (Дуриданов, ред. 1993: 260). Фиксира се особеността, че и някои възвратни глаголи могат да имат страдателно значение. Факт е, че безспорно най-голямо внимание се обръща именно на формите на страдателния залог като същински експликатор на отношенията актив ~ пасив, тъй като формите на медиума остават със спорна принадлежност към залоговата референция. Несъмнено обаче липсва ясна дефиниция на глаголната категория и признаването ѝ като граматично равнопоставена с останалите морфологични категории.

В. Шалагин прави кратък, но обстоятелствен преглед на граматиките, посветени на старобългарския език и особеностите му, в статията си „Описанието на страдателния залог в старобългарските грамматики“ (Шалагин 2006). Опирайки се на чужди лингвисти, които проследяват граматичната система на праславянския или старобъл-

гарския език, авторът ни представя сравнително малко изследователски дескрипции, в които се споменава за наличието на залог. Коментират се пасивни или медиални форми, но те са с ограничен статут и не са ситуирани в отделна граматична категория. Формите, проявяващи залогов характер, нямат повсеместно разпределение в лингвистичните трудове, по-скоро причастните форми са представяни като експликатор на този род отношения.

В първата разгледана от Шалагин граматика – тази на А. Лескин от 1871 г., авторът не споменава за наличието на залогови форми. В по-късните допълнени и редактирани издания, наред с формообразуването на причастията, авторът посочва, че формите на страдателните причастия са тези, които служат за предаване на пасивни отношения. В граматиката му от 1909 г. вече има кратко описание, в което се дава несигурно определение на залога: „Наличен е само актив; пасивни и медиални отношения се изразяват чрез прибавяне на винителната форма на възвратното местоимение *са* към активните форми; пасивът също се предава описателно чрез причастия с пасивно значение“ (Шалагин 2006: 43). В по-късна своя граматика Лескин вече утвърждава наличието на залога, като: „Страдателният залог се изразява чрез възвратен глагол, т.е. чрез формите за деятелен залог и винителен падеж на възвратното местоимение *са*“ (Шалагин 2006: 43). По никакъв начин обаче не се коментира отделянето на залога като самостоятелна глаголна категория, нито с какъв характер е (морфологична или синтактична) и какви са прилежащите ѝ грамемии. Все пак е похвално фиксирането на този род форми, както и извеждането на значими лингвистични маркери от индоевропейския праезик, които според Шалагин са единствените приноси на автора, подложен на критика поради несъстоятелността на редица схващания.

Следващата граматика, която Шалагин коментира, е тази на А. Мейе от 1924 г. със заглавие *Общославянски език*. Различна се оказва подредбата на отделните части в граматиката, тъй като Мейе поставя първоначално не именната, а глаголната система. Не е ясно дали това е продиктувано от мисълта, че ролята на глагола е водеща в езиковата система, или просто е иновативен замисъл, но определено се поставя нов акцент върху същността и ролята на глагола от речева гледна точка. Мейе коментира наличието на глаголната категория *залог*, посочвайки, че „славянският език няма специална флексия за пасива“ и че „миналото страдателно причастие е един от начините, които служат за изразяване на пасив“. Коментира и факта, че и комбинацията от глагол и възвратно местоимение също изразява действие, разглеждано

от „страдателна гледна точка“, но истинският експликатор на залоговостта е минало страдателно причастие (МСП), тъй като показва „един достигнат етап“ и единственото условие е комбинирането му с глагола „**взѣти**“ в някое от времената. Авторът споменава, че МСП продължава да се употребява като пасивен експликатор, още повече че в съвременните славянски езици сегашно страдателно причастие (ССП) е загубило фреквентността на употребата си. Шалагин обаче не се съгласява с Мейе, че трябва задължително да има определена флексия за изразяване на страдателен залог, а не именно комбинацията от спомагателен глагол и МСП да е изразител на това отношение. Според нас Мейе има основание да търси специфичен формален показател, който да маркира значението пасивност, тъй като морфологията се основава на граматичната референция, а не на базата на словосъчетанията. Иначе би трябвало да се съгласим с част от лингвистите, които препращат залоговостта към синтаксиса.

Именно такава позиция отсъжда на страдателния залог Хабургаев, който твърди, че „категорията залог се формира само на синтактично равнище посредством съчетания на глагол и управляема дума, а също и чрез специални афикси“ (Шалагин 2006: 46), без да уточнява обаче какви. Примерът, който привежда за наличието на категорията, е само един, и то от руски език. Може би по аналогия трябва да направим изводи спрямо този пример и за старобългарския език.

Така установяваме, че в по-голяма част от разгледаните дотук граматиките на старобългарския език приоритетно място се отрежда на промените в именната система, а ако проследим линията на страдателния залог, ще открием само бегло споменаване на формообразуването му. Не се коментира същността на категорията – въпросът остава маргинален въпреки опитите за изясняване на статута на залога.

Малка по обем информация относно категорията намираме в граматиката на К. Мирчев – *Старобългарски език (кратък граматичен очерк)*. Според автора „славянските езици са загубили специалните форми за страдателен залог“ (Мирчев 2000: 120), но той не отбелязва кои са тези форми. Посочва двата начина за изразяване на залоговото отношение, които са употребими и днес, но с малки разлики в участващите експликатори. За разлика от старобългарския език, където в сегашно време, имперфект и бъдеще време в конструкциите за пасивно отношение влиза сегашно страдателно причастие, то в съвременния български език това причастие е изключено от формите, изразяващи пасивност. Мирчев нарича този тип „описателно изразяване на страдателния залог“ поради спецификата на използваната конст-

рукция от страдателно причастие и „някоя от формите на помощния глагол **взѣти – възвѣти**“. Другият начин е чрез „възвратните форми на глаголите“, ката дава примери и превод на примерите, в които личи спецификата на пасивната употреба. Това може би е и единствената граматика, в която все пак се обособява отделна част, посветена на страдателния залог, където се посочват начините за изразяване на залоговите отношения и се онагледява референцията. Относно осветляването на същността на категорията и на корелиращите се в нея грамеми обаче сведения липсват. Пестеливият коментар несъмнено е повлиян от липсата на каквато и да е информация в по-ранните граматики, но все пак е иновативно решението на Мирчев да отдели място на категорията в рамките на вербалната система, посочвайки пасивните форми и привеждайки примери, които адекватно илюстрират тяхната употреба.

Други изтъкнати изследователи на старобългарския език, като Ив. Харалампиев (Харалампиев 2001) и Д. Иванова-Мирчева (Иванова-Мирчева 1999), тотално маргинализират категорията залог в своите трудове. Представят обстоен преглед на останалите вербални категории, но не споменават залога. За експликатори на пасивното значение посочват причастията, но не коментират поради какви причини те са деятелни и страдателни, съществува ли някаква опозиция между тях и възможна ли е опозиция, различна от представената.

Така заключаваме, че реалията *залог* остава извън рамките на по-голямата част от граматичните трудове, посветени на старобългарския език. Малкото изследователи, които споменават тази категория, я отразяват по аналогия с класическите езици. Според нас е неприемливо да се коментира и класифицира дадена система, било то причастна или глаголна, по критерии, за които не са дадени адекватни разяснения или дефиниции. Няма как да се възстановява наличието на страдателни и деятелни причастия, да се фиксира, че те изразяват пасивен или активен признак, без обаче да се даде подобаващо място на тези специфични маркери. Така се получава не само недоглеждане в езиковата реалия, но и несъвършенство в представянето и тълкуването на наследените писмени лингвистични паметници.

Ясно е, че старобългарският език се е развивал по подобие на класическите езикови системи, но не е ясно защо неговите изследователи са пропуснали целенасочено коментирането на тази част от граматикализираните му характеристики. Най-вероятно трудността при проследяване на особеностите в парадигмата, както и отсяването на същинските изразители на залогови отношения са довели до пренеб-

регване на важността на категорията. Рядкото споменаване на факта, че част от причастните форми (визират се страдателните причастия) са изразители на пасивно значение, не е достатъчно основание за обосноваване на дефиниция и парадигматична линия.

Така тази сфера на лингвистично изследване се оказва неплотворна относно избистрянето на вербалните и на партиципиалните характеристики. Неуточнени остават залоговата дефиниция и класификацията на корелиращите се залогови форми въпреки наличието на достатъчен брой примери в паметниците, доказващи категорично наличието и употребата им.

ЛИТЕРАТУРА

- Дуриданов, ред. 1993:** *Граматика на старобългарския език*. Ред. И. Дуриданов. София: БАН, 1993.
- Данчева 1999:** Данчева, М. *Залогът като граматична категория в древните индоевропейски езици*. София: Елба, 1999.
- Иванова-Мирчева 1999:** Иванова-Мирчева, Д. *История на българския език*. Велико Търново: Фабер, 2000.
- Мирчев 2000:** Мирчев, К. *Старобългарски език (кратък граматичен очерк)*. Велико Търново: Фабер, 2000.
- Михайлова 2008:** Михайлова, А. По въпроса за залоговите отношения в прагермански и праславянски език. // *Езиков свят*, 2008, № 5, 7 – 14.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер, 2001.
- Шалагин 2006:** Шалагин, В. Описанието на страдателния залог в старобългарските граматика. // *Български език*, 2006, № 2, 43 – 49.

ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА ПРИ ПОМОЩИ АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Росица Хаджигеоргиева
Софийский университет им. Св. Климента Охридского

STUDYING RUSSIAN LANGUAGE THROUGH AUTHENTIC TEXTS: THEORY AND PRACTICE

Rositsa Hadzhigeorgieva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

At the article are being discussed the theoretical arguments about the authenticity in the different humanitarian sciences – a review and an interdisciplinary approach. It discusses the authenticity as a methodical category of the Russian language teaching: interest and motivation, inclusion, recognition of the discourse, emotional intensity – extra linguistic factors, which are not relevant for didactical text. It presents a classification and an example from the author's practice.

Key words: Authenticity, identity, extra linguistic factors

Термин *аутентичность* имеет свой греческий корень – *autos* (обладающий авторитетом, сделанный своими руками) и в большинстве случаев ассоциируется с представлением о фольклорном костюме или с hand-made сувениром. До сравнительно недавнего времени аутентичность была связана также с авторством и когда не только литература является писанным текстом, можно прибавить к спорам об аутентичности вопрос, какие еще дискурсы читаются в этом термине. И вне зависимости какой метод в обучении языку применялся и насколько он актуален, люди всегда предпочитали дотронуться к *авторам* и «читать в оригинале» – есть такое выражение – будь то Вергилий или Агата Кристи. «Оригинал» в данном контексте имеет родство со словами «настоящий, реальный, истинный, неподдельный».

В свете научных дискуссий о культурной аутентичности читаем о сложности и неоднозначности толкования термина. Лионелл Триллинг называет аутентичность «полемическим конструктом». Джозеф

Ян замечает, что понятие имеет множество «неопределенностей, двусмысленностей, неверных толкований и утверждений». Некоторые авторы сходятся на мысли, что в различных контекстах, в зависимости от времени и места термин имеет различные значения (Де Лисер 1999: 612). Существенно важным, однако, считается тот факт, что понятие аутентичности является основополагающим и легитимирует такие науки как фольклористику и этнографию. И это определяет связь с эпосом, обрядом, сказкой, загадками. Так, в свою очередь, термин восходит к генетическому изучению истоков в узком смысле слова, но и к новообразованиям, появляющимся на протяжении всего исторического развития народов.

В антропологии *аутентичность* является антиподом *идентичности* и именно на этой оппозиции, по нашему мнению, можно хорошо выявить значение интересующего нас термина.

Идентичность осмысливается путем отождествления с одной или другой общностью и говорит о качестве человека, при этом места и вещи остаются теми же. *Аутентичность* описывает кого-то, кто действует автономно, не используя чужой пример, и связана с понятиями *авторитета, креативности, неповторимости, уникальности, искренности, неподдельности*. *Идентичности* не присущи уникальные события, а участие в универсальных событиях и процессах. К этой категории можно добавить и идею о глобальности. *Аутентичность* не относится к тривиальному, ежедневному событию, оно автономно, специфично и независимо от остальных, скорее локально в своем роде. *Идентичность соотносится с аутентичностью* как репродукция, реконструкция, репрезентируя класс, как повторение или копия.

Обзор точек зрения в гуманитаристике может дать нам большую ясность в толковании понятия *аутентичность*, тем более, что многие авторы считают его дискуссионным, и, следовательно, нуждающимся в больших и убедительных доказательствах своей гомогенности.

Объект статьи – изучение языка с помощью аутентичных текстов. Автор ставит перед собой цель предложить и рассмотреть работу с аутентичным текстом при преподавании языка в современном ключе.

Преимущества работы с аутентичным текстом невидимы для глаз. При работе с текстом (основная единица ввода новых тем) дидактический, специально сконструированный или адаптированный текст (учебный текст) – очень хорошо воспринимается. Скорее всего он очень хорошо совпадает с поисками автора методической единицы, и задания, проистекающие из текста идеально подходят замыслу.

Мы, в нашем прочтении проблемы, ищем основание того, чтобы выбрать текст оригинальный, написанный носителем языка, на территории страны, проявляющий культурные коды страны, социальные знаки, специфики времени и информацию среды, являющимися причиной и вызывающий желание посвятить время изучению данного языка.

Дидактические тексты, рассматриваемые с лингвистической и лексической точки зрения, совпадающие тематически с учебной программой и возрастным диапазоном, часто совпадают и по содержанию, жанру и стилистике в рамках давно устоявшегося стереотипа. Они хорошо работают, выполняют свои лингвистические задачи и, по этой причине, предпочитаемы и всегда воспроизводятся.

Тексты аутентичные, порождающие нетипический и неконъюктурный подход избегаемы, так как отвлекают внимание, замедляют ритм, требуют перевода и толкования фактов, реалий, и, в целом, могут усложнить методическую структуру урока. С другой стороны, только они имеют экстралингвистическую оправданность в любой теме.

Особое внимание стоит уделить текстам разговорного стиля в ежедневном общении на начальных этапах обучения: кратким объявлениям, анонсам и сообщениям, написанными носителями языка и не в учебных целях. Они редко содержат в себе языковые трудности, но обязательно имеют выраженную, достойную внимания языковую парадигму, не всегда подчиненную общепринятому грамматическому подходу. Эти тексты имеют естественный, непосредственный характер, содержат дух времени и людей, эмоционально насыщены и полны жизни. В данных текстах содержится и другая существенная особенность – раскрываются реальные житейские ситуации, передающие иноязычную среду, они прагматичны – легко усваиваются аутентичные нормы речевого поведения и создается чувство удовлетворения у учащихся.

Основная причина востребованности оригинальных текстов кроется в их функциональности. Функциональность подразумевает использование текста в реальных условиях в естественной языковой среде. Они могут быть не настолько сложными, в подборе текстов может быть ориентация на меньшую насыщенность информацией. Это может привести к результатам, удовлетворяющим потребности обучаемых и дающим законченный результат в рамках урока, позволяющим высказать мнение по интересующим обучаемых вопросам и не подавляющих объемом информации, которую необходимо осмыслить согласно традиционной точке зрения в рамках сорока минут. Ограниченность пользования материалами такого типа может быть

обусловлена отсутствием разработанных методик подбора, источников актуальных текстов, отсутствием теоретической базы, пренебрежением к «низким» стилям общения или преобладание текстов, в которых доминирует воспитательный и менторский тон.

Здесь мы приведем одну из многих классификаций применения аутентичности в приложном ключе (Климанова 2001: 197). Существуют четыре основных аспекта аутентичности речевых произведений для учебных целей: методический, структурный, содержательный и функциональный. *Методический аспект* предполагает доступность текста, соответствие поставленным задачам и методическую эффективность. К *структурным* требованиям относятся композиционные и языковые составляющие текста – то как он построен, как осуществляется взаимосвязь его составных частей, аутентичность лексико-грамматического оформления, типичность или адекватность фразеологических средств в контексте ситуации. *Содержательный аспект* проверяет характеристику описываемой ситуации, ее естественность, проявление национальной и культурной специфики, информативность, эмоциональную насыщенность. *Функциональная аутентичность* означает, что в тексте существует естественный отбор лингвистических средств для достижения необходимого грамматического эффекта.

Предлагаем текст, подходящий для ознакомления на уроке в старших классах средней школы, для студентов и для взрослых в самом начальном этапе изучения русского языка, на базе которого имеем возможность высказать личное мнение в конце урока и работать с текстом, взятым из блогосферы Живого Журнала.

Анкета

Все родители слышат от своих детей по сто раз в этом возрасте по сто раз в день: «Отстань, мне это не нравится», «Сама знаю – не маленькая», «Не давите на психику». И создается впечатление, что для подростка на первом месте – независимость. Оказывается, нынешние старшеклассники отстаивают свою независимость, но она на третьем месте. На втором месте им хочется иметь верных друзей. А на первом месте, никогда не догадаетесь, у них благополучная семья. Потом им нравится материальная обеспеченность, танцы, «амуры» и здоровье. На последнем месте для них находятся творчество и интересная работа. Это данные статистики.

Текст относится к разговорному стилю и легко можно узнать проявления молодежного жаргона в условных фразах молодых людей к родителям. Перевод фраз дает психологический срез поколенческой непримиримости и типической для подростков во все географические широты резкий, эмоциональный отклик на принуждение. Далее, в

следующих фразах, прослеживается ответственность молодых людей на серьезные темы и градация базовых ценностей, которая получает резонанс в уме каждого подростка. Именно этот срез в рамках сравнительно короткого текста дает нам представление о социокультурной динамике, о дискурсе в рамках определенной ситуации – анкета, опрос мнения сегодняшнего поколения, приоритеты городской молодежи, реакция на вопросы.

В данном тексте доступность обеспечивается за счет лексического сходства языков, за счет одинаковых корней порядковых числительных и языкового сходства абстрактных понятий (независимость, творчество). Методическая эффективность будет обеспечиваться путем ввода и семантизации новых слов, обозначающих дружбу, друзей, семью; необходимо будет поискать синоним слова «амур», пояснить некоторую его устарелость и вывести слово «любовь», «флирт» – уже заимствованные из английского. Для составления возможного ответа на вопрос о личном рейтинге ценностей обучающихся необходимо будет ввести немало слов, выражающих понятия, соответствующих предпочтениям обучаемых – *образование, деньги, музыка, брат, сестра, дом, свобода, путешествие, море, горы, шоколад*. Все слова, которые вызывают ассоциативные ряды могут быть востребованными.

Построение текста соответствует возрастной группе, к которой обращен. Здесь есть элементы нарочитой неожиданности, используется инверсия градации ценностей, используются фразы, типичные для молодежного общения. Специфика содержания, наверное, отражена в результатах анкеты – семья как особая ценность; независимость как ценность для подростков; творчество, как отдаленная перспектива. Эмоциональная насыщенность текста видна в эмоциональных фразах, где усредненный старшеклассник отвечает своим родителям – такая нарочитая резкость не мешает подростку поставить ценность семейной защищенности на первом месте в своем выборе. Эмоциональность просвечивает и в подборе прилагательного к существительному «друзья» (если друзья, то обязательно «верные») и в многих других составных частях текста.

Для постижения функциональной компоненты мы можем выделить несколько готовых клише, которые легко помогут построить фразу, выражающую собственное мнение обучаемого.

На первом месте необходимо ввести слова незнакомые из текста, а также добавить понятия, которые находят резонанс в сознании обучаемых в момент, когда они желают высказать свое мнение. Также

следует для построения корректной фразы использовать несколько готовых вводных фраз.

«Я думаю, что...» «По-моему...», «По моему мнению...», «Мне кажется, что...», «Мне нравится...», «Для меня...»

Далее будет целесообразно представить словосочетания, означающие очередность событий, выбора в виде фраз с порядковыми числительными.

На первом месте (для меня), На втором месте, На третьем месте, На четвертом месте, На пятом месте, На последнем месте, Не на последнем месте...

Данное перечисление в сочетании с вводными фразами позволяют избежать употребление спрягаемых глаголов и соответственно управление падежами. Существительные употребляются в своей номинативной форме в качестве именного сказуемого, что упрощает задачу.

Здесь приводим пример ответа на вопросы анкеты пятиклассницы, которая выходит за рамки ожидаемых ответов.

Я думаю, что на первом месте для меня арбуз. По моему мнению, на втором месте кино. На третьем месте, по-моему, путешествия. На четвертом месте – моя собака. На пятом месте мне нравится море. А на последнем месте – каникулы. И не на последнем месте для меня – школа.

В ответах анкеты важна сама возможность построить правильное высказывание на русском языке по собственному усмотрению – составить законченное по смыслу высказывание, находиться близко к собственной ментальности и уникальности.

Разумеется, как следствие из данного текста, можно применить множество способов введения слов, объяснения грамматических правил, упражнения фраз и составления диалогов, которых мы не рассмотрели в данной статье.

Коммуникативный подход в обучении иностранному языку демократизировал выбор текста, с помощью которого вводится иностранный язык на уроках. Остается использовать в корпусе текстов материалы, позволяющие приблизиться к живому общению.

ЛИТЕРАТУРА

Давыдов http : Давыдов, В. *Культурная аутентичность и коренные народы: институциональные процессы и политика идентичности*; <<http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/03/1214824591/3bDavidov.pdf>>

Де Лисер 1999: DeLyser, D. Authenticity on the Ground: Engaging the Past in a California Ghost Town. // *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 89, No. 4 (Dec., 1999), 602–632.

Климанова 2001: Климанова, О. А. *Аутентичный учебный дискурс в контексте современных лингвистических исследований*. Самара: Научная библиотека диссертации и авторефератов, 2001.

**ОСОБЕНОСТИ ПРИ ПРЕВОДА НА ПУБЛИЦИСТИКА
ОТ РУСКИ НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПРЕВОДА НА СБОРНИКА
„ДЕН“ НА ТАТЯНА ТОЛСТАЯ)**

Теодора Кръстева
Институт за български език, БАН

**SPECIFICS OF TRANSLATION PUBLICISTIC TEXTS FROM
RUSSIAN INTO BULGARIAN
(OBSERVATIONS OF THE TRANSLATION OF THE
STORYBOOK „DAY“ BY TATYANA TOLSTAYA)**

Teodora Krasteva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

The present report focuses on the specificity of publicistic text and the related difficulties that the translator faces during the process of translation from Russian into Bulgarian. These are my observations regarding the rendering of such categories as terms, proper nouns, idioms, proverbs, quotes, diversified in style vocabulary and play on words, requiring more creative approach. The text has practical orientation.

Key words: publicistic, translation, Russian, Bulgarian, proper nouns, idioms, proverbs, play on words

Настоящата работа има за цел да проследи спецификите на публицистичния текст и свързаните с тях трудности, с които се сблъсква преводачът при превода от руски език на български. Предмет на внимание и анализ е учебен превод на сборника „Ден“ на Татяна Толстая, направен от авторката на статията. Обсъждат се отделни, предимно лексикални, но и някои свързани с тях фонетични и граматични факти, произтичащи от езика, от който се превежда. В настоящата работа са посочени характерни елементи, на които да обръщаме повече внимание при работата с публицистика. Няма да се спирам върху типични проблеми при превода от руски на български, като предаването на глаголните времена, причастията и деепричастията, ренаратива, за ко-

ето има достатъчно литература. Или на фонетичните особености, където нещата са достатъчно регулирани и ясни. По-голям интерес представляват феномени като реалиите, термините, собствените имена и разнообразна по стил лексика, а също така фразеологизми, поговорки, понякога перифразирани, скрити и явни цитати и езикова игра, които често изискват по-прецизна и по-творческа работа.

В сборника „Ден“ са събрани есета, разкази и фейлетони. Често текстовете са на границата между публицистиката и художествената литература с уклон ту към едното, ту към другото. Това предопределя някои специфики, чието разпознаване и предаване на роден език представлява интерес.

Авторката на сборника смесва различни езикови пластове – от най-високите пластове на книжовния стил, нерядко с оттенък на архаичност или поетичност, през неутралните думи до разговорни и дори понякога просторечия. Голямо предизвикателство представлява и големият брой литературни цитати, които в повечето случаи не са подсказани, но препращат към други текстове или ситуации. Тази междутекстовост се оказва с различна степен на разпознаваемост и за първоначалния адресат: част от използваните често перифразирани цитати са много популярни, а други говорят нещо само на по-отбрана публика.

Ако при фонетичния и граматическия аспект на превода все пак съществуват определени правила, спазването на които в една или друга степен облекчава преводаческия процес, то лексиката предоставя най-голяма свобода на избор. Именно тук проличава не само наученото, но и способността на преводача да взема решения във всеки един конкретен случай, създавайки цялостен текст, който да изпълнява същите функции, каквито и оригиналът. Но дори и в лексикалния пласт на езика съществуват елементи, чието предаване на съответния език не позволява големи волности. Такава например е безеквивалентната лексика, която освен междуметия, звукоподражание, абривиатури, собствени имена и т.н. включва и един особен клас думи – реалии (Влахов 1978).

Реалиите, както добре е известно от теорията на превода (тема, подробно и задълбочено разгледана от Влахов и Флорин в „Непреводимото в превода“, 1969), представляват както предмети от бита, понятия и явления от историята, географията и културата на съответния народ, които не се срещат при другите народи и са носители на национален и исторически колорит, така и наименованията за тях. Поради тази причина те нямат точни съответствия в другите езици и изискват специално внимание от страна на преводача. Понякога те биват възп-

риемани като носител на национален и исторически колорит. В други случаи тази тяхна функция не е толкова ярко изразена, тъй като обозначават не чак толкова съществени детайли от битата, историята, културата на народа и се използват само за обозначаването им, без да изпълняват тази своя функция. В зависимост от това във всеки конкретен случай преводачът избира съответния начин за предаването им. Той зависи от традицията, значимостта на реалитета в текста и от някои прагматични съображения – доколко популярна и разбираема е реалитета за вторичния адресат. Най-често реалиите се транскрибират. Широко известните реалии само се транскрибират, а по-малко известните се обясняват в бележките.

Реалиите се срещат предимно в художествената и обществено-политическата литература. Ето защо в книгата на Татяна Толстая „Ден“, която съчетава черти на публицистика и на художествена литература, срещнах голям брой реалии. Посочените примери са взети от превода на авторката на настоящото изследване и са групирани въз основа на класификацията, обобщена от Иванка Васева (Васева 1982: 121 – 123).

а) Битови реалии:

- Думи, които обозначават ястия и напитки от националната кухня: *маниока, щи – зелева супа* (описателен превод)
- Думи, които обозначават предмети от националното облекло: *ушанка, тюбетейка*
- Думи, които обозначават жилища: *комуналка*
- Думи, които обозначават музикални инструменти, танци и игри: *домбра* – казахски народен струнен инструмент с крушовиден корпус
- Названия на национални мерни единици: *верста* (1070 м)
- Названия на парични единици: *долар, рубла, копейка, у.е. (условни единици), лири стерлинги, йени;*

б) Обществени и исторически реалии:

- Административно-териториални единици и населени пунктове: *аул, щат*
- Наименования на длъжности, професии, звания и т.н.: *шахиншах, ерихерцог, херцог, хетман, старши чобан, велик княз, султан, емир; акин, аед; староста – отговорник* (приблизителен превод)
- Органи на държавното управление, учреждения и организации: *колхоз, кампус*

- Военни реалии: *партизани*; *орлета* (превод); *атаман* – *отоман*
- Членове на партии и организации, религиозни и други групировки: *демократи*, *большевики*, *ухабити*, *пионери*, *футуристи*, *феминистки*;
- в) Географски и етнографски реалии:
 - Етнографски понятия: *татари*, *руснаци*, *украинци*, *беларуси*, *киргизи*, *грузинци*, *естонци*
 - Приказни или митични същества: *весталка*, *сирена*.

Повечето реалии (особено названията на парични единици, етноси и явления от обществено-политическия живот) са достатъчно известни и не се нуждаят от бележки под линия, поради което са транскрибирани.

Друга част от тях се обясняват в бележките под линия, като например условните единици (непопулярно в България съкращение): *Условна единица* (съкратено *у. е.*) – евфемизъм, употребяван в Русия за обозначаване на парична сума в долари или на еквивалента ѝ в рубли по официалния или обменния курс, най-често се разбира един долар или по-рядко едно евро.

Друга особена група лексика, която заслужава отделно внимание, е терминологията. Тя представлява съвкупност от специализирани думи, които се употребяват в някоя област на човешката дейност. Термините в повечето случаи съвпадат. Понякога се забелязват някои промени в звуковия състав, най-често в рода. В текста срещнах различна по тематика терминология:

При медицинската често родът и понякога числото на термините в двата езика не съвпадат (примерите са дадени в последователност от руски към български език): *некроз* (м.р.) – *некроза* (ж.р.), *цироз* (м.р.) – *цироза* (ж.р.), *пародонтоз* (м.р.) – *пародонтоза* (ж.р.), *варикоз* (м.р.) – *варикоза* (ж.р.), *емфизема* (ж.р.) – *емфизем* (м.р.), *аденома* (ж.р.) – *аденом* (м.р.), *саркома* (ж.р.) – *сарком* (м.р.); *геморрой* (ед.ч.) – *хемороиди* (мн.ч.).

Някои от термините се нуждаят от обяснение: *омовение* – в религиозните обреди: умиване на част от тялото като символ на пречистване. В този случай не запазах термина, а кратко обясних значението му – „пречистване чрез измиване“. Освен реалиите и терминологията, особено внимание изискват фразеологията и в частност поговорките, чиято честотност е сравнително висока. За тях е характерна ярката образност, която често не съвпада в различните езици. Първата трудност, с която се сблъсква преводачът при срещата си с подобни изрази, е разпознаването им, а втората – търсенето на сполучлив екви-

лент, изпълняващ същите функции, изразяващ същия смисъл, но вече в съзнанието на носител на чужд език (езика на превода – в нашия случай българския). Руският лингвист и преводач И. Я. Рецкер говори за 4 вида предаване на фразеологията (посочените примери са собствени, от учебния превод). Сред тях са предаване на фразеологията с пълно запазване на чуждоезиковия образ: *Не сморгнет – окото му няма да мигне*, *Бедные как церковные крысы – бедни като църковни мишки* (макар „крыса“ да означава не „мишка“, а „плъх“); с частично изменение на образността: *Прямо в лоб – право куме в очи* (на мястото на *челото* в руския фразеологизъм в българския намираме думата *очи*) *Захлопнуть ставни под носом – хлопнали вратата под носа* (въпреки че *ставни* означава *капаци на прозореца*, за българския език много по-характерно е да ти хлопнат или тръшнат именно *вратата* под носа – израз, какъвто се среща и в руския).

Друг тип предаване на фразеологизми е пълната замяна на образността, но със запазване на общия смисъл и експресивно-стилистичната характеристика, каквато може да наблюдаваме в следните примери: *Еще не вышедшая в тираж – още се котира*; *Сквозь лебеду десятилетий – през прахта на десетилетията*.

Когато в преводния език няма образен или изобщо няма фразеологизъм с подобно значение, се наблюдава премахване на образността и при превода (*Сами с усами – не сме вчерашни*; *Прокрутить динамо – да измамши.*)

Интересен е случаят с израза *в одном флаконе*, който не е характерен за българския език, поради което го опростих до *в едно*, предавайки значението, но образността се губи. В същото време запазих същия този израз (когато става дума за флакона на Шанел).

Изразът *не порошок единым* представлява перифраза на *не хлебом единым жив человек*, което означава, че *не само с хляб се живее*. Руският израз е съкратен, защото е достатъчно популярен и се разбира. Но аз реших да дам пълната форма, заменяйки съответния елемент – *Не само с прах за пране се живее*.

Нека разгледаме някои примери за предаването на поговорки на чужд език от учебния превод. Някои от тях бяха по-лесни за разпознаване, причина за което би могла да бъде частично съхранената образност:

Чуждая душа потемки. – Чуждата душа е дълбок кладенец.

Пилюля позолочена. – Горчивият хап е добре подсладен.

Бешеной собаке сем верст не крюк. – Луд умора няма.

На брюхе шелк, а в брюхе – щелк. – На гол тумбак чифте пищови.

Друго предизвикателство беше изразът: „По Сеньке и шапка“, *изискващ познание за конкретната причина за възникването му*. В Древна Русия знатността на боярските родове можела да бъде лесно установена по височината на кожените „гърлати“ шапки. Колкото по-знатен бил велможата, толкова по-висока била шапката. Обикновените хора от народа нямали право да носят такива. Отчитайки значението, се спрях на поговорката „*Всяка жаба да си знае гъола*“, при която образността е съвсем различна, губи се националната окраска, но пък е по-универсална и разбираема за българския читател.

В трети случаи (като изключително популярната руска поговорка: *Не имей 100 рублей, а имей 100 друзей*) трудност представлява не разпознаването, а откриването на най-подходящото съответствие. В българския език с подобно значение съществуват: *Приятелството е по-ценно от златото. / Не ти трябва безценен камък при верен приятел. / С приятел що се върши, с пари не може да се върши*. В тези случаи важен е узусът, най-популярната и най-неутрална от тях: *Приятелството е по-ценно от златото*.

Изборът на думи при превода често се определя от чисто стилистични съображения. Известната преводачка и теоретик на превода Иванка Васева определя като критерии при търсенето на подходящо съответствие от страна на преводача смисловата и стилистическата функция на езиковите средства, употребени в оригинала, принадлежността им към определен функционален стил, тяхното експресивно-оценъчно и конотативно съдържание. Преводачът ги съпоставя с възможните еквиваленти на преводния език, обръщайки внимание на честотността и съответствието им на нормата (Васева 1982: 88 – 94).

В жанра есе се наблюдава широка палитра езикови средства, а литературната норма, която служи за основа, е размита. Срещат се разнообразни отклонения от нея. Това са разговорни думи и просторечия: *бабахать – цапардосвам, рыло – муцуна, болтать – приказвам, жлоб – скръндза* (вм. по-неутралното *скъперник*), *загогулина – заврънкулка, навернуть – нагъна, орать – дера гърло, прикончить – да довърши (някого), извести – да пръсна, кипы – сума ти*.

Не във всички случаи запазването на стила се оказва възможно, например: *видак – видео, мерс – мерседес*. В българския език съществува разговорното *мерчо*, но то по-скоро звучи като умалително и с отенък на фамилиарност, използва се значително по-рядко от руското разговорно *мерс*, което представлява съкратена форма от наименованието.

Срещат се и разговорни изрази като:

С каквого бодуна? – Откъде накъде? (В този случай българският превод звучи по-неутрално в сравнение с по-грубия израз в оригинала. *Бодун* означава „махмурлук“, образ, който се губи при превода.)

Да х... с ним, с полтинником! – *Да върви по дяволите тази петдесетачка!*, където българският превод звучи доста по-неутрално.

Предизвикателство се оказва предаването на особеностите на речта на събирателен образ, който поради речевите си характеристики изискваше отклонение от фонетичната норма: *Ну шо ты ноешь, шо ты ноешь по мобильному?! Ну сказал куплю, ну? Шо ты ноешь? – Шо* (вм. *что*) би трябвало да подсказва диалектна особеност, социален статус в миналото или степента на образование. Затова го предадох по-жаргонно: *К'во ми хленчиш, к'во хленчиш по мобилния?! Казах ти, че ще купя, и? К'во хленчиш?*

По-голяма трудност се оказаха думите от висок стил, понякога носещи архаичен характер: *попране* – *погазване*, *бренность* – *тленност*, *хоромы* – *палати*, *гордыня* (арх.) – *прекомерна гордост*.

Узник бибиревской распахонки – затворник от бибиревски тип (макар *узник* да е архаизъм, може да се предаде и с думата *заклученик*, но в конкретния случай ми се стори неподходящо предвид цялата антипоетичност на картината).

Запазването на високия стил и архаизмите при превода невинаги се получава.

За публицистичния текст и в частност за есето е характерно това, че цифрите, собствените и географските имена, имената на фирми и организации не са измислени, а отразяват обективната действителност и се предават чрез еднозначни еквиваленти. Разбира се, може да има и известни отклонения предвид хибридността на жанра – художествена публицистика. Понякога авторът украсява, доизмисля, за да създаде по-голям художествен ефект. Но всяко име, всяко название трябва да бъде проверено, да се види било ли е превеждано по-рано и как.

В текста се срещат не само руски имена, голяма част от имената са от английски, френски и друг произход. При предаването им на руски често се наблюдават големи различия между звученето в оригинала (в руския език водещ е принципът на транслитерацията) и предаването им на български. Затова са нужни основни познания и чести справки. Така например името на известен френски изкуствовед, което на руски се изписва *Бенуа*, на български се предава като *Беноа* (*Benoit* – дифтонгът „oi“ се предава с „oa“). *Черчилль* става *Чърчил*, а *Мадлен (Олбрайт)* – *Мадлин*, *Пола Джонс* – *Пола Джоунс*, *Билл Клинтон* – *Бил Клинтън*, *Винсент Фостер* – *Винсънт Фостър*, *Вал-*

тасар – Валтазар, Эклезиаст – Еклесиаст, Жюль Верн – Жул Верн, Толкиен – Толкин. Мьюдэк пък напомня произношението на англоезична фамилия от руснак и вероятно става въпрос за *Мюдък*.

Кратките форми на фамилиите и презимената, които на руски имат по-разговорен характер. *Иванна – Ивановна* и *Лев Николаич – Лев Николаевич (Толстой)*. Реших да ги предам с пълните форми, за да не затрудним разпознаването. Една от главните функции на имената е да назовават и осигуряват разпознаваемостта, което с още по-голяма сила важи за собствените имена. Поради същата причина *Софья*, назована по-долу в текста *Соня*, оставих *София* и в двата случая, защото за българския читател това са две различни имена и най-вероятно няма да направи връзката и ще реши, че става дума за две различни личности.

Собственото име *Орфеюшко* в качеството си на умалително съдържа елемент на ирония и снизхождание, поради което на български стана *Орфейчо*. *Невтон* е староруското произношение на фамилията *Ньютон* (употребява се и по отношение на тези, които от малки имат интерес към изследователските дейности сред природата). Затова транскрибирах *Ньютон* като *Нютон*.

В текста срещнах още названия на реални картини, книги и филми, при което се наложи да потърся оригиналните им названия, а след това и вече съществуващия им официален превод: картината „Ловци на размисъл“ („Охотници на привале“) на Василий Перов; филмите „Муха 2“, „Унесенные ветром“, „Терминатор 2“ – „Муха 2“, „Отнесени от вихъра“, „Терминатор 2“; повестта „Ловушка для Золушки“ – „Капан за Пепеляшка“, и романа на Фазил Искандер „Сандро из Чегема“ – „Сандро от Чегема“.

Справки изискват и цитатите с религиозен характер, които имат своя каноничен превод: *И боролся с Еаковым некто до восхода зари – Но Яков не спираше да се бори с Него...* (Битие 32: 25 – 26); *Блажен, кто верует – Блажени са вярващите; Плот от плоти – Плът от плътта; Отверзает духовные очи – Отваря духовни очи; Идеже ни печали, ни въздыхания – където няма скърби, ни въздишки* (въпреки че *идеже* има старобългарски произход и е архаизъм и църковнославянизъм, а българският превод не носи архаични черти, но това е фраза от молитва към свети Архангел Михаил); *Прах еси и в прах возвратишься – Пръст си и в пръст ще се превърнеш*.

Друга особеност беше присъствието на литературни герои (*Муму, Соловей Разбойник*) в метафорите, което изискваше допълнителни пояснения. Такива бяха нужни и за част от личностите, споменати в книгата, тъй като не са достатъчно известни на българската аудито-

рия. Всъщност една от най-големите трудности беше именно изборът какво да бъде обяснено в бележките под линия, тъй като първоначалният адресат не разполага с тази информация в писмен вид и нещо вероятно му убягва, а читателят на превода би трябвало да бъде поставен в аналогични условия. Бележките под линия бяха избягвани там, където от текста се подразбираше (напр. Дудин и Чепуров, когато става дума за хора с достъп в Дома на писателите).

В текста срещнах и определени графични особености (понякога предаващи фонетичните), които се опитах да запазя, като: „къргыз“ (къргъйз) вместо „киргиз“ – акцентира се върху нелепото изискване за възпроизвеждане на всички фонетични особености на оригинала; произношение *мушшин*, което има за цел да покаже невъзможността американците да произнесат руската дума *мужчин* (с дълго меко шч) – *мъше*; *си задължен да поръчаш „дринк“* (вм. питие); *Marlboro country* – *Страната на Marlboro* (както беше в българската реклама).

На практика невъзпроизводима се оказва една от особеностите на словосъчетанието *биде черный*. Думата *биде* и на руски е от среден род, но тъй като то не е било достъпно за широките маси, тук се симулира неговата екзотичност под формата на разколебаване на рода. Но на български си остава *биде черно*, тъй като родът зависи от окончанието.

Голямо предизвикателство в текста се оказа справянето с езиковата игра. В някои случаи бе по-просто: *перемена* и *измена* – *промяна* и *измяна*. *Им, татарам, все равно: что мушшин подтаскивать, что партнери оттаскивать.* – *На тях, на татарите, им е все тая: „мъше“ да домъкват или партньорки да отмъкват.* И в двата случая имаме обиграване на корен с различни представки.

Невинаги се получава предаването на специфичните езикови средства от оригинала. В случая с *я*, което означава и дума (*аз*), а не само буква от азбуката, предаването на двете значения се оказва невъзможно. Подмяната с друга буква, означаваща и дума, нямаше да помогне поради липсата на такава пълнозначна дума. А и в случая с творчески, макар и нелеп акт, като финансирания проект, личното местоимение *аз* не може да е случайност. Затова дадох значението в бележките.

На руски *красный* означава както „червен“, така и „красив“, което се обиграва. Но поради несъответствие на значенията на български няма как тази омонимия да бъде предадена. Наложих се пак да го обясня.

До петдесети лет этот кроманьонец только и делает, что „кончает“, после полтинника – кончается сам (Толстая 2003: 136).

До петдесет години този кроманьонец само „свършва“, а след петдесетата и **край и с него, умира.**¹

Трудност се оказа и предаването на паронимията в руския език при *кончае* (*свършва*) и *кончается* (*умира, издъхва*).

Друг интересен случай беше при въпроса къде расте лещата: *Где-где. У индуса в бороде*. Отговорът не е сериозен, а по-скоро цели да предизвика смях. Предвид споменаването на индус в началото на текста, реших да го запазя, но добавих и рима: *Къде-къде? В индуската брада, нали бode*. Разбира се, този избор е спорен, тъй като фразата се удължи.

В един от текстовете става въпрос как авторката като малка не е могла да казва „р“ и задължително ще я изложат, като я накарат да каже: *„Роет землю черный кот, удобряет огород“*. Анализът показва, че на български изразът трябва да съдържа „р“, което не беше проблем, и е хубаво да се римува. Затова избрах: *„Рие в земята черна къртица, / наторява лехица“*. *Огород* означава „градина“, но и лехата като част от нея не променя смисъла. Би могла да се използва и скороговорка, съдържаща „р“, но реших да запазя значението – аграрната тематика, която не е случайна по това време.

Преводът на текстове от сборника на Татяна Толстая „Ден“ очерта някои трудности и начина за преодоляването им от преводача както при текстове от руски на български като цяло, така и на свързани с публицистиката, жанра на есето в частност. Затруднение очаквано се прояви в областта на лексиката. Това се дължеше на смесването на различни езикови пластове, чието предаване в съответния регистър невинаги бе възможно. Проблем създаде и разговорната лексика, но още по-трудно се оказа запазването на високия книжовен стил там, където оригиналът го изискваше.

Друга трудност е предаването на фразеологизми и поговорки, особено в случаите, когато се наблюдава разминаване в образността. Това налага прибегването до функционални еквиваленти – по възможност също фразеологизми и поговорки.

Специфика на текстовете на Толстая и на жанра есе като цяло е високата цитатност, която често е скрита и трудна за разпознаване. Това изисква многобройни справки и търсене на вече готови авторитетни преводи, както и споменаването им в бележките. Характерно за публицистиката е и наличието на реални личности, данни, събития, обекти, артефакти. Поради това информацията подлежи на проверка,

¹ Навсякъде, където не е изрично посочено, преводът е мой – Т. К.

търсене на вече установени съответствия, а не просто буквален превод и предаване на собствени имена.

Приоритет при превода е запазването на стила на автора, на „доминиращите черти от оригинала, които влизат в инварианта“ (Алексеева 2001: 113). Големи затруднения предизвиква езиковата игра, която понякога остава непредаваема. Обиграването на омонимията и паронимията на отделни думи в руския език често е възпрепятствано от липсата ѝ (в съответните случаи) в българския. Това налага вземането на решения във всеки конкретен случай, преценяване на приоритетите, определени компромиси, понякога бележки под линия.

Друга особеност е наличието на огромен брой термини и имена на реални личности. Някои от тях са много популярни за руското езиково съзнание и действителност, но за българския читател се нуждаят от пояснение. Други са достатъчно специфични както за първичния, така и за вторичния адресат. Затова всеки отделен случай се анализира: доколко разбираемо става от контекста, дали е от съществено значение за текста, доколко явно е за читателя на оригинала. В зависимост от това се преценява кое се нуждае от бележка.

Отделните текстове, обединени в сборника, също се оказаха доста различни като лексика и специфични изразни средства, чието предаване изисква особено внимание. Преводът на подобни текстове е много интересен опит и формира определени навици и очаквания при сблъсъка с публицистичния жанр.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексеева 2001:** Алексеева, И. А. *Профессиональный тренинг переводчика: Учебное пособие по устному и письменному переводу для переводчиков и преподавателей.* Санкт-Петербург: Союз, 2001.
- Влахов, Флорин 1969:** Влахов, С., Флорин, С. *Непреводимото в превода.* София: Наука и изкуство, 1969.
- Влахов 1978:** Влахов, С. Безэквивалентная лексика в переводоведении. // *Болгарская русистика*, кн. 2, 1978, 61 – 69.
- Васева 1982:** Васева, И. *Теория и практика превода.* София: Наука и изкуство, 1982.
- Рецкер 1974:** Рецкер, Я. И. *Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода.* Москва: Международные отношения, 1974.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Библия 1993: *Библия*. София: Изд. Св. Синод на Българската православна църква, 1993.

Булгаков 1989: Булгаков, М. *Майсторът и Маргарита*. Прев. Л. Минкова. София: Профиздат, 1989.

Толстая 2003: Толстая, Т. *День*. Москва: Подкова, 2003.

**ПРИМЕРИ И НАЧИНИ ЗА КЛАСИФИКАЦИЯ
НА ЕЗИКОВИЯ ФЕНОМЕН ЕНАНТИОСЕМИЯ
В АНГЛИЙСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Магдалена Николова
Югозападен университет „Неофит Рилски“

**EXAMPLES AND WAYS OF CLASSIFICATION
OF THE LINGUISTIC PHENOMENON ENANTIOSEMY
IN ENGLISH AND BULGARIAN LANGUAGE**

Magdalena Nikolova
Neofit Rilski South-Western University in Blagoevgrad

The subject of our study is the linguistic phenomenon of enantiosemy. We give some more information about its origin, describe examples and types of enantiosemy in Bulgarian and English language and try to establish another approach of grouping them. We have found out a lot of typological similarities in both languages.

Key words: enantiosemy, autoantonymy, selfcontronymy, enantiodormia

Енантиосемията като феномен на езика занимава лингвистите в продължение на почти век и половина. В последните години изследванията по този въпрос отново се задълбочават. Въпросът е изследван в английски, немски, полски, чешки, руски език. На български език за енантиосемията има твърде малко информация. Единственото позадълбочено изследване, което открихме, е на Максим Стаменов – той описва изследванията за енантиосемия, дава повече информация за този феномен и прилага някои примери за българския език. С това изследване ще опишем какво означава енантиосемията, а също кои видове думи включва в английския и българския език. Ще опишем проявите на енантиосемия при различните части на речта, както и някои разновидности на езиковото явление. В езикознанието думите, означаващи енантиосемия, са познати още като **контроними** (или **контраними**), **селф-антоними**, **автоантоними**, **антагоними** или думи на Янус, образувани от името на римски бог на началото и промяната,

който е изобразяван с две лица. Според Дейвид Геймън този термин може да бъде заместен и от термина **енантиодромия** – свързана с диакронния процес на придобиване на „противоположно“ значение (Юленберг, електронен източник, преводът е мой – М. Н.). М. Стаменов описва изследванията на Абел и Шерцл за енантиосемията, като отбелязва, че според тях появата на енантиосемията като езиковедско явление се дължи на така наречената „поразителна неопределеност“. Според двамата учени този езиков феномен в много от езиците – като китайски и санскрит, е резултат от „неопределеността от значението на първобитните корени“ (Стаменов, електронен източник). Друго твърдение на Шерцл, с което се сблъскваме, е следното: „колкото един език е по-развит и народът, който го говори, по-образован, толкова по-ясно той е в състояние да разграничава различните понятийни категории“. Възниква и въпросът дали думите, проявяващи енантиосемия, в същността си са били отрицателни, а впоследствие са придобили положително значение, или наблюдаваме обратното явление. Чък Бигълоу, позовавайки се на историческата граматика, дава пример за дума, чието значение се променя, означавайки две противоположни явления. Индоевропейският корен на думата *black* черен произлиза от думата *bhel* – блестя, горя, проблясвам, белея и др., помодерен рефлекс на тази дума е думата *bald* – имащ блестяща или бяла глава. От вариант на *bhel*, *bhelg* – блестя, горя, се появява германското *blakaz* – изпечен, изгорял, а впоследствие в староанглийски се появява и думата *blaec* – „черен, който е изгорял“ (Philologos, електронен източник, преводът е мой – М. Н.). Дан Мосенкис описва три начина за появата на енантиосемия – Първият от тях е така нареченото „случайно съвпадение“: „Това се случва, когато два антонима се произнасят и пишат различно, съвпадат фонетично, така че те се приемат като един и същ звук и изписване. Подобен пример, който описва Мосенкис, е думата *cleave*, която означава „разпадам, разцепвам“, образувана от староанглийската дума: *cliofan* – „залепвам се, прилепвам се“. В средноанглийския език втората и третата форма на двата глагола *cleave* – разпадане, разцепване, и *clive* – залепвам се, прилепвам се, са образувани по различен начин – чрез вокална алтернация в корена¹ и прибавяне на формантите *-n* и *-d* (срв.: *cleave*, *clove*, *cloven* и *clive*, *clorf*, *cloved*). Д. Мосенкис отбелязва, че дори и до днес, въпреки

¹ Според Е. Добрева, когато „даденото граматическо значение не е изразено по никакъв друг формален начин освен чрез изменението на кореновата гласна“, може да се говори за „вътрешна флексия“ (Добрева 2009).

че формите *cleave, cleaved, cleaved* се отнасят за двете описани по-горе значения, в речниците са описани и формите *clove, cloven* като приемливи форми на *cleave* със значение „разцепвам, развалям“. Вторият метод, по който се образуват подобен тип думи, е доста по-разпространен и се дължи не на съвпадение по звучене, а на „отклонение“ от дадено значение. Мосенкис описва думата *sanction*, която е с латински произход. В съдебния регистър тя е означавала „определяне на наказание за нарушение на закона“. В началото на английски език думата значела само „наказание“, но откриваме, че в края на XVII в. думата означавала както „наказание за неподчинение“, така и „награда за подчинение“. В други случаи енантиосемията се появява в резултат на изразяване на противопоставяне или ирония. Мосенкис описва глагола *bless*, който още в Библията се появява с противоположното си значение: *curse* (Филологос, електронен източник, преводът е мой – М. Н.). Енантиосемията като явление съществува в множество езици – немски, английски, полски, чешки, руски, български. Не бихме могли да се съгласим с тезата на Шерцл (виж по-горе), че това езиково явление се наблюдава предимно при неразвитите езици. Един от езиците, примерите от който са най-многобройни, е немският език. Още през 1997 г. Бьохмерова описва видовете примери на енантиосемия в английския език. Тя определя пет групи при анализа на проявите на енантиосемия в английския език, а именно – глаголи, производни от съществителни имена – *to bone, to skin*, втората група – прилагателни, означаващи абстрактни характеристики – *vital, progressive*, третата група включва глаголи с префикс *be* или *in* – *bewitch*, в четвъртата група са включени „преосмислени положително разговорни, оценъчно негативни прилагателни и наречия за оценка и усилване на експресия“ – *awesome*, а в петата група Бьохмерова включва отделни думи, като *to stroke, priceless* и др. (Бьохмерова 1997: 12). Ще се опитаме да прибавим и български примери, като целта ни е да проверим каква е закономерността на появата на тези думи и при кой вид от частите на речта са най-разпространени. В българския език думите, илюстриращи феномена на енантиосемията, не са многобройни. Бяха ексцерпирани пълнозначни думи – съществителни имена, прилагателни имена и глаголи, както и частици, съюзи, представки, които включват две диаметрално противоположни значения. Освен тях открихме думи, чието значение се променя в зависимост от предлога след тях, както и междуметия, които могат да изразяват както радост, така и съжаление. Даваме един по-различен начин за описание на откритите примери. В първата група разглеждаме думи, в

чието основно значение в тълковния речник е заложено и противоположно значение (без да се включва конотативно значение). Вторият вид думи са думи, употребени заедно с предлог, чието значение е противоположно или зависи от предлога след тях. На трето място ще разгледаме междуметия, които могат да изразяват противоположно значение в зависимост от контекста на употреба. На четвърто място са описани причастията с двойно значение. В петата група са включени думи, които означават както единствено, така и множествено число или обобщено понятие. В шестата група са включени примери за частици, съюзи и предлози, изразяващи енантисемия. На седмо място сме описали думи, които в същността си включват две противоположни алтернативни действия, чието значение се пояснява от употребата им в контекст. В осмата група са описани представки, които имат противоположно значение. В последната група са включени думи, чиято конотативна употреба е довела до появата на енантисемия.

1. В първата група са включени отименни глаголи като: *to skin* – „покривам с и отстранявам“, *to dust* – „ръся поръсвам, покривам с“ и „чистя, очиствам, премахвам“. Глаголът *clip* – „прикрепям, закрепям нещо към друго нещо“ или „разделям“. От съществителните имена примери на английски език са: *dollop* – със значение както на „голямо количество“, така и на „малко количество“; *custom* – „традиционна практика или специално действие по даден повод“. От прилагателните имена типичен пример е *fast*, в зависимост от глагола, употребен преди прилагателното може да означава „движещ се бързо“ в *running fast* или „който не помръдва“ в *stick/stuck fast*. На български език открихме както глаголи, така и прилагателни и съществителни имена. От глаголите такива примери са: *гоня* – 1. Тичам, за да настигна някого; 2 – пъдя, прогонвам; *извинявам* – 1. Прощавам за някаква постъпка „Извиних те за закъснението.“ 2. Извинявам се за постъпка – искам прошка „Извинете ме за безпокойството“; *изпращам* 1. Карам да отиде някъде. „Изпраших я да купи хляб.“ 2. Съпровождам донякъде при излизане от дома ми, при заминаване и др. „Изпращам съседката половин час.“ От съществителните имена типичен пример са думи като *рисувач* разг. 1. – Човек, който рисува; художник; 2. Слаб художник; *грижа* – 1. Безпокойство, притеснение, свързано с постоянни мисли за нещо, обикн. неприятно; 2. Дейност за благополучието на някого или нещо. От прилагателните имена пример на български език е думата *показен* – 1. Който служи за образец, за модел. 2. Пренебр. Неистински.

2. На английски език откриваме примери, които имат двойно значение, когато са употребени с предлог. *Hold up* – може да означава

както „подкрепям“, така и „възпрепятствам, преча“; *toss out* – означава както „предлагам“, така и „отхвърлям“. Както на английски, така и на български език открихме примери, чието значение се променя в зависимост от употребения предлог. Подобен пример е фразовият глагол *look*. Във фразата *look on* означава „гледам, наблюдавам“, но когато прибавим друг предлог *look away* – тогава фразата означава „отвърщам поглед от“. На български език подобен пример е глаголет *заемам*. Когато е употребен с предлога *на*, означава „давам назаем“, когато е употребен с предлога *от*, означава „вземам назаем“.

3. Междуметия. На български език открихме няколко междуметия, които могат да бъдат употребени с противоположно значение в зависимост от ситуацията и контекста. Подобен пример е междуметиято *ех*, първото му значение е „радост, задоволство, възхищение“: „*Ех, че хубаво!*“. Но когато е употребено в различен контекст, може да означава и „израз на мъка“ – „*Ех, какво да се прави, такъв е животът – тежък*“. Други подобни емотивни междуметия са *ай*, *ой*, *оле*, диалектното *въй/въх* и др. На английски език открихме само един пример, който илюстрира енантисемия при междуметията – *Oh*: „*Oh, aren't these flowers gorgeous?*“ и „*Oh, how awful!*“.

4. Причастията също могат да изразяват подобно двойко значение. На английски език такива примери са *skinned* – „покрит; премахнат“; *finished* – със значения „довършен, завършен; разрушен“. В процеса на ексцерпиране на примери на думи, които по своята същност отразяват енантисемия, открихме, че такива могат да бъдат думи, които са омографи, имат един и същ графичен запис, но имат различно значение и могат да принадлежат към различни части на речта. Ако разгледаме английския глагол *left* – минала форма на глагола *leave*, и причастието *left*, се оказва, че двете форми изразяват противоположно значение. В първия случай значението е „избягал, отсъстващ“, а във втория „оставащ“. На български език не открихме подобни примери.

5. Интересни са и думите, при които противоречието се появява в зависимост от това дали думата изразява единствено или множествено число, което може да бъде изяснено само и единствено от контекста. *Variety* – „един вид, тип; много видове“. Друг подобен пример е думата *series*, която в зависимост от контекста може да значи „една серия“ или „много серии“. На български език открихме около 20 подобни примера, в това число и глаголи, които означават както еднократно, така и многократно повтарящо се действие. От съществителните имена, които открихме, това са: *информация* 1. Съобщение, сведение за нещо; 2. Сведе-

ния, възприемани и предавани от човека или от специални устройства; *познание*: 1. Придобиване на знания за света. 2. обикн. мн. съвкупност от знания в определена област; *коприна* само ед. 1. Нишка, добита от пашкула на копринената буба. 2. Конци и тъкан от такива нишки. „Плат от коприна“; *компания* – 1. Група от хора, прекарващи заедно времето си или общуващи заради общи интереси. 3. Присъствието на някого по отношение на друго лице: „Той е чудесна компания“. От групата на глаголите типични примери са: *капвам* – 1. Какво. Правя да капе: „Капвам му по две капки във всяко око“. 2. Наливам съвсем малко или искам да представя като малко количество течност: „Капни ми малко вода в чашата“; *изгърмя/изгърмявам* – 1. Гърмя еднократно. 2. Изразходвам всички патрони; *нахапя* – 1. С хапане нарушавам целостта на нещо: „Тя нахапа ябълката“. 2. Хапя на много места: „Комарите го нахапаха, докато бяха на риболов“.

6. Предлозите, частиците и съюзите също могат да имат двойко значение. На български език бяха открити единични примери. Предлогът *освен* 1. За изразяване на изключване от общото; с изключение на, без да се брои: „В този град освен теб никого не познавам“. 2. За изразяване на добавка, на съществуване на нещо в повече: „Освен Париж съм посетила и други европейски столици“. Частица *не* – 1. Изразява отрицание пред различни части на изречението: пълно при сказуемото и частично при другите части. 2. Придава слабоутвърдителен смисъл: „Не че не мога, но не искам“ („Мога, но не искам“). 3. Изразява утвърждение, ако следващата дума започва с *не-* или *без-*: „Той не е безимотен“ – тоест „Имотен е“. Съюз *или* 1. За свързване на части на изречението или на прости изречения, когато се посочва, че факти, състояния или действия взаимно се изключват или се заменят: „Ще пиша или ще спя“, „Ще дойда утре или най-късно вдругиден“. 2. За присъединяване на уточняващи, поясняващи части на изречението: „През пролетта, или по-точно през май, ще продължим строителството“.

7. Думи, чието значение включва два алтернативни варианта. Такива примери са глаголи като *завивам*: „Той зави по улицата“. Може да бъде уточнено наляво или надясно, или само както в по-горния пример – да е описано единствено действието, без да се конкретизира посоката на движение. Друг такъв пример е съществителното *лихва* – в единия случай е „лихва, която ни удържа банката по паричен заем“, а в другия случай е „сумата, която получаваме от банката, когато имаме депозит в дадена банка“.

8. Трябва да споменем, че на български език открихме и някои представки, които са примери за енантиосемия. Представка *раз* има

значение на: „започване или осъществяване на дадено действие с голяма интензивност“, например – *разбеснявам, развиквам*, и противоположното му значение: „прекратяване на действието, насочване на действието в обратна посока“, напр. *разлюбвам, разпопвам, разбинтоввам* и др. Представка *от*, чието четвърто и шесто значение от речника изразяват противоположни действия – 4. Действието се прекратява, спира да се извършва: *отболява ме, отшумява, отяжда ми се, отицвява ми се* и др., и 6. Действието се извършва до пълно насищане: *отигравам си, отспивам си, отпявам си, отживявам си* и др. На английски език, както отбелязва Бьохмерова, такива представки са *be* и *in* – *bewitch* – омагьосвам, омайвам.

9. Не на последно място начин за образуване на енантиосемия е чрез изразяване на конотативно значение. Според някои езиковеди не може да се говори за отделен феномен енантиосемия, а за частен случай на полисемия. В разговорния език типични примери за енантиосемия са: *мадам* – 1. Вежливо обръщение към омъжена жена в обществото; госпожа. 2. Разг. ирон. обръщение към жена; *копнея* – 1. Изпитвам силно желание за нещо или някого, който ми липсва, който е труднодостижим: „Копнея за семейството си“. 2. Разг. ирон. само с отрицание. Не изпитвам ни най-малко желание, не искам, не копнея: „Изобщо не копнея да я виждам“.

Тъй като на английски език въпросът за енантиосемията е разглеждан и изследван по-обстойно, се съсредоточихме в намиране и описание на примери в българския език. Открихме около 70 примера за енантиосемия, като най-многобройни от тях са съществителните имена – 34 на брой, следвани от глаголите – 21. Примерите за прилагателни имена, изразяващи енантиосемия, са твърде оскъдни – около 5 на брой. От наречията, частиците и междуметията бяха открити по няколко примера, а от групата на предлозите и съюзите – само единични примери. Пълният брой на думи, изразяващи енантиосемия, е подробно разглеждан и включен в по-голямо изследване, което е част от дисертационен труд. Изводите, до които стигнахме, са: 1. Появата на енантиосемия не е свързана със степента на развитие на даден език, а изразява богатството и динамичността на езика. 2. Както в българския език, така и в английския феноменът енантиосемия се проявява почти при всички части на речта (макар и при някои да са само единични случаи).

ЛИТЕРАТУРА

- БТР 1995:** Андрейчин, Л., Георгиев, Л., Илчев, Ст., Тодоров, Цв., и др. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 1995.
- Бьохмерова 1997:** Bohmerova, A. Enantiosemy as a Lexical and Semantic Phenomenon in English. // *Philologica XLVI. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Bratislava: Univerzita Komenského, 1997, 11 – 22.
- Добрева 2009:** Добрева, А. *Увод в общото езиковедие*. Шумен: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 2009.
- Юленберг 1995:** Eulenberg, A. *Words That Are Their Own Opposites: SUM, cont'd*. 12 February, 1995. 07 October 2015 <<https://linguistlist.org/issues/6/6-209.html#1>>.
- Стаменов 2013:** Stamenov, M. *Enantiosemy as a Phenomenon of Language*. November, 2013. 10 October 2015 <https://www.researchgate.net/publication/258925463_Enantiosemy_as_a_Phenomenon_of_Language_in_Bulgarian>.
- Филологос 2005:** Philologos. *The Curious Contronym* 18 March 2005. 20 October 2015 <<http://forward.com/articles/3132/the-curious-contronym/#ixzz3rVD8XZDx>>.
- Уесли 1995:** Wesley, A. *Dictionary of Contemporary English*. England: Longman, 1995.
- Български тълковен речник онлайн:** 17 November, 2013. 14 October, 2015 <<http://www.t-rechnik.info/>>.

FIGURAS RETÓRICAS EN LA PUBLICIDAD Y EL PAPEL DEL ADJETIVO EN ELLAS

Guergana Petkova-Záralieva
Universidad de Plovdiv “Paisiy Hilendarski”

RHETORICAL FIGURES IN ADVERTISING AND THE ROLE OF ADJECTIVES

Gergana Petkova-Zaralieva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

In this work we have tried to carry out a brief analysis of rhetorical figures and their ability to enrich language. What particularly interests us is how they are used in advertising and what the role of the adjective in them is. We have found examples in advertising texts in which there are various rhetorical figures with adjectives in their structures. We provide commentary for each of the examples as we try to interpret the message hidden in them. Following the given examples, we make conclusions about the goals and results achieved through the used of rhetorical figures in advertising.

Key words: adjective, advertising, rhetorical figures

1. Introducción

Las figuras retóricas son una desviación de la norma del lenguaje que el autor usa para enriquecer la capacidad léxica de una lengua. Antiguamente se aplicaban a la oratoria, después y hasta hoy en día a la literatura, y actualmente las podemos ver en la publicidad. Ellas son recursos del lenguaje y se emplean para dar mayor expresividad y demostrar unas emociones fuertes e íntimas. No se debe olvidar que esas figuras las podemos encontrar en el lenguaje coloquial también, y esa es la razón por la cual las vemos en la publicidad cada vez más. Los efectos estilísticos, que se buscan, pueden ser diferentes: intensificación, embellecimiento del mensaje, reiteración o repetición del mensaje, etc. Según la RAE la retórica es: “Arte de bien decir, de dar al lenguaje escrito o hablado eficacia bastante para deleitar, persuadir o conmover”¹.

¹ < <http://dle.rae.es/?w=retórica&m=form&o=h> >

Eso, lo que nos interesa y lo que vamos a analizar más detalladamente, es cómo se aplican esas figuras y sus variaciones en la publicidad y qué sitio ocupa el adjetivo en ellas.

2. El adjetivo y las figuras retóricas

El adjetivo siempre añade un valor al sustantivo, lo concretiza y lo hace más restringido. La verdad es que no siempre es muy conveniente utilizarlo en la publicidad porque puede añadir, pero también restringir el significado del sustantivo. Con la adjetivación se puede destruir el propósito persuasivo de la comunicación. En las figuras retóricas, el adjetivo lo podemos encontrar con frecuencia; sin embargo, no todas ellas las podemos encontrar en los mensajes publicitarios.

Aquí vamos a enumerar varios ejemplos en los que el adjetivo aparece junto con diferentes recursos estilísticos. No nos ocupamos de todas las figuras retóricas, sino solo de las que están en relación con nuestro tema.

3. La publicidad y las figuras retóricas

En la sociedad contemporánea española una persona está expuesta a una media de 92 anuncios por día. Cifra que produce un gran impacto considerado el alcance que dicho bombardeo publicitario posee en los hábitos diarios de los ciudadanos. (Nicolás 2012: 119)

Todos sabemos que la finalidad única del anuncio es la venta de algún producto concreto. Los autores de textos publicitarios deben responder la siguiente pregunta: ¿cómo elaborar los mensajes para captar la atención de los espectadores o lectores? Los recursos estilísticos son una herramienta muy apropiada para llamar la atención del futuro consumidor.

Hoy en día las compras diarias son una manera de vivir, uno es lo que compra. Cuando eres una chica joven compras ropa, maquillaje, zapatos, libros, entradas para una película, etc. Siendo mamá empiezas a comprar juguetes, leche, pañuelos, pañales, chupetes, etc. Se pueden dar muchos ejemplos que ilustran, a través de las compras, lo que en realidad es cada uno, como persona y cómo es su vida. Tus adquisiciones muestran el nivel que tienes en la sociedad. Todo eso, claro, los autores de anuncios publicitarios, lo saben perfectamente. Ellos siempre quieren sugerir a las personas que con el producto promocionado el consumidor será algo más que los otros: más joven, más hermoso, más delgado, más atractivo, mejor recibido, etc. Todo eso resulta más fácil cuando se usan métodos

subconscientes. Precisamente, las figuras retóricas son muy apropiadas para tales finalidades.

Vamos a analizar algunos ejemplos de mensajes publicitarios en que aparecen esas figuras y trataremos de descifrar su sentido escondido.

5. Ejemplos de anuncios publicitarios con figuras retóricas en las que hay adjetivo

5.1. Aliteración: repetición de sonidos en un verso o un enunciado con fines expresivos (*Casa clásica clara.*).²

➤ “Fanta, refresco *refrescante.*” (Fanta)

Sabemos que las bebidas gaseosas no son muy propicias para la salud. A pesar de todo, los mensajes publicitarios que se hacen para ellas, procuran convencernos de lo contrario.

Este anuncio quiere sugerir que la bebida es *refrescante*, que nos traerá emociones positivas, estimulará nuestros sentidos y nos *refrescará* en los días calurosos.

El uso de la aliteración nos mete en las cabezas todas esas ideas, claro, de una manera encubierta y subconsciente que nos obligará a comprar el producto.

➤ “Ford Fiesta *fuerte.*” (Ford)

El destinatario de casi todos los anuncios publicitarios de coches son los hombres. Se sabe que ellos tienen una afición mucho más grande que la de las mujeres. Desde su niñez cada hombre quiere ser fuerte y ganador en los juegos. En el juego de la vida lo puede ser poseyendo un Ford fuerte. Esa publicidad proporciona la sensación de estabilidad, comodidad y seguridad.

➤ “La salchicha *de chicha* que sabe chachi.” (Oscar Mayer)³

Aquí podemos notar cierto calambur. Ese juego de palabras es muy típico de la publicidad. Se insiste en que la salchicha está hecha solo de carne, es auténtica y sin subproductos. También evoca un ritmo muy popular, el del baile Chachachá, que nos hace comer y bailar. ¿Qué más necesita una persona de sangre caliente?

² Las descripciones de las figuras retóricas son de la página web de RAE, *Diccionario de la lengua española*, La vigesimotercera edición, <http://dle.rae.es/>

³ Todos los ejemplos de aliteración son de <http://www.ihecc.cl/web/wp-content/uploads/2013/04/figurasliterarias-publicidad.pdf>

5.2. Onomatopeya: formación de una palabra por imitación del sonido de aquello que designa (El *fuerte* kikiriki del gallo en el patio despertó a todos.).

➤ “*Crujientes* biscotes.”

Es el crujido tan dulce que se oye cuando alguien come galletas o biscochos evoca en cada uno una sensación muy agradable. Cuando esos productos son recién sacados del horno, tienen un sabor irrepetible y son crujientes y atractivos.

5.3. Paranomasia: semejanza entre dos o más vocablos que no se diferencian sino por la vocal acentuada en cada uno de ellos o por algún otro rasgo fonético (Soy *casado* y *acusado*.).

➤ “El juego de los *típicos* tópicos.” (Génesis) (1)

Dos palabras que suenan casi igual y se diferencian solo por una vocal (*típico/tópico*). Se pueden recordar fácilmente y suenan como un juego. Se reduplica la palabra “juego”: una vez escrita y otra vez sugerida por el eslogan.

5.4. Rima: identidad de sonidos vocálicos y consonánticos, o solo vocálicos, a partir de la última vocal acentuada en dos o más versos (Nuestra naturaleza tan *fresca*/ con tanta *belleza*...).

➤ “Sidra el Gaitero, *famosa* en el mundo *entero*.” (2)

Aquí vemos una exageración que nos dice que una bebida es conocida por todo el mundo que, por supuesto, dista mucho de la verdad. Cuando se usa la rima, el texto se puede memorizar más fácilmente.

5.5. Anadiplosis: repetición, al comienzo de una cláusula o verso, de la última palabra del verso o cláusula inmediatamente anterior (A todos nos adivina Rosa. Rosa es *maravillosa*.).

➤ “La *buena* mesa es la debilidad de Don Carlos. Don Carlos vino de Yecla.”⁴

Además de la anadiplosis, aquí tenemos también un juego de doble sentido que se basa en el nombre de Don Carlos. Si tenemos solo la primera oración no podemos entender de qué se habla en realidad. Se dice

⁴ http://issuu.com/jaimegar/docs/teor_a_clasificaci_n_textos_y_g_neros_12-13/70, *Tipología textual: tipos de textos y géneros*, García, J.

que a un hombre le gusta la buena comida y a la que no puede resistir; pero, leyendo la segunda oración, resulta que se trata de una marca de vino. Vino que obligatoriamente se consume con buena comida. Las personas que valoran lo que comen, valoran también lo que beben.

5.6. Anáfora: relación de identidad que se establece entre un elemento gramatical y una palabra o grupo de palabras nombrados antes en el discurso (Un *nuevo* look, una *nueva* aparición, una *nueva* pasión.).

➤ “Un *nuevo* hotel...para una *nueva* ciudad“

La palabra *nuevo* es una de las palabras “más publicitarias” que hay. La podemos ver, oír y leer en casi todos los anuncios publicitarios, independientemente de si se trata de prensa, televisión o radio. Esa palabra atrae al consumidor y excita su deseo de comprar. Lo antiguo siempre es aburrido, y lo nuevo es atractivo.

➤ “Laster ahorra más. Laster tarda menos. Laster guisa *mejor*.” (3)

¿Qué más importante hay en nuestra vida tan apresurada que la rapidez? Queremos ganar más tiempo y hacer menos movimiento. Cuando ahorramos nos sentimos felices también, independientemente de si ahorramos tiempo o dinero; son las dos cosas que siempre nos hacen falta.

5.7. Derivación: empleo en una cláusula de dos o más voces de un mismo radical (Comiendo una comida *preparada* en el sofá *cómodo*.).

➤ “*Mejor*, mejora Mejoral.”⁵

A primera vista, esta es una oración que no tiene mucho sentido. Se observa una graduación como si fuera una comparación de tipo “bueno-más, bueno-mejor” pero solo con superlativos. La verdad es que se memoriza fácilmente y suena como un juego de palabras.

5.8. Equívoco: empleo de voces o cláusulas con doble sentido (Cuento un cuento *sin fin* sin que me da cuenta.).

➤ “Cambia-té, que hay Lipton. El té *más bebido* en el mundo.“

⁵ <http://www.luismaram.com/2011/06/12/metafora-en-publicidad/>, Metáfora en la publicidad, Maram, L.

El texto sugiere que *Lipton* es un *té* que te puede cambiar y puede hacerte una nueva persona. Todos lo saben, a todos le gusta y todo el mundo lo bebe.

➤ “Philips Shave pone a todos *buena cara*.”⁶

El mensaje se basa en el fraseologismo *poner alguien buena cara* que significa que una persona acoge algo o alguien bien. Sugiere así el anuncio que cuando te afeitas con Philips Shave pones buena cara; no solo pareces más guapo, sino que te sientes mejor y aceptas con agrado y entusiasmo la vida.

5.9. Hipérbole: exageración de una circunstancia, relato o noticia (Pedro era tan *grande* como un elefante.).

➤ “La *mejor* obra de consulta para todos.” (Espasa) (4)

Las formas del superlativo se encuentran con mucha frecuencia en la publicidad. Casi no hay ningún ejemplo de hipérbole en que no podamos encontrar alguna de ellas.

➤ “El reloj *más exacto* del mundo.” (Jung-hans) (5)

Esta forma superlativa del adjetivo nos anuncia lo que es lo más importante de un reloj: ser exacto.

“Tus huesos no son *pesados*.” – Sprite lanza una campaña para su producto “Sprite Zero” y hace uso de la imagen en que aparece un esqueleto, haciéndonos pensar que al consumir *Sprite Zero* no engordaremos.

⁶ <http://www.ihecc.cl/web/wp-content/uploads/2013/04/figurasliterarias-publicidad.pdf>

⁷ <http://info.netcommerce.mx/blog/los-recursos-literarios-en-la-publicidad/>

5.10. Comparación: se establece una relación entre dos objetos o ideas que tienen semejanzas a fin de que la menos conocida se comprende (Su rostro era *rojo* como un tomate.).

➤ “Yogourt Danone, *sano* como un Danone, *bueno* como un chocolate”. (Danone)

El sueño de todas las personas es una comida sana y sabrosa que alimenta pero no engorda. En vez de comer un chocolate, puedes comer yogur y sentirte feliz.

➤ Paté “La Piara”, *más bueno* que el pan. (La Piara)

El mensaje se basa en el fraseologismo *más bueno que el pan* que significa “muy bueno” para una persona o comida. Su objetivo es destacar el excelente sabor de los alimentos del paté.

5.11. Paradoja: empleo de expresiones o frases que encierran una aparente contradicción entre sí (Al *avaro*, las riquezas lo hacen *más pobre*.).

➤ “*Radical* con los piojos, *delicado* con los niños.” (Paradix)⁸

Un medicamento que mata eficazmente los piojos, pero que no afecta a los niños. En el anuncio se utilizan dos antónimos para demostrar las cualidades del producto. El mensaje inevitablemente provoca nuestras sonrisas.

5.12. Personificación: atribución de cualidades propias de seres animados (El León era tan *sensible* que se enfadó enseguida. / El Sol había envuelto con sus cabellos *dorados* toda la tierra.).

➤ “Estoy *frito*.” (tomate frito Apis)

Aquí, de nuevo, encontramos en el mensaje un fraseologismo *estar frito* que significa que alguien se encuentra en situación difícil, que está inutilizado o fracasado.

➤ “Piña colada verás de lo que es capaz esta *portorriqueña*.”⁹

⁸ <http://www.ihecc.cl/web/wp-content/uploads/2013/04/figurasliterarias-publicidad.pdf>

⁹ <http://www.ihecc.cl/web/wp-content/uploads/2013/04/figurasliterarias-publicidad.pdf>

En realidad, este texto se refiere a la bebida, sin embargo, sugiere que la bebida posee todas las cualidades de una mujer de Puerto Rico, es decir, es pasional. La *Piña colada* está personificada. El contenido del mensaje es claramente sexual.

- 5.13. Metáfora: traslación del sentido recto de una voz a otro figurado, en virtud de una comparación tácita (Ella tenía cabellos *de oro*.).

Este anuncio de "Shieldtox Naturgard" es excelente para proponer un ejemplo de uso de la metáfora en la publicidad. La sustitución es obvia, en vez de usar un frasco de insecticida una mano femenina sostiene un camaleón, que extermina los insectos. El porqué es muy simple; la marca está anunciando este producto como un artículo con sustancias menos químicas y más naturales, es decir, "Shieldtox Naturgard" ofrece una protección natural contra los insecticidas.

De nuevo tenemos el adjetivo "natural" como una garantía para la eficacia del producto que se ofrece.

Proponemos otros ejemplos de publicidades en que aparecen metáforas:

- "Sanyo, la hormiga *japonesa*." (Sanyo)

Todos conocemos la hormiga, el insecto más trabajador que no deja de cumplir sus deberes hacia todo el hormiguero. Puede llevar más peso de lo que tiene. Los japoneses también poseen la fama de ser muy trabajadores y de aguantar mucho. Ese anuncio nos quiere sugerir que el

¹⁰ <http://www.luismaram.com/2011/06/12/metafora-en-publicidad/>, *Metáfora en la publicidad*, Maram, L.

coche nunca dejará a su conductor, funcionará sin cesar y hará todo lo posible para su poseedor.

➤ “Opel Kadett, una joya *mecánica*.” (Opel)

Un coche que te va a presentar muy bien en la sociedad y que será tu joya más moderna y elegante. Cada uno se va a fijar en ti y te admirará.

➤ “Rolex *de acero*, la caja *fuerte*.” (Rolex)

Esa “caja fuerte” nos sugiere seguridad, estabilidad y puntualidad. Un reloj que nos durará muchos años.

➤ “Renault Clio, materia *viva*.” (Renault) (6)

Un coche vivo que va a acompañarte como si fuera tu amigo. Se presenta como un ser vivo que toma decisiones, piensa y se comporta en la carretera como un ser vivo.

5.14. Sinestesia: unión de dos imágenes o sensaciones procedentes de diferentes dominios sensoriales (La niña era con *suaves* ojos y *dulces* labios.).

➤ “Risas *de chocolate*.”

¿Qué más dulce que una risa y un chocolate? Las cosas que hacen nuestra vida mejor y que nos ayudan en cada situación en que sentimos tristeza.

➤ “Frescor *salvaje*.”

Un frescor que te salvará del calor, de la incomodidad y de todas las sensaciones negativas. Lo más apropiado para ayudarte.

➤ “Gusto *suave*.” (7)¹¹

Un placer muy ligero y suave que todos lo buscan. Esa frase basta para provocar en nosotros la sensación de gusto y deleite.

5.15. Metonimia: tropo que consiste en designar algo con el nombre de otra cosa tomando el efecto por la causa o viceversa, el autor por sus obras, el signo por la cosa significada (Me he comprado un *maravilloso* Carolina Herrera.).

¹¹ Todas las publicidades de (1) hasta (7) son de <http://es.slideshare.net/juanc965/figuras-retricas-en-publicidad-1491759>

➤ “Bebe Etiqueta *negra*.” (Johnny Walker)

La etiqueta negra de esa bebida ha sustituido por completo el producto. Ella muestra un nivel muy alto y tiene estilo. Es cara y no cada uno se puede permitir el lujo de comprársela. Hay casos en los que podemos clasificar otras bebidas de ese tipo con la misma metonimia.

5.16. Sinécdoque: designación de una cosa con el nombre de otra, de manera similar a la metonimia, aplicando a un todo el nombre de una de sus partes, o viceversa, a un género el de una especie, o al contrario, a una cosa el de la materia de que está formada, etc. (El hombre es un ser *mortal*.).

➤ “El plato *fuerte* de toda la familia.” (VW)¹²

Los coches de VW siempre han pretendido ser familiares, eso mismo postula su nombre “Coche para el pueblo”. Son cómodos, seguros y en ellos pueden caber muchas personas.

➤ “Nunca el plástico fue tan *útil*.” (la tarjeta de crédito de Caja Madrid)

Con ese “plástico” puedes comprarte todo lo que quieras sin pensarlo dos veces. Trata de sugerir así el anuncio que no podemos vivir sin una tarjeta de crédito.

En los ejemplos de anuncios publicitarios que hemos encontrado y analizado se han llevado a cabo las siguientes modificaciones: intercambio de elementos, sustitución, supresión y adición.

6. Conclusiones

– El mensaje publicitario se crea con la finalidad de influir en la toma de decisión del consumidor y por eso se hace estratégicamente de manera que se pueda memorizar fácilmente.

– Una vez elegido el mensaje más apropiado, se debe instalar como un programa de recuerdos en el cerebro del futuro consumidor.

– Los mensajes se emiten con una gran intensidad para que se puedan grabar mejor en la mente y salir afuera cuando el consumidor esté enfrente de la estantería en el supermercado o en casa frente al ordenador, haciendo compras en una página web.

¹² <https://www.youtube.com/watch?v=G49TcRZ07qo>, *Figuras retóricas en la publicidad*, Castro, D.

– Los publicistas tratan de que el anuncio publicitario atrape la atención de los consumidores y permanezca más tiempo en su mente. Cada una de las figuras retóricas resulta perfecta para la creación de los mensajes publicitarios. Ellas siempre tienen algo escondido y pueden resultar divertidas. Exactamente por eso su papel en la publicidad es tan importante.

– Las figuras retóricas se pueden encontrar con frecuencia en los anuncios publicitarios, pero no muy a menudo acompañados por un adjetivo. Probablemente la causa se debe a que los adjetivos pueden hacer la frase más pesada y por eso los profesionales no suelen abusar de ellos. La publicidad debe ser clara y corta para que se pueda memorizar fácilmente.

REFERENCIAS

Castro 2015: Castro, D. *Figuras retóricas en la publicidad*. 3 de enero, 2015, Página consultada el 5 de octubre, 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=G49TcRZ07qo>,

García 2013: García, J. *Tipología textual: tipos de textos y géneros 2012:201*. Página consultada el 5 de octubre, 2015, <http://issuu.com/jaimegar/docs/teor_a_clasificaci_n_textos_y_g_neros_12-13/70>

Maram 2014: Maram, L. *Metáfora en la publicidad*. Página consultada el 5 de octubre de 2015, <<http://www.luismaram.com/2011/06/12/-metafora-en-publicidad/>>

Nicolás 2012: Nicolás, S. M. *Retórica y publicidad: anuncios de antes, valores de ayer.* // *Revista Rhetorike*, Nº 4, 119–144.

RAE 2014: RAE *Diccionario de la lengua española*. La vigesimotercera edición, Madrid. Página consultada el 23 de octubre, 2015, <<http://dle.rae.es/>>, <<http://dle.rae.es/?w=retórica&m=form&o=h>>

Vázquez 2015: Vázquez, S. *Los recursos literarios en la publicidad*. Página consultada el 23 de octubre de 2015, <<http://info.netcommerce.mx/blog/los-recursos-literarios-en-la-publicidad/>>

ЖЕНАТА КАТО ОБЕКТ НА НАСИЛИЕ В БЪЛГАРСКИТЕ И ИСПАНСКИТЕ ПАРЕМИИ

Таня Найденова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE WOMAN AS A SUBJECT OF VIOLENCE IN THE BULGARIAN AND SPANISH PROVERBS

Tanya Naydenova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The report aims to track and describe the violence that is faced by women, according to the testimonies of Bulgarian and Spanish proverbs. Its task is to find the reasons that lie behind such violence: is it being provoked in any way, or is it part of these two cultures. In what forms does it manifests itself? Do the proverbs encourage the violence, do they criticize it or do they present it as something natural?

Key words: proverbs, woman, violence

Джендър лингвистиката е едно от модерните течения в съвременното езикознание, което се радва на голям интерес. Все повече езиковеди разработват трудове, с които си поставят за цел да обяснят важни аспекти от отношенията между половете, разкриващи се в езика. Благодарение на изследванията в областта успяваме да се запознаем и с нравите, порядките и традициите на различни общества през различни епохи.

Една от многото теми, които могат да бъдат разгледани през погледа на джендър лингвистиката, е тази за насилието над жената. Въпреки че повечето хора предпочитат да избягват споменаването на този проблем и в нашето съвремие той почти се е превърнал в тема табу, неговото пренебрегване не води до разрешаването му, а напротив. Отбягването на въпроса говори за един обезпокоителен факт. Дори през 21. век въпреки еманципацията на жените и правата, които им се гарантират от безброй международни конвенции и от законодателството в повечето страни по света, въпреки широко прокламираното

равенството между половете в целия свят все още битуват патриархалните и мачистки нагласи относно по-нисшата позиция на жената спрямо силния пол, нейната зависимост от мъжете и не на последно място – физическият терор, на който немалко жени са подлагани ежедневно с цел да бъдат контролирани и „поставени на място“.

Тази тревожна тенденция има своите вековни традиции и произход, които лесно биха могли да бъдат онагледени и доказани чрез анализ на паремиите на даден народ, безспорни свидетели на времето. Както посочва Миткова (2013: 76):

Паремиологията се намира в пресечната зона на фразеологията и фолклора и изучаването на пословиците е много ценно от лингвокултурологична гледна точка поради същността им на колективна и анонимна част от културата, която подобно на митовете и легендите претворява вярванията и ценностната система на даден социален модел и съответстващата му култура и отразява фиксираните в езика социални стереотипи.

Разглеждайки примери от паремиологичните фондове на българския и испанския език, в настоящия доклад целим да извадим наяве именно тези социални стереотипи, които онагледяват отношението на испанците и на българите към нежния пол, отразяват насилието, което се упражнява над жените в тези две общества, и оправдават подобни действия от страна на силния пол. Вярваме, че темата е актуална, което е и мотивът за провеждане на изследването.

Лингвистите в испаноговорещите страни активно изучават темата за насилието, а в многобройните си трудове изтъкват основните причини, които според тях водят до него. В българските паремиологични изследвания темата за насилието не се засяга толкова често, но този факт далеч не означава, че то не е отразено в паремиите ни като част от действителността на българското патриархално семейство. Независимо от разликата в обема на научните изследвания в двата езика обаче предстои да разберем колко близка се оказва женската участ в България и в испаноговорещите страни.

Търсейки информация за причините, криеци се зад насилието над жените, в статията си „Palos, animales y mujeres. Expresiones misóginas, paremias y textos persuasivos“ Мартинес Гаридо (2001: 81) насочва вниманието си към най-ранните форми на колективно творчество, а именно към митовете и легендите, от които според нея не само са се зародили голям брой паремии, но и те представят една по-голяма картина на човешкото мислене, един по-широк светоглед, в рамките на който жената е представителка и носителка на злото. Мит-

кова (2013: 78) споделя това мнение, твърдейки, че фолклорът заимства описанието на сатанинската природа на жената от християнската митология, в която тя се представя като дяволско творение, възплъщение на злото и греха. За да онагледим горните две твърдения, бихме могли да дадем следните примерни испански и български паремии:

- (1) Lo que el diablo no puede, la mujer lo hace. (пр. Каквото дяволът не може да направи, жената го върши.)
- (2) En lo que el diablo no sabe hacer, pide consejo a la mujer. (пр. Ако дяволът не знае как да свърши нещо, иска съвет от жената.)
- (3) A la mujer, el diablo le dio el saber. (пр. На жената дяволът ѝ е дал акъл.)
- (4) Дяволът е дявол, само жената е по дявол.
- (5) Жената е по-лукава от дявола.
- (6) Жената от дявола била три дни по-напред родена.
- (7) И дяволът не знае всички женски дяволии.

Този аспект от женската същност присъства в паремииите и на двата разглеждани от нас езика и онагледява негативния образ, който нежната половина от човечеството носи още от древността. Тъмните сили на злото са плашили човешкото съзнание и са присъствали в кошмарите на хората много преди да започнем да ги свързваме с религиозните догми. Те са част от езическите словесни фолклорни форми на всеки един народ. Толкова стара според нас е и представата за женската демонична същност и свързването ѝ със злото.

Впоследствие демоничният женски образ е бил подплатен и от религиозните текстове. Естева (Мартинес Гаридо 2001: 93) посочва, че този начин на възприемане на жената е навлязъл в християнството и юдаизма от религиозните писания, и по-точно – още от началото на Библията, в която се посочва не само че жената е създадена от реброто на Адам, но и че го подтиква към първородния грях, който води до изгонването и на двамата от Райската градина. Още повече че при тяхното прогонване Господ заповядва жената да бъде подчинена на мъжа, по-нисша от него, за да може той да контролира нея и всичките ѝ постъпки, били те разумни, или не. Според Естева (Мартинес Гаридо 2001: 93) най-сериозната причина за терора и омразата на мъжа към жената се крие именно в този библейски пасаж.

Идеята за лошотията на жената, както и за господството на мъжа над нея била подкрепяна и дори подсилвана от средновековните свещеници, теолози и предсказатели, които описвали жената като инструмент на дявола, който трябва да бъде контролиран и наказван. За тази цел през Средновековието се е зародило морализаторско течение,

което се „грижело“ за превъзпитанието на жените, а за дейността му отговаряли основно мъже (Мартинес Гаридо 2001: 94).

В обобщение на всички предходни твърдения Мартинес Гаридо (2001: 94) прави следното заключение: тъй като още библейските текстове отреждат на жената по-нисша позиция спрямо тази на мъжа поради факта, че тя произлиза от него като божествено творение, тя, по подобие на животните, му дължи уважение, подчинение и смиреност. Съответно по тази причина се смята, че жените, неспазващи този ред, могат да бъдат малтретирани, бити и дори убивани за назидание. Те биват приравнявани на предмети, собственост на мъжа, с които той може да се разпорежда както намери за добре.

Всички тези схващания откриваме и в паремииите. Причината за това е, че една част от тях водят началото си от поучителни религиозни и фолклорни истории, целящи превъзпитанието на жените и определящи норми за тяхното морално поведение. Други са явно отражение на мъжката позиция по въпроса за контрола над жената. В тези паремии, призоваващи към насилие над жената, прозира мачисткото мнение, според което тя е зла, непостоянна, невярна, клюкарка, разсипница, лъжкия, сребролюбива, и за да бъдат контролирани тези ѝ пороци, са необходими подобни крайни мерки. Всички нейни недостатъци се асоциират със злото и опасностите, като „принуждават“ по този начин мъжете да се стремят към усмиряването им и доминирането над тях (Мартинес Гаридо 2001: 93). Например:

- (8) No hubiera malos hombres si no hubiera malas mujeres. (пр. Нямахме да има лоши мъже, ако нямаше лоши жени.)
- (9) A la que en mandar más que su marido se empeña, ¡leña! (пр. За жена, която повече от мъжа си иска да командва, бой!)
- (10) La mujer y la candela, tuércela el cuello si la quieres buena. (пр. На свещта и на жената прекърши им снагата да ти е мирна главата.)
- (11) La nuez y la mujer, a golpes se han de vencer. (пр. Жена и орех с удари се побеждават.)
- (12) На жената Господ е мъжът ѝ.
- (13) На жената да са къси пътеките.
- (14) На жената ѝ е яка душата.
- (15) За орех и за жена сака ръка ячка.

Много интересно обяснение на паремииите, описващи насилието, на което е подложен нежният пол, прави и Лейкъф (Мартинес Гаридо 2001: 86). Той счита, че те са интерпретация на вечната борба между доброто и злото, в рамките на която мъжът е носител и защитник на доброто, докато жената, както вече обяснихме, олицетворява злото. И

както е стандартно в един такъв сблъсък, мъжът трябва да направи всичко възможно, за да успее да подчини, възпре и премахне злото. Или с други думи, според Лейкъф (Мартинес Гаридо 2001: 86) тези паремии са въплъщение на религиозния и фолклорния мит за победата на Реда над Хаоса, на Господ над Дявола, където, разбира се, жената е представителката на тъмните сили. Това заключение може да бъде онагледено със следните паремии на испански и български:

- (16) Cuando Dios se hizo hombre, ya el diablo se había hecho mujer. (пр. Когато Бог станал мъж, дяволът вече бил станал жена.)
- (17) Cuando Dios hizo al hombre, ya el diablo había hecho a la mujer. (пр. Когато Господ създал мъжа, дяволът вече бил създал жената.)
- (18) Жената от дявола била три дни по-напред родена.

Тези паремии ясно излагат мачистката позиция по въпроса за доброто и злото, представяйки мъжа като богоравен, а същевременно принижават жената до най-злото, низвергнато и недостойно създание на света – дявола.

Но „лошотията“ на жените не спира дотук, не се изчерпва и насилието, на което са подложени. Най-многобройни и на двата разглеждани езика са паремиите, в които те са сравнявани с животни. По принцип асоциирането на човешкото поведение и характер с тези на конкретни животни е честа практика във фолклорните жанрове. Чрез него се постига по-голяма експресивност и по-силно внушение на предаваната информация. Важно е да отбележим обаче, че характерът и поведението на мъжа се свързват най-често с образите на животни, които се ползват с авторитет, излъчват сила, смелост, мъжество и достойнство (например кон, бик, лъв). Жената, от друга страна, бива отъждествявана или с опасен и подъл див звяр (змия, лисица), или с домашно животно (кокошка, патка, овца), все образи, които целят да изтъкнат недостатъците ѝ и да затвърдят по-нисшата ѝ позиция.

Много от мачистките паремии си служат именно с анималистичен похват, за да наблегнат на недостойнствата на нежния пол и да оправдаят и обяснят насилието, което си е заслужил. Мартинес Гаридо (2001: 81, 82) установява, че жената бива асоциирана на първо място с домашните животни, опитомяването и обуздаването на които се е извършвало в продължение на векове именно чрез употребата на насилствени методи; на второ място, образът на жената бива най-често свързван с този на опасните диви животни, символизиращи злото и смъртта, от които, за да се предпази човек, трябва да успее да ги подчини, победи, доминира или унищожи. Тези паремии подтикват към насилие, за което гореизложените твърдения служат като оправдание:

- (19) Al asno y a la mujer, a palos se han de vencer. (пр. Магарето и жената с пръчка се подчиняват.)
- (20) El burro flojo y la mala mujer, apaleados han de ser. (пр. Слабото магаре и лошата жена трябва да бъдат бити с пръчка.)
- (21) La mujer es animal que gusta de castigo. (пр. Жената е животно, на което наказанията се нравят.)
- (22) A la mujer y a la gallina, tuércele el cuello si la quieres buena. (пр. На жена и на кокошка извий им врата, за да ти е мирна главата.)
- (23) A la mujer y a la burra, todo el día una zurga. (пр. На жена и на магаре цял ден бой им е малко.)
- (24) A la mujer y a la mula, vara dura. (пр. На жена и на муле – здрава тояга.)
- (25) A la mujer y a la cabra, sogá larga. (пр. На жена и на коза пускай дълго въже.)
- (26) Жена и котка мъчно умират.
- (27) Жената е като патка – трае на студено.
- (28) Жена без мъж – кон без гем.

В гореизложените примери освен насилието, на което бива подложен нежният пол, се говори и за сериозен контрол над него и действията му. Това се дължи на недоверието, което мъжете изпитват към жените, на широко разпространеното мнение, че поради всичките си недостатъци в своите действия могат да допускат само и единствено грешки. По тази причина наблюдаваме и силно пренебрежително, грубо и предметяващо отношение в тези паремии. Жената действително е представена като мъжка собственост, с която той може да се разпорежда по най-бездушния и нечовешки начин, сякаш се разпорежда със стока. В една подобна испанска паремия виждаме как това отношение, а и тормозът спрямо жената стигат до крайност:

- (29) La maté, porque era mía. (пр. Убих я, защото беше моя.)

Вярваме, че този пример е достатъчно красноречив и не се нуждае от коментар. Въпреки това искаме да обърнем внимание на темата за смъртта на жената и по-точно на факта, че за мъжа тя не е нещастие, а напротив – повод за радост и намиране на избавление.

- (30) La mujer solo es buena después de muerta. (пр. Жената само мъртва е добра.)
- (31) A quien Dios quiere, la mujer se le muere. (пр. Който Господ го обича, жена му умира.)
- (32) Ако ще се лежи, да лежа аз, че да ми шета жената; ако ще се мре, да мре жената, че да си взема друга.

Въпреки че е възможно някой да възрази на всички изложени дотук примери и да твърди, че те изглеждат по-скоро като безобидни нападки към жените, но не и като действителни заплахи, водещи към действие, според нас те далеч не са така невинни. Както посочва Мартинес Гаридо (2001: 85), поради характера си на фраза, предаваща вечна, абсолютна и неоспорима истина, паремията има силно императивна функция, вследствие на която съветите, които тя дава, се възприемат от носителите на езика като призоваване и насърчаване на описаните в нея действия и поведение. По тази причина паремията, които представят насилието над жената като нещо не само естествено, но и необходимо, насърчават недоверието към нежния пол, както и непоносимостта и проявата на насилие към него.

Според много лингвисти, изучаващи испанските паремии, темите за насилието и дискриминацията в тях не се ограничават дотук. В статията си „Violencia de género: políticas, leyes y refranes“ Фернандес Понсела (2008: 2) поддържа твърдението, че насилието над жените не е само физическо, а се проявява и под множество други форми, които са много по-трудно забележими и по тази причина – много по-устойчиви, общоприети и по-малко критикувани. Като пример тя посочва формите на устно и символично насилие над жените, които много често дори не биват разпознавани и тълкувани като такива нито от автора, нито от жертвата им. Според Фернандес Понсела те се проявяват в речта под формата на пренебрежителен, обиден и дискриминиращ език, който обаче се възприема по-скоро като нещо нормално и естествено за ежедневната реч, защото е отражение на културата на ежедневието. Като ярък пример тя посочва устния фолклор, и по-точно архаичните пословици и поговорки, една немалка част от които все още не са отпаднали и от актуалната устна реч. В тях, както вече споменахме, жената се асоциира с глупостта, лошотията, хитростта, неверността, изменчивостта, лудостта и др.:

- (33) Cuando una mujer es famosa, casi siempre lo es por mala cosa. (пр. Ако някоя жена е известна, почти винаги е заради нещо лошо.)
- (34) La mujer como el vino, engaña al más fino. (пр. Жената е като виното, успява да излъже най-слабия.)
- (35) Febrero y las mujeres, por día diez pareceres. (пр. Жената е като февруари – за един ден десет различни настроения.)
- (36) La mujer es animal de pelo largo y pensamiento corto. (пр. Жената е животно с дълга коса и къс разум.)
- (37) Mujeres buenas, en todo el mundo dos docenas; mujeres malas, a millaradas. (пр. Добри жени на света има дузина, а лоши – милиард.)
- (38) Cada hombre lleva un loco dentro, y cada mujer un ciento. (пр. Във всеки мъж има по един луд, а във всяка жена – по сто.)

- (39) Зимно слънце и женско сърце не са да им вярваш – завчас се променят.
- (40) Женското сърце е като памучен чорап – разтяга се.
- (41) Жена вярва няма.
- (42) Змия и жена вярва нямат.
- (43) Жена и лисица – като една майка да ги е родила.
- (44) Жената си крие злината като котка ноктите.

Според Фернандес Понсела (2008: 4) този начин на описание на жените, както и на тяхното поведение цели да ги представи в негативна светлина, да докаже, че всичко помислено, казано или извършено от тях е грешно. По този начин служат като извинение, оправдание, обяснение на мъжете за насилието и дискриминацията, които те упражняват над жените. Според авторката това е явление, което се наблюдава във всички култури. Това нейно твърдение се потвърждава и от гореизложените примери на български език.

В заключение е необходимо да отбележим, че паралелно с тук представения негативен женски образ в голям брой пословици и поговорки и на двата разглеждани от нас езика се изтъкват много положителни женски качества, които се възхваляват и насърчават. Също така немалко български и испански паремии отричат насилието над жените. Въпреки това ще посочим, че както на български, така и на испански откриваме множество паремии (голяма част от които дори не сме включили в настоящия текст), които представят жената като обект на насилие. Много от тях обясняват и оправдават това насилие с лошата природа на жените, която принуждава силния пол да ги контролира и „поставя на място“, употребявайки сила. Други посочват, че по-ниската обществена позиция на жената налага тя да бъде подчинена на мъжа, като дори се стига до приравняването ѝ с животно, което е негова собственост и с което той може да се разпорежда по своя преценка. Както посочва Мартинес Гаридо (2001: 82) обаче, подобно представяне на жената като символ на злото, както и асоциирането ѝ с животно е израз на субективна мъжка гледна точка, издигната до ранга на норма и превърната в модел на поведение. Именно в това се корени женомразкият език, който наблюдаваме в изложените в настоящото изследване паремии.

ЛИТЕРАТУРА

- Григоров, Кацаров 1986:** Григоров, М., Кацаров К. *Български пословици и поговорки*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Калеро Фернандес 1990:** Calero Fernández, A. *La imagen de la mujer a través de la tradición paremiológica española (lengua y cultura)*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 1990.
- Мартинес Гаридо 2001:** Martínez Garrido, E. Palos, animales y mujeres. Expresiones misóginas, paremias y textos persuasivos. // *Cuadernos de Filología Italiana*, Madrid, 2001, № 8, 79 – 98.
- Миткова 2013:** Миткова, А. *Жената и езикът в испанския социокултурен контекст*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Стойкова 2007:** Стойкова, Ст. *Български пословици и поговорки*. София: Колибри, 2007.
- Фернандес Понсела 2008:** Fernández Poncela, A. M. Violencia de género: políticas, leyes y refranes. // *Casa del Tiempo, vol I, época IV*, México D. F., 2008, № 4, 2 – 7.

ПРОСВЕТНО-ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ГРАМАТИКА НА ГЕОРГИОС ГЕНАДИОС

Илиана Джамбазова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

THE TEACHING GRAMMAR OF GEORGIOS GENADIOS

Iliana Dzhambazova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The following article focuses on the dominant field of education in modern Greek society; it emphasizes the wide-ranging significance and development of national literary Greek language. The sociolinguistic situation in the 19th century created a phenomenon with ancient roots, traditionally called diglossia, formulating all modifications of language structures. During the Greek Enlightenment the process of progressive intellectual and cultural revival was influenced by highly educated Greek scholars and entirely connected with the Greek history, literature and linguistic sphere.

Key words: Enlightenment, diglossia, katharevousa, sociocultural situation, ancient greek

Витални промени генерира следвизантийският период от историята на гръцкия език, белязан от падането на Константинопол през 1453 г. и реструктурирането на средновековния гръцки език в системата на новогръцкото койне. В дебрите на неговата същност се изгражда идейният корпус от възрожденска проблематика, разгърната в характерните за периода книжовноезикови процеси, довели до формирането на официалния нормиран език за цялата нация.

Според Хоръкс (Хоръкс 2010) в ранните години на XIX в. централна роля в езиковата проблематика заема въпросът за възможността говоримият гръцки език да осигури солидна основа за писмената форма, приложима в образователната сфера, правото и администрацията. Когато перспективите на модерната европейска мисъл, намерили благодворна почва в гръцката интелектуална среда, анонсират стремежите на дейците на Гръцкото просвещение за ревитализация на

образованието и нацията, се появяват два пътя на развитие. Първият предполага националният език да бъде изграден на основата на говоримия вариант, подкрепен от „прогресивни“ в мисленето си книжовници, докато другият изисква бъдещият национален стандарт да се оформи на базата на съществуващия писмен език с престижна традиция, наследена от Античността, която обединява т. нар. „консервативни“ във възгледите си културни дейци.

Разгърнатият в този смисъл двуполусен модел, който предполага появата на двуезичието (диглосията „διγλωσσία“), възприето от П. Макридж (Макридж 2004: 46) като диморфна езикова тъкан („γλωσσική διζωρφία“), се явява естествено продължение на въпросите, породени от социокултурната ситуация в годините на XIX в. Като характерно явление от I в. пр. н. е. от развоя на гръцкия език, двуезичната практика се откроява с 20-вековна история. Същността на феномена индикира стремежите на писателите атицисти да подражават в своя творчески път на езика на класическите атински автори от V – IV в. пр. Хр. Подобно направление в историко-лингвистичен план е изтъкано от необходимостта да се прилагат граматични и лексикални елементи, отнесени към едно по-архаично състояние на езиковата материя.

По определен структурно-функционален начин се откроява със своята сложност граматичният строй на древния гръцки език. И именно с богатия си набор от склонитбени типове в системата на името старогръцкият е синтетичен език (Христидис 2005: 135), в противовес на новогръцкия морфосинтаксис, който си служи с перифразтични конструкции навсякъде, където класическата парадигма използва многообразие от монологични форми.

През османотурското владичество старинните езикови форми присъстват в писмените източници, на тях се създава официалната книжнина, документите и кореспонденцията. Този архаичен език, намиращ опора в традицията, получава подкрепа както от училището и просветно-образователните институции, така и от страна на църковната власт и науката. Писмената езикова практика се дистанцира съществено от съвременния по-опростен език, близък до народно-разговорния вариант. За един продължителен период от време взаимодействието и антагонизмът между формите на писмено-книжовния и устно-разговорния стил съставляват значими фактори при рецепцията на двуезичните модели, довели до поэтапното наместване на пластове в гръцката езикова система. Конституцията от 1877 г. утвърждава за кодифициран книжовен език на цялата нация катаревусата. Катаревусните конструкции, отнесени към книжовните езикови

типове, налагат използването на стара лексика и морфология, прилагачи по-опростени модели предимно в глаголната система. Едва в рамките на следващия ХХ в. (през 1976 г.) за официален език на гръцката държава ще бъде признат димотики.

В исторически план, когато границите на Османската империя в годините на XVI в. в покорените гръцки територии са почти изцяло формирани и укрепени, се появяват и първите граматика на разговорния гръцки език. Граматиката на общия (койне) за гръците език („Γραμματική της κοινής των ελλήνων γλώσσης“), изготвена през първата половина на XVI в., е дело на родения на о. Корфу Николаос Софианос. Най-първо този виден книжовник направил опит да изложи народната форма (димотики) на езика в стройна граматична система, за да бъде приложима в писмения език за нуждите на превода на класически гръцки автори (за повече сведения вж. Мегас 1925: 332).

Една от най-изтъкнатите фигури, чиято книжовна дейност обособява общозначими въпроси за гръцките социално-образователни структури през XIX в., се казва Георгиос Генадиос. Гръцкият граматик, книжовник, революционер и просветен деец е роден в Силиврия на територията на Източна Тракия през 1786 г. Неговият баща Анастасиос (Папанастасиу) бил духовно лице, родом от селцето Долиана в областта Загоре, една от епархиите на известния със смелите си мъже Епир. Заемал там църковната длъжност ефимерий. При тежките условия на чуждо владичество родителите напускат родното си място (вж. Гудас 1874: 312 – 313). Баща му умира три години след неговото раждане в Силиврия. Тогава вдовицата се завръща сред своите роднини в Епир, които предоставят на Георгиос възможността да получи добро образование. По-нататък продължава обучението си в Янина. Неговият чичо йеромонах Генадиос, игумен на един от манастирите в Букурещ, при когото бил изпратен през 1792 г., влага всичките си усилия най-вече във възпитанието на детето. След като пристига в Букурещ, става възпитаник на бележития учител Ламброс Фотиадис.

Заниманията на Генадиос съвместяват обемиста културно-просветна, научна и преводаческа дейност. Просветният деец реализира преводите на дидактически книги и издава редица педагогически пособия, сред които се нареждат шесттомната енциклопедия „Στοιχειώδη Ἐγκυκλοπαίδειαν τῶν παιδικῶν μαθημάτων“, „Граматиката на гръцкия език“ (Γραμματική τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης), както и „Граматиката на старогръцкия език“ (Γραμματική τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης).

Като достоен следовник и продължител на традицията в граматичната литература, Георгиос Генадиос теоретизира следните основни концепции по отношение на езика:

1) Всички онези, които са от един род и произход и говорят един и същ език, се наричат народ.

2) В своето определение за диалектите изтъква, че хората от един етнос не говорят по сходен начин, а в отделни регионални звена съществуват известни различия по отношение на думите или тяхното произношение. Тези локални разлики в един и същ език представляват диалектите.

3) Концепцията, която изповядва във връзка с езика, обяснява по следния начин: „Езикът, който ние говорим, е диалект на старогръцкия език, и се нарича нов гръцки, общ, разговорен език (νέα Ἑλληνική κοινή, λαλουμένη γλῶσσα). А предходните книжовници го наричаха полуварварски (μιξοβάρβαρον). Онези, които отбелязват наличието на много еолизми и доризми в него, го именуват еолодорийски (Αἰολοδορικήν). Европейците го наричат гръцки (Γραικικήν) или гръко-варварски (Γραικοβάρβαρον), понеже нас самите наричат гърци (Γραικοί). Народните маси вулгарно го наричат ромейски (Ῥωμαϊκήν), а себе си ромей (Ῥωμαῖοι)“.

4) В предговора на „Грамматика на старогръцкия език“ от 1832 г. авторът дава интересна езиковедска интерпретация на езиковите факти: „По подобие на всяко човешко творение и началото в езика било обикновено, несъвършено и податливо на оформление и усъвършенстване. Това начало е основа за всяко последващо надграждане. Нарича се архаичен език, а в неговия инструментариум се нареждат архаизмите. Колкото по-дълго битува този език, толкова повече формирането му прогресира, следователно той се отдалечава от архаичния език (източник). На всеки културен език са познати множество периоди и векове, в които с умерени темпове той е достигнал до съвършенство, заменило се отново с упадък, както всички човешки изобретения. Онзи век, в който езикът е най-чист и най-съвършен, се нарича златен век в езика“ (Генадиос 1832: 2).

5) Изкуството, което дефинира устната, произносимата реч, се нарича граматика. Тази част от Грамматиката, която разглежда как се изменят, произвеждат, съставят и пишат думите, се назовава етимологикон (ἐτυμολογικόν) или технологикон (τεχνολογικόν). А частта, която изучава как се свързват, съгласуват, подреждат думите при съставяне на изречения, се нарича синтаксис (συντακτικόν).

Обемът на „Граматиката на гръцкия език“ на Г. Генадиос, издадена през 1859 г., е 150 страници (съдържа 154 стр. по-малко от разширеното издание от 1857 г. и 228 стр. по-малко от „Граматика на старогръцкия език“ от 1832 г.). Според встъпителните слова на издателя и приложената анотация на корицата, насочени към учителите, граматичното пособие се преиздава в резултат на широко търсене. По-предпочитана в обучението поради своята точност на формулировките и стегната структура, книгата се отличава с изключителната си полезност и методически характер. Конструктивно изданието на „Граматиката на гръцкия език“ от 1859 г., сформирани в по-компактна форма, се състои от една-единствена част, озаглавена „Технологи-кон“ (книга първа), която според съвременното възприемане на включения понятийно-терминологичен апарат представя фонетиката и морфологията.

След съдържащите езиковата концепция на автора встъпителни думи, разделени в 18 точки (общо 2 стр.), следва основната част от граматиката, която обхваща устройството на акцентната система, фонетичните явления, правилата за буквите, сричките, придиханията, препинателните знаци и т. н. Разглеждат се специфичните особености на съставената от пет падежни типа склонитбена парадигма, теорията за частите на речта, представени в десетчленна система, изградена от съществителното име, прилагателното, местоимението, глагола, причастието, членната форма, предлога, наречието, съюза и междуметие-то, както и техните категории, класифицирани в табличен вид, като за основа е взета архаичната форма и мястото им в старото склонение. В областта на именната система закономерно се срещат характерните за възрожденския период три старогръцки склонения (включително старото второ атическо склонение при името), три числа (единствено, множествено и двойствено), които съхраняват архаичната идея в изразяването на граматичните показатели.

Въпреки устойчивостта на разпространените старинни модели се забелязва противопоставяне между съвременната разговорна форма и гръцкия език от класическата епоха с тенденция към известни колебания в граматичния строй. Езиковият пуризм, очистването на езика се оказва трудно постижимо в условията на жива и динамична комуникативна среда. На страниците на граматиката, написана в духа на възрожденските идеали и излизала от печат периодично в годините на XIX в. (през 1857 г., 1859 г., 1865 г. и т. н.), се пазят старинните форми на думите, чийто облик е познат в един по-ранен етап от развоя на езика. Старогръцките структурни механизми са втъкани във

възрожденския мироглед и са концептуализирани от основните принципи, които предоставя граматиката на учителя и книжовника Генадиос. В предговора на „Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης“ от 1859 г. (съкратеното издание, отпечатано в печатницата на Андреас Κορομιλας) и „Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης“ от 1832 г. Г. Генадиос дава планомерно тълкувание на изведените книжовноезикови модели и лингво-граматични схващания.

ЛИТЕРАТУРА

- Генадиос 1832:** Γεννάδιος Γεώργιος, *Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἐν Αἰγίνῃ: Ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφείας, 1832.
- Гудас 1874:** Γούδας Αναστάσιος Ν., *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, Ἀθήνησι: Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Μ. Π. Περίδου, 1874.
- Макридж 2004:** Mackridge, P., *Νεοελληνικὴ γλώσσα*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 2004.
- Μεγас 1925:** Α. Ε. ΜΕΓΑ, *Ιστορία του γλωσσικού ζητήματος*, ἐν Ἀθήναις: Ι. Δ. Κολλάρος & Σια., 1925.
- Хоръкс 2010:** Horrocks Geoffrey, *Greek: A history of the language and its speakers*. Chichester/Malden MA: Wiley-Blackwell, 2010.
- Χристидис 2005:** Α.-Φ. Χριστιδης. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο νεοελληνικῶν σπουδῶν [Ἴδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2005.

РЕЦЕНЗИИ

Куцаров, Иван. *Световните форуми на славянската филология.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, 320 с.

Наскоро, в края на 2015 г., в списъка на излезлите книги на Университетското издателство „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, фигурира най-новата книга на проф. д.ф.н. Иван Куцаров. Като се знаят трайните интереси на учения към славистиката – към нейната история и актуалното ѝ състояние, подготовката на книгата за международните конгреси на славистите не е изненада. В нея той отбелязва не само постиженията на славистиката, представяни на тези важни научни форуми, но отразява и личните си впечатления от многобройните участия през годините в тях, а като титуляр на дисциплината „История на славистиката“ повече от пет десетилетия популяризира тяхната работа.

Редовен участник в славистичните конгреси, Ив. Куцаров познава отлично техните програми, организатори, участници, съответната проблематика и литература и респективно ги представя в книгата си в компактен и обобщен вид. Но книгата далеч надхвърля очакванията да се опишат подробно проведените конгреси, каквато роля имат хрониките, защото освен сухата фактология тя съдържа и авторските наблюдения и анализи.

В предговора на книгата си И. Куцаров се връща към далечната 1963 г., когато София е домакин на Петия международен конгрес на славистите, а заседанията му се провеждат в Алма матер. Именно тогава той и колегите му първокурсници стават свидетели на подготовката и оживлението около този важен научен форум, събрал учени от цял свят. Това събитие поражда и по-задълбочения му интерес към славистиката.

По-късно, през 1973 г., авторът има възможността да участва в VII международен конгрес във Варшава, а оттогава и във всеки пореден конгрес на славистите. Като участник в работата на световните конгреси, той документира най-значимите събития при провеждането им, което му помага по-късно да систематизира материалите и да ги подготви за печат. Така се появяват и първите му две книги по история на славистиката – *Увод в славянската филология*. Ч. 1. (1980); *Славяните и славянската филология* (2002). Отделно публикува и статии, посветени на делото на видни слависти, на състоянието на славистиката в отделни страни – Чехия, Франция, Русия, Полша, Авс-

трия и др. Специално място отделя и на българистиката като част от славистиката в споменатите държави.

Дискусиите в секцията по история на славянската филология на конгреса в Минск (2013 г.), както и натрупаните наблюдения и познания през годините го мотивират да продължи и да разшири темата с нови факти, с разсъждения не само върху историята на славистиката, но и за съдбата и перспективите на развитието ѝ, както и с коментари относно причините за възхода в един значителен период от развитието на славистиката (следвоенния период) и последвалия ѝ упадък през последните две десетилетия в световен план.

В първата част на книгата, озаглавена „Началото“, авторът ни потапя в предисторията на въпроса за световните славянски форуми, период, съпроводен с оживени контакти между изявени слависти, с обмен на идеи и решения, с дискусии и желание за сътрудничество. В този ранен период от развитието на славянската филология не само узрява идеята за общ форум, но се слага и началото на организирането и провеждането на световните славистични конгреси. Авторът подробно описва първите три конгреса: Първия конгрес, състоял се в Карловия университет в Прага, 1929 г.; Втория – във Варшава и Краков през 1934 г., и Третия, предвиден да се проведе през 1939 г. в Белград, но всъщност несъстоял се, обаче с отпечатани материали.

Във втората част – „Новото начало“, в разгърнат вид се разглеждат важни моменти от възстановяването на дейността на славистите преди Втората световна война: стремежът да се възобновят прекъснатите по време на войната контакти между учените чрез организиране на срещи и усилията да се продължи традицията за провеждане на световните славистични конгреси. С тази цел се провеждат специални славистични срещи в Ленинград (през 1946 г.), в Прага (1954), Берлин (1954), Рим (1955), Белград (1955).

В подробен описателен план в тази част са разгледани и конгресите в следвоенния период: IV конгрес се провежда в Москва (1958), V – в София; VI – в Прага; VII – във Варшава; VIII – в Загреб; IX – в Киев; X – в София; XI – в Братислава; XII – в Краков; XIII – в Любляна; XIV – в Охрид; XV – в Минск.

Описанието на конгресите следва един и същи формат: състои се от историческа справка за мястото на провеждане; откриването и представителните лица в президиума, представяне на пленарните доклади и тематичните секции. Съответно посочват се участниците от различните страни, секциите, в които се провеждат заседанията, общата проблематика, авторите и темите на докладите, изнесени в от-

делните секции; закриването и пленарните отчети на всяка секция; утвърждаване на актуалния състав на Международния комитет на славистите и уточняване на следващото домакинство.

При описанието на работната програма на конгресите авторът си запазва правото на коментари, пояснения, акценти. С особен акцент е открито срещата в Белград (1955 г.), която със своите 300 делегати от 18 страни и 120 доклада е особено внушителна: всяка страна се представя с обзорен доклад за състоянието на съответната национална славистика. Избран е Международен комитет на славистите и се взема решение председател да бъде представител на страната домакин на всеки следващ конгрес.

Отразени са и някои промени в структурата на представяните научни направления с оглед на тяхното осъвременяване и разширяването на проблематиката. Така напр. на IV конгрес в Москва отпада педагого-дидактичната секция, а сред традиционно запазените лингвистична и литературоведска секция се формира нова секция – литературно-лингвистична, с подсекции по славянска стилистика, поезика, художествен превод, славянско стихознание. Изнесен е фактът, че в президиума на Московския конгрес представители на българската страна са видните учени Владимир Георгиев и Иван Леков, а също така, че са избрани четирима доктори хонорис кауза: Вл. Георгиев (България), В. Дорошевски (Полша), В. М. Жирмунски (СССР) и Р. О. Якобсон (САЩ).

Авторът отбелязва и други новости в структурата и организацията при провеждането на конгресите. На XIII конгрес в Любляна през 2003 г. вече има обособена секция по история на славистиката, която тогава е с основна тема *Приносът на Йозеф Добровски в славистиката (1753 – 1829)*.

След XII конгрес в Краков се провеждат заседания и по тематични блокове в късните часове на деня и кръгли маси, а също и колквиуми, ръководени от известни слависти.

Авторът съобщава и за някои нови моменти в работната програма на конгресите, която предвижда организирането на презентации на значими с оглед на научния принос и иновативната си същност новоиздадени книги.

В национален план е интересна фактологията за Петия (1963 г.) и за Десетия международен конгрес на славистите (1988 г.), които се провеждат в София и в които участват светилата на тогавашната славистика от цял свят (за участниците, за цялостната проблематика, за

темите на отделните доклади читателят може да се осведоми на страниците 29 – 38, 83 – 100).

Читателят ще забележи, че към заглавието на книгата е добавено и прелюбопитното и шеговито клише „и още нещо“, което „нещо“ се оказва една сериозна студия – „Към въпроса за периодизацията на историята на славянската филология (годините на „желязната завеса“ – златното полустолетие на световната славистика)“ (с. 229 – 253). В нея авторът прави исторически преглед на периодизациите у отделни автори (със съответните коментари), отбелязвайки, че между тях почти няма различия, и се спира по-обстойно на последния период, който назовава „златното полустолетие на световната славистика“. В последвалите редове авторът описва създадената политическа ситуация след Втората световна война – на противостоене между двете системи, създадената „желязна завеса“ – и при тези условия или въпреки тях – ускореното развитие на славистиката през този период. И съответно разсъждава върху причините, довели до този феномен, на който той дава само отчасти отговор, като оставя на историята да се произнесе по този въпрос.

Най-новия период – от последните две десетилетия (на който е отделена само една страница), авторът определя евфемистично като „неблагоприятен за световната славистика“ (с. 252), а реалистично отбелязва тенденцията на упадък.

Книгата е полезна както със съдържателната си страна, така и с богатия си информативен апарат: библиография на по-достъпните източници, в които се коментират въпроси от историята на славистиката, и показалец на имената на участниците и организаторите на славистичните конгреси. Книгата е богата и със снимков материал (с. 213 – 228), спомени от един красив и плодотворен период на творческо сътрудничество, на споделени научни идеи и търсения в непрекъснатия и продължаващия през десетилетията славянски диалог.

Вера Маровска, Диана Иванова

Иванова, Диана. *История на новобългарския книжовен език.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 508 с.

Както е известно от историята на българското езикознание, времето след Втората световна война наред с другите големи обществени промени у нас донася и нов контекст, в който да съществува и да се развива българската наука, включително и науката за българския език. Същността на езика като обществено явление, методиката на изследването му, отношението между книжовен език и диалекти се подлагат на ново осмисляне, в което системните проучвания на Л. Андрейчин оформят началото на една нова университетска дисциплина, различна от общата история на езика. Погледната през призмата на извървяното време и постигнатото научно познание и знание, историята на новобългарския книжовен език не е млада научна област, но през седемдесетте години на нейното съществуване издадените обобщаващи трудове се броят на пръстите на едната ръка. От излизането на първия системен труд на Л. Андрейчин – „Из историята на нашето езиково строителство“ (1977), на учебниците на Р. Русинов (Учебник по история на новобългарския книжовен език, 1980; История на съвременния български книжовен език. XX век, 1976), основополагащи за университетската дисциплина, както и на академичната История на новобългарския книжовен език (1989) са изминали три-четири десетилетия. Въпреки качествата им на пълни, системни и обобщаващи трудове фактологията в тях има нужда от осъвременяване, допълване и нов прочит. На този фон книгата на Диана Иванова *История на новобългарския книжовен език* се появява като едно навременно и чакано издание.

В структурата си учебникът следва хронологията и основните етапи на процесите, явленията и контекстите, в чиято последователност и следственост се залага основната теза за континуитета и приемствеността в развоя на българския книжовен език. След изложението на класическите за подобен тип трудове уводни въпроси, свързани със същността и предмета на дисциплината и запознаването с основния терминологичен апарат и теоретичната база, в основата на която ще бъде положен богатият изворов и доказателствен материал, авторката обръща специално внимание върху **периодизацията на книжовния ни език.**

В направената от Д. Иванова ревизия на проблемите и несъответствията, свързани с досегашните периодизации, битувалите с десетилетия термини *новобългарски книжовен език*, *български национален: донационален книжовен език* и пр. получават своето ново осмисляне. Тя излага историята на новобългарския книжовен език като част от общата история на българския език, с което се преодолява парцелираното представяне на двата периода като откъснати един от друг и сами за себе си. В този контекст авторката съвсем логично достига до заключението, че главоболията с определянето на времевите рамки на отделните периоди са последица от смесването на понятията *периодизация на книжовния език* и *периодизация на говоримия език* в донационалния период. Подобно смесване оставя отворен въпроса за **преходния период между старобългарския и новобългарския книжовен език**, неговото начало, времетраене и място. Приносно се оказва личното авторско разбиране, че за самостоятелно обособен *ранен подпериод* (XVII в. – средата на XVIII в.) в рамките *новобългарския период* има основания, тъй като това е началото, в което говоримата норма започва да се използва системно и съзнателно в писмените прояви, което е достатъчният довод изследователите да говорят за книжовна норма от новобългарски тип. Така формулирана от авторката, предложената цялостна периодизация отразява спецификата на всеки един подпериод в рамките на цялото, както и приемствеността в книжовноезиковото развитие. Тя се превръща в онзи предварително обмислен структурен план, следването на който позволява да се открие ясно хронологията на явленията и процесите, но и да се акцентува върху специфичните моменти от книжовноезиковата ни история.

Интерпретирайки темата за непрекъснатата линия в развоя на българския книжовен език, Д. Иванова очертава една по-широка картина на езиковата ситуация и книжовните прояви в предвъзрожденската епоха, които стават катализатори на книжовноезиковите процеси през Възраждането. За да разясни генезиса им, тя разширява познатата времева рамка, като включва и един нов феномен – **дамаскиинската книжнина, написана на ранен новобългарски книжовен език**. Авторката насочва вниманието на читателя и към проекциите на дамаскиинския език върху възрожденските книжовноезикови процеси, набляга многократно на факта, че първите поколения наши възрожденци са познавали, чели и преписвали новобългарската дамаскиинска книжнина. Тя многократно набляга на факта, че от дамаскиините започва „зазоряването“ на новобългарския книжовен език, който, стъпил вър-

ху оставената от тях традиция, постепенно изгражда своя съвременен облик (стр. 77).

Централно място в общия обем на изложението заема **книжовноезиковата история от възрожденския период (от средата на XVIII в. до началото на XX в.)**. Тук Д. Иванова отново приобщава читателя към актуалните гледни точки по отношение на езиковите процеси и явления върху базата на новооткрити и новопроучени научни факти. Представянето им в тяхната историческа последователност предоставя възможността да се разгледат поетапно зараждането, развитието и установяването на филологическите идеи, концепции и теории в продължение на целия XIX в. като единен и надграждащ се във времето процес. Чрез полагането им в контекста на социокултурните и времевите рамки на всеки един от установените периоди авторката ясно очертава идейния конструкт на възрожденската национальноезикова програма, в която са заложени концепциите и стратегиите за устройството и нормализацията и на книжовния език. Благодарение на този подход са осветени редица въпроси по отношение на механизмите на създаване на книжовния език от националната епоха, както и процеси и явления на неговото функциониране.

Първият спорен въпрос с нееднозначни отговори в науката, на който се спира Д. Иванова в тази част, е въпросът за началото на националния български книжовен език. Приноси са нейните анализи върху сложната многокомпонентна езикова ситуация, чиито отличителни черти са пъстротата и едновременното функциониране на няколко езикови формации. Авторката внася нови акценти при анализа на Паисиевия език в контекста на езика на книжнината от втората половина на XVIII век с оглед на **създаването на славянобългарската разновидност на българския книжовен език**. Същевременно Д. Иванова не пропуска да отбележи, че запазвайки в основни линии профила на дамаскинарския език (без напълно установена и стабилна норма), делото на първите възрожденци (Паисий, отец Спиридон, Софроний) има връзка с дамаскинската традиция. Но техният език е различна формация, защото притежава черти, които го правят книжовна разновидност от нов тип. Поставя се началото на една нова идея за езика – не само да бъде разбираем, достъпен, но и да консолидира, да носи общобългарски черти.

Иновативен е погледът на авторката и върху социокултурната и езиковата ситуация от 20-те години на XIX в. и ролята на Брашовския книжовен кръг за **създаването на българския колективен книжовноезиков проект**. Многоаспектно и пълно дейността на дружеството е

разгърната на фона на езиковите портрети, които Д. Иванова прави на неговите членове, на първо място Петър Берон. Но разсъжденията и анализите на авторката се фокусират и върху неговите съмишленици и съратници Васил Ненович, Анастас Кипиловски, Петър Сапунов, чиито приноси в българската езикова история са недостатъчно оценени. Авторката запълва някои от белите полета относно това десетилетие и на базата на свои дългогодишни изследвания чертае една по-широка картина на случващото се в езика и направеното за бъдещето на езика през 20-те години. Наред с това тя убедително обобщава, че с филологическите си идеи и решения книжовниците от Брашовския кръг показват съвременния път на развитие на новобългарския книжовен език, полагайки демократичното начало в неговото устройство, но и солидното присъствие на писмената традиция (стр. 133).

На съотношението, съчетанието и единството между традиционни и съвременни говорни елементи във филологическите разбирания и практиката на книжовниците от втората четвърт на XIX в. е посветена следващата част от работата. Както е известно, въпросът за мястото на традицията съпътства филологическите дискусии през цялата книжовноезикова история от XIX в. Опирайки се на новите изследвания и разбирания в хуманитаристиката изобщо, Д. Иванова внася нови уточнения в класическите схващания по отношение на известните в науката Славянобългарска, Черковнославянска и Новобългарска школа от втората четвърт на XIX в. Тя осъвременява погледа върху т. нар. Черковнославянска школа и възприема тезата, че българските книжовници като К. Фотинов, Хр. Павлович, П. Пиперов се насочват към принципите на езикова архаизация не като израз на идеен консерватизъм, а като проява на просвещенски класицизъм – книжовният език да притежава достоинства на класическия език, т.е. да се доближи до достоинства на кодифицирания и богат църковнославянски език, отъждествяван от тях със старобългарския (стр. 149). Авторката разглежда делото на Неофит Рилски като следващ по-късен етап на славянобългарското направление при изграждането на книжовния език, с което отново затвърждава разбирането за последователността и приемствеността както в езиковата практика на книжовниците, така и във възгледите им за бъдещето и перспективните насоки при изработването на нормативните устои на езика.

Приноси са и анализите, които Д. Иванова прави върху международните аспекти на възрожденската езикова и социокултурна ситуация. Авторката поставя развитието на книжовния език и идеите за него в общата европейска панорама, като разглежда **българската**

просвета и култура в контекста на европейските образователни и културни модели. В обхвата на това разбиране тя представя възрожденската националноезикова програма и изключителното значение, което Възраждането отдава на езика като основен идентификационен белег, онзи спояващ общността компонент на създаващата се представа за българската държавност (стр. 186).

Както е известно, във времето след средата на века езиковото планиране и съзнателните усилия за кодификация заемат водеща роля, а дискуссионното начало като основен принцип при решаването на езиковите въпроси намира място както в големите книжовноезикови проекти от периода, така и в отделните лични визии за развитието на езика и неговата правописна и нормативна система. Д. Иванова с вещина и задълбоченост описва дейността и предложенията за налагане на определени граматични елементи и правописни особености в кодификационните предписания на Пловдивската, Търновската, Дриновата и Каравеловата школа, но за да бъде напълно обективна по отношение на случващото се на българската книжовна сцена през втората половина на XIX в., отделя специално място и на Шуменското книжовно средище и неговото национално значение за духовната култура. Особено приноси са оригиналните авторски разработки върху **индивидуалните книжовноезикови модели от третата четвърт на XIX в.** (създадени на принципа на *архаизация* или на принципа на *демократизация*), както и частта, в която са анализирани идеите и концепциите за *общославянски книжовен език* и тяхното реализиране във възрожденската практика.

Проблемът за съвместяването на традицията с изискванията и контекстите на Новото време като един от големите въпроси, пред които са изправени възрожденските радетели и строители на книжовния език, е разгледан от Д. Иванова и от още един ракурс. За първи път в учебното съдържание на дисциплината тя включва **библейската проблематика.** Авторката разглежда накратко общественото-историческата значимост на всеки съвременен превод на Свещеното писание. Тя представя реализирането на българските преводи на Библията от времето на Възраждането не само като културен акт с огромно значение и събитие от гледна точка на развитието на родната *Filologia Sacra*, но и като огледало на състоянието на книжовния език от своето време – модел за нормализацията и обогатяването му.

Особено внимание заслужават темите за приносите на отделни автори в книжовноезиковия развой, за обществения дебат по въпросите за изграждане на българския книжовен език, за неговото лексич-

кално и терминологично обогатяване, обобщеното представяне на някои специфични моменти при формирането на нормативната система и стилистичната диференциация на българския книжовен език, които се основават на самостоятелни проучвания на авторката.

Изследователският подстъп към проблемите и състоянието на българския книжовен език през ХХ в. се извършва плавно чрез голямата тема за **развоя на българския правопис**. Представените факти и анализи налагат извода, че неустановеността на някои норми, предизвиквала възрожденските спорове, се оглежда в правописа ни чак до 1945 г., когато се извършва същинската правописна реформа.

Д. Иванова отделя място и на **съвременния период от развитието на книжовния ни език** (от ХХ в. до наши дни). В неговите рамки тя обособява два големи времеви отрязъка, през които обществените промени и последвалите промени в езиковата ситуация довеждат до нови стратегии в езиковото планиране и до нови нюанси в националната езикова политика, свързани не само със собствено езиковото развитие, но и с международния контекст, в който българският език съществува: 1) От началото на ХХ в. до Втората световна война – етап на установяване на нормативната система на българския книжовен език и нейното кодифициране; 2) Съвременен разво̀й на българския книжовен език след Втората световна война. Особено ценен е критичният поглед, с който Д. Иванова представя процесите и явленията от времето след 1945 г. На практика това е първият учебник по история на новобългарския книжовен език, който излиза след 1989 г., което позволява на авторката от дистанцията на времето да разгледа обективно изминалия период, да подходи към него като към история – с неговите положителни и отрицателни езикови проявления.

За да опише пълната картина на разво̀йните и книжовноезиковите процеси, авторката включва в своето изследване и **времето на обществено-политическите промени след 1989 г.**, както и на **българската езикова политика през ХХI в. в контекста на европейска интеграция и глобализация**. Отделено е място на проблемите, свързани със съвременната езикова ситуация, направен е анализ на актуалните употреби на езика в различни комуникативни сфери.

Книгата на Д. Иванова е безспорен принос към досегашните изследвания не само в областта на историята на новобългарския книжовен език, но за българската хуманитаристика изобщо. Авторката представя процесите на формиране и развитие на новобългарския книжовен език (както и на българската култура като цяло) от Предвъзраждането и Възраждането до наши дни многоаспектно и задълбо-

чено, като взема предвид най-новите изследвания на редица български и чуждестранни учени, които са приносили за историята на българския книжовен език. Както самата тя споменава в предговора към учебника си, историческата лингвистика, подобно на другите науки, търпи развитие и обновление, затова естествено е най-новите изследователски резултати да намерят отражение в съдържанието на учебната дисциплина. Те са пречупени през призмата на авторското осмисляне и съответната интерпретация, а редица теми от учебната програма на дисциплината са тясно свързани с изследователските търсения на авторката през годините и отразяват собствените ѝ възгледи по един или друг проблем. Именно съвременният прочит на фактологическия материал, базиран на новите постижения в науката и задълбочените предходни изследвания на самата авторка, запълва белите полета и коригира някои неточни представи от миналото, свързани с непрекъснатостта на българската книжовноезикова история, мястото на дамаскините в нея, ролята на 20-те години на XIX в. и началото на възрожденската национальноезикова програма и др. Чрез своя съвременен поглед към миналото на езика Д. Иванова успява убедително да докаже, че историческият ракурс към съвременното на езика може да даде много отговори на неотложните въпроси относно състоянието на днешния книжовен език и неговите употреби.

Мария Мицкова

**Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“**

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 53, кн. 1, сб. А, 2015

Филология

Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

Пловдив, 2016
ISSN 0861-0029